

P. J. B L O K,
GESCHIEDENIS
VAN HET
NEDERLANDSCHE VOLK.

EX-LIBRIS

ESIDI·GHEWANGE

ESOE·SIDI·SALIGE

EH·EVAN·GELDER

GESCHIEDENIS
VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

VI.

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK.

DOOR

P. J. BLOK.

ZESDE DEEL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1904.

STOOMDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS.

V O O R R E D E.

„Für einen Autor, der bei jedem Schritte fühlt, dasz er weit davon entfernt bleibt eine abschließende Arbeit zu vollziehen, ist es nicht allein erlaubt, sondern vielleicht Pflicht, auch der Hülfsmittel, deren er sich bedient hat, zumal insoweit sie noch nicht durch den Druck allgemein zugänglich sind, ausführlich zu gedenken.“

Zoo leidt Ranke zijne beschouwingen over de Relationi Veneziane achter zijne Französische Geschiede ¹⁾ bij den lezer in. Ofschoon ik ook in dit deel gelijk in de overige deelen van mijn werk aan het slot een overzicht van de gebruikte bronnen heb gegeven en, zooals vroeger, in de noten onder de bladzijden de literatuur over het behandelde tijdperk heb aangewezen, schijnt het mij wenschelijk toe hier met een enkel woord rekenschap te geven van het feit, dat ik in dit deel meer dan in een der vorige gebruik heb gemaakt van onuitgegeven dokumenten.

De geschiedenis onzer Republiek in de 18de eeuw is totnogtoe zoo fragmentarisch behandeld, dat het niet mogelijk is zich uit de gedrukte bronnen en de voorhanden literatuur een behoorlijk denkbeeld te maken van wat er met ons volk in dien belangrijken tijd is voorgevallen. Wat Wagenaar en Bilderdijk gaven, moet om hierachter nader aangewezen redenen als geheel onvoldoende worden beschouwd; Van Kampen gaf in zijne Geschiede der Nederlande weinig meer; Jorissen, Hartog, Nijhoff en Colenbrander leverden slechts bijdragen tot de kennis van sommige deelen dezer periode, waarover ook Fruin weinig heeft geschreven. Alleen Groen van Prinsterer gaf in zijn Handboek belangrijke, hoezeer partijdig gekleurde, beschouwingen in samenhang. Hij kon dit doen, doordat hem de archieven van het Huis van Oranje open stonden, die voor deze periode, met name na 1747, meer dan voor eenige andere onzer geschiedenis —

1) Sämmtl. Werke, Bd. XII, S. 31.

die van koning Willem I uitgezonderd — regeerings-archieven mogen heeten. Den door hem gewezen weg volgend, richtte ik tot Hare Majesteit de Koningin het verzoek Hare archieven voor de geheele periode te mogen gebruiken om daaruit een beter begrip te erlangen van den samenhang der gebeurtenissen. Met de meeste welwillendheid werd mijn verzoek toegestaan, ook zonder eenig voorbehoud, zoodat ik geruimen tijd achtereen onbelemmerd uit den rijken schat der in die archieven bewaarde papieren heb mogen putten. Eerst zoo werd het mij mogelijk deze periode in haar geheel behoorlijk te overzien. Het is mij dan ook een behoefte Hare Majesteit eerbiediglijk mijn diepgevoelden dank te betuigen voor de mij zoo welwillend gegeven vergunning. Aan de heeren Kramer en De Bas ben ik vriendelijken dank verschuldigd voor de wijze, waarop zij mijne taak in dezen gemakkelijk hebben gemaakt.

Naast het Huisarchief van Hare Majesteit de Koningin mag ik het Rijksarchief noemen, dat menige aanvulling van mijne kennis opleverde, vooral in de archieven der raadpensionarissen. Ook voor de daar ondervonden hulp zij hier mijn vriendelijke dank uitgesproken.

Eene „abschlieszende Arbeit” heb ik ook zoo niet kunnen leveren maar ik vlei mij in dit deel een ander en beter denkbeeld te hebben gegeven van de veelgemade, veelmiskende eeuw, die niet zonder meer een tijd van rustige rust, stilstand en achteruitgang mag worden beschouwd, al is de achteruitgang aan het einde onmiskenbaar, doch ook dient beschouwd te worden als een eeuw van strijd en woeling op allerlei gebied en welker tweede helft de kiemen zag van wat in de 19de eeuw onze volksgeschiedenis beheerschte en nog in de 20ste krachtig nawerkt.

Voor de beide kaarten heb ik opnieuw de hulp mogen genieten van mijn geachten vriend Dr. W. A. F. Bannier te Utrecht, die zich ook nu weder met de vervaardiging daarvan wilde belasten. Daarvoor ben ik hem hartelijk dankbaar.

En zoo is dan ook dit zesde deel voltooid. Ik hoop binnen twee of drie jaren het zevende, het laatste, te doen verschijnen.

LEIDEN, 15 Sept. 1904.

P. J. BLOK.

I N H O U D.

BOEK IX.

DE REPUBLIEK ONDER DE REGENTEN.

	Blz.
VOORREDE	1
HOOFDSTUK I. DE REPUBLIEK TIJDENS DEN SPAANSCHEN SUC- CESSIE-OORLOG	3
HOOFDSTUK II. DE REGENTENHEERSCHAPPIJ IN DE EERSTE HELFT DER ACHTTIENDE EEUW	53
HOOFDSTUK III. HANDEL EN NIJVERHEID OMSTREEKS 1740. . . .	105
HOOFDSTUK IV. HET GEESTELIJK LEVEN IN DE EERSTE HELFT DER ACHTTIENDE EEUW	141
HOOFDSTUK V. REGENTEN EN BURGERIJ OMSTREEKS 1740. . . .	167
HOOFDSTUK VI. DE OOSTENRIJKSCHE SUCCESSIE-OORLOG	185

BOEK X.

DE REPUBLIEK ONDER HET ERFSTADHOUDERSCHAP.

HOOFDSTUK I. DE HERVORMINGEN ONDER WILLEM IV.	217
HOOFDSTUK II. HET REGENTSCHAP VAN PRINSES ANNA.	256
HOOFDSTUK III. DE REPUBLIEK ONDER LEIDING VAN DEN HERTOG VAN BRUNSWIJK EN DEN JONGEN WILLEM V.	286
HOOFDSTUK IV. DE VOORBODEN VAN DEN NIEUWEN TIJD	342
HOOFDSTUK V. DE VIERDE ENGELSCH OORLOG	380
HOOFDSTUK VI. PATRIOTTEN EN PRINSGEZINDEN	424
HOOFDSTUK VII. DE CRISIS	470
HOOFDSTUK VIII. DE RESTAURATIE	498
HOOFDSTUK IX. DE VAL DER REPUBLIEK	536
AANHANGSEL	569
REGISTER	583
BIJ DE KAARTEN.	

BOEK IX.

DE REPUBLIEK ONDER DE REGENTEN.

HOOFDSTUK I.

DE REPUBLIEK TIJDENS DEN SPAANSCHEN SUCCESIE-OORLOG.

De koning-stadhouder had nog de laatste maatregelen genomen tot voorbereiding van den nieuwen europeeschen krijg, die onder aanvoering van Engeland, de Republiek en den Keizer zou worden aangevangen tot verijdeling nogmaals van Frankrijks plannen op de wereldheerschappij. Europa kon niet toelaten, dat de oude Lodewijk XIV door het plaatsen van zijn kleinzoon op den spaanschen troon met handhaving der eenheid van de spaansche monarchie het uitgestrekte, ja wereldomspannende spaansche gebied als het ware onder fransche suprematie zou brengen, in ieder geval de vereeniging der macht van Frankrijk en Spanje in ééne hand zou voorbereiden. Wel scheen de bepaling, dat de beide kronen niet op één hoofd zouden mogen komen, de mogelijkheid eener vereeniging uit te sluiten, maar de ondervinding had reeds bewezen, dat dergelijke bepalingen in werkelijkheid alleen golden, wanneer den toekomstigen erfgenaam der beide kronen de macht ontbrak om ze ongestraft te kunnen overtreden.

Maar niet alleen het staatkundige evenwicht van het toenmalige Europa werd door de troonsbeklimming van Philips van Anjou in in Spanje bedreigd, niet alleen staatkundige overwegingen brachten Engeland en de Republiek ertoe om zich met het door deze troonsbeklimming onmiddellijk benadeelde habsburgsche vorstenhuis te verbinden. Met de staatkundige belangen hingen handelsbelangen nauw samen. Sedert Colbert Frankrijks mogelijke beteekenis als handelsmogendheid in het volle licht had gesteld, voortgaande op den weg, die reeds onder Hendrik IV door Sully was geweest; sedert Frankrijk getracht had zich in Oost en West, in Louisiana en Canada, op de Antillen en in Guyana, in Voor-Indië en Senegal,

op Bourbon en Madagascar overzeesche bezittingen te verwerven; sedert het handelscompagnieën had opgericht en zijn aandacht aan handelstarieven en handelstraktaten had gewijd; sedert het getracht had zich eene marine te scheppen en handelsvloten uit te rusten — was het voor de beide groote zeemogendheden van de zeventiende eeuw, in weerwil van het aanvankelijk mislukken van bijna al die plannen, een niet te verachten mededinger geworden en met bekomering dacht menig handelsman in Engeland en de Republiek aan de onuitputtelijke rijkdommen van den franschen bodem, aan de nog altijd belangrijke nijverheid, waarop Frankrijk kon steunen bij nieuwe pogingen tot uitbreiding van zijn handel. Welk een gevaar dreigde thans de „negotie” der beide zeemogendheden, wanneer Frankrijk, nauw met Spanje verbonden, zich daar en in Italië, in de verdere havens der Middellandsche zee, in het uitgestrekte Spaansch-Amerika — allen totnogtoe bijna uitsluitend afhankelijk van in- en uitvoer uit Engeland en de Republiek — groote handelsvoordeelen zou weten te verzekeren, zijne verloopende compagnieën tot nieuw leven zou kunnen wekken, zijne vloten op nieuw over de zeeën zou zenden. Even gevaarlijk was in dit opzicht een overwegende fransche invloed in de Zuidelijke Nederlanden. Die gewesten, sedert een eeuw economisch geheel verzwakt, zouden onder fransche leiding, zoo niet onder fransche heerschappij het hun opgelegde dwangjuk der Schelde-sluiting kunnen afwerpen, weder gebruik kunnen maken van hunne voortreffelijke ligging en in plaats van de hulpeloze overwonnelingen de zegevierende mededingers der zeemogendheden kunnen worden ¹⁾. Spanje's uitgestrekt grondgebied in Europa, in Oost en West, in Amerika vooral was sedert een halve eeuw zoowel voor de Republiek als voor Engeland een onuitputtelijke mijn van groote handelsvoordeelen geweest. Zou nu dit alles in de waagschaal gesteld mogen worden door de vestiging van Frankrijk's overwegenden invloed in het spaansche wereldrijk? Zou misschien dit wereldrijk zelf zich met fransche hulp eindelijk weten te onttrekken aan de feitelijke economische voogdij der beide zeemogendheden? Dat moest tot elken prijs verhinderd worden.

Zoowel staatkundige als economische overwegingen moesten ook hen, die na den dood des stadhouders thans in de Republiek het heft

1) Vgl. Von Noorden, Europäische Geschichte im 18. Jahrh., I, S. 46 ff.

in handen kregen, ertoe brengen niets te veranderen aan de plannen, die de energieke Oranjevorst ten opzichte van de algemeene europeesche zaken had voorbereid. Ook voor de nieuwe regeering was de aansluiting bij Engeland, het verbond der beide zeemogendheden met den Keizer een staatkundige zoowel als een economische noodzakelijkheid. Er is dan ook na den dood van Willem III geen oogenblik van wankeling in de houding der Republiek ten opzichte van de buitenlandsche aangelegenheden merkbaar; de geest van den overleden stadhouder blijft ook na zijn verscheiden de staatslieden der Republiek bezielen, want zijne buitenlandsche staatkunde was niet gegrondvest op persoonlijke of dynastieke beginselen maar wortelde in de wezenlijk gelijksoortige belangen van de beide staten, aan welker hoofd hij had gestaan. En ook Engeland bleef nog eenige jaren in dezelfde richting voortgaan onder de beproefde leiding der staatslieden, die het met koning Willem hadden bestuurd. Koningin Anna, die hem op den engelschen troon opvolgde, en de Staten-Generaal, ook nadat vele zijner voormalige tegenstanders, thans niet langer door zijn machtwoord geweerd, daarin weder zitting hadden genomen, bleven den weg volgen, dien hij had gewezen; John Churchill, graaf van Marlborough, die thans in Engeland voor eenige jaren, steunend ook op Anna's vriendschap voor zijn echtgenoot, de leidende staatsman werd, en Antonie Heinsius, die zich nooit geheel van de oude Statenpartij had afgewend en na Willem's dood met de groote handigheid en bescheidenheid, die hem eigen waren, de leiding der zaken in de Republiek behield, trokken één lijn.

Toch kan men voor de Republiek zeer wel van eene nieuwe regeering spreken, die na 's konings dood optrad. Willem III, monarch zonder den titel, had in zijn afwezigheid het land laten regeeren door zijne vertrouwde vrienden, die men in vele gevallen zijne creaturen mocht noemen: in de stedelijke regeeringen waren allen, die nog op eenige zelfstandigheid aanspraak maakten, door hem allengs verwijderd of hadden zich vrijwillig teruggetrokken, zwichtend voor den drang der omstandigheden; in de ridderschappen der verschillende gewesten was het niet anders gegaan. De „republikeinen” hadden het niet gewaagd hunne stem luide te laten klinken tegenover de misbruiken, waaraan de gunstelingen des Prinsen zich schuldig maakten, zelfs niet tegenover Odijk, die in Zeeland op onverantwoordelijke wijze den tiran speelde, zich en zijne bescher-

melingen onbeschaamd en onbeschroomd verrijkend. Ook in Amsterdam was alle tegenstand gebroken: Johan Hudde, de vriend van Dijkveld, 's Prinsen vertrouwden dienaar, leidde er met Witsen en Valckenier de zaken volgens Willem's inzichten. De oude Dijkveld zelf bestuurde ze in het Utrechtsche¹⁾. In Gelderland waren de burggraaf van Nijmegen, Jacob van Randwijck, en andere leden van den prinsgezinden adel oppermachtig; in Overijssel was het niet anders; in Friesland en Gröningen had de koning zijne vrienden, die het oog hielden op de handelingen der thans in vriendschap met hem samenwerkende prinses-weduwe Amélie, voogdes van haren jongen zoon, dien Willem III tot zijn opvolger bestemd scheen te hebben. Slechts enkele leden der voormalige Statenpartij hadden zich in ondergeschikte betrekkingen weten te handhaven — een zoon van Johan de Witt, man van talent en geleerdheid, populair en bekwaam²⁾, was nog invloedrijk secretaris van Dordrecht, een kleinzoon van Hugo de Groot drost van Bergen op Zoom — maar geen hunner had het gewaagd zich openlijk tegen koning Willem te verzetten. Zij hadden eenvoudig in afzondering of hoogstens in afwachting van betere tijden geleefd, daarbij rekenend op de in de laatste jaren toenemende lichaamszwakte des konings.

Daarop hadden ook trouwe medewerkers van Willem III, de raadpensionaris Heinsius en de sedert 1698 als tesorier-generaal opgetreden veelzijdige Johan Hop, reeds lang met bekommering het oog gevestigd. Met den bekwamen en energieken Simon van Slingelandt, sedert 1690 secretaris van den Raad van State, en den bescheiden maar rondborstigen, onvermoeiden en altijd gereedstaanden griffier der Staten-Generaal François Fagel waren zij de hoofdambtenaren der Republiek. Zij hadden zich onmisbaar gemaakt en tevens de onderliggende partij persoonlijk voor zich weten in te nemen, zoodat bij verandering van de samenstelling der Staten, waarop bij den spoedig te wachten dood van koning Willem moest gerekend worden, hun aanblijven verzekerd scheen, ook in verband met de onvermij-

1) Over een en ander de *Mémoire touchant le gouvernement des Provinces Unies*, onder de papieren van den franschen gezant De Bonrepas (Archives Nationales te Parijs, K. 1349).

2) *Mémoires de Monsieur de B.*, uitg. Krämer, in *Bijdr. en Med. Hist. Gen. te Utrecht*, dl. XIX, blz. 120.

delijke voortzetting der algemeene staatkunde van de Republiek in dezelfde richting. Met invloedrijke regeeringspersonen als den pensionaris van Amsterdam, Willem Buys, dien van Rotterdam, Isaac van Hoornbeek, dien van Gouda, Bruno van der Dussen, bekwaam en gematigd van inzichten als zijzelf, in voortdurend overleg 1), ook in de andere provinciën buiten Holland met gelijkgezinden als Siccó van Goslinga in Friesland, Van Rechteren in Overijsel, Welland in Utrecht, vormden zij onder algemeene leiding van den handigen en omzichtigen raadpensionaris een vaste kern van regeeringspersonen, die de Republiek zonder al te groote schokken konden besturen te midden van de moeilijkheden binnen- en buitenslands, door den dood des koning-stadhouders veroorzaakt.

Hoofd van het bewind was en bleef dus de thans acht en vijftigjarige raadpensionaris, een man van buitengewone bekwaamheid, door langjarige samenwerking met Willem III volkomen vertrouwd met diens inzichten en gevoelens, een geboren diplomaat, meester in de bij eene regeering als die der Republiek onwaardeerbare kunst van „persuasie”, buigzaam en welwillend, kalm en gesloten, man van eenvoud, van goede vormen en gezond verstand, maar bij dat al onophoudelijk strevend naar de bereiking zijner doeleinden, zonder al te veel aandrang, zonder persoonlijke eerezucht, zonder eigen meening te zeer op den voorgrond stellen. Gelijk hij tijdens 's konings leven een uitnemend vertegenwoordiger van diens denkbeelden in de Republiek was geweest, zoo was hij na 's konings dood de trouwe voortzetter van diens werk, de nauwgezette volvoerder van diens plannen 2).

Van een nieuwen stadhouder was voorloopig niet ernstig sprake, nu de algemeen bekende wensch van den overleden Oranjevorst ook tijdens zijn leven on vervuld was gebleven en zijn volgens zijn verlangen thans niet meer te Franeker maar te Utrecht studeerende veertienjarige neef van Friesland, Johan Willem Friso van Nassau, nog te jong was om de plotseling opengevallen hooge waardigheden te kunnen vervullen. Nog slechter stonden de kansen voor den koning van Pruisen, die overigens de geheele nalatenschap van

1) Aldaar, blz. 111 vlg.

2) Aldaar, blz. 117 vlg. Vgl. de uitgebreide correspondentie met hen, bewaard in het Archief van Heinsius, thans in het Rijksarchief te 's Gravenhage.

Willem III voor zich opeischte als zoon der oudste dochter van Frederik Hendrik, terwijl de friesche Nassau slechts de kleinzoon eener jongere dochter was; de machtige nabuur, die aanstonds Lingen en Meurs en het Oude Hof in het Noordeinde te 's Gravenhage als zijn eigendom in bezit nam, vond hier te lande weinig aanhang. De aanstonds tusschen de hooge erfgenamen uitgebroken twist over de nalatenschap belemmerde beider streven naar de opengevallen posten ten zeerste. En daar de leiding van den grooten oorlog der bondgenooten in de handen van Marlborough, weldra tot plaatsvervangend kapitein-generaal der Unie verheven, veilig scheen, bestond er ook geen onmiddellijke behoefte aan een werkelijken kapitein-generaal van het leger der Republiek, welke, gelijk na den dood van Willem II, het voorloopig zou kunnen stellen met een veldmaarschalk als opperbevelhebber in samenwerking met den Raad van State en gedeputeerden te velde. In den vorst van Nassau-Saarbrück had zij reeds zulk een aanvoerder, die ook bereid was die rol te spelen.

De militaire leider der bondgenooten, Marlborough, was eigenlijk niet in de eerste plaats veldheer, veeleer totnogtoe vooral een hoveling, een staatsman misschien te noemen, maar niemand scheen zoo geschikt als hij, de gunsteling der koningin, om in dezen tijd de samenwerking van Engeland en de Republiek, waarop ook voor de laatste alles aankwam te verzekeren. Het viel niet te ontkennen, dat de Republiek in Godard van Rheeде, graaf van Athlone, in Nassau-Ouwerkerk, Slangenburg en anderen veldoversten bezat, die hem in beteekenis als zoodanig schenen te overtreffen, maar hij bleek met dat al spoedig een bekwaam veldheer, tevens de eenige, die door zijne stelling aan het engelsche hof het noodige prestige bezat om de beide legers, de beide staten te doen samenwerken. Daarom werd hij ook in de Republiek door Heinsius' invloed aanstonds met de opperste militaire leiding belast¹⁾. Maar behalve zijne veldheerstalenten had hij ook de diplomatieke talenten²⁾, die hem, den rijzigen eleganten hoveling, den levendigen prater, den man van de wereld, in hooge mate onderscheidde, ten zeerste noodig, om de drie bondgenooten te doen samengaan, hunne zeer

1) Von Noorden, Europäische Geschichte im 18 Jahrh., I, S. 259.

2) Vgl. de karakterschets bij Goslinga, Mémoires, p. 42 suiv.

afwijkende belangen met het groote gemeenschappelijke doel, den strijd tegen Frankrijk, overeen te brengen. Handig diplomaat, bekwaam veldheer, geoefend intrigant, allermint onverschillig voor glans, roem en rijkdom, ja eerzuchtig en geldgierig in niet geringe mate, heeft hij in de geschiedenis van dezen tijd, waarin een man als hij zoo uitnemend paste, een groote rol kunnen spelen. Maar in de oogen des nederlandschen volks was toch Johan Willem Friso, de drager van den geliefden naam van Nassau, als zoodanig de erfgenaam der traditiën van het uitgestorven Oranjehuis, waarmede zijn geslacht steeds zoo nauw verbonden was geweest, en de leidende staatslieden begrepen, dat zijne aanspraken onder omstandigheden van beteekenis konden worden.

Een paar dagen na den dood van Willem III, 25 Maart reeds, kwamen de Staten-Generaal in aanzienlijk getal in Den Haag bijeen. Holland, door Heinsius geleid, verklaarde „geen beteren raad” te weten „om deeze zwaare wonde te heelen” dan dat de Staten der gewesten „de handen ineen sloegen” met onderling vertrouwen en handhaving der gesloten verdragen. De overige thans stadhouderlooze gewesten antwoordden weldra op deze verklaring met ongeveer gelijk-luidende betuigingen, waaruit bleek, dat geen hunner bezwaar had om verder zonder stadhouder te regeeren; alleen Stad en Lande waagde de bescheiden maar dan ook weinig getelde opmerking, of het misschien wenschelijk zou zijn een „bekwaam persoon” te stellen aan het hoofd van het leger, dat voorloopig onder den veldmaarschalk Nassau-Saarbrück was geplaatst¹⁾. Zoo werd de toestand van 1650 hernieuwd.

Het was intusschen niet meer dan natuurlijk, dat de onder Willem III teruggedette regenten thans zonder verwijl in hun aanzien en ambten wilden hersteld worden. Dit gaf in Holland weinig bezwaar: de stemmende steden, thans weder met de verkiezing harer eigen regeering belast, zagen dadelijk verschillende der oude regenten daarin optreden, met name te Rotterdam, waar zelfs een regent van 1672 na dertig jaren uitsluiting werd hersteld; te Schoonhoven, Gorkum en Haarlem alleen gaf een en ander in het volgende jaar aanleiding tot ernstige moeilijkheden tusschen de regenten, zoodat de Staten der provincie zelfs tusschenbeiden moesten komen om de

1) Lamberty, Mémoires, I, p. 77.

geregelde werking der „vrije forme van regeering” te verzekeren. Het behoeft geen betoog, dat de „goede correspondentie” in de stedelijke regeeringen aanstonds naar den zin der thans weder optredende oud-regenten werd vastgesteld; maar toch is er onder de gematigde leiding van Heinsius en de zijnen geen sprake van geweldadige uitsluiting der tegenpartij.

Grooter waren de bezwaren elders.

In Zeeland, dat in de laatste jaren bij de schandelijke afpersingen en de onverantwoordelijke verwaarloozing van alle belangen der provincie door den geldzuchtigen en verkwistenden vertegenwoordiger den Prins, Odijk ¹⁾, zeer achteruit was gegaan, uitte zich de reeds lang smeulende verbittering des volks tegen den machtigen hoveling en zijne gunstelingen, onder wie vooral de commies der convoeien en licenten, Philips Hodenpijl, werd genoemd. Odijk zelf, de gehate „vreemdeling” in Zeeland, werd reeds 3 April door de Staten ontzet uit zijn ambt van vertegenwoordiger van den Eersten Edele, welke waardigheid als onnut en gevaarlijk vernietigd werd; Hodenpijl moest zijn post opgeven. Een hevige volksbeweging richtte zich op Tholen tegen de inhalige pachters en ontvangers der belastingen benevens tegen sommige van financieele knoeierij beschuldigde regeeringsleden; er vielen dooden en gewonden, het geheele eiland kwam in rep en roer en slechts met moeite werd de orde hersteld. Te Goes werden de in 1692 ontzette regeeringsleden thans in volle eer hersteld en de tegen hen geslagen vonnissen vernietigd. Te Middelburg werd de van „landdieverij” en „malversatie” beschuldigde regeering na eene volksbeweging onder leiding van Daniel Fannius, waarbij de gilden een groote rol speelden, grootendeels vernieuwd. Het markiezaat van Veere en Vlissingen, over welks algeheele afschaffing als schadelijk voor het gewest ernstig werd beraadslaagd, geraakte, ten gevolge van den twist tusschen de huizen Nassau en Hohenzollern ook daarover, voorloopig buiten werking. Verder bleef het in Zeeland rustig behalve in 1704, toen Middelburg opnieuw het tooneel werd van hevige opschudding, uitgaande van eenige leden

¹⁾ Daarover vooral de Trouwhartige Consideratiën tot Zeelands welstand (Pamfl. Bibl. Thys. n°. 12994), toegeschreven aan den leider van de beweging, Johan Steengracht. Vgl. Afgeperste verantwoordinge voor de wettige regeringe der stad Middelburgh (Pamfl. Bibl. Thys. 1706/7, n°. 19).

der oude regeering, die met hulp der volksmenigte hunne zetels weder hoopten te herwinnen maar zich daarin teleurgesteld zagen¹⁾. Met de schandelijke regeering van Odijk en zijne „favorieten” was het echter voorgoed gedaan²⁾.

Hooger liep de twist in Gelderland³⁾. Ook hier had men op het voorbeeld van Holland besloten „de magistraatsbestelling in de steden voortaan aan de bijzondere wethouders derzelveu” toe te kennen. Maar degenen, die onder de werking van het drukkende regeeringsreglement van 1674 hier sedert jaren van allen invloed verstoken waren geweest, bleken niet gezind zich op die wijze voorgoed uitgesloten te laten verklaren. Zij maakten daarbij gebruik van „den deplorabelen ende slechten staat” van steden en kwartieren en het verval der rechtspraak en financiën onder de drukkende heerschappij⁴⁾ der tot nu toe machtige oligarchie. Zij brachten te Nijmegen het volk, de gilden, in beweging om het herstel te vragen van de macht der gemeenslieden, die hier na Maurits' verovering der stad waren ingesteld en ook door Willem III in 1675 nog aangevuld maar sedert allengs van 32 tot 6 uitgestorven en, ofschoon het regeerement hen had bevestigd, door de oligarchie der laatste jaren van allen invloed beroofd waren. Slechts twee van de zes overgeblevenen waagden het zich met de gilden in te laten. Zij worden geroemd als „onpartijdig en niet te na geparenteert aan de leden van de Magistraat”. Zij hadden echter zeer te kampen met den tegenstand der overigen in hun streven om de macht van hun college te herstellen en hun getal aan te vullen. Dit geschiedde in Juni en de nieuwe gemeenslieden, die in de „rijksstad”, zich als zoodanig soms de voornaamste stad der geheele Republiek achtend, samen de aanwijzing van dubbeltallen voor de regeering hadden bezeten en bovendien „in saaken van importantie” door de regeering plachten geraadpleegd te worden, ontsloegen nu

1) Vgl. het pamflet: Wat oud en wat nieuws ofte zedigh Ondersoeck (Pamfl. Bibl. Thys. 1706/7, n°. 20).

2) Odijk zelf stierf in 1705. Vgl. over hem: Mémoires de Monsieur de B., blz. 94.

3) Vgl. hierover Wagenaar, dl. XVII, blz. 135 vlg., 231 vlg., waar deze zaken uit de resolutiën der Staten van Gelderland en tal van gedrukte memoriën en deductiën van dien tijd uitvoerig worden toegelicht.

4) Verbaal uit den naam ende van wegen de gemeenslieden (Bibl. Thys. pamfl., n°. 12971).

aanstonds den geheelen raad en benoemden een nieuwen, waarin vele tot nu toe stelselmatig teruggezette leden van regentengeslachten zitting hadden. Aldus werd een „nieuwe plooi” in plaats van de „oude plooi” gesteld, welk voorbeeld te Tiel en Bommel werd gevolgd. Doch de oude regenten van Nijmegen, geleid vooral door den burgemeester Roukens, lieten zich niet zoo gemakkelijk van het kussen dringen. Zij verschenen in Juli als de ware afgevaardigden van Nijmegen op den landdag te Arnhem en verzochten door de Staten van het gewest gehandhaafd te worden, wat ook onmiddellijk met hulp van de aanzienlijk vermeerderde nijmeegsche bezetting geschiedde, terwijl eenige leiders der rumoerige volksmenigte werden verbannen. Deze laatsten wendden zich nu tot Holland, aanvankelijk zonder succes. Maar in Januari 1703 dwong het volk van Nijmegen de herstelde oude regeering opnieuw het stadhuis te ontruimen en plaats te maken voor de nieuwe, tot welker bescherming tegen aanslagen van het garnizoen een korps gewapende vrijwilligers onder de zinspreuk „restituta libertas” zou optreden. Ook te Arnhem en elders op de Veluwe, weldra ook te Zutphen, dat lang kalm gebleven was, traden nu de gemeenslieden met nadruk op en veranderden de regeeringen der steden.

De zaak van de macht der gemeenslieden in de steden van het gewest was, zooals gebleken was, van zooveel gewicht, dat de thans onderliggende partij, die langer dan 25 jaren het roer der regeering in handen had gehad en zich nu op hare beurt uitgesloten zag, weldra op aandrijven der van ouds prinsgezinde veluwsche ridderschap besloot zich niet bij deze feiten neder te leggen maar zich te richten tot de Staten-Generaal, met verzoek om handhaving van hun recht volgens het reglement van 1674, waarbij de stadhouder de zaken van het gewest voor altijd geregeld had. Maar de Nieuwe Plooi bleef niet achter in het schriftelijk verdedigen van haar recht en beriep zich op de oude privilegiën uit den grafelijken tijd, met name op graaf Otto's privilegie van 1233; zij ontkende zelfs, met zedelijken steun van Holland, dat de Staten-Generaal eenig recht zouden hebben om zich met de „huishoudelijke” zaken van het gewest te bemoeien, en weigerde gehoor te geven aan de aanmaning door eene bezending der Staten-Generaal om voorloopig de oude regeeringen te herstellen en daarna de beweerde rechten te laten onderzoeken.

Welhaast deden de geschillen hun noodlottigen invloed gevoelen

op de geldelijke verplichtingen van het gewest. De financiën geraakten in de war; de belastingen konden niet geregeld geïnd worden; de quoten van het gewest werden eindelijk niet betaald, hetgeen gedurende den kostbaren successie-oorlog natuurlijk niet lang door de overige gewesten kon geduld worden. Onophoudelijk trachtten de Staten-Generaal dan ook de geldersche partijen met elkander in overeenstemming te brengen maar de Nieuwe Plooi weigerde standvastig, zich beroepend op het jus de non evocando, om afgevaardigden daartoe naar Den Haag te zenden en verklaarde op hare beurt de aanmatiging der Staten-Generaal tegenover de soevereine macht der gewesten voor onduelbaar. Te Harderwijk en elders kwam het in het begin van 1704 tot hevige tooneelen tusschen de oude regenten en de gewapende burgerij. Eindelijk vond men een middel om de weerspannige steden van de kwartieren Nijmegen en Veluwe — Zutphen bleef steeds vrij rustig — te bewegen afgevaardigden naar Den Haag te zenden: men zou er de zaak beschouwen niet als eene zaak van algemeen belang doch als een „domestiek” geschil tusschen de kwartieren en de leden van dien en alleen raad geven, niet bevelen of zelfs verzoeken. Ook dit middel leidde niet tot het doel en de bemoeiing der Staten-Generaal werd standvastig en met nadruk door de beide rumoerige kwartieren teruggewezen als niet overeenkomend met de gewestelijke soevereiniteit. Intusschen kwamen de afgezette regenten der Oude Plooi nog herhaaldelijk ter vergadering der Staten-Generaal op in weerwil van de protesten der tegenpartij zoowel daar als bij Holland. Dit gewest, door het achterstallig blijven der geldersche bijdragen in de algemeene kas op den duur in zijn eigen geldelijke belangen bedreigd, stelde nu zelf in de Staten-Generaal voor „de regeering ten meesten dienste der provincie” te herstellen en de beide partijen goedschiks of kwaadschiks tot overeenstemming te brengen. Zeeland en Stad en Lande, het eerste wegens de daar voorgevallen regeeringsverandering, het laatste wegens de chronisch aldaar voorkomende twisten van dergelijken aard niet geneigd om dezen met het staatsrecht der Republiek niet overeenkomenden weg op te gaan, verklaarden zich met dit voorstel niet te kunnen vereenigen. Toch ging het er door, al besloot men geen krijgsvolk te zenden, wat door sommigen met het oog op den gevaarlijken toestand in sommige streken werd gewenscht. Op de Veluwe toch liep het van kwaad tot erger: de burgeroorlog tusschen ridderschap en steden scheen er voor

de deur te staan en van weerszijden begon men zich daar te wapenen; twee leden van de ridderschap, leden van het geldersche hof, worden gevankelijk naar Arnhem gevoerd en er eenigen tijd in bewaring gehouden. Eindelijk wist Holland, dat over het geheel steeds op de hand der Nieuwe Plooi was, daar van deze geen poging tot herstel van het stadhouderlijk gezag behoefde gevreesd te worden zooals zonder eenigen twijfel de wensch van de meerderheid der Oude Plooi mocht heeten, eene bezending van gewest tot gewest in Gelderland te doen ontvangen. Vier aanzienlijke hollandsche regeeringspersonen: Buys, Van der Dussen, Van Hoornbeek en de deltsche regent Adriaan van der Goes, heer van Naters, verschenen te Arnhem en bewerkten er 13 December 1704 een „*accord*” tusschen de leden der Veluwe, waarbij de verhouding tusschen ridderschap en steden zooals die van 1651 tot 1672 had bestaan werd hersteld, de verpachting der middelen onderling werd verdeeld en alle processen en dadelijkheden werden geëindigd, terwijl de nieuw aange-stelde regeeringen overal aan het bewind bleven.

Die nieuwe regeeringen waren echter niet gerust over de houding der tegenpartij, die meer en meer geneigd scheen om de stadhouderlijke regeering en daarmede het reglement van 1674 te herstellen en heimelijk voortdurend onder de bevolking bleef woelen. Te Arnhem richtte men daarom tot handhaving der nieuwe regeering op het nijmeegsche voorbeeld een korps vrijwilligers op. Op den algemeenen landdag te Zutphen werd voorgesteld een verbond tusschen de geldersche steden te sluiten om alle verzet tegen de Nieuwe Plooi te onderdrukken, niet dan met algemeene stemmen een stadhouder of kapitein-generaal te benoemen en deze beide waardigheden nooit aan denzelfden persoon op te dragen. Gelijk in de dagen van De Witt in Holland bij het Eeuwig Edict, zou ieder nieuw regeeringslid deze beide laatste punten plechtig moeten bezweren. Maar de tegenpartij wist het sluiten van het verbond tegen te houden en deed zelfs weder pogingen om zich met geweld in het bezit van de regeering in de voornaamste steden te stellen. Dit mislukte echter zoowel te Arnhem als te Nijmegen en elders; in Nijmegen liep in Augustus 1705 de zaak zoo hoog, dat de burgerij tot bescherming der regeering in de wapenen kwam, den gewapenden aanhang der Oude Plooi met geweld uit het reeds door deze weder in bezit genomen stadhuis dreef en eenige der oude regenten verbande; de

stokebrand Roukens werd zelfs op de markt onthoofd, eenige der deelnemers aan den aanslag werden gehangen. In den loop van het jaar kwam het Nijmeegsch kwartier op die wijze allengs tot rust evenals dat van Zutphen. In het kwartier van de Veluwe echter zag men in 1706 en 1707 nogmaals hevige tooneelen tusschen ridderschap en steden, welke laatsten het onder elkander ook niet meer eens bleken, zoodat de kleine steden afzonderlijk op Het Loo bijeenkwamen; vooral te Wageningen kwam het tot dadelijkheden tusschen de beide partijen en het was ten slotte zelfs noodig om een regiment soldaten uit het leger te ontbieden tot herstel der rust in die kleine stad, waar de gemeenslieden en vrijwilligers met geweld en met hulp van de arnhemsche vrienden de Oude Plooi hadden verdreven¹⁾. Ook een nieuwe poging in het thans bijna rustige kwartier Nijmegen tot vestiging eener kwartiersregeering door de Oude Plooi te Tiel werd verijdeld. Eindelijk meenden de Staten van het gewest krachtadig te moeten ingrijpen. De plaatselijke vrijwilligers werden overal bij plakkaat afgeschapt verklaard; Nijmegen en Arnhem moesten een sterk garnizoen opnemen; enkele onruststokende regenten van de Oude Plooi werden afgezet. De in 1706 getroffen regeling, dat in alle geldersche steden de regeering slechts voor drie jaar zitting zou hebben, bleef tot 1717 van kracht maar kon niet beletten, dat de oude regenten herhaaldelijk in geschrifte protesteerden tegen het hun naar hunne meening aangedane gruwelijke onrecht. Thans werd eindelijk voorgoed vastgesteld, dat voortaan de regenten weder voor het leven zouden worden verkozen en wel, zooals vroeger, door de regeeringscolleges zelf doch uit een dubbeltal, aangeboden door burgerij en gilden of gemeenslieden. Een algemeene amnestie maakte in dit jaar een einde aan de langdurige onrust.

Zoo liep ten slotte zoowel in Zeeland als in Gelderland de beweging, die hier en daar een democratisch karakter had aangenomen en bepaaldelijk gericht was geweest tegen de regenten-oligarchie, die onder Willem III het bewind had gevoerd, uit op een nieuwe bevestiging, thans ten behoeve van andere personen en familiën, van den aristocratischen regeeringsvorm, zij het dan ook dat ten minste in Gelderland de rechten der gemeenslieden en gilden in naam

1) Vgl. over het daar gebeurde het Verbaal, klagts-wyse overgegeven aan de E. M. Heeren Staten (Pamfl. Thys. 1706/7, n°. 14).

waren erkend. De aanstelling der regenten voor het leven schiep in Gelderland een nieuwe oligarchie, die zich welhaast op de oude wijze nauw aaneensloot en de corporatiën der gilden en gemeenslieden geheel in hare macht wist te brengen, juist zooals het onder de vorige regeering was geschied.

Niet anders ging het in Utrecht en Overijsel.

Ook in Utrecht was in April 1702 door de Staten besloten de toestanden van het eerste stadhouderlooze tijdperk te herstellen¹⁾ en het reglement van 1674 alzoo als vernietigd aan te merken. Te Amersfoort leidde een poging der zittende oligarchie om te ontkomen aan het daar gewone middel der verkiezing van de regeering door uit de burgerij, bij loting aangewezen kiezers in 1703 tot hevige beroering. Ook hier trachtte men tegenover het streven der oligarchie het beginsel van eene door de geheele burgerij aangewezen regeering te handhaven, maar de Staten van het gewest kwamen tusschen beiden, deden de stad door krijgsvolk bezetten en namen de leiders der volksbeweging gevangen; een hunner moest zijn optreden met onthoofding bekoopen, twee anderen werden verbannen. In Overijsel evenwel namen de gemeenslieden der drie steden de hun onder het reglement van Willem III onthouden rechten weder in bezit en slaagden erin ze te behouden, zij het dan ook weder slechts in naam bij het voortduren ook hier der oligarchische regeeringsvormen.

Bij dat alles, bij die jarenlange onrust in sommige gewesten richtte zich menige blik weder op den jongen erfgenaam der traditiën van het Huis van Oranje. Hij was in Augustus 1703 zestien jaar geworden, had zijne studiën te Utrecht geëindigd en nam in de omgeving van zijn neef Nassau-Ouwerkerk thans deel aan den veldtocht. Als „gedesigneerd” stadhouder en kapitein-generaal van Friesland en Stad en Lande kon hij zich niet met een lagen rang vergenoegen en Friesland verklaarde reeds in 1703 bij gelegenheid van een voorstel om twee nieuwe generaals der infanterie te benoemen, dat de jonge Prins, eenmaal tot het leger toegelaten, in rangorde boven alle andere generaals geplaatst diende te worden. Maar zijn jeugdige leeftijd en gebrek aan ervaring in den krijg werden als beletsel hier tegen aangevoerd. Friesland, door Stad en Lande gesteund, gaf echter niet toe en toen de veldheer der bondgenooten, de plaatsver-

¹⁾ Groot Utrechtsch Plakkaatb., I, blz. 177.

vangende kapitein-generaal der Unie Marlborough, na den dood van den maarschalk in 1702 aandrong op de benoeming van meerdere opper-officieren, terwijl de Raad van State zelfs de benoeming van een kapitein-generaal wenschelijk achtte, drongen de beide noordelijke gewesten krachtig op de verheffing van hun jongen stadhouder tot generaal der infanterie aan. De naijver der hoofdofficieren van het staatsche leger onderling, de onwil der anderen om zich te stellen onder den oudste in jaren, den lastigen Slangenburg, die eigenlijk reeds veldmaarschalk had moeten worden, maar èn als katholiek — hij behoorde tot den ouden katholieken tak der Van Baer's in Gelderland — en wegens zijn karakter minder geschikt scheen¹⁾, gaf in de zaak van den frieschen vorst tot allerlei moeilijkheden aanleiding. Eenige gemachtigden der Staten-Generaal, geleid door Buys, verschenen in het begin van 1704 te Leeuwarden om met de friesche Staten en de Prinses-weduwe te onderhandelen. Zij bewerkten ten slotte een compromis, waarbij Friesland toestemde in het hollandsche voorstel tot benoeming van Hendrik van Nassau, heer van Ouwerkerk²⁾, tot veldmaarschalk, van Slangenburg, Noyelles en den jongen prins van Nassau tot generaals der infanterie, van den graaf van Tilly tot generaal der ruitery; de jonge vorst zou echter het ambt niet bekleeden noch de daaraan verbonden wedde genieten vóór zijn twintigste jaar en slechts zitting, geen stem in den krijgsraad hebben. Heinsius, die den Prins gaarne tot generaal verheven had gezien, had met groote handigheid de zaken in deze richting geleid, zonder overhaasting strevend naar het doel om overeenkomstig de bedoelingen van Willem III ook deze zaken tot een goed einde te brengen en diens neef de plaats te bezorgen, die de groote Oranjevorst hem had toegedacht³⁾. Alleen het thans sterk staatsgezinde Zeeland⁴⁾ protesteerde tegen de benoeming van den jongen „generaal in naam”,

1) Vgl. over hem en andere generaals van dien tijd de meergenoemde Mémoires de Monsieur de B., blz. 96 vlg.

2) Hij was kleinzoon van prins Maurits als derde zoon van Lodewijk van Nassau, heer van Beverweert, jongere broeder van Odijk en had zich in de oorlogen van Willem III onderscheiden, een goed generaal maar geen buitengewone geest, eerder kleingeestig en jaloersch van karakter (vgl. Goslinga, Mémoires, p. 11).

3) Archief Heinsius, brieven dd. 17 en 23 Februari 1704 (ms. Rijksarchief).

4) Lamberty, XIII, p. 17 en 19.

ook als den eersten stap naar een „vorm van gebied”, dien men thans niet meer begeerde, nu opnieuw een gewestelijk stadhouder generaal zou zijn; het gewest wierp alle verantwoordelijkheid in dezen van zich af en verklaarde den prins niet als generaal te willen erkennen; „haec libertatis ergo” riep een bitter schotschrift uit. De jonge prins bleef te midden van dat alles deelnemen aan den oorlog, wachtend op de toekomst. De geschiedenis van den jongen Willem III herhaalde zich in andere vormen.

In het volgende jaar, tegen zijn achttienden verjaardag, kwam nu ook de kwestie van zijn recht op eene plaats in den Raad van State ernstig ter sprake¹⁾, ook in verband met zijne feitelijke aanvaarding van het stadhouderschap in de beide noordelijke gewesten volgens de bestaande instructie op het erfstadhouderschap aldaar. Holland en Utrecht, gedachtig aan de wijze, waarop Willem III allengs tot de hoogste waardigheden gestegen was, waren er niet voor hem toe te laten in den Raad, waar de beide gewesten samen 4 van de 12 stemmen uitbrachten, vooral niet met recht van stemming voor zichzelf, en namen bij voorbaat het besluit daarin geen stadhouder van eenig gewest op te nemen dan met eenparige toestemming. Een beroep van Friesland op het oude gebruik en de vroegere instructiën van den Raad uit de jaren 1588, 1651 en 1671 kon de beide tegenstrevende gewesten en Zeeland, dat zich natuurlijk bij hen aansloot, niet overtuigen. De zaak bleef slepen tot 1707, toen de prins 20 jaar zou worden en diensvolgens overeenkomstig de gemaakte afspraak het ambt van generaal zou aanvaarden. Ook Overijsel en Gelderland, ja zelfs Stad en Lande lieten zich thans bewegen met de drie andere gewesten samen te gaan. Zoo werd hij voorloopig nog niet in den Raad van State toegelaten, al hield men zich werkelijk aan het omtrent zijn bevelhebberschap bepaalde en liet men hem in het leger als dienstdoend generaal optreden.

Zijne kansen op het stadhouderschap ook buiten de twee noordelijke gewesten stonden blijkbaar nog slecht. In verband met al deze kwestieën verklaarde Overijsel²⁾, in dezen tijd vooral door Van Rechteren geleid, van zins te zijn „nooit wederom te komen tot het aanstellen van een stadhouder” en voorgoed te willen „volharden”

1) Wagenaar, XVII, blz. 272 vlg.

2) ib., blz. 298/9.

bij de thans bestaande „volkomene en uitgestrekste vrijheid”. Er werd zelfs in dit opzicht reeds gedacht aan het opmaken eener „harmonie” tusschen de gewesten gelijk in de dagen van De Witt. De nederlaag der oude regenten in Gelderland en Zeeland en hunne vervanging door „opregte republikeinen” spelde ook daar voor de toekomst weinig goeds voor den frieschen prins, die overigens door zijne militaire talenten spoedig de aandacht op zich vestigde. Hij aanvaardde zijne beide stadhouderlijke waardigheden, in Friesland zonder eenig bezwaar, in Stad en Lande echter na veel gehaspel tusschen de beide leden van het gewest en, met steun van Holland, niet dan op een nieuwe instructie, die hem het recht ontnam om zitting te hebben in het college der „monsterheeren” dat de „volmachten”¹⁾ der Ommelanden in de Statenvergadering kon toelaten of afwijzen. Maar de Prins gaf den moed niet op. Met Heinsius bleef hij steeds in zeer nauwe betrekking en in den toon der van weerszijden gewisselde brieven heerscht wederzijdsch vertrouwen en wederzijdsche welwillendheid, van de zijde des Prinsen dankbaarheid voor reeds bewezen diensten, van die van Heinsius bereidvaardigheid tot nieuw dienstbetoon. Friso huwde in 1709 met Maria Louisa van Hessen-Kassel, een bekwame en krachtige vrouw, die zich weldra de genegenheid der Friezen en Groningers in hooge mate verwierf. Hij legde zich vooreerst op den krijgsdienst toe en onderscheidde zich te velde op zulk eene wijze, dat men in hem met recht den aangewezen opperbevelhebber van het staatsche leger der toekomst zag. Was hij dat eenmaal, dan zou het daarbij niet blijven maar zouden de oude hooge waardigheden in de Republiek hem van zelf in handen vallen. De ontijdige dood van den jongen vorst den 14^{den} Juli 1711 bij het overvaren van den Moerdijk, toen hij zich op verlangen van de Staten-Generaal uit het leger naar Den Haag begaf om er een samenkomst te hebben met den koning van Pruisen ter beslechting der nog altijd hangende geschillen over de nalatenschap van Willem III, sloeg aan alle verwachtingen omtrent zijne toekomst den bodem in. Juist op dat oogenblik scheen er weder eenige kans te bestaan op zijne verheffing tot stadhouder ook in de overige gewesten, daar de koning van Pruisen, wiens hulp de bond-

1) D. i. de vertegenwoordigers der Ommelander districten. Vgl. Wagenaar, XVII, blz. 324/5.

genooten tegen Frankrijk noodig hadden, bereid scheen die hulp te verleen en tegen concessies van wege den Prins in de erfeniszaak en men van hem daartegenover verwachtte, dat hij bij de Staten krachtig zou aandringen op de verheffing van zijn bloedverwant¹⁾. De handige medewerking van Heinsius had daarbij groote diensten kunnen bewijzen; de herhaalde volksbewegingen in verschillende provinciën, de zwakke leiding der krijgskaken te land en ter zee, soms in verband daarmede, deden menigeen met verlangen uitzien naar eene krachtige stadhouderlijke hand als die van Willem III was geweest. De rol, die Engeland in de jonge dagen van Willem III had gespeeld, scheen nu door Pruisen overgenomen te zullen worden. De plotselinge dood van den Prins, die een dochttertje naliet en na wiens overlijden den 1sten September eerst zijn zoon Willem Karel Hendrik Friso werd geboren, was in deze omstandigheden voor het zwak vertegenwoordigde Huis van Nassau weder een buitengewoon zware slag. De zoo gewenschte overeenkomst met Pruisen bleef thans hangende en de jonggeborene zou nog jaren noodig hebben, alvorens van zijn aanspraken op eenige hoogere waardigheid dan het erfstadhouderschap der beide noordelijke gewesten werk gemaakt kon worden. Toch bewees reeds het schenken van groote geldsommen als „pillegift” aan den jongen prins, ook door Holland en de Staten-Generaal, dat ook hij niet maar eenvoudig kon beschouwd worden als een „aanzienlijk edelman, die toevallig in de Republiek woonde” zooals de Statenpartij onder De Witt den jongen Willem III had willen beschouwen.

* *
*

Te midden van al deze binnenlandsche verschillen en bezwaren, waarbij nog andere, van kerkelijken aard, de gemoederen veront-rustten, ging de groote oorlog, dien men ter wille der Spaansche Successie voerde, jaren achtereen voort.

Half Mei 1702 hadden de Staten, Engeland en de Keizer tegelijk hunne oorlogsverklaringen bij Frankrijk en Spanje ingezonden, de eersten onder de betuiging, dat Frankrijk de bepalingen van den

1) Wagenaar, l.l. blz. 404.

vrede van Rijswijk ten opzichte van den handel der Nederlanders niet was nagekomen maar dien integendeel door drukkende tarieven ten zeerste had belemmerd en bovendien in zake de spaansche opvolging dubbel spel had gespeeld, terwijl Spanje's nieuwe koning zich geheel bij zijn grootvader had aangesloten en diens troepen o. a. in de Spaansche Nederlanden had opgenomen met verdrijving der staatsche garnizoenen, die er nog met toestemming van koning Karel II in de voornaamste vestingen waren gelegd ¹⁾.

De fransche troepen, onder den maarschalk Boufflers in de Spaansche Nederlanden gelegerd, trachtten zich spoedig na het uitbreken van den oorlog van Roermond en Venloo uit bij verrassing van het belangrijke Nijmegen meester te maken, wat echter nog door de tijdige aankomst van een in het Kleefsche gelegerde troepenmacht der bondgenooten onder Godard van Rheede, graaf van Athlone, verhinderd werd. Weldra verscheen daar ook de graaf van Marlborough zelf met aanzienlijke versterkingen en nam thans, als opperbevelhebber der staatsche en engelsche legers, de leiding van den veldtocht in handen, in overleg intusschen met de vijf staatsche gedeputeerden te velde, welke heeren onder Willem III weinig meer dan intendanten van het leger geweest waren maar sedert de instructie van 21 Augustus 1702 grooter bevoegdheid en zelfs met beslissend veto zitting in den legerkrijgsraad hadden. Die gedeputeerden te velde met hun grooten invloed op de bewegingen van het leger waren den engelschen veldheer een voortdurende ergernis: zelf gewoonlijk geen krijgslieden maar mannen van de raadzaal, achtten zij zich in den regel geroepen om paal en perk te stellen aan militaire neigingen en militaire eerezucht. Vooral tegenover den vreemdeling, die thans aan het hoofd ook der staatsche legers stond, meenden zij angstvallig te moeten waken tegen den militairen geest. Zij namen deel aan alle gewichtige besluiten te velde en lieten niet na kritiek te oefenen op de militaire leiding, ja namen soms zeer actief deel aan de krijgsbewegingen. Door hun grooten invloed op de bevordering van officieren in het staatsche leger stonden zij in den regel met deze laatsten op goeden voet en werden zoo de overheid, tot welke

¹⁾ Lamberty, II, p. 107; Gachard, Histoire de la Belgique au commencement du XVIIIe Siècle (La Haye, Bruxelles, 1880), p. 25/6.

officiëren van allerlei rang zich richtten met hunne bezwaren tegen de legeraanvoering van den door hen, oudgediende en ervaren krijgslieden, in den beginne als een indringer beschouwden opperbevelhebber. Reeds bij den eersten veldtocht kwamen de bezwaren van dezen toestand duidelijk aan het licht. Maar Marlborough toonde zich een veldheer. Hij verdreef den vijand uit geheel Spaansch-Gelder en veroverde in het najaar de eene Maasvesting na de andere: Venloo, Stevensweerd, Roermond, eindelijk zelfs Luik, bij welke wapenfeiten ook de staatsche krijgsoversten Coehoorn en Obdam zich zeer onderscheidden. Bij zijn terugkeer op een klein jacht langs de Maas viel Marlborough met zijn ganschen staf in handen van een fransche patrouille uit Gelder, die hem echter niet herkende en het gezelschap op vertoon van enkele paspoorten vrijliet ¹⁾. Hij had zich intusschen in dezen eersten veldtocht een stoutmoedig en bekwaam veldoverste en tevens een handig bemiddelaar getoond. En ook aan dezen laatste was behoefte, niet alleen in het leger maar ook in de raadzalen van Londen en Den Haag. Reeds dadelijk toch rezen er moeilijkheden tusschen de bondgenooten, niet slechts wegens de bezetting van Venloo en Limburg op verlangen der gedeputeerden te velde door staatsche troepen met uitsluiting van de troepen des Keizers, die de Zuidelijke Nederlanden, door Philips V als eene landvoogdij voor keurvorst Maximiliaan Emanuel bestemd ²⁾, bij verovering geheel voor zijn zoon wenschte te behouden, maar ook tusschen Engeland en de Staten in het bijzonder over het al of niet vrijlaten van den handel op Frankrijk en Spanje ³⁾.

De Staten hadden, gelijk eertijds, den handel op vijandelijk gebied niet willen bemoeilijken, omdat toch de voordeelen daarvan grootendeels den eigen ingezetenen ten goede kwamen en in het bijzonder de handel op beide landen ten onzent zeer aanzienlijk was: ook in de laatste groote oorlogen met Frankrijk was in dat opzicht veel oogluikend toegelaten, zij het dan niet de handel in oorlogstuig. Maar in Engeland, dat er volstrekt niet dezelfde handelsbelangen had en den handel der hollandsche concurrenten gaarne een knak wilde geven om na den vrede zelf den franschen en vooral den spaanschen handel

1) Wagenaar, l.l. blz. 167.

2) Hij had ze daartoe bij verdrag van 7 Nov. 1702 aan Frankrijk overgegeven.

3) Von Noorden, I, S. 325 ff.; Gachard, l.l. p. 117 suiv.

in bezit te kunnen krijgen, dacht men, ook weder als van ouds¹⁾, anders over de zaak en eischte volledig verbod van allen handel op des vijands gebied. De landprovinciën zagen daarin niet zooveel bezwaar maar de drie zeegewesten verzetten er zich tegen en gaven eerst tegen den zomer van 1703 toe, doch onder voorwaarde dat de verbodsplakkaten voorloopig slechts voor een jaar zouden gelden. Na dat eene jaar zijn de plakkaten intusschen niet hernieuwd, daar men te Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht reeds begon te ontdekken, dat de handel verliep naar de „neutralen”, naar Dene-marken, Zweden en, vooral, naar Bremen en Hamburg, die aanstonds van de gelegenheid gebruik hadden gemaakt. Met fransche paspoorten werd evenwel op fransche en spaansche havens ijverig handel gedreven²⁾. Bij het oogluikend toelaten van den handel op den vijand kwam men nu in nieuwe moeilijkheden met Engeland over de werkzaamheid der engelsche kaperschepen, die de hollandsche vaartuigen niet ontzagen: vele staatsche koopvaarders werden in Engeland opgebracht wegens handel met den vijand. Hevige protesten van de zijde der hollandsche kooplieden volgden en de engelsche regeering, die zelve op aandrang van Marlborough de eensgezindheid tusschen de bondgenooten gaarne wilde bewaren en niet ongeneigd was om toe te geven, kwam op hare beurt in een moeilijken toestand tegenover het op handhaving van het handelsverbod scherp aandringende Parlement. Eerst na de sluiting van de parlements-zitting in April 1705 waagde zij het de opgebrachte staatsche schepen weder los te laten en den handel toe te staan op de bij de Nederlanders voor zulke gevallen gebruikelijke wijze, namelijk door middel van licenten, waarvoor grof betaald werd; alleen „contra-bande” bleef uitgesloten. Maar ook dit laatste leverde weder moeilijkheden op, daar men niet juist bepaald had, welke waren daaronder te verstaan waren. Zoo bleven de wederzijdsche klachten bestaan. En niet minder ernstig werden zij, toen de engelsche handel op Spanje zich werkelijk reeds begon te ontwikkelen na de zegepraalen der bondgenooten te land en ter zee, die een deel van dat koninkrijk in de macht van koning Karel III brachten, voor wien

1) Vgl. het gebeurde tijdens Leycester, dl. III, blz. 345 vlg.

2) Vgl. Knuttel, pamflet n°. 16231: Korte schets van 's Lands welvaren door de laatste vrede (1714), blz. 10.

men heette te strijden, en de engelsche zeemacht ook in die wateren zoodanig werd vermeerderd, dat zij weldra de staatsche verre te boven ging¹⁾. De oude najver kreeg door een en ander nieuw voedsel en de samenwerking der beide bondgenooten kon alleen door den ernstigen wil van beide regeeringen, door de handige werkzaamheid en het overleg van Marlborough en Heinsius worden bewaard. De eerste begreep ten volle, dat hij zonder de hulp van den tweede zijn eigene voortdurend wankelende politieke macht in Engeland niet zou kunnen handhaven²⁾; Heinsius wist, dat bij Marlborough's val, die ongetwijfeld gevolgd zou worden door de opkomst van een zuiver Tory-ministerie, waarvan men toenadering tot Frankrijk, ja tot den pretendent uit het huis Stuart, den zoogenaamden Jacobus III, kon verwachten, het verbond met Engeland, waarop het politieke evenwicht van Europa grootendeels berustte en waardoor de veiligheid der Republiek verzekerd werd tegenover Frankrijk's nooit sluimerende veroveringslust, ernstig gevaar zou loopen. Reeds in 1702 was er eene Tory-meerderheid in het engelsche Parlement en alleen de persoonlijke invloed van Marlborough en zijn echtgenoot bij de koningin belette toen het onmiddellijk optreden der gevreesde Tory-regeering. Doch hoe lang zou hij, die ook aan het hof vele vijanden had, weerstand kunnen bieden aan de onvermijdelijke hofintrigues? Deze vraag werd door de nederlandsche staatslieden met bekommering gesteld en een en ander had natuurlijk grooten invloed op de stemming hier te lande. De omstandigheid, dat Marlborough's partij, die der Whigs, voor een goed deel juist steunde op de kooplieden in de groote handelsplaatsen, de concurrenten van den nederlandschen handel, maakte het behoud der samenwerking op den duur nog bezwaarlijker.

De gemeenschappelijke krijg ging intusschen voort te land en ter zee, in geheel West-, Midden- en Zuid-Europa en op den Oceaen. In Beieren, welks keurvorst Maximiliaan Emanuel sedert lang met Frankrijk samenwerkte, langs het stroomgebied van den Midden-Rijn, in Noord-Italië streken de keizerlijke veldheeren, de voortreffelijke prins Eugenius van Savoye aan hun hoofd, met aanzienlijke legers

1) In 1709 erkent ook de nederlandsche staatsman Goslinga (*Mémoires*, p. 101) ten volle „la superiorité de leurs forces maritimes sur nous”.

2) Von Noorden, I, S. 218.

tegen de Franschen en hunne bondgenooten; de kusten van Spanje, Portugal en Italië daverden van het kanongebulder der engelsche en staatsche vloten, die er herhaaldelijk aanzienlijke troepenkorpsen aan wal zetten; de fransche kusten zelve werden herhaaldelijk bedreigd in verband met ernstige opstanden der laatste nog overgebleven fransche Huguenoten, de wanhopig strijdende Camisards in de Cevennes. En te gelijk was ook in Noord-Europa de oorlogsfakkelt ontstoken. Zweden kampte hier onder zijn avontuurlijken jongen vorst Karel XII, wien de lauweren van den grooten Gustaaf Adolf en van Karel X geen rust lieten, met zijn oude vijanden, met Polen, met Rusland vooral, de opkomende mogendheid van het Noorden, door den grooten tsaar Peter geleid. Nog meer dan tijdens den Dertigjarigen Oorlog stond Europa in den aanvang der 18de eeuw in vuur en vlam.

De Republiek had bij dat alles het hoogste belang en met gretigen ijver lazen de hollandsche kooplieden de oorlogsberichten, die van alle zijden der wereld inkwamen en hun afwisselend voordeel en verlies brachten. Een steeds vloeiende stroom van pamfletten, waarin de oorlogskansen naar aanleiding der laatste berichten behandeld werden, kwam voortdurend van de hollandsche persen, nog altijd de verspreiders van het wereldnieuws in Europa, nog altijd de gewillige dienaressen ook van den hollandschen handel.

De groote oorlog ter zee liep reeds in de eerste jaren feitelijk ten einde, daar Frankrijk en Spanje ook gezamenlijk op den duur niet in staat waren zich op dit gebied met de beide verbonden zeemogendheden te meten. De nederlaag bij La Hogue had Frankrijk's vloot onherstelbaar geknakt en de spaansche was nooit van den slag bij Duins opgekomen. Reeds in het eerste oorlogsjaar was er geen sprake van gevechten in de open zee maar slechts van aanval en verdediging der spaansche kust. Een aanzienlijke staatsche vloot van meer dan 40 vaartuigen onder den luitenant-admiraal Philips van Almonde en zijn ranggenoot Gerard Callenburgh, voorzien van 3000 man krijgsvolk onder generaal Sparre, sloot zich toen aan bij een ongeveer gelijke engelsche vloot onder sir George Rooke, bij wien zich de hertog van Ormond als opperbevelhebber der gezamenlijke landingstroepen bevond; ter zee zou Rooke, te land Ormond de leiding hebben van den voorgenomen gezamenlijken aanval op Cadix, de beroemde spaansche zeestad: het zou zijn als vóór honderd jaren onder den jongen Essex. Cadix werd echter te sterk bevonden en de te laat begonnen en slecht geleide

„ongelukkige” onderneming liep af met het verbranden en vernielen van een aantal oorlogsmagazijnen en koopmansgoederen bij de stad¹⁾. Luisterrijk daarentegen was de zegepraal door een deel der vereenigde vloten op de terugreis den 23sten October 1702 in de baai van Vigos op de daar liggende spaansch-fransche eskaders behaald, waarbij de westindische „zilervloot” den bondgenooten ten deele in handen viel en voor een ander, veel aanzienlijker deel werd vernield of nog bij tijds door den vijand geborgen, terwijl de oorlogschepen des vijands werden verbrand of weggevoerd. Ook de talrijke hollandsche kooplieden, die ondershands aandeel hadden in de lading der vloot, leden daarbij intusschen zware verliezen²⁾. In dit eerste jaar was de uitrusting der staatsche vloot, ook nog door Willem III zelve voorbereid, zeer aanzienlijk geweest maar weldra bleek het, dat zijn krachtige hand gemist werd en de samenwerking der admiraliteiten veel te wenschen overliet, in verband ook met de nalatigheid der gewesten in het bijeenbrengen van de noodige fondsen³⁾. De samenwerking met de britsche vloten liet bovendien, bij het nog altijd heerschende wederzijdsche wantrouwen en de wederzijdsche gevoeligheid op het gebied van zeezaken, veel te wenschen over. Zoo kwam er niet veel van belangrijke wapenfeiten ter zee en bepaalde men zich meestal tot het beveiligen der Noordzee tegen de lastige fransche kapers uit Duinkerken, Oostende en enkele kleinere vlaamsche havens, door de gronden voor de vlaamsche kust nog steeds gevaarlijke steunpunten der vijandelijke kaapvaart, die niettegenstaande de haar in het oog houdende engelsch-staatsche eskaders dikwijls groote verliezen aan den handel en aan de haringvisserij op de schotsche kust berokkende. Het van nabij bedreigde Zeeland vooral spande zich daarvoor in en weigerde dikwijls medewerking elders. De in dit gewest inheemsche kaapvaart begon zich opnieuw sterk te ontwikkelen, sedert in 1702 premiën daarvoor door de Staten-Generaal waren uitgelooft. Middelburg en Vlissingen alleen rustten er in hetzelfde jaar een vijftigtal uit, later aangegroeid tot 75 met 1700 stukken en bijna 12000 man; Amsterdam en andere zeeplaatsen volgden dit voorbeeld, zelfs de zeedorpen. Alle zeeën en baaien van

1) De Jonge, III, blz. 578 vlg.

2) Wagenaar, I. I. blz. 173.

3) De Jonge, III, blz. 606.

westelijk en zuidelijk Europa waren weldra vol van nederlandsche, vooral zeeuwsche „commissievaarders”, die de vijandelijke koopvaardij-schepen en kapers overal najoegen en zelfs oorlogschepen niet ongemoeid lieten. Honderden prijzen werden buitgemaakt en opgebracht, dikwijls zonder neutrale en zelfs bevriende mogendheden te ontzien, wat bij deze halve zeeroovers, uit allerlei volk gerecruteerd, niet verwonderlijk was. De door deze kaapvaarders veroorzaakte last van internationalen aard, en het welhaast verdwijnen der vijandelijke koopvaardij van alle zeeën deed omstreeks 1708 de kaapvaart zeer verminderen, nadat zij ontzaglijke winsten had opgeleverd, met name in het verarmde en steeds achteruitgaande Zeeland, waar thans weder talrijke reederijen waren ontstaan 1). Ook ter bedreiging der spaansche kust werden zeetochten ondernomen in samenwerking met engelsche vloeten, een enkele maal zelfs met een klein zelfstandig eskader als dat van kapitein Roemer Vlacq, die door zijn dapper volhouden tegenover een aanzienlijke overmacht op de portugeesche kust bij St. Ubes den 21sten Mei 1703 een groote vloot van honderd hollandsche en engelsche koopvaarders redde, zij het dan met opoffering van zijn leven en zijn oorlogschepen, die alle de vlag moesten strijken. In het volgende jaar gelukte het eene hollandsch-engelsche vloot onder Rooke en Callenburgh in korten tijd het sterke maar door de „miserabele” Spanjaarden slecht verdedigde Gibraltar te veroveren (3 Aug. 1704): de stad heette veroverd te zijn voor den op een hollandsch-engelsche vloot naar zijn land overgevoerden habsburgschen koning Karel III van Spanje, die dan ook zijn dank voor het wapenfeit betuigde en er in het volgende jaar gehuldigd werd, maar er bleef een uitsluitend engelsche bezetting achter en van dien tijd af is de stad, die den ingang der Middellandsche zee beheerscht, feitelijk engelsch gebleven 2). Een vijandelijke armada onder den graaf van Toulouse kwam echter weldra uit Barcelona zuidwaarts om de stad te heroveren. Zij was vijftig groote en 38 kleine schepen, branders en galeien sterk, de grootste maar ook de eenige scheepsmacht, die Frankrijk thans nog kon uitrusten, bijna alles wat het aan zeewaardige vaartuigen had. De vloot der bondgenooten was ongeveer even talrijk maar minder sterk bewapend en

1) De Jonge, IV, blz. 38 vlg.

2) De Jonge, III, blz. 639, 671 vlg.

bemand, bovendien reeds door een langen zeetocht afgemat. Bij Malaga ontmoette men den vijand, op den 25sten Augustus 1704. De staatsche schepen, die de achterhoede uitmaakten, waren hier slechts 12 in getal maar onderscheidden zich ten zeerste in den hevigen zeeslag, die thans volgde en afliep met den aftocht der zeer beschadigde fransche vloot¹⁾. Ook bij de verovering van Barcelona in het jaar 1705 bewees de staatsche hulpvloot onder Almonde gewichtige diensten, gelijk later voor Cartagena en Alicante. Almonde, leerling van De Ruyter en Cornelis Tromp, was in dezen tijd de voornaamste vlootvoogd van de Republiek, die hem dan ook zeer waardeerde; in 1708 verkreeg hij de waardigheid van luitenant-admiraal van Holland en West-Friesland, toen ter tijd de hoogste post bij het zeewezen, dien hij tot zijn dood in 1711 bekleedde, niet zonder allerlei teleurstelling bij de weinige geneigdheid der Staten om eene op zichzelf voldoende macht tot zijne beschikking te stellen, zoodat onze schepen gewoonlijk slechts als eene hulpvloot bij de grootere britsche vloten optraden en dus een ondergeschikte rol speelden.

Er vielen nu geen groote fransche of spaansche armada's meer te bevechten; een guerilla ter zee was de zeekrijg geworden. Zoowel Almonde als de andere luitenant-admiraals, Callenburgh en Geleyn Evertsen, werden daarom weldra niet meer aan het hoofd van eskaders in zee gezonden ten einde ranggeschillen met de engelsche vlootvoogden te voorkomen. De beteekenis onzer zeemacht nam in deze omstandigheden ten zeerste af: de grootste en beste schepen bleven met de oppervlootvoogden thuis en slechts kleine smaldeelen onder kapiteins, schout-bij-nachts, hoogstens vice-admiralen hielden de eer der Republiek op in de gevechten van gering belang, die na den slag bij Malaga ter zee werden geleverd. Zoo bij het mislukte beleg van Toulon en bij de verovering van Sardinië, waarbij de staatsche vice-admiraals Johan van Wassenaer en Antonie Pieteron zich onderscheidden. In hoofdzaak beperkte de Republiek zich met de betrekkelijk geringe en verdeelde krachten, die zij ter zee ontwikkelde, tot de beveiliging der Noordzee door konvooen en eskaders, een taak, die echter allengs voor de meer en meer verwaarloosde zeemacht zwaar genoeg werd. De financiële uitputting ten gevolge van den langen oorlog stelde sedert

1) De Jonge, III, blz. 646 vlg.

1710 de admiraliteiten zoo goed als buiten staat om aan hare verplichtingen te voldoen; de beste schepen verrotten in de dokken, weinig nieuwe werden aangebouwd, het zeevolk verliep en in enkele jaren was er van de groote vloot van Willem III weinig meer overgebleven dan oud hout en verroest geschut. Ook de dood van Job de Wildt in 1704, van admiraal Schepers in 1706, de hooge leeftijd eindelijk van Nicolaas Witsen, de drie mannen, die met den Oranjevorst in diens laatste jaren de leiding der zeezaken in handen hadden, heeft tot dezen achteruitgang medegewerkt. In de laatste jaren van den krijg was bovendien het gevaar van de zijde van Duinkerken en de vlaamsche havens en daarmede de prikkel tot inspanning ter zee zeer afgenomen: de fransche koning had geen geld meer beschikbaar om kapers te doen uitrusten en Vlaanderen was in de handen der bondgenooten. Kleine eskaders en konvooien waren nu voldoende om den handel en de visscherij te beveiligen¹⁾. Waarom zou men groote vloten uitzenden ten behoeve van de verovering van veraf gelegen spaansche of fransche havens aan de Middellandsche zee om den Habsburger te helpen? Na 1710 liep er dan ook geen staatsch eskader meer uit en de engelsche regeering begon zich heftig te beklagen over de steeds slapper medewerking der Republiek, die in plaats van de oorspronkelijk beloofde en alleen in het eerste jaar geleverde veertig schepen 's jaars later zelden meer dan een derde en dikwijls minder, eindelijk zelfs geen schip meer bij de engelsche vloten voegde, terwijl de uitvlucht der Staten-Generaal, die op hunne talrijke kleine eskaders en konvooien wezen, door Engeland niet werd aangenomen, daar deze niet gelijkwaardig konden heeten met de voor een gemeenschappelijke actie beloofde vaartuigen. Een en ander deed den roem der Republiek als groote zeemogendheid in weinige jaren aanzienlijk dalen. Geen Trompen en De Ruyters konden zich meer verheffen, ook al had men hunne leerlingen nog aan het hoofd van de vloot.

Gewichtiger dan de krijgsbedrijven ter zee, hoe merkwaardig die ook in de eerste jaren van den oorlog waren, kon de oorlog te land genoemd worden.

Op den eersten voorspoedigen veldtocht van den thans tot hertog

¹⁾ De Jonge, IV, blz. 84/5.

verheven Marlborough was een tweede minder gelukkige gevolgd. Het gemeenschappelijke engelsch-hollandsche leger was versterkt met 20000 man meerendeels duitsche troepen, verkregen door subsidieverdragen met kleine duitsche vorsten; maar na de verovering van Bonn werd voornamelijk ten gevolge van hooggaande verschillen tusschen den energieken hertog en de op hun gezag naijverige staatsche gedeputeerden te velde weinig meer uitgericht. Een onderneming van den staatschen generaal Obdam, die in samenwerking met andere staatsche bevelhebbers Antwerpen en het land van Waes zou aantasten, werd vrijdeld door Boufflers, die hem bij Eeckeren met een overmacht omsingelde en na een scherp gevecht tot bij Breda terugsloeg. Alleen Hoi en Limburg werden nog door Marlborough bemachtigd en Villeroy, de leider der fransche troepen in de Zuidelijke Nederlanden, zag zich genoodzaakt de voornaamste steden van Brabant en Vlaanderen te beveiligen. De weigering der gedeputeerden te velde om hunne toestemming te geven tot een aanval op het fransche leger, de zeer zelfstandige, ja dikwijls persoonlijk vijandige houding van Slangenburg en andere staatsche generaals tegenover den opperbevelhebber; de blijkbare toeleg der Staten om hun leger zoo weinig mogelijk te laten strijden en de in het Zuiden veroverde plaatsen met hunne troepen te bezetten, terwijl zij weigerden om er den eed aan koning Karel III te laten doen — dit alles ontstemde Marlborough zeer en de veldtocht eindigde met wederzijdsche verwijten, zoodat de veldheer ronduit weigerde op die wijze nogmaals de zaken te leiden¹⁾. Scherpe pamfletten, ook vertrouwelijke brieven en memoriën aan de Staten-Generaal, die bij het hier te lande heerschende regeeringsstelsel geen geheim konden blijven, verbitterden de stemming van weerszijden steeds meer en het bleek duidelijk, dat de britsche veldheer niet geneigd was zich door de grootendeels niet krijgskundige gedeputeerden te velde aan banden te laten leggen. Eerst de benoeming van Ouwerkerk tot veldmaarschalk herstelde eenigszins de goede verstandhouding maar de instelling der gedeputeerden te velde bleef een gevaar. Men bepaalde thans, dat Ouwerkerk voor het volgende jaar het in de Nederlanden veroverde gebied met een deel van het leger

1) Von Noorden, I. I. S. 352.

bewaken zou. De kern der gezamenlijke krijgsmacht rukte onder Marlborough van Maastricht uit met snelle marschen naar Zuid-Duitschland, waar hij weldra aan den Donau verscheen en er in samenwerking met de keizerlijken onder prins Eugenius den franschen maarschalk Tallard 13 Augustus 1704 bij Hochstädt en Blenheim versloeg. Het fransch-beiersche leger werd vernietigd: geheel Beieren viel den verbondenen in handen; de keurvorst moest zijn land ruimen en zocht zijn toevlucht aan het fransche hof, dat hem aanstonds weder in zijn vroegeren post in de Zuidelijke Nederlanden, thans als gouverneur van koning Philips V, deed optreden. Daar had de staatsche generaal Sparre¹⁾ in dezen zomer Brugge en Namen beschoten en het land heinde en verre gebrandschat, maar verder was er weinig gebeurd dan onderling getwist der staatsche generaals, die elkander de schuld van het nietsdoen verweten. Ook in het volgende jaar bleef het daar, in weerwil van Marlborough's aandrang, bij heen en weder trekken en kleine zegepralen op den vijand in Brabant; de voortvarende en autoritaire veldheer, verontwaardigd over de hem opgelegde belemmeringen in den krijg, dien hij met prins Eugenius had voorbereid, kreeg weder ernstige moeilijkheden met de als gewoonlijk bedachtzame gedeputeerden te velde, die weigerden zijn krachtige aanvalsplannen uit te voeren, en beklagde zich opnieuw bij de Staten over hen zoowel als over sommige staatsche generaals, die eveneens zijne aanvalsplannen als onuitvoerbaar en waaghalzerij hadden afgekeurd. Een nieuwe instructie voor het college der gedeputeerden te velde, samen met een strenge ordonnantie op de krijgstucht, zou voor 1706 een betere verhouding tot stand brengen, meende men. Deze instructie²⁾, hoe uitvoerig ook, was echter weinig geschikt om aan de twisten tusschen Marlborough en de gedeputeerden een einde te maken; zij bepaalde toch, dat deze laatsten „gehouden waren de hoogheid en eere van den Staat te bewaren inzonderheid ten opzichte van den kapitein-generaal over de legers der Koninginne van Groot-Britanje en deszelfs onderhebbende troepen, wanneer dezelve gevoegd waren met de troepen van dezen Staat". Daartegenover moesten zij „goed verstand houden”

1) Hij was een Zweed van geboorte, een ervaren en dapper krijgsman, een der beste staatsche bevelhebbers (Goslinga, Mémoires, p. 12).

2) Groot Placcaatb., V, blz. 66.

met dezen kapitein-generaal maar vooral . . . met den veldmaarschalk Ouwerkerk; bij verschil tusschen die beiden hadden zij het recht om den laatste, „met alle mogelijke bescheidenheid” en onder gehoudenheid van het beslotene kennis te geven aan den griffier der Staten-Generaal, een behoorlijken last te verstrekken. Wel werden nieuwe gedeputeerden te velde door de verschillende gewesten aangewezen, onder anderen de friesche edelman Sizzo van Goslinga¹⁾ — men beweerde waarschijnlijk met recht, dat Marlborough zelf hen ondershands had aangewezen — maar ook deze heeren, „novice dans le metier”, zooals Goslinga zichzelf noemt²⁾, waren bijna zonder uitzondering geen krijgslieden van beroep, en ook met hen had de kitteloorige Marlborough dikwijls heftige verschillen.

Voordat evenwel de veldtocht van dit jaar een begin nam, had Frankrijk's oude, thans weinig oorlogzuchtige koning getracht de stemming in de Republiek te zijnen bate te gebruiken om haar tot een afzonderlijken vrede te bewegen.

Het was meer en meer duidelijk, dat op de totnogtoe gevolgde wijze de oorlog van de zijde der Republiek niet veel langer kon worden voortgezet. Gelderland en de beide noordelijke gewesten brachten bijna niets meer op; Utrecht en Overijssel waren gewoonlijk veel ten achter; Holland en Zeeland droegen de oorlogslasten bijna geheel. En in Holland was, ook na het feitelijk toegeven van Engeland omtrent den handel op vijandelijke havens, die handel nog slechts langzaam herleefd³⁾. Amsterdam vooral gevoelde zeer de bezwaren van den grooten krijg en zijn bekwame pensionaris, de invloedrijke Buys, liet niet na daarop de aandacht te vestigen. Op die stemming nu hield de fransche regeering, altijd hopend de beide in belangen zoozeer verschillende bondgenooten te scheiden, het oog. Zij liet in het najaar van 1705 door den krijgsgevangen markies D'Alègre vredesaanbiedingen doen, die werkelijk te Amsterdam en in de landprovinciën open ooren vonden; het kwam zelfs tot eene deputatie namens zes gewesten aan den raadpensionaris om bij hem op vrede aan te

1) Slothouwer, De staatsman Sizzo van Goslinga, blz. 9.

2) Wat hem trouwens in zijne Mémoires niet van scherpe kritiek weerhoudt.

3) Von Noorden, II, S. 270 ff.

dringen, als die kon worden verkregen¹⁾. De dood van den ouden keizer Leopold I in dit jaar had op de vredelievende stemming invloed, daar de nieuwe keizer, Jozef I, geen kinderen had en zijn broeder, de bij gemeenschappelijk overleg aangewezen koning van Spanje, nu de naaste erfgenaam der habsburgsche kroon was geworden. De herleving van het rijk van Karel V: Spanje, Italië, Deutschland onder één hoofd, werd dan mogelijk. Zeer in het geheim handelde D'Alègre in deze omstandigheden met de leiders der Statenregeering, ook door bemiddeling van den jongen Hagenaar Helvetius, die te Parijs woonde. Eindelijk verscheen in diep geheim de fransche president der Rekenkamer, Rouillé, in November in Holland en sprak er met Heinsius, ook met Buys en andere amsterdamsche heeren over een vergelijk, welks algemeene inhoud in het voorjaar door Buys, die met een gezantschap naar Engeland ging, zoogenaamd om over de inrichting van den nieuwen veldtocht te spreken, ondershands bij wijze van proef aan den bondgenoot werd voorgelegd. Met vrees en ergernis werd een en ander aan de overzijde van de Noordzee vernomen en Marlborough had al zijn invloed noodig om de wederzijdsche verstandhouding te bewaren; de engelsche eisch om D'Alègre naar Engeland over te brengen, de engelsche verwijten over de slappe oorlogvoering van staatsche zijde verbeterden die verhouding niet. En het bleek weldra, dat een vrede met erkenning van Philips V als koning van Spanje — Frankrijks voorwaarde — voorloopig van engelsche zijde niet zou worden aangenomen, terwijl de eisch der Staten om een aantal vestingen in het Zuiden als barrière tegen Frankrijk te mogen bezetten van de zijde van Lodewijk XIV voorloopig ook weinig kans op aanneming scheen te hebben. De keizer wilde natuurlijk den oorlog ten behoeve van zijn broeder gaarne doorgezet zien en was niet gezind tot een vergelijk.

De aldus voortgang nemende veldtocht van 1706, voorbereid door Marlborough, die zelf te Weenen verscheen, was eigenlijk bedoeld als een groote aanval op Frankrijk's oostergrens door de gezamenlijke macht der bondgenooten: in Frankrijk zelf doorgedrongen, zou men den trotschen Lodewijk den vrede voorschrijven. Maar de staatsche leiders en generaals wilden van het grootsche plan niet weten en drongen aan op een krachtig optreden in de

1) Goslinga, *Mémoires*, p. 14.
BLOK, *Gesch. Nederl. volk*, VI.

nabij hunne grensvestingen liggende Spaansche Nederlanden. Eerst in Mei werd men het over dit laatste eens en Marlborough stelde zich met een bezwaard gemoed aan het hoofd van het bondsleger, dat den vijand, die onder Villeroy en keurvorst Maximiliaan Emanuel bij Leuven stond, zou aanvallen¹⁾. Met engelsche, hollandsche en duitsche contingenten bracht hij het tot 60000 man en sloeg den even sterken vijand op Pinksteren, den 23sten Mei, bij Ramillies na een hevigen kamp, waarin het fransche leger als een kudde schapen geheel werd uiteengedreven; Leuven, Brussel, Gent, geheel Brabant en half Vlaanderen waren de prijs der zegepraal van den „IJzeren Hertog”, die met deze tweede groote overwinning zijn naam als veldheer voorgoed had gevestigd. Er stond geen fransch leger meer in de Nederlanden²⁾. In den loop van den zomer viel bijna geheel de rest van Vlaanderen en zelfs de hene-gouwsche vesting Ath den overwinnaar in handen. Brabant en Vlaanderen zwoeren trouw aan Karel III als landsheer. Ook in Spanje werden de Franschen zelfs uit Madrid teruggedreven, en in Italië verjoeg prins Eugenius na den grooten slag bij Turin hen uit Piemont en Milaan.

Deze zware nederlagen deden Lodewijk opnieuw den weg van onderhandeling inslaan, maar de koning van Zweden, die juist geheel Saksen veroverd had, bleek niet geneigd om te bemiddelen en de geheimzinnige vredesvoorstellen van den keurvorst van Beieren in Den Haag hadden even weinig succes. Eerst de aanbiedingen der fransche regeering, door een burgemeester van Rotterdam, Henequin, tot kennis der bondgenooten gebracht, gaven tot ernstige onderhandeling aanleiding. Frankrijk was nu bereid zich voor Philips V met de spaansche landen in Italië tevreden te stellen. Maar Engeland weigerde dit voorstel aan te nemen, ook omdat de Staten diensvolgens alleen meester van de Zuidelijke Nederlanden zouden worden. Ernstige pogingen werden thans op raad van den ervaren handelsman Mesnager door de fransche regeering bij de kooplieden van Amsterdam aangewend om hen tot vredesonderhandeling te verlokken door een voordeelig handelstraktaat met Spanje, waarbij dan een dergelijk traktaat met Frankrijk gevoegd zou kunnen

1) Von Noorden, II, S. 297 ff.

2) ib., S. 308 ff., een uitvoerige schildering van den slag en zijne gevolgen.

worden. „Les Hollandais se sont rendus traitables sur ce pied-là” schreef Mesnager, die van Den Haag en Amsterdam naar Madrid reisde, in het voorjaar triomfeerend aan zijne regeering¹⁾. Maar Frankrijk moest dan al te zware offers brengen en de oude plannen van Colbert en de zijnen zoo goed als geheel opgeven, zoodat alle fransche handel met de spaansche koloniën zou moeten verboden worden. En zelfs deze offers zouden nog met groote politieke voordeelen verbonden moeten worden om er de Hollanders toe te brengen zich, gelijk indertijd te Nijmegen, plotseling uit den krijg terug te trekken en daardoor den algemeenen vrede in te leiden. Verder dan tot besprekingen kwam dan ook Mesnager niet. Zoo bleef het bestaan van geheime betrekkingen tusschen Frankrijk en sommige nauw bij den koophandel geïnteresseerde Hollandsche regenten voorloopig slechts de voornaamste kans op vrede en moesten de Staten zich tevreden stellen met het verkregen militair voordeel, tengevolge waarvan de veroverde gewesten onder leiding der staatsche gedeputeerden feitelijk reeds geheel als staatsch gebied werden behandeld.

Het volgende oorlogsjaar kenmerkte zich door weinig bijzonders. Marlborough, die op een reis naar Saksen den eerzuchtigen zweedschen vorst, een oogenblik gezind om zich gewapenderhand als bemiddelaar in Europa op te werpen, bewogen had zich niet verder Duitschland in te begeven, werd door zware regens in zijn operatiën belemmerd en kon, tot ergernis van velen in het leger, die hem van zelfzuchtige en verraderlijke plannen verdachten, den vijand niet verder terugdringen: deze laatste gaf aan zijne vredesonderhandelingen dan ook voorloopig geen verder gevolg.

Eerst de groote nederlaag bij Oudenaarde, het fransche leger den 11 Juli 1708 door de legers der bondgenooten onder Marlborough en den thans, ofschoon zonder troepen, hierheen overgekomen prins Eugenius toegebracht²⁾, deed Lodewijk tot andere gedachten komen. De fransche veldheeren, de onbekwame hertog van Vendôme en 's konings zoon, de onervaren en weinig krijgshaftige hertog van Bourgondië, waren ten eenenmale geslagen met een verlies van niet minder dan 7000

1) Von Noorden, III, S. 463.

2) *ib.*, III, S. 264 ff. Vgl. Goslinga, *Mémoires*, p. 55 suiv, over het aandeel van prins Eugenius aan deze zege. De prins had hier feitelijk op verzoek der staatsche gedeputeerden te velde de opperste leiding op zich genomen.

gevangenen. Marlborough had nu opnieuw voorgesteld met snelheid diep in het thans openliggende Frankrijk door te dringen; maar ook nu waren de staatsche gedeputeerden, ditmaal door prins Eugenius gesteund, te voorzichtig om den stoutmoedigen opperbevelhebber in zijne plannen te volgen. Men besloot Rijssel te belegeren, dat na een onverwacht lang en moeilijk beleg eindelijk den bondgenooten in handen viel evenals de bij verrassing in het begin van den veldtocht door den vijand bemachtigde vlaamsche hoofdsteden Gent en Brugge, van waar uit Vendôme Zeeland ernstig had bedreigd en zelfs Marlborough's leger had willen afsnijden. De staatsche troepen onder den dapperen veldmaarschalk Ouwerkerk hadden een belangrijk aandeel aan dezen roemrijken veldtocht; de schitterende wapenschouwing, waarbij deze, reeds zwak en stervend, na den slag bij Oudenaarde te midden der tallooze in den veldtocht veroverde vaandels en standaarden in statie de gelukwensen van het leger ontving, was eene welverdiende eer voor de staatsche troepen en hun bevelhebbers¹⁾. Ouwerkerk's dood kort daarna mocht voor de Staten een groot verlies heeten; graaf Tilly werd zijn opvolger als veldmaarschalk. Alleen Henegouwen en Namen waren nu nog in de Spaansche Nederlanden in fransche handen en zoowel de vraag van de staatsche barrière in het Zuiden als die van den vrede kwamen weder op den voorgrond.

Twee denkbeelden lagen ten grondslag aan den eisch der tegen Frankrijk gekeerde „barrière” van geheel aan de Republiek onderhoorig zuidnederlandsch gebied, een eisch, die eerst in de laatste jaren door de nederlandsche staatslieden bij het allengs doordringen in het Zuiden was geformuleerd. Het groote alliantieverdrag der mogendheden van 1701²⁾ had, hoewel met allen nadruk, toch slechts zeer in het algemeen gesproken van België als een gewenschte „digue, rampart et barrière” voor de Republiek, waardoor zij bij een eventueelen vrede „sécurité” zou krijgen tegenover de reeds eeuwen oude begeerten van Frankrijk naar uitbreiding in noordelijke richting, en dit was ook werkelijk de gedachte van Willem III, den man dier alliantie, geweest. Aan die staatkundig-militaire gedachte, reeds in de dagen van Frederik Hendrik en De Witt op ongeveer

1) Goslinga, Mémoires, p. 72.

2) Vgl. dl. V, blz. 428.

gelijke wijze uitgedrukt¹⁾ en ook door de keizerlijke regeering, die er eene gewenschte ontheffing van hare landsheerlijke plichten tot verdediging der eigen grenzen in zag, thans in hare plannen opgenomen, was sedert den dood van koning Willem door de staatslieden, die thans de leiding der Republiek in handen hadden, een tweede van economischen aard verbonden: België moest, na de gehoopte verovering door de zeemogendheden en den Keizer gezamenlijk, als eene vergoeding voor de zware oorlogskosten, voorgoed onderworpen worden aan de economische heerschappij der noordelijke Republiek, die de mededinging van het Zuiden vreesde. Met het oog op het eerste doel was de bezetting door staatsche troepen van de voornaamste vestingen, vooral aan de zuidzijde, reeds door Willem III in den laatsten oorlog met toestemming der spaansche regeering verkregen en na den vrede van Rijswijk gehandhaafd; maar het tweede plan kon zich daartoe niet bepalen: het maakte de feitelijke overheersching van België door de Staten noodig, al wilde men er den habsburgschen erfgenaam der spaansche monarchie wel eene schijnheerschappij toestaan; sluiting van de Schelde alleen werd niet meer voldoende geacht; volkomen onderwerping der zuidelijke gewesten aan de economische belangen der Republiek werd verlangd als prijs voor de buitengemeen groote opofferingen, die men zich in den oorlog had getroost.

Vandaar reeds in het eerste oorlogsjaar de onmiddellijke instelling van geregeld staatsch bestuur in de veroverde plaatsen; vandaar evenwel ook het toenemend verzet der keizerlijke regeering daartegen; vandaar de toenemende aarzeling der engelsche om op deze wijze voort te gaan. Maar de Staten lieten geen gelegenheid voorbijgaan om hun doel te bereiken; zij namen in Februari 1706 het bestuur in het thans geheel veroverde Spaansch-Gelder op zich en onmiddellijk na de zegepraal van Ramillies gelastten zij den gedeputeerden te velde ervoor te zorgen, dat de zaak ook elders in België spoedig in denzelfden zin werd geregeld²⁾. Hoe dit bedoeld was, bleek reeds uit den loop der zaken in de provincie Limburg, waar na de verovering van de vesting van dien naam het platteland slechts formeel in handen van den gouverneur namens Karel III was gesteld doch feitelijk in staatsche handen bleef. Ook de openlijke toelating

1) Vgl. dl. IV, blz. 396; V, blz. 170.

2) Von Noorden, II, S. 340/1.

van het Protestantisme in deze provincie had in het Zuiden diepe ergernis gewekt¹⁾. Marlborough was evenwel genoeg van Englands eigen belangen vervuld om niet zonder meer dezen weg in te slaan; hij dwong Goslinga en de zijnen verder tot voorloopig gezamenlijke inbezitneming der veroverde landen ten behoeve van Karel III van Spanje met handhaving der oude rechten en vrijheden, terwijl de zeemogendheden alleen tijdelijk het beheer in handen zouden nemen. Men meende zelfs, dat hij voor zich begeerig was naar de landvoogdij in die gewesten. Naast hem werden de tresaurier-generaal Hop en de leidsche burgemeester en gedeputeerde te velde Johan van den Bergh, naar het heette in overleg met een uit Belgen bestaanden Raad van State, met het bestuur der veroverde gewesten belast, terwijl de door den keizer als tijdelijk landvoogd aangewezen gevolmachtigde, graaf Goes, keizerlijk gezant in Den Haag, zelfs niet in het Zuiden werd toegelaten. Eene poging der keizerlijke regeering om door de benoeming van Marlborough tot tijdelijk plaatsvervangend landvoogd de zaken in diens met de keizerlijke politiek vertrouwde handen te brengen en hem dan graaf Goes als raadsman ter zijde te stellen mislukte door de weigering van den overigens daartoe blijkbaar niet ongeneigden opperbevelhebber om zich tegen den duidelijk gebleken weerzin der Staten-Generaal in dien post te laten benoemen²⁾. De engelsche regeering hoopte van de begeerige Republiek door eenige concessie in deze zaken eene garantie voor de protestantsche opvolging in Engeland te verkrijgen, maar Heinsius en de zijnen lieten zich niet met eene kleinigheid afschepen en, eindelijk gedrongen hun eisch omtrent de „barrière” nader te formuleeren, bleken zij zeer uitgebreide begrippen dienaangaande te koesteren en eigenlijk de gansche Zuidelijke Nederlanden te verlangen, zij het dan onder opperhoorigheid in naam van Karel III. Marlborough klaagde wel over deze hooge eischen maar was ter wille der vurig gewenschte samenwerking tusschen de zeemogendheden wel genoodzaakt veel toe te geven; eenige maanden lang heerschten de staatsche gevolmachtigden, den voornamelijk uit franschgezinde edelen en priesters gevormden Raad van State op zijde schuivend, onbeperkt in de

1) Gachard, p. 120 suiv.

2) Von Noorden, S. 348. Goslinga raadde er toe maar werd niet gehoord (Mémoires, p. 9).

brabantsche en vlaamsche steden. Hun willekeurig optreden, hun onderdrukken der oude vrijheden, hun aanmatiging, de afpersingen ook van den alles behalve onbaatzuchtigen en schroomvalligen Marlborough en zijne generaals en die der uit de Republiek bij menigte overgekomen protestantsche ambtenaren zette echter in het Zuiden zooveel kwaad bloed, dat, om een algemeen verzet der bevolking te voorkomen, de benoeming van een engelschen commissaris naast de staatsche heeren weldra noodig werd en dan ook in September 1706 geschiedde. George Stepney, gewezen gezant te Weenen, was de benoemde, een scherp en krachtig vertegenwoordiger der engelsche, een vertrouwd bewaker der habsburgsche belangen nevens de staatsche gedeputeerden, die intusschen voortdurend ook thans nog grooten invloed op de zaken behielden¹⁾.

Bij de vredesbesprekingen van 1707 kwam natuurlijk de zaak op nieuw ter sprake, voornamelijk in den vorm van een tusschen de beide zeemogendheden te sluiten „barrière-traktaat”, waardoor de Staten-Generaal weerhouden zouden worden van een afzonderlijken vrede met Frankrijk, dat van zijn kant thans wel een barrière wilde toestaan; maar het bleek duidelijk, dat Engeland zulk een traktaat niet zou sluiten dan onder voorwaarden, die zoowel de habsburgsche oppermacht als de belangen van Engeland zouden beveiligen. Twee jaren lang bijna bleef men tusschen Den Haag en Londen onderhandelen. De spoedige dood van Stepney, vervangen door den energiekeen lord Cadogan, adjudant en vertrouweling van Marlborough, bracht in de onderlinge verhouding weinig verandering; maar het belgische volk, van ouds geneigd tot scherpe kritiek op zijne regeering, werd steeds meer ontevreden over de drukkende voogdij der zeemogendheden en het uitblijven van het herstel der habsburgsche heerschappij²⁾. De keizerlijke regeering stookte die ontevredenheid handig aan en de tot nu toe onbeteekenende belgische Raad van State werd een middelpunt van heftig verzet, vooral tegen de zware financieele eischen der bondgenooten onder leiding van den schraapzuchtigen Marlborough; en ook de fransche regeering verzuisde niet door beloften en bepalingen omtrent den handel bij monde van haren bondgenoot,

1) *ib.*, S. 354. Vgl. over den toestand in België vooral: Mémoires du comte de Mérode-Westerloo, II, p. 1 suiv.

2) Vgl. Von Noorden, III, S. 471.

keurvorst Maximiliaan Emanuel, en zijn vertrouwden minister, den franschgezinden Zuidnederlander, graaf van Bergeyck ¹⁾, de brabantse en vlaamsche bevolking voor zich in te nemen. Samenzweringen, protesten, oproerige tooneelen wezen aan, dat de belgische provinciën zich niet vrijwillig zouden onderwerpen aan de besluiten der zeemogendheden, die ze naar eigen wil meenden te kunnen behandelen zonder zich veel om hare wenschen te bekommeren.

Het door de Staten-Generaal vurig gewenschte uitgebreide barrièretraktaat speelde ook een groote rol bij de na den slag van Oudenarde en den val van Rijssel door de ontmoedigde fransche regeering weder aangeknoopte vredesonderhandeling. Die onderhandeling werd weder ingeleid door geheime briefwisseling tusschen fransche agenten en staatsche regenten, ditmaal tusschen den ijverigen graaf van Bergeyck en den goudschen burgemeester Van der Dussen. De fransche minister De Torcy, die reeds in Januari Mesnager opnieuw naar Amsterdam en Rotterdam had doen trekken ²⁾, zond in Maart 1709 eindelijk weder Rouillé in diep geheim naar het Stryensche Sas, waar ook Buys en Van der Dussen verschenen om de fransche voorstellen aan te hooren; maar deze bleken aanvankelijk niet van dien aard, dat men het eens kon worden. Ook latere besprekingen te Bodegraven tusschen dezelfde heeren leidden niet tot het doel en het geheim begon, zooals bij den regeeringsvorm der Republiek natuurlijk was, uit te lekken, zoodat De Torcy eindelijk zelf in Den Haag verscheen om de onderhandeling officieel met de daar bijeengekomen afgevaardigden der bondgenooten voort te zetten. Men begreep, dat hij niet zou nalaten pogingen te doen om, gelijk zoo menig fransch diplomaat vóór hem, de afgevaardigden der provinciën ter Staten-Generaal te bewerken en men bewaakte hem zoowel als Rouillé zorgvuldig, zoodat hij buiten de enkele onderhandelaars, met wie hij te maken had, met niemand in aanraking kwam ³⁾. Toch maakte zijn aanwezigheid hier te lande een steeds dieperen indruk.

Hevig was de ergernis in Engeland en Oostenrijk maar tevens de niet ongegronde vrees, dat de Republiek ten slotte zich

1) Huisman, *La Belgique commerciale sous l'empereur Charles VI* (Brux. 1902), p. 38 suiv.

2) Von Noorden, S. 465.

3) Goslinga, *Mémoires*, p. 99.

vooral door de voorgespiegelde handelsvoordeelen in Spanje en België zou laten overhalen. Engeland werd door deze vrees eindelijk ertoe gebracht — de staatsche diplomaten wisten ten minste dit voordeel uit de onderhandeling te trekken — nader op het door de Republiek verlangde barrière-traktaat in te gaan, mits deze de verlangde garantie der engelsche troonopvolging verleende. Met dit uitzicht toonde de staatsche regeering zich thans weder in samenwerking met hare bondgenooten tegenover Frankrijk weinig toeschietelijk en stelde aan Lodewijk harde eischen: de teruggave van bijna al het sedert 1648 in het duitsche Rijk veroverde, eene sterke barrière voor de Staten in de Zuidelijke Nederlanden, slechting van Duinkerken, verbetering der grens van Savoye, een voordeelig handelsverdrag, eindelijk zelfs, in artikel 37, het verleen van Lodewijks hulp om zijn eigen kleinzoon te onttroonen. Dit was te veel verlangd, of liever, uit de zwaarte dezer eischen bleek, dat de Staten niet zoo gemakkelijk hunne bondgenooten in den steek zouden laten als Frankrijk had gehoopt en verwacht.

Maar Frankrijk was op den rand van den afgrond. De genoemde voorwaarden, thans ook aan de bondgenooten medegedeeld, werden door Heinsius namens de Republiek, door prins Eugenius en graaf Sinzendorff namens den Keizer, door Marlborough en lord Townshend namens Engeland goedgekeurd en De Torcy, die, naar hij zeide, alleen tegen art. 37 ernstige bezwaren had, verklaarde zich bereid om naar Parijs te gaan ten einde met zijne regeering den toestand te bespreken, terwijl de Staten der verschillende nederlandsche provinciën achtereenvolgens het voorgenomen traktaat goedkeurden. De Torcy vertrok dus uit Den Haag. Maar de fransche regeering, hoewel in hare hopelooze omstandigheden geneigd in de overige voorwaarden te berusten, weigerde ten eenenmale het verneiderende artikel 37 te onderschrijven en wilde zich alleen binden aan eene belofte om Philips V van Spanje noch middellijk noch onmiddellijk te ondersteunen, mits men dezen in Italië schadeloos stelde. De bondgenooten echter waren met zulk eene belofte niet tevreden en de onderhandeling werd in het begin van Juni na het vertrek ook van Rouillé afgebroken, evenwel met behoud van een middel om ze bij gelegenheid weder aan te knopen, namelijk door tusschenkomst van den blufferigen maar handigen holsteinschen agent in Den Haag, Von Petkum, en den poolschen resident Mollo, die ook

vroeger reeds dergelijke diensten hadden bewezen¹⁾. De teleurstelling in de Republiek was groot genoeg om daarop te mogen rekenen en velen keurden met Goslinga²⁾ het blijven staan op het harde artikel 37 ten zeerste af.

De ten gevolge dezer onderhandeling eerst in Juni hervatte oorlog in de Nederlanden liep weldra zoo ongunstig voor Frankrijk, dat het toch genoodzaakt was bedoelde tusschenkomst in te roepen. Marlborough en prins Eugenius drongen met een groot leger reeds dadelijk in op de laatste fransche armee, die Lodewijk onder maarschalk Villars in sterke stelling aan de fransche grens had opgesteld, maar die slechts $\frac{2}{3}$ bedroeg van het leger der bondgenooten, die ditmaal 120000 man in het veld gebracht hadden. Villars' stelling, een geretrancheerd kamp in noordelijk Artois, bleek zoo sterk³⁾, dat de beide veldheeren aarzelden haar aan te vallen en het beleg sloegen voor Doornik, welke stad zich na eene maand overgaf. Villars kon zich in dien tijd aanzienlijk versterken en rukte nu, op uitdrukkelijk bevel zijns konings maar de op hem rustende verantwoordelijkheid diep gevoelend, uit Artois naar Henegouwen op. Zwaar was die verantwoordelijkheid zeker, want in dit leger lag Frankrijks eenige hoop: het land was uitgeput; straatoproeren ontstonden in de voornaamste steden; de toevvoer was aan alle kanten door den vijand afgesneden; de financiën waren geheel in de war; geld was er niet meer in de staatskassen; de belastingen waren zoo hoog mogelijk opgevoerd; op de hoogere standen moest een beroep gedaan worden tot het inleveren van hun zilverwerk ten dienste van den staat; muntverzwakking om aan geld te komen voor de eerste behoeften veroorzaakte algemeene verwarring in het verkeer; hongersnood en ellende heerschten allerwege⁴⁾. Het was duidelijk, dat eene nederlaag van beteekenis Frankrijk aan de voeten der bondgenooten zou brengen, ja, den trotschen Zonnekoning om vrede zou moeten doen smeeken. Het hoogtepunt van den krijg. de crisis, was blijkbaar gekomen.

De beide veldheeren der bondgenooten richtten in het begin van

1) Von Noorden, S. 475 ff.

2) Goslinga, p. 100.

3) Von Noorden, S. 514 ff.

4) ib., S. 518 ff.

September het oog op Bergen, dat zij insloten. In de nabijheid legerde zich in eene sterk verschanste stelling de fransche veldheer, die de beteekenis der bemachtiging van Bergen, en daarmede van Henegouwen, door de bondgenooten terecht hoog aansloeg en bereid was alles op het spel te zetten om stad en gewest voor zijn koning te behouden¹⁾. Bij het dorpje Malplaquet in het middelpunt dier stelling ontwikkelde zich den 11^{den} September de bloedigste slag van den ganschen krijg. Villars en Boufflers, de beste fransche veldheeren van dien tijd, van wie de laatste, in ongenade gevallen, zich uit vaderlandsliefde zonder aarzeling onder zijn jongeren wapenbroeder, den gunsteling des konings, had gesteld, weerstonden den eersten aanval der overmacht met onverwrikbare energie en voorbeeldelooze dapperheid. Maar even energiek en even dapper drongen de dichte scharen der bondgenooten op de vijandelijke schansen aan. De jonge prins van Oranje-Nassau wierp zich aan het hoofd van het beproefde staatsche voetvolk met heldenmoed, het vaandel in de hand, op de belangrijke schans van Aulnoit, den sleutel der stelling, maar deinsde ten slotte met verlies van meer dan 2000 dooden in wanorde terug. De zeer gedunde hollandsche strijdmacht wankelde en Marlborough zelf moest haar op verzoek van Goslinga komen leiden om de nederlaag te voorkomen²⁾. Boufflers' zware ruitrij stormde nu als een onweerswolk tegen de breede vijandelijke liniën, die de fransche stellingen in doodelijke omarming dreigden te omvatten, maar de dapperheid opnieuw van Oranje en zijn vermoeide troepen, de taaiheid der Engelschen, het tegelijk oprukken van prins Eugenius aan de rechterflank redden opnieuw de verbondenen. Toen braken de fransche veldheeren te drie uur in den middag den nog op verre na niet verloren slag af uit vrees om het laatste leger huns konings op te offeren en trokken in goede orde terug. Ongeveer 11000 fransche dooden en gewonden, meerendeels bij de verdediging der sterke schansen gevallen, lagen op het slagveld tegenover bijna 23000 man der bondgenooten, van wie vooral de staatsche afdelingen bij den verwoeden aanval op de schansen zwaar geleden hadden. Malplaquet zag de helft van het voortreffelijke staatsche voetvolk verdwijnen. Met Ramillies en Oudenaarde was deze slag, „une des plus

1) Von Noorden, S. 524 ff.

2) ib., S. 537.

opiniatrées et sanglantes qui se sont jamais données" 1), de ondergang van het schoone leger, dat Willem III eenmaal in dertigjarigen kamp had gevormd. De jonge prins van Oranje leidde desniettemin met het overblijfsel zijner veteranen en een aantal engelsche bataillons nog het beleg van Bergen, dat einde October in zijne handen viel. Daarmede eindigde de veldtocht, de zwaarste van den geheelen krijg.

Frankrijks treurige algemeene toestand maakte in deze omstandigheden het nog eens aanknoopen der vredesonderhandelingen meer dan noodig, maar, voordat het zoover kwam, trachtten de zeemogendheden het eindelijk eens te worden over het lot van België 2). De in het voorjaar in Den Haag opgetreden engelsche gezant lord Townshend, een vertrouwd medestander van Marlborough, die zelf thans met hulp zijner bij de koningin nog altijd invloedrijke vrouw weder de Whigs aan het bestuur had gebracht, zou in overleg met den britschen opperbevelhebber en met de leidende staatslieden der Republiek de overeenkomst tusschen de beide verbonden maar naijverige staten voorbereiden. Frankrijk had zich bij de onderhandelingen van het voorjaar feitelijk reeds bij de vestiging eener nederlandsche barrière aan zijn grens nedergelegd en De Torcy had zich in zijne gesprekken met Heinsius en andere staatslieden overtuigd, dat het naast de verkrijging van een voordeelig handelsverdrag met Spanje ten einde de kooplieden tevreden te stellen, de vurigste wensch der Staten was een verdrag betreffende die barrière bij den vrede te bedingen. Economische en politieke belangen stonden ook hier naast elkander. Nu in Engeland de Whigs de leiding in handen hadden, was de kans schoon om ook van die zijde toezegging van de barrière te verkrijgen, al zou men des te meer moeite moeten aanwenden om Engeland te bewegen aan de Staten bijzondere handelsvoordeelen te gunnen, waaraan het zelf geen deel zou hebben.

De onderhandelingen tusschen de beide zeemogendheden namen onder loven en bieden den ganschen zomer in beslag 3). De wensch der over den uitslag bekommerde keizerlijke regeering om de rechten der habsburgsche dynastie zoo min mogelijk beperkt te zien; hare

1) Goslinga, bij Von Noorden, S. 542.

2) ib., S. 579 ff.

3) ib., S. 590 ff.

vergeefsche pogingen om Marlborough of nog liever prins Eugenius met het stadhouderschap in de zuidelijke Nederlanden te doen belasten ten einde de omvangrijke aanspraken der Hollanders in toom te houden; daarbij de begeerte van Engeland om de staatsche barrière niet over Oostende en andere vlaamsche zeehavens uit te strekken en voor zichzelf de ontmanteling van Duinkerken en de garantie der protestantsche erfopvolging te bedingen — dat alles speelde een rol en deed de onderhandeling in Den Haag traag voortgaan. Tegelijk was Engeland reeds lang heimelijk in Spanje bezig om van koning Karel III niet alleen een voordeelig handelsverdrag voor den handel op Spanje en zijne koloniën maar ook, naast het bezit van Gibraltar, dat van het belangrijke Port Mahon op Minorca als vlootstation te verkrijgen en op deze wijze den staatschen bondgenoot, die zijn aandacht thans vooral aan de barrière wijdde, op een voor hem hoogst gewichtig handelsgebied te overtroeven. Hoe geheim deze laatste onderhandelingen ook bleven, de hollandsche staatslieden kwamen ze te weten door de keizerlijke regeering, die de algeheele onderwerping der habsburgsche macht aan de zeemogendheden vreesde en daarom wantrouwen tusschen hare beide bondgenooten trachtte te zaaien. De eensgezindheid tusschen de bondgenooten aan de Noordzee nam er niet door toe en Heinsius beklaagde zich ernstig bij Townshend over de engelsche dubbelhartigheid, die ook bij de thans weldra te voeren onderhandelingen met Frankrijk dergelijke praktijken ten gevolge zou kunnen hebben. Om te ontkomen aan de door Heinsius bij zulke wederzijdsche verhoudingen luid uitgesproken noodzakelijkheid van de ontbinding der alliantie en den daaruit onmiddellijken voortvloeienden afzonderlijken vrede der Republiek met Frankrijk stemde de engelsche regeering eindelijk toe in het begeerde barrière-traktaat, dat den 29sten October in Den Haag geteekend werd, maar niet door Marlborough, alleen door Townshend; Marlborough, die nog te Brussel was, liet zijn onderteekening ook later niet toevoegen, wat een bedenkelijk teeken mocht heeten.

Het verdrag stelde de Republiek in het genot van het bezettingsrecht in het fort De Paarl om Antwerpen, in het kasteel te Gent en in Damme om de oude handelssteden Gent en Brugge te beheerschen; de forten St. Donaas en Knokke zouden met Sluis het kanaal van Brugge kunnen bewaken; staatsche bezettingen in Nieuwpoort en

St. Philips zouden Oostende in bedwang houden; die in Dendermonde, Lier en Halle zouden dienen om Brabant, die in Namen en Charleroi om de Maas- en Sambrestreek te bewaken. Bovendien zou bij het minste oorlogsgevaar de Republiek in alle steden en forten van het Zuiden, waar zij het wenschelijk achtte, troepen mogen plaatsen. Voor de gewone garnizoenen zou de landsheer van het Zuiden jaarlijks een millioen livres aan rente betalen, door hypotheek verzekerd. De op Frankrijk reeds veroverde en nog te veroveren grensvestingen: Rijssel, Condé, Doornik, Valenciennes, Veurne, IJperen, Maubeuge werden met haar grondbezit en onmiddellijke omgeving bovendien aangewezen als eigendom van de Republiek ten einde Frankrijk door een vasten ijzeren gordel in toom te houden. De Schelde zou gesloten blijven, terwijl de Republiek bovendien op de stroomen en kanalen van België handelstarieven naar haren zin mocht vaststellen.

Met recht mocht men zeggen, dat de Republiek bij uitvoering van van dit verdrag „de militaire, financieele en economische voogdij” over het Zuiden zou hebben verkregen ¹⁾. De bijvoeging van twee artikelen betreffende eene grensverbetering bij Sas van Gent en het bezit van Spaansch-Gelder benevens het garnizoensrecht in Bonn, Luik en Hoei voltooiden die voogdij. Daartegenover verbond zich de Republiek opnieuw plechtig met Engeland en beloofde geen vrede te sluiten, voordat Lodewijk XIV vooreerst koningin Anna had erkend en verder het protestantsche Huis van Hannover als bestemd om, met uitsluiting der Stuarts, de opvolging in Engeland te verkrijgen. Iedere aanval te land of ter zee op Engeland en zijn wettig koningshuis zou de Republiek helpen keeren.

Na eenige aarzeling van engelsche zijde, overwonnen door de bedreiging van Heinsius en de zijnen van aanstonds overeenstemming met Frankrijk te gaan zoeken, als Engeland niet toegaf, volgde in December de ratificatie van het verdrag. Het heette geheim, maar het kon voor den keizer en zijn broeder in Spanje niet lang verborgen blijven. Hevig was de ergernis te Weenen en prins Eugenius liet zelfs vernemen, dat de habsburgsche erfgenaam op deze wijze beter deed geheel van de Zuidelijke Nederlanden af te zien; maar de zee-mogendheden stoorden zich weinig aan deze stemming van den geheel van haar afhankelijken bondgenoot, die evenmin als het door het

¹⁾ Goslinga, bij Von Noorden, S. 599.

verdrag in zijne aanspraken op Spaansch-Gelder getroffen Pruisen voorloopig in staat was tegen de beide machtige zeestaten op te treden. Evenmin werd er gelet op de betuigingen der brabantische Staten, die, onbekend met het gesloten traktaat, het juist toen wenschelijk verklaarden om de huldiging van koning Karel III te doen plaats hebben.

Het barrière-traktaat was al wat de Republiek kon wenschen; het kwam er nu slechts op aan het in het definitieve vredesverdrag der bondgenooten met Frankrijk te doen opnemen. Bleef de Republiek met Engeland in verbond, dan was het te verwachten, dat het gelukken zou zoover te komen. De Republiek was dan ook zeer tot onderhandeling met Frankrijk gezind, wanneer dit geen bezwaar had tegen het pas gesloten verdrag.

De laatste veldtocht had Frankrijk wel nog niet geheel vernietigd maar toch was het voor dit land hoog noodig eindelijk den vrede te verkrijgen, wilde het niet te gronde gaan door binnenlandsche moeilijkheden en buitenlandsche gevaren. De gewone wegen der fransche regeering om in aanraking te komen met de staatsche regenten, die reeds lang den zwaren oorlog moede waren¹⁾, werden ook nu weder gevolgd. Deze kans op vrede wekte hoop bij velen in de Republiek en vooral Utrecht, naar men later beweerde onder heimelijken aandrang van Frankrijk, deed ernstige pogingen om tot feitelijke onderhandeling te komen²⁾. Von Petkum werd reeds in October in den arm genomen om in Den Haag te verklaren, dat Lodewijk op de reeds besproken voorwaarden bereid was tot den vrede, mits men hem onthief van de verplichting om zelf zijn kleinzoon uit Spanje te verdrijven. De gezanten der bondgenooten in Den Haag, Townshend en Sinzendorff, overlegden over het nieuwe onderhandsche fransche aanbod met Heinsius, die wel bereid scheen om het over die verplichting handelende artikel 37 van het in het voorjaar gedane voorstel te doen vervallen, maar de engelsche en de keizerlijke gezant hielden daaraan hardnekkig vast en eerst na lange onderhandeling en herhaalde aanbiedingen van Frankrijk, door middel van Von Petkum, kwam men in Februari 1710 zoover, dat, om te gemoet te komen aan den voortdurenden

1) Goslinga, Mémoires, p. 101.

2) Wagenaar, XVII, blz. 356.

aandrang der Staten, die ten zeerste tot vrede geneigd bleken, hun eene afzonderlijke bespreking met de fransche afgevaardigden te Geertruidenberg — en niet in Den Haag of eenige andere hollandsche stad, waar men de fransche intrigues te zeer vreesde — door de beide bondgenooten werd toegestaan op grondslag der preliminairen van Mei 1709, met uitzondering van fransche zijde van artikel 37, waarover men nader zou spreken. De vrees van koning Lodewijk voor algeheele verdrijving van koning Philips uit Spanje door de ook daar zegevierende bondgenooten, voor een inval der bondgenootschappelijke legers in het reeds onrustige Frankrijk zelf, bracht hem tot dit uiterste. Den 10^{den} Maart werd de eerste bespreking in een jacht aan de Moerdijk gehouden¹⁾. Buys en Van der Dussen waren de staatsche onderhandelaars; de eerste vooral een waardig vertegenwoordiger der fiere amsterdamsche regenten, beiden onomkoopbaar en ontoegankelijk voor de altijd ruime fransche aanbiedingen, trotsch op de beteekenis der Statenregeering en dien trots ook tegenover de bondgenooten niet verbergend. Namens Frankrijk verschenen er de maarschalk-diplomaat D'Huxelles en de slimme en handige abbé Polignac. Artikel 37 vormde natuurlijk den hoofdinhoud der besprekingen maar noch de eerste noch een tweede samenkomst op den 21sten en 22sten Maart noch een derde op den 7^{den} April en een vierde op den 23sten bracht tot het gewenschte einde. Lodewijk was bereid tot verdeeling der spaansche monarchie, ten slotte zelfs tot onvoorwaardelijken afstand van fransche zijde, maar hij zou nooit de hand leenen om zijn kleinzoon te verdrijven. Herhaaldelijk keerden de staatsche afgevaardigden naar Den Haag terug, herhaaldelijk stuitten zij daar, hoe geneigd de Staten zelf ook tot toegeven waren, op den onwil der beide bondgenooten om van artikel 37 af te zien en de conferentiën werden op het einde van Juli gesloten met verwijten der fransche gevolmachtigden over de wijze, waarop men hen maanden lang had beziggehouden, terwijl men toch niet geneigd was geweest iets toe te geven aan het eergevoel van koning Lodewijk. Zij wierpen de verantwoordelijkheid voor het nog verder te storten bloed van zich af maar ontvingen weldra een scherp antwoord van de evenzeer teleurgestelde Staten-Generaal in een manifest, waarin dezen van hun zijde Lodewijks heerschzucht en dubbelhartigheid voor de

1) Von Noorden, III, S. 664 ff.

zooveelste maal aan de kaak stelden ¹⁾. Verstandige beoordeelaars intusschen moesten erkennen — ook Marlborough en prins Eugenius deden dit en vele nederlandsche regenten waren ervan overtuigd — dat men te veel van Frankrijk verlangd had en zelf te weinig waarborg had aangeboden; het zou lang duren, eer men Frankrijk zóó diep zou hebben vernederd, dat het in zoo iets zou toestemmen ²⁾. De regeering te Weenen was echter buitengemeen dankbaar voor den afloop en de keizer kwam er zelfs toe om aan de Staten-Generaal een brief te schrijven met den titel „Celsi et potentes Ordines”, „Hoogmogende Staten”, hun totnogtoe door het keizerlijke hof zorgvuldig onthouden ³⁾ — een herinnering aan de oude afhankelijkheid van het habsburgsche Huis dezer gewesten, geregeerd door meestal burgerlijke afgevaardigden der Staten, voor wie het hooghartige keizerlijke Hof diepe minachting koesterde, al moest het thans hunne macht ontzien, ja zelfs hunne vriendschap zoeken.

Opnieuw moest dus de oorlog, die reeds in het negende jaar begon te loopen, worden voortgezet. De beide groote veldheeren stelden zich weder aan het hoofd der verbondenen, die van Doornik uit nu werkelijk Frankrijk's grensgewesten verder binnendrongen en het beleg sloegen voor Douay, Béthune en andere vestingen; deze werden dan ook in den loop des jaars bemachtigd, terwijl het zwakke leger van Villars iederen veldslag vermeed.

Doch het belangrijkste viel dit jaar niet op het slagveld noch bij de onderhandelingen in de Republiek maar aan het engelsche hof voor. Marlborough's talrijke vijanden waren er eindelijk in geslaagd den machtigen gunsteling van zijn invloed op de koningin te berooven. De Whigs hadden hem gesteund en van dien invloed handig gebruik gemaakt maar toch den intriganten, trotschen en eierzuchtigen hertog nooit vertrouwd; zij trachtten hem reeds lang den voet te lichten en daarmede aan zijn ook hen drukkende harde dictatuur te ontkomen. Vooral zijn blijkbaar streven naar het opperbevel voor zijn leven over het leger ontmoette hevigen tegenstand bij de voor militaire macht vreezende engelsche natie. Kort na den slag bij

1) Wagenaar, I. I. blz. 373 vlg.

2) Goslinga, Mémoires, p. 102.

3) Lamberty, VI, p. 79. Portugal, Engeland en de noordsche hoven gebruikten dezen titel sedert lang; Frankrijk gebruikte dien van „Messieurs”.

Oudenaarde reeds was hem aan het hof de machtige steun ontvallen zijner gemalin, die ten gevolge eener paleis-intrigue door eene thans zeer in de gunst der koningin staande en heimelijk met de Tories samenwerkende kamervrouw, lady Masham, op zijde was gedrongen en zelfs tijdelijk het hof had moeten verlaten. Wel gelukte het den hertog nog zijne gemalin weder aan het hof te doen terugkeeren maar uit alles bleek in het najaar van 1709, dat zijn persoonlijke invloed op koningin Anna ernstig geleden had; zelfs zijn aanbevelingen voor hooge militaire posten werden niet meer gevolgd. Hij verliet het hof en dreigde zijn ontslag te vragen, als de koningin de begunstigde kamervrouw niet ontsloeg — eene vernederende houding voor den eersten veldheer van Europa! De Whig-ministers, vreezend hem geheel van zich te vervreemden, aarzelden hun steun te verleen maar eene persoonlijke onderhandeling met de koningin herstelde hem schijnbaar nog in hare gunst. Nog eenmaal gelukte het voor het oog de koningin met den veldheer te verzoenen, maar het was weinig meer dan schijn: de hertogin van Marlborough bleef in ongenade en hare doodsvijandin behield het veld in de omgeving van koningin Anna. Dit was te bedenkelijk, omdat de kosten van den langdurigen oorlog ook Engeland's krachten begonnen te overschrijden¹⁾ en de ervaren lord-schatmeester Godolphin, Marlboroughs trouwe medestander, zich genoodzaakt zag bij den merkbaren achteruitgang der algemeene welvaart steeds zwaarder lasten op te leggen, die het krediet van den staat dreigden aan te tasten. De Tory-partij haastte zich van een en ander gebruik te maken en in verbond met de leiders der engelsche Kerk, hare oude bondgenooten, de hand steeds driester uit te strekken naar de regeering. De invloedrijke prediker Sacheverell richtte zich scherp en zoo persoonlijk mogelijk tegen Marlborough en de zijnen, tegen de Whigs in het algemeen. Een proces der regeering tegen Sacheverell vestigde de algemeene aandacht op zijne beweringen; hij werd wel veroordeeld maar door gansch Engeland als een held en martelaar voor de zaak van zedelijkheid en recht vereerd; ook de koningin eerde openlijk hem en zijne verdedigers. Allengs wonnen de Tories. Godolphin werd ontslagen, het Parlement ontbonden, het nieuwe Parlement gaf hun eene meerderheid. Ook

1) Von Noorden, III, S. 626 ff.

Marlboroughs onmiddellijke val werd nu algemeen verwacht maar de voorspraak der bondgenooten redde hem nog voor ontzetting uit zijn ambt, ofschoon zijne medestanders in het ministerie reeds in Augustus en September 1710 door Tories waren vervangen.

Te Versailles zag men dit alles met groote belangstelling en vreugde aan; de bondgenooten namen er met even groote bekommring kennis van. Men sprak reeds van een overeenkomst, die tusschen de winnende partij en het fransche hof gesloten zou zijn. De clandestiene handel der staatsche kooplieden met Frankrijk onder bescherming van fransche paspoorten ondervond dadelijk de gevolgen van deze betere verstandhouding. Die handel was den Engelschen steeds een doorn in het oog geweest maar door de oude regeering ter wille der vriendschap met de Republiek door de vingers gezien. In 1711 werden plotseling alle fransche paspoorten ingetrokken en de bloeiende hollandsche scheepvaart op de havens der fransche wijnstreken stond dientengevolge onmiddellijk stil, terwijl de neutralen er dadelijk gebruik van maakten en de voor ons land en voor het leger in de Zuidelijke Nederlanden onmisbare fransche wijnen op hunne schepen overbrachten naar de staatsche havens, waar alle schepen zonder lading stillagen ¹⁾.

Daar stierf in April 1711 plotseling keizer Jozef; Karel III van Spanje zou hem vermoedelijk in het Duitsche Rijk opvolgen. Doch nu toonden zoowel Engeland als de Staten zich ernstig beducht voor de reeds vroeger gevreesde hernieuwing van het rijk van Karel V en niet ongeneigd meer om, ten minste in Spanje, koning Philips te erkennen. Zij hadden Karel III ook in België nog steeds niet laten huldigen tot ergernis der zeer aan het habsburgsche Huis gehechte bevolking, die zich niet minder geërgerd toonde over het thans ook haar bekende verdrag van 1709 ²⁾. Den ganschen zomer werd, ten gevolge van deze gebeurtenissen aan de hoven te Londen en Weenen, de oorlog door de bondgenooten slechts zeer slap gevoerd; prins Eugenius bleef in Duitschland en Marlborough behaalde geen ander voordeel dan de verovering van het kleine Bouchain, terwijl in Spanje de zaak van Karel III, slap door de bondgenooten gesteund, zeer achteruitging en geheel Arragon werd verloren. Op het laatst

¹⁾ Pamflet Knuttel, n°. 16139: The Dutch better Friends than the French (1713), p. 16.

²⁾ Gachard, I. l. p. 219.

van 1711 werd Karel werkelijk door de keurvorsten tot keizer gekozen, een feit, dat de kansen op vrede aanzienlijk deed toenemen.

Er was reeds meer dan kans, er was onderhandeling tusschen Frankrijk en Engeland. Een fransch geestelijke, abbé Gaultier, die in 1698 met Tallard in Engeland was gekomen, leidde haar in door zich in den zomer van 1710 namens De Torcy heimelijk tot lady Masham en hare vrienden te wenden. In het voorjaar van 1711 leidden deze geheime betrekkingen tot onderhandsche voorstellen van de fransche regeering aan den nieuwen staatssecretaris Henry St. John, lord Bolingbroke, waarbij De Torcy voor Engeland den handel op Spanje en Indië, voor de Staten de barrière, voor de bondgenooten der zee-mogendheden behoorlijke voldoening in uitzicht stelde¹⁾. Zeer spoedig werd ook den Staten-Generaal en Heinsius in diep geheim mededeeling van deze voorstellen gedaan door den engelschen gezant Raby, die Townshends plaats had ingenomen. In den nazomer namen deze aanbiedingen grooter beteekenis aan. Engeland bleek spoedig zeer belust op den toegezegden „asiento de negros”, het monopolie van den onchristelijken maar voordeeligen slavenhandel op de west-indische koloniën van Spanje, in het algemeen op de groote mogelijk te verkrijgen handelsvoordeelen, en weldra verscheen dan ook nu niet meer in de Republiek maar te Londen de in deze dingen ervaren Mesnager. Alles ging in diep geheim voort tot het einde van het jaar maar in October was de regeering te Londen het reeds in de hoofdzaken met Frankrijk eens geworden en had eene zeer geheime conventie over den vrede ondertekend, waarbij Engeland's voordeelen verzekerd waren²⁾. Engeland had gedaan wat de Republiek in 1709 op Engeland's aandrang geweigerd had. Daarmede was het sluiten van een algemeenen vrede slechts eene kwestie van tijd geworden. In de eerste plaats moest de Republiek bewogen worden zich neder te leggen bij de door Frankrijk en Engeland te Londen afgesproken voorwaarden.

Zij had met ergernis kennis genomen van het gebeurde en de britsche regeering deed thans haar best om de voornaamsten harer staatslieden, Heinsius en Buys in de eerste plaats, door middel van den schotschen koopman Drummond uit Amsterdam te bewerken³⁾. Boling-

1) Weber, Der Friede von Utrecht, S. 30.

2) ib., S. 58.

3) ib., S. 110 ff.

broke, de leider van dit alles, was voor dergelijke intrigues de rechte man. Maar nog dieper ergernis volgde voor de Republiek: Engeland's nieuwe regeering was volstrekt niet van plan het barrière-traktaat, in 1709 met de Whigs gesloten, thans werkelijk uit te voeren: een barrière zou er wel zijn maar veel minder omvangrijk dan toen was bepaald. Met groote handigheid werden Heinsius en de zijnen door de beide mogendheden om den tuin geleid. Men zeide hun toe, dat de onderhandeling weldra op staatschen bodem zou geschieden; men gaf hun aanhoudend halve aanduidingen over het vorderen der onderhandsche besprekingen te Londen; de omstandigheid, dat de staatsche gezant aldaar juist gestorven en nog niet door een ander vervangen was, werkte het dubbelzinnige spel der engelsche staatslieden in de hand. Toen volgde eindelijk in October de mededeeling van engelsche zijde, dat de preliminairen van 1709 veel te zwaar voor Frankrijk en het barrière-traktaat te bezwarend voor Oostenrijk geacht moest worden dan dat op dien grond vrede mogelijk was, terwijl Engeland wel geen afzonderlijken vrede wilde sluiten doch op den totnogtoe gevolgden voet ook niet verder kon oorlogen, daar zijne bondgenooten hunne beloften niet hielden. Een lange rekening kwam aantoonen, dat ook de Republiek in dezen verre te kort geschoten was. Het was voor ieder duidelijk, wat er te doen overbleef.

Buyss, reeds lang als gezant te Londen uitgekozen maar nog niet vertrokken, ging nu eind October werkelijk naar Engeland om te trachten de nu gebleken verstandhouding tusschen Frankrijk en Engeland nog te elfder ure te verstoren en der Republiek de vernedering te besparen, dat zij feitelijk slechts had goed te keuren wat er heimelijk was afgesproken. Maar hij slaagde niet en kwam moedeloos naar huis terug. Hij kon nog juist kennis nemen van het koninklijk besluit, waarbij Marlborough als opperbevelhebber werd ontslagen. Daarmede was de politieke nederlaag der Staten-Generaal voltooid²⁾. Prins Eugenius, die nog in Januari 1712 naar Engeland overstak om zijn ouden vriend te redden, kwam te laat; ook hij, ofschoon met alle eerbewijs begroet, gaf weldra de hoop op, dat Engeland thans nog voor het bondgenootschap te behouden zou zijn. Men begreep in Den Haag, dat men zich in het onvermijdelijke had te schikken, want de voortzetting van den oorlog zonder Engeland was een onmogelijkheid.

1) Weber, S. 143.

Het door Engeland in overleg met Frankrijk afgesproken vredescongres zou, om de Republiek ten minste een schijn van medewerking te laten behouden, te Utrecht worden gehouden. Deze stad was gekozen ten einde de gewone fransche intrigues met de gewestelijke Staten in Den Haag te vermijden. Half Januari verschenen er de eerste gezanten der verschillende mogendheden, het eerst die der zeemogendheden en van Frankrijk.

De Staten hadden er afgevaardigden van alle provinciën, twee uit Holland: Buys en Van der Dussen, onder de anderen de fries Goslinga en de overijselaar Van Rechteren; Engeland zond den bisschop van Bristol en den energieken lord Strafford, thans gezant in Den Haag; Frankrijk D'Huxelles, Polignac en Mesnager; de keizer graaf Sinsendorf als voornaamsten onderhandelaar. De houding der Staten bij de langdurige onderhandelingen, die nu volgden, was weinig krachtig zooals te denken viel. Dat vrede noodig was, kon niet ontkend worden¹⁾, evenmin als dat thans niet meer gedacht kon worden aan de verwijdering van Philips V uit Spanje; maar eene barrière moest worden verkregen en er moest getracht worden te verhinderen, dat Engeland den handel op de spaansche koloniën, en vooral den voordeeligen negerhandel, voor zich alleen behield. Een bittere stemming begon hier te lande tegenover Engeland te heerschen en de niet gering te schatten oorlogspartij in de Republiek dacht zelfs een oogenblik aan een voortgaan op den ingeslagen weg met den keizer alleen.

Waartoe dat echter leiden kon, bewees de veldtocht van 1712, aanvankelijk nog door prins Eugenius en Marlborough's opvolger, lord Ormond, in overleg met den staatschen veldmaarschalk bestuurd tegenover Villars, den laatsten veldheer van het laatste fransche leger. Doch Ormond's houding was even zoo dubbelzinnig als die zijner regeering, die een wapenstilstand begeerde. Er werd weinig uitgericht, hoewel prins Eugenius nog Quesnoy bemachtigde. Ormond, die aanhoudend weigerde tegen Villars op te trekken, wachtte op een wenk zijner regeering om den wapenstilstand af te kondigen. Toen hij dit eindelijk kon doen, had het grootste deel van zijn leger hem reeds verlaten en zich onder Eugenius gesteld, die nu alleen den veldtocht voortzette, maar genoodzaakt was het beleg van

1) Weber, S. 212.

Landrecies op te geven na de schandelijke vlucht der door Villars met overmacht bij Denain (24 Juli) aangevallen hollandsche bataillons onder den graaf van Albemarle.

Het ongelukkige verloop van den laatsten veldtocht maakte op de staatsche afgevaardigden te Utrecht een diepen indruk en bewoog hen toe te geven aan den toenemenden aandrang van engelsche zijde. De verstandhouding tusschen Engeland en Frankrijk werd steeds inniger. Bolingbroke ruimde door eene reis naar Parijs de laatste moeilijkheden tusschen de beide mogendheden uit den weg en verklaarde zich bereid om desnoods een afzonderlijken vrede met Frankrijk te sluiten. In die omstandigheden was de onderhandeling te Utrecht bijzaak, eigenlijk weinig meer dan schijn. Zij werd dan ook vier maanden lang, van half Mei tot eind Augustus feitelijk afgebroken in afwachting van wat Engeland en Frankrijk samen bespraken. Na de nederlaag bij Denain werd zij weder opgevat en onder nieuwen aandrang en bedreiging met een afzonderlijken vrede door Engeland gaven de Staten eindelijk toe, schoorvoetend maar volkomen.

Den 30sten December 1712 verklaarde de staatsche gezant te Londen het engelsche voorstel aan te nemen. De vernedering der „Hoogmogende Heeren Staten” was bezegeld maar toch het bondgenootschap met Engeland opnieuw bevestigd ¹⁾.

Nog gaven de thans weder voor jaren verbonden zeemogendheden de hoop niet op om ook den keizer tot het sluiten van den vrede over te halen. Met dat doel werd de wederom sedert maanden afgebroken onderhandeling te Utrecht in Februari 1713 weder opgenomen. Maar de keizer weigerde standvastig de voor hem en zijn Huis schadelijke, door Frankrijk en Engeland buiten hem om bepaalde voorwaarden aan te nemen; hij ging zoover als hij gaan kon om ten minste den steun der Staten-Generaal nog te behouden, maar ook dit hielp niet. Toen eindelijk, den 11^{den} April 1713 werd de vrede te Utrecht in een aantal afzonderlijke verdragen door Engeland en de Staten, daarna ook door hunne bondgenooten Pruisen, Portugal en Savoye geteekend: de keizer alleen bleef den oorlog voortzetten.

Met genoegdoening kon Frankrijk terugzien op de algemeene politieke resultaten van den langen krijg: Spanje en zijne koloniën, misschien zelfs een deel van Italië waren voor het fransche konings-

¹⁾ Weber, S. 350.

huis gewonnen; het doel van Lodewijk's politiek der laatste halve eeuw was grootendeels bereikt, al moest hij toestaan, dat de onvereenigbaarheid der beide kronen werd uitgesproken. Doch het land zelf lag uitgeput neder en jaren zouden noodig zijn, alvorens het zijn oude welvaart kon herwinnen. Maar hoog was het aanzien van Engeland gestegen: krijgsroem te land en ter zee, diplomatieke overwinningen, bezit van Gibraltar en Minorca in Europa als steunpunten voor het begeerde oppergezag ter zee, van Hudsonsbaai, Nieuw-Schotland en Nieuwfoundland, het monopolie van den negerhandel, het recht op eenigen goederenhandel met Panama — dat waren de voordeelen, door den Successie-oorlog en de staatkunde van Willem III verkregen voor de mogendheid, die van nu af als eerste zeemogendheid, als de onuitputtelijke bron voor subsidiën aan oorlogvoerende mogendheden op het vasteland een beslissende rol in Europa zou kunnen spelen.

Wat de Republiek bij haar verdrag met Frankrijk als haar aandeel in den buit verkreeg, was betrekkelijk weinig. De voormalige Spaansche Nederlanden zouden nu Oostenrijksche Nederlanden worden en, zooals zij bij den vrede van Rijswijk waren, voorloopig in handen der Staten worden gesteld om ze aan keizer Karel over te leveren; Spaansch-Gelder kwam aan Pruisen behalve de reeds door de Staten bezette vestingen Venloo, Roermond en Stevensweerd met onmiddellijke omgeving; de keurvorst van Beieren zou van alle aanspraken op België afzien maar hersteld worden in zijn beiersche erflanden. Wat de vurig begeerde barrière betreft, die door den keizer tegen uitlevering der Nederlanden moest worden toegestaan, zij was door de laatste overeenkomst dienaangaande tusschen de zeemogendheden (30 Jan. 1713) aanzienlijk beperkt. Frankrijk stond ervoor af: Meenen, Doornik met het Doorniksche, Veurne met zijn ambacht, De Knokke, Loo en Dixmuiden met omgeving, IJperen met zijn onderhoorigheden, terwijl ook Hoei en Luik, Luxemburg, Namen, Charleroi en Nieuwpoort door staatsche troepen zouden bezet blijven; verder zouden de Staten tot onderhoud van vestingen en krijgsvolk jaarlijks een millioen guldens uit de beste inkomsten der Spaansche Nederlanden ontvangen. Omtrent de handelsverdragen werd bepaald, dat Frankrijk den Staten een handelsverdrag met Spanje zou bezorgen op grondslag van den vrede met Munster, dat de koophandel in de Spaansche Nederlanden geregeld zou worden door de drie mogend-

heden, dat er tusschen Frankrijk en de Staten een bijzonder handelsverdrag voor 25 jaren zou gesloten worden met ontheffing van lasten op gezouten haring, vernietiging van het vatgeld en nauwkeurige omschrijving van contrabande, waarbuiten granen, zout en andere mondbehoefte vielen, alles ongeveer zooals te Rijswijk was bepaald ¹⁾).

Zoo nam de groote krijg een einde, dat niet beantwoordde aan de groote verwachtingen, die men nog in 1710 had mogen koesteren.

Met een ter wille van den landoorlog verwaarloosde vloot, een door de zware veldtochten en verliezen der laatste jaren zeer verzwakt leger, een bijna volkomen uitgeputte schatkist zou de Republiek voor vele jaren achtereen feitelijk moeten afzien van hare beteekenis als groote mogendheid; haar handel had ernstig geleden en zou voortaan op de wereldmarkten in nog minder gunstige omstandigheden dan vroeger het hoofd hebben te bieden aan den steeds krachtiger zich ontwikkelenden mededinger aan de overzijde der Noordzee, die den kleinen nabuur geheel overvleugeld had. Haar eenige hoop voor de toekomst berustte naar de meening harer beste staatslieden in het vasthouden aan het nauwe verbond met dien gelukkigen mededinger en het volgen zijner zegekar: zoo alleen zou zij deel kunnen hebben aan de voordeelen, die deze zich allerwege had weten te verzekeren. De vrede van Utrecht was in zijn ware beteekenis door Polignac begrepen, toen hij tot de afgevaardigden der Staten sprak: „On traitera de la paix chez vous, pour vous et sans vous” — de wraak voor Frankrijk's vernedering nog kort te voren te Geertruidenberg, die dezelfde diplomaat zoo diep had gevoeld. De onderhandeling te Geertruidenberg was de laatste gelegenheid, waarbij de Republiek kans had om tusschen Frankrijk en Engeland als scheidsrechter op te treden; te Utrecht had zij aan te nemen, wat beiden samen haar voorschreven ²⁾).

¹⁾ Lamberty, VIII, p. 121 suiv.

²⁾ Weber, S. 395.

HOOFDSTUK II.

DE REGENTENHEERSCHAPPIJ IN DE EERSTE HELFT DER ACHTTIENDE EEUW.

Na den dood van Willem III was de regeering der Republiek in handen gekomen van hen, die zich tegenover de monarchale neigingen van het Huis van Oranje en zijne aanhangers in dezen tijd bij uitstek „republikeinen” plachten te noemen. Ieder der beide partijen had zich van ouds getooid met den titel van „ware vaderlanders” of „ware patriotten”, een naam, die ook in dezen tijd nog door mannen van beide factiën werd gebruikt om hunne onbaatzuchtige vaderlandsche gezindheid te doen uitkomen. De republikeinen waren thans ontegenzeggelijk heer en meester in de Republiek en nu de jonge prins van Oranje en Nassau, die zich buiten eenigen twijfel gereed maakte om op het voetspoor van zijn grooten neef zijn stadhouderschap van de beide noordelijke gewesten tot punt van uitgang te maken voor hoogere waardigheden in de Republiek, bij den Moerdijk was verdronken, nu diens na zijn dood geboren zoon in langen tijd nog niet in staat zou wezen om het werk zijns vaders weder op te vatten, schenen zij voor lange jaren ongestoord in het bezit der oppermacht te zullen blijven. Maar er was toch weder een jonge prins, dien men met den naam van Oranje noemde. Al werd het recht op dien naam hem door den koning van Pruisen, door de vele fransche verwanten van het stamhuis van Châlon betwist, al wilde de koning van Frankrijk van geen enkelen „prins van Oranje” meer weten en verklaarde hij reeds in 1702 het prinsdom tot een deel van zijn graafschap Provence¹⁾, al bleef het bij den vrede van

1) De Pontbriant, *Histoire de la principauté d'Orange*, p. 265. De prinsen van Conti hebben het van 1718 tot 1731 nog eenmaal bezeten maar zich hunne rechten in dat jaar voor een geldsom door Lodewijk XV laten afkopen, *ib.* p. 287.

Utrecht aan Frankrijk — de jonge Willem Karel Hendrik Friso schreef zich zijn gansche leven „prins van Oranje en Nassau”, gelijk zijn vader, en het volk der Nederlanden, gehecht aan den ouden titel, noemde hem het liefst bij den eersten naam gelijk hij zelf ook meermalen deed. De oude Oranjepartij gaf de hoop niet op om eenmaal den frieschen stadhouder in de Republiek de „eminente” plaats te zien innemen van de roemrijke stadhouders uit het oude geslacht; de moeder-voogdes, de verstandige Maria Louise van Hessen-Kassel, zag, evenals vóór meer dan een halve eeuw de grootmoeder van Willem III had gedaan, voortdurend uit naar eene gelegenheid om haren zoon te doen bereiken wat haar echtgenoot niet had mogen verwerven.

Voorloopig echter was er van die zijde voor de republikeinen weinig te vreezen zoolang zij er in slagen konden de gevaren te bezweren, die den Staat mochten bedreigen. Zij wisten, dat, wanneer eenmaal het gevaar van dezen of genen kant mocht naderen, hunne tegenstanders niet zouden schromen het volk weder in beweging te brengen; zij wisten, dat vooral een ongelukkige oorlog zulk een voor hen noodlottig gevolg zou kunnen hebben, met name een oorlog met Frankrijk, den landsvijand, die in dit opzicht sedert een halve eeuw de plaats van Spanje tegenover de Republiek had ingenomen. Daarom was toenadering tot Frankrijk en behoud van den vrede in Europa voor hen van het hoogste gewicht ¹⁾.

Waar ook in Europa de brand mocht ontstaan, men moest er op verdacht zijn, dat de staatkundige belangen van Frankrijk daarmee konden gemoeid zijn, belangen, die dikwijls tegen die der zeemogendheden indruischten. Het onrustige Zweden in het Noorden, het gistende Rusland in het Oosten, het onder den eersten Bourbon op avonturen beluste Spanje moesten nauwkeurig worden in het oog gehouden; aan de oostergrens verhief zich de militaire macht van Pruisen. En ook op de beide bondgenooten, Engeland en Oostenrijk, moest gelet worden. In den pas geëindigden Successieoorlog was voldoende gebleken, dat de groote zeemogendheid aan de overzijde niet gezind was om zelfs betrekkelijk geringe belangen

¹⁾ Vgl. over de buitenlandsche politiek der Republiek in deze jaren de artikelen van Bussemaker in de Gids van 1899, III, blz. 33 vlg., en in de Bijdragen voor vaderl. gesch. en oudheidk. Vierde Reeks, I, blz. 263 vlg.

op te offeren aan het niet altijd trouwe bondgenootschap der Republiek, die ook als bondgenoot bij de sterke vermindering van haar leger na den vrede en de reeds tijdens den oorlog aanzienlijke verzwakte zeemacht voor haar van minder waarde kon geacht worden; ja, het sluiten van den vrede zelf was toe te schrijven aan de feitelijke ontrouw der engelsche regeering aan het bondgenootschap, waaraan de Republiek in 1709 groote, haar door den vijand aangeboden voordeelen had opgeofferd. De handelsnaijver tusschen de beide zeemogendheden was verre van opgehouden en met bekommering zag de Republiek zich in een harer voornaamste handelsterreinen, Spanje en zijne koloniën, door Engeland op zijde gedrongen. Zoo sterk scheen een oogenblik de spanning, dat men in Frankrijk een nieuwen oorlog tusschen de beide zeestaten mogelijk achtte¹⁾. Des te inniger werd dadelijk na den vrede de verstandhouding tusschen Engeland en Frankrijk, dat immers aan het engelsche ministerie de redding uit den grooten nood te danken had. Waarlijk, reden genoeg voor de Republiek om zich bezorgd te maken en zoo mogelijk alle wrijving te vermijden. Ook de keizer, verontwaardigd over het sluiten van den vrede, waardoor hij alleen gelaten werd tegenover den gemeenschappelijken vijand, ontstemd ook over de noodzakelijkheid om aan de Republiek de nog altijd vernederende barrière-voorwaarden toe te staan, was alles behalve als een vertrouwbaar vriend te beschouwen.

De nasleep van den vrede van Utrecht: de onderhandelingen tusschen Frankrijk en den keizer, die in Maart 1714 eindelijk tot den vrede van Rastadt leidden; die tusschen de Republiek en Spanje, dat eerst in Juni op aandrang van Frankrijk toegaf en afzag van eischen tot steun zijner pretensiën in Italië; eindelijk de dadelijk na den vrede van Rastadt begonnen onderhandelingen over de barrière met den keizer — dat alles had nog heel wat voeten in de aarde. Vooral het laatste²⁾. De keizer toch wilde niets weten van inmenging van Engeland in die onderhandelingen en dit begeerde op grond der overeenkomst van 1709 met de Republiek daarin te mogen medespreken; de keizer weigerde het te Utrecht buiten hem om bepaalde zonder meer als geldig te erkennen; Frankrijk eindelijk werkte hei-

1) Bussemaker, Gids 1899, III, blz. 36.

2) ib., blz. 80 vlg.

melijk den voortgang der zaak tegen. Zoo duurde het geruimen tijd, alvorens de aanbiedingen der keizerlijke regeering, die de barrière het liefst wilde beperken tot het in de laatste tijden der spaansche heerschappij toegestane bezettingsrecht in Namen, Doornik en Meenen, overeen te brengen waren met de eischen der Republiek, die nog hoopte meer te verkrijgen dan haar te Utrecht was toegezegd en hare verlangens samenvatte in vier artikelen, waarbij behalve eene militaire stelling zware financieele offers tot onderhoud daarvan en tot afbetaling der schulden van het voorloopig bestuur in het Zuiden tijdens den oorlog gemaakt, verder grensregeling in Staats-Vlaanderen en eindelijk een voordeelig handelsverdrag met voldoening ook voor Engeland werd gevraagd. De keizerlijke regeering toonde zich over die hooge eischen ten zeerste verbitterd en nam zelfs een dreigende houding aan.

Te midden dier onderhandelingen stierf plotseling de engelsche koningin en met krachtigen steun der haagsche regeering gelukte het den Whigs, die op alles voorbereid waren, de verheffing van haren aangewezen opvolger, den keurvorst van Hannover, als George I zonder moeite te doen plaats hebben.

Die verandering bracht de Whigs in Engeland weder aan het bewind en verbeterde aanstonds de verhouding tusschen de zeemogendheden, daar de nieuwe hannoversche dynastie den steun der Republiek, die haar optreden had in de hand gewerkt en de verbinding met haar bovenal geliefd Hannover vormde, in de eerste jaren zeer noodig had. Het oude bondgenootschap werd door de oude medestanders van Heinsius en Slingelandt, onder wie lord Townshend eene voorname plaats bekleedde, aanstonds in zijn volle beteekenis hernieuwd; de Whigs vergaten niet, dat de hollandsche staatslieden hun nieuwen koning op zijn doorreis naar Engeland ernstig hadden aangeraden met hen te regeeren¹⁾. Bovendien, vooral George I, die meer hanoveraan dan engelschman was, beschouwde de Republiek vooral als de brug van Engeland naar het vasteland, als een onwaardeebaren schakel voor zijne op het belang van Hannover meer dan op dat van Engeland gerichte politiek. Uitbundig was de vreugde in de Republiek over deze verandering ten goede in hare betrek-

1) Bussemaker, in Bijdragen, I. I. blz. 269.

kingen met den bondgenoot, maar die vreugde werd alras getemperd door de houding der engelsche regeering in de zaak der barrière.

De onderhandelingen daarover werden in October 1714 te Antwerpen voortgezet¹⁾, thans ook met medewerking van Engeland, dat zich echter spoedig zeer weinig geneigd toonde om de Republiek in hare voornamelijk commercieele plannen te helpen en als gevolmachtigde den ouden adjudant van Marlborough, lord Cadogan, aanwees. De vier staatsche gevolmachtigden: Van der Dussen, Gockinga, Rechteren en Geldermalsen, deden hun best om den vollen eisch der Republiek toegestaan te krijgen maar hare „excessive praetensiën” bleven aanvankelijk bij den keizer ernstig bezwaar vinden en noch te Weenen noch te Antwerpen steunde haar wantrouwige bondgenoot over zee haar voldoende. Op die wijze werd de barrière als militaire stelling voor de Republiek van zoo gering belang, dat hare staatslieden ernstig de vraag overwogen, of het niet beter was er geheel van af te zien. Maar men meende toch de verdediging der Zuidelijke Nederlanden niet aan den keizer alleen te kunnen overlaten, die er veel minder belang bij had dan de Republiek zelve; bovendien was België de brug tusschen de Republiek, Engeland en Oostenrijk; eindelijk zou men, bij gemis aan een verdrag als dit, de uitgeschoten gelden en alle kans op handelsvoordeelen in de zuidelijke gewesten verliezen. Dit ongeveer was de inhoud van een geheimen brief der Staten-Generaal in overleg met den Raad van State aan de gewesten toegezonden betreffende het „lastig pak” der Zuidelijke Nederlanden²⁾. Maar nog was de oostenrijksche regeering niet besloten zelfs in het verwaterde verdrag toe te stemmen. Eerst toen het gevaar voor een jacobietischen inval Engeland dwong de Republiek om hulp te vragen en deze onmiddellijk hare schotsche regimenten beschikbaar had gesteld, hielp de engelsche regeering ernstig mede en zoo werden de reeds herhaaldelijk afgebroken onderhandelingen hernieuwd: zij leidden na meer dan vijftig zittingen den 15^{den} November 1715 eindelijk tot de onderteekening van het antwerpsche barrière-verdrag, dat in het algemeen dan toch met het te Utrecht bepaalde overeenkwam³⁾.

1) Bussemaker, in Bijdragen, I. I. blz. 289 vlg.

2) *ib.*, I. I. blz. 312 vlg.

3) Du Mont, Corps Dipl., VIII, 1, blz. 458 vlg.

Namen, Doornik, Meenen, Veurne, Warneton, IJperen en fort De Knokke werden barrière-plaatsen met bezetting der Republiek en onder hare gouverneurs en officieren, mits deze door den keizer goedgekeurd; zij mocht die vestingen op hare kosten op den bestaanden voet van versterking onderhouden; in het strategisch gewichtige Dendermonde zou gemengd garnizoen liggen onder een door den keizer benoemd gouverneur; bij oorlog of oorlogsgevaar zouden staatsche troepen, in overleg met den gouverneur-generaal der gewesten, overal worden toegelaten in alle bedreigde vestingen en forten; bij een vijandelijken inval in Brabant zou het staatsche leger de Demerlinie mogen bezetten en inundeeren; de kasteelen van Hoei en Luik zouden geslecht worden; in de barrière-steden zouden van de 30 à 35 000 man noodige bezetting $\frac{2}{5}$ door de Republiek geleverd worden; alle toevoer van ammunitie, levensbehoefden, kleeding en magazijnvoorraad voor de staatsche troepen zou vrij zijn; die troepen zouden ook vrije briefwisseling en godsdienstoefening hebben, mits de laatste niet in uitwendig als zoodanig kenbare kerken; de keizer betaalde 1 250 000 guldens voor het onderhoud der troepen onder behoorlijke dekking uit de „zekerste” inkomsten van Brabant en Vlaanderen; Venloo, St. Michiel, Stevensweerd en het ambt Montfort kwamen geheel aan de Staten met behoud van burgerlijke en kerkelijke rechten en gewoonten; een belangrijke grensverbetering in Vlaanderen, die het gansche platteland tot Gent toe feitelijk aan de Republiek onderwierp¹⁾, zou worden toegestaan; de Keizer zou de schulden van het voorloopig bestuur in het Zuiden erkennen; een handelsverdrag met Engeland en de Republiek zou worden gesloten op den voet van het bij den vrede van Munster bepaalde, dus met handhaving der sluiting van de Schelde; Engeland waarborgde het verdrag, waarbij de voortaan Oostenrijksche Nederlanden als „onvervreemdbaar bezit” van het huis Habsburg werden erkend.

Dit was het uit een staatkundig oogpunt poover overblijfsel van het in 1709 gesloten verdrag, door sommigen, zoowel in dien als in onzen tijd als een groote diplomatieke overwinning bejubeld en geprezen maar in werkelijkheid een blok aan het been voor de Republiek,

1) Huisman, l. l. p. 62. Eene in 1718 door de keizerlijke regeering voorgestelde en ten slotte door de Staten-Generaal goedgekeurde wijziging, die het afgestane gebied tot $\frac{1}{5}$ van het oorspronkelijk beperkte, kwam feitelijk nooit tot uitvoering (ib. p. 124).

die nooit eenig nut maar wel veel last van deze toen reeds verouderde instelling heeft ondervonden¹⁾. Dit was het eenige tastbare politieke voordeel door de Republiek uit den noodlottigen Successieoorlog medegebracht: de keten, die haar meer dan een halve eeuw lang aan Engeland en Oostenrijk heeft verbonden. Oostenrijk en de Zuidelijke Nederlanden hebben diep de vernedering gevoeld onderworpen te zijn aan de militaire voogdij der Republiek; deze zelf heeft spoedig ingezien, dat de barrière bij de veranderde politiek van Frankrijk, onmachtig om zelfs te trachten naar verwezenlijking der denkbeelden van Lodewijk XIV, hare militaire en politieke betekenis verloren had en zich feitelijk weinig om haar bekommerd; Frankrijk zelf heeft het in wezen blijven der barrière steeds als een voortdurende bedreiging beschouwd. In het kort, zij had in de dagen van De Witt en Willem III van onberekenbaar nut kunnen zijn maar in die van Slingelandt en Walpole mocht zij werkelijk een anachronisme heeten.

Doch verder dan tot het sluiten van dit verdrag liet de Republiek zich niet brengen: van de feitelijke hernieuwing der alliantie tusschen Oostenrijk en de zeemogendheden wilden Heinsius en de zijnen niet hooren. De houding toch van Oostenrijk in de barrière-zaak, de moeilijkheden over de uitvoering daarvan, de weigering der Staten om het nog altijd bezette Bonn te ontruimen leverden allerlei moeilijkheden op. Hoe gaarne Engeland ook de oude alliantie van 1700 weder hersteld zag, de Republiek, niet gezind zich in den eersten tijd met Oostenrijk weder vijandig tegenover het thans niet te vreezen Frankrijk te stellen, weigerde zich verder te binden en bleef jaren lang op dit standpunt staan, ja toonde zich weldra geneigd om met Frankrijk samen te gaan. Reeds in Januari 1717 wist de Fransche regent door de zending van zijn vertrouwde, den abbé Dubois, de beide zeemogendheden te bewegen tot een drievoudig verbond, in Den Haag gesloten tot bevestiging van den vrede van Utrecht met garantie der bezittingen in Europa van de drie mogendheden. Ook Frankrijk noemde de Staten voortaan „Hoogmogende Heeren”.

Maar uit een commercieel oogpunt was het verdrag van 15 November 1715 voor de zeemogendheden even voordeelig als het voor de Oos-

1) Bussemaker, l.l. blz. 323, waar te weinig gelet wordt op de handelsvoor-
deelen, door de Republiek verkregen.

tenrijksche Nederlanden noodlottig mocht heeten. De sluiting van de Schelde, ofschoon door de Staten en steden van Brabant en Vlaanderen heftig bestreden, werd bestendigd; artikel 26 handhaafde tot op een definitief handelsverdrag, „à faire le plutôt qu'il se pourra" maar natuurlijk door de zeemogendheden niet begeerd, de bestaande handelstarieven, die door de zeemogendheden tijdens hare heerschappij over België geheel in haar eigen belang waren geregeld en nog in de laatste dagen dier heerschappij belangrijk in haar voordeel waren gewijzigd; alle wijziging daarin werd ten strengste verboden „sous quelque prétexte que ce puisse être". Zware tollens beletten alle handelsverkeer ook langs de Maas; de handelsartikelen der zeemogendheden werden zeer laag belast, die der provinciën zelf bij uitvoer zwaar getroffen. Uitgesloten van den handel op Indië en thans door de scheiding van Spanje geheel beroofd ook van de geringe voordeelen, die „de vlag van Bourgogne" in de zeventiende eeuw daar nog had genoten, door talloze binnenlandsche tolliniën zelfs in het onderling verkeer belemmerd, gingen de Zuidelijke Nederlanden hunnen commerciëlen ondergang te gemoet. Wat zij nog aan schepen en matrozen hadden, verliep naar het fransche Duinkerken; hunne zwakke industrie verplaatste zich geheel naar de naburige fransche fabriekssteden; hun handel waagde zijn kapitalen voortaan alleen nog maar in hollandsche of engelsche ondernemingen. De Republiek kon gerust zijn: van deze zijde viel geen concurrentie meer te duchten. Dat was voor haar het groote voordeel van den thans gesloten vrede¹⁾.

Na het sluiten van den vrede en den afloop der daarmede samenhangende onderhandelingen over de barrière bleef de Republiek, met Engeland nauw verbonden, nog lange jaren beschouwd als een groote mogendheid en als zoodanig gewikkeld in alle staatkundige zaken van meer en minder belang, die in eenig deel van Europa, van de wereld te behandelen vielen. De nauwe verbintenis der zeemogendheden, door de staatslieden van de onder de eerste Georges voor langen tijd oppermachtige Whigpartij en door de leidende staatsche politici uit de school van Willem III staande gehouden in het belang van den wereldvrede zoowel als in dat van de tot het midden der

1) Huisman, l.l. p. 71 suïv.

eeuw nog altijd door jacobietische woelingen bedreigde protestantsche hannoversche dynastie, werd zorgvuldig van beide zijden aangekweekt; van den staatschen kant met meer angstvallige zorg dan van den engelschen, omdat de binnenlandsche toestand der Republiek alle gedachte aan een zelfstandig optreden ten eenenmale uitsloot.

Maar de rijkdom van den nederlandschen staat, of liever van hare bewoners, de nog altijd aanzienlijke handelsmacht, die hij ontwikkelde, maakte hem nog 25 jaren lang een gewenscht bondgenoot, zij het niet een gevreesd tegenstander. Kon de Republiek niet, als zij wilde, wegens hare geldmarkt een machtigen invloed oefenen, desnoods met hare schijnbaar onuitputtelijke rijkdommen opnieuw legers uit den grond stampen, vloten doen oprijzen uit den Oceaan? Kon zij niet nog beschikken over uitnemende staatslieden als Heinsius en Slingelandt, Hop en Fagel? Zoo dachten nog lange jaren vorsten en volken, zelfs helderziende staatslieden van dien tijd; het prestige der Republiek, in de schoone dagen der 17de eeuw verkregen, werkte nog lang na en al hield zij niet meer de „weegschaal van Euroop” in handen, zij werd nog altijd beschouwd als gewichtig genoeg om die weegschaal te doen overslaan naar de zijde, waarheen zij na bedachtzaam overleg zou besluiten zich te wenden.

Doch haar angstvallig zoeken naar vrede in het belang van haren wereldhandel en in verband met hare binnenlandsche toestanden, haar bang vermijden van alle bezwaren, haar voortdurende schroom om zich te laten gelden, ontnam haar spoedig een groot deel van het aanzien, dat zij aanvankelijk nog genoot. Ten slotte ontleende zij dat aanzien in hoofdzaak slechts aan dat van haren steeds machtigeren, steeds krachtigeren bondgenoot aan de overzijde, in wiens schaduw zij zich meer en meer terugtrok, aan wiens initiatief zij zich gewende alles over te laten. Vrijwillig deed zij afstand van hare plaats in den raad van Europa's mogendheden, zoo al niet voor den vorm dan toch feitelijk. Alleen hare handelsbelangen beheerschten den gang harer staatkunde; alleen die konden haar nog tot staatkundige bemoeiingen verlokken.

En juist in die dagen veranderde de staatkundige toestand van Europa onophoudelijk. Het onder Karel XII, na zijne terugkomst uit zijn avontuurlijke onderneming in Rusland en Turkije in 1714, nog eenmaal het Noorden in onrust brengende Zweden, welks kapers evenals die der Russen den staatschen zoowel als den engelschen

Oostzeehandel veel overlast aandeden¹⁾, welks oorlogen dien handel in voortdurend gevaar brachten, al heette Zweden nog altijd de oude bondgenoot der Republiek in het Noorden, zou door een krachtig gezamenlijk optreden van de beide zeemogendheden als van ouds, alleen als het stond te midden van zijn vele vijanden, wel spoedig tot rede gebracht zijn, te meer daar ook Frankrijk gaarne tot medewerking bereid was. Maar de Republiek wilde geen oorlog; zij was alleen tot krachtige bemiddeling tusschen de oorlogvoerenden bereid. Het uit 12 schepen bestaande staatsche eskader onder schout-bij-nacht Veth, dat in 1715 zich te Elseneur met het britsche vereenigde, kreeg in last om alle aanleiding tot oorlog te vermijden, slechts ter rust-bewaring op te treden, geen geweld tegen Zweden te plegen doch alleen de koopvaarders te beschermen. De Republiek wilde, ook uit vrees voor de dreigende russische oppermacht in het Noorden, overeenkomstig hare oude politiek in die streken, Zweden niet geheel en al vernietigen maar het evenwicht tusschen de mogendheden van het Noorden zooveel mogelijk bewaren. Zij wilde uog minder de geheime plannen²⁾ van koning George I op de annexatie van het zweedsche Bremen en Verden bij zijn geliefd Hannover dienen, waarvan men schade vreesde voor den nederlandschen handel³⁾. Veth keerde zonder ernstige bezwaren met de beveiligde koopvaarders in de havens terug en liet de engelsche vloot in de Oostzee achter. In het volgend jaar werden slechts zes schepen onder kommandeur Grave met hetzelfde doel daarheen gezonden en ook nu gelukte het een vijandig optreden tegen Zweden, hoe sterk ook de aandrang van Engeland, Pruisen, Denemarken en Rusland was, te vermijden. Het bleek duidelijk, dat de Republiek niet gezind was den oorlogsfakkelt in het Noorden mede te zwaaien. Ook de gevaarlijke en geruchtmakende kwestie, in 1717 ontstaan door de geheime intrigues van Karel XII met de engelsche Jacobieten, naar men aanvankelijk meende, tot voorbereiding van een nieuwen jacobietischen opstand in Engeland⁴⁾, en waarbij de zweedsche koning zijn agent, den

1) In 1714 waren meer dan veertig nederlandsche schepen opgebracht in de zweedsche havens, buiten nog die te Stralsund waren opgebracht (Bussemaker, l.l. blz. 335, noot 3).

2) Bussemaker, l.l. blz. 326 vlg.

3) ib., blz. 343.

4) Bussemaker, in Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, 1901, blz. 65 vlg.

avonturier baron von Görtz, den last had gegeven ook in de Republiek heimelijk in zweedsch belang te werken, werd nog bijtijds in orde gebracht; Görtz werd op aanwijzing van Engeland in Februari te Arnhem gevat en tot diepe ergernis van Karel XII geruimen tijd door de Staten van Gelderland gevangen gehouden. Maar ook deze zaak werd met groote voorzichtigheid door de Republiek behandeld en nog in den zomer werd Görtz, wiens handelingen intusschen door Karel XII waren verloochend, losgelaten, toen het bleek, dat men te doen had met een handig en weinig kieskeurig agent, wiens hoofddoel geweest was om geld voor de veelomvattende plannen van zijn even avontuurlijken vorst bijeen te brengen. Van engelsche zijde was intusschen wel degelijk getracht deze zaak te bezigen als een middel om de Republiek met Zweden in oorlog te brengen. Maar de Republiek was er niet toe te bewegen en beperkte zich ook in 1718 tot de uitzending van een smaldeel van 12 schepen tot bescherming harer koopvaarders, welk doel ook wel bereikt werd. Ook verder wist men zich met beleid aan feitelijke oorlogsdaden in het Noorden te onttrekken, totdat de dood van den onrustigen koning op het einde van November 1718 aanleiding gaf tot bevestiging van den ernstig bedreigden vrede, waarbij Hannover met hulp van den keizer toch nog Bremen en Verden behield en de nieuwe zweedsche koningin Ulrica Eleonora de kaapvaart deed ophouden met teruggave van vele genomen schepen. Eerst in 1721 maakte de vrede van Nijstädt een einde aan den oorlog tusschen Rusland en Zweden, dat daarbij een groot deel zijner Oostzee-provinciën aan het eerste verloor en daarmede zijne van Denemarken overgenomen oppermacht in het Noorden op hare beurt te niet zag gaan.

De houding der Republiek in deze zaken was niet geschikt om haar prestige te vermeerderen en toch was dit zeer noodig, want, al waren Denemarken en Zweden niet meer te vreezen, daar verhief zich een nieuwe mogendheid, Rusland, welks energieke czaar reeds in den laatsten krijg herhaaldelijk met zijn machtig leger en zijne door Nederlanders georganiseerde vloot den doorslag had gegeven. Ook in Rusland had de Republiek, sedert het einde der 16de eeuw reeds, aanzienlijke economische belangen te verdedigen. Te Archangel en te Moskou, ook in het pas gebouwde St. Petersburg waren de hollandsche kooplieden de eersten. De schepping der russische vloot, de inrichting van allerlei industrieele ondernemingen, de bouw van

kanalen en andere waterwerken hield honderden bij honderden Nederlanders, van hoofdofficieren en ingenieurs tot grondwerkers en ambachtslieden, in Rusland aan het werk, vooral na de eerste reis van tsaar Peter. Omgekeerd kwamen Russen in Holland leering opdoen. Men kon zeggen, dat de Republiek de wieg was van het nieuwe Rusland, dat zich onder den energiekeen tsaar, die Holland bovenal bewonderde, zich aan vreemden het liefst in de kleeding van een hollandsch zeekapitein vertoonde, de hollandsche zeemanstaal sprak, hollandsche gewoonten eerde, tot een groote mogendheid verhef. In 1699 werd de eerste vaste russische gezant in Den Haag aangesteld¹⁾. Het tweede bezoek van tsaar Peter, van November 1716 tot September 1717, aan de Republiek en Frankrijk om weder over Amsterdam terug te keeren, zag den machtigen heerscher op gansch andere wijze verheerlijkt dan de „merkwaardige barbaar” twintig jaren te voren was ontvangen²⁾. Vergezeld door een aanzienlijk gevolg en weldra ook door zijne getrouwe gemalin Catharina, bezocht tsaar Peter nog eenmaal het geliefde Amsterdam en Zaandam, waar hij de oude vrienden en leermeesters hartelijk begroette. Hij was er juist, toen de zaak van Görtz voorviel, waarmede ook Peter, die Engeland's macht in de Oostzee met ergernis zich zag uitbreiden, niet geheel onbekend was. Te midden van zijne bezoeken aan werven en fabrieken, regenten en zeeofficieren, kunstenaars en geleerden, handelaars en industrieelen in de hollandsche steden en dorpen vergat hij de staatkunde niet: het was reeds lang duidelijk, dat hij Engeland's optreden in het Noorden met wantrouwen bejegende; maar van meerdere handelsvoordeelen voor de Nederlanders wilde de met Pruisen en Denemarken, ook met Frankrijk verbonden tsaar, met al zijne halve beschaving een helderziend staatsman, blijkbaar niet weten en eene poging van russischen kant om de Oost-Indische Compagnie over te halen opnieuw pogingen te doen tot het openen van den zeeweg door de IJzsee naar Indië mislukte. Daarentegen werden weder tal van bekwame zee- en handwerkslieden, ingenieurs en waterbouwkundigen naar Rusland gelokt en aanzien-

1) Vgl. de uittreksels zijner brieven bij Uhlenbeck, Verslag aangaande een onderzoek in de archieven van Rusland, blz. 58 vlg.

2) Vgl. over dat bezoek: Scheltema, Rusland en de Nederlanden, III, blz. 331 vlg.

lijke hoeveelheden modellen en gereedschappen, kunstvoorwerpen en voortbrengselen der nederlandsche nijverheid naar dat rijk overgevoerd. Maar van inniger staatkundige betrekkingen tusschen de beide staten was geen sprake en de ruwe behandeling van den staatschen resident De Bie door Peter's regeering, toen de resident ten onrechte verdacht werd van geheime bemoeiing met de samenzwering van den ongelukkigen prins Alexei¹⁾, was niet geschikt om die betrekkingen vaster aan te knopen. Ook van staatsche zijde was men voorzichtig. De belangen van den nederlandschen handel in Rusland en in de thans in russische handen gekomen Oostzeehavens waren zoo aanzienlijk, dat de Republiek alle reden had om met Rusland in vriendschap te leven en dan ook geen bezwaar had den zwaar voortaan als „keizer van Rusland” te betitelen, maar zij onthield zich van nauwer verbintenis met de wel machtige doch nog allesbehalve zeker gevestigde nieuwe mogendheid van het Noorden.

Met de andere opkomende mogendheid, Pruisen, had de Republiek zelfs ernstige moeilijkheden, zoowel over de nalatenschap van Willem III als over de rechten in het Overkwartier van Gelder, dat thans voor een goed deel in hare handen gekomen was, zeer tot ergernis van Pruisen overigens. De pruisische koning veroorloofde zich te Well en te Middelaar op de Maas tol te heffen, maakte aanspraak op het belangrijke Grave als deel der genoemde nalatenschap, wierp op gelijken grond bezetting in Herstal en trachtte zich zoowel van Grave als van Diest bij verrassing meester te maken; bovendien klaagde hij over het trekken van staatsche troepen door zijn geldersch gebied, welks te Roermond bewaard archief, naar hij beweerde, hem toekwam; eindelijk maakte hij, thans heer van Neufchâtel, bezwaar tegen de benden Zwitsers, die krachtens militair verdrag met Bern in staatschen dienst getreden doch, naar hij beweerde, zijn onderdanen waren. Al deze kleine kwestieën bleven jaren lang oorzaken van heftig krakeel, waarbij dan nog achterstallen wegens geleverde troepen en grenskwestieën in Opper-Gelder verdere aanleiding gaven tot wederzijdsche verbittering. Maar de staatsche regeering wist al deze zaken op de lange baan te schuiven en trachtte ze langs den weg van rechten en van onderhandeling op

1) Scheltema, IV, blz. 16 vlg.

te lossen. Eerst in 1718 kwam men nader tot elkander door het sluiten van een verbond tot onderlinge bescherming¹⁾.

Even onzijdig als in het Noorden hield zich de Republiek in de belangrijke zaken van Spanje en Italië, die in dezen tijd de aandacht van geheel Europa trokken. Kardinaal Alberoni, die Spanje weder wilde verheffen tot eene groote mogendheid als van ouds, het binnenslands wilde hervormen en tegelijk naar buiten wilde doen optreden, speelde in deze jaren zijn avontuurlijke rol: in vijf jaren van vrede meende hij Spanje weder tot den ouden luister te brengen. Te midden der alliantien, die toenmaals Europa in groepen verdeelden, hoopte hij ook voor Spanje een alliantie te vinden, die het weder in het bezit zou stellen van de bij den vrede van Utrecht verloren italiaansche landen. Hij stelde zich tegenover Oostenrijk, welks keizer, die den titel van Karel III, koning van Spanje, nog bleef voeren tegenover den zich Philips V noemenden „hertog van Anjou” en nog altijd het verlies der spaansche kroon betreurde. Spanje veroverde plotseling het eiland Sardinië (1717). Deze aanval bracht geheel Europa in beweging. Engeland, Frankrijk en de Republiek verbonden zich met Oostenrijk tot handhaving van den utrechtschen vrede: de triple werd een quadruple alliantie, Parma en Sardinië zouden aan Spanje komen, het eerste ten behoeve van den oudsten zoon der laatste Farnese, die nu koningin van Spanje was. Aarzelend had de Republiek in de Quadruple Alliantie toegestemd en zij liet ook het feitelijk optreden tegen Spanje over aan hare bondgenooten. Hare handelsbelangen in dit rijk, zeer tegengewerkt door Engeland, dat daarom in 1714 het sluiten van den vrede tusschen Spanje en de Republiek zoo lang mogelijk had tegengehouden, maakten het noodig groote omzichtigheid te betrachten ten einde hier niet nog meer bij Engeland achter te geraken dan thans reeds het geval was. De aanval van Spanje ook op het bij den vrede van Utrecht aan Savoye gekomen Sicilië (1718) deed de maat overloopen: de engelsche vloot vernielde voor Syracuse de zwakke spaansche en een groote oorlog dreigde; reeds verzamelden zich de fransche legers, door engelsche troepen gesteund, en rukten Spanje zelf binnen, terwijl de Oostenrijkers op Sicilië de orde herstelden. De verbanning van Alberoni, die moest

1) Vgl. Wagenaar, XVIII, blz. 138 en 160 vlg.

opgeofferd worden, maakte een einde aan de korte heerlijkheid der vervallen monarchie en 1 Februari 1720 onderwierp Spanje zich aan de wenschen der vier mogendheden.

Bij dit alles was de oude raadpensionaris Heinsius hier nog altijd de leider der algemeene staatkunde maar op geheel andere wijze dan in de dagen van koning Willem III. Stond toen het belang der algemeene politiek, van het staatkundig evenwicht in Europa op zichzelf op den voorgrond, thans, en vooral na den nadeeligen vrede, waartoe Engeland's houding de Republiek genoodzaakt had, beheerschte het handelsbelang hier alle staatkundige betrekkingen. En over het algemeen kan men niet zeggen, dat de bemoeiingen der Republiek in deze richting geen goeden uitslag hadden. Omstreeks 1720 was overal de vrede verzekerd en kon de nederlandsche handel zijne vleugelen weder ongehinderd uitslaan, voorzover niet de engelsche en hansische concurrentie haar voordeel had gedaan met de toenmalige omstandigheden.

Wat de binnenlandsche toestanden betreft, kon men op minder succes bogen. Bij het sluiten van den vrede van Utrecht waren deze alles behalve rooskleurig. De financiën, ditmaal ook die van het altijd voorschietende Holland, waren door den langdurigen oorlog geheel uitgeput; nieuwe belastingen konden onmogelijk meer worden opgelegd, nieuwe leeningen niet dan tegen zwaren interest worden gesloten; men klaagde over den grooten omslag bij de heffing der tallooze accijnsen, die duizenden ambtenaren noodig maakten om bedrog te voorkomen; de „vermine fainéante de la société civile”¹⁾, de pachters, werden van grove misbruiken beschuldigd; de verwarring in de stedelijke en gewestelijke regeeringen was tot eene zoo aanzienlijke hoogte geklommen, dat men in vele kringen de behoefte aan een stadhouder luide uitsprak. En kwam men tot verbetering van den tegenwoordigen toestand der regeering, dan was het wenschelijk de centrale regeeringsmacht behoorlijk te versterken.

Aan allerlei middelen werd gedacht²⁾ om den financieelen toestand, in Holland in de eerste plaats, te verbeteren. Aanzienlijke vermindering van leger en vloot zou in den vredestoestand, waarin men thans

1) Lamberty, *Memoires*, VIII, p. 532.

2) Lamberty, l.l. p. 533/4; vgl. IX, p. 755.

verkeerde, mogelijk zijn. Men stelde voor de kostbare en voor de armen bezwaarlijke accijnsheffing te vervangen door een verteringsbelasting op de huisgezinnen, waardoor meer zekerheid ten opzichte van het jaarlijks inkomende bedrag kon worden verkregen, terwijl de armen daarvan geheel zouden worden vrijgesteld. Betaalde de ellendigste bedelaar in accijnsen feitelijk thans niet meer dan 50 gulden 's jaars aan belasting? Maar men zag tegen deze nieuwigheid op en ook de meening was niet ongegrond, dat de stedelijke regeeringspersonen zelve heimelijk uit de verpachting der accijnsen groote inkomsten trokken, daar de pachters hun de handen stopten zoowel bij de verpachting als bij de schromelijke misbruiken, waaraan zij zich schuldig maakten. Zoo kwam er niets van evenmin als van de leiding der „amodiatie” of verpachting der convooien en licenten, waarmede men den bekwamen financier Willem Nieuwpoort wilde belasten: deze weigerde op grond van de onmogelijkheid om zonder den steun van een krachtig stadhoudelijk gezag de admiraliteiten, waar de wanorde en het ongeoorloofd winstbejag schromelijke vormen hadden aangenomen, tot haren plicht te brengen. Holland bracht ten slotte eenvoudig zijne 4⁰/₀ schuldbrieven, door eene heffing daarop van een honderdsten en een tweehonderdsten penning, op 2¹/₂ ⁰/₀ terug, met vergunning aan de houders om hun kapitaal terug te vragen, en de Staten-Generaal volgden in 1716 dit voorbeeld door ook over drie jaren van hunne schuldbrieven een honderdsten penning te heffen, d. i. de rente met 1⁰/₀ te verminderen ¹).

Geen beter schildering van den toenmaligen toestand van verval, geen beter overzicht ook van de mogelijke „middelen van redres” is er dan in het „Discours over de defecten in de jaegenwoordige constitutie der Regeering van den Staat der Vereenigde Nederlanden”, in 1716 door niemand minder dan Slingelandt, van 1690 tot 1725 secretaris van den Raad van State, opgesteld ²).

De dood van Willem III had aanleiding moeten geven tot onmiddellijke reorganisatie van den ook toen reeds in bederf verkeerenden Staat, wanneer niet de boven de krachten gaande oorlog dit aanvankelijk belet had. Nu, na het sluiten van den vrede, was het de eerste plicht verbetering te brengen in de tijdens den oorlog nog dieper ingewortelde misbruiken. Geen mogelijkheid om bij meer-

¹) Lamberty, IX, p. 755.

²) Staatkundige geschriften, dl. I, blz. 171 vlg.

derheid van stemmen in de Staten-Generaal te besluiten; daardoor verlamming der regeering; geen mogelijkheid om een onwillig gewest te dwingen het eenmaal genomen besluit uit te voeren; geen lichaam aan het hoofd van den Staat met „genoegzaam gesag” bekleed en met eene behoorlijke instructie voorzien; hetzelfde in de gewestelijke regeering en de leden van die regeering — werkelijk, de „quade gesteldheid” was zoodanig „dat het veel eer te verwonderen is dat de Republiq nog bestaat als dat se in een groot verval is”. En de gevolgen: tijdens den oorlog was nauwelijks één „petitie”, één begroting door den Raad van State ingediend, eenparig goedgekeurd; de consenten waren zoo „qualijk gepresteert”, dat de achterstallen ten slotte de krachten der achterstalligen verre te boven gingen; vier provinciën — Friesland, Stad en Lande, Zeeland en Utrecht — hadden dan ook na den vrede met de grootste willekeur troepen ontslagen alsof er geen Generaliteit bestond, die de troepen na den vrede eerst op 50 000, later op 40 000 man had gesteld; de admiraliteiten „sinken onder haar schulden” en konden haast geen schip in zee brengen; de achterstallige gewesten werden zelfs niet meer door brieven of bezendingen van wege de Staten-Generaal aan hun plicht herinnerd en, waar daarvan sprake was, werd het plan om te werken met het constitutioneele middel van „persuasie” door tegenwerking verijdeld. Negen maanden lang, van 18 Maart tot 3 December 1715, moest het kantoor der Unie, de staatskas, worden gesloten en ook daarna dreigde telkens opnieuw hetzelfde. Kortom de staatsmachine stond zoo goed als stil en het was denkbaar, dat bij den minsten schok van binnen of van buiten de Unie uit elkander zou vallen.

In deze omstandigheden opperden de Staten van Overijsel bij het toezenden van hun overigens veel te laat inkomend consent voor 1716 den 4^{den} April van dat jaar¹⁾ een plan van bezuiniging met behoud van een behoorlijk aantal „militie” en beter onderling overleg tot bevestiging der uiteenvallende Unie. Het denkbeeld werd door de Staten-Generaal aan de gewesten ter overweging aanbevolen, maar toen er niets gebeurde, deed Overijsel, waar Adolf Hendrik, graaf van Rechteren in dien tijd de drijvende kracht was, zijn beklag over de werkeloosheid en stelde nu voor om weder, als in 1651, een Groote

1) J. G. de Vos, De Tweede groote vergadering, in Bijdr. voor vaderl. gesch. en oudheidk., Derde Reeks, IX, blz. 277 vlg.

Vergadering bijeen te roepen van weinige personen uit ieder gewest en met „genoegsame magt ende autorisatie” om de „defecten” na te gaan en „reglementen” te maken tot wering van misverstand en oneenigheid, tot handhaving der instructiën en verbetering der misbruiken met verband onder eede om alle bijzondere gewestelijke belangen ondergeschikt te houden aan „den welstand van het gemeen en de behoudenis van ’t lieve vaderland”. De Raad van State en de leiders der militaire zaken, hierover gehoord, verklaarden eenparig zich met het denkbeeld te kunnen vereenigen en de Staten-Generaal riepen den 7^{den} Augustus tegen 1 October zulk eene vergadering naar Den Haag op ten einde te komen tot eene gedachtenwisseling over het getal der troepen benevens over het wegnemen der „discrepante sentimenten” en het herstel der staatsorde. De toestemming der gewesten, behalve Stad en Lande, kwam nog vóór het einde van Augustus in, meestal zelfs in zeer warme bewoordingen gesteld. Maar nu begon in de verschillende statenvergaderingen het gehaspel over allerlei kwestieën. Zou men naast de gewone vergadering der Staten-Generaal een tweede buitengewone plaatsen of eenvoudig „extraordinaris” gedeputeerden bij de „ordinaris” gedeputeerden naar Den Haag zenden? Zou men de beraadslagingen niet laten voorafgaan door een „preparatoir besogne”? Over welke punten zou men moeten handelen? Al deze kwestieën deden de samenkomst van week tot week verschuiven en de Raad van State had alle aanleiding om den 7^{den} October een praeadvies in te dienen¹⁾, waarin hij er aan herinnerde, dat de oproeping der Staten-Generaal sprak van „volkomen qualificatie, magt en autorisatie” der bijeenteroepen personen en niet maar van personen, die aan de gewesten „projecten en advisen” zouden geven, als wanneer de geheele zaak volkomen nutteloos zou zijn. Hij wees erop, dat men zou hebben te spreken over „het getal der militie”, over het wegnemen van „discrepante sentimenten”, over de dwangmiddelen tegen onwillige gewesten, over de verbetering der „defecten”, eindelijk over de dringende behoefte aan geld tot betaling der renten van de Generaliteit. Hij merkte op, dat men goed zou doen zich te spiegelen aan het gebeurde in 1651, toen men het werk had laten steken. Hij vroeg met nadruk de zaken „op de gewone wijze” in overleg met den Raad voor te bereiden en eindigde met

1) Slingelandt, l.l., blz. 178 vlg.

in allen ernst te verklaren, dat van den goeden uitslag „het behoud of bederff van de Republiq” afhing.

Eindelijk begon men den 28sten November in de Trèveszaal met de beraadslagingen. Rechteren opende ze met een gemoedelijk woord vol vaderlandsch gevoel tot de 34 aanwezige leden. Maar het late en langzame begin, de afwezigheid van gedeputeerden uit Stad en Lande, waar alles in de war was: politie, justitie, militie, financiën, de omstandigheid vooral, dat de gewenschte volmacht den leden niet was toegekend, voorspelde weinig goeds. Toch heeft men negen maanden lang beraadslaagd maar ernstig eigenlijk alleen over de militie¹⁾, en daarover dan ook uit den treure. „Consideratiën” en „adviezen”, waarschuwingen en langwijlige besprekingen wisselden elkander af, totdat men het eindelijk zoowat eens werd op 32000 man, volgens den Raad van State veel te weinig voor de bescheidenste behoeften, die hem tot den eisch van 40000 man brachten, tenzij men overging tot een algeheele legerhervorming, waarbij de kostbare inrichting kon worden gewijzigd en de „papieren mannetjes” werden afgeschaft. Men werd het zoowat eens, want Zeeland maakte voorbehoud en Utrecht gaf geen antwoord. Zelfs de Staat van Oorlog voor 1717 was in den zomer nog niet vastgesteld²⁾. Nog erger ging het met de dwangmiddelen tegen onwillige gewesten: men had bezwaar de macht van den Raad van State te vergrooten en nog meer bezwaar tegen allerlei door dien Raad voorgestelde „middelen van contrainte”: noch „inductie” en „persuasie” door middel van brieven of bezending noch „saiseren” van de domeinen, inkomsten en revenuen eener achterstallige provincie noch inlegering van troepen noch ook het „furneeren” van „penningen” met rentelast voor de onwillige provincie vond voldoende steun. Er werd in dezen geen besluit genomen. Evenmin ten opzichte van den treurigen staat der financiën. Reeds in een der eerste zittingen deelde Rechteren mede, dat de ontvanger-generaal hem een nieuwe sluiting van het kantoor der Unie binnen eene week had aangekondigd; Holland moest weder bijspringen, maar in Mei 1717 moest men drie dagen lang een dreigend bankroet vermijden door onder voorwendsel van de haagsche kermis het kantoor te sluiten³⁾.

1) Slingelandt, I.I., blz. 177.

2) De Vos, I.I. blz. 288 vlg.

3) ib., blz. 300.

Vooral Friesland klaagde aanhoudend over zijn geldelijken toestand in verband met watervloeden en slechte oogsten; Stad en Lande staakte zelfs geheel zijne betalingen; Gelderland dreigde met hetzelfde, als deze beiden achterstallig bleven. Allerlei plannen werden aan de hand gedaan; op bezuinigingen in de huishouding der gewesten werd wederzijds aangedrongen; de ontvanger-generaal diende plannen in tot verkoop van domeinen, verbetering van zegelrecht, belasting op de ambten, verbetering van belastingheffing door invoering van „collecte” d. i. inning van staatswege, heffing van briefport van doorgaande brieven, vergemakkelijking van verkoop der landsobligatiën; de Rekenkamer gaf allerlei nuttige wenken voor bezuiniging vooral bij de admiraliteitscolleges; de Raad van State kwam met nog andere denkbeelden, vooral met betrekking tot bezuinigingen bij het leger. Maar dit alles gaf geen aanleiding tot het nemen van besluiten: „de humeuren waren gansch niet gestelt om met hoop van een goeden uitslag te deliberereen”¹⁾. Zoo bleef het bij het oude, al jammerde de Raad nog zoo luid. Hij weigerde eindelijk nog langer voort te gaan met vruchteloze adviezen in te dienen en klaagde, dat men niet behoorlijk naar hem luisterde of hem zelfs in de gelegenheid stelde met de vergadering zelf te raadplegen. Eerst na lang gehaspel werd deze oneenigheid bijgelegd. Nieuwe oneenigheden volgden in den boezem der gewestelijke deputatiën zelf, wier leden gaarne zooveel mogelijk afwisselden, wat natuurlijk den gang der besprekingen niet verbeterde. Nadat in den nazomer zeven weken lang alles had stilgestaan, werd den 14^{den} September 1717 de vergadering maar gesloten, wederom met een rede van Rechteren, die moedeloos eindigde met de erkenning, dat er eigenlijk niets was afgedaan, dat men „het tapijt” had „geamuzeerd” en de resultaten „illusoir” had gemaakt. Wanhopig riep hij uit „met verbaasdheid en uiterste smart onzer ziel” te moeten „verklaren, dat wij de Republiek verloren achten, indien op dien voet langer wordt voortgegaan”²⁾. En de Raad van State was in een zijner adviezen van geen andere meening, toen hij liet hooren³⁾: „het was voor God noch menschen te verantwoorden, soo men het altijd laat aankomen

1) Slingelandt, blz. 177.

2) De Vos, blz. 351.

3) Slingelandt, blz. 266.

op miraculen" in een staat, die alleen nog kon blijven bestaan als „wonderwerk van de goddelijke Voorzienigheid". Zoo eindigde de tweede Groote Vergadering, die den staat had moeten redden. tot wanhoop van alle weldenkenden.

Gelukkig berustte de algemeene leiding van den staat nog bij de beproefde mannen, die ook tijdens den oorlog die leiding in handen hadden gehad. Nog leefde de oude Heinsius, teleurgesteld wel en na den vrede van Utrecht meer dan ooit, maar hij overleed den 3den Aug. 1720 en werd opgevolgd door den gelijkgezinden maar veel minder bekwamen Izaäk van Hoornbeek, totnogtoe pensionaris van Rotterdam. Nog stonden Slingelandt en Fagel, Hop en Buys, Van der Dussen en Van Rechteren schouder aan schouder om te schragen wat nog te schragen viel. Ook een slechte regeering kan door uitnemende persoonlijkheden nog worden gevoerd zonder dat de staat te gronde gaat. Maar dat in deze omstandigheden van de Republiek niet veel kracht kon uitgaan, is meer dan duidelijk. En daarbij kwamen nog andere bezwaren. Een zware veepest, die in dezen tijd jaren achtereen het platteland vooral van Holland teisterde, deed duizenden stuks vee te gronde gaan en de schade kon slechts langzaam aan door den vrijen invoer van deensch vee op groote schaal worden vergoed; velen achtten deze plaag „Godts wraakzwaardt over Nederland" 1). Nog veel verderfelijker watervloeden in het voorjaar van 1715 en met Kerstmis van 1717 veroorzaakten onnoemelijke schade aan huis en grond in alle zeeprovinciën, niet het minst in het ongelukkige in zich zelf verdeelde Stad en Lande, waar bij den laatsten vloed 2000 menschen, 15000 huizen, 14000 stuks hoornvee en paarden, 22000 varkens en schapen te gronde gingen. Behalve daar werden ook in Noord-Holland, in de Zaanstreek benevens in noordelijk Friesland uitgestrekte landouwen door het water bedolven 2). In den winter van 1725 op 1726 braken de Linge- en Lekdijken door en werd een groot deel van Gelderland, Zuid-Holland en Utrecht door overstroming bezocht.

En wat de elementen ongerept lieten, werd door een hevige crisis in geldzaken aangetast. De in weerwil van alle verbodsplakaten nooit gedoofde speculatie-zucht had nieuw voedsel ontvangen door de aanvankelijk schitterende resultaten van John Law's actie-

1) Titel van Halma's gedicht van 1714.

2) Wagenaar, XVIII, blz. 167/9.

bank en Mississippi-maatschappij in Frankrijk van 1716 tot 1720. De zwendelarij sloeg van Frankrijk over naar Engeland en welhaast ook naar de Republiek, waar de actiehandel inheemsch en de speculatiezucht sinds lang een brandend euvel was. De spoedige val van Law's kunstig „systeem” in het voorjaar van 1720 deed de schadelijke gevolgen hier te lande minder gevoelen, want de ervaren en voorzichtige Hollanders waren geweest onder de eerste „réaliseurs”, die met goede winst thuis keerden¹⁾. Erger ging het met de ook hier te lande zeer gezochte aandeelen der engelsche Zuidzee-Compagnie, welker aanvankelijk snelle stijging, in den zomer van 1720 zelfs van 300 tot boven de 1000 0/0²⁾, tal van „windmaatschappijen” in Augustus en September ook in Holland en Zeeland deed ontstaan. Het werd een woede als in de dagen van den tulpenhandel, die geheel hetzelfde karakter had gedragen³⁾. Men wilde ook hier maatschappijen oprichten op denzelfden lossen voet als in Frankrijk en Engeland ten einde in korte oogenblikken schatten te verdienen⁴⁾. Evenals in Engeland en Frankrijk aanbadden ook hier aanzienlijken en geringen, staatslieden en kooplieden, geleerden en kunstenaars, burgers en boeren, handwerkslieden en matrozen, kantoorklerken en dienstboden het gouden kalf en kwamen grootendeels tot den bedelstaf om enkelen te verrijken. Met bekommering zagen verstandige menschen de „actiekoorts” rijzen en trachtten „het groot tafereel der dwaasheid” te voorkomen, maar de zucht naar spoedige winst, de speelkoorts nam snel toe, hier en daar begunstigd door eveneens door dollen speelzucht bevangen stedelijke regeeringen. De ervaren en verstandige regeering van Amsterdam hield de zaak daar nog tegen: zij wilde zelfs niets weten van eene soliede assurantie-compagnie, door „pilaren der beurs” opgezet — maar te Rotterdam stichtte men reeds in Juni een groote assurantie-maatschappij met 12 millioen kapitaal; te Middelburg kwamen twee maatschappijen op; te Delft, Gouda, Vlissingen, Veere, in de kleine noordhollandsche steden, te Woerden, te Maassluis, in Den Haag, te Muiden, Weesp en Naarden,

1) Vissering, Het groote tafereel der dwaasheid, in Gids 1856, dl. 1, blz. 654.

2) ib., blz. 659. Zij daalden in Sept. binnen vier weken weder tot 130 0/0 zooals zij met Kerstnis 1719 gestaan hadden.

3) Vgl. dl. IV, blz. 370.

4) Over deze compagnieën een aantal pamfletten bij Knuttel, dl. IV, n°. 16482 vlg., meer dan veertig stuks. Verder bij Wagenaar, XVIII, blz. 224 vlg.; Vissering, l. l. blz. 663.

te Harlingen, Utrecht, Zwolle, Hasselt en Steenwijk, ook in Gelderland, rezen de omvangrijkste plannen¹⁾ op; maatschappijen van koophandel waren aan de orde van den dag; groote financieele „projecten” werden in de uitbundigste termen aan den man gebracht; sommige plannen verdwenen spoedig na de opkomst, andere echter bleven leven en duizenden werden als eerste storting alvast in de voorgespiegelde ondernemingen gestoken; naar men meent, krom het gezamenlijk nominaal bedrag tot bij de 1150 millioen gulden²⁾. Ook de actiën der O.- en W.-I. Compagnieën deelden in den windhandel: de laatsten stegen van 40 0/0 in 1719 tot 600 0/0, om plotseling tot 100 0/0 te dalen; de eersten klommen van 400 tot 700 thans tot 1200 0/0. Men droomde van groote rijkdommen, van verheffing der kleine steden tot den bloei van Amsterdam; men maakte grootsche plannen voor nieuwe havens en kanalen, voor nieuwe bloeiende industrieën: Utrecht zou havenstad worden, Enkhuizen zijn glans terugkrijgen, Woerden een groote fabriekstad zijn. De in de speculatie volijverige Israëlieten werden door allerlei voordeelen naar kleine plaatsen getrokken. Men vocht letterlijk om actiën te mogen nemen; sommige regeeringen behielden zich het recht voor om al het voordeel zelf te behouden. Het „fransche” koffiehuis te Amsterdam was weldra te klein voor dezen handel, die welhaast de geheele Kalverstraat en zelfs den Dam innam en er tot diep in den nacht onder geraas en geschreeuw voortduurde. De herbergen de Karsseboom, de Graaf, het „engelsche” koffiehuis en andere waren de hoofdzetels van deze rumoerige negotie, die naast „kooplieden van fatsoen” ook tallooze beunhazen en „slecht kanalje” bezig hield³⁾.

Maar spoedig kwam de ontgoocheling, de „schrikkelijke orkaan”, de „deerlijke tragedie”. Law sloeg op de vlucht en zijne maatschappij verviel snel. De Zuidzee-actiën daalden nog in den zomer tot 130 0/0 en brachten velen tot den bedelstaf. De val der beide groote buitenlandsche ondernemingen had dadelijk op die hier te lande invloed en sleepte ook deze in snelle vaart mede; vele maatschappijen kwamen

1) Het omvangrijkste is wel dat van De Souza Brito, wiens compagnie discontereeren van wissels, leening, hypotheek, assurantie, visscherij, zouthandel en Levant-handel, eindelijk zelfs de geheele W. I. Compagnie omvatte (Vissering, blz. 668/9).

2) Le Long, Koophandel van Amsterdam, 2de deel (1727), blz. 554.

3) Vissering, l.l. blz. 675; Le Long, blz. 557.

niet eens tot stand, andere bleven na korten tijd „in de peekel steken” en het slot was, dat honderden onder de bespottung van het publiek van plotselingen rijkdom, die tot dulle kooplust aanleiding gaf, tot even plotselinge armoede vervielen. Een enkele maal (5 Oct.) ontstond er een volksoploop te Amsterdam tegen het „engelsche” koffiehuis, waar de actie-handel ten slotte het heetst gedreven werd. Tal van spotprenten en pamfletten, spotverzen en tooneelstukken tegen den „dollen windhandel” stelden de dwaasheid der „actionisten” van de „nieuwewetse negotie” aan de kaak en vele bankroetiërs kwamen weder de „vrije” steden Vianen, IJselstein en Kuilenburg bevolken, waar zij de overblijfsels van hun tijdelijken rijkdom trachtten te redden. Een foliant, het „Groot tafereel der dwaasheid”, vatte allerlei projecten samen; Pieter Langendijk ontleende aan deze het motief voor twee zijner bekendste tooneelstukken; het „dolhuis der Actionisten” bleef nog lang velen een waarschuwing maar weinigen een leering en de nawerking der dulle speculatie deed zich nog lang gevoelen.

Het scheen alles vol teekenen van den naderenden ondergang der roemrijke Republiek. Onder die teekenen was ook volgens de groote meerderheid der gereformeerde gemeente de wederopleving van het verderfelijke „Spinozisme” te noemen — zoo heette men namelijk iedere vrijere richting, die optrad tegen de heerschende meeningen. De vrome en zachtmoedige Pontiaan van Hattem werd tot een „profeet der vrijgeesten”; zijn volgers Marinus Booms en Jacob Roggeveen, de ontdekker, verbonden zijn pietistische denkbeelden werkelijk met die van den grooten denker, vooral in Zeeland, Rotterdam en Dordrecht, de laatste steden van ouds „zetels der libertijnen”. Over het algemeen echter vertoonde zich een meer gematigde, een mildere gezindheid, door sommige ijveraars als een nieuw teeken van verval uitgekreten, vooral toen de wijsgeerige denkbeelden der deïsten steeds meer aanhangers bleken te vinden en steeds dieper wortel schoten in de geesten der ontwikkelde burgerij.

Was het wonder, dat weder bij velen de gedachte opkwam aan het oude redmiddel in den nood, de verheffing van een stadhouder, en dan natuurlijk van den jongen erfgenaam der Oranjes, tot de oude waardigheden zijner vaderen? De oranjegezinden waren wel op den achtergrond geraakt maar nog verre van onmachtig om bewegingen van dien aard te steunen. Dit bleek spoedig in verschillende provinciën.

Reeds in 1713 had Willem Nieuwpoort in Holland op de aanstelling van een stadhouder gewezen als het eenige middel om de misbruiken bij de admiraliteiten te weren; men had gesproken van een huwelijk tusschen prinses Maria Louisa en den hannoverschen prins Ernst August, broeder van koning George, welke prins dan die waardigheid zou kunnen bekleeden¹⁾; anderen dachten aan den koning van Pruisen, maar de meesten aan den jongen Prins, die immers door zijn geboorte reeds erfstadhouder van Friesland was. In Stad en Lande kwam men er het eerst toe, toen de vurig oranjegezinde friesche edelman Sicco van Goslinga er (1718) in overleg met eenige aanzienlijke heeren uit het gewest in slaagde om den jongen Prins van Oranje ook hier de stadhouderlijke waardigheid op te dragen²⁾. Vier jaren later volgde Drente en thans begonnen ook in Gelderland en Overijsel de oranjegezinden op geheimen aandrang van het stadhouderlijke hof te Leeuwarden zich te roeren.

Een verheffing van den Prins tot de voorvaderlijke waardigheden in Gelderland zou reeds dadelijk vier gewesten onder het stadhouderlijk gezag hebben gebracht. Maria Louisa zag het groote belang daarvan zeer goed in, maar ook de tegenpartij. Tegen de verheffing in de noordelijke gewesten had Holland niet ernstig gearbeid: het waren de oude stadhouderlijke gewesten der nassausche familie; maar zoodra het geldersche plan uitlekte, trad het machtige gewest, waarvoor Goslinga reeds gewaarschuwd had, in overleg met Zeeland, Utrecht en Overijsel, die zich reeds jaren geleden voor een stadhouderlooze regeering hadden verklaard³⁾. Vooral Zeeland, nog gedachtig aan het wanbeheer van Odijk en de zijnen en volstrekt niet gezind om het ambt van Eersten Edele te herstellen of het lastige markiezaat van Veere en Vlissingen opnieuw te doen herleven, toonde zich bereid om met Holland mede te gaan. De raadpensionaris Van Hoornbeek en Willem Buys stelden zich aan het hoofd der hollandsche Republikeinen, die van geen stadhouder wilden weten, terwijl de voorzichtige Fagel en de handige Slingelandt heimelijk hun plannen tegenwerkten. Maar de Republikeinen behielden de overhand in het gewest. Zij bewerkten de zending van een scherp brief namens Holland aan Gelderland,

1) Lamberty, IX, p. 745.

2) Slothouwer, Sicco van Goslinga, blz. 99 vlg.

3) Zie boven, blz. 18.

waarschuwend voor den te nemen maatregel, die onnoodig en zelfs gevaarlijk voor de rust scheen, daar hij in het gewest zelf en elders woelingen zou veroorzaken¹⁾. Gelderland evenwel was reeds besloten tot den stap over te gaan; het antwoordde met een betoog over de wenschelijkheid in vrede en oorlog om „een doorluchtig hoofd” te hebben, „vooral in tijden van nood”, die thans schenen te dreigen. Het koos den Prins reeds den 2^{den} November maar bond hem aan een tegen zijn achttiende jaar af te leggen eed op een instructie, die zijne macht aanzienlijk beperkte vergeleken met die van Willem III onder vigeur van het oude reglement: hij zou stadhouder en kapitein-generaal zijn maar in het laatste opzicht zich moeten houden aan het in 1651 beslotene, zonder recht van patent, zonder recht op aanstelling van bevelhebbers in steden en vestingen, van officieren behalve in zijn eigen „stadhoudersregiment”; als stadhouder zou hij zich niet mogen bemoeien met „eenige ampten van regeeringe” in stad of land doch zich in hoofdzaak moeten bepalen tot het bijleggen van geschillen tusschen de drie geldersche kwartieren.

Ofschoon die stadhouderlijke macht zeer beperkt mocht heeten en de regeeringsbevoegdheid der regenten er bijna niet door werd geraakt, was men in de vier gewesten, vooral in Holland, allesbehalve met de zaak ingenomen en besloot men aanstonds, niet vertrouwend op het „papieren harnasch” van beperkingen door instructiën enz., zich tegen iets dergelijks in de eigen gewesten met alle macht te verzetten. Goslinga, die de handelwijze van Gelderland onvoorzichtig gevonden had, daar zij onmiddellijk eene reactie in de vier gewesten ten gevolge zou hebben²⁾, deed al zijn best om de gemoederen tot bedaren te brengen; hij wees op de slechte gevolgen voor de toch reeds slappe samenwerking, als de Republiek zich in twee kampen verdeelde; hij pleitte verder voor 's Prinsen recht om als stadhouder van het Noorden in den Raad van State zitting te nemen gelijk zijn voorouders; hij herinnerde aan de gevaren eener mogelijke verheffing van een vreemden vorst tot stadhouder der vier gewesten als maatregel tegen den Prins; hij sprak van het nog gevaarlijker, ja hoogst bedenkelijke middel, waarvan ook reeds gesproken werd, om den regeeringsvorm der vier stadhouderlooze gewesten te doen waarborgen door andere mogend-

1) Wagenaar, XVIII, blz. 245 vlg.

2) Slothouwer, blz. 101.

heden; hij trachtte de Prinses met de hollandsche staatslieden te verzoenen. Maar hij kon niet beletten, dat de vier gewesten in het voorjaar van 1723 op het voorbeeld van Holland achtereenvolgens plechtiglijk besloten bij den stadhouderloozen regeeringsvorm te blijven en elkander beloofden niet van dat besluit af te wijken.

Zoo bleef de macht der regenten ten minste in vier gewesten ongerept en die van den toekomstigen stadhouder in de overige was zoodanig ingekort, dat men ook daar van regentenheerschappij kon blijven spreken.

Die regentenheerschappij kreeg, ten gevolge van de in alle steden en leden des lands in dezen tijd opnieuw gesloten contracten, alliantiën, tourbeurten, almanakken en hoe men de overeenkomsten tusschen de regeerende personen en familiën meer mocht noemen, meer en meer het karakter van een gesloten kasteheerschappij, bij de steeds meer uitsluitend onderling gesloten huwelijken zelfs van een familieregeering, die ten slotte het landsbestuur in handen moest brengen van een klein getal oligarchen. Die familiën, in het bezit van de regeering van stad en land, beschouwden zich weldra als de rechthebbenden op die regeering; van volksrechten, van oude privilegiën in die richting was nergens sprake meer sedert de mislukking der pogingen van de gilden en gemeenslieden in Gelderland en elders in het begin der eeuw. „De burgery wort uyt het bestier van de Hooge Regeering gesloten en geen raed nog stem in saken van Staet wort gevraegt”, zegt Lieven de Beaufort in 1737 met volkomen juistheid¹⁾. En eenmaal zoover gekomen, ontzagen zij zich niet om den last der regeering te verzoeten door het genot van de voordeelen uit belangrijke bedieningen, die hun thans zonder verzet ten deel vielen; zij achtten het bezit dier voordeelen zelfs een recht, ontleend aan hun regeeringsplicht en daarmede onverbrekkelijk samenhangend. De belastingen werden een opbrengst aan hen, waarmede zij, mits zorgend voor het bestuur en de eerste eischen van persoonlijke en algemeene veiligheid, handelen konden naar welgevallen; de rechtspraak werd verlaagd tot een middel om hunne heerschappij te bevestigen en te verdedigen, ja zelfs eenvoudig tot een bron van inkomsten voor de rechtsprekende personen; het leger en de vloot insgelijks tot instellingen, bestemd voor de verrijking van kinderen en

1) De vryheit in den burgerstaet, blz. 130.

familieleden door middel van voordeelige posten; zelfs de Kerk scheen een middel tot verbetering der inkomsten van regeeringsleden te zijn. „De regering”, zegt een pamflet van 1715¹⁾, „welkers aen en instelling is tot besorginge van het gemeene best, is geworden niet alleen een middel van bestaen maer met pragt van koets en paerden, uyt schoone huysen in plaets van onbekende en geringe wooningen, die se voor desen hadden, voor den dag te komen; en die men weet dat geen negotie of handel hebben gedreven als die van de regeringe ten koste van de gemeente. De ampten en officiën . . . zijn althans geworden een soort van handel om daar haar voordeel mede te doen”, belast met allerlei uitkeering aan neven en nichten, ja soms bezet door „personen in de wieg”.

Waar zoo de eigenbaat schaamteloos op den voorgrond trad, kon intusschen de onderlinge jaloezij niet uitblijven evenmin als het toenemend wanbestuur, de tirannie van enkele weinigen. Onderlinge kabalen en intrigues waren het onmiddellijk gevolg en het bederf nam hand over hand toe, zoodat de enkele ware vaderlanders, die het waagden schroomvallig hunne gedachten op het papier te zetten, ten eenenmale wanhoopten aan de toekomst van het vaderland.

In Friesland werden de grietmannen, in weerwil van het hier in 1673 in een „reglement reformatoir” genomen besluit tot wering van alle verbintenissen en contracten, wederom „onafhankelijke koninkjes” in hun gebied en maakten alle ambtenaren geheel ondergeschikt aan hun gezag; het stemrecht werd op schaamteloze wijze voor geld verhandeld en verkocht zonder te letten op de oude bepalingen, die het onverbrekelijk verbonden aan een huizinge met bijbehorend land; van onafhankelijke personen, uit de grietenij naar den landdag afgevaardigd, was geen sprake meer²⁾; in de friesche steden was het niet anders gesteld. Eenige weinige familiën beheerschten zoo geheel Friesland. In Stad en Lande, waar de rechtspraak van ouds veel te wenschen had overgelaten, regeerden de hier buitengewoon ruwe landjonkers, thans feitelijk ambachtsheeren in hunne omgeving geworden, het platteland naar hun welbehagen; de schandelijkste willekeur, het onordelijkste wanbeheer bij het bestuur der water-

1) Knuttel, n°. 16273: Kort Bericht.

2) Vgl. de briefwisseling van Willem IV met friesche heeren in zijne correspondentie (Huisarchief der Koningin, archief Willem IV, n°. 173).

schappen of „zijlvestenijen”, de gruwelijkste tirannie tegenover den gewonen boer was hier aan de orde van den dag — de naam van den zede- en gevoelloozen tiran Rudolf de Mepsche, „heer” van Faan, die in 1731 niet minder dan 21 personen op beschuldiging van sodomie om hals liet brengen, is bij de bewoners van Zuidhorn en omstreken nog altijd in herinnering. In Overijsel regeerden de republikeinschgezinde Van Rechterens het gewest nog altijd en de invloedrijke drostambten bleven in de handen der aanzienlijke edelen ¹⁾. Talloos zijn de voorbeelden van willekeur en afpersing uit dezen zwarten tijd, den zwartsten, dien de bewoners der Republiek in dit opzicht hebben gekend. Ook in Holland was dikwijls het recht veil voor den meestbiedende of den machtigste. „Schouten en baljuwen grijpen als wuwen” was een rijmpje van den tijd; „compositie”, d. i. afkoop van straf voor geld, was een gewoon rechtsmiddel geworden; afpersing door strafbedreiging, willekeurige gevangenzetting soms voor jaren en jaren van gehate of om de een of andere reden gevreesde personen, verlokking tot misdrijf door middel van daartoe omgekochte lichtekooien, lijfstraf bij lichte misdrijven om tot beken- tenis te brengen, sluipmoord zelfs om weinig beteekenende redenen zijn aan de orde van den dag ²⁾. Slechts uit weinige plaatsen zijn uitvoerige berichten tot ons gekomen, ten minste totnogtoe bekend geworden, omtrent het wanbestuur dier dagen; maar wat er van aan het licht gekomen is, mag genoeg heeten om afschuw in te boezemen over den toenmaligen toestand der regeering.

Belangrijk is vooral wat wij weten omtrent het toenmalig bestuur der kleine stad Gorkum, waar het regentengenootschap „den Negenden” zich in 1727 belastte met „de behartiging van de be- langden” der stad en harer omgeving, het oude land van Arkel ³⁾. Het waren negen familieleden en vrienden van den machtigen vroedschap Caspar van Hoey, die hier in de vroedschap van 16 personen de leiding der zaken in handen namen en in de eerste plaats in onderling overleg beschikten over alle te vergeven posten en bedie-

1) Vgl. over den toestand in Overijsel (1733) een rapport van 's Prinsen opper- stalmeester, H. van Aylva (Kon. Huisarchief, archief Willem IV, n°. 135).

2) Vgl. daarover Van den Bergh, De Baljuwen, in Nederl. Rijksarchief, dl. I, blz. 235 vlg.

3) Jorissen, Memoriën van Mr. Diederik van Bleiswijk (Werken Hist. Gen. n°. 45).

ningen. Wel viel het edele gezelschap na zeven jaren van onbepaalde heerschappij door onderlingen twist over den buit maar een nieuwe „correspondentie” van negen leden, grootendeels weder verwanten, vormde zich onmiddellijk en begon, hare deelnemers onder eede „solemneel” verplichtend, hetzelfde voordeelige spel onder leiding van nieuwe „matadors”, die het dertien jaren lang ongehinderd konden voortzetten. Geen vroedschap wordt benoemd, of de „correspondentie” moet hem goedgekeurd hebben; geen ambtenaar, of hij, die de „tourbeurt” heeft, trekt er zijn voordeel van; de zaken worden behandeld met het deftigste ceremonieel, onder gebed en opzien tot God, vooral echter met nauwkeurige inachtneming van alles, waaruit eenig voordeel te halen is, van de turf- en kerkerekening tot de verpachting van stadsgoederen, van het presentiegeld in de Statenvergadering tot het konijnen- en almanakkengeld, tot het overschot van de voor de fortificatie bestemde som, van de ruime tegemoetkoming voor „schrijf-behoeften” tot de even ruime vergoeding voor „reiskosten”. Een gorkumsch burgemeester hield 5 à f 600, een gecommiteerde raad f 3000, een lid der admiraliteit ongeveer f 1300 schoon over uit de hem toegelegde emolumenten¹⁾ — geen buitensporige sommen, in aanmerking genomen de groote verantwoordelijkheid, die zulke posten oplegden, maar de „beneficiën van de regeering” waren in vele gevallen aanzienlijker langs den geheimen dan langs den openbaren weg, in spijt van alle betuigingen, dat men was „regter om gerechtigheid te oefenen, om geschillen te slegten, zoowel aan de rijken als aan de armen”. Zoo werd het licht om onder aanroeping van „den Regter aller regteren”, al biddend voor zich en zijne medestanders „den opgelegden last blijmoedig en met vergenoeging te dragen”, genietend van de den heeren regenten door burgers en ondergeschikten betoonde „veneratie”, onder elkander met onbeschrijfelijke deftigheid handelend over de zaken van stad en land²⁾. En zooals het in de kleine stad Gorkum toeging, was het ook elders. Allengs werd er bij benoemingen veel minder gelet op bekwaamheid dan wel op verwantschap en persoonlijk of familievoordeel. Onderlinge huwelijken versterkten den band. In iedere stad vormde zich een nauw samenhangend complex van weinige familiën, de stad regeerend met uitsluiting van alle andere en

1) Jorissen, l.l., blz. 174 vlg.

2) ib., blz. 156/7.

wier nauw verbond alleen door onderlinge „differenten” kon worden verbroken. Die „differenten”, kabalen en intrigues maakten jaren lang het eenige correctief uit van de oligarchische willekeur, waarmede stad en land werd geregeerd door de kleine „koningen” der Republiek.

Ook in de buitenlandsche politiek was dit een groot gevaar. Maar gelukkig beschikte de Republiek nog over eenige bekwame staatslieden van den ouden stempel, die het roer van den staat in hunne ervaren handen konden houden. Zoo lang Van Hoornbeek en Hop, Slingelandt en Fagel, Goslinga en Buys nog aan het hoofd van den staat stonden, bleef de Republiek nog naast Engeland zekeren invloed behouden op den gang der zaken van Europa.

Ook na den val van Alberoni gaf Spanje zijn plannen met Italië niet op. Weldra verhief zich daar een nog avontuurlijker man aan het hoofd der zaken, de groninger edelman Johan Willem van Ripperda¹⁾. Hij was jong van het katholieke geloof, dat hem den toegang tot alle posten van regeering afsneed, tot het protestantsche overgegaan en spoedig daarna in de regeering van zijn gewest en in de Staten-Generaal opgetreden; in 1715 vertrok hij als gezant naar Madrid, waar hij door zijne bekwaamheid de aandacht van Alberoni trok en aanvankelijk met dezen samenwerkte. Zeer gezien aan het spaansche hof, was hij weldra in alle politieke zaken gemengd, werd weder katholiek, trad nu af als gezant en stond sedert hoog in de gunst bij den koning en de koningin, ook door zijne pogingen om de hollandsche lakenweverij in Spanje in te voeren en er den handel te doen herleven. Met Alberoni in twist geraakt, leefde hij tijdelijk in ongenade maar na den val van den machtigen staatsman verhief hij zich weder. In 1724 wist hij den koning te bewegen toenadering tot Oostenrijk te zoeken. Naar Weenen afgezonden, bewerkte hij 1 April 1725 den vrede en een nauw verbond tusschen de beide kronen. Hij kreeg nu de buitenlandsche zaken van Spanje geheel in handen, ja werd weldra de leider ook van andere departementen van bestuur, de almachtige staatsman, thans door een hertogstitel hoog verheven. Maar zijn gelukzon begon spoedig te tanen: zijne

¹⁾ W. A. van Verschuier, Het staatkundig bedrijf van Johan Willem, baron van Ripperda (Leiden, 1861).

financieele en diplomatieke intrigues kwamen aan den dag en hij werd in den zomer van 1726 gevangen genomen. Zijn rol in Spanje was daarmede uitgespeeld¹⁾. Maar zijn werk bleef langer leven.

Na den val van Alberoni, nog tijdens het leven van Heinsius, was er tot een congres der mogendheden te Kamerijk besloten, waaraan evenwel de Republiek geen deel nam. Het congres was eigenlijk bestemd om alle opkomende geschillen tusschen de mogendheden langs den weg van onderhandeling te beslechten: vooral de spaansch-oostenrijksche kwestieën werden er besproken in de vier jaren, die het congres duurde. De verdragen van Weenen maakten aan die langwijlige onderhandelingen plotseling een einde, tot grooten schrik van Frankrijk, Pruisen en de zeemogendheden, die door de aaneensluiting der beide kronen hunne eigene belangen bedreigd achtten. Een verdedigend verbond te Hannover tot handhaving der vredesverdragen tusschen Frankrijk, Pruisen en Engeland (Sept. 1725) was daarvan het onmiddellijk gevolg; ook de Republiek werd in het najaar uitgenoodigd erin te treden, terwijl van de zijde der te Weenen verbondenen haar dezelfde uitnoodiging werd gedaan²⁾. De Republiek, langzaam als altijd, nam de beide aanbiedingen in ernstig en langdurig beraad, van beide zijden herhaaldelijk met aandrang aangezocht maar schroomvallig om zich in den dreigenden krijg te mengen. Pamfletten voor en tegen aansluiting bij de hanoversche of de weener verbondenen verschenen in grooten getale en men had een oogenblik het gevoel alsof weder, nochtans alles, de Republiek de weegschaal van Europa in de hand had. De oprichting eener Oost-Indische Maatschappij te Oostende in December 1722³⁾, nadat reeds enkele jaren te voren eenige handel op Indië en China zich daar ter stede had ontwikkeld, had groote gevoeligheid ten opzichte van Oostenrijk gewekt; maar men wantrouwde Frankrijk niet veel minder.

1) Over zijn verdere avonturen, zijn ontvluchting, zijn later verblijf in Marokko, waar hij Mohamedaan werd, een tijd lang de regeering leidde en in 1737 in armoede overleed, vgl. Verschuer, l.l.

2) Over deze diplomatieke zaken is Wagenaar, XVII, blz. 300 vlg. zeer uitvoerig.

3) Het in 1723 openbaar gemaakte charter der Compagnie is gedagteekend van 12 December 1722 (Huisman, l.l. p. 238). Prins Eugenius, na den vrede gouverneur-generaal der Zuidelijke Nederlanden geworden, had haar doen oprichten onder leiding van den raadsheer De Nény en eenige voorname antwerpsche kooplieden. Zij begon hare vaart op Indië in Januari 1724 (p. 280).

De spaansche en oostenrijksche hoven spaarden geen moeite om de Staten over te halen hunne zijde te kiezen: beloften, vooral ten opzichte van den kwijnenden handel der Republiek in Oost en West, en halfge-meende bedreigingen wisselden elkander af, aarzelingen in allerlei gewesten moesten worden overwonnen, totdat eindelijk (9 Augustus 1726) de Staten, nog onverwacht maar slechts voorwaardelijk, zich bij de bondgenooten van Hannover aansloten tot handhaving der verdragen van Munster en van Oliva, die den vrede in Midden- en Noord-Europa hadden hersteld. In de hiervan gegeven akte werd het belang van den koophandel weder op den voorgrond gesteld en men was gezind daarvoor desnoods een oorlog tegen de verbondenen van Weenen te wagen: de gevaarlijke Compagnie van Oostende had op die een oogenblik krachtiger houding een overwegenden invloed ¹⁾).

De zee- en landmacht werden nu aanzienlijk versterkt, generaals werden aangesteld, zelfs over een veldmaarschalk werd gehandeld. Oostende werd ernstig ongerust over een mogelijk beleg of een bombardement, en niet geheel zonder reden, want de zeemogendheden en Frankrijk zouden weinig moeite gehad hebben om de stad te land en ter zee in te sluiten en hare jonge handelsvloot te vernielen, ja zich geheel meester te maken van de zoo goed als aan hen overgeleverde Oostenrijksche Nederlanden; er werd zelfs ernstig gedacht aan een verdeeling dier gewesten tusschen Frankrijk en de Republiek op grond der afspraken van 1635. De twee kampen, waarin thans Europa verdeeld was, maakten zich gereed tot den algemeenen strijd en de bondgenooten van Hannover bereidden reeds een veldtocht in de Zuidelijke Nederlanden voor, toen het den vredelievenden franschen minister De Fleury nog ter elfder ure gelukte in het voorjaar van 1727 den storm te bezweren in overleg met Robert Walpole, den leider der engelsche regeering, en met medewerking der van oorlog afkeerige Republiek, die intusschen ook reeds een eskader van zes schepen naar het Kanaal had gezonden — men had het niet kunnen brengen tot de 18, tot wier uitrusting eigenlijk was besloten maar die de admiraliteiten onmogelijk hadden kunnen leveren, terwijl de buitengewoon gevraagde subsidiën der gewesten in weerwil van den krachtigen aandrang van den Raad van State waren geweigerd. De keizer zag zich evenwel

1) Huisman, p. 340 suiv., p. 407.

genoodzaakt in het belang van den vrede zijn voortreffelijk georganiseerde en reeds bloeiende compagnie van Oostende voor zeven jaren te schorsen. Een te Aken of Kamerijk bijeen te roepen congres, bij nadere bespreking echter te Soissons gehouden, zou de nog tusschen de mogendheden bestaande verschillen doen verdwijnen. Het was duidelijk, dat de maatschappij van Oostende in het belang van den vrede ten slotte zou moeten opgeofferd worden.

Aan dat druk bezocht congres te Soissons namen ook staatsche afgevaardigden deel: Cornelis Hop, oud-burgemeester van Amsterdam en bewindhebber der O. I. Compagnie, Hurgronje uit Vlissingen, bewindhebber der W. I. Compagnie, en de oude diplomaat Goslinga. Het kwam eerst Juli 1728 bijeen maar van de „algemeene bevrediging”, waarvan ook hier gelijk vroeger te Kamerijk sprake was, kwam ook ditmaal weinig. De onderhandelingen ¹⁾ hadden behalve in het algemeen voor de Republiek vooral beteekenis ten opzichte van de oostfriesche zaken en van de thans wel geschorste maar nog altijd bestaande maatschappij van Oostende, die, zooals bleek uit haar aanvankelijk succes in Voor-Indië en China, de nederlandsche en engelsche handelsbelangen ernstig begon te bedreigen ²⁾. Een stroom van pamfletten voor en tegen het recht der Zuidelijke Nederlanden op den indischen handel begeleidde deze besprekingen. In Oostfriesland was de oude twist tusschen vorst en stenden weder uitgebroken, terwijl de oprichting eener „Maatschappij van Koophandel” te Emden de Staten ook aan deze zijde bezorgd maakte voor hunne handelsbelangen. Zooals gewoonlijk riepen de stenden de hulp der Staten-Generaal in; de vorst daarentegen wendde zich tot den keizer, die scheidsrechters benoemde, wier gemachtigden zich feitelijk het oppergezag in Oostfriesland aanmatigden. Deze toestand bedreigde ernstig den invloed der Staten in dit grensgewest, waar zij van ouds bezetting hadden en wegens aan beide partijen voorgeschoten gelden ook recht van pandschap konden uitoefenen. Behalve deze beide zaken kwam eindelijk ook die der barrière, waarop Oostenrijk zich allerlei inbreuken veroorloofd had, weder ter sprake. Van 's keizers zijde werd voornamelijk de eisch gesteld, dat de zeemogendheden, zijn vroegere bondgenooten, de Pragmaticke Sanctie zouden erkennen.

1) Vgl. daarover weder Wagenaar, XVII, blz. 461 vlg.

2) Haar „gouden eeuw” duurde van 1724 tot 1728 (Huisman, p. 355 suiv.).

volgens welke zijn erfstaten bij zijn dood aan zijne dochter Maria Theresia zouden vervallen, ja die Pragmatieke Sanctie zouden waarborgen. De onderhandelingen schoten intusschen weinig op. Een nieuwe Quadruple Alliantie, tusschen Frankrijk, Engeland en Spanje (1729), die van Sevilla, waarbij in November zich ook de Republiek voegde, was bepaaldelijk tegen Oostenrijk en zijne commercieele plannen gericht; een nieuwe oorlog, ditmaal tegen Oostenrijk, dreigde.

Het congres te Soissons begon te verloopen, maar de vredelievende Fleury, gesteund door de vredelievende neigingen der zee-mogendheden, die evenwel eene vloot in het Kanaal verzamelden, waarbij ook 16 staatsche schepen onder den vice-admiraal Sommelsdijk — een vloot zooals sinds jaren niet was uitgerust¹⁾ — wist ten slotte den vrede te handhaven. Behalve hun ongewoon vlootvertoon zagen intusschen de Staten zich genoodzaakt ook in Oostfriesland, waar vorst en stenden reeds handgemeen werden, eenige kracht te ontwikkelen²⁾. Zij boden wederom bemiddeling aan, trachtten te vergeefs ook Frankrijk, Denemarken, Engeland en Pruisen tot medewerking te bewegen en begonnen eindelijk hunne garnizoenen te Emden en Leeroord aanzienlijk te versterken, daar de vorst dreigde ze met geweld te verwijderen en de plaatsen met keizerlijke hulp reeds min of meer begon te belegeren. Eerst na de alliantie van Sevilla gaf de voor oorlog beduchte keizer hier toe en deed den vorst in een overeenkomst met de stenden en de stad Emden berusten.

Het krachtiger en met meer beleid optreden der Republiek in deze verwickelingen was vooral hieraan toe te schrijven, dat hare buitenslandsche zaken thans werden bestuurd door twee buitengewone mannen, Simon van Slingelandt en François Fagel, de steunpilaren der Republiek in dezen tijd, wier persoonlijk aanzien er veel toe bijbracht om Den Haag nog altijd te doen zijn „il centro di quasi tutti gli affari” — een piemonteesch diplomaat getuigt dit in 1723 — zoodat het een geschikt punt was om het oog te houden op den algemeenen politieken toestand van Europa³⁾.

Slingelandt was, nadat hij in 1725, bij den dood van den ouden Hop,

1) De Jonge, IV, blz. 143 vlg.

2) Wagenaar, XVII, blz. 511 vlg.

3) Vgl. mijn Verslag van eene reis naar Italië, blz. 81.

den post van secretaris van den Raad van State voor dien van trespriester-generaal had verwisseld, 17 Juli 1727 den een maand te voren overleden Van Hoornbeek als raadpensionaris opgevolgd, thans voor het eerst dienaar van Holland. Hij was evenals de griffier Fagel, zijn zwager, een man op leeftijd, een goede zestiger en had ook reeds onder Willem III als secretaris van den Raad een groote rol gespeeld; rechtschapen en bekwaam, uitnemend spreker en schrijver, voorzichtig en handig tevens, ervaren in de diplomatieke zaken van zijn tijd, „registre vivant de tous les événements où l'Etat a été intéressé" 1), was hij thans een der invloedrijkste en algemeen geziene staatslieden van Europa. Samenwerking, innige samenwerking met Engeland tot handhaving van het europeesch evenwicht zoowel tegenover de plannen des keizers als die van Spanje en andere onruststokers, tot handhaving ook van den vrede, dien de Republiek zoo noodig had voor de ontwikkeling van haren handel — dat was de hoofdzaak in zijn buitenlandsche politiek. Wat de binnenlandsche betreft, bij zijn optreden had hij, de man der hervormingsplannen, die den Raad van State had willen verheffen tot het krachtige centrale orgaan der landsregeering, die overtuigd was, dat het noodig zou zijn in sommige gevallen het eene staatslid te binden aan het besluit der meerderheid 2), die de „defecten" van den staat zoo goed kende als iemand — hij had bij zijn benoeming den leider der hollandsche Staten, onder wie thans naast burgemeester Munter van Amsterdam, Cornelis de Witt uit Dordrecht en andere stedelijke regenten, Jan Hendrik, graaf van Wassenaar-Obdam, de aanzienlijkste was, ondershands moeten beloven noch zijdelings noch rechtstreeks mede te werken aan een verandering van den regeeringsvorm 3). Wel had hij van zijn zijde de voorwaarde gesteld, dat men hem zou steunen 4) ook bij eventueele voorstellen tot verbetering, maar tot eene verheffing van den Prins, die ook hij voorzag, als men de bestaande misbruiken liet voortduren, kon hij niet medewerken zoolang hij zijn ambt behield. Met zijn vriend, den griffier, was het een ander geval: deze, ofschoon buitengewoon voorzichtig, was algemeen bekend als aanhanger der Oranjepartij.

1) Mémoires de Monsieur de B. (Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XIX, blz. 119).

2) Vgl. Staatk. geschr., I, blz. 151 vlg.; II, blz. 93 vlg. Deze studie is van 1725.

3) Jorissen, Lord Chesterfield en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, in Hist. Studiën, laatste bundel, blz. 29.

4) ib., blz. 25.

De kansen dier partij namen toe met den leeftijd van den Prins, die in 1729 meerderjarig werd. Hij had te Franeker en te Utrecht gestudeerd en bleek een jongman te zijn met een aangename gelaatsuitdrukking en heldere blauwe oogen, veel talent en gratie, vol plichtgevoel, goed maar te midden van vrouwen wat wekelijks opgevoed, algemeen ontwikkeld vooral op juridisch en economisch gebied, beschaafd, bekend met de taal en de letterkundige gewrochten van zijn eigen land, van Engeland, Frankrijk, Italië en Duitschland zoowel als met het Latijn, beminnelijk, deugdzaam en zachtaardig; hij schreef gaarne, veel en goed¹⁾, bezat eenige welsprekendheid en een uitstekend geheugen. Een krijgsman was hij niet: zijn zwak lichaam, zijn kleine eenigszins misvormde gestalte maakte hem daarvoor weinig geschikt en ook zijn neigingen gingen dien kant niet uit; hij was eerder geschikt voor de burgerlijke regeering; maar zijn gebrek aan zelfstandigheid, ook aan initiatief, zijn al te groot vertrouwen in de menschen, zijn overgrootte zachtheid en welwillendheid liet niet verwachten, dat hij zijn rechten krachtig zou laten gelden, of dat hij, hoewel vol goede plannen en voornemens, de noodzakelijke verbeteringen met krachtige hand zou doorzetten²⁾. Toch waren de verwachtingen zijner partij hoog gespannen, vooral in verband met een reeds veel vroeger door zijne moeder ter sprake gebracht en door het engelsche vorstenhuis niet afgeslagen huwelijk met de oudste dochter van koning George II van Engeland, die in 1727 zijn vader was opgevolgd, welk huwelijk door velen beschouwd werd als het middel om de verhouding uit de dagen van Willem III te doen herleven. Maar toen na 's Prinsen meerderjarigheid de engelsche regeering voorzichtig bij die in Den Haag op de zaak terugkwam³⁾, zag zij spoedig, dat 's Prinsen kansen voorloopig nog slecht stonden in de Republiek: Slingelandt zelf achtte zich door zijne belofte gebonden, de republikeinsche partij was nog oppermachtig in Holland en van een volksbeweging ten gunste van Oranje kon voorloopig nog geen sprake zijn,

1) Honderden brieven van hem zijn bewaard in de meer dan 100 portefeuilles met zijne briefwisseling in het Huisarchief der Koningin, vooral in n°. 173 en 174 van het archief van Willem IV.

2) Deze karakterschets is ten deele ontleend aan die van zijn intiemen vriend Burmania, na zijn dood aan zijne gemalin toegezonden (Huisarchief der Koningin, Willem IV, n°. 301).

3) Jorissen, l.l. blz. 24 vlg.

tenzij buitengewone voorvallen deze zouden-uitlokken. Zoo kwam men met het engelsche huwelijk nog niet verder dan tot het plan, dat intusschen op verre na niet werd opgegeven, integendeel èn bij de engelsche regeering èn bij de Oranjepartij in de Republiek een der voornaamste grondslagen voor 's Prinsen optreden in de toekomst werd geacht. Voorloopig echter moest de Prins zich tevreden stellen met het stadhouderschap over vier gewesten, hoe beperkt zijne macht als zoodanig ok was. Hij aanvaardde in 1729 dat van Gelderland, Stad en Lande en Drente, in 1731 dat van Friesland. Verder was zijn weg door de omstandigheden voorgeschreven: stil zitten en afwachten. Zelfs zijn onbetwistbare rechten op het markiezaat van Veere en Vlissingen, als stadhouder op een plaats in den Raad van State, als kapitein-generaal van vier gewesten op den rang van generaal in het Statenleger, kon hij voorloopig nog niet laten gelden. In de nasausche erflanden zijner op zijn eigen tak na bijna geheel uitgestorven familie ¹⁾ was hij echter heer en meester en als duitsch rijksvorst van beteekenis — hij bezat ten slotte alle goederen der ottonische linie van Nassau — ja, had hij zooveel belangen in het duitsche Rijk, dat hij er herhaaldelijk aan dacht zich voorgoed daar te vestigen. Maar zijne nederlandsche belangen konden onder omstandigheden van zooveel gewicht worden, en zijne gehechtheid aan de traditiën van zijn geslacht was zoo diep geworteld, dat hij deze gedachte nooit ernstig heeft willen verwezenlijken. Hij trachtte intusschen zijne rechten zooveel mogelijk te handhaven, vooreerst ten opzichte van de hem door Pruisen betwiste goederen van het oude Oranjehuis, waarmede echter de Staten-Generaal, op aandrang van die van Holland, zich niet wilden inlaten.

Eenmaal scheen het, dat een wat krachtiger houding zou worden aangenomen. Het was in Februari 1732. Twee van 's Prinsen vrouwen, zijn opperstalmeester Van Aylva en zijn opperhofmeester Van Lynden gingen van zijn hof op Het Loo naar het Noorden om te trachten de beide gewesten Friesland en Stad en Lande te bewegen zijne toelating in den Raad van State te eischen en bij weigering alle

¹⁾ De tak Nassau-Hadamar stierf in 1711, Dillenburg in 1739, Siegen in 1748 uit. Ook de walramsche linie telde in de 18de eeuw slechts weinig vertegenwoordigers meer, die allengs uitstierven tot op den tak Nassau-Weilburg toe, zoodat alle bezittingen van die linie allengs ook in ééne hand kwamen, die der latere hertogen van Nassau, thans groothertogen van Luxemburg.

medewerking met de Staten-Generaal te staken, alle betaling van lasten te doen ophouden. Maar deze poging stuitte af op den onwil der groninger heeren en 's Prinsen invloedrijke raadsman uit die dagen, de energieke Schot Duncan, zag zich genoodzaakt haar op te geven¹⁾. Na verschillende pogingen om tot een vergelijk te komen gelukte het denzelfden Duncan eindelijk in den zomer van 1732 de loopende geschillen tusschen Pruisen en den Prins tot een einde te brengen. De laatste deed afstand van het prinsdom Oranje maar met het recht om den naam te geven aan een zijner eigen heerlijkheden en titel en wapens ervan te blijven voeren, bovendien van Meurs, Lingen, Montfort, Zwaluwe, Naaldwijk, Hoenderland, Wateringe, Oranjepolder, 's Gravezande, Herstal, Turnhout en den tol te Gennep benevens van de paleizen in het Noordeinde en te Honsholredijk, terwijl hij voor zich het Huis Ten Bosch, Soestdijk, Het Loo en Dieren behield²⁾. Zoo kwam een einde aan dezen langen erfenistwist.

Met het markiezaat van Veere en Vlissingen ging het nog minder vlot. De Staten van Zeeland, die zich in 1703 daarvan meester gemaakt hadden, dachten reeds in 1723 ernstig over vernietiging van het markiezaat, dat den Prins van Oranje steeds zooveel invloed in het gewest had gegeven en de grondslag was van het gevreesde ambt van Eersten Edele. Holland en zijn beide stadhouderlooze bondgenooten steunden deze neiging natuurlijk zeer maar de stadhouderlijke gewesten protesteerden er luide tegen met de stadhouderlijke familie zelve en het zeer prinsgezinde Veere. De wederzijdsche adviezen en betoogen richtten weinig uit en Veere weigerde langen tijd zich neder te leggen bij het besluit der Staten van het gewest tot vernietiging²⁾. Eerst in 1732 kwam ook Veere hiertoe: de beide steden zouden voortaan „vrije graaflijke” steden zijn als de andere in Zeeland. De Prins protesteerde ten ernstigste tegen deze schending van zijn onbetwistbaar recht en weigerde de hem voor het markiezaat aangeboden 100 000 rijksdaalders, welke som daarop door de Staten in de middelburgsche bank gedeponeed werd. Eenige jaren later dreigden zij zelfs de som uit te keeren aan den prins van Chimay, die als erfgenaam van den laatsten bourgondischen bezitter het markiezaat opeischte. Hiertoe kwam het wel niet maar de Prins kreeg zijn eigendom ook niet

1) Huisarchief, archief Willem IV, n°. 257.

2) Uitvoerig hierover bij Wagenaar, XIX, blz. 99 vlg.

terug, hoewel hij geene gelegenheid verzuimde om zijn rechten te doen gelden en weigerde den raad te volgen van den verzoeningsgezinden Fagel, die meende, dat het 't beste was het markiezaat eenvoudig als leen van Zeeland aan te nemen en af te zien van de „seigneuriale” rechten 1).

Evenmin slaagde hij erin toegelaten te worden in den Raad van State, hoewel zijne gewesten hem daarbij op zijn aandrang en dien zijner vrienden herhaaldelijk steunden en hij alle gelegenheden te baat nam om zijn recht ook daarop te betoogen. En evenmin konden hij noch zijne gewesten de hollandsche regenten ertoe brengen hem generaal der infanterie te maken. Ook zijn engelsche huwelijksplannen werkten in deze richting niets uit: de vertegenwoordiger der engelsche regeering in Den Haag, de jonge lord Chesterfield, was een groot bewonderaar van Slingelandt en hield zich in alles aan diens raadgevingen; volksbewegingen ten gunste van den jongen Prins, waaraan sommige leden der Oranjepartij reeds in 1729 dachten 2), wilde hij onder geen voorwendsel steunen uit vrees voor het aftreden dientengevolge van den bewonderden staatsman, die Engeland's vertrouwde vriend was. En deze zelf was misschien wel niet ongeneigd om 's Prinsen plannen te laten uitvoeren maar alleen, wanneer deze daartegenover aan Holland waarborgen gaf, dat zijne verheffing tot stadhouder ook in de nog stadhouderlooze gewesten de „vrijheid”, dat wilde zeggen den bestaanden regeeringsvorm, niet in hare werking zou belemmeren en geen monarchale staatsinrichting zou inleiden 3). Zoo kreeg de Prins ook van de zijde der engelsche regeering den raad stil te blijven zitten en den loop der dingen af te wachten. Koning George II, gelijk zijn vader meer Hannoveraan dan Engelschman, begeerde evenals de invloedrijke engelsche staatssecretaris lord Townshend, Slingelandts veeljarige vriend, niets liever dan de „onafscheidelijke belangen” van Engeland en de Republiek te ontzien en met de laatste te leven „dans l'union la plus parfaite” 4).

1) Brief van Fagel d.d. 27 Sept. 1738 (Kon. Huisarchief, Willem IV, n°. 173).

2) Jorissen, ib., blz. 39.

3) Een dergelijk middel deed Fagel aan de hand in den aangehaalden brief van 1738. Vgl. 's Prinsen brief aan Van der Mieden over Slingelandt d.d. 20 Juli 1737 (Kon. Huisarchief, Willem IV, n°. 173).

4) Jorissen, blz. 47.

Die „volmaakte eensgezindheid” werd zeer bevorderd door den goeden voortgang der pogingen van Slingelandt om de oude overeenstemming tusschen de beide zeemogendheden en Oostenrijk weder te herstellen. Na den vrede van Utrecht was die overeenstemming ten eenenmale verstoord en de dreigende houding van Oostenrijk zoowel in het algemeen als met zijne plannen tot oprichting eener compagnie te Oostende had weinig gestrekt om haar te doen hernieuwen. Slingelandts „Pensées impartiales” van 1729¹⁾, eene memorie over de algemeene europeesche politiek van den tijd, hadden ten doel de betrekkingen van den keizer met de zeemogendheden weder te verbeteren door hem de zoozeer begeerde waarborgen voor de opvolging zijner dochter toe te staan en daarvoor in ruil van hem eenig toegeven te verkrijgen aan Spanje’s eischen in Italië en andere zaken, die te Soissons ter sprake gekomen waren. Het was in het belang der zeemogendheden het uiteenvallen van den habsburgschen staat, een machtig tegenwicht nog tegenover Frankrijk in Europa, te voorkomen, ja door het buiten twijfel stellen der oostenrijksche opvolging Europa te vrijwaren voor een nieuwen, een oostenrijkschen successie-oorlog, even verderfelijk misschien voor handel en welvaart der zeemogendheden als de spaansche was geweest. Dit toonde Slingelandt den engelschen staatslieden in een vervolg op zijne Pensées duidelijk aan²⁾. Townshend, wiens verhouding tot Slingelandt in de laatste jaren eenigszins gespannen was geweest in verband met zijn persoonlijke tegenzin tegen Oostenrijk, trad in 1730 als minister af en daarmede was de weg gebaad tot hernieuwing van het oude bondgenootschap. Walpole, nu de eenige leider van Engeland’s politiek, ging weldra dezen weg op en Chesterfield kreeg den last met Slingelandt en den oostenrijkschen gezant in Den Haag, Sinzendorff, een ontwerp van traktaat der zeemogendheden met Oostenrijk te maken. Dit traktaat te Weenen door den ook van zijne zijde hartelijk tot hernieuwing van het oude bondgenootschap gezinden prins Eugenius van Savoye met groote vreugde ontvangen, werd den 18 Maart 1731 aldaar tusschen Engeland en den keizer gesloten³⁾. De zeemogendheden — want men mocht ook de toetreding der Staten

1) Ib., blz. 84 vlg.

2) ib., blz. 93 vlg.

3) Wagenaar, XIX, blz. 48 vlg.

thans wel verwachten — waarborgden daarbij de Pragmatieke Sanctie, waarbij de keizer de opvolging, bij gebrek aan zonen, zijner oudste dochter Maria Theresia in zijne erflanden had vastgesteld; de keizer daarentegen stond de bezetting van Toscane, Parma en Piacenza door spaansche troepen toe en beloofde alle vaart op Indië van de Zuidelijke Nederlanden uit te doen staken met opheffing „inmédiatement et pour toujours” der eigenlijk nooit door de keizerlijke regeering in hare werkelijke waarde erkende maatschappij van Oostende; eene conferentie te Antwerpen zou in onderling overleg „sans aucun delai” een lijst van in de thans Oostenrijksche Nederlanden te heffen rechten vaststellen; men waarborgde in het algemeen elkanders rechten en bezittingen. Na eenige aarzeling van de landgewesten, die bij de zaak van den indischen handel weinig belang meenden te hebben, werd het nieuwe weener verdrag 20 Februari 1732 definitief door de Staten geteekend tot ergernis van Frankrijk, dat zich opnieuw geïsoleerd zag. De bepalingen omtrent den handel der Oostenrijksche Nederlanden sloegen den bodem in aan de daar vurig gekoesterde hoop om door de maatschappij van Oostende handel en nijverheid te doen herleven ¹⁾.

De hernieuwing van het oude bondgenootschap was staatkundig van veel beteekenis. Het was niet de laatste belangrijke politieke daad van den ouden raadpensionaris, die nog vijf jaren lang de leiding der zaken in handen hield en voornamelijk de onzijdigheid der Republiek in de europeesche kwestieën zocht te handhaven. In de poolsche kwestie, in 1733 ontstaan bij het overlijden van August van Saksen, koning van Polen, en weldra leidend tot een openlijken oorlog van Frankrijk, Spanje en Sardinië tegen Oostenrijk, wist hij aanvankelijk de onzijdigheid ook der Oostenrijksche Nederlanden door Frankrijk erkend te krijgen ²⁾, wees alle aanzoeken van Oostenrijk om steun af maar bracht ten slotte met hulp van Engeland en onder bedreiging van ernstig optreden ten gunste van Oostenrijk een wapenstilstand te weeg, die weldra in 1735 tot den vrede leidde, al kwam deze ten slotte niet geheel naar den zin der beide zeemogendheden tot stand.

Zoo lang Slingelandt leefde, was zijn persoonlijk aanzien in Europa

1) Huisman, p. 530/2. Zie beneden, blz. 110 vlg.

2) Wagenaar, XIX, blz. 149 vlg.

groot genoeg om de Republiek nog te doen kennen in alles wat er voorviel, zelfs in de moeilijkheden tusschen Spanje en Portugal, waarbij zij met Engeland gezamenlijk bemiddelend optrad. Maar hoe weinig zij bereid was om met kracht hare rechten te doen gelden, bleek ten duidelijkste uit hare houding tegenover de barbarijsche roofstaten, met name tegenover Marokko, dat den in 1712 gesloten vrede drie jaar later weder verbroken had wegens het niet loskopen der bij dien vrede in zijne handen zich bevindende slaven van nederlandsche afkomst, waartoe de Republiek zich verplicht had maar wat zij wegens den toestand harer geldmiddelen niet kon nakomen¹⁾. Onmiddellijk waren de oude rooverijen weder hernieuwd, te erger naarmate de bestraffing jaren achtereen uitbleef en de Staten-Generaal zich bepaalden tot het uitgeven van kaperbrieven en het herstellen der oude regelen op bewapening en begeleiding van naar de Levant bestemde schepen; onderhandelingen met de algerijsche en marokkaansche vorsten brachten evenmin iets te weeg als protesten bij den opperheer in naam, den sultan van Turkije. Eindelijk zond de Republiek in 1717 een paar oorlogschepen maar vier jaren later was het aantal der door de roovers genomen schepen reeds tot 40, dat der gevangen zeelieden tot 900 gestegen, terwijl de roofstaten zelf meer dan 30 gewapende vaartuigen geregeld in zee hielden²⁾. Eerst in 1721 zeilde een eskader van zes schepen onder den vice-admiraal François van Aerssen van Sommelsdijk naar die kusten, maar twee jaren later bleef dit weder uit en de roovers, oogluikend in engelsche havens toegelaten, verschenen nu zelfs in het Kanaal. Een eskader onder Godin liet zich op bevel der Staten (1724) met vernederende onderhandelingen met den dey van Algiers in maar werd door dezen smadelijk afgewezen met het verwijt, dat het aanbod daartoe even schandelijk was als de aanneming zou zijn. Het bleef bij meer of minder gelukkige kruistochten tegen de roovers, door admiraal Sommelsdijk en kommandeur Schrijver nu en dan ondernomen, totdat in 1726 de vrede met Algiers werd hersteld. Die met Marokko kwam nog niet tot stand en herhaaldelijk werden weder kleine eskaders onder Grave, Schrijver en andere bevelhebbers uitgezonden maar bij alle

1) De Jonge, IV, blz. 114. vlg.

2) ib., blz. 117.

beleid met zoo weinig succes, dat ook Algiers zijne rooverijen weder hervatte en steeds hooger geschenken eischte. Vooral Schrijver onderscheidde zich later als vice-admiraal zeer door zijn beleidvol en krachtig optreden¹⁾; hij slaagde er eindelijk in door herhaalde kruistochten en het vernielen van roofschepen Algiers tot rede te brengen (1731). Met Marokko bleef de zaak zooals zij was en jaren achtereen werd met enkele kruisers op de roovers van Salee en Tanger gelet zonder dat men ertoe kwam om, zooals Sommelsdijk voorstelde, door een bombardement dier roofsteden het kwaad te wreken, laat staan het te stuiten door de uitzending eener werkelijk voldoende macht. Alleen de admiraliteit van Amsterdam rustte jaarlijks een paar snelzeilende kruisers uit²⁾. Het slappe optreden der Republiek maakte hier en elders een zeer slechten indruk, vooral toen zij meer en meer haar heil zocht bij het aanbieden van geschenken aan de roovers in plaats van bij hun bestraffing. Toch werd bij dien strijd tegen de zeeroovers door kapiteins als Lijnslager, Pieterse, Van Wassenaer, Boudaen en anderen menige heldhaftige daad bedreven.

En in de binnenlandsche zaken ging het even slap.

De Oranjepartij had gehoopt, dat het huwelijk van den Prins iets te zijnen gunste zou uitwerken, en George II had werkelijk bij gelegenheid van dat huwelijk (1734) den Staten-Generaal laten weten, dat hij daardoor de verbintenis met de Republiek had willen versterken. Maar de Staten antwoordden koeltjes, dat zij, gevoelig voor het vertrouwen des konings in de „vrije Republiek”, zijne dochter gaarne opnamen in hun gebied en lieten daarbij niet na te spreken van „de tegenwoordige gesteldheid onzer regeering, welker behoudenis ons ter harte gaat”. De Prins begaf zich kort na zijn huwelijk naar het leger van prins Eugenius aan den Rijn om er als vrijwilliger deel te nemen aan den veldtocht. Ook deze oorlogservaring hielp hem niet bij de vermeerdering van het krijgsvolk der Republiek, wegens den dreigenden toestand van Europa in den poolschen successie-oorlog, om zijne verheffing tot generaal der infanterie te bewerken; en evenmin kreeg hij zitting in den Raad van State of slaagde erin zijn markiezaat in Zeeland terug te ontvangen; zelfs in de „stadhouderlijke” provinciën bleek zijne macht te gering om iets te veranderen aan de bestaande

1) De Jonge, IV, blz. 147 vlg.

2) ib., blz. 154/5.

misbruiken, waaraan hij zich wel diep ergerde, welker groot gevaar voor den staat hij zoo goed als iemand inzag maar waartegen hij geen afdoende maatregelen vermocht te nemen, ofschoon hij nu en dan ernstig klaagde over het hem gedane onrecht en geene gelegenheid verzuimde om met vertrouwde regenten in alle provinciën betrekkingen aan te knopen, zoowel met stedelijke „matadors” als met invloedrijke leden van de ridderschap.

Ook bij den raadpensionaris en bij Fagel vond hij nog altijd geringen steun: de eerste bleef bij „bonnes paroles”, klaagde de Prins, en de ander had in alles „een swaer hoofd”. Hij dacht er herhaaldelijk over het land te verlaten en zich terug te trekken naar zijne duitsche bezittingen, maar dit scheen hem ten slotte toch onverantwoordelijk met het oog op de traditiën van zijn geslacht¹⁾. Hij bleef, klagend over zijn treurig lot „in de verbisterde Eeuw, die wij thans het ongeluk hebben te beleeven, daer het schijnt dat de ondankbaerheit op den hoogsten top gesteegeen is” en op zijn eigen tijd toepassend het horatiaansche: „aetas parentum pejor avis tulit”, eraan twijfelend of „zijne zwakke schouderen” ooit wel in staat zouden zijn den last eener regeering van een zoo door „eygenbaet en kabale” verscheurden staat te dragen. Doch hij wilde geen krachtige middelen aanwenden om de regenten ertoe te noodzaken hem aan het hoofd te stellen; hij zat stil en wachtte af overeenkomstig den raad van den voorzichtigen Fagel, terwijl de krachtiger, tot handelen geneigde persoonlijkheden in zijne omgeving: Duncan, Aylva en anderen, meer en meer op den achtergrond moesten treden. Enkele pamfletten uit dezen tijd, met name „De Hollandsche Patriot” van 1735²⁾, die verklaarde, waarom de partijnaam „princeluiden” voor een ijverig „prinsman” een eernaam moest heeten gelijk in de dagen der oude stadhouders en waarom de schrijver en de zijnen meer recht hadden om „goede patriotten” te heeten dan de Staatsgezinden, die zich van ouds dien naam hadden toegeëigend, bewezen, dat de Oranjepartij den moed nog niet opgaf. Maar de betuiging ook in dit pamflet, dat de Prins niet meer, zooals zijne voorgangers, tegenover de Statenregeering stond doch met zijn aanhangers deze „gehouw en getrouw”

1) Een en ander uit zijne talrijke brieven in de verzameling in het Kon. Huisarchief, Willem IV, n°. 173.

2) Knuttel, n°. 16979 vlg.

wilde wezen, toonde duidelijk aan, dat op verandering voor het oogenblik weinig kans bestond. Toch waagde de schrijver te beweren, dat de „hooge ampten” volstrekt niet, zooals tijdens De Witt, waren „gemortificeert”, integendeel, dat zij „open en impetrabel” waren gebleven en het den Prins en de zijnen dus vrij stond erom te vragen. Een en ander gaf tot weinig meer aanleiding dan tot min of meer heftige protesten in pamfletten van tegengestelde strekking, die den „giftigen” schrijver „geezelroeien” aanboden en de „bataafsche vrijheid” op historische gronden tegen de „tirannye van Graven en Stadhouders” heetten te verdedigen. De Prins eischte zelf wel niets maar Gelderland waagde het herhaaldelijk bij de andere gewesten op zijn aanstelling in de ambten zijner voorvaderen aan te dringen, ernstig wijzend op het verval van financiën en krediet, van 's lands militie en zeemacht, op „de declinerende agting van dezen staet bij naburige mogendheden”. Maar dit alles bracht Holland niet tot inkeer evenmin als de herhaalde klachten der Staten-Generaal en van den Raad van State over den treurigen toestand, die zelfs den bisschop van Luik veroorloofde 's lands troepen uit zijn gebied te verwijderen, terwijl de noodzakelijkheid eener nieuwe sluiting van het „comptoir-generaal” jaar op jaar als het zwaard van Damocles dreigde.

In deze omstandigheden overleed de oude en reeds lang door jicht ernstig geplaagde raadpensionaris 1 December 1736. Het land had „zijn hoofd verloren”, den eenigen man, die in de toenemende verwarring nog de zaken had kunnen drijven. Zijn opvolger werd in het volgende voorjaar de tesorier-generaal Anthonie van der Heim. bekwaam als weinigen maar allerminst een man van kracht en energie, terwijl ook hij bovendien gebonden werd aan een „berichtschrift”, dat hem gebood „zorg te dragen dat de tegenwoordige regeeringsvorm in alles bewaard” zou worden en wat hem ter oore kwam aangaande plannen daartegen onmiddellijk „den Staten aan te dienen”. Het voortbestaan van den regeeringsvorm scheen verzekerd ... zoo lang de Staat zelf ten minste nog zou kunnen bestaan.

Maar niet ieder zag den toestand zoo donker in. De tot geen „partij” zich rekenende Lieven de Beaufort schrijft in zijne „Verhandeling van de Vryheit in den Burgerstaet”¹⁾ nog van den regee-

1) Blz. 9, 51, 108 vlg., 121 vlg., 135, 140, 147, 234.

ringsvorm als van het „bysonder slag van Regeering, by andere soo niet bekend”, van de in zijn oogen bewonderenswaardige „Staetsgewyse Regeering”, die, „tusschen beiden gemaetigt”, noch aristocratie noch democratie noch vooral de voór de vryheid zoo gevaarlyke „onbepaelde Eenhoofdige Regeering”, zelfs „het bolwerk van de vryheit van Europa” mag heeten, gegrond op „de Wet” en daarvan alleen afhingende, bestuurd „voor het grootste gedeelte” door „eerlyke luyden, deugdsaeme menschen, beminnaers van haer Vaderland”; hij meent, dat zij, „aldus wijslyk vastgesteld en gemaetigt zijnde, niet alleen vry is van de gebreken en onheylen, daer de andere Regeeringswysen aen onderhevig zijn, maer is te gelijk soo sagt, soo aengenaem, en soo heylsaem voor de Onderdaenen, als een redelyk mensch van Gods zegen soude mogen wenschen” — een zelfverblindung, die allerminst zeldzaam was in dien zelfgenoegzamen tijd en samenhing met de groote vrees voor het „erfstadhouderschap, zeer gevaerlyk voor de vryheit, zoo niet daermede onbestaenbaer”, zelfs al beperkte men het „illuster hoofd” door scherpe instructiën 1).

1) - Blz. 109.

HOOFDSTUK III.

HANDEL EN NIJVERHEID OMSTREEKS 1740.

De langdurige oorlog in het begin der eeuw tegen Frankrijk en het daarmede, voorzoover het koning Philips van Anjou gehoorzaamde, verbonden Spanje had onzen handel een deerlijken knak gegeven, met name onzen handel met Zuid-Europa en Spaansch-Amerika, welks verval, zooals bij het nauw verband tusschen een en ander wel moest, op dien met de noordelijke streken van Europa een aanzienlijken invloed ten kwade uitoefende. Onze handel toch was nog altijd een vrachthandel, die de produkten van de eene wereldstreek met winst in de andere zocht te verkoopen en dan de daarvoor gebruikte schepen weder laadde met „retouren”, afkomstig uit de laatste. Zoo moest het belemmeren van handel op zoo belangrijke markten, als Frankrijk en Spanje in de 17de eeuw voor onze kooplieden geweest waren, noodzakelijk noodlottig werken ook op den handel naar elders, te meer omdat thans de neutralen ongehinderd de voordeelige vrachtvaart overnamen — de Denen, Bremers en Hamburgers, die de produkten uit het Noorden zonder al te veel bezwaren in de fransche en spaansche havens konden afzetten en daarvoor in de plaats fransche en spaansche produkten terug in lading namen. En niet alleen de handel op Spanje en Frankrijk leed ernstige verliezen, ja stond tijdelijk geheel en al stil, doch ook die op Italië en de Levant had met dezelfde ernstige bezwaren te kampen. De vijandelijke kapers, vooral die van het ook in dezen tijd weder zeer lastige Duinkerken ¹⁾, bemachtigden tot hoog in de Noordzee, tot ver in den Atlantischen Oceaan, tot in het gezicht onzer havens en kusten, ja tot in onze

¹⁾ Zie blz. 26, 29.

riviermonden de koopvaarders, die niet voldoende gewapend of van voldoende konvooi voorzien waren; de beveiliging van de vaart door wapening en door geregeld begeleiden sleepte aanzienlijke kosten mede, die de koopman grootendeels op zijne winst moest verhalen, tenzij hij er de voorkeur aan gaf te trachten zijne goederen tegen hoogen marktprijs te verkoopen, wat ook al weder den mededingenden neutralen, die met den oorlog weinig of niet te maken hadden, ten goede kwam. En de gelijktijdige algemeene oorlog in de Oostzeelanden belemmerde onzen handel ook daar ten zeerste, al namen wij in dien krijg niet onmiddellijk deel. Daarbij kwam dan nog de zeeroof der barbarijsche piraten, die van iederen oorlogstoestand in Europa voordeel trokken, en, voorzoover den handel op Amerika betrof, de rooverijen van de weinig minder hinderlijke en woeste „fibustiers” op de Antillen, het uitschot van alle natiën. Eindelijk ging de zoo voordeelige clandestiene maar in tijden van vrede oogluikend toegelaten handel der Republiek op de amerikaansche koloniën van Spanje, die zich toen nog van de zuidelijkste streken van Zuid-Amerika tot ver in Noord-Amerika uitstrekten, te niet, zoowel door de bovenvermelde kaapvaart en rooverij als door het strenger toezicht der spaansche koloniale overheden. Zelfs de zegepralen voor Cadix en Vigos leverden in plaats van voordeel voor de nederlandsche kooplieden nadeel op, want de veroverde en verbrande goederen waren grootendeels de hunne¹⁾. Ook de groote compagnieën leden zeer onder dezen toestand, daar zij, zoowel als de particuliere kooplieden, hare artikelen minder gemakkelijk van de hand konden zetten. Ook het grootere weerstandsvermogen der compagnieën kon dit op den duur niet volhouden; zoowel dividenden als aandelen ondervonden den terugslag op zeer gevoelige wijze. En wat in de plaats kwam voor die nadeelen, welker invloed zich alom in het nog vooral van handel en zeevaart levende land deed gelden, kon onmogelijk de zware verliezen goedmaken. De bloeiende kaapvaart der Zeeuwen tijdens den oorlog leverde wel aanzienlijke tijdelijke winsten²⁾; de zeer onzedelijke schacherhandel met de barbarijsche en andere zeeroovers, wier op onze eigen koopvaart gemaakte „prijzen”

1) Zie blz. 26 en Knuttel, pamflet n°. 16231: Korte schets van 's Lands welvaren, blz. 14.

2) Zie blz. 26/7.

weder door onze kooplieden — vooral sommige amsterdamsche Joden maakten zich daaraan schuldig — werden opgekocht; de clandestiene vaart op Frankrijk en Spanje, weldra openlijker met bijzondere fransche en spaansche paspoorten gedreven, gaf eenige tegemoetkoming; maar het ergste, het verloop van den eigenlijken handel naar de neutralen, kon toch niet worden verhoed.

Die neutralen waren ten deele de Denen, die, hoewel met de naburige Zweden op slechten voet, toch op de fransche, spaansche, zelfs italiaansche havens veel gemakkelijker handel konden drijven dan de onzen, maar in hoofdzaak Hamburg en Bremen.

Hamburg vooral, in dezen tijd weder door een energiek bestuur geleid, steeg snel tot een belangrijke hoogte, zoodat het na Amsterdam reeds de belangrijkste handelshaven van Europa mocht heeten. Het maakte van de schoone gelegenheid handig gebruik, verminderde de lasten voor den koophandel zeer aanzienlijk, zoo zelfs dat het als vrijhaven kon gelden, en trok steeds meer den koopman tot zich: zijn schoone ligging als haven voor Noord-Duitschland werd opnieuw een onwaardeerbaar voorrecht, waartegenover het moeilijk bereikbare Amsterdam zich nauwelijks als eerste koopstad kon handhaven en ook het juist krachtig opkomende Londen, door denzelfden oorlogstoestand getroffen als Amsterdam, geen goede kansen had. En onze voorouders wisten het maar al te goed: de handel, die eenmaal andere wegen heeft gekozen, komt zoo gemakkelijk niet weder op den ouden weg terug; andere relatien zijn aangeknoopt, andere kanalen gezocht, andere gewoonten aangenomen en slechts met veel moeite komt de oude toestand weder ... als hij terugkeert.

Dit ondervonden de nederlandsche kooplieden ook na den vrede van Utrecht en na het herstel der orde in het Noorden eenige jaren daarna ¹⁾. Niet alleen, dat zij met Hamburg den strijd moesten aanden, niet alleen dat zij hadden te kampen met de in Denemarken, Zweden, het jonge Rusland en het opkomende Pruïsen ontwaakte lust tot het drijven van eigen handel, waardoor hunne noordsche „negotie” zeer „verflauwde”; niet alleen dat zij den overal in Europa als paddestoelen uit den grond opschietenden handelmaatschappijen en ree-

1) Over den toestand van den handel in dezen tijd veel in het reeds aangehaalde pamflet van 1714: Korte schets.

derijen het hoofd moesten bieden, maar Frankrijk en Engeland verhieven zich tot eene voor dezen ongekende handelsgrootheid.

Frankrijk, dat nooit Colbert's denkbeelden geheel ter zijde had gesteld, had van de goede verhouding tot Spanje gebruik gemaakt om voor de fransche kooplieden gunstige voorwaarden te bedingen in de havens van Spanje, zijne koloniën en zijne bezittingen in Italië: Bordeaux, Hâvre, Marseille werden ernstige mededingers van Amsterdam en Rotterdam. Veel krachtiger echter ontwikkelde zich de engelsche handel, hoofdzakelijk samenkomend in de groote koopstad aan de Theems, die zich weldra beroemen mocht op een minstens dubbel zoo talrijke bevolking als Amsterdam kon aanwijzen. De heerschappij der Whigs, weldra voor lange jaren bevestigd door den loop der politieke gebeurtenissen in Engeland, kwam ten goede aan de engelsche kooplieden, de krachtigste steunpilaren dier partij. De in 1706 bezegelde nauwe vereeniging van Engeland en Schotland onderwierp ook het laatste aan de voor den inlandschen handel en nijverheid voordeelige, voor de buitenlandsche mededinging doodelijke Navigatie-acte, die den handel der Nederlanders op Engeland zoo zwaar had getroffen en hen in hoofdzaak alleen vee, boter en kaas daar liet invoeren¹⁾. Engeland wist zich door het verdrag van 1703 bijna geheel van den buitenlandschen handel van Portugal meester te maken. Terwijl de Republiek uit den spaanschen successiekrijg naast het twijfelachtig voordeel der barrière alleen de bevestiging harer economische overheersching van België verkreeg, wist de engelsche koopman zich door fransche bemiddeling bij het „assiënto-verdrag” meester te maken van het monopolie tot invoer van slaven in de spaansche koloniën in Amerika en het recht te bedingen om jaarlijks een schip met goederen naar Panama te zenden. Het bezit van Gibraltar en Minorca gaf hem den sleutel van de Middellandsche zee, dat wil zeggen van den handel op Italië en den Levant. In Amerika rondde Engeland zijn bezit af door de bemachtiging van Nieuw-Schotland en Nieuw-Foundland, zoodat de geheele noordoostkust samenhangend engelsch grondgebied was geworden en de uiterst voordeelige handel op de nederzettingen der wilde Indianen zoowel als die met de voortbrengselen

¹⁾ Men rekende in dezen tijd voor den handel op Engeland 1 hollandsch schip tegen 10 of 12 engelsche schepen.

der plantages in Carolina en elders geheel in engelsche handen kwam. In Hindostan maakte de engelsche Oost-Indische Compagnie gebruik van de toenemende oplossing in het rijk van den Groot-Mogol om Madras en Bombay te maken tot belangrijke middelpunten. De ingrijpende hervorming in 1708 van die compagnie naar de gewijzigde behoeften gaf nieuwe energie aan haar lang kwijnend bestaan. Een krachtige oorlogsvloot, grooter dan die van eenige andere natie en met zorg beheerd, beschermde de engelsche belangen over de geheele wereld. Van het begin der 18de eeuw dagteekent een algemeene verheffing in Engeland's economisch, vooral in Engeland's commercieel leven, die niet anders dan tot nadeel der Republiek kon strekken. Overal ontmoette de nederlandsche koopman den engelschen op de wereldmarkt en overal zag hij dezen langzaam maar zeker de overhand behouden.

Is het wonder, dat in de eerste jaren na den vrede van Utrecht hier te lande een soort van malaise, een onbehagelijk gevoel van gevaar voor de grondslagen van het bestaan der Republiek zich deed gelden? Haar handel was nog allesbehalve geheel verlopen. Hoewel spoedig na, toch ook nog met Engeland stond de Republiek altijd als handelsmogendheid vooraan in de rij: nog gingen jaarlijks 130 à 140 schepen naar de spaansche, 250 à 300 naar de fransche havens; nog hield de zouthandel op Portugal 300 schepen bezig; nog zond de Oost-Indische Compagnie jaarlijks 25 à 30 rijkbeladen vaartuigen huiswaarts¹⁾; nog was de russische handel grootendeels in hollandsche handen; nog zeilden jaarlijks meer dan 1000, zij het dan niet meer volgeladen, hollandsche schepen door de Sont; nog was er geen voorname haven op de wereld, of de hollandsche vlag vertoonde er zich; nog was Amsterdam minstens een halve eeuw lang zoo niet het, dan toch een „wereldpakhuis”. Maar de klachten over achteruitgang lieten zich reeds hooren²⁾; hollandsche schepen, die van Amsterdam naar de italiaansche havens gingen, waren dikwijls twee maanden lang ver te zoeken en de winst was gering; vele schepen gingen met halve lading uit en keerden met ballast terug; de concurrentie werd zoo bezwaarlijk, dat vele handelaars zich terugtrokken en, tevreden met het verdiende, als renteniers gingen leven. En de

1) Vgl. mijn Verslag van eene reis naar Italië (1900), blz. 18.

2) Zie vooral het pamflet: Korte schets, boven genoemd.

algemeene uitputting der Republiek liet eene herleving der oude energie, als in Engeland, niet toe.

In deze omstandigheden was het plan tot oprichting eener nieuwe overzeesche compagnie in het naburige Oostende een ernstige bedreiging te meer voor den koophandel der Republiek, waartegen zij zich met alle kracht moest verzetten, wilde zij niet ook de laatste vrucht zien verloren gaan van den uitputtenden krijg, waaruit zij pas was te voorschijn gekomen: hare economische heerschappij over het Zuiden, die deze gewesten moest beletten gebruik te maken van de voorbeeldeloos schoone ligging, waardoor Antwerpen eenmaal groot geworden was.

Reeds de eerste pogingen na den vrede door enkele kooplieden te Oostende, Brugge en Antwerpen — meest allen van vreemde nationaliteit: Franschen, Engelschen, zelfs de hollandsche koopman Cloots — in het werk gesteld om de tegen het einde der vorige eeuw opgekomen plannen¹⁾ tot regeling van den handel op Indië en Afrika van Oostende uit weder op te vatten werden met kracht door den staatschen koopman tegengegaan. De geldzuchtige markies De Prié²⁾, die als gevolmachtigd minister van keizer Karel VI te Brussel bij afwezigheid van den landvoogd prins Eugenius de zaken leidde, was wel geneigd die bijzondere ondernemingen op verre landen te steunen, voorzover zij hem persoonlijk voordeel opleverden, maar gevoelde overigens weinig voor een krachtig en stelselmatig bevorderen van den overzeeschen handel der aan zijne zorgen toevertrouwde gewesten, wier nijverheid daaruit intusschen ook een nieuwe grootsche ontwikkeling mocht hopen: hij wenschte in de eerste plaats in het belang der algemeene politiek van zijn meester, den voormaligen bondgenoot van Marlborough en Heinsius, de goede verstandhouding met de zeemogendheden te bewaren en deze niet te verbitteren door benadeeling harer economische belangen. De hollandsche en engelsche overheden op de kust van Afrika en in Indië bemoeilijkten dan ook die ondernemingen uit Oostende aanhoudend en namen zelfs enkele schepen in beslag; de engelsche maar vooral de hollandsche kooplieden lieten niet na hevige protesten tegen de vaart van Oostende uit op Indië en Afrika hooren en hunne regeeringen bleven in dezen

1) Huisman, l.l. p. 29 suiv.

2) Huisman, p. 95 suiv.

niet achter, zich beroepend op de strenge bepalingen van den vrede van Munster en van het barrière-traktaat. Maar de belgische kooplieden gaven den strijd niet op en vestigden zelfs eene factorij aan de kust van Coromandel, terwijl zij ook in China te Kanton hun zetel opsloegen. In den tijd der groote compagnieënkoorts omstreeks 1720 vormden eenigen hunner te Antwerpen, krachtig gesteund door den energieken en bekwamen raadsheer De Nény, die prins Eugenius en de regeering te Weenen met de zonderlinge praktijken van De Prié bekend maakte, het plan om te Oostende eene „Keizerlijke en Koninklijke Compagnie” op te richten. Zij wisten de toestemming der regeering te Weenen te verkrijgen voor de nieuwe compagnie, die op het einde van 1722 haar charter ontving van den keizer, zelf zeer geneigd om de economische ontwikkeling zijner staten te bevorderen ¹⁾.

De staatsche en engelsche regeeringen, door hare overzeesche compagnieën krachtig aangezet, protesteerden ten heftigste tegen deze voornemens. Vooral de eerste: zij kwam op voor het monopolie harer onderdanen, ontkende thans tegenover de Belgen formeel het recht van iedere natie op de „vrije zee”, welk beginsel honderd jaren te voren door De Groot en de zijnen, in overeenstemming toenmaals met en in naam van de Staten van hun tijd, zoo krachtig was verdedigd en nu tegen de beweringen der staatsche regeering door De Nény en de zijnen werd aangevoerd; zij dreigde zelfs met oorlog. Een breede stroom van pamfletten, die jaren lang van de levendige belangstelling der openbare meening in de Republiek de onmiskenbare blijken gaf, moest het goed recht der Republiek betoogen op het beletten van de oprichting dezer gevaarlijke mededingster harer eigen compagnieën. Pamfletten, vertoogen ²⁾, dreigementen wisselden elkander voortdurend af. Maar de belgische kooplieden bleven bij hunnen handel volharden; hunne schepen verschenen van 1724 tot 1728 in Indië en behaalden er aanzienlijke winsten; hunne waren vonden in Europa aftrek en deden zelfs de prijzen op de amsterdamsche markt merkbaar dalen onder invloed van den grooteren aanvoer van indische en chineesche produkten, zoodat de aandeelen

¹⁾ Huisman, p. 200 suiv.

²⁾ *ib.*, p. 394 suiv. Belangrijk daaronder vooral Pattijn's *Mare Liberum* (1726), een tegenhanger van De Groot's geschrift. Vgl. de pamfletten bij Knuttel op deze jaren.

der engelsche en nederlandsche oost-indische compagnieën weder tijdelijk daalden¹⁾. De pamflettenstroom bereikte nu natuurlijk een groote hoogte: dissertaties, discoursen, refutaties, memoriën, antwoorden, vertoogen, brieven, traktaten volgden elkander in den waren oorlog op het papier, die thans de belanghebbenden van beide kanten met elkander voerden — een oorlog, die aan heftigheid en scherpte van bewijsvoering, ook aan gezochtheid en oneerlijkheid van argumenten, vooral van de zijde der in hun bedrijf aangevallen staatsche kooplieden, weinig te wenschen overliet. De keizerlijke regeering te Weenen geraakte in een moeilijken toestand: hare algemeene staatkunde noodzaakte haar met de zeemogendheden op goeden voet te blijven en vooral de wensch des keizers om zijn erflanden aan zijne dochter Maria Theresia verzekerd te zien moest hem de wenschen en belangen zijner oude bondgenooten met groote zorg doen overwegen²⁾. De verwijdering van De Prié en de vervanging van prins Eugenius door aartshertogin Maria Elisabeth als landvoogdes der Oostenrijksche Nederlanden (1725) redde de compagnie van Oostende niet, evenmin als de wanhopige pogingen der antwerpsche kooplieden om de regeering te Weenen over te halen hunne belangen en die hunner gewesten niet op te offeren aan de algemeene staatkunde der dynastie. Door tusschenkomst van Frankrijk lieten de zeemogendheden en de keizer zich vinden tot de preliminairen te Parijs (31 Mei 1727), waarbij de voornaamste zaak was, dat de belgische compagnie voor zeven jaren werd geschorst. De kooplieden van het Zuiden trachtten ten minste nog den europeeschen handel der compagnie of eenig aandeel daaraan uit de schipbreuk te redden; zij hoopten een oogenblik hunne stichting met de deensche indische compagnie te kunnen vereenigen. Maar niets gelukte: het lot der compagnie was beslist, de koers harer aandeelen daalde, na eenige golving onder den indruk van allerlei beursgeruchten en beursmachinaties, definitief beneden pari. De onderhandelingen der keizerlijke regeering met de zeemogendheden stuitten hier af op den taaien tegenstand der staatsche en engelsche kooplieden, die aan de bijna vermoorde gevaarlijke mededingster geen enkele levenskans wilden laten. Het eenige, wat men nog voor België

1) Huisman, p. 355 suiv.

2) Zie boven, blz. 98/9.

verkreëg was de vergunning tot uitzending van twee „vaisseaux de permission” naar Indië. Bij het verdrag van Weenen van 16 Maart 1731, gevolgd door de „acte de concurrence” van 20 Febr. 1732, werd eindelijk bepaald, dat „tout commerce et navigation des Pays-Bas autrichiens vers les Indes orientales cesseront d’abord, entièrement et à perpetuité”, terwijl de handel op West-Indië volgens het traktaat van Munster verboden bleef 1).

Zoo was een gevaarlijke concurrent voorgoed van de markt verjaagd en waren de Zuidelijke Nederlanden economisch opnieuw onderworpen aan de genade van het Noorden, dat in dit opzicht geen genade kende.

Maar de andere concurrenten konden niet zoo licht worden verwijderd. Integendeel, zij begonnen overal den nederlandschen koopman op zijn beurt te verdringen. Het was omstreeks 1740 geen geheim meer, dat de nederlandsche handel zijn hoogtepunt reeds lang voorbij was 2). De tijd was ver, dat de nederlandsche koopman, in zijn opkomst tot groote dingen geprikkeld door de kans zelfs op kleine winst, alle gelegenheden om handel te drijven ten ijverigste opzocht; hij was ingeslapen op zijn verzamelde rijkdommen; hij reisde niet zelf meer naar verre landen of zond er zijn zoons of bedienden heen maar bleef met zijn medewerkers zitten op zijn kantoor, vertrouwend op zijn oude handelsrelatiën; de zoons, als zij nog zich verwaardigden koopman te heeten en niet liever den meestertitel aan de academie najoegen, verteerden in weelde het door hunne vaders opgetaste geld, minachtten het kantoorwerk en den dagelijkschen inspannenden arbeid, spotten met de noeste vlijt en de spaarzaamheid der ouders, waagden zich aan verderfelijke speculatiën op de Beurs in plaats van zich te wijden aan hunne koopmanszaken en stapelden faillet op faillet, zoodat het oudhollandsche krediet welhaast een legende begon te worden en menig voormalig rijk koopmanszoon, voorgoed verloren, als ondergeschikte, „onderkoopman”, „om peper” naar Indië moest vertrekken; de staatsche consuls in vreemde

1) Huisman, p. 482.

2) Zeer belangrijk voor wat nu volgt zijn, behalve pamfletten als de Korte schets van 1714, de tafereelen in Van Effen’s *Holl. Spectator*, bij Langendijk, *Spiegel der hedendaagsche kooplieden*, en de vertoogen van baron Van Imhoff aan de Heeren Zeventien, ten deele ook aan den Prins zelve uit dezen tijd. Vgl. ook Haller’s *Tagebücher*, uitg. Hirzel (1883), S. 31.

handelshavens waren niet meer als de Haga's der 17de eeuw maar staken voor de verleende bescherming en de verstrekte inlichtingen een aanzienlijk deel van de winst in hun zak en verblindden de oogen door hun rijkdom en prachtliefde; de nederlandsche koopman zorgde niet meer voor nauwkeurige inlichting betreffende oude en nieuwe handelsartikelen en handelswegen maar volhardde — de handelsgids van Le Long, die van 1700 tot 1780 nagenoeg onveranderd bleef in zijne zes of zeven uitgaven van dien tijd, bewijst het voldoende — bij zijn oude gewoonten; hij vertrouwde op de soliede deugdelijkheid van zijn fabrikaat, zijn waar zonder te bedenken, dat zijn concurrent door lagere prijzen, dikwijls voor mindere maar toch nog bruikbare kwaliteit van artikelen, den koper te gemoet kwam; die soliede deugdelijkheid zelf, hoe luide nog geprezen, bestond in dezen tijd dikwijls ook slechts in naam en de onbetrouwbaarheid van menige door Nederlanders geleverde waar werd een nieuw groot nadeel voor den nederlandschen handel, die zijn prijzen niet wijzigde in verband met het afnemen van de hoedanigheid. Engelschen en Franschen, Denen en Zweden, Bremers en Hamburgers, voornamelijk de eersten en de laatsten, dachten anders en handelden anders dan de staatsche koopman; het gevolg was, dat zij hem allengs van de markten verdrongen. Maar bovendien, de hollandsche vlag waaide niet meer boven de vlugste zeilers, de ruimste vrachtvaarders; zij werd niet meer gevoerd door de ervaarste zeelieden ter wereld aan het hoofd van voortreffelijk geoeffende bemanningen. Tal van getuigenissen omstreeks 1740 bewijzen, dat de scheepsbouw hier te lande, verachterd en verouderd¹⁾, niet meer met dien der ondernemende Engelschen kon wedijveren, zoodat men zelfs engelsche ingenieurs en bouwmeesters te hulp moest roepen bij den bouw onzer oorlogschepen, als soms nog een enkele admiraliteit zich tot zulk een bouw verstoutte. De laadruimte onzer oostinjevaarders gelijk die onzer koopvaardischepen in het algemeen werd voor een groot deel ingenomen door allerlei overtollige pakkage der bemanning, die, van den kapitein tot den kajuitsjongen, haar eigen zaakjes dreef. De uitrusting der schepen, wat touwen, masten en ankers betreft, liet bij den achteruitgang ook van de verschillende industrieën ten onzent veel te wenschen over, grootendeels weder

1) Zie De Jonge, dl. IV, blz. 257 vlg.

onder den invloed van gebrek aan activiteit bij de reederijen en admiraliteiten. Er werd niet genoeg zorg gedragen voor de voeding en het onderhoud der bemanning. Het aantal der officieren op onze koopvaarders was te klein en de bemanning te zwak om te voldoen aan de hooge eischen van snelheid in de vaart, waaraan bij de toenemende concurrentie behoefte bleek te bestaan. De algemeene welvaart hier te lande, die de begeerte om op zee te gaan en de bezwaren van het harde zeemansleven te trotseeren sterk had doen verminderen; de ruime zorg voor den arme, die door tallooze organisatiën van weldadigen aard werd gesteund — dat een en ander verminderde zeer het aanbod van inlandsche werkkrachten voor den zeedienst, terwijl de buitenlandsche op de beter onderhouden en beter betaalde engelsche en zweedsche en andere schepen voldoende plaatsing konden vinden.

Geen wonder dat reeds in 1714 op middelen werd gezonnen om in den toestand van onzen handel verbetering te brengen. Vooraan bij die „middelen van redres”¹⁾ stond het ontlasten van den handel met betrekking tot de paal-, haven-, loods-, anker gelden en hoe de talrijke lasten op binnenvallende schepen meer genoemd werden, die in onze havens veel te zwaar drukten en de schepen dreven naar vrijhavens als Bremen en Hamburg²⁾; dan betere inrichting van het consulaatwezen door het aanstellen van staatswege van consuls tegen vast salaris en niet meer tegen rekkelijke percenten van de „onder hunne protectie” komende lading³⁾; vervolgens beter beveiliging tegen zeeroovers door krachtiger convooien; bevordering van emigratie voor de hier al te talrijke kooplieden naar onze koloniën, waar dan de groote compagnieën hare monopolieën wat moesten matigen om die emigranten in staat te stellen handel te drijven met de produkten des lands; de Kaap, Ceilon en Java — reeds in de 17de eeuw nu en dan zonder vast stelsel daarvoor bestemd — schenen door ligging, rijkdom en klimaat voor zulke koloniën als aangevezen, in het Westen het ook reeds tijdelijk voor hetzelfde doel bestemde Suriname, uiterst geschikt voor aanplant van indigo, cacao, koffie enz. om niet te spreken van de reeds bloeiende suiker-

1) Korte Schets, blz. 25 vlg.

2) ib., blz. 31.

3) ib., blz. 32.

plantages, die er „de voornaemste winste en handel” uitmaakten, en van den veelbelovenden handel van daar uit door het nog onbekende maar ook veelbelovende binnenland naar de Zuidzeelanden¹⁾; onderwijs in handelswetenschappen, chemie, mathesis en filosofie, „fundamenten van alle kennis”, in de voornaemste steden van overheidswege²⁾; „kamers van commercie”, aan wier hoofd een groote „Raad van Negotie”, dienden overal te worden opgericht.

Bovenal moest het onwaardeerbare beginsel van handelsvrijheid worden gehuldigd, zoo passend in een vrije republiek, die ook in het belang van den handel de vrijheid van geweten nog krachtiger dan thans diende te handhaven. Maar daarnaast moest ook gezorgd worden voor de weerbaarheid van den staat, die steeds gereed moest staan om de rechten zijner onderdanen te land en ter zee te handhaven; vooral ter zee, waarvoor eene vloot van 140 goede schepen noodig scheen; maar ook te land, waar Holland en Zeeland samen tot een onneembare vesting te maken waren met hulp van inundatie en forten. Zoo zouden „de vervallen zuilen van ’t gemeene lands welvaren” weder kunnen worden opgericht tot heil van land en volk, meent de verstandige en wel onderrichte schrijver van een der merkwaardigste pamfletten uit den tijd onmiddellijk na den vrede.

Maar van al dat schoons kwam voorloopig weinig en de handel, van alle zijden door concurrentie bedreigd, bleef kwijnen, ook ten gevolge van de schokken, door het verloop van den wilden actiehandel omstreeks 1720 veroorzaakt; ook door het toenemen der zee-rooverij in de Middellandsche en de krachteloze staatkunde in de Oostzee, die zelfs omstreeks 1723 weder deed vreezen voor belemmering van het verkeer in de Sont door den koning van Denemarken³⁾. De onzekere toestand in Rusland, waar de groote Peter de vaart op Archangel in 1722 belette ten einde de Hollanders te dwingen zijn nieuwe stad Petersburg te bezoeken, en waar, hoewel na zijn dood de oude vaart weder herleefde, de onstandvastigheid der regeering steeds een dreigend gevaar opleverde, werkte niet minder belemmerend en de Engelschen maakten er weder handig gebruik van voor hun handel ook op Riga. Daartegenover echter verhief zich omstreeks 1722 te

1) Korte Schets, blz. 35 vlg.

2) ib., blz. 67 vlg.

3) Wagenaar, XVIII, blz. 281.

Medemblik, te Petten en op Texel met de daar gegraven oesterputten een levendige handel in oesters, ontwikkelde zich de zeeuwsche meekrapnegotie en maakte de bloei van Rotterdam de stichting eener beurs aldaar in 1724 noodig¹⁾.

Van groote beteekenis was bij dat alles de toestand van het postwezen, waarbij al weder persoonlijk belang, gunstbetoon en familieregeering een belangrijke rol speelden²⁾. Postmeestersplaatsen werden aan kinderen geschonken of tegen zware opbrengst ondershands aan den meestbiedende verpacht of verkocht ten voordeele van den betrokken burgemeester of zijne familie, terwijl de benoemde postmeester er alleen op uit was om zooveel mogelijk van het brievenvervoer te trekken. Dat waren reeds bedenkelijke gevolgen van het oude stelsel om het recht op brievenvervoer aan de stedelijke regeeringen toe te kennen. Maar er was meer. Bij het gemis aan behoorlijk toezicht werd het brievegeheim slechts zeer onvolledig bewaard, werden de onkosten der brieven steeds zwaarder, liet de regelmatigheid der bestelling veel te wenschen over; de aangestelde boden lieten hun werk door anderen waarnemen. Zoo werd het verlangen naar een betere postregeling algemeen en zag men ten slotte alleen heil in centralisatie van het postwezen, hetzij in handen der Staten, hetzij in die van den gewenschten stadhouder.

Eerst in 1725 kwam men onder Slingelandts invloed tot een krachtigen maatregel: verbetering van de heffing der convooien en licenten. Na lange onderhandelingen tusschen de gewesten, met name over het door de Unie sedert hare oprichting aangenomen beginsel van „eenparige heffing”, werd namelijk wegens „het verval en de inegaliteit in den ophef”, in het belang ook der „herstellinge van 's landts navale macht”³⁾ door de Staten-Generaal een nieuwe lijst van convooien en licenten, van in- en uitgaande rechten dus, vastgesteld, waarbij deze rechten aanzienlijk verlaagd werden tot ongeveer op de helft van het vroegere bedrag. Maar deze maatregel hielp minder dan men gedacht had⁴⁾. De knoeierijen bij de heffing gingen voort,

1) Le Long, Koophandel van Amsterdam, II (uitg. 1727), blz. 579 vlg.

2) Vgl. Overvoorde, Geschiedenis van het postwezen in Nederland, blz. 87.

3) ib., Hoofdst. XII.

4) Vgl. daarover de Memorie van den rotterdamschen koopman Caillaud aan prins Willem IV van 1727 (Kon. Huisarchief, Willem IV, n°. 256).

nu het plan tot verpachting van de helft dier middelen en het onttrekken dier helft dus aan het in den grond bedorven admiraliteits-beheer onuitgevoerd bleef. Men beweerde in 1725, dat slechts $\frac{1}{3}$ van de inkomsten werkelijk in de staatskas vloeyde¹⁾. Het bedrag, door sommige onzer kooplieden, erfgenamen van de „doorslepen handelskunst van onzen landaard”, met die rechten bedreven, en de malversatie der ambtenaren, de toenemende sluikerij, verdedigd met de onnoozele opmerking, dat men daardoor immers alleen de toch op allerlei wijs zich verrijkende pachters benadeelde, had zoo geringe ontvangst uit deze middelen ten gevolge, dat de admiraliteiten geen schip tot beveiliging van den handel of tot vlagvertoon in zee konden brengen. Krachtiger maatregelen moesten genomen worden en het denkbeeld van het maken van al onze havens tot vrijhavens won steeds meer veld. De groote moeilijkheid daarbij was, hoe dan de admiraliteiten, die op de convooien en licenten waren aangewezen, aan hare fondsen zouden moeten komen; ook in dat opzicht werden reeds in 1727 en 1728 plannen aan de hand gedaan b.v. tot invoering van een algemeen vatgeld door de reeders te betalen, van vermeerdering van briefport ten nutte van den staat, van veer-, reis- en schuitgelden enz., tot heffing van bijzondere lasten op weelde-artikelen als thee, koffie, tabak enz. De admiraliteiten zelve erkennen reeds in 1732 „een merkelyk verval en groote vermindering in den handel en commercie deeser landen” en wijzen op „het draaglijker maken van 's lands inkomende en uitgaande regten” als het eenige afdoende middel; ook in 1740 adviseeren zij desgevraagd, „dat het beste middel om de commercie weder over deese landen te brengen alleen bestond in het accordeeren van een porto franco, indien sulks executabel konde geoordeeld worden”²⁾. Maar alles stuitte weder af op het feit, dat dan andere middelen zouden moeten gevonden worden „tot den aanbouw en equipage der scheepen”, zoodat een algemeene hervorming van de staatsinrichting daarmede gepaard zou moeten gaan, „waartoe men oordeelde geen apparentie te weesen”. Zoo bleef het voorloopig bij plannen en adviezen, al was het ieder duidelyk dat „la puissante colonne de l'Etat était affoiblie”, al barstte te Amsterdam, „eertijds het middelpunt van 's werelds koop-

1) Haller, Tagebücher, S. 32.

2) Luzac, Hollands rijkdom, IV, blz. 22 vlg. der Bijlagen.

handel", volgens Van Effen 1) „ieder bijkans in bittere klagten over deszelfs verval dagelijks uit": een algeheele hervorming der staatsinrichting zou noodig zijn, een wedergeboorte der Republiek.

Wie zou die ter hand nemen, zoo niet de Prins van Oranje? Zoo kwam het, dat ook in den handel velen op den „man der toekomst" het oog vestigden, ofschoon de leidende handelskringen te Amsterdam en elders weinig heil zagen in de verheffing van den vorst uit het onde geslacht, dat, behalve Frederik Hendrik soms, voor den handel nooit veel had gedaan, ja veeleer door zijn militaire en staatkundige neigingen de belangen van den handel scheen geschaad te hebben. De tegenstanders van het Huis van Oranje, zich beroepend op De Witt's algemeen bekende „maximen" in het boek van De la Court, lieten niet af dat in het licht te stellen en stijfden de kooplieden in hun vrees voor een krachtig monarchaal gezag. In de omgeving des Prinsen echter drong de overtuiging, dat het stelsel van porto franco het eenige redmiddel was, langzamerhand door, vooral toen de in 1740 uitgebroken Oostenrijksche Successieoorlog onzen handel opnieuw met groote gevaren bedreigde, ook wanneer het, wat niet te verwachten viel, gelukken mocht onzen staat te houden buiten den grooten europeeschen krijg, waartoe die oorlog zich weldra ontwikkelde.

Bij dien toestand van verval moesten natuurlijk ook de beide groote compagnieën schade lijden: de slagen, die den ganschen handel der Republiek troffen, de oorzaken, die haar algemeen verval ten gevolge hadden, hadden ook op haren toestand een noodlottigen invloed.

Bij de Oost-Indische Compagnie was de familieregeering niet minder werkzaam dan elders; en het gevolg bleef niet uit: zoolwel bewindhebbers als ambtenaren hebben zich nooit schaamteloos ten koste der Compagnie verrijkt dan in de eerste helft der 18de eeuw. En de aandeelhouders bemerkten ten slotte den achteruitgang ook aan het steeds dalende bedrag der dividenden, die, tijdens den oorlog 25 0/0, in de eerste jaren na den vrede weder 40 0/0 haalden maar weldra tot 30 en 25 0/0, ja na 1737 tot 15 en 12½ 0/0 daalden 2). De „agoniseerende staat van India", zegt een

1) Holl. Spect. van 1173, bl. 74.

2) Klerk de Reus, Ueberblick, Beilage VI.

vertoog van omstreeks 1730¹⁾, is te wijten ook „aan het gedrag der bewindhebbers zelf”, die de regeering van Indië toevertrouwen „aan een deel luye weetnieten”, met „postpositie” van bekwame maar „lager geboren” mannen, en hun vrienden en magen doen voorzien van de „beste en lucratiefste bedieningen ter fine gauw haar zakken te vullen”. Er worden voorbeelden genoemd van bewindhebbers, die hun bankroete schuldenaars eenvoudig naar Indië zonden in een winstgevende positie om zoo de schuld betaald te krijgen. Ook in Indië worden kinderen met voordeelige posten begiftigd; ook hier heerschen correspondentie en familiebevoordeeling, kliekgeest en onderling gekrakeel, en in nog veel ruwere vormen dan in het moederland, waar ten minste de schijn bewaard diende te blijven tegenover de „geregeerde onderdanen”. De familieregeering van den aristocratischen Van Outhoorn, die na zijn aftreden nog jaren lang in Indië bleef leven, en zijn schoonzoon, den hoffelijken maar weinig kieskeurigen Van Hoorn, directeur-generaal, sedert 1701 gouverneur-generaal, in 1708, toen hij schatrijk terugkeerde, weder opgevolgd door zijn tweeden schoonvader, den directeur-generaal Abraham van Riebeeck, staat in dit opzicht zeer ongunstig bekend, zoodat de bewindhebbers, wien deze dynastie van gouverneurs-generaal toch te erg werd, voortaan alle „consanguiniteit of affiniteit” tusschen de bekleeders der beide op elkander volgende hooge waardigheden verboden. Riebeeck's opvolger, de werkzame en eerlijke Van Swoll, trachtte den vicieusen toestand eenigszins te verbeteren maar noch hij noch zijn krachtiger opvolger, de ervaren en kundige Hendrik Zwaardcroon (1720—1725), wederom een waardig vertegenwoordiger der Compagnie in den ouden stijl der 17de eeuw, slaagde erin het diep gewortelde bederf te weren, al wisten zij den chineeschen thee-handel te doen herleven en met de door Van Hoorn van de kust van Malabar overgebrachte²⁾ koffieteelt op Java te bevorderen nieuwe kracht aan den handel der Compagnie te geven. Zwaardcroon legde moedeloos zijn post neder. Zijn opvolger, de weinig beteeke-

1) De Jonge, Opkomst, IX, blz. XIV, noot 2.

2) Pieter van den Broecke zag in 1616 te Mokka in Arabië het eerst de „swarte boontjes, daer sy swart water van maeken en warm drincken”; in het midden der eeuw werd de koffie het eerst in de Republiek ingevoerd (De Jonge, VIII, blz. CXXXIV).

nende De Haan, werd in 1729 vervangen door Diederik Durven, die op zoo ongehoorde wijze de zaken der Compagnie verwaarloosde met volijverige behartiging zijner eigen belangen en die zijner vrienden en beschermelingen en bovendien door zijn ergerlijk persoonlijk leven zooveel opzien wekte, dat de Heeren Zeventien hem en een aantal zijner hoofdamttenaren na korten tijd ter verantwoording naar het vaderland riepen en hem gelastten het bestuur in Indië over te dragen aan den meer vertrouwbaren Van Cloon. Deze stelde gedurende zijn evenzeer kort bewind eenige orde op de ergerlijke toestanden in Ceilon, waar twee opvolgende gouverneurs, Vuyst en Versluys, zich op het voorbeeld der hoofden van bestuur te Batavia aan gruwelijke afpersingen en wreedheden tegenover de inlandsche bevolking hadden schuldig gemaakt: Vuyst werd ter dood veroordeeld maar het proces van Versluys werd evenals dat van Durven en de zijnen gesmoord. Na Van Cloon en zijn opvolger, den als berooid soldaat in Indië gekomen, als schatrijk man overleden Patras¹⁾, trad de krachtige maar lastige, eerzuchtige, willekeurige en eigenbaat zoekende Adriaan Valckenier in 1737 als gouverneur-generaal op. Hij was de man, die het toenemende gevaar, dat van de zijde der sedert het begin der eeuw Java bij duizenden binnenstroomende Chineezen voor de Compagnie opleverde, onder het oog zou hebben te zien. Zijn persoonlijke vijandschap tegen eenige leden van den Raad van Indië gaf daarbij aanleiding tot ernstige bezwaren.

Dat een dergelijke toestand van het bewind der Compagnie in Indië niet tot voordeel harer zaken kon strekken, ligt voor de hand. Het reeds genoemde dalen der dividenden levert daarvan een sprekend getuigenis, maar ook de vertoogen der bewindslieden zelf. Reeds onder Van Outhoorn komen luide klachten; onder Van Hoorn vernemen wij van de zijde der indische regeering zelve: „de handel van de Compagnie vermindert” en „wy kunnen het op den duur op den tegenwoordigen voet en met den bestaanden omslag tegenover de concurrentie niet bolwerken”²⁾; de lasten namen schrikbarend toe, de winsten even snel af. De hooge Heeren Zeventien zagen het nog niet zoo erg in maar Van Hoorn toonde met cijfers den achteruitgang aan, zoodat het bleek, dat van de jaren 1681 tot

1) Vgl. over hem: Kalff, in De Indische Gids, Jan. 1904, blz. 127 vlg.

2) De Jonge, Opkomst, VIII, blz. CXIX.

1706 slechts zeven jaren winst en negentien verlies, dikwijls zwaar verlies, in 1692 en 1704 wel van drie millioen, hadden opgeleverd: de nog betrekkelijk hooge dividenden konden alleen uit daartoe gesloten leeningen worden betaald 1)! De helft van de 23 kantoren der Compagnie gaven bijna altijd, negen kantoren geregeld verlies te boeken, andere slechts een onbeduidende winst. En men wist zeer goed, dat diefstal en wanbeheer van de slecht betaalde en slecht gecontroleerde ambtenaren daarbij een groote rol speelde, terwijl de arme Javaan op de schandelijkste wijze door regenten en ambtenaren als om strijd werd uitgezogen. En de pogingen tot verbetering, vooral door Zwaardcroon aangewend, leverden voorloopig nog weinig voordeel op: zijn strenger toezicht, door strengere rechtspleging gesteund, zijn ernstige „consideratiën”, die echter voorloopig door de onbezorgde Heeren Zeventien ter zijde werden gelegd, hadden weinig gevolg. Klagend over het gemis aan „bestendigheid” in het bestuur, besloot hij voortaan ambteloos op zijn aanzienlijk landgoed in Indië te gaan leven.

Zelfs het bestaan van het gezag der Compagnie werd herhaaldelijk ernstig bedreigd.

Een successie-oorlog in het rijk van den Soesoehoenan, waarbij ten slotte ook weder de oude vijand der Compagnie, de van Passaroean tot Kediri thans zoo goed als onbetwist heerschende Soerapati 2), een rol speelde, zette van 1703 tot 1708 Midden- en Oost-Java in brand en met moeite slaagde Van Hoorn erin door handige tusschenkomst, gepaard met het beleidvol militair optreden van de in hunne middelen overigens weinig kieskeurige veldoversten Knol en De Wilde met eenige honderden europeesche soldaten, den invloed der Compagnie in het rijk van Mataram te herstellen. De dood van Soerapati, wiens lijk werd opgegraven en verbrand met verstrooiing van de asch in zee, was voor de Compagnie een groot geluk maar de omstandigheid, dat hare veldoversten niet alleen met openlijken krijg maar ook met sluipmoord en verraad hun doel hadden moeten bereiken, diende niet om haar door Soerapati's lange ongestoorde regeering zeer geschokt prestige te verhoogen. Ook op de buitenbezittingen werd dit duidelijk voelbaar, niet het minst toen

1) De Jonge, Opkomst, VIII, blz. CXXII vlg.

2) Vgl. dl. V, blz. 453; Van Deventer, Geschiedenis van Java, II, blz. 30 vlg.

men Speelman's veroveringen op Celebes weder grootendeels opgaf. Door verbrokkeling en verdeeling der groote rijken op Java, door twist stoken tusschen de inlandsche grooten wist zij intusschen daar haar gezag nog te behouden, totdat een nieuwe gisting in het rijk van Mataram den door haar aangestelden Soesoehoenan omstreeks 1718 weder in groot gevaar bracht en na zijn dood een nieuwen successie-oorlog deed uitbreken, die weder een vijftal jaren Midden- en Oost-Java in beroering bracht maar eindigde met den algeheelen ondergang van Soerapati's geslacht. Het verdrag van 1733 bevestigde de handelsvoorrechten der Compagnie in het groote javaansche rijk, waar zij te Soerakarta, Semarang en Japara hare forten behield, en verplichtte den oppervorst tot het leveren van rijst om niet, van peper, indigo en katoengarens in grootere hoeveelheden en vooral tot beperking der ook hier aangevangen koffiecultuur volgens het oude, de belangen der bevolking geheel op zijde schuivende stelsel: uitroeijing der overtollige boomen in het belang der door de Compagnie te maken winsten¹⁾. Ook Madoera kwam in dezen tijd feitelijk aan Compagnie's „kroon”.

Een nieuwe crisis had zij echter weldra te doorstaan.

Reeds sedert de oprichting der Compagnie hadden de lang vóór de komst der Nederlanders reeds in Indië aanwezige Chineezzen als handelaars, suikerindustrielen en pachters van tollén, markten en lasten in de indische wereld een belangrijke rol gespeeld²⁾. Hun aantal was vóoral sedert omstreeks 1700 met de uitbreiding der suikercultuur op Java zoodanig toegenomen — Valentijn schat het in Batavia en omstreken voor dezen tijd op ongeveer 100 000³⁾ — dat men plakkaten tegen deze al te groote immigratie uitvaardigde en Riebeeck en Van Swoll ook met dit doel de vaart op China, pas weder herleefd, spoedig begonnen te beperken. Het werd echter onder Zwaarddecroon, bij de nieuwe pogingen om de vaart op China uit te breiden, noodig opnieuw maatregelen te nemen tegen de vooral in den omtrek van Batavia „vagabonderende” chineesche suikerkoelies, die, in benden vereenigd, de buitenposten lastig vielen en als roo-

1) Van Deventer, II, blz. 95.

2) Vgl. over deze zaken: De Jonge, IX, blz. XLVIII vlg.; Van Deventer, II, blz. 102 vlg.

3) Van Deventer, II, blz. 103.

vers in de bovenlanden rondzwierven. Onder hem en zijn eerste opvolgers werd ernstig gelet op de Chineezzen, die genoodzaakt werden zich te onderwerpen aan de noodzakelijkheid om „permissiebriefjes” der regeering te vertoonen, zoodra zij zich buiten de forten of posten der Compagnie begaven, of anders naar China werden teruggezonden, ook al waren zij reeds 10 of 12 jaren in Indië. Deze verlofbriefjes waren natuurlijk spoedig een bron van rijke maar weinig verdedigbare inkomsten voor de in zulke dingen ervaren ambtenaren der Compagnie, evenals andere maatregelen tegen de toevloeiing van steeds meer Chineezzen, die meestal het tegenovergestelde gevolg hadden. Kettingstraf en geeseling, verbanning naar de Kaap en Ceilon, mishandeling en empaleering waren evenmin in staat om het kwaad te verhinderen. De vrees voor den Chineezenvloed werd onder de weinig talrijke europeesche bevolking eindelijk zoo groot, dat men in Juli 1740, op voorstel van den ook in het vaderland invloedrijken raad van Indië, baron Van Imhoff¹⁾, den felsten persoonlijken vijand van Valckenier, in het college van den Raad van Indië besloot alle „suspecte swervende” Chineezzen, te Batavia en in de bovenlanden, ook al hadden zij verlofbriefjes, op te pakken en geboeid te „examineren”. Bij den vermelden treurigen toestand van het indische bestuur is het duidelijk, dat deze maatregel, hoe goed bedoeld, eenvoudig weder tot schandelijke knevelarij niet het minst van gezeten Chineezzen moest leiden en bij dezen een algemeene ontevredenheid verwekte, ja ten slotte tot samenzwering tegen het ondragelijke gezag der Compagnie aanleiding gaf. Een hevige verbittering, door allerlei overdreven berichten van afpersingen, folteringen en plannen tot verdelging der Chineezzen aangezet, maakte zich van dezen meester. Op het eind van September lekte er iets uit van een grooten voorgenomen Chineezenopstand, waaromtrent reeds lang vage geruchten hadden geloopt en Valckenier beweerde thans vertrouwde berichten te hebben ontvangen. De Raad van Indië, waar de gehate gouverneur-generaal den 26sten deze berichten mededeelde, sloeg er, te midden van de voortdurende oneenigheden in dit college, weinig

1) Hij was een oostfriesch edelman, uit Leer geboortig, die door zijne relatien in Den Haag en Amsterdam veel vermocht, naar Indië was gegaan en met prins Willem IV in nauwe correspondentie stond zooals blijkt uit zijne in het Kon. Huisarchief bewaarde belangrijke correspondentie met dien vorst sedert 1737.

geloof aan ¹⁾ maar besloot toch „een wakend oog te houden” en de zaak te doen onderzoeken. Werkelijk kwam er 1 October bericht, dat de Chineezzen in de bovenlanden begonnen samen te rotten, maar ook nu achtten Van Imhoff en andere leden van den Raad de mededeelingen te vaag en overdreven; zij weigerden zelfs ter vergadering te verschijnen om ze te bespreken. Bij het toenemen der geruchten kwamen zij ten slotte wel op maar bleven bij hun gevoelens, dat de sanguinische gouverneur-generaal de zaak overdreef; zij keurden het weder in vollen gang zijnde „oppakken” van Chineezzen sterk af en deden de meerderheid zelfs het besluit nemen, ter wegneming der onder de gezeten chineesche bevolking onmiskenbare gisting, met de buitengewone maatregelen op te houden, hetgeen evenwel bij nadere berichten omtrent werkelijk oproer ongedaan werd gemaakt. Van vaste plannen in dezen was geen sprake: nog daarna werd Van Imhoff met twee andere leden afgevaardigd om door „zachte middelen” den opstand te voorkomen. Intusschen werden de berichten omtrent oproer in de bovenlanden ernstiger, zoodat ook Van Imhoff en de anderen nu eindelijk tot krachtiger optreden overhielden en welhaast geheel Batavia en omgeving inderhaast in staat van tegenweer werden gebracht. Het bleek, dat de Chineezzen in den omtrek werkelijk in vollen opstand waren en alom op het land huizen en plantages in brand staken, ja naar de stad zelve aanrukten. Een hevige paniek ontstond te Batavia, waar de europeesche bevolking een opstand ook in de stad vreesde. In deze omstandigheden stelde nu de gouverneur-generaal den 9^{den} October in den Raad de vraag, of het geen tijd werd „de stad te ruymen van de Chineezzen”; de Raad besloot na hevige discussie, op voorstel weder van Van Imhoff, zachtere maatregelen te nemen om ze in toom te houden. Maar nog terwijl men vergaderde, sloeg in de stad de reeds eenige dagen onder de europeesche en inlandsche bevolking bestaande gisting op het bericht van een uitgebroken brand tot een bloedige wraakneming op de Chineezzen over. Overal werden hunne huizen geplunderd en verbrand, zij zelven met vrouwen en kinderen, zieken en grijsaards op straat en in huis wreedaardig vermoord; het volk, soldaten en matrozen ingesloten, was niet tot bedaren te brengen; zelfs de gevan-

1) Ib., blz. LIV.

genissen werden opengebrouken en ook daar herhaalden zich de moordtooneelen, zoodat de straten acht dagen lang stroomden van bloed. Men schat het aantal der vermoorden op 10000¹⁾. Men beweerde, dat Valckenier zelf bevel tot de „beklagelijke massacre” had gegeven, maar deze heeft het steeds ontkend en er dient op gewezen, dat vier dagen later de Raad van Indië zelf het besluit nam door middel van premiën op afgehouwen hoofden „den inlander te animeren tot verdelging van de oproerige Chinesen buiten de stad”. Later onderzoek heeft geen nader licht in deze zaak gebracht en het is waarschijnlijk, dat geen eigenlijk bevel is gegeven maar de angst en de hebzucht der europeesche bevolking, door de onzekerheid van het gezag buiten alle contrôle gekomen, de oorzaken van den menschonteerenden moord zijn geweest²⁾. De verwarring in de stad, het branden, plunderen en moorden konden bijna niet worden gestuit, totdat er bijna geen Chinees meer in de stad te zien was en de door dronkenschap en woeste plunderzucht uitgeputte menigte er genoeg van had. Toen eerst kwam de Raad tot het besluit, dat het tijd werd om aan de wanorde paal en perk te stellen en „generale amnestie” te verleenen aan de Chineezzen, die de wapens zouden neerleggen. Eerst op het einde der volgende maand echter keerden orde en rust te Batavia en in den omtrek terug, maar zoowel aan de kust als in het binnenland bleef nog lang de gisting onder de Chineezzen, ja hun verzet voortduren.

Het gebeurde leidde tot nieuwe ernstige twisten in den Raad van Indië. Van Imhoff en de zijnen beschuldigden openlijk Valckenier het bevel gegeven te hebben tot de „beklaaglijke en afschuwelijke massacre”; deze ontkende formeel en wees op de houding van den Raad zelven, die, zoowel vóór als na den op zijn bevel uitgeschreven algemeenen „boet- en bededag”, ter afwering van de „toenemende landplagen en de verzwaringe der oordeelen van de slaende hand Gods”, de strengste besluiten tegen de Chineezzen had genomen. De twisten liepen zoo hoog, dat den 6^{den} December Valckenier, zijn oppergezag en daarmede dat der Compagnie in gevaar achtend, na een heftig tooneel de drie meest weerspannige leden van den Raad:

1) Van Deventer, II, blz. 114.

2) De Jonge, IX, blz. XCIII.

Van Imhoff, De Haze en Van Schinne, liet gevangen nemen en eene maand daarna in militair arrest naar Europa zond.

Inmiddels duurde de onrust onder de Chineezen op Java voort. Japara, Semarang, Soerabaja, Rembang, Tegal en andere plaatsen, waar duizenden hunner zich met de suikerindustrie bezig hielden, raakten in groot gevaar. Ook de javaansche bevolking begon zich weder tegen het gezag der Compagnie te verzetten en overal heerschte woeling en regeeringloosheid. De kleine europeesche bezettingen geraakten overal in de klem, ja werden afgemaakt; ook te Soerakarta, waar de Soesoehoenan een dubbelzinnige rol speelde. Het scheen met het gezag der Compagnie bij deze „wanhopende gesteldheid”, zooals de Raad zelf verklaarde, op Java ten einde te loopen en slechts met de uiterste moeite gelukte het de orde eenigszins te herstellen. Nog voordat dit geschied was, kwam uit „patria” het bericht, dat Valckenier door de Heeren Zeventien was opgeroepen en vervangen was door ... Van Imhoff.

Terwijl namelijk dit alles voorviel, was nog vóór den Chineezenmoord op de aanhoudende schriftelijke klachten en verzoeken van Van Imhoff en de zijnen in de vergadering der Heeren Zeventien in „patria” besloten den gouverneur-generaal ter verantwoording naar Europa te ontbieden. En dat juist Van Imhoff als zijn opvolger was aangevozen, lag niet alleen aan diens persoonlijken invloed bij den Prins en andere voorname participanten en leden der regeering maar ook aan het vertrouwen, dat hij zich had verworven door zijn aanwijzing, naast zijn klachten, van middelen tot verbetering van den reeds lang ook aan de Heeren Zeventien gebleken vervallen toestand der Compagnie. Groot was de verbazing en ergernis der Heeren Zeventien, toen zij den door hen aangestelden bewindsman als gevangene in Europa zagen aankomen. Hij en zijne beide lotgenooten werden losgelaten en hunne gevangenneming werd aanstonds verklaard te zijn „informeel, nul, krachteloos en van onwaarde”¹⁾, terwijl hij onmiddellijk werd aangezocht zelf den post van gouverneur-generaal aan te nemen, in welken geest naar Indië werd geschreven. Valckenier daarentegen, uit Batavia naar Europa vertrokken, vond reeds aan de Kaap het bevel om zich in arrest te stellen en werd van

1) De Jonge, IX, blz. XCI.

daar naar Batavia teruggezonden, waar zijn proces op bevel der Heeren Zeventien reeds begonnen was, voordat zijn gelukkige opvolger in glorie naar Indië was teruggekeerd (Mei 1743).

Van Imhoff had zich den tijd van zijn verblijf in het vaderland ten nutte gemaakt door het ontvouwen van een groot plan van hervormingen in Indië. Hij deed dit in zijn hoogstbelangrijke „Consideratiën over den tegenwoordigen staet van de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie”, den 21sten November 1741 aan de Heeren Zeventien aangeboden ¹⁾. Al te groote „omslag”, „tijdsverergering” en slechte bediening achtte hij de groote gebreken, die aan het stelsel der Compagnie kleefden. De groote „train” der Compagnie, die zoowel koopman als souverain wilde zijn, de reusachtige aangroei harer „paperassen” bij de aanhoudende toeneming van haar grondgebied en haar begeerte om alles zelf te beheeren was oorzaak van het eerste euvel; het niet medegaan met den tijd, het niet voldoende letten op de zware concurrentie had het tweede ten gevolge; de slechte bediening harer ambtenaren stond met een en ander in verband. Verbetering van „navigatie”, handel en beheer der Compagnie was uiterst noodig. Grooter, beter uitgeruste, beter bemande schepen, beter zorg voor en betaling van den scheepeling, beter officieren aan het hoofd, wenscht hij; ook verbetering in de vaart en de koers zelve in verband met de zoo noodige algemeene maatregelen tot verbetering van het zeewezen, nu „zeevaerende raer zijn geworden in een land dat zig daarvan niet passeeren kan”. Wat den handel betreft, de partikuliere handel moet voor een deel worden vrijgelaten, met name die in dranken en voortbrengselen der nederlandsche nijverheid, tegen betaling van recognitie aan de Compagnie; de eigen handel van schepelingen en ambtenaren der Compagnie moet worden belet in verband met de betere betaling; Batavia moet het middelpunt worden van een vrije vaart op Voor- en Achter-Indië en Atjeh; ook de theehandel op China moet vrij zijn; de partikuliere handel tusschen Batavia en de Molukken moet worden bevorderd. De vestigingen in Bengalen,

¹⁾ Gedrukt in vertaling (La Haye, 1763), en in het werk *Le Commerce de la Hollande* (Amst. 1768), III, p. 141 suiv. Ook achter het werk van Du Bois, *Vies des gouverneurs généraux* (La Haye, 1763). Uittreksel bij De Jonge in de inleiding op het 10de deel. Vgl. Van Imhoff's memorie aan den Prins, dd. 23 Febr. 1748 (Huisarchief der Koningin, archief Willem IV, n°. 173).

Soeratte, Perzië en Mokka moeten worden ingekrompen; Java, „de beste paerle”, moet hoofdpunt blijven, met Makassar en Ternate als „sleutels van onse speceryen”, Sumatra’s westkust, de Molukken en Ceilon, terwijl Malabar, Malakka, Palembang, Djambi en Timor als buitenposten mogen blijven gelden; tal van europeesche kolonisten met eenig kapitaal moeten naar Batavia gelokt worden door handelsvoorrechten, door bevordering van landbouw en nijverheid, door beter bestuur. De ambtenaren moeten van beter gehalte worden, de gevoeligheid van den inlander leeren ontzien en zijn gewoonten eerbiedigen; de kerkelijke zaken, die zeer „dor en mager” zijn, nu bijna geen behoorlijke predikanten meer in Indië te vinden waren, moeten worden verbeterd; scholen moeten worden opgericht in de hoofdplaatsen; in het algemeen moet het personeel behoorlijk bezoldigd worden en van tijd tot tijd gelegenheid hebben zich in Europa te verfrissen; kundige onafhankelijke rechters moeten overkomen en betere rechtsboeken worden ingevoerd; de schandelijk verwaarloosde versterkingen moeten worden hersteld, artillerie moet aangeschaft, het „pitoyabele” leger, dat eerder uit bedelaars schijnt te bestaan, geheel worden hervormd; de „verwildering” in de geldmiddelen der Compagnie moet worden tegengegaan door beter toezicht, betere orde, betere muntregeling, gepaard met ingrijpende bezuiniging, want „het is veel meer te verwonderen, hoe de Compagnie onder de bestaande lasten nog heeft kunnen staande blijven dan dat men zich verwonderen zou over haar verval”.

Zoo sprak de nieuwbenoemde gouverneur-generaal en de Heeren Zeventien keurden in eene reeks van zittingen in het voorjaar van 1742 zijne plannen in hoofdzaak goed. Een jaar later (28 Mei 1743) kwam de hervormer te Batavia aan, diep getroffen door het sedert zijn vertrek nog toegenomen verval maar vertrouwend op de mogelijkheid van herstel, „schoon de zaken tot eene groote extremiteit gekomen zijn”, mits slechts de Heeren Zeventien weerstand boden aan alle pogingen om het hervormingswerk te verijdelen. Het octrooi der Compagnie, dat in 1700 tegen betaling van drie millioen gulden voor 40 jaren door de Staten-Generaal verlengd was, was in 1740 bij de onzekerheid van den toestand en de daarmede samenhangende onbepaaldheid van de aan de Compagnie te stellen eischen slechts voor het eerste jaar en daarna nog eens voor een jaar verlengd maar in December 1742 weder voor 12 jaren tegen betaling van

3 0/0 der dividenden als recognitie; een nieuw huishoudelijk reglement, door de Staten-Generaal voor het algemeen bestuur der Compagnie vastgesteld, had ten doel een aantal der schreeuwendste misbruiken in het beheer ook in patria te verbeteren¹⁾. Het bleek intusschen weldra, dat de toestand zoo verrot was, dat een ingrijpende verbetering onmogelijk mocht heeten zonder algeheele hervorming van het beheer der Compagnie ook in Nederland. En dat scheen niet mogelijk, wanneer niet de Prins zelf de leiding in handen kreeg.

Meer en meer richtten zoo ook hier omstreeks 1740 de blikken zich op den man, die, naar men durfde hopen, de redding zou aanbrengen, den vertegenwoordiger van het geslacht, dat herhaaldelijk de Republiek had gered. Hij, wiens levendige belangstelling in handelszaken men kende, die reeds in 1727 zich met het denkbeeld van vrijhavens vertrouwd had gemaakt, die met Van Imhoff eens van zin heette, zou ook aan den verachterden handel, aan de verouderde Compagnie nieuw leven kunnen geven.

Dezelfde oorzaken hadden ook de West-Indische Compagnie zwaar doen lijden. Hare dividenden, die omstreeks 1700 nog 5 0/0 hadden bedragen, daalden omstreeks 1720 tot 4 0/0, omstreeks 1740 voor de enkele jaren, waarin nog dividend betaald werd, zelfs tot 2 0/0; hare aandeelen, die vóór 1723 nog bijna op pari stonden, daalden later tot de helft en daar beneden²⁾. Maar deze jammerlijke daling had op de algemeene welvaart niet zooveel invloed als bij de Oost-Indische Compagnie het geval was, doordat de zaken der West-Indische op verre na niet zoo omvangrijk waren en haar in 1674 reeds zeer beperkt monopolie bij de vernieuwing van het octrooi in 1734 nog meer werd aangetast door het openstellen tegen recognitie van de vaart en van den slavenhandel op een deel, weldra op het geheel ook der Afrikaanse kust, waarop zij voornamelijk haren handel dreef; slechts voor Essequibo, Berbice en Suriname behield zij zich den slavenhandel voor. De recognitiën intusschen leverden niet veel op³⁾ en de oneenigheden der Heeren Tien met de Staten-Generaal,

1) Klerk de Reus, *Gesch. Ueberblick*, S. 16.

2) Netscher, *Geschiedenis van Essequibo, Demerary en Berbice*, blz. 115, herinnert, dat van 1735 tot 1744 geen uitbetaling geschiedde. Vgl. Luzac, *Holland's rijkdom*, II, blz. 135. In het algemeen voortreffelijk over West-Indië: Hartsinck, *Beschrijving van Guiana* (Amst. 1770).

3) Netscher, blz. 85 vlg.; 115 vlg.

met de zeeuwsche kamer en andere rechthebbenden, die sommige deelen van West-Indië min of meer als hun bijzonder domein beschouwden ¹⁾, over wederzijdsche rechten veroorzaakten groote schade, terwijl de onkosten van het beheer voortdurend grooter werden. Vooral was dit het geval in Essequibo, waar de suiker- en katoenindustrie op een dertigtal plantages met betrekkelijk geringe winst werd gedreven. Daarbij kwamen dan nog de reeds beginnende slavenoproeren, totdat eindelijk omstreeks 1740 de krachtige Laurens Storm van 's Gravesande, eerst secretaris, daarna „commandeur” van Essequibo, de oude koloniën en plantages naar gezonder, voor handel en cultuur beter gelegen plaatsen overbracht en ingrijpende maatregelen nam tot verbetering, ook door de, intusschen op den duur voor eene nederlandsche kolonie gevaarlijke, bevordering der immigratie voor engelsche planters. Hij was ook de stichter (1746) der nieuwe kolonie in het vruchtbare en vooral voor den aanplant van suiker en koffie geschikte Demerary. Berbice ²⁾, na een periode van moeilijkheden met de hier gevestigde familie Van Pere, welks stamvader in 1627 de kolonie had gesticht en die zich als „patroon” beschouwde, in 1712 door de Franschen overvallen en geplunderd, was sedert in zoo treurigen staat gebleven, dat het herhaaldelijk van eigenaars verwisselde en eindelijk (1720) eigendom werd eener amsterdamsche maatschappij, die weldra weder met de ook hier leenheerlijke rechten eischende Compagnie overhoop lag. Eerst het octrooi van 1732 verzekerde het afzonderlijk bestaan dezer kolonie onder het beheer der maatschappij, die er zelf 12 plantages had, waarnaast omstreeks 1740 reeds 113 partikuliere plantages stonden; koffie en suiker waren de voornaamste produkten maar ook hier liet de gehoopte groote bloei op zich wachten, al nam de kolonisatie belangrijk toe. Suriname daarentegen zag na den dood van Sommelsdijk door de overkomst van vele fransche refugiés en de vestiging van een aantal Joden, vooral van de „portugeesche natie”, zijn europeesche bevolking zeer toenemen: het aantal suikerplantages was in 1712 tot over de 200 gestegen met meer dan 12000 slaven ³⁾, aanhoudend in groote „armazoenen” van Afrika hierheen gevoerd,

¹⁾ Netscher, blz. 120 vlg.

²⁾ ib., blz. 151 vlg.

³⁾ Luzac, II, blz. 167.

wat dikwijls voor de West-Indische Compagnie voordeelijker was dan de betrekkelijk geringe „cargazoenen” van andere handelsartikelen, die zij aanvoerde. Ook hier werd tijdens den oorlog zwaar geleden bij de plundering van Paramaribo door een fransch eskader in 1712¹⁾, maar de kolonie herleefde weder en telde omstreeks 1730 zelfs 400 plantages. Welhaast echter nam het stelen en wegloopen der slaven, daarna als „boschnegers” bekend, zoodanig toe, dat de welvaart ook hier ernstig werd bedreigd; slavenoproeren en rooftochten, plundering en brandstichting waren op de plantages aan de orde en de onmenselijkste wreedheden werden over en weer bedreven in dezen verbitterden krijg, waaraan de eindelooze krakeelen tusschen de kolonisten onderling en met het bestuur veel nadeel deden. Toch breidde de aanplant van suiker, koffie, tabak, cacao en katoen zich aanhoudend uit en kon deze kolonie tegen 1740 als de bloeiendste van de geheele West worden beschouwd²⁾.

Maar de toestand hier was toch zoo gevaarlijk, al werden er soms schatten verdiend, dat hervormingen uiterst wenschelijk schenen en velen ook hier hun voornaamste hoop voor de toekomst vestigden op den Prins, die, naar zij hoopten, de moeilijke slavenkwestie zou kunnen oplossen, wanneer men hem aan het hoofd ook der West-Indische Compagnie stelde en aldus beteren waarborg kreeg tegen de schandelijke misbruiken, die zoowel in het vaderland als in West-Indië zelf heerschten.

Ook de nijverheid verkeerde omstreeks 1740 allesbehalve in een toestand van bloei.

De op het laatst der 17de eeuw hier te lande³⁾ opgekomen groot-industrie was ten gevolge van de krachtige concurrentie van het buitenland grootendeels weder spoedig in verval geraakt. De hooge arbeidsloonen, die men hier moest betalen; de zware lasten op menig fabrikaat; de beletselen door de steden in den weg gelegd aan iedere poging om de industrie over te brengen naar het den ondernemer zoowel als den arbeiders beter levensvoorwaarden biedende platteland waren de voornaamste algemeene oorzaken van de moeilijkheid

1) Thomson, Geschiedenis van Suriname, blz. 37.

2) Luzac, II, blz. 169.

3) Zie deel V, blz. 456 vlg.

voor de nederlandsche nijveren om met de buitenlandsche industrie te wedijveren¹⁾. Daarbij kwam de gildendwang, die nog altijd de vrije ontwikkeling der industrie ernstig belemmerde en juist door zijne verslapping aanleiding gaf tot allerlei misbruiken, oogluikend door de stedelijke regeeringen toegelaten, wederom niet buiten het persoonlijk voordeel der regenten om. De eene markt na de andere werd, hetzij door opzettelijke maatregelen der betrokken buitenlandsche regeeringen, hetzij door de meer algemeene bezwaren der concurrentie voor hollandsche artikelen gesloten. Vooral de lakenfabrieken en de nog altijd talrijke kleine lakenbereiders hadden het omstreeks 1740 zwaar te verantwoorden: de leidsche en amsterdamsche wol- en lakennijverheid, waarover wij de meest vertrouwbare berichten hebben, voor een aanzienlijk deel nog op de oude wijze in de huizen der verschillende arbeiders zelf gedreven²⁾, ook de haarlemsche linnennijverheid ging voortdurend zeer achteruit, de saaifabricage te Leiden wees geen tiende aan van de productie op het einde der vorige eeuw, de greinfabricage niet de helft, de lakenfabricage geen derde, terwijl alleen de baai- en de fustefabrieken daar ter stede op een beteren toestand, de laatste zelfs op eenige toeneming konden wijzen³⁾. De vergaderingen, „synoden” der lakenbereiders of droogscheeters uit de tien hollandsche steden, die lakenfabrieken bezaten: Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen, plachten ter behartiging van de gemeenschappelijke belangen eertijds om de twee jaren gehouden te worden maar werden sedert 1737 om de vier jaren gesteld⁴⁾. En dit besluit was nog onder overtuigende blijken van geringe belangstelling genomen. De meeste steden kwamen niet meer op; Haarlem had zijne draperie reeds sedert omstreeks 1730 allengs geheel opgeheven; te Rotterdam klaagden omstreeks 1700 de lakenbereiders, dat zij zonder subsidie niet meer konden bestaan⁵⁾; het „extravagante gebruik van vreemde manufacturen” vormde het gewone onderwerp

1) Pringsheim, Beiträge, S. 36.

2) Uffenbach, Reisen, III, S. 498.

3) Luzac, II, blz. 332. Voor Amsterdam zie Wagenaar, Amsterdam, II, blz. 438.

4) Zie Kernkamp, De droogscheeters-synode, in Handelingen Eerste Ned. Philologencongres, blz. 192 vlg.

5) Over de Rotterdamsche industrie vgl. Te Lintum, in zijne studie: De textiel-industrie te Rotterdam (Rott. Jaarb. 1900).

van klachten op die synoden; verschillende steden hadden zoo weinig belang meer bij de draperie, dat zij de vergaderingen verder niet meer bezochten. De wolweverijen te Amsterdam verdwenen; daarentegen bloeiden de engelsche wol-, de silezische laken-, garen- en linnen-industrie en konden wijzen op belangrijken uitvoer, terwijl tot omstreeks 1700 ons land nog de stapel was geweest zoowel van het silezische vlas als van de engelsche wol en engelsche wolwerken, die toen hier werden geveerd en bereid door duizenden werklieden. Keulen, Gulik, Berg, Kleef, Munster, Brabant, vroeger als mededingers achteraan komend, begonnen reeds zware concurrentie aan de nederlandsche wollenmanufacturen aan te doen. Geringe arbeidsloonen, geringe lasten naast overvloed van grondstof waren in dit zoowel als in andere gevallen hoofdoorzaken van den bloei dier nijverheid elders in tegenstelling met den achteruitgang hier te lande, terwijl het verbod van uitvoer dier grondstof in verschillende rijken onze fabrieken ten eenenmale deed te gronde gaan, ja honderden fabrikanten en werklieden buitenslands lokte¹⁾. Het denkbeeld om de duinen voor de schapenteelt te bestemmen werd niet volvoerd²⁾. De nieuwe katoendrukkerijen in Hamburg, Bremen, Brabant en Vlaanderen, de suikerraffinaderijen in diezelfde plaatsen en streken deden wederom den onzen, die op het einde der 17de eeuw bijna de eenige in de wereld waren, veel schade. De hoedenmakerijen klaagden thans over fransche, engelsche en brabantische concurrentie, die zoo sterk was, dat zelfs hier te lande de invoer van engelsche hoeden zeer aanzienlijk werd³⁾. Ook de vroeger zoo bloeiende zijde-industrie, thans deerlijk in verval, hief luide klachten aan, te zamen met de verwante goud- en zilverdraadindustrie. Met de binnenkomst van den jenever als volksdrank op het einde der 17de eeuw had de bier-industrie zeer geleden. De invoer van buitenlandsche bieren was zeer verminderd, zoodat er te Amsterdam nauwelijks drie of vier „bierbeschooiers”, leveranciers van buitenslands gebrouwen bieren, overgebleven waren en het aantal bierdragers zeer aanzienlijk achteruitging⁴⁾. En de jenever-industrie gaf niet voldoende vergoeding

1) Zie de Bijlage achter Luzac, dl. IV.

2) Algem. Spectator, II, blz. 126.

3) Pringsheim, S. 34.

4) Wagenaar, Amsterdam, II, blz. 446, 478.

voor dit verlies, dat intusschen voor een deel ook moet toegeschreven worden aan het toenemend gebruik van wijn en brandewijn, vooral onder de hoogere, van thee en koffie onder alle standen. De achteruitgang was dan ook reeds op het eind der 17de eeuw begonnen en snel toegenomen, zoodat er omstreeks 1750 niet meer dan 13 brouwerijen te Amsterdam waren.

En wanneer men „middelen van redres” aanbeval, waren het hoofdzakelijk beschermende rechten, die voor de hand lagen maar natuurlijk den toch reeds kwijnenden handel, die juist om handelsvrijheid, om vermindering van lasten, om portofranco riep, weinig naar den zin konden zijn. Tijdelijk zocht men heil bij „geforceerde” middelen als de bepaling, dat regenten en ambtenaren slechts inlandsch goed zouden dragen of gebruiken, wat natuurlijk tegenover het toevloeiend goedkoop aanbod van buitenlandsche artikelen op den duur weinig kon helpen¹⁾. Was het niet beter — vroegen sommigen — eenvoudig door het geven van volle vrijheid eenige industrieën op te offeren om andere te ontwikkelen? Maar het is zeer natuurlijk, dat de bezitters der fabrieken, die aldus tot vernietiging gedoemd zouden worden, weinig lust hadden om, na zoovele jaren van bijna aanhoudende verliezen het hoofd boven water gehouden te hebben, thans plotseling hunne zaken op te heffen en zich tot andere bezigheden te begeven om daardoor het algemeen te helpen.

Bij den boven geschilderden achteruitgang van de scheepvaart gingen ook de tallooze daarmede in betrekking staande industrieën, de scheepstimmerwerven, blok- en mastmakerijen, touwslagerijen en ankersmederijen en wat dies meer zij op schrikbarende wijze achteruit. Ook de victalie-industrieën zooals de jisper en wormer beschuitindustrie, die in het begin der 18de eeuw nog bloeide²⁾, moesten bij dezen achteruitgang der scheepvaart zeer lijden. En de opkomst van enkele kleine industrieën als die van meekrap in Zee-land, van oesterteelt in Noordholland, van tabak in het Utrechtsche, de toenmaals bloeiende pijpenfabricage te Gouda, de instandhouding der veluwsche papiermolens en der talrijke boekdrukkerijen in de groote steden van Holland kon geen voldoende tegenwicht opleveren

1) Dozy, Overzicht van de geschiedenis der Leidsche nijverheid, in den Catalogus der tentoonstelling van Leidsche nijverheid (1889), blz. 39.

2) Vgl. Wagenaar, Amsterdam, II, blz. 431.

tegen den hopeloozen achteruitgang van de groote laken- en bierindustrie, die eertijds onder de nederlandsche industrieën bovenaan hadden gestaan, zoovele duizenden handen bezig gehouden hadden en waaraan zoovele andere industrieën nauw verbonden waren.

Ook ten opzichte van de visscherij valt voor dezen tijd achteruitgang vast te stellen. Aanvankelijk niet zoozeer voor de walvischvangst, die zelfs tijdens den Spaanschen Successie-oorlog, zij het dan onder konvooi en met gezamenlijke vaart der schepen „in admiraalschap” ten einde gevrijwaard te zijn voor kaperij, zonder ernstig bezwaar kon worden voortgezet ¹⁾ met behulp van jutsch en noorsch zeevolk, daarvoor aangeworven, nu de landsvloot weder veel matrozen noodig had. Maar ook deze vaart leed thans onder de algemeene bezwaren. De uitbreiding der groenlandvisscherij ook naar straat Davis omstreeks 1720 gaf eenige vergoeding voor de toenemende fransche, engelsche, hamburgsche en deensche concurrentie, die intusschen ook voor dezen aan wisselende kansen zeer blootgestelden tak van nijverheid op den duur beschermende maatregelen deed vragen. Zoo valt voor den tijd na 1720, vooral omstreeks 1740, een aanzienlijke daling van het aantal groenlandsvaarders, van 180 omstreeks 1717, met ieder 40 matrozen, tot beneden 100, weldra tot beneden 50 te vermelden, terwijl daarentegen de vaart naar straat Davis nog meer dan 100 schepen bezighield ²⁾. De toenemende handel op de nederzettingen der Eskimo's in Groenland en de naburige eilanden leidde in 1738 tot moeilijkheden met de Denen, die voor zich aanspraak maakten op het monopolie van dien, als bij alle wilden, voor weinig kapitaal hooge winst belovenden handel en zelfs onze schepen in beslag begonnen te nemen. De oude strijd over het „dominium maris” scheen nu in de Poolzee tegenover Denemarken te zullen herleven ³⁾ en de oude argumenten werden over en weder gebruikt, van onze zijde vooral door den vertegenwoordiger der Republiek te Hamburg, den bekwamen Mauricius.

1) Beaujon, Gesch. der zeevisscherijen, blz. 137 vlg.

2) Zie de lijsten achter Beaujon's boek, blz. 321. Vgl. mijn Verslag van eene reis naar Italie, blz. 79, waar vermeld wordt, dat in 1718 de helft der 160 groenlandsvaarders zonder vangst terugkwam, terwijl er onder de overigen nog velen met 2 of 3 visschen terugkeerden en ieder schip minstens 2 visschen noodig had om de kosten goed te maken.

3) Beaujon, blz. 203 vlg.

Dezelfde Nederlanders, wier kooplieden kort te voren tegen de vlaamsche mededingers de oude engelsche bezwaren tegen de theorie der Vrije Zee hadden te berde gebracht, zagen nu hunne visschers weder tegenover de Denen een beroep doen op de rechten van vrijheid van beweging op alle zeeën en langs alle kusten zooals zij in de goede dagen van De Groot en Graswinckel hadden gedaan: dezelfde denkbeelden werden, naar het gelegen kwam, verdedigd of bestreden, maar dat onze natie thans over het algemeen opkwam tegen de theorieën, die eenmaal zijn bloei hadden verzekerd, was daarbij zeker wel het veegste teeken, niet vergoed door het feit, dat zij ze elders weder te hulp riep. Het kwam in 1741 over deze zaak bijna tot een oorlog met Denemarken, die alleen door groote toegeliefelijkheid van staatsche zijde werd vermeden, zoodat men tegen oogluikende toelating van de visscherij den reeds belangrijken handel in deze streken moest opgeven — een houding, die duidelijk aanwees, hoe de kracht en het aanzien der Republiek gedaald waren. De zoogenaamde ijslandsche of „kleine” visscherij, — voorzoover zij zuidelijker op werd uitgeoefend ook „doggevaart” genoemd — van kabeljauw, schelvisch, tarbot, schol enz., die omstreeks 1740 met meer dan 100 hoekers werd gedreven¹⁾, beleefde vrij goede dagen, al had ook zij last van de deensche eischen en riep ook zij om bescherming voor hare industrie, ten minste om vermindering van de zware lasten, die ook op haar gelegd waren²⁾.

De haringvisscherij had het zwaarder te verantwoorden, geknakt als zij werd door de hooge konvooilasten en de herhaalde aanvallen der fransche kapers tijdens den Successie-oorlog, terwijl ook de kustvisscherij der katwijksche, noordwijksche, zandvoorder, egmonder en scheveninger pinken en bomschuiten aan de „grootte visscherij” op de schotsche en engelsche kust ernstig nadeel begon te berokkenen; de kustvisschers toch bepaalden zich niet meer, als van ouds, in hoofdzaak tot het visschen van minderwaardige steurharing, tot bokking bestemd, maar begonnen ook, buiten de aan allerlei bepalingen gebonden en aan allerlei lasten onderworpen groote vis-

1) Ib., blz. 156.

2) Wagenaar, Amsterdam, II, blz. 420, maakt melding van het kenschetsende feit, dat de lasten op den verkoop van zeevisch te Amsterdam, die te voren „zeer hoog” waren, in 1734 werden verminderd tot $9\frac{1}{2}$ 0/0.

scherij om, haring te kaken en voerden „nieuwe” haring aan. De zoutharingvisschers van de groote visscherij beklagden zich ernstig over deze mededinging, die hun overoud bedrijf met den ondergang bedreigde en de vooral in de zeedorpen maar ook te Amsterdam bloeiende bokkingrookerij scheen te bedreigen, nu de „schamele” kustvisschers zich meer op de vangst van versche haring gingen toelleggen en zoo omstreeks 1740 het aantal der op de kust visschende pinken en bommen dat der sterker gebouwde buizen ging nabijkomen¹⁾. De ten slotte tijdens den Spaanschen Successie-oorlog zeer verminderde nederlandsche haringvaart moest nu na den vrede trachten de in dien tusschentijd door Engelschen, Schotten, Denen, Emders en Hamburgers voorziene markten weder te heroveren²⁾. Maar zij had zooveel geleden, zij had zooveel kapitaal, schepen, zeelieden en vischtuig naar het buitenland zien verhuizen, dat het zeer bezwaarlijk werd haar te doen herleven als van ouds. Vooral te Hamburg, met welke stad in 1609 een accoord was gesloten over den aanvoer van haring, was in weerwil daarvan de concurrentie zwaar en de vertoogen der Staten, ook hier niet door krachtig optreden gesteund, werkten weinig uit, zoodat de hollandsche haring er op de markt voor de schotsche ging wijken en eindelijk ook Bremen de minderwaardige maar goedkoopere schotsche begon te begunstigen. De consul Mauricius deed wat hij kon maar de stroom werd te sterk. Men trachtte het bedrijf te redden door verbod van uitvoer van vischwant, door maatregelen tegen slechte verpakking en tegen bedrog met qualiteit. Maar Engeland en Schotland werden steeds machtiger concurrenten, en ook Nieuwpoort kreeg een visscherij-compagnie (1727), die weldra krachtig omhoog streefde; de hollandsche haringvisscherij wilde niet hooren van de noodzakelijkheid van verbetering van haar bedrijf doch bleef, vertrouwend op haar eeuwenouden bloei, voortsukkelen met de oude gewoonten en oude regelen. Hoe het intusschen met haar stond, blijkt voldoende uit een vertrouwbare opgaaf omtrent de sterkte der haringvloot in 1736, toen geschat op 219 buizen³⁾. Wel dient men daarbij rekening te houden

1) Ib., blz. 162 vlg.

2) ib., blz. 81 vlg.

3) ib., blz. 94. Vgl. *Algemeene Spectator*, II (1742), blz. 125, die het getal op 200 stelt, en het aantal personen, die ervan leven, op 20000.

met het feit, dat de pinken en bommen thans ook veel haring aanbrachten, maar over het algemeen werd aan de haringvisserij in deze jaren geld verloren; ook al neemt men aan, dat het getal dezer pinken en bommen even groot was als dat der haringhuizen, die toch de eigenlijke haringschepen waren, dan moet toch in een eeuw het bedrijf tot omstreeks $\frac{1}{4}$ of $\frac{1}{5}$ van den vroegeren omvang zijn gedaald. En men bedenke, dat met de haringvisserij wederom tal van kleinere bedrijven in nauw verband stonden, die noodzakelijk ook in verval moesten geraken: scheepmakerij, kuiperij, touwslagerij vooral ondervonden van dien achteruitgang de treurige gevolgen.

Men hoort dan ook in dezen tijd, omstreeks 1740, van alle kanten spreken over toeneming der armoede van den „soberen ambachtsman”¹⁾. Weeshuizen zoeken middelen om hunne inkomsten te versterken, als onnoodig in onbruik geraakte collecten voor de armen worden weder hersteld, in de kerken wordt met nadruk aan de armenzorg herinnerd, nieuwe armenhuizen worden opgericht, maatregelen tegen het toemenen van bedelaars worden genomen, denkbeelden van landverhuizing der armen worden geopperd. En het feit, dat te Amsterdam, waar omstreeks 1730 haast geen huis te krijgen was, tien jaren later meer dan 400, in 1743 zelfs bijna 900 huizen ledig stonden, getuigt ook van achteruitgang. De vreeselijke watervloed van 1717 met zijne treurige gevolgen voor bijna alle aan de zee kust gelegen steden en dorpen²⁾; de herhaalde pestziekten onder het vee, die omstreeks 1725 het platteland deerlijk teisterden; de zware koude van den winter van 1740, die maanden lang aanhield en het begin der lente tot in Juni verschoof, zoodat het zelfs toen nog geen zeldzaamheid was, dat het land niet te bebouwen bleek ten gevolge van de op geringe diepte nog hinderlijke hardheid van den grond; de hongersnood, de duurte van levensmiddelen, de ellende onder de arbeidersbevolking, de doorbraken der rivierdijken wederom in December 1740 en het voorjaar van 1741 hadden veelszins treurige gevolgen, zoodat de liefdadigheid de handen vol had om de behoeftigen ten platten lande en in de steden voort te helpen³⁾.

Waarheen men ook het oog wendde, het beeld, dat onze handel

1) De Bosch Kemper, De Armoede in ons vaderland, blz. 106.

2) Zie boven, blz. 78.

3) Wagenaar, XIX, blz. 329.

en onze nijverheid omstreeks 1740 opleverden is er een van achteruitgang en verval, een getuigenis op nieuw van den treurigen toestand, waarin de Republiek omstreeks dezen tijd verkeerde. Is het wonder, dat ook in de kringen van kooplieden en nijveren een toemend gevoel van ontevredenheid zich richtte tegen de bestaande regeeringstoestanden en dat men ook in die kringen steeds luider riep om hervorming, die men allengs van niemand anders kon wachten dan van den Prins? Deze — men wist het — had ook aan de belangen van handel en nijverheid ernstige studie gewijd; hij had het vraagstuk der vrijhavens reeds vroeg onder het oog gezien en gevoelde zich tot de zaak geneigd; hij was bereid de nijverheid door beschermende maatregelen te steunen; hij stond met de hervormingsgezinden in de compagnieën reeds lang in nauwe persoonlijke betrekking. Het was slechts de vraag, onder welke omstandigheden hij bereid zou gevonden worden de hand te reiken aan hen, die hem op de bres wilden plaatsen. Uit zichzelf zou hij er niet toe komen maar buitengewone omstandigheden zouden hem kunnen nopen het veege vaderland te hulp te snellen.

HOOFDSTUK IV.

HET GEESTELIJK LEVEN IN DE EERSTE HELFT DER ACHTTIENDE EEUW.

Verval op stoffelijk gebied gaat gewoonlijk gepaard met verval van geestelijken aard, ja is dikwijls slechts als een gevolg daarvan aan te merken. Die regel faalt ook niet voor de hier behandelde periode in de geschiedenis der Republiek. Als de machtigste grondoorzaak voor den achteruitgang op stoffelijk, op staatkundig gebied, dien wij na het voorafgaande als vastgesteld mogen beschouwen, moet de algemeene geestesverslapping worden aangemerkt, die ons volk toen heeft aangetast. Reeds op het eind der eeuw, die was voorafgegaan, was verslapping van energie, van volkskracht duidelijk merkbaar ¹⁾ en deed haar verlamdenden invloed gevoelen op bijna ieder gebied van het volksleven; aan het uiterlijk, aan de kleedij, aan de gewoonten en gebruiken, aan de letteren, aan de kunst laat zich de beteekenis van dien invloed meten. Niet het minst ook aan de toestanden op godsdienstig, op kerkelijk gebied, zoo belangrijk in de geschiedenis onzer aan godsdienst en kerk gehechte bevolking.

Op dit gebied valt de reeds op het einde der 17de eeuw aangevangen „verflauwing der grenzen”, met haar op zich zelf gelukkig gevolg van wederzijdsche toenadering der vroeger scherp tegenover elkander staande partijen, duidelijk in het oog ²⁾. In een tijd van algemeene verslapping verdwijnen de scherpe tegenstellingen van dogmatischen aard om plaats te maken voor min of meer vriendelijke waardeering van gevoelens, voor zeker komen in elkanders bezwaren, ten slotte voor een overheerschende gematigdheid — op zichzelf het

¹⁾ Zie deel V, blz. 434 vlg.

²⁾ Vgl. ib., blz. 461 vlg.

tegendeel van een ramp maar toch, waar zij gevolg is dezer met een enkel woord geschetste ontwikkeling, van bedenkelijken aard, immers geen teeken van mannelijke zelfstandigheid, van krachtig gevoel, veeleer van flauwe stemming, van matte onverschilligheid. De gematigdheid, de verdraagzaamheid van mannen als Coornhert en De Groot, Vischer en Spieghel, als Hooft en De Witt, als Heydanus en Spinoza, gesproten uit zelfstandige overweging, uit gevoel voor de gelijkwaardigheid van door inwendigen strijd verkregen overtuigingen, is van vrij wat beter gehalte dan de slappe matiging, gesproten uit onvaste meening, uit vrees voor twist, uit zucht naar vrede en rust, uit onverschilligheid voor bepaalde vraagpunten, die onzen landaard in het begin der 18de eeuw kenmerkte.

De felle ijver van een enkelen waalschen predikant, om het geloof uit zijn fransch vaderland geweken, als de rotterdamsche Jurieu en de haagsche Joncourt kon den ouden haat tusschen Voetianen en Coccejanen een oogenblik doen opvlammen; Leenhof's scherp boek „Hemel op Aarde” (1703) mocht nog een hevigen storm tegen Spinozisme en Cartesianisme verwekken; Fruytiers' steil rechtzinnig werk „Zions worstelingen” (1715) kon hem als „roervink” op harde woorden van verwijt te staan komen; de pennestrijd tegen een geleerden duitschen Coccejaan, den utrechtschen hoogleeraar Lampe, kon omstreeks 1725 heftige vormen aannemen; maar de gematigde denkbeelden van den geleerden en fijnbeschaafden refugié Pierre Bayle, den scherpzinnigen samensteller der nog altijd geraadpleegde „Dictionnaire historique et critique”, voorloopster der fransche Encyclopedie, drongen meer en meer door onder de beschaafde Nederlanders. Het vriendelijke woord van vrede van den ouden Voetiaan Mommers, wiens verzoenend „Eubulus of goede raad” (1738) veel bijbracht tot het eindigen van den een eeuw langen broedertwist in de hervormde Kerk, wees op de punten van overeenstemming meer dan op die van geschil: zij was niet alleen „lijkrede” op het Coccejanisme maar ook op het eigen Voetianisme.

De oude dogmenstrijd maakte, al mocht nog een enkeling in vurige kampwoede de oude vaan verheffen, plaats voor een toenemend streven naar verdraagzaamheid, voor het bovendrijven eener gematigde middenrichting, die welhaast aller harten won. Een zacht kleurloos piëtisme, een enkele maal tot geestdrijverij overslaand, door den middelburgschen predikant Smijtegelt, den meest geliefden prediker dier dagen, in bijna 150 langer dan een eeuw

genoten, ietwat platte preeken vol stille vrome breedsprakige lankmoedigheid verheerlijkt, door den Oostfries Schortinghuis omstreeks 1740 in zijn „Innig Christendom” in scherperen, hoewel ook breedsprakigen dogmatischen vorm gegoten, voldeed geheel aan de zwakke behoefte aan inniger godsdienstleven, door de onder de groote menigte nog talrijke „fijnen” dier dagen gevoeld. Lampe's bekeeringsijver, voortgesproten uit innige „bekommering des harten”, schonk hem van Utrecht uit, waar hij van 1720 tot 1727 hoogleeraar was, tal van gemoedelijke volgers zijner gematigd-ascetische leer der „Verborgentheyte van het Genaedeverbondt ter eeren van den grooten Verbondts-God”. De vurige Hattemisten, hunne leeringen thans werkelijk nauw met spinozistische denkbeelden verbindend, vonden in Zeeland, te Rotterdam en Dordrecht, nog tot kort vóór het midden der eeuw, eenige aanhangers maar moesten reeds spoedig terugwijken voor de tegenover dergelijke leeringen nog altijd gemakkelijk op te wekken vijandschap der kerkelijken. De Hernhutters, die in 1735 onder bescherming van prinses Maria Louisa en onder leiding van den stichter hunner gemeenschap, den oostenrijkschen graaf Zinzendorff, te Amsterdam en elders hun intrede deden en zich in weerwil van eenig verzet tegen hunne „abominabele secte” — zooals de utrechtsche synode zich uitdrukte — stil en rustig daar, te IJselstein, te Zeist, te Akkrum kon vestigen, bleven evenzoo tot een kleinen kring beperkt, die zich weldra hoofdzakelijk te Zeist neerzette. Bij de toenemende gematigdheid verliepen de oudere secten in den algemeenen stroom, die zachtens geleid werd door verstandige, verdraagzame, degelijke maar breedsprakige middenmannen als de franeker hoogleeraar Herman Venema, het type van den theoloog dier dagen, den grondlegger der wetenschappelijke grammaticale en historische exegese tegenover de oude scholastieke studieopvatting, die zooveel strijd had veroorzaakt en ook nu nog werd voorgestaan door zijn fellen groninger ambtgenoot Driessen, bestrijder van den nieuwen Arminius, maar nu met het toenemen der taalstudie voor deze laatste plaats maakte.

Naast de studie van de hebreuwsche en grieksche talen ten behoeve eener betere op wetenschappelijke gronden rustende uitlegging der Heilige Schrift begon die der wijsbegeerte zich ook weder te verheffen. Niet alleen in den kring der Hattemisten, waar, na den ondernemenden zeevaarder en beroemden ontdekker Jacob

Roggeveen, de voormalige schoenmaker Marinus Booms te Middelburg de leer van Van Hattem door spinozistische stellingen wijsgeerig ontwikkelde, maar ook daarbuiten begonnen de predikanten zich weder meer met wijsgeerige beginselen in te laten. Booms' volgeling, de in 1710 wegens Hattemisme afgezette zeeuwsche predikant Gosuinus van Buitendijk ging nog verder dan zijn meester in de spinozistische gevoelens en de Buitendijkers vooral kwamen in dit opzicht in een kwaad gerucht te staan. Maar de oude vrees voor filosofie begon te wijken. De denkbeelden van Leibnitz en Wolf vonden intusschen aanvankelijk slechts in geleerde kringen hunne aanhangers, vooral bij de wis- en natuurkundigen, die in den voortreffelijken wiskundige Wolf den voortzetter van Leibnitz' werk zagen. Ook enkele predikanten waagden het thans kennis te nemen van de nieuwe „subtiele” wijsgeerige beginselen en ze op godgeleerde vraagstukken, op de „verborgentheden des geloofs” toe te passen. Wolff zelf werd in 1740 tot hoogleeraar te Utrecht benoemd maar wees de benoeming af; twee zijner onmiddellijke leerlingen kwamen weldra naar Franeker als hoogleeraren maar vonden geringen aanhang tegenover de gematigde denkbeelden van Venema en de zijnen en de weinig wijsgeerige ontwikkeling onzer natie.

Men begon alom het gevaarlijke van een vinnigen kamp over fijne dogmatische verschillen in te zien. De invloedrijke harlinger doopsgezinde Johannes Stinstra ¹⁾ stond daarbij geheel naast den gereformeerden Venema en wist ook in zijn eigen kerkgenootschap de oude, ook hier als van ouds nu en dan tot geestdrijverij overslaande denkbeelden in gematigde richting te leiden. „In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in omnibus prudentia et charitas”, de leus der gematigdheid, door Venema en de zijnen hoog gehouden, werd meer en meer het wachtwoord onder alle Protestanten. Lutherschen en Remonstranten, tot zelfs de grieksch-armenische Christenen, die te Amsterdam een eigen kerkje hadden ²⁾, hadden genot van de meerdere vrijheid van spreken en schrijven, hun onder deze omstandigheden geschonken. Er is zoo goed als geen sprake meer van pogingen om de trouwens tot vervolging van andersdenkenden, zelfs tot hun wering uit staatsambten,

1) Sepp, Johannes Stinstra en zijn tijd, 2 dl. (Amst. 1865/6), het beste geschrift over de kerkelijke denkbeelden dezer dagen.

2) Uffenbach, Reisen, III, S. 598.

minder dan ooit gestemde regenten tot krachtige bestrijding van „dwaalleer” te bewegen en slechts een enkele drijver of droomer hoopte nog op herstel der oude toestanden, op uitvoering van verwaarloosde en vergeten plakkaten, op handhaving van de oude dordtsche beginselen, die feitelijk waren opgegeven voor gematigder, verdraagzamer begrippen dan de vaders hadden gekend. Zoo was het ten minste bij de meer ontwikkelden en in de steden, maar bij de minder ontwikkelden en ten platten lande bleef men nog lang spreken van de oude verschillen en het was volstrekt geen uitzondering, als men in de roef van een trekschuit coccejaansche en voetiaansche boeren met elkander hoorde redetwisten of ambachtslieden teksten hoorde aanvoeren tot toelichting van hun betoog over de waarde der beginselen van Dordt of Rome, van Voetius of Coccejus¹⁾. Intusschen bleef de oude voorliefde onzer vaders voor theologische disputen nog overal in hooge mate aanwezig: als het niet meer voetiaansche of coccejaansche stellingen konden zijn, vermeide men zich in de behandeling van punten uit de moraal en de beginselen van algemeene levenswijsheid, die door bijbelvaste diletantten gemakkelijk in theologischen vorm konden behandeld worden.

Ook aan de plakkaten tegen de Roomschen werd niet meer de hand gehouden. Mannen als Heinsius en Slingelandt dachten er niet aan om het bondgenootschap met het zeer katholieke Oostenrijk of de goede verstandhouding met Frankrijk door onaangenaamheden tegenover den roomschen godsdienst in gevaar te brengen. Wel bleven de oude plakkaten nog bestaan, niet het minst als rijke bronnen voor de inkomsten der plaatselijke overheden in stad en land maar nergens dacht men er zelfs in de verte aan ze naar den geest, laat staan naar de letter, uit te voeren²⁾. De synoden klaagden nog wel af en toe over „paapsche stoutigheden” op het gebied van onderwijs, kerkbouw en propaganda, over benoeming van roomsche ambtenaren ten platten lande, over „extravagante insolentiën en superstitiën”, maar de klachten verminderden steeds in aantal, nu de straffen bijna in het geheel niet volgden. Slechts een enkele maal riepen de vervolgingen van Protestanten in roomsche landen maatregelen tegen de Roomschen hier in het leven. De vervolgingen van

1) Holl. Spect., III, blz. 221; V, blz. 13.

2) Vgl. Knuttel, De toestand der Nederl. Katholieken, II, blz. 67 vlg.

Protestanten in de Paltz, in Salzburg en in het Munstersche omstreeks 1730 had in verschillende provinciën eene tijdelijke reactie tegen de „overbergsche beginselen” van het „pauzdom” ten gevolge. Het strenge hollandsche plakkaat van 21 Sept. 1730, de toelating van priesters aan vaste regels bindend¹⁾, is van die stemming het gevolg geweest. Andere gewesten gingen weldra denzelfden weg op. Omstreeks Sint Jan 1734 ontstond er in de Republiek zelfs een hevige paniek²⁾ op het gerucht, dat volgens een oude voorspelling op dien dag, juist samenvallend met den verspringenden Sacramentsdag, een algemeene aanslag der Roomschen het gansche land in hunne handen moest leveren. De wildste geruchten gingen vooral in Holland rond. Men dacht aan niet minder dan een nieuwen Bartholomeusnacht, aan wijdvertakte roomsche samenzweringen met het doel om putten en eetwaren te vergiften, aan geheime magazijnen van wapenen en kruid, aan een goed georganiseerd roomsch oproer. Hier en daar werden tot geruststelling der ontroerde gemoederen uitgebreide voorzorgsmaatregelen genomen; feestvieringen van eenigszins roomschen aard werden verboden. In sommige steden werd door de regeeringen ijverig over deze dingen beraadslaagd; de gerechtshoven vestigden de aandacht van Slingelandt en de Staten op de zaak en na eene door sommigen als belachelijk overdreven bespote ernstige discussie in de Statenvergadering werden de stadsregeeringen zoowel als de plattelandsoverheden in Holland van staatswege gewaarschuwd. In Den Haag en elders werd tegen den gevreesden datum gepatrouilleerd en garnizoen of schutterij op de been gebracht; op Overflakkee, waar de grootste onrust heerschte, werd van Den Briel en Hellevoetsluis uit het oog gehouden; tot diep in Friesland ontstond eenige gisting. Voor dat alles bleek intusschen weinig grond te bestaan: de oude voorspelling gold alleen het herstel van Jacobus III in Engeland; de zeker onmiskkenbare gisting onder de Roomschen hier te lande hing samen met de tijdelijk strengere handhaving der plakkatzen; de bewering is zelfs vernomen, dat de Oranjepartij de geruchten had aangestookt om van de gewachte verwarring gebruik te maken tot verheffing van den Prins³⁾. Uit de gewekte paniek

1) Vgl. Knuttel, De toestand der Nederl. Katholieken, II, blz. 140 vlg.

2) ib., blz. 191 vlg. Verg. Holl. Spect., X, blz. 43 en 89 vlg.

3) Wagenaar, XIX, blz. 167.

bleek echter duidelijk, dat men de Roomschen niet vertrouwde en hun gehechtheid aan de vaderlandsche instellingen betwijfelde. Hun aanzienlijk getal in den lande, waar zij nog altijd $\frac{1}{3}$ der gezamenlijke, thans op bijna 3 millioen inwoners geschatte bevolking uitmaakten zonder volledige godsdienstvrijheid, zonder eenig deel aan de regeering, tenzij in de onder streng staatstoezicht verkeerende Generaliteitslanden, gaf ten dezen ook wel reden tot onrust onder de aanhangers der heerschende Kerk.

Met belangstelling had de regeering dan ook kennis genomen van de hevige twisten in het roomsche kerkgenootschap in dezen tijd.

De schorsing van den vicaris-apostolicus Codde en de benoeming van zijn tegenstander, den leidschen pastoor De Cock, den vriend der Jezuiten, tot zijn plaatsvervanger ¹⁾ had een hevig verzet onder de wereldlijke geestelijkheid vooral in Holland, Zeeland en Utrecht ten gevolge ²⁾. Zij verzette zich onder leiding van het nog altijd voortlevende utrechtsche kapittel tegen den nieuwbenoemde en werd in dat verzet door de Staten van Holland gesteund: De Cock werd uit Holland verbannen en in 1705 met toestemming van den weinig krachtigen of beginselvasten Codde en de roomsche Curie, die hier genoodzaakt was iets toe te geven, vervangen door den gematigden Potcamp. Maar de oude Potcamp overleed nog in hetzelfde jaar en de pauselijke nuntius te Keulen, gesteund door den internuntius te Brussel, trachtte nu, terwijl Codde zich weldra terugtrok, weder een getrouw volger der Curie als hoofd der utrechtsche diocese te doen optreden; maar het utrechtsche kapittel, door het ook nog voortlevende haarlemsche zwak gesteund, hield stand tegenover den nieuwbenoemde, Daemen, die bij de uitdrukkelijke weigering der Staten van Holland om hem te erkennen, eindelijk zijn post nederlegde, zeer tegen den zin der Curie. De nuntius te Keulen, Bussi, door de Curie thans met de leiding der zaken van de roomsche Kerk in de Republiek belast, gaf evenmin toe, ook niet toen de Staten van Holland (1708) de telkens oogluikend toegelaten Jezuiten, wier trouw aan de inzichten der Curie zij als een gevaarlijk element beschouwden, voor de zooveelste maal verbanden. De nuntius riep een der krach-

1) Vgl. boven, dl. V, blz. 466.

2) Knuttel, II, blz. 12 vlg.; Bolland, De Kerk van Utrecht (Leiden, 1900), blz. 69 vlg.

tigste woordvoerders van het verzet, den utrechtſchen kanunnik Van Erkel, wegens een geſchrift ter verantwoording, maar Van Erkel weigerde te komen op grond van de landſwet. Bussi ſloeg hem toen in den ban en richtte een heftige „onderrichting” (1711) tot de Roomschen in de Republiek om hen te waarschuwen, dat kerkelijke handelingen, door feitelijk geëxcommuniceerde of zonder behoorlijke machtiging van zijnentwege benoemde geestelijken verricht, onwettig waren. Tal van huwelijken, en daardoor tal van geboorten der laatste jaren werden zoo door den nuntius als onwettig, als onecht gestempeld. Bovendien werd de wettigheid van het voortbestaan der beide kapittels door de Curie en haar vertegenwoordiger zoo niet formeel ontkend dan toch ernstig in twijfel getrokken. Ook Bussi's opvolger Arabinti te Keulen en de internuntius Santini te Brussel bleven dezelfde lijn volgen, erkenden de door of namens Codde nog altijd nu en dan aangestelde pastoors niet en traden voortdurend heftig tegen de mannen van het verzet op. Deze laatsten zagen hunnen aanhang door overlijden en afval van wankelmoedigen aanhoudend slinken en de opengevallen plaatsen door tegenstanders innemen, terwijl zij tijdens de afwezigheid van Codde en na Potcamp's dood, wegens het ontbreken van een bisschop of vicaris, jaren achtereen geen nieuwe geestelijken hunner partij meer op de voorgeschreven wijze konden gewijd krijgen. De bul „Vineam Domini” van 1705 tegen het beweerde Jansenisme dier dagen; de scherpe veroordeeling der 101 stellingen, toegeschreven aan den franschen theoloog Quesnel, in 1713 door de bul „Unigenitus”; de uitgesproken banvonnissen schrikten zeer velen van verderen tegenstand af. De krachtige werkzaamheid der ordensgeestelijken, vooral der Jezuiten, haalde velen over de partij der Curie te kiezen of te houden. Eindelijk gelukte het den weerspannigen in 1717 en volgende jaren eenige nederlandsche priesters door een ierschen en enkele fransche bisschoppen te doen wijden. De keulsche nuntius merkte dit weder als onwettig aan maar zijn oproepingen voor zijn rechtbank werden als strijdig met de landſwet door de partij van verzet verworpen, zoodat hij in October 1717, blijkbaar om den tegenstand te breken, eindelijk een nieuwen vicaris apostolicus aanstelde: Johan van Bijlevelt, pastoor in Den Haag.

In dien vinnigen strijd tusschen het utrechtſche en het wankelende haarlemsche kapittel met hunne weinig getrouwen, onder wie

de geleerde kerkhistoricus Van Heussen met Van Erkel op den voorgrond trad, aan de eene en de Curie te Rome met de Jezuiten en andere ordensgeestelijken aan de andere zijde, werd de weerspannigheid der eersten door de laatste voortdurend toegeschreven aan de in de beide genoemde bullen laatstelijk scherp veroordeelde „jansenistische” gevoelens, welke beschuldiging door de in verzet gekomen geestelijken herhaaldelijk ten ernstigste werd afgewezen. Een felle pamflettenoorlog, die jaren lang aanhield, getuigde van de bittere vijandschap tusschen de twee partijen. En de staatsche overheden waren, hoewel in het algemeen tegen de bemoeiingen der Curie gestemd, volstrekt niet altijd op de hoogte der zich dikwijls op zuiver roomsch-kerkrechtelijk gebied bewegende verschillen, ja in vele opzichten niet op de hand der „staatse” priesters, wier verzet tegen de pauselijke partij verdeeldheid onder de Roomschen scheen te zullen wekken en hunne aanzienlijke voordeelen uit het niet uitvoeren der plakaten, ten gevolge der moeilijkheden onder de Roomschen zelf, op den duur dreigde te verminderen ¹⁾. Toch zochten en vonden de mannen van het utrechtische kapittel in den regel steun bij de landsregeering, die den grooten invloed der Jezuiten en dien van de Curie en hare buitenslands, te Keulen en Brussel, zetelende gezanten als gevaarlijk voor den Staat beschouwde. De veroordeeling en verbanning van Bijlevelt uit Holland, wegens pogingen om te Assendelft een vermeenden „jansenist” als pastoor af te zetten, stond met die stemming bij de gewestelijke overheid ongetwijfeld in verband; hij vestigde zich sedert te Utrecht. De lange afwezigheid, de aarzeling van Codde, zijn dood eindelijk in 1710, de weigering der Curie jaren lang om De Cock te vervangen had de behoefte aan een naar hun gevoelen wettig kerkelijk hoofd, liefst een bisschop, bij de partij van verzet zeer dringend gemaakt; de aanstelling van Bijlevelt kon hen niet bevredigen; de tijdelijke hulp, in 1719 verstrekt door een naar het Oosten doorreizenden bisschop van Babylon, den franschman Varlet, die te Amsterdam aan honderden het sacrament van het vormsel uitreikte, kon op den duur niet voldoende zijn. Den nieuw gekozen paus Innocentius XIII verzocht het utrechtische kapittel (Juni 1721) bij zijn gelukwensch met de keuze tevens

1) Knuttel, l.l. blz. 20 vlg.

dan ook dringend voor de diocese toch een bisschop te benoemen. Maar er volgde geen antwoord evenmin als op een in 1719 door het kapittel gedaan beroep op een algemeen concilie ten einde de gerezen ernstige twistvragen te beslissen. De ontevreden, ja verbitterde hollandsche geestelijken wendden zich toen tot eenige bekende buitenlandsche theologen, den rechtsgeleerden theoloog Van Espen en anderen te Leuven, tot de leden der Sorbonne te Parijs met de vraag, of het aartsbisdom Utrecht nog als bestaande kon worden aangemerkt dan wel of het gebied der diocese als een van Rome uit te besturen „missie” moest worden beschouwd, en of zij het recht hadden om het aloude aartsbisschoppelijke kapittel, in den vorm waarin het thans nog bestond, zekere kerkrechten te laten uitoefenen. Zij besloten naar aanleiding van de verkregen gunstige adviezen op de gewone wijze een bisschop te kiezen; het utrechtsche kapittel verkoos toen op eene vergadering in Den Haag den 23sten April 1723 tot aartsbisschop van Utrecht den gematigden vicaris-generaal, lid van het door Rome half en half erkende haarlemsche kapittel, Cornelis Steenoven.

Van deze benoeming werd te Rome herhaaldelijk volgens oudroomsch kerkrecht kennis gegeven en bevestiging gevraagd maar paus Innocentius zond weder geen antwoord, terwijl na zijn dood de verzamelde kardinalen de keuze voor volstrekt onwettig verklaarden. Het utrechtsche kapittel ging nu verder; het deed Steenoven en na diens spoedigen dood ook zijn gekozen opvolger, Barchman Wuytiers, wijden door den genoemden Varlet, bisschop van Babylon, die na zijn optreden te Amsterdam door de Curie verloochend en geschorst was maar sedert in die stad was gebleven. De nieuwe paus, Benedictus XIII, verklaarde deze keuzen en wijdingen onwettig evenals die van Donker, pastoor te Amsterdam, door het haarlemsche kapittel tot bisschop van Haarlem (1727), bij welke verklaringen de belachelijkste vergissingen in namen en personen worden begaan, waaruit duidelijk bleek, hoe weinig men te Rome den ernst en de beteekenis der zaak begreep. Want het gold hier niet meer of minder dan de vestiging van een nieuw kerkgenootschap, sedert Rome weigerde de daden van het utrechtsche kapittel te erkennen en de deelnemers aan een en ander door excommunicatie uit de Kerk wierp. Groot was dat kerkgenootschap voorloopig nog niet: het aantal der „refractarische” priesters wordt in 1731 op 65, in 1736

op 74 in 51 gemeenten begroot¹⁾, nauwelijks een vijfde deel van het getal priesters, dat zich omstreeks 1700 bij Codde had aangesloten. Zij vestigden hun middelpunt te Amersfoort, waar zij hun seminarie stichtten ter opleiding van hunne voornamelijk in Holland en Utrecht benevens te Leeuwarden gevestigde gemeenten, eenige weinige duizenden leden in getal. Maar de door de roomsche Curie verworpenen ontkenden een nieuw genootschap te willen vormen. Met fierheid verwierpen zij de beschuldiging als zouden zij, door „jansenistische” leeringen besmet, zich aan ketterij hebben schuldig gemaakt en noemden zich met trots de „bisschoppelijke Clerezy”, die de „oud-roomsche”²⁾ beginselen hooghield en de afwijkingen van het ware geloof veeleer bij den pauselijken stoel zocht. Zij hielden de wettigheid der beide kapittels staande tegenover de beweringen en verklaringen van Rome uit. De overgrootste meerderheid der roomsche geestelijkheid en der roomsche bevolking in de utrechtische diocese bleef echter getrouw aan Rome, na den dood van Bijlevelt (1727) zonder vicaris apostolicus onder het algemeen bestuur van den internuntius te Brussel als vertegenwoordiger van het pauselijk gezag, dat thans geen kapittels, veel minder bisschoppen of zelfs vicarissen in de Republiek meer wilde erkennen. Naast de ongeveer 300 wereldlijke geestelijken der „missie” in het oude bisdom stonden thans een honderdtal ordensgeestelijken, waaronder 30 à 40 Jezuïeten, gezamenlijk belast met de behartiging der zielezorg voor de op 220 à 230000 communicanten³⁾ geschatte roomsche bevolking van het voormalige bisdom boven de rivieren.

De felle strijd was dus uitgelopen op eene scheiding, waarbij de Oud-Roomschen, door de tegenpartij hardnekkig als „Jansenisten” betiteld, welke naam in de volkstaal ingang vond, voortaan konden rekenen op de bescherming der landsregeering, ten minste op hare welwillendheid, voortspruitend uit de vrees voor inmenging van eene buitenlandsche regeering als die der roomsche Curie in de geestelijke zaken van een aanzienlijk deel der bevolking. Het aan de Curie getrouw gebleven overgrootste deel der Roomschen toch was na

1) Bolland, I.I. blz. 76.

2) Zij noemden zich reeds in 1709 Oud-Roomschen, handhavers der oud-katholieke kerkleer.

3) Knuttel, II, blz. 39. Samen dus een klein miljoen personen.

deze gebeurtenissen meer dan ooit onderworpen aan den invloed van het pauselijk gezag, dat na den thans bijna volkomen ondergang der door de Curie erkende bisschoppelijke inrichting in het oude utrechtsche bisdom de „missie” meer dan ooit beheerschte, en aan de macht der geestelijke orden, die in eene missie naast de wereldlijke geestelijkheid veel meer rechten konden uitoefenen. Onder de geestelijke orden waren de Jezuiten, de krachtigste dier orden, thans machtiger dan ooit: de overwinning, door hen en de hunnen behaald na een eeuw en langer van hevigen strijd tegen Vosmeer en zijne opvolgers, verhoogde hunne beteekenis in de Republiek, waar zij in weerwil van alle verbanningsplakkaten en verbodsmaatregelen, evenals andere ordensgeestelijken, heimelijk nog altijd werkzaam bleven. Niet alle aan de Curie getrouw gebleven Roomschen waren intusschen met den thans geboren toestand ingenomen, al hadden zij zich voor Rome's uitspraak gebogen. Zoowel omstreeks 1730 als nog tien jaren later werden door sommigen onder hen weder ernstige pogingen gedaan om de Staten van Holland te bewegen tot het toelaten van een door Rome te benoemen vicaris-apostolicus en in 1732 scheen men zelfs goed opweg om in die pogingen te slagen maar na lang overleg werd het voorstel tot die toelating van de hand gewezen onder invloed deels van de vrees der predikanten voor een dergelijk titularis, deels van het verzet der Oud-Roomschen, die de wettigheid der aanstelling van zulk een kerkelijk hoofd in het bisdom thans ontkenden op grond van hunne eigene organisatie als „Kerk van Utrecht”, deels ook van dat der ordensgeestelijkheid en de Curie zelf, die zulk een hoofd niet begeerden na de eindelijk overwonnen moeilijkheden sedert de dagen van Vosmeer en Rovenius¹⁾.

Tijden van kalmte en rust, gematigdheid en verdraagzaamheid, tijden ook van gelijkmatige welvaart, die in weerwil van den achteruitgang op het gebied van handel en nijverheid, dank zij de goede jaren van voorheen en den opgestapelden rijkdom der vaders, in ons land nog lang den stempel drukte op het maatschappelijk leven, schijnen uiterst geschikt te zijn voor uitgebreide en gelijkmatige beoefening van wetenschap, letteren en kunst. Genieën als Chris-

1) Knuttel, II, blz. 142 vlg.

tiaan Huygens en Nicolaas Heinsius op wetenschappelijk, als Vondel en Hooft op letterkundig, als Rembrandt en Verhulst op kunstgebied staan niet op; geen grootsche ontdekkingen of uitvindingen worden gedaan, geen treffende gedichten of aangrijpende tooneelstukken zien het licht, geen heerlijke gewrochten van kunst worden geboren, maar men heeft een hoogen trap bereikt van algemeene ontwikkeling op allerlei gebied en weet zich daar lang te handhaven. Tal van natuuronderzoekers, gesteund door de belangstelling van vele vermogenden, die tijd, lust en geld over hebben voor de beoefening der wetenschap, zijn in staat om rustig en kalm zich te wijden aan het nauwgezet onderzoek van wat in de vorige eeuw meer met geniaal inzicht was aangeduid of bij intuïtie was aangevat. Willem Jacob van 's Gravesande¹⁾, smaakvol letterkundige, diepzinnig wijsgeer, vernuftig werktuigkundige, scherpzinnig beoefenaar der wis- en natuurkundige wetenschappen, verheft den roem der leidsche hoogeschool door voort te bouwen op Newton's beginselen en ze hier te lande ingang te doen vinden; Petrus van Musschenbroek, hoogleeraar te Utrecht, later te Leiden, verbindt schei- en natuurkunde en legt de grondslagen voor de kennis der magnetische en meteorologische verschijnselen, voor de studie der electriciteit en de graphische voorstelling van waarnemingen; Herman Boerhaave, uitnemend plant- en scheikundige, geeft nieuwen bloei aan deze studiën te Leiden en verheft „nieuwe Hippocrates”, vooral door zijne buitengewone gaven als geneeskundige den roem dier universiteit, die in zijn dagen (1709—1730) weder tal van buitenlanders tot zich trekt; de oude amsterdamsche anatoom Ruysch vindt in den leidschen hoogleeraar Albinus een waardig opvolger; de grijze Leeuwenhoeck, die geen vreemde talen kende maar de groote natuuronderzoeker van zijn tijd was, leeft nog lang genoeg (tot 1723) om den fakkel der microscopische wetenschap over te reiken aan den begaafden Petrus Lyonnet, den fijnen ontleder der kleinste diersoorten; de door geheel Europa beroemde en vereerde rechtsgeleerden Schultingh, Vitriarius, Noodt en Westenberg aan de leidsche hoogeschool, de vermaarde president van het hof in Den Haag Cornelis van Bijnkershoek, houden omstreeks 1725 den roem der scherpzinnigheid, geleerdheid en onkreuk-

1) Over deze geleerden vgl. vooral de reisberichten van Uffenbach en Haller.

baarheid der nederlandsche juristen hoog; Abraham Schultens, de eerste eener dynastie van groote geleerden, verheft eerst te Franeker, daarna te Leiden de weder opkomende studie der oostersche talen tot een ongekende hoogte; de fijne Sigbertus Haverkamp, de jonge Tiberius Hemsterhuis en Frans van Oudendorp, de beide laatsten in 1740 te Leiden opgetreden, zetten de door Johannes Perizonius en Petrus Burman vóór hen roemrijk gehandhaafde klassieke studiën voort. Ook duitsche geleerden als de theoloog Lampe te Utrecht, de jurist Heineccius te Franeker, de anatoom Rau te Amsterdam, uitgeweken Franschen als Basnage, Bayle, Jurieu, Leclerc, Barbeyrac e. a. verhoogden den roem der wetenschap in de Republiek, die buiten den kring der hoogleeraren mannen als Gerard van Swieten, den beroemden leerling van Boerhaave, kon aanwijzen. Deze was lang geneesheer en privaat-docent te Leiden, waar hij wegens zijn katholiek geloof geen hoogleeraar kon worden, en werd in 1745 door Maria Theresia naar Weenen geroepen om het onderwijs in de geneeskunde te verbeteren. Omstreeks 1725 ontmoette Haller te Amsterdam den daar gevestigden Fahrenheit, den beroemden dantziger werktuigkundige, die er zijne beroemde thermometers en barometers vervaardigde. Te Groningen leefde de beroemde oudheidkundige burgemeester Menso Alting nog, te Deventer de in gansch Europa beroemde letterkundige Gijsbert Cuperus, te Amsterdam de merkwaardige taalkundige en geleerde oudheidkundige Lambert ten Kate, voorlooper der Grimms. De Republiek was zoo nog altijd een belangrijke zetel van geleerdheid, waar men op allerlei gebied meer beroemde geleerden vond dan ergens elders in Europa. Leiden vooral, waar het wemelde van boekwinkels en boekdrukkers, geheele straten vol, van instrumentmakers en werktuigkundigen, was het middelpunt van breede wetenschappelijke ontwikkeling, waarheen weder honderden vreemdelingen, in 1725 ¹⁾ wel $\frac{1}{4}$ van de 900 studenten uitmakend, voornamelijk Duitschers, zich begaven om er rechten en letteren, genees- en natuurkunde te studeeren. Ook Franeker, waar sommigen der zoeven genoemden hun werkkring begonnen, had nog steeds een grooten naam op wetenschappelijk gebied en trok vele vreemdelingen, ook als hoogleeraren. Utrecht en Groningen

¹⁾ Haller, Tagebücher, S. 106.

daarentegen kwijnden in dezen tijd ¹⁾. Onder de Duitschers, die in deze dagen de wetenschap hier te lande kwamen beoefenen, zijn er twee in het bijzonder te noemen: de beroemde wetenschappelijke reiziger en bibliomaan Von Uffenbach en iets later de veelzijdige zwitserse physioloog Albrecht von Haller, die beiden in hunne geschriften getuigen van de wetenschappelijke hoogte, toen hier te lande bereikt, de eerste omstreeks 1710, de laatste omstreeks 1725. Hunne talrijke bezoeken aan geleerden, kunstenaars, oudheidkundigen, boekhandelaars en verzamelaars, hun algemeene kennis van alles wat kunst en wetenschap betreft maken hunne reisbeschrijvingen tot onwaardeerbare bronnen voor de kennis van wetenschap en kunst in Holland.

In het algemeen draagt de in dien tijd hoog geroemde wetenschappelijke ontwikkeling in de Republiek, gelijk hare geestesrichting in het algemeen, meer een breed encyclopedisch karakter dan dat zij getuigt van diep indringen in de geheimen der wetenschap. „Nergens is een zekere trap van wetenschap zoo algemeen als hier”, zegt Van Effen ²⁾. Prachtige verzamelingen van dier- en plantensoorten, aquariën en herbariën, collecties van zeldzame schelpen, van vlinders en insecten, van munten, gesneden steenen, penningen, oudheden, handschriften, boeken, autografen vormen den trots der geleerden; heerlijk uitgevoerde plaat- en prentwerken, met de uiterste nauwkeurigheid samengesteld, volledig tot in de kleinste bijzonderheden, geteekend of gegraveerd met alle toenmaals bereikbare hulpmiddelen der techniek, kostbaar gedrukt op zwaar papier, in royaal formaat, met heldere letter, wekken de bewondering van het buitenland en leggen nog thans getuigenis af van wat onze voorvaderen op dit gebied vermochten. Verzamelen, met onverdroten geduld en onovertroffen scherpzinnigheid bijeenbrengen van alles wat der wetenschap ten goede kan komen, zonder veel kritiek dikwijls, zonder scheiding van belangrijk en onbelangrijk, was de op den voorgrond tredende neiging der toenmalige nederlandsche geleerden. Niet het minst

¹⁾ Groningen telde tijdens het bezoek van Uffenbach in 1710 slechts 7 weinig bekende professoren en 150 studenten (Reisen, II, S. 235), niet veel meer dan Harderwijk (ib., S. 406), dat bekend stond om het ruwe studentenleven; ook Utrecht was toen „gar schwach” aan professoren en studenten (ib., S. 717), maar men was er gewoon aan deftiger vormen dan elders (Holl. Spect., V, blz. 18).

²⁾ Holl. Spect., I, blz. 103.

komt dit aan den dag op het gebied der geschiedvorsching en geschiedschrijving. De brave rotterdamsche ambtenaar bij de convoien en licenten Van Alkemade en zijn schoonzoon, de remonstrantsche predikant Van der Schelling, verzamelen hunne gegevens over het kamprecht en de munt, over het oude ceremonieel en de begrafenisplechtigheden, over de gebruiken aan tafel en de wapenkunde, over de geschiedenis der voorname geslachten en het tiendrecht in een reeks van vormlooze maar nuttige boekwerken, die nog altijd hun waarde bleven behouden; de delftsche penningkundige Gerard van Loon beschrijft in eindelooze rij de duizenden nederlandsche historiepenningen met onnavolgbare juistheid, geeft een voortreffelijk handboek voor penningkunde, brengt gegevens bijeen over de kermissen, over de „oude hollandsche historie”, over de „aloude regeringswijze van Holland” en zijne „leenroerigheid” aan het duitsche Rijk. De eerste onder allen is de eenvoudige amsterdamsche klerk Jan Wageenaar, de schrijver van het groote verzamelwerk over nederlandsche geschiedenis, de „Vaderlandsche Historie”, een in 21 deelen naar zijn vermogen kritisch gezifte aaneenschakeling van alles wat over de geschiedenis des vaderlands tot het midden der eeuw uit boeken en archieven geweten kon of mocht worden, een reuzenarbeid, die door zijne nauwkeurigheid en verstandige bewerking eerbied afdwingt en nog altijd op hoogen prijs moet gesteld worden. Nergens was grooter belangstelling voor zaken van wetenschap te vinden dan in de Republiek; ieder vermogend man stelde prijs op het bezit eener wetenschappelijke bibliotheek, eener wetenschappelijke verzameling van welken aard ook; voor elk wetenschappelijk belang, voor elke uitgave was geld te vinden, waren belangstellenden en koopers te wachten.

Wat voor de algemeene belangstelling in zaken van wetenschap nog meer pleit, al die veeldeelige boeken werden niet alleen geschreven en gekocht, niet alleen in de bibliotheken geplaatst maar ook ijverig gelezen. Zij werden gelezen niet om den vorm, die in verreweg de meeste gevallen met het woord onbeholpen niet te streng beoordeeld is, maar om den inhoud, uit zuivere belangstelling in de behandelde stof, in weerwil zelfs van den dikwijls afstootenden vorm. Nergens verschenen zoo goede en zoo talrijke kritieken over wat de geleerde wereld aan het licht bracht, zelfs niet in Frankrijk, waar de wetenschappelijke kritiek hare wieg had gevonden. Pierre Bayle,

die zich in 1681 onder bescherming van den verlichten wittiaanschen regent Adriaan Paets te Rotterdam gevestigd had, een encyclopedisch genie, stichtte er de „Nouvelles de la république des lettres”, weldra gevolgd door de „Bibliothèque universelle” van den amsterdamschen refugie Jean Leclerc en diens neef Jacques Bernard, welk werk onder verschillende benamingen en met medewerking van Basnage en andere groote geleerden als het groote europeesche kritische tijdschrift op letterkundig gebied tot 1727 voortleefde.

De letterkunde als kunst bereikte in dezen tijd zulk eene hoogte niet¹⁾. Ook hier valt naast meer algemeene belangstelling, breeder omvang dan ooit eene vermindering van diepte, een toenemend gemis aan werkelijk kunstgevoel op te merken. De langdradige blijspeldichter Alewijn kon in zijn tijd roemen op „de groote toevloeiing der liefhebbers van vermaaklijke tooneelstoffen”; hem overtrof ongetwijfeld verre de nog altijd niet geheel vergeten Pieter Langendijk met zijne welgelukte satiren op de zeden van zijn tijd, ook hij „ongemeen vaardig in 't dichten” en vooral strevend naar „vloeyendheid”, ten eenenmale afkeerig van „gedrongenheid” en „mannelijken stijl”. Hij was een meester in de nog altijd populaire en goedgespeelde volksblijspelen of „kluchten”, die vooral als nastukjes in dezen tijd zeer geliefd waren.²⁾ De vloeiende maar weinig treffende verzen van de als „vrouwelijke Vondel” hoog geroemde Elisabeth Hoofman en hare oudere tijdgenoot Catharina Lescaijle; die van de veelbewonderde „flonkerster” Lucas Schermer, den onnatuurlijken dichter van zoetelijke herders- en visscherszangen, den opgeschroefden zanger van de „dapperheit der bontgenooten” uit den Spaanschen Successiekrijg; die van den veelgeprezen maar gezocht eenvoudigen dichter van het landleven, den lofzanger van „melker” en „veenman”, den arcadisch-gemanieeerden Huibert Poot; die van den geleerden Balthasar Huydecoper zijn, hoe goed van vorm, weinig anders dan eene zwakke „navonkeling” van het schitterende licht, door Vondel en zijn tijdgenooten verspreid. Evenmin kunnen de hoogvereerde dichter Jacob Zeeus of Lucas Rotgans, die „Wilhelm de Derde” in een lang allegorisch-mythisch heldendicht eerde en in zijn platte

1) Vgl. daarover de beschouwingen bij Jonckbloet, *Gesch. der Nederl. Letterkunde*, dl. V.

2) *Holl. Spect.*, I, blz. 214.

„Boerekermis” zeer verre beneden Brederoo blijft, met de mannen der vorige periode worden vergeleken. Evenmin Arnold Hoogvliet, die het veelgelezen en hooggeloofde gedicht „Abraham de aartsvader” in twaalf vrome maar uiterst langwijlige „boekjes” — „den aartsvader begeleidend schier van zijn wieg tot aan zijn graf” — met benepen zorg samenstelde; of de tallooze navolgers van deze „eer van Neerlands hoofdpoëten”; of de groote kunstrechtter zelf van het tijdvak, de groote kampioen der „cierlijkheid” en „zuiverheid” van taal, de stijve, houterige, tot op het uiterste zijn verzen „beschavende” Sybrand Feitama, „weergalooze” beoefenaar der dichtelijke „omzichtigheid”, die een groot deel van zijn leven „worstelde” met de vertaling van Fénelon’s *Télémaque* en evenzoo jaren wijdde aan de „volkomen afrijming” der vertaling van Voltaire’s *Henriade*. En op hen volgde de lange reeks van rijmers, die Haller en Van Effen doet uitroepen, dat men nergens zooveel dichters bij elkander vindt dan in Holland: de mannen en vrouwen van „het neerduitsch dichterschap”, die als motto van hun noesten arbeid de veelgeliefde dichterspreuk dier dagen konden voeren: „de glorie is voor zweet te koop” of wel „de kunst wordt door arbeid verkregen”. De rotterdamsche ambtenaar bij de wijnbelasting Dirk Smits, „der zanggodinnen lust”, de vleugellamme leidsche „feniks” Jan de Kruyff, de slapevoelende amsterdamsche „kunstheld” Lucas Pater, de brave voorstander van „netheid en zuiverheid van taal” Bernardus Bosch, de „glorie van zijn stam” Frans de Haes, de deftige groninger kampioen voor „stigtelijk tijdverdrijf” Lucas Trip — zij allen, meesters veelal in den vorm der „nette digtkunst”, hechten daaraan meer dan aan den dichtertlijken inhoud. Hemelhoog geprezen door hunne tijdgenooten, elkander met „verkwisting van loftuizingen” in de zonderlingste woordkoppelingen, in de hoogdravendste bewoordingen, in de meestgevaagde „verbloemde taal”, in de „sporelooste” beelden verheffend tot de hoogste toppen van den nederlandschen Parnas, vermeien zij zich in den holsten klinkklank en bederven hunne dichtertlijkste gedachten door overdreven pathos en smakelooze gekunsteldheid. De onnatuurlijkheid der ontboezemingen dier „weergalooze letterhelden” is vooral het gevolg van dien eeredienst van den vorm, reeds door Pels en de zijnen een halve eeuw te voren als de hoofdzaak in de kunst van den dichter aangeprezen en aan vaste regelen gebonden, waardoor de dichtkunst een talent, een vaardigheid werd, die met noeste vlijt

alleen kon worden aangeleerd en zonder welke het „poetisch vuur”, het genie als „ruw” en „onbeschaafd” afkeurend in den hoek werd geschoven. Het kwaad woekerde lustig voort. In de kringen der regenten, die gaarne als maecenassen der veelal arme, ja havelooze dichterbent optraden, zoowel als in die der vermogende en gezeten burgerij riep men bij elke gelegenheid de hulp der dichters in om de feestvreugde bij heugelijke familiegebeurtenissen, bij gezellige bijeenkomsten te verhoogen; de „huispoet” werd een vaste verschijning in de regentenfamiën, de gelegenheidsdichter, schoolmeester of voorlezer gewoonlijk, in stad en dorp een belangrijk persoon in de samenleving, die hem uit den treure zijne boertige of ernstige gedichten liet „opsnijden”¹⁾ met „verhevene stemme en met geschikte buigingen der zelve”. De „brooddigters”, die verzen maakten bij de el en ze te koop boden in hun „digtwinkels” als „koekjes bij den bakker” waren bij menigte te vinden; hunne „rijmweverij” bloeide als nieuwste tak van koophandel en industrie gelijk nooit te voren. De buitensporigste loftuitingen, de onwaarschijnlijkste titels werden in die waren der „liedgrossiers” ten beste gegeven en gretig voor een rijksdaalder of wat door de tallooze gegadigden gekocht. Het waren gulden dagen voor ieder, die de kunst verstond om verzen aaneen te smeden in „poetische zinnevluucht”. De „onvergelijkelijke” Amsterdammer Jan van Gijzen en de „weergalozе” Pieter van Wijnbeek te Leiden waren de klassieke voorbeelden.

„Zoo wort, helaas, de Poëzij

Gegeeselt, bont en blaau genepen,”

roept de dichter Zeeus uit, als hij spreekt over de kunst „op bruilofsfeest of jaargetij bij thair gegrepen”. Wat in de 17de eeuw uitzondering was, werd thans regel en het stroomde verzen over de gansche Republiek heen, verzen dikwijls onberispelijk van rijm en maat maar leeg van inhoud, vloeiend van stijl en keurig van taal, zorgvuldig en geheel volgens de regelen der kunst na maanden- of jarenlangen schavingsarbeid samengesteld maar zonder de vereischten van werkelijke kunst: poëzie en smaak²⁾.

Juist op het einde dezer periode begint zich echter eene reactie te

1) Over dat toen zeer geliefkoosde woord vgl. Holl. Spectator, I, blz. 15.

2) Van Kampen, Beknopte Geschiedenis der Letteren, II, blz. 122. Vgl. Holl. Spect., I, blz. 185 vlg., II, blz. 49 vlg., III, blz. 49 vlg.

vertoonen, als welker vertegenwoordiger de friesche edelman Willem van Haren optreedt, wat ruw, stroef, dikwijls onbeholpen en daarom door de beter geoefende bentgenooten niet als hunner waardig dichter erkend maar hen allen in werkelijk dichtelijk gevoel overtreffend, meer in menigen „liertzang” dan in zijn later hooggeprezen groot episch dichtstuk „De gevallen van Friso” (1741), dat wel wijsgeerig is en hier en daar getuigen kan van gelukkige navolging der klassieken maar met dat al als dichtwerk niet hoog staat. Hij en zijn twintig jaren later optredende jongere broeder Onno Zwier, verkeerend in de hoogste kringen der Republiek, aan het stadhouderlijke hof, waren ook de eerste vertegenwoordigers eener reactie, die de oogen dier hoogste kringen, totnogtoe uitsluitend gewend naar de klassieke fransche letteren en door de overigens vrij slechte fransche opera en de weinig betere fransche komedie in Den Haag¹⁾ bekoord, zich eenigszins op de vaderlandsche literatuur zou doen richten. Het stadhouderlijke hof was intusschen nog slechts in zeer geringe mate door deze reactie getroffen. Het „kameniers duitsch”, het „kromtong hollandsch” der haagsche wereld, die „in men leven geen duitsch las”, was daar zeer gewoon²⁾. Willem IV zelf, opgevoed volgens de begrippen der fransche en engelsche aristocratie der 18de eeuw en op letterkundig gebied niet onbedreven, ja als een beschermer ook van de letteren geroemd, gevoelde weinig voor de uitingen der vaderlandsche dichtkunst. Van hem en zijn omgeving was geen krachtige werkzaamheid in de goede richting op dit gebied te wachten: het was al veel, dat hij in zijn talloze brieven vrij behoorlijk hollandsch schreef. Daarin gaf hij een goed voorbeeld aan de zeer velen in de hoogere standen, die in dezen tijd op nieuw de zuiverheid der taal bedierven door het onmatig gebruik van vreemde woorden. Van Effen’s Spectator is vol van opmerkingen tegen die vooral in de salons gebruikelijke fransche en verfranschte termen, die meer en meer ook in de gewone omgangstaal doordrongen. Het oude euvel, dat reeds onder invloed der fransche romanliteratuur in de Middeleeuwen valt aan te wijzen, in den henegouwschen en bourgondischen tijd door de vorstelijke hoven wordt bevorderd, in de 17de eeuw met de talrijke fransche officieren en de toenemende

1) Uffenbach, Reisen, III, S. 362.

2) Holl. Spect., I, blz. 90 vlg.

heerschappij der fransche zeden en gewoonten, met de bewondering voor fransche taal en letteren steeds meer ingang vond, was door de overkomst der refugiés niet minder ernstig toegenomen. Men ging niet voor welopgevoed door, wanneer men zich niet gemakkelijk in het fransch uitdrukte; fransche scholen, die in alle steden en groote dorpen, waar verarmde refugiés van de mannelijke of de vrouwelijke sekse zich nederzetten, als paddestoelen oprezen uit den grond; fransche gouverneurs en kamerdienaars, kappers en kleedermakers, kameniers en modemaaksters brachten het hunne ertoe bij om de hollandsche taal in minachting te brengen. Van de haagsche kringen ging de verfransching over op de amsterdamsche handelswereld, van daar op de regentenfamiëen in de groote en kleine steden, eindelijk op de burgergezinnen, die het voorbeeld der aanzienlijken navolgden. Gelukkig ging van de letterkundigen omstreeks 1730 reeds tegen deze taalverbastering een krachtige reactie uit, die in ieder geval het kwaad tot staan bracht, al kon het niet geheel en al worden verwijderd.

Ook op het gebied der beeldende kunst en van de muziek kan dit tijdvak niet als een van groote beteekenis worden aangemerkt. Ook hier is de meer algemeene verbreiding niet aan het innerlijk gehalte ten goede gekomen. Een zeer ontwikkelde techniek, een algemeen gevoel voor, een zeer verbreide beoefening van schilder- en graveerkunst vallen op te merken; de ruwere smaak van vroeger heeft voor groote verfijning plaats gemaakt, de ons volk eigen zin voor nauwkeurigheid en volledigheid, gepaard aan een onder franschen invloed sterk ontwikkelde behoefte aan sierlijkheid van vormen, doet zich duidelijk kennen. Maar de krachtige oorspronkelijkheid van vinding en bewerking is verloren gegaan. Ook hier geldt thans het kunstbeginsel, dat bij de letteren op den voorgrond treedt: „kunst wordt door arbeid verkregen”. Het genie moet in het keurslijf der heerschende kunstvormen worden gewrongen, totdat het zijn oorspronkelijke eigenaardigheid verliest en zich schikt naar de aangenomen normen van voortreffelijkheid. Het is de gouden tijd der akademische leerboeken¹⁾ van Hoogstraten en Lairesse, de tijd, waarin Houbraken zijn biografisch werk de „Groote Schouburgh” (1718)

¹⁾ Vgl. dl. V, blz. 162 en 436.

samenstelt ¹⁾, de bloeiperiode van kunstgeleerdheid en strenge kunstscholen, van kleinkramerij en zucht naar punctueele juistheid, van slaafsche navolging en vaste kunstregels, van technische volleerdheid en artistiek onvermogen.

De oude Lairesse ²⁾, die, hoewel sedert twintig jaren blind, in zijn hoogen ouderdom te Amsterdam tot zijn dood in 1711 nog tal van jonge schilders „het palet in de hand gaf” en vele jonge graveurs door zijn lessen vormde, was de vereerde leermeester van het tijdvak, wiens „Groot Schilderboek” herhaalde uitgaven beleefde evenals zijn „Grondlegginge der Teekenkunst”; zijn academische kunstopvatting beheerschte bijna de geheele achttiende eeuw. Ook zijn leerling Houbraken heeft in dit opzicht een belangrijken invloed geoeffend door de kunsttheorieën, die hij in zijne levensbeschrijvingen van nederlandsche schilders en schilderessen invlocht. Gerard Hoet te Utrecht, bekend als schilder van plafonds en schoorsteenstukken, ook als miniatuurschilder, graveur en etser, schreef evenzoo eene veelgelezen „Ontsloten deure der Teekenkunst”. Arnold Boonen (gest. 1729), leerling nog van Godfried Schalcken, leermeester zelf van Quinkhart, Troost en Philip van Dijk, is de laatste der op den voorgrond tredende schilders van regentenstukken, de beroemde portretschilder van zijn tijd, voor wien czaar Peter, de eerste koning van Pruisen en Marlborough poseerden en die in zacht koloriet en goede schikking uitmunte. Hij en zijn tijdgenoot, de hooghartige Adriaan van der Werff (gest. 1722), bekend door zijn prachtlievendheid, zijn uitvoerigheid en buitengemeene vruchtbaarheid, zijn onnatuurlijk scherpe en porceleinachtige kleuren, waren de meest geëerde schilders hunner dagen en verzamelden schatten door hun nimmer rustend penseel, dat tal van vorstelijke en patricische woningen versierde. Jan van Huchtenburgh (gest. 1733) schilderde voor prins Eugenius en andere groote heeren een aantal goed en uitvoerig geteekende maar weinig afwisseling biedende ruitergevechten. Willem van Mieris (gest. 1747) en zijn zoon Frans, de jonge, zetten met nog grooter nauwkeurigheid doch minder ontwikkeld kunstgevoel de traditiën der leidsche fijnschilderschool voort tot in het midden der

¹⁾ Vgl. Hofstede de Groot, Quellenstudien zur Holländischen Kunstgeschichte (Haag, 1893); De la Barre de Beaumarchais, Le Hollandois (Frankf. 1738), p. 177/8.

²⁾ Vgl. dl. V, blz. 435.

eeuw en evenaarden Van der Werff in porceleinachtig koloriet. Cornelis Troost (gest. 1750) toonde zich een meester in de bastaardkunst van pastel-aquarel, fijn van teekening, de zeden van zijn tijd gispend met lichten spot. Jan van Huysum (gest. 1749) schilderde prachtige fijn bewerkte bloemen op helderen achtergrond met onnavolgbare nauwkeurigheid en eleganten zwier. Rachel Ruysch, de dochter van den hoogleeraar, werkte niet minder uitvoerig en kunstig voor kabinetten van binnen- en buitenland. Vooral de miniatuur-schilderkunst op glas en porcelein was zeer in zwang, ook onder de schilders van beroep; de portretkunst richtte zich meer en meer op deze soort. Maar al die jongere schilders behooren tot het ras der decadenten, dat eerbied voor den vorm stelt in de plaats van inspiratie en door uitvoerigheid en fijnheid tracht te vergoeden wat hun ontbreekt aan kracht en hoog kunstgevoel; talenten zijn het van groote beteekenis maar geen meesters in de kunst.

Zoo is het ook met de graveurs en teekenaars. Houbraken, Lairesse, Picard vormden ook hier een groot aantal hunner jongere tijdgenooten. Verkolje, de Gorées en Pieter Tanjé, van wie vooral de laatste als vruchtbaar graveur tal van boek- en plaatwerken met kwistige hand versierde, kwamen de oudere graveurs nabij maar verreweg de meesten hunner tijdgenooten in deze kunst brachten het niet verder dan tot groote vaardigheid, bewijs eener vergevorderde techniek. Vooral de bastaardzuster van de ets, de „zwarte kunst”, trok vele beoefenaars tot zich, ook onder hen, die zich niet voor het leven op de kunst toelieden; de papiersnijkunst zag in de werken van Elisabeth Rijberg uit Rotterdam, Johanna Coerten Block uit Amsterdam en andere kunstenaars en kunstenaressen van buitengemeene vaardigheid en merkwaardigen kunstzin wonderen van geduld en fijnheid ontstaan; de in het klein werkende ivoordraaiers en de makers van gipsafgietsels dezer dagen namen de plaats der beroemde beeldhouwers van vroeger in; de vervaardigers van penningen en medailles, in dezen tijd bij alle feestelijke herdenkingen, ook in den burgerlijken familiekring, geslagen, vonden veel aftrek maar leverden weinig schoons meer.

En de andere schoone kunsten getuigden van navolging van wat eenmaal door de groote voorgangers op allerlei gebied was gedaan; geen harer beoefenaars heeft zich een naam verworven, die leefde tot in later dagen.

Evenals op het gebied van wetenschap en letteren mag ook op dat der kunst getuigd worden, dat nooit hier te lande het aantal der beoefenaars grooter is geweest dan in dit tijdvak. Het werd de mode, dat men, wilde men aanspraak maken op den naam van een ontwikkeld mensch, zich de techniek van de dichtkunst zoowel als die van een of meer beeldende kunsten moest hebben eigen gemaakt. Met de toenemende algemeene beschaving, die niet met evenredige diepte van ontwikkeling gepaard ging, kwam zoo een algemeene liefhebberij in kunst in zwang. Jonge mannen en vrouwen van eenigen maatschappelijken rang dienden zich gedurende eenige jaren van hun leven aan een of andere kunst te wijden, waarmede zij zich den tijd konden verdrijven of eenige kennis van wetenschap opdoen. Dit had zoo niet een groote dan toch een algemeen verspreide kennis, eene zekere belangstelling in zaken van kunst en wetenschap ten gevolge; overal vertoonden zich kleine talenten, die zich een klein terrein van werkzaamheid uitkozen; liefhebberijtooneelen en dicht- en kunstvereeningen bloeiden in alle steden; de rederijderskamers op de dorpen¹⁾ roemden op hun prijskampen en op een toevloed van „kunstbroeders”; de woningen vloeiden over van voortbrengselen van penseel of graveerstift, schaar of mes, potlood of bordurnaald der bewoners en bewoonsters of van hunne vrienden en verwanten, bewijzen weder van onuitputtelijk geduld, niet van werkelijk kunstgevoel. Geen huis van eenig aanzien of de bewoner had zijne soms belangrijke bibliotheek, zijne niet altijd verwerpelijke kunstverzameling, zijne verzameling van uitheemsche kostbaarheden, goud, zilver, zeegewassen, schelpen, paarden, porcelein, lak- en ivoorwerk, zoo betrekkelijk gemakkelijk te verkrijgen in een land met nog altijd aanzienlijk wereldverkeer, zelfs van messen, scharen en kammen. Beroemd waren de verzamelingen van den prachtlievenden deltschen opperschout De la Faille²⁾, van den amsterdamschen burgemeester Witsen en den bekenden Job de Wilde, van den rotterdamschen belastingambtenaar en geschiedschrijver Cornelis van Alkemade, die in Holland meer dan 500 penningkabinetten kende³⁾, van den voormaligen staatschen gezant in Zwitserland Pieter Valckenier in Den Haag,

1) Vgl. daarover De la Barre, p. 181/2.

2) Uffenbach, Reisen, Bd. III, S. 340 ff.

3) ib., S. 331.

van den haarlemschen predikant Dorville, het herbarium van den leidschen hoogleeraar Hermann en vele andere ¹⁾. Maar deze verzamelingen wisselden dikwijls van eigenaar door verkoop of vererving; de leidsche boekenauctiën, de amsterdamsche oudhedenverkoopingen waren door geheel Europa bekend. Intusschen was het geen groot geheim, dat ook op dit gebied het bedrog op bedenkelijke wijze was ingeslopen. De kunstkoopers en makelaars stonden in een slechten roep. Fraaie lijsten moesten dienen om kopieën voor origineelen te doen doorgaan; schildersmerken en namen werden op de onbeschaamdste wijze vervalscht om een gewoon werk voor een kunstgewrocht van den eersten rang te kunnen uitgeven; origineele kunstwerken werden heimelijk door min of meer gelukte kopieën vervangen; alle vonden van slimme koopmanschap werden bij het samenstellen van catalogi en de voorbereiding van auctiën in het werk gesteld. Zoo bleek menige verzameling van eenigen naam ten slotte van weinig werkelijke kunstwaarde te zijn en kreeg ons land een slechten roep als markt voor schilderijen en oudheden ²⁾.

Men mocht spotten met deze niet altijd gelezen boekenreeksen, met deze niet altijd op hunne juiste waarde geschatte voortbrengselen van kunst, met deze niet altijd smaakvol bijeengeplaatste curiositeiten, met deze dikwijls zonderling gekozen zeldzaamheden — hunne aanwezigheid in de huizen onzer regenten, kooplieden en renteniers, zelfs onzer kleine burgers, kon op den duur toch niet missen zekeren beschavenden invloed te oefenen. Die beschaving moge dikwijls slechts oppervlakkig geweest zijn — dat zij onder de burgerklasse vrij algemeen was, zou men niet kunnen ontkennen; de middelmatigheid van het toenmalige geestesleven moge betreurd worden, men vergete niet, dat een middelmatige hoogte beter is dan een lage trap van beschaving. Een en ander hing samen met de betrekkelijk algemeene welvaart, waarin men zich ten onzent in dezen tijd verheugde, het gevolg van de schatten, door vorige geslachten in de beste jaren van handel en nijverheid verzameld en thans over het geheel nog zorgvuldig bewaard, zoo niet op gelijke wijze vermeerderd in deze dagen van stilstand en betrekkelijken achteruitgang der bronnen, waaruit die welvaart was voortgekomen.

1) Uffenbach, *passim*.

2) Holl. *Spectator*, dl. IX, blz. 209 vlg.; X, blz. 49 vlg.

Maar lager dan tot de burgerklasse daalde die beschaving niet. De kleine burgerij, de arme volksklasse had daaraan weinig of geen deel. Slecht onderwezen, nauwelijks met de kunst van lezen en schrijven meer dan in hare beginselen bekend, in haren arbeid¹⁾ vasthoudend aan de oude vormen en gewoonten, zonder eenige behoefte aan verbetering en ontwikkeling, de vreemde arbeiders met wantrouwen bejegenend, groeide zij op in onwetendheid, door de gegoeden geminacht en verstooten, hoogstens met zeker medelijden behandeld en beschouwd doch niet toegelaten tot de gemeenschap van de hoogere dingen des levens. Alleen in de kerk deelnemend aan het geestelijk leven der natie, alleen voor kerkelijke dingen eenige belangstelling toonend, was de lagere volksklasse nog altijd hier te lande door een breede kloof van het gegoede deel des volks gescheiden, een kloof, die in de achttiende eeuw eerder breeder dan smaller werd. De oprichting van armenscholen omstreeks 1730²⁾ bewees intusschen, dat men er ook wel aan dacht ook dit zeer aanzienlijke deel des volks eindelijk in de voordeelen van ontwikkeling te doen deelen. Maar veel verder ging dit streven nog niet. Het was er verre van af, dat men zich aangordde tot krachtiger werkzaamheid in die richting.

1) De la Barre, p. 83.

2) Van Effen, Holl. Spectator, VII, blz. 135.

HOOFDSTUK V.

REGENTEN EN BURGERLIJ OMSTREEKS 1740.

De Republiek der Vereenigde Nederlanden was in dezen tijd meer dan ooit een aristocratisch geregeerde burgerstaat, in welken twee klassen op den voorgrond traden, die der patricische regenten en die der welvarende burgerij.

Van de edelen als afzonderlijken stand was nauwelijks sprake meer, sedert de Wassenaers, de Boetzelaers, de Rechterens en andere leden van den ouden hollandschen, utrechtschen, gelderschen en overijselschen adel zich met de patricische geslachten uit de steden der verschillende gewesten feitelijk op eene lijn hadden gesteld, in ieder geval met hen eene lijn hadden getrokken, ja zich met hen hadden vermaagschap. Alleen op sommige utrechtsche, geldersche en overijselsche kasteelen en in friesche stinsen bleven nog zeer enkele geslachten, fier op de oude traditiën, zich afscheiden van de nakomelingen der kooplieden uit de 17de eeuw, die zich getooid hadden met buitenlandsche ridder-, baronnen- en zelfs graventitels of zich noemden naar uit de erfenis van verarmde of uitgestorven oude familiën gekochte hollandsche, zeeuwsche en utrechtsche heerlijkheden; de meeste friesche en groningsche edelen, sedert de 17de eeuw meer en meer in de positie der hollandsche ambachtsheeren gekomen en zich naar hun voorbeeld „heer” hunner omgeving noemend, al hadden zij eigenlijk geen recht op dien feudalen naam, waren de gelijken dier hollandsche heeren van den nieuweren tijd, die op de minder vermogende „achterhoeksche” edelen uit Gelderland, Drente en Overijssel neerzagen. De laatsten trokken zich steeds meer terug in hunne landelijke omgeving, waar zij zich toelegden op het beheer hunner goederen, samenlevend met hunne onderhoorigen en de eigenerfde

boeren in hunne buurt. Van den roomschen, met belgische en luiksche Roomschen verzwagerden adel in de Generaliteitslanden, uitgesloten van de eigenlijke regeering zelfs hunner omgeving, kon evenmin belangrijke inwerking op de toestanden in de Republiek verwacht worden. De Bentincks en Pallandts, de Reede's en Heeckerens, de Aylva's en Vegelins zagen op hunne beurt van uit hun afgelegene stamzietels het staatkundig gewoel in de Republiek van kooplieden met eenige minachting aan en stelden zich tevreden met den stillen glans van het thans vereenzaamde stadhouderlijke hof te Leeuwarden en op Het Loo of wel met het beheer hunner landgoederen, sedert de krijgsmacht in het verzwakte en gedestruiseerde leger der Republiek weinig aantrekkelijks meer aanbood en de groote rijkdommen der koopliedengeslachten hun de mededinging in het haagsche leven moeilijk maakten. Wat er nog van ouden adel in de Republiek was overgebleven, begon zoo meer en meer het karakter van landadel te dragen, beperkt van middelen, volgens de toenmalige begrippen boersch van vormen, ouderwetsch van kleeding en opvatting, alleen aan het stadhouderlijke hof nog met onderscheiding bejegend, alleen daar zich thuis gevoelend en er met de oude hofambten begiftigd — een eerbiedwaardig overblijfsel van vervlogen grootheid.

Ook van den „soberen ambagtsman" kon gezegd worden, dat zijn stand, hoe talrijk ook, in het leven der Republiek weinig beteekende. Zonder eenigen staatkundigen invloed, slecht onderwezen, slecht behuisd, met minachting, hoogstens met nederbuigende goedheid behandeld, was hij geheel afhankelijk van de stedelijke „heeren", wier „wijzen" hij gewoon was te „prijzen", en waagde het zelfs niet ontevredenheid te doen hooren uit vrees van door de machtige regenten voor zijn onbehoorlijke stoutheid gevoelig te worden gestraft; de „kerel" had eenvoudig te gehoorzamen en de vaderlijke vermaningen van den heerschenden patriciër ter harte te nemen zonder te vragen naar redenen of motieven. Zoo weinig werd hij geacht, dat het met het oog op de beschikbare bronnen¹⁾ hoogst moeilijk zou vallen een eenigszins uitvoerig beeld te ontwerpen van

¹⁾ Men zou die moeten zoeken in de spectatoriale literatuur dier dagen, in de gelijktijdige kluchten en tooneelspeelen, in de stedelijke rekeningen en gildes-papieren.

zijn aan de gildekeuren en oude vormen gebonden dagelijksch leven zonder verheffing, zonder andere afwisseling dan de stoop jenever en het over de onderdeur gerookte pijpje tabak¹⁾, het eeuwige eenerlei van zijn zwoegend bestaan besluitend in een der tallooze armenhuizen, gesticht door den weldadigheidszin der vermogende klasse, of als bedeelde op zijn ouden dag zijn brood vragend bij de kerkelijke diakonie, die den omvang harer werkzaamheid jaarlijks zag toenemen. In de groote steden alleen²⁾ begon zich in de kringen der ambachtslieden zeker verlangen te openbaren naar meerdere vrijheid van arbeid, die nog altijd in middeleeuwsche banden gekneld werd; de eischen van het verkeer hadden daarop wel inbreuk gemaakt maar het waren minder de belangen der ondergeschikten dan die der bazen en der klanten, die daarbij gediend waren.

Gelukkiger dan hij mocht de in deze jaren door Poot en de zijnen in verzen bezongen „geruste” landman heeten, „die zijn zalig lot, hoe klein om geen koningskroon zou geven”. De rust en veiligheid ten platten lande werd bij de afwezigheid van alle oorlogsgerucht niet gestoord; watervloeden en veeziekten mochten zijne vooruitzichten tijdelijk verduisteren, afpersingen van baljuwen en schouten mochten hem een oogenblik het leven zuur maken, heerlijke rechten en tienden van allerlei aard hem nu en dan herinneren aan zijn afhankelijkheid van den machtigen landheer, over het algemeen was het lot van „melker” en „veenman” niet te betreuren. De dichterlijk sentimenteete opvijzeling der schoonheden van zijn „batavisch arcadia” mocht de idylle van zijn leven volgens de eischen der fransche literaire mode wat al te zeer verfraaien als tegenstelling tegen de woelige stadsbezigheden — dät men het in die mate doen kon, was niet alleen toe te schrijven aan de mode van den dag maar zeker ook aan de met deze voorstellingen niet al te zeer in tegenspraak komende werkelijkheid; zijn door den omgang met de praktijk des levens gescherpt verstand vergoedde veel wat hem, bij gemis aan goed onderwijs ten platten lande, aan geestesontwikkeling ontbrak; zelfs de ruwe platheid der boerenkermis dezer dagen is wat minder ruw, wat minder plat dan de tafereelen van Brouwer en Ostade ons

1) Vgl. de bekende schildering bij Van Effen, *Holl. Spect.*: de os van buurman Thijs.

2) De la Barre, p. 84.

te zien geven, een gevolg misschien van de aanwezigheid thans ten platten lande, ten minste van Mei tot November, van een groot aantal stedelingen op de tallooze buitenplaatsen en buitenhuizen, die zich allerwege „bij versche bron en klare stroomen” verhieven en de stadsgewoonten op het land ingang en navolging deden vinden. De tallooze speeljachten en speelwagens, die op zomersche dagen de welvarende stadslieden van beiderlei kunne naar het land voerden om er te „spanceeren hand aan hand” of er een vischje te eten onder het lommer van olmen en elzen, brachten ook het hunne ertoe bij om den landman vertrouwd te maken met de geheimnissen van het stadsleven, niet altijd intusschen tot voordeel van zijn, naar het nog lang heette, „onbedorven” landelijke zeden, van zijn veelgeprezen dorperlijken eenvoud, die feitelijk door zijn boersche slimheid minstens geëvenaard werd.

Een ander type van den zeventiende-eeuwschen Nederlander, dat van den matroos, den schipper, den zeeman, ging met den achteruitgang der vaderlandsche zeevaart meer en meer verloren. Niemand dacht er thans aan den Hollander bij voorkeur als den gemoedlijken, ietwat ruwen, ronden, hardhandigen zeebonk af te beelden, eerder als den welgedanen „kaaskooper”, met de goudsche pijp in den mond en de handen in de zakken rustig zijn voordeel berekenend of genietend. In Noordholland ¹⁾ en op de friesche en groningsche kusten mochten nog de oude zeemansgewoonten voortleven, de tijden waren voorbij dat in iedere burgerfamilie minstens één lid van het gezin op zee rondzwalkte en die verandering had natuurlijk ook grooten invloed op den landaard, eeuwen lang door de ontberingen en nooden van het zeeleven gevormd in de school der energie, der kalmte in gevaren, der zelfbeheersching, der taaie volharding, der vindingrijkheid, van het rijp overleg, der soberheid in taal en levenswijze — hoedanigheden, die nergens beter dan op het schip worden geleerd. Nog was er van die hoedanigheden veel overgebleven in de eigenaardige karaktertrekken van het nederlandsche volk: de grondslag, door de eeuwen gelegd, kon niet op eenmaal worden weggevaagd; maar onmiskenbaar was omstreeks 1740 reeds de achteruitgang ervan, die ons volk begon terug te dringen van het hooge standpunt, waarop het, niet alleen in betrekking tot andere volkeren doch ook zonder

1) De la Barre, p. 231 suiv.

vergelijking met anderen, in de zeventiende eeuw had gestaan. Een scherp koopman, een langzaam denker, een rustig burger was de Hollander nog altijd maar de deugd der kalme zelfbeheersching, de eenvoud van levenswijze, van taal, vooral de krachtige energie gingen ziender oogen achteruit tot schade van land en volk¹⁾.

Verre boven ambachtsman, boer en zeeman verhief zich de trotsche regent der achttiende eeuw, thans zich de gelijke achtend dier venetiaansche en florentijnsche edelen uit de latere Middeleeuwen, wier glans de wereld had verblind. Als door Gods genade achtte hij zich in het wettig bezit der oppermacht in de Republiek gesteld, de ver-tegenwoordiger, de geboren handhaver van het beginsel der „burger-vrijheid”, dat hij tegen iedere vijandige macht van monarchalen en ochlokratischen aard had te verdedigen. Geen inmenging van den Prins van Oranje, dien „eertzuchtigen ambtenaar” der wettige regentenheerschappij; geen mederegeering ook van den burgerman, dien „goddelijke en menschelijke wet” onder zijn gezag had geplaatst; revolutie heette iedere poging om de beteekenis van den Prins in de Republiek te verhoogen, rebellie iedere bemoeiing van den geregeerde met wat de regent als zijn domein beschouwde. Jegens God, jegens zijn geweten, jegens zijn eigen stand alleen achtte deze zich verantwoordelijk voor zijn daden — een hoog en trotsch gevoel, dat zich ook in zijn optreden naar buiten openbaarde. Zijn kleeding, waarin de deftige zwarte met zwart bont omzoomde tabberden van vroeger dagen thans plaats had gemaakt voor kleurige rokken, fluweelen broeken, kanten lubben en degens op zijde; zijn trotsche houding, het hoofd in den nek nederziend op den burgerman; zijn fraai, dikwijls smaakvol uitgevoerd, nieuw geschilderd of gestikt familiewapen²⁾, dat zijn burgerlijk geslacht boven andere moest onderscheiden en op koets en draagstoel, op paardedek en zitkussen, op bank en stoel, boven deur en venster, op tapijt en behangsel, op zegel en in boek als merk pronkte; zijn met zorg samengestelde genealogie, waarin in verband met dat wapen alle sporen van burgerlijke afkomst angstvallig waren weggemoffeld door een der toen tallooze deskundigen op dit gebied; zijn afgemeten hooge toon van spreken, door overmatig gebruik van fransche bastaardwoorden nog aanmerkelijk verdeftigd — dat alles

1) Van Effen, I, blz. 101 vlg.; De la Barre, p. 143 suiv.

2) Van Effen, III, blz. 121 vlg.

verhief hem hoog boven het gewone gros. Zijn huis was een paleis, van buiten reeds kenbaar aan hardsteen en marmeren gevels en stoepen, aan rijke omlijsting van vensters en deuren naar den besten franschen smaak uit de dagen van Louis XIV en Louis XV; niet meer de ietwat stijve oude hollandsche trapgevel vol zinrijken eenvoud in streng klassieke vormen, doch sierlijke ronding der bouwlijnen, grillige slangen- en griffioenornamenten, kleine handigheden der bouwkunst om de hoeken van het bouwwerk te verbergen. En van binnen was de pracht er niet minder op geworden: kamers opgevuld met kostbaar ingelegde tafels en kasten, met sierlijk gebogen en van fijnbestikte zittingen en ruggen voorziene stoelen, met prachtige hooge vazen en potten van japansch en chineesch maaksel, met schatten van venetiaansch glas aan spiegels en lichtkronen, met pastelschilderijen naar de mode, wedijverend met de familieportretten ten voeten uit van de vroegere periode en de borststukken op glas en porcelein, de fijne miniatuurtjes in kostbare omlijsting uit dezen tijd; reeksen van open kasten vol kleine snuisterijen, weder van glas, porcelein, ivoor en kostbaar hout uit alle deelen der wereld; fraai geschilderde of gestukadoorde plafonds, die de balken der zoldering moesten verbergen, vol allegorische tafereelen in verband met de bestemming van het vertrek: cupido's in de slaapkamer, appelen en korenaren, manden met bloemen en vruchten, godinnen van landbouw en vruchtenteelt in de eetzaal, emblemen van muziek en spel in den salon; aan den wand rijke bekleeding met toepasselijke gobelins of met het toen zeer veel gebruikte „velours d'Utrecht", met goudleder of zwaar geblomde stof, in het bijzonder voor dit doel vervaardigd; tusschen de ramen hooge penantspiegels van kostbaar glas; boven de deuren en in de schoorsteenwanden allegorische voorstellingen van denzelfden aard, in witte of bonte kleur; op de vloeren kostbare tapijten van perzisch of turksch fabrikaat; schatten van zilveren en porceleinen vaatwerk, van geslacht op geslacht vererfd en met zorg en liefde bewaard; in de gangen en op de trappen kostbare loopers, door witte overtrekken en opgelegde plankjes beschermd tegen den indruk der voeten van onoplettende of onopgevoede bezoekers, terwijl de leden van het gezin op kousen of vilten pantoffels over de marmeren of gemarmerde trappen en gangen moesten loopen; zolders en keuken hagelwit geschuurd en met heldere matten bedekt. Zoo ongeveer zag een patricisch huis der acht-

tiende eeuw eruit. 1). Een tuin nauwkeurig volgens de voorschriften van Le Nôtre ingericht, met vijvers en bloemperken en veel zon, niet onderschept door hooge schaduwrijke boomen, met gladde, in grillige vormen geschoren hagen en sierlijke bochten, met reusachtige vazen en kunstige fonteinen, met grillig grotwerk en mozaïek, gekleurd door de heldere bloem van de mode, de veelgeprezen hiacint, naast de oude tulp en narcis en de in allerlei zeldzame vormen geteelde roos en lelie, voltooide de heerlijkheid der patricische woning in de stad. Die van François Lopez, die in het huis van Cornelis Tromp in Den Haag woonde, werd in dezen tijd algemeen bewonderd als een pronkjuweel van hare soort, waar de haagsche aristocratie in prachtige zalen de schoonste muziek kwam aanhooren, die in Europa te hooren was 2). En daarnaast stond de buitenplaats aan Amstel, Vecht of kleinere vaart, het hollandsche Tempe dier dagen, door Van Lennep in zijn Ferdinand Huyck op onnavolgbare wijze geschilderd.

De Amstel- en Vechtstreek, door Haller beschreven 3) als de aantrekkelijkste van geheel Holland, trof reeds bij Amsterdam den bezoeker door de breedte van het vaarwater en de talrijkheid der tuinen, die het aan beide oevers omzoomden. Bij Nieuwersluis kreeg men den indruk van zich in een tooverland te bevinden te midden van de heerlijke parken, het prachtige, door statige zwanen en bonte eenden, door honderden jachten en boeiers verlevendigde, in tallooze bochten kronkelende water, waarin de onafzienbare rij van dicht aaneenliggende buitenplaatsen zich afspiegelde, des zomers bewoond door rijke amsterdamsche familiën, die hier ontspanning zochten van het drukke leven der hoofdstad. Vooral de „rijke en dartele mennoosgezinde” 4), die zich in dezen tijd door weelde en overdaad boven anderen onderscheidde, zich door prachtige woningen en een weelderig leven schadeloos schenen te willen stellen voor hunne uitsluiting van de lands- en stadsregeering, voor het stemmige leven van vroeger dagen, waarvan zij alleen in eenvoud van kleeding nog de herinnering bewaarden, verteerden in den „mennisten hemel” aan de Vecht de opbrengst hunner door den handel verkregen schatten. Ook de portugeesche Joden, zich van de

1) De la Barre, p. 226 suiv.

2) De la Barre, p. 202.

3) Tagebücher, S. 54.

4) Van Effen, VI, blz. 124, vgl. III, 194; I, blz. 199.

duitsche „smousen” uit den kleinhandel in geld en waren en de kramerij ten platten lande onderscheidend zoowel door hunne veelomvattende geldoperatiën, hunne groote handelondernemingen op de Middellandsche zee en in Guyana als door hun trots op vermeende adellijke geboorte, staken hier zoowel als in de stad den aanzienlijken regenten en kooplieden naar de kroon. Haller maakt met bewondering melding¹⁾ van de groote buitenplaats van De Pinto bij Oudekerk met haar vorstelijk buitenpaleis, hare vijvers, waarin zich de ronde prieelen met hun marmeren zuilen afspiegelde, hare bezienswaardige kerk en haar beroemde fontein met de vier metalen zeepaarden, haar kunstig gebouwde schelpgrotten met gansche heuvels en jachtpartijen, waarover het door een rad gedreven heldere water nederstroomde op een kunstrots, die het weder over verschillende bekkens door twee groote marmeren leidingen naar een grooten vijver doorliet, haar aan groenlandsche eenden, numidische hoenderen, trapganzen en „poelepintaden” buitengemeen rijk vogelhuis, hare van allerlei visschen voorziene waterpartijen, alles te zamen op meer dan twee ton goude geschat. Het om zijn beeldhouwwerken beroemde portugeesche kerkhof te Ouderkerk spreekt nog van den rijkdom en de weelde der portugeesche Joden uit die dagen.

Van dergelijke prachtige buitenplaatsen met hare monumentale door zware vazen gedekte poorten, met hekken van kunstig gesmeed ijzer, breede oprijlanen van beuken, olmen of linden, versierd met lange rijen van oranjeboomen, met hooge hardsteenstoepen voor de vorstelijke woning, uitgestrekte parken vol schaduwrijke „allées” en kunstig ineengevlochten „berceaux”, waar geen zonnestraal doordrong, met prieelen van welriekende kamperfoelie, lange geschoren hagen en sterrebosschen, in grillige vormen gepunte boomen, tooneelzalen van levend groen, grotwerken van verrassende kunstwaarde, schelpen- en steenenmozaiek, doolhoven zonder einde, lanen en perken van buitengemeene lengte en breedte, geheimenissen van springende waterwerken, broeikasten met fijne vruchten en bloemen, vergulde en marmeren tuinbeelden van den eersten rang, merkwaardige licht- en kleureffecten, heerlijke vergezichten, bedriegelijke perspectieven en diorama's was de Vechtstreek volop voorzien en menige betrekkelijk kleine stad zag er eenige van dien aard in hare onmid-

¹⁾ I. I. S. 54 en 103.

dellijke omgeving of op niet al te verren afstand van hare poorten¹⁾. De Leidenaar was trotsch op zijn Endegeest en Poelgeest, op de met buitenplaatsen omzoomden wegen naar Den Haag en Leiderdorp; de Rotterdammer kon wijzen op zijn Honingen en Kralingen, de Alkmaarder op zijn Nijenburg, de Hagenaar op zijn Zeestraat, de Middelburger op zijn ouden vlissingschen weg en zijn duinplaatsen bij Domburg en Westkapelle, de Noordwijker op zijn Offem.

Behalve de Vechtstreek en die om Den Haag bij Voorburg, Rijswijk en Wassenaar was ook de omgeving van Haarlem een gezochte streek voor buitenplaatsen, die aan den voet van het duin gelegenheid gaven om zich te wijden aan jacht op hazen, konijnen en gevogelte, aan het hengelen in de wijde plassen in de buurt. Vooral de vinkebaan was daar een geliefkoosde plaats van uitspanning. Van Lennep herinnert eraan in zijn levendige beschrijving van het Huis te Manpad²⁾ met zijn „binnenzaalen, hecht gebouwt en hoog en breed en laag en deftigh, van harde steen en duurzaam hout”, gelegen te midden van het „schoon hoog plantsoen van beuken, iepen en abeelen”, met prachtige hekken en schuttingen, zware muren ter bescherming der fijne vruchtboomen, uitgestrekte plantenkassen en broeibakken, fraaie berceaux, tuinbeelden, vazen, zonne-wijzers en wat er meer tot de stoffage eener buitenplaats behoorde. Het bericht, dat er „vlucht” was op de vinkebaan, bracht den eigenaar reeds vóór het ontbijt, dat op zijn deftigst met koffie, thee en chocolade prijkte, de pijp in den mond naar buiten om in diepe stilte vinken of sijsjes te verschalken, soms in groot gezelschap, dat met moeite door het genot van jenever of brandewijn op bessen en deventerkoek rustig gehouden moest worden, terwijl de heer des huizes met zijn vrienden onvermoeid weddingschappen aanging over den uitslag van de vangst met het vinketouw. Jagers en vinkers vereenigden zich dan des middags volgens gewoonte, fraai gekleed en gekapt, aan den disch, die niet altijd³⁾ zoo aartsvaderlijk degelijk en eenvoudig mocht heeten als Van Lenneps beschrijving ons wil doen gelooven. Na den eten een of ander balspel of weder jagen op lijsters of snippen, totdat de duisternis viel en men zich verzamelde

1) Vgl. een speelreisje door West-Holland bij De la Barre, p. 217 suiv.

2) Leven van C. van Lennep, blz. 47 vlg., 217 vlg.

3) Vgl. Van Effen, III, blz. 196.

om te genieten van een of ander boek uit de dikwijls welvoorziene landelijke boekerij of van de muziek aan het ook ten platten lande reeds onvermijdelijke klavecimbaal, dat in het huiselijk leven de luit geheel had verdrongen. Aan de theetafel, waar men „en négligé” verscheen, de oude heeren in kamerjapon, de dames in wit neteldoek en op tripjes, vermaakte men zich met raadsels en charades, met aardigheden of knipsels, totdat het uurtje voor quadrille of omber geslagen was. Om tien uur genoot men dan den avondmaaltijd om tegen elven de nachtrust in te gaan.

Eenvoudiger ging het toe in de kleinere buitenwoningen ¹⁾ zooals men er naast de groote buitenplaatsen in de nabijheid van iedere stad van eenige beteekenis kon vinden. Eenige logeerkamertjes, waarin een eenvoudig ledikant met vier of vijf stoelen, tafel en spiegel van geringe waarde, behangen met goedkoope gekleurde katoentjes of papierbehangsels; daarbij een grootere eetkamer, een knappe keuken en een diepe kelder: dat was het gansche huis. Een eenvoudig bloementuintje, daarentegen groote bogaarden en moestuinen, ruim uitzicht, vischrijke slooten in de buurt, kippen en duiven naar hartelust, voltooiden de buitenplaats van den gewonen gezeten burger, die er zich uit het stadsgewoel terugtrok en er zijne vrienden onthaalde op buitenlucht en buitenvermaken. En nog bescheidener beurzen moesten zich tevreden stellen met de zich steeds vermeerderende theekoepels en theetuinen op de buitensingels of vlak voor de poorten der stad, waar de nijvere burgerman van eenigen welstand op zomersche avonden te midden der zijnen in stille rust zijn pijp rookte, in gemakkelijke kleeding zich vermeiend in het kijken naar de voorbijgaande wandelaars, de aankomende postwagen of trekschuit of wat er meer op de stille buitenwegen en rustige vaarten viel te bewonderen. En wie zich wat verderaf wilde begeven, zocht met zijn „speelwagen” vol vroolijk gezelschap van jonge dames en heeren den Geleerden Man bij Bennebroek of een andere buitenherberg op om er den dag door te brengen in vroolijken kout, met dans en gezelschapsspel of wel „spanceerend” in het groene bosch; speeljachten en boeiers voerden tal van liefhebbers van varen en visschen naar de meren met hunne wijde waterplassen en groenige eilandjes, hun suizend riet en ruimen horizon. Ook de

1) Van Effen, III, blz. 193 vlg.

zoekant, hoewel op verre na niet zoo in de mode, trok reeds sommigen tot zich om er een dag te baden in de warme zon of verfrissing te zoeken in het zilte nat, dat menig jong meisje in volle kleedij op oudvaderlandsche wijze door sterke armen stoeiend in zee zag dragen.

Kalme rust, de rust van den rentenier, den koopman, den fabrikant, die zijn koetjes op het droge heeft en leeft van de rente der nederlandsche stedelijke leeningen en staatsobligatiën — dat is het algemeene karakter van de hollandsche burgermaatschappij dier dagen. Het gansche leven wijst op een hoogen trap van welvaart, die bereikt is, spreekt van tevredenheid met het bereikte, van gemoedelijke kalme vermaken, van lust om te behouden wat was verkregen zonder al te groote neiging om zich nog verder in te spannen. Het is een stilleven naar alle kanten, gemakkelijk lang vol te houden in een land als de Republiek „met schatten opgepropt”¹⁾, waar het bezit van *f* 60 à *f* 70 000 voor een „middelmatig kapitaal” gold²⁾.

Het dagelijksch leven in de stad vertoont over het algemeen hetzelfde beeld als dat van het buitenleven.

Ook hier ontvangt men een indruk van alom heerschende weelde en rustige tevredenheid, in tegenstelling met de eenvoudige degelijkheid, de energieke werkzaamheid der vaderen. Het oudhollandsche begon van de hoogere standen uit langzaam plaats te maken voor een slappen wereldburgerlijken zin, die aan de fransche en engelsche, minder aan de nog achterlijke duitsche³⁾ naburen allerlei zeden en gewoonten ontleende. De nauwe staatkundige verbintenis met Engeland in de dagen van Willem III had engelsche kleeding, engelsche spijsen en dranken, engelsche meubelen, engelsche contredansen in de mode gebracht⁴⁾; maar de fransche mode, „de vreemde trant van leven”⁵⁾, door de talrijke fransche refugiés overal in den lande verspreid, had toch weder de overhand behouden; de con-

1) Van Effen, VI, blz. 25.

2) *ib.*, IV, blz. 25.

3) Vgl. Van Effen, VI, blz. 78 vlg., waar gesproken wordt van de „vervallen grootheid” van Brabant en Vlaanderen en de „gedronge en gemaakte strakheid met inbeelding van eigen waarde” der „onbereide Duitschers”.

4) Vgl. daarover de aantekeningen van L. Saen in de *Bibl. van de Maatsch. der Nederl. Letterk.*, ms.

5) Van Effen, III, blz. 191.

gressen te Rijswijk en te Utrecht, die zoo vele vreemdelingen van hoogen stand langen tijd achtereen in ons land hadden doen verblijven, hadden verder vreemde zeden en gewoonten ingang doen vinden, eerst bij de hoogere standen, daarna ook bij de burgerij. Ook de verhouding tusschen man en vrouw, zoowel in als buiten het huwelijk, had de gevolgen daarvan ondergaan. Wat in de 17de eeuw nog tot de uitzonderingen behoorde, werd in deze „verligte eeuw” meer en meer gewoon: galanterie in de toenmalige ongunstige beteekenis bleef niet bepaald tot sommige hooge kringen, die reeds in de 17de eeuw het fransche voorbeeld volgden, maar drong door tot in de burgerhuisgezinnen; echtbreuk en ongeoorloofde verstandhouding in het algemeen kwam thans ook daar vrij veelvuldig voor; het houden van maitresses was volstrekt geen zeldzaamheid meer. De toon in de meer en meer ingang vindende saletten was dikwijls alles behalve stichtelijk en de „société galante” telde zoowel onder de jongelieden als onder ouderen in deze eeuw, „waarin om zóó te spreken naulijks kinderen meer te vinden zijn”¹⁾, vurige bewonderaars en navolgers. De saletten, bij de „stijve Zeeuwen” nog zoo goed als onbekend, vonden van Den Haag en Amsterdam, die den toon aangaven, hun weg naar de kleinere hollandsche steden en dan naar de andere gewesten²⁾. Zij werden van October tot Mei in den namiddag gehouden en vereenigden tal van „jonkertjes” en „coquette” vrouwen in ongedwongen, dikwijls ongebonden omgang; terwijl in vroeger dagen de hollandsche dames, ofschoon alles behalve preutsch en aan ruwe scherts wel gewend, „magtig vies” waren tegenover dubbelzinnige aardigheden, behoorden die nu tot den goeden conversatie-toon³⁾; „pronkpedanten”, gekleed in fijnen korten broek met witte kousen, rokken met hooge taille en korte panden, vesten met goud en zilver bestikt met kanten lubben aan de mouwen en gouden knopen, diamanten in de stropdassen, met gepommadeerd en gepoederd haar en onberispelijk staartpruikje, het gezicht met moesjes beplakt, kostelijke ringen aan de vingers, fraai besneden gouden knoppen aan de stokken, die zij fatterig in de fraai geschoende hand ronddraaiden, met zilveren gespen aan de schoenen, moffen aan de

1) Van Effen, IX, blz. 7.

2) ib., V, blz. 17, 194 vlg.; VI, blz. 206; XII, blz. 121 vlg.

3) ib., III, biz. 49; De la Barre, p. 155.

hand en kanten zakdoekjes, met bespottelijk kleine elegant onder den arm gevouwen hoeden en het fijne degentje van den morgen tot den avond op zijde¹⁾, babbelden er met een „air dégagé”, trotsch op hun fijn beschilderd „teint”, onder fraaie voor den spiegel aangeleerde buigingen en „démarches”. Niet anders deden de nuffige in reusachtig wijde hoepelrokken, „vertugadins” en „paniers”, gestoken evenzeer fel rood en wit geblankette en „gelijk aen krentekoek”, zegt Rotgans, met moesjes beplakte, met kant en goud en zilver en diamant op de borst, aan de vingers, in de oorbellen, met torenhooge onder kanten „fontanges” bedolven of met veeren getooide kapsels op het zwaar gepoederde hoofd pronkende, in buitengemeen lage keurslijven gekleede dames op gemaakten toon in „gelardeerd” fransch-hollandsch koeterend over de laatste harddraverijen — de toenmaals zeer geliefde, ja met hartstocht beoefende sport —, over nieuwe paarden van bekende liefhebbers, over pas uitgekomen fransche romans, welker bedenkelijk gehalte in het minst niet de lezing ook door dames placht te beletten, over scabreuse en andere nieuwtjes van den dag, over bekende acteurs en actrices, vooral in Den Haag, waar de aanhangers der opera van het Voorhout en van die uit de Casuariestraat elkander ten hevigste bestookten. Na eenigen tijd van „modieuze conversatie” vol overdreven plichtpleging betreffende rang en stand, onder het genot van thee en koffie volgde dan het spel, omber, quadrille, later whist, met al zijn wisselvalligheid en aanleiding tot dobbelarij, niet weinig geanimeerd door den overvloedig geschonken wijn, totdat men tegen den tijd van het avondmaal scheidde. Aan het eind van den winter kwam gewoonlijk voor het gezelschap een luisterrijke maaltijd met een klein bal, een picnic, waarbij ieder der aanwezigen voor een deel van het benodigde, de heeren voor de muziek zorgden, alles volgens de vaste regelen der toenmalige fransche conversatiekunst, door fransche zedenmeesters, kamerdienaars, kappers en dansmeesters grondig onderwezen²⁾. De ratelwacht maakte volstrekt niet aan alles een einde met zijn waarschuwing, dat de klok „tien” had geslagen en ieder zijn „vuur en kaarsje” wèl had te bewaren; een „vrolijke nagt”

1) Van Effen, II, blz. 65 vlg., 122 vlg.; VII, blz. 117, 147; IX, blz. 7; I, blz. 66 vlg.

2) id., II, blz. 12.

besloot dikwijls onder allerlei overdaad de feestelijke bijeenkomst. Dan gingen heeren en dames eindelijk naar huis, afgehaald en voorafgegaan door den knecht met de lantaarn, die langs de duistere straten den goeden weg had te vinden. Geheel zonder gevaar was die duisternis langs de tallooze slecht verlichte grachten en op de zwakke trapbruggetjes in steden en dorpen volstrekt niet, vooral niet na zulke partijen; al liet de veiligheid onder de zorg van den waakzamen „klapperman” in den regel weinig te wenschen over, menigeen is door een misstap deerlijk om het leven gekomen. Een enkele maal wordt melding gemaakt van aanranding en boos opzet, waardoor slachtoffers werden gemaakt; bekend is het voorbeeld van den jongen hoornschen patriciër, die zijne beminde in Edam was komen bezoeken en door opzettelijke verplaatsing van een lantaarn in het water liep en verdronk¹⁾.

De opvoeding van den jongen regentenzoon was geheel op de fransche leest geschoeid. De fransche scholen, door onvermogenende refugiés hier te lande in grooten getale opgericht, vielen aanstonds zeer in den smaak. Fransche gouvernantes en ook de fransche gouverneur, de „mossieu”²⁾, werden de opvoeders der aanzienlijke jeugd. Wat in de 17de eeuw reeds was begonnen, kwam nu met groote snelheid tot ontwikkeling. Hollandsch spreken, Hollandsch lezen, Hollandsch schrijven geraakte in de regentenkringen meer en meer in onbruik en al kon men de fransche taal weinig meer dan radbraken, het gold voor boersch en onopgevoed de taal der meiden en knechts ook onder elkander in den gewonen omgang te gebruiken. Een reis naar Parijs was het slot eener welingerichte opvoeding van den jongen man. Al bleef de jonge vrouw, wier opvoeding nog steeds niet met dezelfde zorg behartigd werd, gewoonlijk van dit laatste voordeel verstoken, ook zij werd aan den franschen omgangstoon gewend; ook zij werd geoeffend in de fransche mode van kleeding; ook zij leerde aan den maaltijd, de gasten te plaatsen volgens hun rang en de schotels op fransche wijze te „flankeeren”, die schotels zelve te bereiden; ook zij volgde de sentimenteele fransche romanlitteratuur, de fransche zangwijzen, de fransche dansmanier, die van de wat ruwere, soms zelfs onzedelijke engelsche en

1) Fruin, Verspreide Geschriften, VII, blz. 10.

3) Van Effen, XI, blz. 49 vlg.

schotsche¹⁾ overigens in de goede richting afweek; ook zij leerde fransch stamelen, overdreven fransche complimentjes afsteken, fransche brieven samenflansen, in ieder geval haar hollandsch met fransche woorden en zinnen verhaspelen. Was het gebleven bij de nieuwe fransche gewoonte om uit zijn eigen glas te drinken, om vorken te gebruiken, om niet met een gebruikten lepel in de schotels te roeren²⁾, desnoods bij het meer en meer om zich heen grijpend uit Frankrijk overgenomen fooienstelsel, dat vooral te Amsterdam zeer bloeide³⁾, het zou te prijzen of ten minste te dragen geweest zijn, maar de verfransching tastte het volkskarakter aan en dreigde van boven af den volksaard te bederven. De talrijke bediendenstoet bracht op den duur iets van de gewoonten der hoogere standen in de lagere over; de algemeen menschelijke zucht om te zien naar „hooger staat” en dezen na te volgen, zelfs boven vermogen, werkte in dezelfde richting mede. En het tegenwicht der veel bespote lompe Westfalen, der onbeschaafde „moffen”, die de oostergrenzen overkwamen om wallen en dijken te versterken, ten platten lande bij den oogst te helpen, als steen- en pannenbakkers zwaar werk te doen, als lakeien te dienen kon hieraan weinig veranderen.

Gelukkig volgde de gezeten burgerij het voorbeeld der hoogere standen slechts met hollandsche langzaamheid. Het gezonde verstand, de praktische, ernstig-kalme van nuchterheid niet vrij te spreken levensopvatting, de tamelijk ruwe maar over het algemeen onbedorven toon van den omgang bleef nog lang den gewonen hollandschen burger kenmerken⁴⁾. De minnaars der burgerlijke Agnietjes, van wie Van Effen ons een zoo aantrekkelijk tafereel heeft geschilderd⁵⁾, bezochten nog geen koffiehuzen en lieten de „collegies” des avonds in de herbergen, waar de binnen- en buitenlandsche politiek en de stand van de markt onder het genot van een goudsche pijp en een glas bier of wijn het onderwerp van gesprek uitmaakten, dikwijls ook reeds een quadrille, whist of piquet werd gelegd, aan de ouderen van dagen over, voorzoover dezen die gewoonten hadden aangenomen. Matigheid in spijs en drank werd in deze kringen meer

1) Van Effen, XI, blz. 161 vlg.

2) ib., VIII, blz. 90.

3) ib., VIII, blz. 43; IX, blz. 59; De la Barre, p. 152.

4) De la Barre, p. 143 suiv., vgl. 163 suiv.

5) ib., IV, blz. 201 vlg.; VI, 1 vlg., 81 vlg.

gevonden dan bij de hoogere standen hier te lande, wier heldendaden aan tafel achter de flesch bij die der voorvaderen nog volstrekt niet ten achter stonden. De overlading van den disch intusschen kwam ook op eenvoudige verjaarseesten bij burgerfamilies voor 1); ook daar putte men zich uit in zouteloze complimentjes en scherpte zich op etikette-bezwaren, die niet toelieten, dat de oudere niet „lager” zat de jongere, dat men een glas dronk, alvorens de huisheer het voorbeeld had gegeven, dat de man iets op zijn bord had, voordat hij de vrouwen naast hem had bediend „alsof ze geen handen hadden”. Ook daar volgden de waterzoodjes, pasteitjes, lamsribbetjes in eindeloze rij elkander op, niet minder geregeld de fijne groenten en vruchten, waarbij de aardappel eerst sedert het midden der eeuw een rol begon te spelen 2), dan de „gezondheidjes”, die men in proza of poëzie ter eere van alle denkbare gevallen placht te drinken. En het gebed vóór, de dankzegging na den maaltijd, hoe lang men bad of dankte, beletten niet, dat men zich op onmatige wijze te goed deed, ten slotte met een extra-glaasje „na de gratie”, voorafgaand aan de scheiding van mans en vrouwen; de eersten gingen dan na een luchtje geschept te hebben aan een nieuwe dosis wijn, afgewisseld door licht bier onder het genot van een lange pijp, de laatsten speelden een kaartje onder een kop thee. Na een vrij lange pauze volgde dan nog een avondmaaltijd, waarbij de bokaal weder lustig rondging, de conversatie steeds levendiger werd en zich ten slotte oplostte in een algemeene zoenpartij, afgewisseld door meestal „amoureuse” liedjes uit het duodecimo liederboekje, dat ieder in zijn zak had en waarin de ontelbare gevallen van gelukkige en ongelukkige liefde op oude en nieuwe wijzen gezet waren.

Niet minder overdadig waren dikwijls de doopmalen, zelfs de begrafenismalen, welker overdreven weelde, vooral bij de hoogere maar ook bij de lagere klassen, soms ergernis wekten. Ook ten platten lande placht men aan het sterfhuis rijkelijke maaltijden aan te rechten, zoodat ten slotte de treurige plechtigheid

1) Van Effen, III, blz. 57 vlg.; De la Barre, p. 213.

2) Vegelin van Claerbergen pootte hem in 1736 op zijne friesche buitenplaats, van waar hij werd overgebracht naar den tuin van prinses Maria Louisa, die de vrucht 13 Dec. 1742 als eene groote merkwaardigheid voorzette aan haren zoon, den Prins en zijne gemalin.

eindigde in dolle vroolijkheid en uitgelaten dartelheid 1). Men trachtte elkander te overtreffen niet alleen in tal van koetsen en bedienden, in het kiezen van een buitengewoon uur, een buitengewone plaats, maar ook door kostbaarheid van kleeding, door verscheidenheid van spijzen en dranken, terwijl de eigenlijke aanleiding tot dat alles geheel op den achtergrond geraakte, ja ten slotte geraas en getier alle plechtigheid deed verdwijnen en het overschot der genoodigden twistend en waggelend het sterfhuis laat in den nacht verliet of in de naaste herberg de dragers ging gezelschap houden bij hun juichen „à la santé du mort”. In de landprovinciën was dit euvel eerder nog erger toegenomen dan in Holland het geval was.

Uit een en ander blijkt voldoende, dat de oude volkszonde, het overmatig drinken, nog altijd een der meest in het oog vallende eigenaardigheden van den Nederlander was. Zoowel mannen als vrouwen 2) deden in dit opzicht van zich spreken; zoowel in de hogere kringen als in de lagere standen was het euvel sterk 3). De vervanging van het minder schadelijke bier door den verderfelijken franschen en spaanschen brandewijn en de meer en meer in gebruik komende jenever werkte nog ongunstiger; de talloze wijnsoorten, waaronder de „rinsche wijn” in dezen tijd den franschen een ernstige mededinging begon aan te doen, vonden intusschen nog steeds vele trouwe aanbidders, wier gehechtheid aan de „bouteille” vooral niet minder was dan eertijds. De fraaie wijnbokalen met toepasselijke versiering waren niet alleen een sieraad van de pronkkast maar konden ook bogen op groote diensten in de praktijk; de drinkspreuken in proza en poëzie met kunstige hand te midden van arabesken en toepasselijke afbeeldingen daarop gegraveerd getuigden van de talloze voorwendsels, waaronder aan gezellige maaltijden of bij openbare plechtigheden „gezondheden” werden ingesteld; de ons bewaarde menu's van officieele maaltijden van magistraten, dijk- en poldercollegies, van regenten van allerlei soort van liefdadige instellingen herinneren ons zoo goed als de portretten uit dien tijd aan den overdaad van eten en drinken, waardoor onze landaard in de 18de niet minder dan in de 17de eeuw bij de naburen bekend stond.

1) Van Effen, X, blz. 107 vlg.; De la Barre, p. 213.

2) Van Effen, XII, blz. 83.

3) ib., XI, blz. 161 vlg.

Dat alles hing samen met de hoogte van den levensstandaard hier te lande, die de oude maat van eenvoud en spaarzaamheid meer en meer had verdrongen¹⁾. Op den tijd van hard werken, van aanhoudend inzamelen was de tijd van genieten, van leven en laten leven gevolgd. Het was de vraag, of de omstandigheden nog lang dit onbezorgde genot, dit huiselijk stilleven zouden veroorloven. En het antwoord op die vraag hing niet het minst af van den loop der staatkundige gebeurtenissen in Europa, die op den algemeenen toestand van den handel, de bron van al dien rijkdom en al die welvaart, een beslissenden invloed kon hebben.

¹⁾ De ia Barre, p. 163.

HOOFDSTUK VI.

DE OOSTENRIJKSCHE SUCCESSIEOORLOG.

Nog in 1736 getuigt een belangrijk dokument van de beteekenis der Republiek als mogendheid in de schatting van sommige europeesche staatslieden. „La situation de la République entre l'Allemagne et la France, son commerce, sa liaison avec l'Angleterre, ses forces, sa prudence et son impartialité dans les derniers troubles lui attirent la considération et la confiance de toutes les puissances”, zoodat zij nog altijd een belangrijk politiek middelpunt mocht heeten ¹⁾. Maar wie zoo schreef kende den werkelijken toestand der Republiek weinig en liet zich door den uiterlijken schijn misleiden. Weldra zou het duidelijk blijken, hoe treurig het met haar geschapen stond, nu de krachtige hand, die haar in de laatste jaren had geleid, het roer van den staat niet meer voerde. Zeven jaren later luidt het oordeel van Carteret, den engelschen minister, terecht geheel anders: „il n'y a plus de gouvernement dans la République et les gens s'en apperçoivent”, en Willem IV herhaalt wat vóór hem Slingelandt had gezegd: „zoo Godt het vaderland niet op een wonderbare wijze behoedt, desselfs onderganck is nabij en onvermijdelijk” ²⁾. De slappe hand van den nieuwen raadpensionaris Anthony van der Heim, te voren thesaurier-generaal, die bij zijn aanstelling op den 15^{den} Maart 1737 in zijn instructie opgenomen zag, dat hij had te zorgen „dat de tegenwoordige regeeringsvorm in alles bewaard wordt; en zo hij immer kennis kreege, dat daartegen iet werd ondernomen, was hij gehouden zulks den Staeten aan te dienen” ³⁾, was niet

1) Verslag van mijne reis naar Italië, blz. 81.

2) Brief van den Prins aan De Back d.d. 23 Nov. 1743 (Huisarchief).

3) Groot Plakkaatb., dl. VI, blz. 82.

geschiedt om dien ondergang te verhoeden: men kon na zijn dood zeggen, dat hij, als trouw en volgzaam dienaar der Staten, „zig loffelijk gekweeten” had, niet meer.

Voorloopig bepaalde de Republiek zich tot het verleenen harer medewerking bij de pogingen om den algemeenen vrede te bestendigen en vermeed angstvallig zich daarbij al te zeer te binden. De voorloopige overeenkomst tusschen Frankrijk en den keizer betreffende Lotharingen, welks hertog, gehuwd met Maria Theresia, 's keizers dochter, zijn gebied zou ruilen voor dat van Toscane, waar het huis Medicis op uitsterven stond, terwijl Lotharingen zou komen aan den gewezen koning van Polen, Stanislaus Leczynski, die op zijn beurt de poolsche kroon aan den keurvorst van Saksen zou afstaan, had eigenlijk, naar de bedoeling der contracteerende partijen, door de zeemogendheden bevestigd moeten worden. Maar zij weigerden zich ermede in te laten. Het staatsche leger intusschen, bij den dreigenden oorlogstoestand vermeerderd, werd spoedig tot 44000 man verminderd en in het voorjaar van 1737 kwamen de bovenbedoelde ruilingen werkelijk tot stand onder medewerking ook van Spanje en zijn italiaansche secundogenituren. Toen eerst sloten Frankrijk en Oostenrijk den definitieven vrede van Weenen (Nov. 1738), waarbij het eerste de opvolging van Maria Theresia in de habsburgsche landen erkende — een groote geruststelling voor den ouden keizer, die het vaststellen dier opvolging als hoofddoel zijner staatkunde opvatte.

Die opvolging speelde ook een rol bij de thans weder te Antwerpen opgenomen onderhandeling over een verdrag van koophandel ten einde de in de Zuidelijke Nederlanden opnieuw gerezen bezwaren zoo mogelijk op te heffen. Oostende was er nog altijd op uit om zich een deel van den handel te verzekeren en de keizer had aan fransche, spaansche en portugeesche onderdanen den doorvoer van oostindische waren over die haven naar Duitschland vrijgelaten. Maar men kon het over de voorwaarden van een verdrag niet eens worden gedurende de jaren lang volgehouden onderhandeling¹⁾: de wederzijdsche belangen waren niet overeen te brengen en alleen de arme maatschappij van Oostende zag haren ondergang bezegeld²⁾.

¹⁾ Wagenaar, X1X, blz. 228.

²⁾ Zie boven, blz. 113.

Ernstige moeilijkheden schenen te zullen voortkomen uit de zaak der opvolging in Gulik-Berg, welks hertog kinderloos was en zijn rijke erfenis had toegedacht aan een zijner neven, den hertog van Sulzbach; de keurvorst van Saksen en de koning van Pruïsen hadden hier evenwel ook rechten, die zij erkend wilden zien. Den Haag werd de zetel van eene langdurige en moeilijke onderhandeling, die wegens de nabijheid der beide hertogdommen voor de Republiek van veel belang was maar voorloopig tot geen resultaten leidde, daar alle voorstellen van bemiddeling door partijen werden afgewezen en de zaak voorloopig nog geen dringende haast had¹⁾. Eerst in 1742 volgde de hertog van Sulzbach, weldra ook keurvorst van de Paltz, in de hertogdommen op.

Veel dreigender was de verhouding der zeemogendheden tot Spanje, dat sedert jaren, bij zijn pogingen om den omvangrijken sluikhandel der engelsche en hollandsche „lorrendraaiers” op zijn westindische bezittingen te doen ophouden, met zijn oorlogschepen meermalen den wettigen handel op de engelsche en staatsche eilanden bemoeilijkte, ja de bij verdrag van 1713 toegezegde vergunning aan een engelsch schip om jaarlijks de spaansche Zuidzeehavens te bezoeken in 1737 introk²⁾. Ook staatsche schepen waren door de spaansche kustbewaarders in West-Indië wederrechtelijk, naar benadeelde kooplieden beweerden, in bezit genomen. Op aandrang der kooplieden protesteerden de beide mogendheden met nadruk tegen de aangevoerde geweldensrijen, die intusschen zoowel van engelsche als van staatsche zijde in vele gevallen door verdachte handelingen der opvarenden waren uitgelokt of met geweld waren beantwoord. Zoo ernstig werden de verschillen, dat een sterke engelsche vloot van vijftig schepen in 1738 naar de Middellandsche Zee zeilde om de engelsche rechten en belangen te doen eerbiedigen; de Staten, door Engeland om medewerking aangezocht, aarzelden nog om zoover te gaan en bepaalden zich tot protesten te Madrid, waar men op steun van Frankrijk hoopte en weinig haast maakte met de bestraffing der schuldigen. Eindelijk beloofde Spanje, beducht voor het vlootvertoon, aan Engeland eene schadeloosstelling maar stelde nu den eisch om van de engelsche assiento-maatschappij een aan-

1) Wagenaar, XIX, blz. 231 vlg.

2) ib., blz. 247 vlg.

zienlijke som aan tolrechten voor den invoer van negers te ontvangen. Deze nieuwe eisch, die in Engeland hevige verbittering wekte, gaf in October 1739 aanleiding tot een oorlog tusschen de beide mogendheden, waarin de Staten zich aanstonds onzijdig verklaarden, hopende bij onthouding voor zichzelf voordeelen te bedingen, die dan ook niet uitbleven in den vorm van schadeloosstelling voor vier van de vijf genomen staatsche schepen. Maar het voordeel, dat onze kooplieden bovendien hoopten uit den handel op Spanje zelf, nu Engeland door den krijg daarvan was uitgesloten, viel tegen, daar de Engelschen dien handel niet toelieten en zich veroorloofden de staatsche schepen op zee te onderzoeken naar contrabande, ja er zelfs herhaaldelijk eenige verbeurd verklaarden.

Ook de gehoopte toenadering tot het evenzeer in dezen krijg aanvankelijk onzijdige Frankrijk, waarvan reeds dadelijk ten minste de hernieuwing van het handelsverdrag van 1713 het gevolg was, gaf ten slotte weinig voordeel. En het scheen zelfs een oogenblik, dat een algemeene zeeoorlog uit den krijg tusschen Spanje en Engeland zou voortkomen, waarbij dan de Staten moeilijk hunne zoo dierbare onzijdigheid zouden kunnen handhaven. De houding van Dene-marken, dat den handel en de vischvangst op de ijslandsche kust sedert eenigen tijd weder ernstig bemoeilijkte en eenige hollandsche hoekers had laten opbrengen, gaf ook aanleiding tot ongerustheid, terwijl de kaperij der Zweden in de Oostzee, waar weder de oorlog tusschen Zweden en Rusland woedde, en die der zeeroovers uit Marokko veel last veroorzaakte.

Een en ander gaf in 1740 aanleiding tot eenige toerusting zoowel te land als ter zee. Men besloot het leger met 11500 man en de vloot met eenige schepen te vermeerderen, het voorbeeld volgend der amsterdamsche admiraliteit, die reeds sedert 1737 een paar konvoischepen geregeld met de naar West-Indië bestemde schepen medezond¹⁾. Met veel moeite zette de Raad van State zijn bescheiden voorstel om tot beveiliging van den handel in de verschillende zeeën 12 schepen uit te rusten door maar de uitrusting ging zeer langzaam voort, zoodat dit jaar nog geen schip gereed kwam.

Intusschen werd het gevaar voor een algemeenen oorlog nog ern-

1) De Jonge, IV, blz. 164.

stiger ten gevolge van den dood van keizer Karel VI in October 1740. De overleden vorst had sedert lange jaren de opvolging in zijne erflanden aan zijne dochter trachten te verzekeren door van de voornaamste rijken de erkenning zijner met dat doel gemaakte Pragmatieke Sanctie te bedingen. Dit was hem ook allengs gelukt met Engeland en de Staten, met Spanje en Frankrijk, met Saksen en Polen, met Pruisen en een aantal kleinere duitsche staten. Maar toen hij gestorven was, werden de koningen van Frankrijk en Spanje en verscheidene duitsche vorsten te rade hunne toestemming onder allerlei voorwendzels in te trekken. Aan het hoofd der vijanden van Maria Theresia in het duitsche Rijk stelde zich Beieren, dat zijne rechten op 's keizers nalatenschap nooit had willen opgeven, zich beroepend op het testament van keizer Ferdinand I, dat de kroon toekende aan diens „wettige”, d. i. naar het beweerde, mannelijke erfgenamen, als hoedanig keurvorst Karel Albrecht van Beieren optrad. Maria Theresia, die aanstonds haren gemaal Frans van Lotharingen, thans groothertog van Toscane, tot mederegent had aangenomen en hem de keurstem van haar koninkrijk Boheme opdroeg, riep den steun in van de oude bondgenooten haars vaders, de zeemogendheden, die haar ook gereedelijk erkend hadden maar thans niet zoo dadelijk bereid waren haar met de wapenen te helpen; noch Groot-Brittannië, dat reeds met Spanje oorloogde en de houding van Frankrijk niet vertrouwde, noch de altijd naar vrede hakende Republiek was geneigd openlijk hare zijde te kiezen. Ook de plotselinge inval van den pas opgetreden koning Frederik II van Pruisen in het door hem begeerde Silezië, waaruit hij de Oostenrijkers nog in 1741 verdreef, gaf den bondgenooten slechts aanleiding tot vertoogen. Te gelijk begonnen de koning van Spanje, als erfgenaam der spaansche Habsburgers, die van Sardinië als rechthebbende op Milaan, die van Polen als keurvorst van Saksen en erfgenaam van keizer Leopold hunne eischen te laten hooren. Frankrijk toonde zich, niettegenstaande de beproefde vredelievendheid van den ouden Fleury en de geringe oorlogzuchtigheid van den jongen Lodewijk XV, zeer geneigd van de omstandigheden partij te trekken en de oude habsburgsche monarchie nu voorgoed te helpen ontwrichten: de invloedrijke hertog De Belle-Isle, begeerig de rol van Richelieu te spelen, dreef de regering tot den oorlog en sloot in Mei 1741 te Nymphenburg een verbond met Beieren en Spanje, weldra ook met Saksen-Polen en

Sardinië, eindelijk een overeenkomst met Pruisen. Twee fransche legers van 40 000 man drongen nog in den zomer Duitschland binnen, waar De Belle-Isle, thans maarschalk van Frankrijk, met beiersche en saksische hulp tot Praag en Linz voortrukte en het hart der oostenrijksche erfstaten bedreigde. De keuze van Karel Albrecht tot keizer in Januari 1742 scheen den ondergang der habsburgsche monarchie te bezegelen.

Deze gebeurtenissen brachten de zeemogendheden in groote ongelegenheid. George II, voor zijn keurvorstendom Hannover beducht, sloot een verdrag van onzijdigheid voor dat gebied maar drong bij de Staten aan op gezamenlijken steun aan de kloeke heerscheres, die men in die dagen nog slechts koningin van Hongarije placht te noemen naar den titel, die haar niet betwist werd, naar het land, waar zij met geestdrift als vorstin was gehuldigd. Maar de Staten hadden weinig neiging zich in den krijg te mengen en de beide zeemogendheden bepaalden zich voorloopig tot onderhandeling te Weenen en Berlijn met het doel om den vrede tusschen Pruisen en Oostenrijk te herstellen. Intusschen vermeerderden de Staten opnieuw hun leger met 11 000, daarna met nog 20 000 man en wierpen bij Westervoort een schans op ten einde den IJsel te beschermen voor een aanval van pruisische zijde. Tegelijk bewilligden zij, evenals Engeland, in een aanzienlijk subsidie aan de van alle zijden besprongen koningin: Engeland gaf 6 millioen, de Republiek *f* 840 000 in plaats van de bij het verdrag van 1732 beloofde troepen. De engelsche bemiddeling ontsloeg haar bovendien van haren sardinischen vijand, daarna, in Juli 1742, van den pruisischen, aan wien zij Silezië moest afstaan; de engelsche en nederlandsche geldschietters van het hertogdom zagen hunne rechten ook door Pruisen erkend. Maria Theresia slaagde er ook in Boheme te heroveren en zelfs Beieren in hare macht te brengen.

De aanzienlijke toerusting der Staten te lande, terwijl ter zee wel niet de 25 thans door den Raad van State gevraagde maar toch een zestal vaartuigen werden uitgerust, wekten intusschen de vrees van Frankrijk voor ernstige bedoelingen van deze zijde. De fransche gezant, De Fénélon, deed zijn uiterste best om de verschillende gewesten te weerhouden hunne toestemming voor die oorlogsmaatregelen te geven, waartegenover de oostenrijksche, baron Reischach, met nadruk op nakoming der verdragen aandrong. De laatste werd daarin

weldra door een buitengewoon gezant uit Londen, lord Stairs, naast den gewonen gezant Trevor, krachtig gesteund, nu het de oorlogspartij in Engeland gelukt was den vredelievenden Walpole eindelijk uit het bewind te dringen (Februari 1742) en daarmede een nieuwe koers te openen. Een engelsch leger, uit deensche en hessische huurbenden gevormd en naar de vlaamsche vestingen en garnizoenen gezonden, toonde duidelijk, dat het engelsche hof de aanvankelijk verkozen onzijdigheid thans voor een krachtiger optreden ten gunste der koningin wilde verwisselen. Aan de andere zijde bood De Fénélon namens Frankrijk den Staten de onzijdigheid aan benevens eene schikking betreffende de Oostenrijksche Nederlanden, die het nog ongemoeid had gelaten, en eindelijk de bewaring van het belangrijke Duinkerken tot het einde van den oorlog. De staatsche ambassadeur te Parijs, de zeer franschgezinde Abraham van Hoey, beval dit voorstel ernstig in Den Haag aan¹⁾. Er waren daar velen, die er ooren naar hadden. De zware geldelijke lasten, door de aanzienlijke troepenvermeerdering veroorzaakt, begonnen reeds te drukken en nieuwe hoofdgelden moesten in Holland geheven worden om de onkosten te bestrijden, wat dubbel moeilijk viel na de doorbraken en overstromingen van 1741, die in Holland en Gelderland 150000 morgens onder water zetten en zware verliezen berokkenden, terwijl de nog steeds voortdurende bezwaren van den handel te midden van den overal heerschenden oorlogstoestand, zoowel in de Oostzee als in de Middellandsche en op den Oceaan, den kooplieden op groote kosten te staan kwamen. Maar aan de andere zijde: kon men de bedoelingen van Frankrijk vertrouwen?

Het was hier te lande vooral de vraag, of men werkelijk tot hulp aan Maria Theresia verplicht was, die velen bezig hield. Het antwoord, door eene commissie uit de Staten van Holland, waarbij de raadpensionaris zelf, daarop in November 1742 onder voortdurenden aandrang van lord Stairs gegeven, was geen oogenblik onzeker²⁾: men behoorde de koningin te helpen, nu zij zich op het verdrag van 1732 beriep; men kon niet met geld volstaan, terwijl het verdrag

1) De Jonge, Geschiedenis van de diplomatie gedurende den Oostenrijkschen Successie-oorlog (Leiden, 1852), blz. 62. Hij putte vooral uit de papieren van Van der Heim.

2) Wagenaar, XIX, blz. 348 vlg.

van 5000 man of meer sprak; men moest in ieder geval, nu men eenmaal geld had aangeboden, dat geld ook opbrengen en niet allerlei uitstel zoeken zooals behalve Holland en Zeeland alle gewesten hadden gedaan. Maar Dordrecht en Den Briel, door De Fénélon bewerkt en door Van Hoey's „relaasen" gesteund, hielden alle flinke besluiten tegen en wilden alleen bemiddeling, gebruik makend van den wintertijd; zij wezen op de aanhoudende vredelievende betuigingen van Frankrijk tegenover onzen staat. Op het voorstel van Amsterdam om 20000 man hulptroepen te zenden antwoordde Dordrecht, dat men dan hier slechts 40000 man zou overhouden, te weinig om de grensvestingen te bezetten, laat staan om een vijandelijk leger terug te drijven; dan moest men liever nog geld zenden.

De zaak begon intusschen dringend te worden. Pamfletten van weerszijden deden de gisting toenemen. Prinsgezinden en Staatsgezinden stonden tegenover elkander: de eersten aandringend op steun aan de koningin in samenwerking met Engeland, de laatsten op ontzien van Frankrijk. De partijen begonnen elkander te bestoken en te beschuldigen in een reeks van „raisonnementen", „bedenkingen", „missiven", „reflectiën", „brieven", „samenspraeken" en wat er meer van dien aard in allerlei talen in deze jaren hier te lande verscheen. Willem van Haren's Leonidas, welk gedicht in het begin van 1742 het licht zag, pleitte met andere gedichten uit dezelfde vruchtbare pen voor de „goede zaak" der koningin maar vond in de „Echo" daarop en in den „Kallistratus" een even veel gelezen tegenspraak; „s lands ongeval" van 1672 werd in herinnering gebracht; daartegenover werd de herinnering aan Willem III verlevendigd. De prinsgezinde partij, die reeds sedert 1736 met de „schuitempraetjes" van Epo Sjuick van Burmania en de „jagtpraatjes" van Wybrand van Itsma¹⁾ krachtig was opgetreden tegen de staatsgezinde aan de geschriften van De la Court herinnerende denkbeelden van Lieven de Beaufort in zijn anti-stadhouderlijke „Verhandeling van de vrijheid in den burgerstaat", verzuimde de gelegenheid niet om met de oude argumenten te wijzen op de behoefte aan een „doorluchtig hoofd", wanneer men werkelijk zich in den krijg zou werpen. En dit juist was voor de tegenpartij

1) Zie bij Knuttel, Catalogus, dl. IV, de titels der talrijke staatkundige pamfletten uit deze jaren.

een belangrijk motief om geen krijg te begeeren. De aanzienlijke vermeerdering der krijgsmacht bracht natuurlijk ook weder de reeds oude zaak van 's Prinsen bevordering op het tapijt. De Staten-Generaal bevorderden hem dan ook thans van kolonel tot luitenant-generaal maar deze bevordering was den kapitein-generaal van drie gewesten te gering; hij antwoordde er 7 October op met een brief, waarin hij verklaarde zich niet door het aannemen van dien post „voor de openbaare veragting” te willen „blootstellen” en geen ambt te kunnen aanvaarden „welk met zijne waardigheid niet overeenkwam”. Stadhouder van drie provinciën en Drente, kort geleden door erfenis vorst van Nassau-Dillenburg en Nassau-Siegen, zoodat zijne nassausche bezittingen op een klein gedeelte — het weilburgsche gebied — na thans alle nassausche erflanden omvatten, rijksvorst van betekenis dus, achtte de prins van Oranje en Nassau zich te hoog om een ondergeschikt ambt te bekleeden in het staatsche leger, waar zijne voorvaderen den eersten rang hadden ingenomen. Intusschen bleef hij in ijverig verkeer met zijne vertrouwden in de verschillende gewesten, wachtend op eene gelegenheid om de plaats dier vaderen ten volle in te nemen, daartoe geroepen door de regenten zelve. En dat hij voor dit geval zich zou houden aan „l'alliance étroite et l'entière union des puissances maritimes”, „l'intérêt des deux nations”, betuigde hij herhaaldelijk aan de engelsche staatslieden¹⁾. Maar geen oogenblik dacht hij er aan den loop der dingen door een krachtig optreden van zijn kant te verhaasten: de verwarde toestand in de Republiek lokte hem te weinig aan om zijne rol van „citoyen oublié” te laten varen²⁾. En ook het denkbeeld om als vrijwilliger in de zich toerustende engelsche armee deel te nemen aan den krijg had voor den weinig militair aangelegden vorst niets verleidelijks³⁾.

Eene bezending der hollandsche Staten naar de onwillige steden Dordt en Den Briel moest deze overhalen zich te houden aan de met Oostenrijk en Engeland bezworen verdragen, ook in het belang zelf van den vrede⁴⁾, nu Engeland op het einde van 1742 met

1) Vgl. o. a. brief aan De Back van 3 Nov. 1743 (Huisarchief).

2) Brief aan O. v. Stirum 4 Jan. 1742 (Huisarchief).

3) Aan denzelfden 26 Sept. 1743 (Huisarchief).

4) Wagenaar, XIX, blz. 360 vlg. Vgl. over deze langwijlige besprekingen: De Jonge, *Geschiedenis van de diplomatie gedurende den Oostenrijkschen Successie-oorlog* (Leiden 1851), en Beer, *Holland und der Oesterreichische Erbfolgekrieg* (Wien. 1871).

Pruisen en Rusland verbonden was en ook Saksen-Polen en de Republiek uitgenoodigd werden zich bij dit verbond aan te sluiten. En werkelijk lieten de beide steden zich nu bewegen om de verlangde 20000 man als garnizoen in de Zuidelijke Nederlanden te laten gebruiken en 6 of 7000 man naar Duitschland tot hulp der koningin af te zenden; later gaf Dordt zelfs toe om de 20000 man slechts voor de helft in de Zuidelijke Nederlanden te legeren, al protesteerde het met Den Briel plechtig tegen het door Holland eindelijk onder engelschen aandrang in Februari bij meerderheid genomen besluit om bij de andere gewesten op grond van „goede trouw en belang” aan te dringen op nakoming der verdragen met Engeland en Oostenrijk. Frankrijk deed zijn best om deze plannen te verijdelen; De Fénélon liet uitkomen, dat zijne regeering reeds ten vorigen jare met den raadpensionaris heimelijk over eventueele vredesvoorwaarden had gehandeld; hij bleef met verschillende hollandsche heeren in betrekking. Maar Holland, door Trevor, Stairs en Reischach aangezet, gaf de zaak niet op, haalde Zeeland gereedelijk over en trachtte ook Utrecht en Gelderland, dat verdeeld was, te bewerken. Eindelijk (22 Juni) kwam het ertoe, dat de meerderheid der Staten-Generaal erkende verplicht te zijn de koningin te steunen met 20000 man, die zij overal, behalve in Italië, mocht gebruiken en die onder het bevel van graaf Maurits van Nassau-Ouwerkerk, den achterkleinzoon van prins Maurits, werden gesteld.

Zoo zou dan de Republiek, die tot nu toe niets voor de koningin gedaan had, zich in den oorlog wagen, gezamenlijk met Engeland, welks koning George II zich zelf aan het hoofd van een leger naar Duitschland zou begeven; de blijken van ergernis van Frankrijk, dat nu ook ons bedreigde, werden beantwoord met te wijzen op de noodzakelijkheid om de verdragen gestand te doen. Het engelsche leger rukte werkelijk naar den Main op, vereenigde zich daar met de keizerlijke troepen tot het „pragmatieke” leger en sloeg den 27sten Juni de Franschen bij Dettingen. Eerst in Augustus trokken ook de staatsche troepen van Arnhem naar den Main maar richtten weinig uit en legerden zich weldra voor den winter in de hene-gouwsche en vlaamsche grensvestingen, altijd onder de betuiging aan het fransche hof, dat de Staten niet aan oorlog met Frankrijk dachten, eene betuiging, die door Van Hoey, in weervil van herhaalde aanmaningen om zijne persoonlijke gevoelens niet te zeer op den

voorgond te stellen, steeds in heftige brieven, die zijne franschgezindheid toonden, uit den treure werd herhaald. Maar zij kon toch niet beletten, dat De Fénélon Den Haag verliet, al was het ook van zijne zijde onder voortdurende plichtplegingen en al werd zijn post nog tijdelijk door den abbé De la Ville waargenomen.

Een nieuwe moeilijkheid leverde intusschen de meer en meer oorlogzuchtige houding van Frankrijk op. Na den dood van Fleury had de oorlogspartij hier grooten invloed verkregen; een kring van hovelingen en maitresses, door den ganschen franschen adel gesteund, dreef tot den oorlog, als welks leider de jonge schitterende hoveling graaf Maurits van Saksen, bastaard van August II van Saksen en Polen en in Maart 1744 maarschalk van Frankrijk geworden, zou optreden.

In het vroege voorjaar lekte er iets uit van fransche plannen om den engelschen pretendent uit het huis Stuart, Karel Eduard, een inval in Engeland te laten doen. De engelsche regeering vroeg krachtens de oude verdragen hulp van de Staten, die dan ook terstond 6000 man over de Noordzee zonden, nog voordat een storm de fransche landingsvloot had teruggedreven. De formeele oorlogsverklaring van Frankrijk aan Engeland volgde half Maart. Nog moeilijker werd het daardoor voor de Republiek om zich buiten den krijg te houden: Engeland eischte nu krachtens de verdragen ook hulp ter zee en wel met 20 oorlogschepen, waarvan dan ook in alle haast een achttal werd gereed gemaakt en onder den pas benoemden 72jarigen luitenant-admiraal Hendrik Grave zich in Augustus bij de engelsche vloot voegde¹⁾. Een aantal nieuwe vlagofficieren, onder wie de vice-admiraal Cornelis Schrijver, zouden onder hem de „vloot” hebben te bevelen. Maar de toestand van het eskader, dat weldra tot vier bodems, ieder onder een vlagofficier, slonk en eerst langzaam weder voltallig werd, was allesbehalve schitterend: de bemanning bleek onvolledig en ongeoeffend, de leeftocht onvoldoende, de zeewaardigheid zeer betwistbaar, de leiding van den ouden en onbekwamen opperbevelhebber zoo zwak, dat de onderbevelhebbers zich schaamden en de engelsche regeering zich ernstig beklaagde, al viel er niets aan te merken op den goeden wil van den admiraal, die zelfs de engelsche vlag op den boeg voerde. Onder spot en hoon

1) De Jonge, Geschiedenis van het Zeewezen, dl. IV, blz. 172 vlg.

keerde de helft van het eskader onder den onbruikbaren admiraal in het volgende voorjaar met goedvinden van Engeland terug, terwijl de andere helft, onder den vice-admiraal 'T Hooft, met weinig beteren uitslag nog eenigen tijd met de engelsche vloot samenwerkte. Het verval der zeemacht kon niet duidelijker aan den dag komen dan door deze jammerlijke expeditie, die liet zien, hoe weinig de Republiek thans vermocht op het element, dat zij eenmaal het hare had genoemd, en hoe groot gelijk Chesterfield had met zijn opmerking, dat „alle admiraliteitscollegiën samen geen enkel schip behoorlijk konden uitrusten” en dat „argumenten geen kracht meer hadden in deze anarchie” 1).

En het scheen, dat ook het leger weldra in de gelegenheid zou komen om te toonen wat het vermocht. De fransche legers maakten zich namelijk gereed om de Oostenrijksche Nederlanden aan te vallen en De Fénélon, zelf luitenant-generaal bij die troepen, kwam in Den Haag afscheid nemen van de Staten-Generaal, bij wie hij 19 jaren de fransche belangen had vertegenwoordigd. In dat afscheid 2) herinnerde hij aan de goede betrekkingen, die totnogtoe tusschen de beide mogendheden hadden bestaan en die hij hoopte dat bewaard zouden blijven, al moest zijne regeering nu tegenover Oostenrijk en Engeland in de Oostenrijksche Nederlanden doortasten. De Staten antwoordden op de lange toespraak met een kort woord, waarin zij wezen op hunne oude „verbindtenissen” maar tevens op hunne „merkelijke bekommring”, hopen intusschen nog te kunnen bemiddelen en niet te moeten komen tot „besluiten, waarvan zij zeer afkeerig waren”. Tevens besloten zij tot eene buitengewone ambassade naar Frankrijk, waarmede Unico Willem, graaf van Wassenaer-Twickel, werd belast 3). Het doel dier ambassade was te vernemen de „conditiën, op welke de vrede soude kunnen worden hersteld”. Naar Engeland was met hetzelfde doel reeds vroeger de baron van Boetselaer vertrokken.

Terwijl Wassenaer in het fransche legerkamp en Boetselaer te Londen onderhandelden, beiden zonder veel succès, veroverden de fransche troepen de eene barrièrevesting na de andere. Warneton,

1) Jorissen, Chesterfield, in Historische Studiën, blz. 141.

2) Wagenaar, XIX, blz. 434 vlg.; Beer, S. 27 ff.

3) De Jonge, Diplomatie, blz. 75 vlg.

Kortrijk, Namen, IJperen, Veurne en De Knokke vielen bijna zonder slag of stoot, wat bij den treurigen toestand der sinds lang verwaarloosde vestingwerken en de onvoldoende bezetting ook geen wonder was. De Franschen ontmantelden er dadelijk eenige van, in weerwil van Wassenauer's verzoeken en protesten, die evenals zijne onderhandelingen en aanbiedingen weinig indruk op het fransche hof maakten. Deze aanbiedingen, buiten Oostenrijk en Engeland om gedaan, wekten echter bij de bondgenooten geen geringe ontstemming. Het zwakke „pragmatieke” leger, waarbij ook staatsche troepen onder generaal Smislaert zich bevonden, waagde het, onder voortdurende oneenigheden tusschen de aanvoerders, niet zijne stellingen bij Oudenaarde op de vlaamsch-brabantsche grens te verlaten. Zoowel het leger als de diplomatie der Republiek toonden zich even weinig op de hoogte hunner taak als de vloot.

Even slap was de houding der Staten-Generaal, die het telkens door Frankrijk herhaalde aanbod van onzijdigheid afwezen maar het toch niet waagden openlijk den oorlog te verklaren, wat Trevor namens Engeland nadrukkelijk verlangde, en evenmin ertoe kwamen om, volgens het verlangen van Pruisen en Beieren, den keizer als zoodanig te erkennen. Intusschen werden steeds nieuwe troepen geworven, vooral na den nieuwen aanval van Frederik II, ditmaal op Boheme. en nieuwe subsidieverdragen met duitsche vorsten gesloten. In den zomer van 1744 rukte het „pragmatieke” leger, eindelijk tot 80000 man gestegen, onder den hertog van Aremberg van Oudenaarde op en drong de Franschen werkelijk over hunne grenzen terug.

Nieuwe bezwaren dreigden aan de zijde van Oostfriesland. De laatste vorst uit het huis Cirksena, Karel Edzard, stierf hier in Mei en, zich beroepend op de toezegging van keizer Leopold 1), liet Frederik II zich onmiddellijk te Aurich huldigen. Dadelijk daarop eischte hij het vertrek der sedert anderhalve eeuw daar aanwezige staatsche garnizoenen in Emden en Leeroort tegen belofte van teruggave der aan Oostfriesland geleende gelden en de Staten zagen zich gedwongen aan dezen eisch te voldoen, zoodat ook hier hun invloed aanmerkelijk geschokt werd; omtrent de oostfriesche schuld kregen zij eerlang voldoende zekerheid van betaling, doordat het

1) Zie boven, blz. 91.

overschot der thans beter beheerde financiën van het vorstendom daarvoor werd aangewezen¹⁾. De hannoversche aanspraken op Oostfriesland werden voorloopig door Pruisen ter zijde gesteld.

De verhouding tot Frankrijk werd door de aanhoudende vermeerdering der landmacht niet gunstiger en ofschoon de Staten nog altijd weigerden gehoor te geven aan het verlangen van Engeland en Oostenrijk om aan Frankrijk den oorlog te verklaren, gingen zij langzamerhand iets verder, naarmate de verschillende gewesten aan Engeland's aandrang begonnen gehoor te geven. De verstandige en met de staatsche regeeringstoestanden welbekende lord Chesterfield, thans weder in Engeland in de regeering, kwam nog eens naar de Republiek om haar tot krachtiger handelen aan te zetten²⁾. Hij zag duidelijk wat er in de jaren van zijne afwezigheid veranderd was, maar wist met groote handigheid zijn doel te bereiken. Zoo gelukte het dan eindelijk de Staten te bewegen in Maart 1745 zich aan te sluiten bij het verbond van Warschau tusschen Saksen, Engeland en Oostenrijk tot handhaving der rust in Europa en der Pragmatieke Sanctie. De dood van keizer Karel VII even te voren scheen een kans op vrede te geven, toen zijn zoon en opvolger zich tot een verdrag liet vinden, waarbij hij zijn keurvorstendom terugkreeg en de Pragmatieke Sanctie erkende. De keuze van den gemaal der hongaarsche koningin in Augustus tot keizer onder den naam van Frans I verbeterde zeer die kansen, ten minste in Duitschland, waar de tweede silezische oorlog na zwaren strijd nog vóór het einde des jaars met den vrede van Dresden besloten werd.

Minder gunstig voor de verbondenen liepen de zaken in de Zuidelijke Nederlanden, waar Maurits van Saksen thans aan het hoofd der fransche legers was getreden en Doornik viel; de verbondenen, aan het hoofd van wier leger, ten minste „honorair en titulair”, thans de onbekwame hertog van Cumberland met den graaf van Königseck als werkelijk leider was geplaatst, werden door den franschen maarschalk bij Fontenoy (11 Mei) deerlijk geslagen, ten deele ten gevolge van de schandelijke vlucht van een deel der staatsche ruitery. De zwakke staatsche hulptroupen onder haren opperbevelhebber, den vorst van Waldeck, konden weinig gewicht in de schaal

1) Wagenaar, XIX, blz. 485.

2) Jorissen, Chesterfield, in *Historische Studiën*, blz. 136 vlg.

leggen. Brabant en Vlaanderen vielen den Franschen in handen; alleen de hoofdsteden van Brabant hielden het nog. De inval van den Pretendent in Schotland gaf aanleiding tot eene nieuwe verzwakking der verbonden legers; ook eene staatsche afdeeling uit het leger in de Nederlanden onder graaf Maurits verleende hare diensten bij het verijdelen van dien inval.

De Franschen begonnen zoo onze grenzen te naderen en dit gevoegd bij de zware verliezen van den handel door den algemeenen krijg en de ook in het Noorden heerschende onzekerheid der toestanden bij de voortdurende troonswisselingen in Rusland deed de Staten steeds vuriger wenschen naar eene gelegenheid om de onderhandelingen over den vrede weder te heropenen. Aarzelend en bedachtzaam besloot Van der Heim, in overleg met enkele hollandsche heeren, die met hem een soort van „geheim besogne” voor de buitenlandsche zaken vormden, of liever een „conjuratie” of „conclave”, daar het niet officieel met die zaken belast was ¹⁾, tot een onderhandsche ambassade naar Parijs, ofschoon het aanbod van De la Ville namens Frankrijk om een congres te houden bij de bondgenooten een ongunstig onthaal vond. Einde November ging kolonel De Larrey, vriend van den raadpensionaris, in het geheim naar Parijs om in overleg met den leider der buitenlandsche zaken aldaar, den markies d’Argenson, zoo mogelijk de grondslagen vast te stellen voor den vrede: die grondslagen waren werkelijk niet onhändig aangewezen en de drie jaren later gesloten vrede wijkt er weinig van af, maar het gelukte niet ze op dezen tijd te doen aannemen. Nieuwe aanbiedingen van onzijdigheid, te zamen met de reeds voldoende gebleken onmacht van Maria Theresia om een krachtig leger naar de Nederlanden te zenden en de weinige bereidwilligheid van Engeland en Saksen om de Republiek bij den dreigenden franschen inval afdoend te helpen, gaven echter aanleiding tot een tweede officieele zending naar Frankrijk. De bij onderzoek uiterst treurig gebleken toestand der staatsche vestingen, de jarenlange verwaarloozing van artillerie en genie, de ontredderde toestand der financiën ook van Holland lieten geen andere keus over dan onderhandeling, desnoods afzonderlijke onderhandeling, gewettigd door de weinig belovende houding

1) Beer, S. 41 ff.; De Jonge, blz. 115, noot 1.

der bondgenooten. Reeds begon Frankrijk een heftiger toon aan te slaan en bewees zijne gezindheid door het intrekken der nog in 1739 bevestigde handelsvoordeelen wegens het opbrengen van fransche oostinjevaarders door engelsche kapers te Batavia. Reeds bedreigde het fransche leger Brussel, dat niet lang weerstand zou kunnen bieden aan een beleg. En Van Hoey, nog steeds met de fransche staatslieden in hartelijke overeenstemming, wees krachtig op de thans nog te verkrijgen voordeelen. Zoo besloot het „conclave”, buiten welks voorkennis de volgzame raadpensionaris niets waagde¹⁾, den 1sten Februari 1746 Wassenaer voor de tweede maal naar Parijs te zenden, nadat Larrey in Januari onverrichter zake was teruggekeerd.

Het was hoog tijd, want Maurits van Saksen had het beleg voor Brussel geslagen in weerwil van de aanwezigheid der staatsche troepen onder den vorst van Waldeck in en om Antwerpen; na een beleg van drie weken viel Brussel den 20sten Februari in 's vijands handen en de oriflamme van Frans I, bij Pavia door Karel V buitgemaakt, kon met andere tropheën door den nieuwen „tapissier de Notre Dame” naar Parijs worden gezonden. Maurits van Saksen was de held van Frankrijk geworden. Maar de gevolgen waren ook voor de Republiek van beteekenis. Hare grenzen lagen thans open voor den vijand. Verkoos zij op dezen tijd de vriendschap van Frankrijk boven die met Engeland en Oostenrijk en nam zij thans de vroeger zoo herhaaldelijk aangeboden onzijdigheid aan, dan was het gedaan met de engelsch-oostenrijksche coalitie²⁾. Bleef zij daarentegen met de beide oude bondgenooten samenwerken, dan had zij een aanval van den overwinnenden vijand te wachten. Wassenaer vertrok nog vóór de inneming van Brussel naar Parijs. Hij moest openlijk trachten te bemiddelen onder betuiging der vriendschappelijke gezindheid van de Republiek en van haar wensch om alle „offentie ofte ombrage” te vermijden³⁾, maar heimelijk werd hij tevens belast met het vragen van een wapenstilstand om de onderhandeling te vergemakkelijken.

Wassenaer vond de fransche staatslieden, die een krachtige houding hadden moeten aannemen, waartoe dan ook de voortvarende maarschalk raadde, verdeeld en over het geheel tot tegemoetkoming

1) Jorissen, Chesterfield, blz. 159.

2) De Broglie, Maurice de Saxe et le marquis d'Argenson, I, p. 54 suiv.

3) Beer, S. 48.

geneigd; hijzelf was zeer gezind om de onzijdigheid der Republiek, desnoods een afzonderlijken vrede te bewerken ¹⁾ en ging geheel mede met den steeds in dien zin werkzamen Van Hoey, die door nauwe vriendschapsbanden aan D'Argenson verbonden was en niet ophield de gematigdheid en vredelievendheid der fransche regeering te roemen. Het scheen zelfs mogelijk de algeheele teruggave der Zuidelijke Nederlanden aan Oostenrijk, ja de ontmanteling van Duinkerken en de verdrijving der Stuarts uit Frankrijk te verkrijgen; de weinig beleidvolle Wassenaer besprak een en ander en, ofschoon zijn aanbod van wapenstilstand beleefdijk werd afgewezen, bleef men toch met hem onderhandelen. Evenwel, zijne franschgezinde uitingen wekten bij de Staten-Generaal, die zoover niet gaan wilden, eenige bedenking en men besloot hem een tweeden gezant ter zijde te stellen; de tweede griffier der Staten, Jacob Gilles, „een man van byzondere capaciteit”, werd daartoe uitgekozen, bepaaldelijk voor het banen van den weg tot „generale pacificatie”. De beide onderhandelaars zetten nu de besprekingen voort, ook toen het hof met den koning naar Brussel vertrok. Daar werd eindelijk in Mei een nieuw uitvoerig vredesplan van fransche zijde ingediend ²⁾ en de Staten-Generaal haastten zich na een buitengemeen vlug onderzoek dit plan aan Engeland mede te deelen. Een fransch diplomaat, de markies De Puysieulx, verscheen heimelijk in Den Haag om nog eens de goede gezindheid van Frankrijk jegens de Republiek te betuigen en te zien, waartoe de meer en meer in verlegenheid gerakende staatsche regeering of liever zij, die thans hare politiek leidden, door beloften of bedreigingen te brengen zou zijn. En de toon van de fransche regeering, die reeds de mogelijkheid liet doorschemeren, dat zij genoodzaakt zou zijn den vijand tot op „den bodem van den staat” te vervolgen, begon krachtiger te worden. Zij hoopte de Republiek nog tot onzijdigheid te bewegen.

Maar de fransche voorstellen werden noch te Londen noch te Weenen noch ook te Madrid goedgekeurd en de veldtocht in de Nederlanden werd nu van Brussel uit voortgezet: Leuven, Mechelen, eindelijk ook de citadel van Antwerpen vielen, terwijl het „pragmatieke” leger steeds op de schrale heide om Breda huishield; Bergen en geheel Henegouwen, ten slotte ook Namen, de laatste der barrière-

1) ib. S. 50. Vgl. De Jonge, blz. 118 vlg.; Jorissen, Chesterfield; blz. 160 vlg.

2) Beer, S. 51/2.

steden, werden achtereenvolgens nog door de zegevierende Franschen bemachtigd en de slag bij Rocoux (10 Nov.), dreef het leger der bondgenooten, thans onder prins Karel van Lotharingen, oostwaarts over de Maas. Zoo bleef alleen Luxemburg met Opper-Gelder en Limburg in de handen der bondgenooten.

De leidende staatslieden der Republiek hielden meer en meer over tot het sluiten van een afzonderlijken vrede met Frankrijk; zelfs liet Van der Heim zich overhalen om het oude bondgenootschap met Engeland los te laten. Den 1sten Juli gaf het „conclave” aan Was-senaer en Gilles de opdracht den vrede te teekenen, als Engeland onderhandeling weigerde.

De lange reeks van nederlagen maakte echter ook de bondgenooten thans meer bereid tot het voeren van onderhandelingen. Engeland gaf toe en zoo ving men dan ook in Augustus te Breda aan¹⁾, evenwel allereerst nog over de moeilijk te beantwoorden vraag, of ook Sardinië, Spanje en Oostenrijk daarin zouden worden betrokken en dus naar een algemeenen vrede zou worden gestreefd. Een ernstig verschil ontstond daarover, dat bijna tot het einde des jaars de gevollmachtigden van beide zijden bezig hield. Midden in die besprekingen en nog voordat het congres te Breda begonnen was, stierf den 17^{den} Juli de brave maar zwakke raadpensionaris, die reeds eenigen tijd ziekelijk geweest was en zijn post had doen waarnemen door den griffier Willem Buys. In zijne plaats werd in September Jacob Gilles verkozen, een niet onbekwaam man maar met geringe ervaring en nog geringer persoonlijken invloed, die na eenige aarzeling en onder voorwaarde, dat hij steeds het recht zou hebben met raadgevende stem in het College der Gecommitteerde Raden en in de vergaderingen van de Staten-Generaal en van Holland te verschijnen, het ambt aannam. Twee jaren te voren had de stokoude François Fagel, een der beproefde vrienden van Slingelandt, zijn griffierspost nedergelegd en was vervangen door zijn veel minder bekwamen en invloedrijken neef Hendrik. De oude staatslieden, die nog aan de diplomatie der Republiek zekeren roem hadden verzekerd, waren uit het bewind verdwenen. Het „conclave” kon zijn gang gaan maar het moest toch voorzichtig zijn, zooals weldra duidelijk bleek, toen het aanvankelijk geheim gehouden besluit van 1 Juli bekend werd.

¹⁾ Beer, S. 60 ff.; De Jonge, blz. 30 vlg.; De Broglie, II, p. 24 suiv.

Diepe verontwaardiging van verscheidene gewesten over dit ongehoord optreden van enkele leden der Staten-Generaal in eene zoo belangrijke zaak, die de geheele Unie gold! Een algeheele omkeering in de staatkunde der Republiek, die hare oude bondgenooten zou moeten verloochenen, kon toch onmogelijk buiten weten der afzonderlijke gewesten door eenige weinige personen worden besloten! De algemeene ergernis keerde zich tegen de bedrijvers van dit ongehoord feit; zelfs hunne eigene partij keurde de zaak af. Maar verder dan tot die ergernis kwam het voorloopig nog niet en het „conclave” bleef de zaken leiden.

De vredesonderhandelingen te Breda kwamen echter weinig verder en met bekommering zagen de Staten-Generaal de wapenen des vijands steeds meer naar hunne zijde gekeerd. Het leger der bondgenooten bedroeg thans even 100 000 man, terwijl dat van Maurits van Saksen, door de zegepralen van den laatsten tijd bezielde, meer dan 130 000 man telde; de bekende slechte staat der brabantische vestingen gaf geenerlei aanleiding om met gerustheid het volgende voorjaar te gemoet te zien.

Intusschen had de zwakke staatkunde van D'Argenson aan het fransche hof ernstigen tegenstand ontmoet. De la Ville, die in Den Haag nog de fransche belangen vertegenwoordigde, drong reeds lang aan op krachtiger houding tegenover de jammerlijk machteloze Republiek 1), die den vrede wel wilde maar tegen Engeland's zin niet durfde sluiten noch durfde oorlogvoeren 2); de energieke Maurits van Saksen, begeerig naar nog grooter krijgsroem, wenschte niets liever dan krijg; de oorlogspartij drong aan op verwijdering van den wijsgeerigen maar weinig energieken staatsman, die de buitenlandsche zaken leidde. D'Argenson, ook door de machtige madame De Pompadour losgelaten, werd eindelijk in Januari 1747 vervangen door haren gunsteling De Puysieux, die nu aanstonds Breda verliet. Wel werden de onderhandelingen voortgezet maar ook in het voorjaar van 1747 kwam men weinig verder dan tot voorstellen en tegenvoorstellen, die te veel uit elkander liepen om kans te geven op den vrede. Wassenaer en Gilles deden, altijd op aanwijzing van het „conclave”, waarin de heeren uit Amsterdam den boventoon voerden,

1) De Broglie, II, p. 18.

2) Jorissen, Chesterfield, blz. 161.

wat zij konden, maar zij bereikten het doel niet. Het was in deze omstandigheden niet te verwachten, dat de fransche regeering zich nog langer zou houden aan D'Argenson's stelregel, dat het grondgebied der Republiek in ieder geval moest worden ontzien. Maurits van Saksen kreeg dan ook in April de vergunning om zijn gang te gaan maar ontving tevens de aanwijzing „d'user de beaucoup de ménagements à l'égard du pays et des peuples”, daar men alleen op de regeering der Republiek een, naar men meende, heilzame pressie wilde oefenen¹⁾ en geen veroveringen ook hier wilde maken.

Dat was ook de inhoud der verklaring, die den 17^{den} April door De la Ville aan de Staten werd overgegeven. Zij wekte een hevige ontsteltenis in de vergadering, die nog grooter werd, toen de daad onmiddellijk op het woord volgde en graaf Löwenthall aan het hoofd van 20000 man fransche troepen in Staats-Vlaanderen de grens overschreed, het platteland tot bij Cadzand en IJzendijke plunderde en de deerlijk verwaarloosde vestingen insloot; Sluis en IJzendijke vielen na een paar dagen en ook Axel en Hulst zouden het niet lang kunnen uithouden; de schansen Lilloo, Liefkenshoek en de Peerl bezweken bijna dadelijk. Half Mei was geheel Staats-Vlaanderen in fransche handen, ook het sterkgelegen Axel, dat zich bij de eerste opeiseling overgaf: „il faut avouer que nous avons affaire à des gens bien obligeants”, zeide de maarschalk de Noailles, terwijl de opperbevelhebber zich erop beroemde deze zaak zoo spoedig ten einde gebracht te hebben.

Maar die inval, hoe goed gelukt ook, had nog een ander gevolg, waarop van fransche zijde evenmin gerekend was als op de gemakkelijke overwinningen in Staats-Vlaanderen.

Bij het toenemen van het gevaar in de Zuidelijke Nederlanden had menig oog zich weder op den Prins van Oranje gericht. Friesland had in 1744 bedreigd de consenten in te houden, als de Prins niet in rang naast de aangestelde zes vreemde generaals werd geplaatst. Het bleef op dit standpunt staan. Overijssel had in het begin van 1745, gesteund door Friesland en Stad en Lande, op zijne benoeming tot generaal der infanterie onder Waldeck aangedrongen; maar de Prins begeerde, in weerwil ook van Chesterfield's

1) De Broglie, II, p. 178.

vertoogen¹⁾, niet onder Waldeck te dienen en Holland had als altijd geweigerd. In het volgende voorjaar kwam een nieuwe poging, nu van Gelderland uitgaande, maar met niet beteren uitslag. Zoo bleef de vorst van Waldeck aan het hoofd van het staatsche leger, ook weder in het voorjaar van 1747, al protesteerde Friesland nog zoo hevig. Maar Waldeck, hoewel niet onbekwaam, had te weinig persoonlijk invloed om de gewesten te bewegen hun plicht te doen ten opzichte der verdediging of ten minste eenigszins toereikende fondsen tot zijne beschikking te stellen. Bovendien, men woude zijn beleid en dacht erover om weder gedeputeerden te velde naast hem te plaatsen, waartoe het evenwel nog niet kwam. De Prins liet van zijn kant niet na zijne levendige belangstelling in alles wat de landsverdediging betrof te kennen te geven, met name wat aanging juist de verdediging van Zeeland, het meest bedreigde gewest²⁾.

De onzekere houding der staatsche politiek, de volkomen gebleken hulpeloosheid van het landsbestuur ook onder den nieuwen raadpensionaris gaf aanleiding tot menig vinnig pamflet van oranjegezinde zijde tegen de stadhouderlooze regeering, die het land dreigde bloot te stellen aan eene herhaling der buitenlandsche moeilijkheden uit den laatsten tijd van De Witt, die hare beloften en de bezworen verdragen niet nakwam, „Neerlands slaapsugt” tot een spot der natien en „dutch faith” tot een scheldwoord maakte; de in 1745/6 weder woedende veepest werd als een straf van „Gods slaande hand” tegenover de regenten aangemerkt. Zoo was de bodem bereid voor eene volksbeweging, die naar sommige leiders der Oranjepartij hoopen eindelijk den Prins zou brengen op de plaats, waar hij behoorde te zijn.

Sedert het einde van 1744³⁾ trad onder hen op den voorgrond Willem, graaf Bentinck, heer van Rhoon en Pendrecht, de zoon van den vriend van koning Willem. In het jaar van 's konings dood geboren, was hij in 1727 lid der hollandsche ridderschap geworden maar had met zijn voortdurend aandringen op wat meerdere voortvarend-

1) Jorissen, I. I. blz. 139.

2) Wagenaar, XX, blz. 63.

3) Vgl. een brief van Otto van Stirum, een van 's Prinsen meest vertrouwde vrienden, dd. 30 Dec. 1744 (Huisarchief).

heid totnogtoe op den weinig voortvarenden Prins slechts geringen invloed geoeffend. De gebeurtenissen van het voorjaar van 1746 hadden hem reeds den Prins doen wijzen op de „circonstances opportunes”, die zich begonnen voor te doen, op de wenschelijkheid om niet langer te aarzelen met daarvan gebruik te maken 1). Maar de Prins wilde niet weten van „rumeurs publiques” en „émeutes populaires”, van „pasquilles” en „clameurs vagues de quelques bourgeois”; alleen wanneer „un nombre de gens de poids et sensés” en wel „du gouvernement”, zij het dan „répondant à la voix du peuple”, hem riep, zou hij zich beschikbaar stellen. Herhaaldelijk kreeg de vurige Bentinck, die niet ophield op die gunstige kansen, op den plicht tot optreden te wijzen, een dergelijk antwoord: „une révolte populaire où la modération et la justice sont toujours mises de côté” was in 's Prinsen oog een misdaad; liever verkoos hij te blijven „dans sa solitude”. Ook Bentinck begon onder deze omstandigheden te wanhopen, dat de zaken ooit tot een goed einde zouden komen, totdat plotseling de inval in Staats-Vlaanderen ze een anderen keer deden nemen.

De vlucht van een aantal ingezetenen uit die streek naar Walcheren had daar eene hevige ontroering veroorzaakt. Een engelsch eskader onder Robert Mitchell verscheen voor Vlissingen en nam de bewaking van de Schelde op zich. Reeds begon te Middelburg de lagere volksklasse oproerig te worden en te plunderen, waarop soldaten uit Veere en Vlissingen naar de hoofdstad werden ontboden. In den nacht van den 24sten op den 25sten April kwam de schutterij te Veere in de wapenen en verlangde van den oranjegezinden burgemeester Verelst de belofte, dat Veere den Prins als stadhouder van het gewest zou voorstaan. Vroeg in den morgen kwamen de regenten van Veere bijeen en besloten eenparig, met het oog op het gevaar van het gewest, den Prins voor te slaan als stadhouder, admiraal- en kapitein-generaal van Zeeland. Van Veere sloeg de volksbeweging dadelijk over naar Middelburg, waar na eenige aarzeling de regering spoedig toegaf evenals in de andere zeeuwsche steden weldra het geval werd; alleen te Zierikzee en Tholen werden de regenten ernstig bedreigd door het opgewonden volk, dat nauwelijks

1) Jorissen, Chesterfield, blz. 161.

door de predikanten in toom gehouden kon worden. Binnen een paar dagen was alles afgeloopen; overal waaide de oranjevlag, alom droeg men oranjelinten en oranjestrikken en reeds den 28sten besloten de Staten van Zeeland den Prins de waardigheden aan te bieden. Ook in Holland ontstond onmiddellijk een groote beweging op het bericht van het in Zeeland gebeurde; zij sloeg van Rotterdam naar de andere steden over en ook hier werden de regeeringen gedwongen aan den volkswensch toe te geven onder het algemeene vreugdebetoon der bevolking, die enkele bekende staatsgezinde regenten bedreigde maar nergens veel moeite had om hen tot de verandering te bewegen. Den 3^{den} Mei volgden de Staten van Holland het zeeuwsche voorbeeld. Zoo deden ook dènzelfden dag die van Utrecht en eenige dagen later die van Overijsel. Den 4^{den} stelden de Staten-Generaal den Prins tot kapitein- en admiraal-generaal der Unie aan. Daarmede was de omwenteling voltooid, tot groote tevredenheid des Prinsen zonder dat er bloed had gevloeid of ongeregeldheden van beteekenis hadden plaats gehad. Reeds den 10^{den} verscheen de Prins met zijne gemalin en zijn eenige dochter Carolina over Amsterdam in Den Haag om, onder het gejuich des volks en begroet door een onafzienbare reeks van dichterlijke ontboezemingen in den geest des tijds, bezit te nemen van zijn nieuwe waardigheden, welhaast vermeerderd met het opperhoutvesterschap en het recht der patenten in Holland benevens met het stadhouderschap en kapitein-generaal-schap in de landen van Overmaas.

De verheffing van den Prins had als natuurlijk gevolg een fierder houding tegenover Frankrijk. Bentinck sprak het tot verontrusting van velen reeds uit bij de begroeting des Prinsen in den Raad van State, dat deze den Staat zou „bevrijden voor tjuk van eenen heerschzuchtigen en trouwloozen nabuur” 1). De bijna onmiddellijk volgende verklaring van den franschen en den spaanschen gevolmachtigde, dat zij de onderhandelingen te Breda niet langer konden voortzetten maar bereid waren dit op een veiliger plaats te doen, waartoe zij Aken of andere duitsche steden in de buurt voorsloegen, getuigde van de veranderde omstandigheden. Maar zou de Prins werkelijk de Republiek kunnen redden? Chesterfield, die hem en

1) Wagenaar, XX, blz. 98.

haar kende, geloofde het evenmin als vroeger¹⁾ en de loop der dingen zou hem voorloopig gelijk geven.

De oorlog ging intusschen slecht. Ofschoon de Franschen niet in staat waren verder in Zeeland door te dringen, beveiligd als het werd door engelsche schepen en door de sterke bezetting van Zuid-Beveland onder generaal Smissaert, sloegen zij den 1sten Juli Cumberland en Waldeck bij Lafeld, niet ver van Maastricht en sloten daarna Bergen op Zoom in, dat weldra onder den ouden baron Cronstrom een ernstig beleg had te doorstaan maar voortdurend werd versterkt en met leeftocht werd voorzien, totdat het den 16^{den} September bij verrassing door den vijand werd genomen, een feit, dat overal diepen indruk maakte en een sterke volksbeweging zoowel tegen de staatsgezinde regenten als tegen de van verraad verdachte Roomschen ten gevolge had. De door de Staten van Holland voorgeschreven algemeene oefening in den wapenhandel en het besluit om honderd vendels waardgelders aan te werven tot handhaving der binnenlandsche rust toonde, dat men zich het gevaar van den toestand bewust werd²⁾.

Maar het bleek spoedig, dat ook de nieuwe regeering niet in staat was met één slag de gevaren, waaraan de Republiek bloot stond, te bezweren. Binnen- en buitenlandsche moeilijkheden hoopten zich weldra van alle kanten op en de Prins, op wiens schouders nu alle last drukte, moest zich zoo goed mogelijk daarvan trachten te bevrijden.

Veel grooter moest zijne macht zijn, riepen velen en den 7^{den} October, onder den indruk ook van het overgaan van Bergen op Zoom, stelde de hollandsche ridderschap de erfelijkheid van het stadhouderschap in de mannelijke en vrouwelijke lijn voor, opdat nooit een „uitstekend hoofd” den staat zou kunnen ontbreken. Dit voorstel wekte overal toejuiching; sommigen meenden zelfs, dat men den Prins graaf van Holland moest maken om zijn souvereine macht buiten twijfel te stellen. En aan dit denkbeeld werden andere verbonden. De klachten over de zelfzuchtige exploitatie der stedelijke ambten en der posterijen door de regenten waren in den laatsten tijd zeer levendig geworden. Men verlangde algemeen verbetering van deze toestanden door openbare verpachting der ambten en door het op-

1) Jorissen, Chesterfield, blz. 182.

2) Wagenaar, XX, blz. 120.

dragen van alle postmeestersplaatsen aan den Prins. Ten opzichte van het laatste punt volgde eerst in Den Haag, daarna elders de regeering den volkswensch maar de Prins versmaadde de rijke inkomsten, die hem op die wijze toevielen, en droeg ze over aan de Staten. Alleen te Amsterdam, waar men de inkomsten op *f* 200 000 jaarlijks begrootte ¹⁾, zagen burgemeesters voor zich en de hunnen wel af van de voordeelen daaruit maar stelden de vroedschap voor, met het oog op den financieelen toestand der stad, ze niet aan het land maar aan de stedelijke schatkist zelve te schenken; dit stuitte intusschen bij den Prins en de Staten op hevig verzet, aangezien naar veler meening de posterijen toch „heerlijke regten van de opperste magt” waren, waartegen Amsterdam volhield, dat zij daar ter stede uit de behoeften van den koopman waren ontstaan.

Terwijl de amsterdamsche posterijenzaak de gemoederen verontrustte, begon te Rotterdam reeds in September een dreigende beweging ten gunste van den openbaren verkoop der ambten. De stadsregeering stelde hier het antwoord op een haar ten dezen aangeboden verzoekschrift wat lang uit, waarop in November een nieuw verzoekschrift „sonder eenig verwijl of uitstel” een gunstig besluit eischte, terwijl nog eenige nieuwe eischen daarbij werden gevoegd, onder anderen tot erfelijkverklaring van het stadhouderschap en verbod van allen handel op Frankrijk. En de regeering gaf toe. Maar dit ging den Prins te ver: het „ongერიjmdе” en „onbetamelyke” verzoekschrift werd ten strengste door hem veroordeeld en de „afgeperste bewilliging” verklaard „voor nietig en van onwaarde”, terwijl de bedrijvers van verdere dingen van dien aard met ernstige straf werden bedreigd ²⁾. Gelijksortige bewegingen te Haarlem en Gouda werden thans, als den Prins ongevallig, gestaakt.

Te Amsterdam, waar onder leiding van den porceleinkoopman Daniël Raap ook een verzoekschrift was aangeboden om den Prins de erfelijke waardigheden op te dragen, de ambten aan den meestbiedende te verkoopen, de burgerkapiteins uit de burgerij te doen verkiezen en de gilden in hunne oude rechten te herstellen, liep de zaak niet zoo kalm af. Een formeel oproer ontstond hier den 9^{den}

1) Wagenaar, XX, blz. 126.

2) ib., blz. 132 vlg.

November tegen de ten stadhuize vergaderde burgemeesters, dat door de schutterij met geweld moest worden gekeerd, en nog dagen lang bleef de stad in onrust. Een en ander wees er op, dat men iets moest doen om de stemming des volks, vol verontwaardiging over de schandelijke misbruiken met de stedelijke ambten gepleegd, tot bedaren te brengen, en de Prins zelf nam de zaak ter hand. In overleg met hem werd nu, om aan de rechtmatige klachten eenigszins te gemoet te komen, het besluit genomen om voortaan de stedelijke ambten persoonlijk te doen waarnemen, ze niet met uitkeeringen te bezwaren of voor geld te verkoopen en er nauwkeurige lijsten, met opgave van de opbrengst der laatste vijf jaren, van te laten vervaardigen. Amsterdam bleef weigeren afstand te doen van zijne posterijen, wat het op grond van zijne privilegiën en uit vrees voor ernstige benadeeling van het krediet en de inkomsten der stad in Januari 1748 nog eens nadrukkelijk in de Statenvergadering verklaarde.

Maar nog een andere zaak zette de gemoederen in beweging: de misbruiken namelijk bij het verpachten der lasten op de vertering. De weelde en rijkdom van vele pachters had reeds lang een ongunstige stemming tegen hen te weeg gebracht en onder de gewenschte hervormingen stond de opheffing der inning bij wijze van verpachting en de vervanging daarvan bij middel van rechtstreeksche inning door ontvangers of collecteurs, de „collecte”, werd reeds lang ook voor deze lasten aangeprezen. Het viel niet te ontkennen, dat menig pachter zich op bedenkelijke wijze de penningen, waarop hij recht had, wist te verschaffen, zelfs dat allerlei ongerechtigheden bij de verpachting zelve en bij de inning der lasten voorkwamen en dat menig regent van deze misbruiken voordeel trok. De pamfletschrijvers, die in de troebele tijden onmiddellijk van alle kanten opkwamen, lieten dan ook niet na in scherpen vorm op deze misstanden te wijzen; vooral het goed geredigeerde weekblad van den prinsgezinden refugié Jean Rousset de Missy, de veelgelezen „Mercure historique et politique”, die reeds sedert 1724 de publieke opinie voorlichtte, maakte op deze zaken opmerkzaam. Ook hierover ontstond allerwege gisting in Holland en hier en daar hadden reeds oproerige bewegingen plaats, die echter voorloopig nog gestuit werden eensdeels door militair vertoon, anderdeels door een krachtig plakkaat, met goedkeuring van den Prins door de Staten tegen deze bewegingen uitgevaardigd. Ook hier bleek, dat de Prins niet gezind was der-

gelijke volksbewegingen in de hand te werken, vooral niet nu de vijand voor de deur stond.

Minder bezwaar had de erfelijkheid der waardigheden en reeds 16 November stemden de Staten van Holland en Westfriesland daarin ten volle toe, welk voorbeeld in Zeeland, Gelderland, Overijsel en Utrecht werd gevolgd, voor de drie laatste gewesten met herstel van het stadhouderschap zooals het onder Willem III was geweest, dus met herstel ook der toenmalige reglementen, die de gewesten geheel aan den wil des stadhouders onderwierpen. Nog vóór het einde des jaars was alles afgelopen, ook ter vergadering der Staten-Generaal, waar evenzeer de erfelijkheid der waardigheden van admiraal- en kapitein-generaal in de mannelijke en vrouwelijke linie werd vastgesteld. In de noordelijke gewesten bleef de zaak voorloopig nog rusten.

Terwijl deze binnenlandsche woelingen het gansche jaar 1747 aanhielden en ook in het voorjaar van 1748 nog verre van gestild waren, terwijl het aanzien en de macht van het Huis van Oranje nog voortdurend steeg, niet het minst door de met algemeen vreugdebetoon begroette geboorte op 8 Maart van een mannelijken spruit, die den naam van Willem ontving, lieten ook de buitenlandsche zaken, met name de loop van den oorlog den nieuwgekozen leider der Republiek geen oogenblik rust.

De verheffing van den Prins beteekende natuurlijk nauwere aansluiting bij Engeland en de bondgenooten. De nieuwe engelsche gezant Dayrolles, een vertrouwde van den thans in Engeland weder invloedrijken Chesterfield¹⁾, had in last om aan het prinselijke hof zooveel mogelijk de goede stemming ten opzichte van Engeland te bevorderen. Maar de ongelukkige uitslag van den veldtocht van 1747, de blijkbare onmacht van Oostenrijk en de Republiek, de onbekwaamheid van Cumberland, die het bovendien met den Prins, zijn zwager, niet vinden kon, gaf weinig moed voor het vervolg. Chesterfield wilde dan ook niets liever dan vrede maar de leider der engelsche politiek, de hertog van Newcastle, was van een ander gevoelen. Ook de Oranjepartij wilde niet meer van vrede hooren en Bentinck, thans feitelijk de leider der buitenlandsche zaken in de Republiek, werd, op het eerste gerucht van onderhandelingen tusschen Engeland en Frankrijk in het fransche legerkamp, half Augustus

1) Jorissen, blz. 182.

reeds naar Londen gezonden om de vredesplannen tegen te werken en aan te dringen op krachtigen steun aan de bedreigde Republiek ¹⁾). Vooral de indienstneming van 30 000 Russen door de bondgenooten en het wegnemen van het bij Chesterfield en andere engelsche staatslieden niet ten onrechte heerschende wantrouwen in de werkelijke macht der Republiek was het doel zijner zending. De verrassing van Bergen op Zoom was intusschen een leelijke streep door de rekening maar Bentinck slaagde erin door veelomvattende beloften betreffende de medewerking der Republiek Engeland te bewegen toch de onderhandelingen met Frankrijk af te breken en keerde in September naar huis terug ²⁾). Ook de indienstneming der Russen gelukte door het sluiten van een verdrag der bondgenooten met Rusland in December en de Prins beloofde, dat de Republiek tegen het volgende voorjaar 70 000 man voor het verbonden leger zou leveren, mits Engeland hetzelfde deed, en dat zij bij het begin van den veldtocht nu formeel den oorlog aan Frankrijk zou verklaren.

Maar hoe zou men aan geld komen om dien te voeren? Het was een feit, dat verschillende gewesten millioenen achterstand hadden en dat in alle landskassen geldgebrek heerschte. Men meende in Holland het middel gevonden te hebben in het uitschrijven (12 Sept.) eener zoogenaamde vrijwillige leening, eener „milde gift” over het geheele gewest, gesteld op ten minste 2 ⁰/₁₀ van elks bezit boven de *f* 2000, van 1 ⁰/₁₀ voor bezit tusschen *f* 1000 en *f* 2000 en werkelijk vrijwillige opbrengst voor bezit beneden die som; ieder moest onder eede (de Doopsgezinden „met ware woorden”) verklaren niet meer te bezitten dan hij aangaf; de betaling zou in vier keeren in geld of ongemunt goud en zilver geschieden; voor hunne inkomens vrijgesteld werden professoren, protestantsche predikanten en krijgslieden. Ook de andere gewesten volgden op aandrang van den Prins weldra Holland's voorbeeld ³⁾.

Hoog gespannen waren de verwachtingen, maar reeds in den winter rezen er ernstige bezwaren. De troepen der Republiek — „véritable canaille”, zeide Cumberland — waren niet van het beste gehalte en konden eigenlijk alleen voor garnizoensdienst worden bestemd,

1) D'Ailly, Willem Bentinck van Rhoon, blz. 71 vlg.

2) l.l. blz. 90.

3) Wagenaar, XX, blz. 159, 160.

meende de engelsche regeering¹⁾; de Prins moest het opperbevelheberschap aan Cumberland overlaten. Het was dan ook niet overbodig, dat men, terwijl men zich ten oorlog rustte, toch ook de onderhandeling met Frankrijk niet geheel opgaf maar deze aanhield, al kwamen de afgevaardigden der verschillende belanghebbende mogendheden eerst in Maart te Aken bijeen. Van wege de Republiek verschenen Bentinck, Wassenaer, de amsterdamsche schepen Haselaer, de zeeuwsche edelman Van Borssele en de friesche Onno Zwier van Haren.

In diezelfde dagen stak Bentinck's broeder Charles naar Engeland over om namens den Prins een verzoek te doen, dat den ongelukkigen toestand der Republiek ten duideljkste blootlegde en deerlijk de grootspraak van het vorige najaar aan de kaak stelde. Het hield in²⁾, dat de Republiek „depuis son existence n'a jamais été plus exposée à être ou envahie ou bouleversée”: oorlogsgevaar, duurte, verval van handel en marine maakten den vrede voor haar broodnoodig, zoo liet thans ook de Prins zich hooren; alleen de vrede kon haar redden, want de oorlog belooft weinig goeds, daar men te laat begonnen was met de voorbereiding en Maastricht, dat de basis van den veldtocht had moeten worden, zonder voorraad was; bovendien, er was geen geld: wel had de milde gift veel opgebracht en had Holland nog 8 millioen door eene loterij bijeengeschrapt maar de overige gewesten bleven in gebreke en er was, wilde men niet bankroet gaan, 11 tot 13 millioen pond sterling dadelijk noodig, desnoods tegen dubbelen interest; een beroep op 's konings vriendschap voor de arme Republiek sloot het stuk, waaronder de naam van den Prins een droevigen indruk maakt.

Bittere teleurstelling wekte het in Engeland, waar Chesterfield en de zijnen, die altijd gespot hadden met 's Prinsen en Bentinck's beloften en hoogen toon, thans gelijk kregen. Het „schandelijke stuk” opende er de oogen voor den waren toestand en van dit oogenblik af zag Newcastle, dat de vrede moest gesloten worden; ook Cumberland, die geen woorden genoeg had om het ellendige staatsche leger te brandmerken en te klagen over de wijze, waarop men hem misleid had, begeerde vrede en nog eens vrede. Onder

1) D'Ailly, blz. 102; Jorissen, blz. 209.

2) ib., blz. 193.

hevige maar welverdiende verwijten aan den Prins en de zijnen zag men in Engeland met bekommering uit naar de eischen, die Frankrijk zou stellen.

Gelukkig voor de bondgenooten was de fransche regeering in de zwakke handen van Lodewijk XV en zijn gunstelingen en maitressen. Ook Maurits van Saksen was niet in staat om gebruik te maken van de overschoone gelegenheid om de vijanden van Frankrijk te verpletteren. Zijn onderbevelhebber Löwenthall drong niet verder in Brabant door maar sloeg met hem in April het beleg voor Maastricht, dat door baron Van Aylva krachtig werd verdedigd, terwijl het leger van Cumberland onmachtig was iets tot ontzet uit te richten.

De onderhandelingen te Aken gingen onder die omstandigheden snel voort: „si on veut la paix, il la faut faire et si on ne la peut faire comme on voudroit, il la faut faire comme on peut”, zeide Bentinck ditmaal terecht. Maar ook bij de onderhandeling sloegen de vertegenwoordigers der Republiek een droevig figuur; Engeland en Frankrijk stelden de hoofdpunten van den vrede vast en alle pogingen van Bentinck en de zijnen om op gelijken voet mede te spreken werden afgewezen zoowel bij de preliminairen van 30 April, die de overgave van Maastricht met zich brachten, als bij den vrede, die na eene lange wapenschorsing eerst 18 October tot stand kwam. De Republiek kreeg hare vestingen, ook die van de barrière, zij het dan ook bijna alle geslecht, terug maar van eenig voordeel was geen sprake. Zij mocht zich gelukkig rekenen aldus uit den strijd gekomen te zijn, zij het dan met diepe vernedering, het gevolg van de schandelijke toestanden, waarin zij in de laatste tijden verkeerd had. Chesterfield overdreef slechts weinig toen hij schreef, dat „de Prins aan afzetting”, „de Republiek aan den ondergang” gelukkig was ontkomen en dat er dus alle reden was om algemeene blijdschap te gevoelen in de Republiek „van de prinses en den baron tot den visscher in Scheveningen” 1).

Zoo diep was de Republiek der Vereenigde Nederlanden in 1748 gezonken, een droevig schouwspel voor hare vrienden, een spot voor hare vijanden. Zou zij zich nog weder kunnen verheffen? Het antwoord op deze vraag hing af van dat op die andere: zou hij, die haar thans leidde, de noodzakelijke hervormingen kunnen aanbrengen?

1) Jorissen, blz. 221.

BOEK X.

DE REPUBLIEK ONDER HET ERFSTADHOUDERSCHAP.

HOOFDSTUK I.

DE HERVORMINGEN ONDER WILLEM IV.

Nog voordat de vrede van Aken werkelijk gesloten was maar toch reeds in de verwachting, dat hij weldra gesloten zou worden, waren Bentinck in Holland en andere „ijverige voorstanderen van den herstelden Regeeringsvorm”¹⁾ ook in andere gewesten bezig geweest om te trachten eene omkeering te bewerken in de gansche regeering der Republiek. De mannen, die in den laatsten tijd de leiding der zaken in handen hadden gehad, zaten nog overal in de regeeringscolleges. Zou werkelijk de Republiek een algeheele wedergeboorte ondergaan, zou zij werkelijk op nieuwe grondslagen kunnen gevestigd worden, zouden inderdaad ingrijpende hervormingen worden tot stand gebracht, dan moest nieuw bloed in de bestuursorganen worden gebracht; en ook al begeerde men geen ingrijpende hervormingen, het was natuurlijk, dat de Oranjepartij, zoo lang in Holland en elders achterafgezet, thans op hare beurt begeerde de leiding der regeering in stad en land in handen te krijgen. De stemming des volks, ontevreden over de langjarige misbruiken, verontwaardigd over den slechten gang van den oorlog, dien het aan de verdorvenheid der heerschende regenten toeschreef, was voor dergelijke plannen gunstig; zij zou gebruikt kunnen worden om de begeerde veranderingen tot stand te brengen. De leiders der Oranjepartij in Holland en de andere provinciën, sedert lang op een goede gelegenheid wachtend en door de Prinses en hare omgeving gesteund, waren ook volkomen bereid van die stemming gebruik te maken en, op het voorbeeld van wat in 1672 gebeurd was, volksbewegingen uit te lokken met het

1) Wagenaar, XX, blz. 194.

doel om de zittende regenten van het kussen te dringen. De Prins zelf echter, anders dan Willem III en Maurits, was weinig ingenomen met dergelijke volksbewegingen, die hij ook ten behoeve zijner verheffing niet gewenscht had, overtuigd als hij was van het goed recht der regentenregering, van welke alleen hij zijne verheffing had willen aannemen. Maar hij miste de geestkracht om zich tegen den aandrang van Bentinck en de zijnen te verzetten en liet zich half onwillig op den stroom voortdrijven, innerlijk afkeerig van de volksbewegingen, die hem verder zouden kunnen brengen dan hij zou willen gaan. Zoo hadden de leiders der steeds meer om zich grijpende beweging, niet voldoende gesteund door hem, wien zij de opperleiding toedachten, met groote bezwaren te kampen, konden zij de opgewekte volkshartstochten niet meester blijven en waren zij eindelijk genoodzaakt zich tevreden te stellen met halve maatregelen, die verre van de gewenschte algeheele omkeering bleven en ten slotte uitliepen op algemeene teleurstelling. De „omwenteling” van 1747 en 1748 leverde zoo voor de vervallen Republiek niet anders op dan versterking der stadhouderlijke macht en overigens verandering van personen in de verschillende regeeringscolleges. En dat alleen was niet voldoende om haar op te heffen uit de diepte, waarin zij was verzonken en waarin zij nog bijna een halve eeuw verzonken zou blijven.

Reeds bij de geboorte van den jongen erfgenaam der nassausche dynastie, die onder den titel van „graaf van Buren”, den 8sten Maart 1748 het levenslicht zag, ontstond er groote beweging. Uitbundige vreugde maakte zich alom in den lande kenbaar. Overal luidden de klokken, donderde het geschut en vlamden de teertonnen op. Lierzangen en vreugdegalmen klonken door de lucht ter eere van „Neerlands morgenster”, den „land-erfvoogd”, de jonge loot van „des Heeren wijnstok in Nederland”¹⁾, wiens glorierijke toekomst in geestdriftige ontboezemingen werd geschilderd. Staatsvergaderingen en stedelijke regeeringen streden om de eer als peetvaders van den jonggeborene op te treden en lijfrentebrieven ter waarde van duizenden guldens werden als pillegiften in zijne wieg geworpen. De vreugdevolle stemming des volks, nog aangezet door de ondertee-

1) Zie de titels der pamfletten bij Knuttel, Catalogus, IV, blz. 231 vlg.

kening der „voorafgaande punten” te Aken op den 30sten April, scheen de gelegenheid te bieden om thans eene volksbeweging op te wekken tegen de wegens de jarenlange misbruiken overal gehate regenten. De in het vorige jaar nog gestuite beweging tegen de pachters der landsmiddelen, door het weekblad van Jean Rousset nog altijd smeulende gehouden, gaf het eerst in Friesland aanleiding tot oproer tegen de regeering. De ontevredenheid ¹⁾, die hier bestond over de schandelijke tirannie der heerschende coterie van grietmannen, die zich van den treurigen toestand van landbouw en veeteelt weinig aantrokken en in onderlinge kibbelarijen over voordeelige posten en rijke inkomsten uit het landsbestuur opgingen, was door een zware veeziekte ten top gestegen. Van den Prins alleen hoopte men redding uit de slavernij, waarin de „cabale” het gewest scheen te willen klinken, uit den nood, waarin ten gevolge der schandelijke verwaarloozing van de landsbelangen stad en land allengs begon te verkeeren, uit de onzekerheid, waarmede bij de partijdige rechtspleging eigendom en persoonlijke vrijheid bedreigd werden.

Niet het minst tegen het stelsel van verpachting der landsmiddelen was de bevolking ingenomen. Men klaagde over de knevelarijen der pachters, over het zware passagegeld en de onmatige onkosten bij het invorderen der op zichzelf niet zoo zware boeten, over de groote inhalignheid, waarmede de pachters tot nadeel van den handel hun geld inden; ook over de wijze, waarop 's lands penningen werden beheerd en besteed; vooral over de oude schandelijke misbruiken bij de uitoefening van het stemrecht, waardoor het onmogelijk was de wenschen des volks te doen hooren. Eindelijk verdacht men de regenten nog steeds van geheime tegenwerking van het stadhouderlijk gezag. Afgaande op de alom bekende meening des Prinsen, dat aan de verpachting der middelen een einde diende te komen, meende het volk thans in zijn geest te handelen met zelf de zaak ter hand te nemen, nu de friesche regenten, die nog altijd de successie van het stadhouderschap ook in de vrouwelijke lijn niet hadden toegestaan, in gebreke bleven om de gehate ambtenaren te verwijderen of althans de bestaande misbruiken te weren. Op het eind van Mei

¹⁾ Over de friesche zaken veel in de correspondentie van W. van IJtsma met Willem IV (Huisarchief). Vgl. vooral Slothouwer, Friesche troebelen gedurende het jaar 1748, in Bijdr., 3de Reeks, II, blz. 402 vlg.

begon men hier en daar op het platteland van oostelijk Friesland de pachtershuisjes te vernielen en te plunderen, welke beweging, bij gebrek aan troepen niet te stuiten, eerlang naar de friesche steden, zelfs naar Leeuwarden oversloeg. Te Harlingen speelde weldra het gepeupel de baas en dwong de burgerij onder het aanheffen der oranjeleus tot het verkiezen van 58 gecommiteerden, die op 1 Juni naar Leeuwarden trokken om onder toejuiching der menigte ook aldaar de juist dien dag in het landschapshuis vergaderde Staten te dwingen tot inwilliging hunner eischen. Deze werden geformuleerd in drie punten: 1°. erfelijkheid van het stadhouderschap ook in de vrouwelijke lijn; 2°. afschaffing der verpachtingen en vervanging daarvan door schatting; 3°. herstel van de „oude wetten” des lands. Een zevental afgevaardigden, voor wie Van Idsinga het woord deed, liet die eischen hooren namens de bevolking, die buiten hevige dreigementen uitriep. De Staten, diep onder den indruk dezer uitingen van den volkswil, waarom de regeerende aristocratie zich sedert lang niet bekommerd had, schaften aanstonds de verpachtingen af en besloten 5 Juni weder bijeen te komen om verdere bezwaren te onderzoeken. Daarmede evenwel was de menigte niet tevreden. Overal, in steden en dorpen, hadden volksvergaderingen plaats, waarin allerlei ernstige bezwaren tegen de bestaande regeering werden ontwikkeld, terwijl het plunderen zich niet alleen tot de huizen van de pachters maar ook tot die van sommige gehate grietmannen en regeeringsambtenaren begon uit te strekken. De ijlings bijeengekomen Staten namen reeds 4 Juni, nog onvoltallig, het besluit om ook de erfelijkheid in de vrouwelijke lijn toe te staan. Maar nu kwam te Leeuwarden op verzoek der buitengemeenten aldaar in de Groote kerk een aantal gemachtigden des volks uit alle deelen van het gewest — een tweede Statenvergadering gelijk — onder leiding van den doopsgezinden leeraar Van Vliet¹⁾ bijeen om vooral op het derde bovengenoemde punt de lang gesmoorde wenschen des volks te formuleeren. Zij begeerden, in de Statenvergadering toegelaten, luide herstel der voorgenomen maar weder ter zijde gestelde verbeteringen van 1672 en 1673, vrije rechtspraak van het Hof, hoofdgeld in

1) Met hem waren de harlinger Van Idsinga, dr. Binkes uit Workum en dr. Smidts uit Franeker de hoofdpersonen, allen uit de gezeten burgerij. Vgl. Slot-houwer, l.l. blz. 413.

plaats van de pachten, onderzoek van de financiën, afschaffing van overtollige ambten, vermindering van sommige buitengemeen hooge jaarwedden, wering van de schandelijke misbruiken bij de stemming, verwijdering van alle vreemdelingen uit de ambten, eindelijk algemeene amnestie voor het gebeurde, terwijl men voortaan van tijd tot tijd de grieven der ingezetenen zonder bezwaar voor de Staten zou mogen brengen. De beangste Staten namen alles zonder aarzeling eenparig aan, bevreesd voor een dreigend gewapend verzet, voor een bloedbad zelfs, waartoe bij tegenstand de verbitterde boeren op het platteland zoowel als de stedelijke bevolking gereed stonden. Een commissie van 24 gemachtigden des volks, door de gecommitteerden aangewezen, onderzocht zonder verwijl de voor naamste bezwaren; hare voorstellen om den Prins alle krijgsambten op te dragen en hem een beslissende stem in geval van verschil tusschen de kwartieren te geven, werden aanstonds door de Staten aangenomen.

Intusschen was eene commissie van bekende Oranjegezinden¹⁾ door de Staten naar den Prins gezonden om hem bericht van een en ander te doen en zijne overkomst te verzoeken. Bij den terugkeer van een hunner op 11 Juni besloot men den Prins, die van alles op de hoogte gebracht was en bereid scheen tot groote veranderingen, de „volle magt” toe te kennen om, Gedeputeerde Staten en Gecommitteerden uit de steden gehoord, „zooals Zijne Hoogheid zou goedvinden, de gesteldheid en staat van 't Land op vaste gronden te vestigen”, de heerschende misbruiken te verbeteren en „wetten en ordonnantiën te doen uitgeven als Zijne Hoogheid tot welzijn van den Lande zou verstaan te behooren”. De dictatoriale macht, die hiermede den Prins werd toegekend, zoodra hij in Friesland zou komen, werd eenigszins in de door het volk gewenschte richting gewezen na de vaststelling van 77 punten door in den Doelen te Leeuwarden vergaderde gecommitteerden, die hunne besluiten in Juli door de Staten onder goedkeuring van den Prins toegestaan zagen. Die 77 punten, gegrond op de voorschriften van het „reglement reformatoir” van 1673, behelsden maatregelen tegen de oopenhooping van ambten, tegen de overmacht der grietmannen. wier traktementen

1) Hobbe en Jarich van Burmania, Hessel Vegelin van Claerbergen en Jan Sirtema thoe Grovestins (ib. blz. 416).

werden vastgesteld, terwijl jaarlijks uit de „breede gemeente” van iedere stad of grietenij twee gevolmachtigden in den Doelen te Leeuwarden zouden bijeenkomen om te zien of het nieuwe reglement werd opgevolgd en 's lands geld goed werd besteed.

Thans eindelijk verschenen in het begin van Augustus troepen uit Overijsel om tegen verdere rustverstoring te waken, waartoe ook eene proclamatie des Prinsen en op het einde dier maand de komst van eene commissie namens hem tot onderzoek der grieven moest dienen. Die commissie¹⁾ hoorde de afgevaardigden der Staten zoolwel als die der gevolmachtigden uit den Doelen, welke laatsten den 16^{den} September voorgoed uiteengingen. Er stond thans af te wachten, hoe de dictator, door de commissie voorgelicht, van zijne macht gebruik zou maken. De Prins was heer en meester in Friesland, zoo hoog verheven door het bijna kinderlijke vertrouwen des volks op den Oranjevorst, en nam daarmede een verantwoordelijkheid op zich, die hem, bij zijne bekende gezindheid, zwaar zou moeten vallen. Maar het zou nog eenige maanden duren, alvorens hij, op wiens schouders thans alle lasten der landsregeering drukten, in staat zou zijn de verwarde en verwaarloosde friesche zaken ter hand te nemen en de zoo noodige hervormingen tot stand te brengen. Zou hij in staat zijn ook de werking dier hervormingen op den duur te verzekeren?

Niet anders ging het in Stad en Lande, waar de handelingen der regeerende aristocratie niet minder verwarring en ontevredenheid hadden gesticht. Reeds in 1747 hadden hier na den val van Bergen op Zoom oploopen en ongeregelheden plaats gehad, voorboden van ernstiger woelingen, vooral in December van dat jaar²⁾. De geboorte van den jongen erfprins was ook hier voor degenen, die ingrijpende verandering wenschten, de aanleiding om het volk in beweging te brengen. De plundering van het huis van den staatsgezinden burgemeester Geertsema, het hoofd der stadsregeering, op 17 Maart was het sein voor den aanvang eener lange periode van oproer en onrust. Onder den aandrang van de volksmenigte besloten

1) Zij bestond uit vier leden der Staten-Generaal voor Gelderland, Holland, Zeeland en Overijsel: de heeren Schimmelpenninck, Gevaerts, Verelst en Persoon.

2) Heeres, De wijzigingen in den regeeringsvorm van Stad en Lande in de jaren 1748 en 1749 (Groningen, 1885), blz. 51.

de Staten onmiddellijk tot de erfelijkheid van het stadhouderschap in de mannelijke lijn en de opdracht der militaire ambten aan den Prins. De stadsregeering, geleid door Geertsema en de zijnen, trachtte nog wel de bedrivers der ongeregelheden te bestraffen maar de door tal van pamfletten voortdurend aangehitste volksmenigte werd steeds onrustiger, terwijl ten platten lande reeds buitengoederen werden geplunderd en de huizen van gehate regenten als de Lewe's werden bedreigd. Tegen het midden van April begonnen bepaalde eischen geformuleerd te worden zoowel in de stad, waar de oude volksorganen, de geheel op den achtergrond geschoven Taalmannen en Gezworen Gemeente, als in de Ommelanden, waar nieuwe door de bevolking op eigen gezag gekozen Volmachten de leiding in handen namen. Men vorderde de erfelijkheid in beide liniën, herstel van den invloed van Taalmannen en Gezworen Gemeente op de stadsregeering, betere regeling der verhouding tusschen Stad en Ommelanden door aan den Prins de beslissing der geschillen over te laten, betere bezetting der ambten, afschaffing der verpachtingen, breideling van de „despotique magt” der bevoorrechte zijlvestenijen ten platten lande. Een rekest van dien inhoud werd door Taalmannen en Gezworen Gemeente aan den machtigen groninger Raad, andere van dergelijken inhoud, vooral gericht tegen de aanmatiging van het oppergezag door „eenige weinige familiën”, die daarmede „de vrije geregtigheden ten hoogsten (hadden) benadeelt,” door de ommelander Volmachten aan de Staten ingediend. De Staten vroegen den Prins en den Staten-Generaal steun tegen de oproerige beweging, zelfs troepen, daar de troepenmacht binnen het gewest onvoldoende was gebleken; maar de Prins antwoordde ontwijkend, dat hij slechts „superficiële kennisse hadde van de troubles” 1), en trok zelfs het gewone garnizoen uit de stad. De stadsraad, die het hem aangeboden rekest aanvankelijk niet had beantwoord, zag den grond onder zijne voeten wegzinken. Een nieuw rekest der schutterij beklagde zich over „de benaude toestand van de goede gemeente” ten gevolge van verval der nering en zware lasten. een klacht, die haren weerslag vond in den werkelijk treurigen staat ook der gewestelijke financiën, die voor 1748 een tekort van ruim 7 ton bij een ontvangst van 12 ton aanwezen 2). Nog trachtten de regenten

1) Ib., blz. 61.

2) ib., blz. 67.

de zaak op de lange baan te schuiven maar tegen half Mei ontstonden nieuwe ernstige volksbewegingen in de stad en op het land, totdat eerst de stadsregeering, die Geertsema tijdelijk moest verwijderen uit haren kring, den 15^{den} en daarna de Staten den 16^{den} Mei volledig de eischen, die tot hen waren gericht, goedkeurden en door een algemeene amnestie al het gebeurde als vergeven en vergeten aanmerkten. Een algemeen vreugdebetoon scheen de periode van onrust te zullen sluiten; boeren en burgers verbroederden zich onder het blazen van het Wilhelmus en het aanhooren van een „aangenaam concert”.

Maar het „eendragtelijk besluit” van stad en Staten had de menigte nog lang niet bevredigd. De betere regeling der belastinginning door afschaffing van de pachterijen, die ook hier een hoofdzaak was geweest, leverde nog bezwaren op en eerst oproerige tooneelen in het begin van Juni, waarbij de pachtershuisjes het moesten ontgelden, dwongen de Staten tot algeheel toegeven ook omtrent dit punt. Er heerschte evenwel wantrouwen¹⁾ in de werkelijke gezindheid der regenten en het in 1745 opgerichte maandschrift „de Groninger Nouvellist”, later „de Reijzende Nouvellist” genaamd, die met de „Opregte Groninger Courant” (van 1743) niet naliet de gemoederen op de noodzakelijkheid van eerlijke en spoedige uitvoering der genomen besluiten te wijzen, had grooten invloed op den verderen loop der dingen. Oranjegezinde regenten als de Van Iddekinge’s en de Van Sytzama’s, heftige publicisten als de redacteur van „Nouvellist” en „Courant” Dr. Remkes, stookten het vuur aan en de oranjegezinde vereeniging te Groningen, „het Oranjezaal”, nam onder hun aanvoering in vele dingen de leiding ten einde den geheimen weerzin der regenten te breken. Op het eind van Augustus kwamen de Staten weder bijeen en toen de prinsgezinde Ommelanders, die een nieuw rekest hadden aangeboden, op tegenstand van Lewe en de zijnen stuitten, stroomden (29 Aug.) met stokken gewapende boeren, door de prinsgezinde burgerij gesteund, weder de stad in en legerden zich voor het provinciehuis om de Staten te dwingen den Prins alle macht in handen te geven, den Prins, van wien zij herstel van alle grieven verwachtten. Lewe van Aduard, het hoofd der ommelander regenten-

1) Ib., blz. 91 vlg.

partij, die zijn buitengoed met soldaten had willen beschermen, werd mishandeld en gedwongen toe te geven. Ook hier werd, volgens den wensch van burgerij en boeren, aan den Prins de beslissing over alles opgedragen om in de misbruiken „te voorsien door alle sodane middelen en wegen, ordres en reglementen als Syn Doorlugtigste Hoogheijd ten dien eijnde nuttigst en dienstig sal bevinden te behoren”, zoowel op het punt van regeering als op dat van financiën, met zoo uitgebreide bevoegdheid als hij ergens in den lande bezat, zij het dan met behoud van de „originele onveranderlijke grondwetten” van stad en gewest¹⁾. Ook hier beloofde hij spoedig op een en ander orde te zullen stellen. Ook hier vermaande hij voorloopig tot handhaving van rust en orde.

Zelfs het kleine Drente zag in Mei een dergelijke beweging, die intusschen onder leiding van den Peizer boer Hiddema zich beperkte tot den weldra ingewilligden eisch van de opdracht der erfelijkheid in de beide liniën, verbetering van sommige misbruiken en regeling der verpachtingen. In Overijsel en Gelderland bleef het bij eenige opschudding tegen de pachters, wier bestaan op raad des Prinsen nog eenigen tijd werd verlengd. In Utrecht gaven de Staten spoedig toe aan den aandrang tot afschaffing der pachterijen. In het na 's Prinsen verheffing voldane Zeeland bleef de orde gehandhaafd en werd ook geen verandering in de verpachting toegestaan, mischien in verband met de daar op ongehoorde wijze overal gepleegde smokkelarij²⁾.

Minder rustig ging het in Holland toe³⁾. Ofschoon Gecommitteerde Raden een waarschuwing uitvaardigden, waarin gezegd werd, dat de regeering met het wegnemen der ook hier schandelijk voortwoekerende misbruiken op het gebied der verpachting bezig was, kwam te Haarlem het volk uit de achterbuurten, op het gerucht van wat er in Friesland gebeurd was, in heftige beweging (13 Juni). Ook in dit gewest toch was het zoo niet wettig bewezen dan toch feitelijk bekend, dat een groot deel der door de burgerij opgebrachte penningen in de zakken der regenten verdween, dat de pachters door het verzekeren van aanzienlijke voordeelen aan de heerschende per-

1) Ib., blz. 104 vlg.

2) Wagenaar, XX, blz. 208. Vgl. Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 58.

3) Wagenaar, blz. 209 vlg.

sonen en familiën gunstige voorwaarden plachten te bedingen en zich door geschenken de welwillendheid en den steun der regenten wisten te verschaffen. Pamfletten in overvloed brachten feiten van dezen aard ter kennis van het algemeen en veroorzaakten daardoor hevige gisting. Het wanbestuur der laatste jaren, waaronder men had gezocht, kwam nergens duidelijker aan den dag dan in de kwestie der pachterijen. Pachtershuizen werden te Haarlem door eene dolle menigte geplunderd, pachtersboeken verbrand, pachters zelf mishandeld, totdat hovelingen van den Prins tot rust kwamen aanmanen. De Staten intusschen, in ieder geval niet gezind om voor oproer van het grauw te wijken en de verpachting af te schaffen, alvorens over andere middelen tot inning was beslist, handhaafden voorloopig de verpachtingen en verklaarden, dat alle verzet moest worden geweerd. De regeering van Haarlem, vrezend voor nieuw oproer, stelde het plakkaat dienaangaande echter buiten werking, welk besluit door de Staten als onwettig werd beschouwd.

Maar nu begon het oproer ook te Leiden, waar een aantal regenten jaren lang voor zich en de hunnen vrijdom van allen impost op het gemaal hadden genoten¹⁾, zoodat de stadsregeering ook daar de verpachting voorloopig moest staken. In Den Haag werden de pachtershuizen eveneens deerlijk geplunderd, terwijl de Prins, tegen het oproer te hulp geroepen, verklaarde ongesteld te zijn; de huizen van den raadpensionaris Gilles en den advokaat-fiscaal Van Wezele werden door het woedende grauw bedreigd en konden nauwelijks aan plundering ontgaan. Heftig vooral was de beweging te Amsterdam, waar de schutterij, die op bevel der regeering de orde moest handhaven, vuur gaf op de plunderzieke menigte, zoodat er dooden vielen, maar ten slotte toch de plundering van rijk gemeubelde pachtershuizen, met name die van directeuren van den wijnimpost, moest toelaten, totdat eindelijk, uit vrees voor erger, wederom krachtig werd opgetreden en op de plundersaars werd geschoten. Een oploop van het verbitterde grauw bij de terechtstelling van twee belhamels gaf tot nieuwe botsingen aanleiding. Te Rotterdam en elders werd alle oproer door militaire voorzorgen beteugeld, ofschoon de misbruiken ook hier niet minder erg waren.

Ten slotte kon men ook in dit gewest de gehate pachterij

1) Slothouwer, Bijdrage tot de geschiedenis der Doelisten, blz. 14.

niet handhaven¹⁾. De Prins zelf kwam 25 Juni onverwachts in de hollandsche Statenvergadering voorstellen de pachten van 's lands middelen „van stonden aan” af te schaffen, daar er „bekwaamer middelen” waren te vinden en het volk blijkbaar tegen deze wijze van inning bezwaar had, zelfs daartegen in „onmaatige drift” was „uitgeborsten”; hij veroordeelde scherp de gepleegde „daadelijkheden”, al waren zij „uit geen kwaad beginsel ontstaan”, maar drong er tevens op aan andere middelen te zoeken, misschien te vinden in „het opstellen van eenig hoofdgeld”. Den volgenden dag reeds werden de pachten afgeschaft, nadat zij langer dan twee eeuwen hadden bestaan. Maar men moest de 10 millioen, die zij jaarlijks opbrachten, reeds voor het loopende jaar op andere wijze vinden en raadpleegde over deze moeilijke zaak, ook in tegenwoordigheid van den Prins, die voorloopig voorstelde om burgemeesteren der steden, schouten en gerechten ten platten lande aan te schrijven het benoodigde geld te vinden door schatting van de ingezetenen op grond van eigen aangifte, terwijl de overheden verantwoordelijk zouden zijn voor de maandelijksche inning. Na eenig beraad in de stedelijke vroedschappen werd besloten de imposten op waag, ronde maat, inkomende granen en tabak, grove waren en den 40sten penning op de schepen, als zijnde bijzondere lasten op den handel en voornamelijk door de vreemdelingen betaald, bij wijze van collecte of inzameling te heffen en verder voor zes maanden burgemeesteren en gerechten, geholpen door gemachtigden van de Staten en den Prins, te belasten met de heffing van een omslag van 10 millioen²⁾; bleven zij nalatig in de opbrengst, dan zou men de beoordeeling dier nalatigheid overlaten aan den Prins en eenige door hem te kiezen leden der Staten. De heffing geschiedde maar wekte veel ergernis, vooral daar alleen de gegoeden haar ten slotte opbrachten en de behoeftigen en mingevoeden of werden vrijgesteld of nalatig bleven; terwijl zij toch vroeger ook in de lasten hadden gedeeld; er werd geklaagd en gemord over ongelijkheid in schatting, over willekeur daarbij, over het vrijlaten van vreemdelingen, die te voren toch belast waren;

1) Wagenaar, blz. 228 vlg.

2) ib., blz. 233. Het Zuiderkwartier met Haarlem en Amsterdam bracht daarvan meer dan $\frac{9}{10}$ op; Amsterdam met zijn omgeving ongeveer $38\frac{0}{10}$ van het geheel. Vgl. de lijst aldaar, leerzaam voor de betrekkelijke draagkracht der steden.

ook liet de uitvoering van de zaak veel te wenschen over, in weerwil van herhaalde aanschrijving.

Een en ander duurde tot het einde van 1749, daar het zeer moeilijk bleek een goede en billijke belasting te vinden, al regende het ontwerpen. Menig geschrift zag daarbij het licht, dat om verschillende redenen ook thans nog de aandacht verdient. De befaamde Daniël Raap liet zich in April 1749 hooren met een „zedige overweging”¹⁾, waarin hij ernstig de vraag stelde, of het niet wenschelijk was sommige voorloopig met de verpachting zelve afgeschafte lasten op de levensmiddelen, met name die op brood, boter, bier, turf en zout, voorgoed af te schaffen ten bate van den gemeenen man en de belastingen voortaan alleen te heffen van datgene, wat verdiend werd boven de allen gemeenschappelijke behoeften; op deze wijze konden de armen belangrijk ontlast worden, vooral wanneer graan en vleesch daarbij, door intrekking der accijnsen hierop, goedkooper werden. Daartegenover verscheen spoedig een „klaar bewijs dat de gemeene lieden uit hoofde van billijkheid en eigen belang verplicht zijn de lasten des vaderlands te helpen dragen”²⁾, vooreerst omdat ook zij deelden in de vrijheid van godsdienst, die de grondzuil was van het gemeenebest, maar ook omdat de „geringe lieden” hier te lande ruimer bestaan genoten dan elders wegens de door de rijkere betaalde hoogere loonen, de betere gelegenheid om vooruit te komen, de milddadigheid der vermogenden; schafte men die rechten af, dan zou men de toch reeds zwaar belaste vermogenden nog zwaarder moeten treffen en hen daardoor brengen tot beperking hunner uitgaven, wat dan weder ten nadeele van den arme zou strekken, vooral wanneer de lasten zoo hoog werden, dat de vermogenden het land zouden gaan verlaten; de lasten op huizen, landerijen en losrenten, de 20ste penning op erfenissen, obligatiën en actiën, de 40ste penning op den verkoop van vaste goederen, de lasten op koffie en thee, op de rijtuigen legden toch allen te zamen in Holland reeds meer dan 10 millioen belasting aan de rijken op. Ook deze auteur kwam evenwel tot het besluit, dat men wel zou kunnen treden in het voorstel van den Prins tot verlichting van den „gemeenen man”.

1) Knuttel, Catalogus, IV, n°. 18223.

2) ib., n°. 18224.

Den 2^{den} Mei 1749 kon de Prins twee ontwerpen aan de Staten van Holland aanbieden. Het eerste bestond in de instelling van een familiégeld als hoofdgeld, te heffen 1°. van ieder persoon twee stuivers per week, 2°. door schatting op grond van huishuur, 3°. door een bedrijfsbelasting naar de gebezigde werktuigen, de huurwaarde of de werkelijke waarde van gebouwen, waarin bedrijf werd uitgeoefend. Het tweede stelde eenvoudig de heffing der vroeger verpachte middelen door inzameling of collecte van 's lands wege voor. De Staten werden uitgenoodigd tusschen deze voorstellen te kiezen onder opmerking dat het wenschelijk zou zijn, ingeval men den laatsten weg insloeg, de „kleine gemeente” te verlichten door vermindering van de rechten op aardappelen en roggebrood en door vergemakkelijking van het verkrijgen van turf in den wintertijd. Uit deze opmerking bleek duidelijk, dat de overheid thans bedacht was op ontlasting der mingevoeden, waaraan door de regenten vóór dezen tijd weinig aandacht was geschonken. De Staten verkozen ten slotte de collecte in te voeren en in den loop des jaars werden nu de instructiën voor de „collecteurs” of ontvangers, de dwangmiddelen enz. vastgesteld, zoodat men met 1750 in dit gewest de oude middelen op deze wijze ging innen — een belangrijke verbetering, die voorloopig ook goed voldeed. De pachters werden voor de geleden plundering met 3 ton schadeloos gesteld.

Maar ook in dit gewest, den zetel der regententirannie, welker druk zich hier vooral deed gevoelen, was men niet tevreden met een andere regeling van het belastingstelsel. Men had over veel meer te klagen. Het schandelijke beheer der stedelijke financiën ten voordeele van enkele weinigen, de ongeloofelijke misbruiken bij de vergeving van ambten, de veilheid en verregaande partijdigheid van de rechtsprekende colleges wekten algemeene ergernis over de regentenheerschappij, die van geen volksinvloed op de regeering wilde weten en, niet minder dan in Friesland of Groningen, alleen hare eigene leden met de voordeelen uit het bestuur begiftigde. De Oranjegezinden, gesteund door de steeds luider sprekende volksmeening, eischten meer en meer algeheele regeeringsverandering, in de eerste plaats de onmiddellijke verwijdering uit de regeeringscolleges der totnogtoe heerschende partij. De Prins zelf had den 25sten Juni 1748 ook op de wegneming der bezwaren omtrent de begeving der ambten en de afdoening van de te Amsterdam nog hangende zaak der pos-

terijen aangedrongen. Zijn voorstel aan de Staten, alom gedrukt verspreid, had in het gansche gewest nog al indruk gemaakt maar de machtige en zelfbewuste vroedschap van Amsterdam, waarin sedert jaren de uitgestrekte familieverwantschap der Corvers, Sixen en Sautijns alle gezag in handen had¹⁾, toonde zich weinig geneigd om daarop in te gaan: burgemeesteren wezen er op, dat zij druk bezig waren om de lijsten der ambten en van de inkomsten daaruit vast te stellen gelijk men ook elders zich daarmee onledig hield; de vroedschap besloot (3 Juli), zooals zij reeds meer dan eens had gedaan, zich daarmee tevreden te stellen maar bovendien om de posterijen „ten eeuwigen dage” aan de stad te houden ten einde daaruit armenzorg, herstel en onderhoud der godshuizen, kerken, openbare gebouwen en werken te bekostigen, al was men wel geneigd daarvan ook iets ten behoeve der landskas af te staan²⁾. Ook de stedelijke verpachtingen waren vooralsnog hier in wezen gebleven.

Dit afwijzend antwoord op 's Prinsen vertoog wekte diepe ergernis bij de amsterdamsche burgerij, die, door agenten van Bentinck en de zijnen heimelijk aangezet niet buiten weten van den Prins, zeker met medewerking der Prinses, die wij hier het eerst in deze woelingen betrokken zien, en door pamfletten bewerkt, hare ontevredenheid meer en meer toonde³⁾. Reeds op het einde van Juni werden door den chirurgijn Andries Boekelman, den patroontekenaar Hendrik van Gimnig, den publicist Rousset en eenige anderen geheime bijeenkomsten gehouden, waarin die geschriften, met name een uit den tijd van den oorlog en gericht tegen het gedrag van de regenten der Vereenigde Nederlanden gedurende dien tijd, zogenoemd uit het Engelsch vertaald, ijverig werden gelezen en verspreid in weerwil van het verbod door het Hof van Holland wegens de schandelijke verdachtmaking van Gilles en andere voorname hollandsche staatslieden. De heftigste aanleggers van de zaak liepen

1) Elias, De Vroedschap van Amsterdam, I, blz. CXXXV vlg.

2) Wagenaar, blz. 268.

3) Over de bewegingen te Amsterdam vgl., behalve Wagenaar, de dissertatie van F. G. Slothouwer, De Doelisten (Leiden, 1875) en Krämer's Bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling in 1747 en 1748 te Rotterdam en Amsterdam (Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XXIII, blz. 377 vlg.). Vgl. over het aandeel der Prinses in deze woelingen ook de uiting bij Hardenbroek, Gedenkschriften, dl. I, blz. 13.

de herbergen en koffiehuzen af, 'vertoonden zich te midden van de schutters op de nachtwaak en verzamelden zoo spoedig een aanhang, die weldra veel verder wilde gaan dan de zaak der ambten en posterijen en den 27sten Juni „elf artikelen, gegrond op de handvesten van Amsterdam” opstelde. In deze elf artikelen, die alom door den druk werden verspreid, werd gesproken van herstel der oude gilde-rechten, van een door de burgerij gekozen krijgsraad, van verkiezing van burgemeesters en schepenen door de burgerij, die ook de bewindhebbers der Compagnieën zou moeten aanstellen, van afschaffing van alle pachten, accijnsen en „overtollige lasten”. Een tweede en een derde ontwerp, het eene acht, het andere veertien artikelen bevattend, waren geheel van denzelfden aard, hoewel dat der acht artikelen veel gematigder mocht heeten. Een deel dezer zaken was ontleend aan in 1672 opgestelde eischen en, naar het ontwerp der elf artikelen voorgaf, het geheel was door den Prins zelve goedgekeurd. Maar den 14^{den} Juli werd ook de oranjegezinde rotterdamsche koekebakker Laurens van der Meer, die bij het herstel der rust in die stad zijne diensten had verleend, in de zaak gemengd door een agent van Bentinck, die deze „wonderlijke en onregtvaardige dingen”, ook door den nog altijd populaireren porceleinkoopman Daniël Raap als te ver gaande afgekeurd, minder geschikt vond en den Rotterdammer vroeg over te komen ten einde de amsterdamsche „vrienden op het rechte spoor” te brengen. Van der Meer gaf hieraan gehoor, raadpleegde in Den Haag met Bentinck en 's Prinsen secretaris De Back, eindelijk zelfs met de Prinses en ging daarop naar Amsterdam, waar hij bemerkte, dat enkele leiders werkelijk de stadsregeering „het onderste boven wilde keeren”. Zekere advokaat Feitama, die blijkbaar het pensionarisschap der stad begeerde, speelde daarbij toen eene hoofdrol. In overleg met het hof, dat van een omverwerping der stadsregeering aanvankelijk niet hooren wilde, werden nu door Van der Meer en De Huyser drie gematigder artikelen opgesteld, die men bij rekest aan de vroedschap zou aanbieden. Maar de heftige hervormingsgezinden wilden hiervan niets weten. Zij hielden in het koffiehuis Vredenburg ¹⁾ en elders samenkomsten. Op een dier vergaderingen werd den 20sten Juli vastgesteld, dat het wenschelijk was „de burgerij” te doen ver-

¹⁾ Wagenaar, blz. 271. Zoo zal ook te lezen zijn voor „Ouden burgt” bij Krämer, Bijdrage, blz. 432.

gaderen door het kiezen in elke wijk van 2, 3 of 4 personen, „mits zijnde burgers en geen employ van stad of land hebbende”, om de grieven te overwegen en volgens de oude privilegiën herstel voor te dragen. Een commissie van 5 personen zou worden aangewezen om „deze propositie voor te stellen daar zulks behoort”¹⁾. De burgemeesters, van een en ander onderricht, riepen Boekelman voor zich en dienden hem eene berisping toe, terwijl zij hem dwongen zijne medewerkers te noemen. Maar zij waagden het niet krachtiger maatregelen tegen de beweging te nemen. Derhalve ging men voort en besloot de vergaderingen voortaan openlijk te houden in den Kloveniersdoelen, waarop de burgerij, naar men beweerde, een oud recht bezat. Den 9^{den} Augustus had inderdaad onder grooten toeloop de vergadering in dien Doelen plaats²⁾. Hier ontvouwde Van Gimnig het ontwerp der elf artikelen, door hem met Rousset en Feitama opgesteld tot herstel der „vervallen burgerlijke vrijheden”, en verlangde, onder afkeuring van alle oproer en plundering, de onmiddellijke aanwijzing van de bovenbedoelde commissie uit de 60 stadswijken, om, evenals in Friesland was geschied, de gewenschte hervormingen te formuleeren. Daartegenover stelden de gematigden onder leiding van De Huysen voor het rekest der in Den Haag goedgekeurde drie artikelen in te dienen. Zij behelsden eenvoudig³⁾ 1°. opdracht der posterijen aan den Prins, 2°. verbetering der misbruiken bij de begeving der ambten, die alleen aan ingeboren of genaturaliseerde burgers mochten komen, 3°. herstel der voorrechten van de gilden als anderszins en benoeming der kolonels en kapiteins der schutterij uit de burgerij buiten de regeering. Beide stukken werden door een aantal personen, in den Doelen aanwezig, geteekend maar de groote meerderheid bleek voor het ontwerp van Van Gimnig en de zijnen gestemd te zijn⁴⁾. Een hevige strijd ontstond tusschen de meer en meer overstemde gematigden en de heftige partij, een strijd, waarin zich op de den volgenden dag voortgezette bijeenkomst Raap zelf mengde, die zich totnogtoe op den achtergrond gehouden had. Het „concept” van Van Gimnig, waarvan de opstellers ook al beweerden, dat de Prins het goedgekeurde,

1) Slothouwer, blz. 24.

2) Wagenaar, blz. 273.

3) Slothouwer, blz. 55.

4) Krämer, blz. 434.

hield meer en meer de bovenhand over het „rekest” van Raap en de zijnen, totdat Van der Meer en Raap weder naar Den Haag togen om de meening van de Prinses over het verschil te hooren en den krachtigen steun van het hof te vragen voor hunne gematigde inzichten. Inmiddels nam de stadsregeering eindelijk hare maatregelen tegen de wassende beweging, riep den krijgssraad bijeen, die als vertegenwoordiging der schutterij min of meer de bevolking vertegenwoordigde, en verzocht, onder afkeuring der onwettige vergaderingen van de „Doelisten”, den hoofdofficieren der schutterij de burgers in hunne wijken bijeen te roepen en hen te vragen, of zij eenige voorstellen of klachten hadden in te brengen, wat dan kon geschieden in aan die hoofdofficieren in te dienen onderteekende bezwaarschriften ¹⁾. De Doelisten gaven hun zaak evenwel niet op. Raap, uit Den Haag teruggekeerd, bracht bericht mede, dat de Prins, met wien zelf hij en Van der Meer werkelijk hadden gesproken, aan de drie artikelen van Van der Meer en De Huyser de voorkeur had gegeven en het concept van Gimnig c.s. had afgekeurd. Zoo werd dit laatste „agter de bank” geworpen. Terwijl nu den 13^{den} Augustus de hoofdofficieren, in kerken, wachthuizen of herbergen gezeteld, hun werk deden en verreweg de meeste wijken, door de Doelisten bewerkt, de drie artikelen als antwoord indienden ²⁾, boden Raap, Huyser en Chatin op aanraden der Prinses dit stuk in copie namens de Doelisten „in alle stilte en met beleefdheid” ook den burgemeesters aan, die hen „op het minsaamste” ontvingen. Daarna opnieuw naar den Haag getogen, waar zij door Prins en Prinses om hun beleid werden geprezen, kwam Raap met zijne vrienden, getooid met oranje, den 15^{den} terug met het bericht, dat de Prins hunne gematigde houding goedkeurde en de Doelisten zou beschermen, mits zij zich van oproer onthielden ³⁾. Dagelijks bleef men nog, hoewel tegen den zin der gematigden, op den Doelen vergaderen, in toenemend ongeduldige afwachting van een vroedschapsbesluit op het den 17^{den} nogmaals ingediende rekest. Dagelijks werden in deze vergaderingen door de

1) Krämer, blz. 436.

2) Het trekt daarbij de aandacht, dat de heimelijk met het hof in Den Haag samenwerkende burgerkapitein Christiaan Scholten die artikelen met zijn naam liet drukken en in de wijken rondzenden.

3) Krämer, l.l. blz. 438.

leiders aanspraken gehouden over den toestand van handel en nijverheid, over het heerschende verval van den staat, over de posterijen, de ambten enz. Men trachtte de invloedrijke predikanten voor de zaak der drie artikelen te winnen en stelde zelfs den tekst vast van een kerkgebed „voor de beschermers en herstellere der vrijheid” zooals de Doelisten zich noemden. Een aantal geschriften, gedrukt onder het volk verspreid, hield de belangstelling in een en ander gaande 1). Eerst den 20sten werd een besluit door burgemeesteren aan de drie burgers kenbaar gemaakt. Het hield in, dat burgemeesteren en vroedschap, ofschoon hun niet het origineele rekest (dit was door Van der Meer aan de Prinses gebracht) maar slechts een ongeteekende copie was ter hand gesteld, bereid waren te zeggen, dat over de posterijen met den Prins „in minzame onderhandeling” was getreden, dat de lijsten van de ambten in bewerking waren en in September bij de Staten zouden worden ingeleverd, dat het derde punt (betreffende de oude privilegiën) steeds door de regeering in acht genomen was, terwijl niet getreden kon worden in het verzoek betreffende de schutterij, die reeds volgens de oude instellingen geregeld was.

Dit antwoord wekte hevig misnoegen op den Doelen maar Raap en de zijnen, begeerig om de zaak te schikken, wisten zich weder naar Den Haag te doen afvaardigen en kwamen weldra terug met het bericht, dat de posterijen reeds waren afgestaan en dat alles naar genoegen zou worden geschikt, mits men geduld had en zich rustig hield; Van Gimnig, die ook uit Amsterdam was gekomen en nog in Den Haag was achtergebleven, kwam eveneens (23 Aug.), na ernstig door het hof over het drijven zijner partij onderhouden te zijn, terug met het bericht, dat alles zou worden geschikt. Intusschen begon de heftige partij zich weder te roeren, vooral toen de rumoerige „bijltjes”, de scheepstimmerlieden van de „eilanden”, zich bij de beweging hadden aangesloten. Men riep steeds luider om de begeerde hervorming van den krijgsraad en Raap met de zijnen, in de voor oproer bevreesde vroedschap geroepen, rieden daar tot toegeven. Maar het toen door de vroedschap genomen voorwaardelijk besluit: „fiat, mits niet strijdende tegen de resolutiën van de

1) Wagenaar, blz. 278.

Staten en de intentie van Zijne Hoogheid en wegens de ambten voor zooveel het is domesticq" 1), voldeed weder volstrekt niet. De nog altijd door Van der Meer en Raap geleide gematigde partij trachtte de in ergernis uitbarstende en reeds om wapenen roepende menigte op den Doelen te bedaren. Een nieuwe bezending ging naar Den Haag met het dringend verzoek aan den Prins om over te komen, terwijl Raap en de zijnen hun uiterste best deden om het over de teleurstelling hevig tegen de regeering verbitterde volk nog in toom te houden en aan den anderen kant bij de burgemeesteren op volledig toegeven aandrongen. Eindelijk kwamen burgemeesteren hiertoe en teekenden den 27sten het rekest der drie artikelen met hun „fiat". Maar nu ontbrak nog de toestemming van de vroedschap. De menigte, door Boekelman en zijne medestanders aangezet, verlangde ook deze, waarop de vroedschap den 28sten Augustus eindelijk toegaf maar tevens verklaarde hare waardigheden vrijwillig neder te leggen; slechts één raadslid, Bicker van Swieten, wenschte in functie te blijven. Nog was het volk niet geheel voldaan; men vreesde voor misleiding en wantrouwde de feitelijk reeds afgetreden regeering, totdat den 29sten Bentinck, bevreesd voor de woelingen der partij van Van Gimnig, namens den Prins in de stad verscheen en, na overleg met de gematigden 2), op den Doelen, waar men reeds bezig was met een verzoek aan de Staten om den Prins te machtigen de regeering te veranderen, de vraag stelde, of men liever niet alles aan den Prins zou overlaten en of men zijne komst wenschte, als wanneer men zich als „rechtgeaarde burgers" zou moeten gedragen. Een eenstemmig ja volgde, waarop Bentinck weder naar Den Haag vertrok. In afwachting van de komst van den Prins deed de gematigde partij nu in den Doelen een voorstel, bestaande uit acht artikelen, die den Prins zouden worden aangeboden: afschaffing der stadsimposten, hervorming der admiraliteitscolleges, vervanging van alle magistraatspersonen, verkiezing van burgemeesters door den Prins uit een dubbele nominatie, verkiezing van den hoofdschout door den Prins, verbod aan raadsleden om hoofdschout, burgemeester of schepen te zijn, verkiezing van de zestig kapiteins door de wijken, van de vijf kolonels door den Prins uit een dubbeltal, fiat van den Prins op de

1) Slothouwer, blz. 73; Wagenaar, blz. 281.

2) Krämer, blz. 443.

drie artikelen¹⁾. Bij de levendige discussie over dit voorstel en de toenemende gisting in de wijken deden de heftiger Doelisten onder leiding van Van Gimnig en Rousset nog wel een poging om door verkiezing van eenige gecommiteerden, naar het friesche voorbeeld, ter voorlichting van den Prins de democratie krachtiger te doen optreden maar de door het hof gesteunde gematigden wisten deze naar hunne meening gevaarlijke nieuwigheid te voorkomen, al keerden zij zich scherp tegen de houding der stadsregeering. Van Gimnig en de zijnen gaven hunne zaak nog niet op. Zij trachtten een nieuw rekest van hun maaksel door de wijken geteekend te krijgen en toen het gerucht zich verspreidde, dat ook voor de regeering een rekest ter teekening rondging, trokken op hun aandrang en onder hunne leiding een paar duizend sloopstimmerlieden dreigend door de straten.

Een en ander moest een einde nemen, wilde men niet voor een ernstige revolutie komen te staan, en op het rapport van Bentinck namen de Staten van Holland een besluit, waarbij den Prins werd opgedragen „alle middelen in het werk te stellen om Amsterdam weder in rust te brengen en om desnoods de regeering te veranderen”, „zonder nadeel ten opzichte van de privilegiën”²⁾. Den 2^{den} September vertrok de met ongeduld verbeide maar over dit alles weinig gestichte vorst met Bentinck, den griffier Fagel en den secretaris De Back naar Amsterdam, waar hij door de geestdriftige volksmenigte ingehaald, door de regeering plechtig in het Heerenlogement werd ontvangen en op zijn beurt ook de beide Doelistenpartijen in audientie ontving, hun belovend „de rust te herstellen en alles te schikken”. Men werd het met den Prins, die nog gehoopt had zonder verandering der regeering de orde te kunnen herstellen³⁾, eens over de wenschelijkheid der altijd door de heftige partij begeerde keuze van gecommiteerden uit de wijken⁴⁾, die dan ook den volgenden dag reeds een uitvoerig rekest indienden⁵⁾ tegen de „abuizen van tijd tot tijd in Stadspolitie, Financiën en Negotie ingeslopen”, zich hevig beklagend over de tegenwerking der zittende stadsregeering en over hare

1) Slothouwer, blz. 80.

2) ib., blz. 84.

3) Vgl. Krämer, blz. 449.

4) Corresp. met de Prinses, 8 Sept. 1748 (Huisarchief). Vgl. Colenbrander, De Patriottentijd, I, blz. 13 en 23/4.

5) Slothouwer, blz. 86 vlg.

handelingen tegen de „intentie der burgerije” en den Prins verzoekend de regeering geheel te ontslaan en door een andere te vervangen; bovendien vroegen zij onmiddellijke overgave der postertijen aan den Prins, instelling van een „vrijen burgerkrijgsraad” en keuze van de vroedschap voortaan door kapiteins der schutterij en gecommiteerder. uit de wijken. Men bleef op den Doelen vergaderen en eischen stellen, ook nadat (6 September) de burge-meesters waren vervangen en inderhaast op aanwijzing van een vijand der heerschende coterie, den oud-schepen Lestevnon van Berkenrode¹⁾, 17 van de 36 vroedschapsleden waren afgezet. De thans bij de Doelisten bovendrijvende fellere partij was hiermede niet voldaan. Zij sprak er zelfs van den Prins door een nieuwen oploop van de „bijltjes” te dwingen om verder te gaan en zich niet te bepalen tot verandering van personen. De Prins, afkeerig van al deze volksbewegingen, geen „gouvernement populaire” begeerend en den hoogen toon van Raap, Van Gimnig en Feitama met moeite verdragend, wilde namelijk in de vestiging van een burgerkrijgsraad niet toestemmen en trachtte de gemoederen tot bedaren te brengen. Hevige disputen op den Doelen, waar men zelfs den Prins „zoo goed als de rest” begon te beschouwen²⁾, leidden weldra tot de afscheiding van Raap en zijne partij, die zich daarover bij de gecommiteerden uit de wijken per brief verontschuldigde, zich beklagend over het hun getoonde wantrouwen en het drijven van Van Gimnig en de zijnen. Dezen wendden zich nu zelf tot den Prins met het verzoek den krijgsraad, waarin dan geen lid of verwant der regeering mocht zitting hebben, in te stellen. Hij weigerde opnieuw. Oploopen en ten slotte zelfs een nachtelijk bezoek der „heetgebakerden” aan den Prins, die te bed lag, kon hem niet overhalen. Hij weigerde zich te laten dwingen³⁾, totdat hij eindelijk een tusschenweg vond en toestond een „vrijen krijgsraad” te vormen uit de bestaande schutterij, die compagnie voor compagnie daarvoor eenige kapiteins, luitenants en vaandrighs zou aanwijzen, aan wie de keuze van vijf kolonels en vervanging van „niet aangename” officieren door andere zou worden toegekend, tenzij zij beter vonden den Prins dubbeltallen aan te

1) Colenbrander, I. I. blz. 23.

2) Krämer, blz. 455.

3) Correspondentie met de Prinses, 10 September 1748 (Huisarchief).

bieden. Na een hevige verwarring door de geheele stad heen werd die krijgsraad eindelijk aangewezen en werden de officieren gekozen, vervolgens op verlangen der felste Doelisten nog een aantal leden van den oudraad afgezet. Daarmede hielden de veranderingen op, terwijl in de plaats der afgezetten verscheiden leden uit den koophandel werden benoemd, uit familiën, die nog nooit in de regeering hadden gezeten. Zij vormden een achtbare reeks van „patriciërs van '48". Bij mondelinge overeenkomst werd bepaald, dat de Prins voortaan ieder jaar twee burgemeesters en twee schepenen zou mogen „recommandeeren", een afspraak, die op den duur Amsterdam geheel in de macht van den Prins had kunnen brengen, wanneer hij langer geleefd had 1). Den 15^{den} vertrok de Prins, begeerig om zoo spoedig mogelijk de woelige stad te verlaten, gevolgd door de zegenwenschen der menigte, al waren er velen, die over den afloop der zaak ontevreden waren en zich beklaagden, dat de Prins hen in den steek had gelaten. De gecommiteerden uit de wijken legden nu hun mandaat neder maar de leiders der heftigste Doelisten, die op verre na niet hun zin hadden gekregen, bleven, hoewel men niet meer op den Doelen bijeenkwam, nog lang voortwoelen tegen de vroegere regenten, die zij te zacht behandeld achtten. Op het einde der maand verscheen van hunne zijde weder een nieuw „Billijk verzoek", dat de uitvoering ook der overige wenschen des volks met aandrang vroeg maar aanstonds streng door de nieuwe regeering, die van volkswenschen even weinig wilde weten als de vorige, werd verboden. Zoo liep de geheele volksbeweging ten slotte uit op eene bloote verandering der regeering, tot ontevredenheid van de menigte, die Raap en de zijnen beschuldigde omgekocht te zijn. Van de democratische beginselen, door Van Gimnig en de zijnen met zooveel heftigheid voorgestaan, was onder het volk weinig sprake meer. De onzekerheid, die in dezen zomer te Amsterdam heerschte 2), had namelijk den handel veel nadeel berokkend en allen, die bij den handel betrokken waren — dat is bijna gansch Amsterdam — hadden zich van de Doelisten afgewend, hun de schuld gevend van de zware verliezen, die in dien zomer waren geleden en op de inkomsten ook der arbeiders een noodlottigen invloed hadden gehad. Toen de por-

1) Elias, De vroedschap van Amsterdam, I, blz. CXLVI vlg.

2) Slothouwer, blz. 115.

celeinkoopman in 1754 stierf, gaf zijne begrafenis aanleiding tot weerzinwekkende tooneelen van afkeer en wantrouwen, zelfs tot oproerige uitingen en niet alleen tegen den gestorven „landverrader”. De andere leiders der Doelisten hadden hunnen invloed op de volksmenigte niet minder snel zien tanen. Feitama, die den pensioarispost begeerd had, zag zich teleurgesteld; Van Gimnig was later genoodzaakt bij het hof om onderstand te bedelen; Van der Meer, reeds in October met een collecteurspost begiftigd, maakte zich later schuldig aan verduistering en werd tot langjarige tuchthuisstraf veroordeeld; Rousset werd in 1749 door den Prins ontslagen als „historieschrijver”, later verbannen wegens uitlatingen over de fransche politiek en stierf in armoede te Brussel. Dat was het einde van de democratische leiders te Amsterdam.

Ook in andere hollandsche steden waren bewegingen tegen de regeering uitgelopen op eene verandering van personen, hier en daar op eene verwijdering door gemachtigden van den Prins, op zijne beurt door de Staten hiertoe gemachtigd, van slechts enkele leden der vroegere regeering, in ieder geval op versterking van den stadhouderslijken invloed. Te Haarlem werden zeven vroedschapsleden door eene commissie namens den Prins ontslagen; te Leiden, waar men in September op het voorbeeld van Amsterdam volksvergaderingen had gehouden, gecommiteerden had gekozen en verzoekschriften had opgesteld, duurde de beweging tot half November, ook nog nadat een viertal leden der regeering was afgezet, en moest door de zending van krijgsvolk worden beëindigd; te Rotterdam was eene dergelijke beweging spoedig tegengehouden met verwijdering van vijf leden uit de vroedschap. Zoo ging het ook elders in het Zuiderkwartier toe, hier en daar met vermeerdering of vermindering der vroedschap met enkele leden; alleen Dordrecht, dat in de Statenvergadering het voorstel had gedaan tot machtiging van den Prins om de rust in de steden te herstellen, desnoods door verandering in de regeering, bleef van alle verandering verschoond; in het Noorderkwartier, waar alleen te Hoorn en te Enkhuizen eene noemenswaardige beweging was ontstaan, zagen ook slechts enkele leden der vroedschappen zich van hun ambt ontslagen maar gelijk overal met de bijvoeging, dat hun „goede naam ongekrenkt” werd geacht. In een aantal steden werd de nieuwigheid ingevoerd, dat de Prins er voortaan het recommandatierecht voor de op te maken nominatiën

bij vacatures in de vroedschap zou verkrijgen ¹⁾. Een algemeene amnestie voor wat er tijdens de „jongste verwarringen” gebeurd was besloot 1 October 1749 alle woelingen, met streng verbod van alle belediging der overheid, van alle vergadering van staatkundigen aard, van alle partijnamen, ook van allen overlast aan afgetreden regenten, eindelijk van alle verzet tegen belastingambtenaren ¹⁾.

Op dezelfde wijze werd in de andere naburige provinciën gehandeld, terwijl bovendien de reglementen uit den tijd van Willem III in Utrecht, Gelderland en Overijsel bijna geheel onveranderd werden hersteld, zonder dat er, behalve te Nijmegen, van eenige onrust sprake was; in Zeeland werd een enkel lid der middelburgsche regeering tot vrijwillig heengaan bewogen.

Van eigenlijk gezegde hervormingen in het staatsbestuur van deze vijf provinciën was dus geen sprake. Ook het herstel der reglementen in de drie genoemde gewesten kan niet als zoodanig worden aangemerkt. Het algemeen karakter der aangebrachte veranderingen was, dat aan den Prins een aanzienlijk grooteren invloed op den gang der zaken was toegekend, in Holland vooral door hem de verandering der regeering naar zijn inzicht en de recommandatie toe te staan, terwijl alleen op het stuk der posterij en der inning van de belastingen een ommekeer van belang was ingevoerd.

Ingrijpender waren de wijzigingen, nu weldra in Friesland en Groningen tot stand gebracht. Het friesche „reglement reformatoir” van December 1748, door den Prins zelf aan de Staten van dat gewest persoonlijk overhandigd en dadelijk afgekondigd, bevatte 61 artikelen, waardoor de wijze van stemming vooral ten platten lande aan ingrijpende herziening werd onderworpen om een einde te maken aan de willekeur en de oppermacht der grietmannen; bovendien werd de verbinding van stedelijke met plattelandsambten verboden ten einde familieregeering te voorkomen; de landdag zou eenmaal 's jaars, met Februari te beginnen, gedurende zes weken worden gehouden; de „volle rechtoefening” van het gewestelijke Hof werd gewaarborgd evenals die der vredegerechten, met uitsluiting van alle staatkundige bemoeiingen; op het gebied der financiën werden betere voorzieningen gemaakt; de Prins zelf echter „behieldt de nadere uit-

¹⁾ Colenbrander, De Patriottentijd, I, blz. 44.

legging aan zig"; voordat hij het gewest verliet, droegen Leeuwarden en Franeker hem het alleen hier nog aan de stadsregeering voorbehouden recht tot aanstelling dier regeering op; een algemeene amnestie beëindigde de verschillen.

In Groningen had de zaak meer voeten in de aarde. Toen in December 's Prinsen gemachtigden, Van der Capellen van den Boedelhof, Van IJtsma en Persoon, in de stad verschenen, werd bij hen onmiddellijk aangedrongen op „licentiatie" der regenten. Toen de drie heeren hieraan niet dadelijk gevolg gaven maar op 's Prinsen last eene commissie uit Stad en Lande verkozen om met hen te overleggen, ontstond in Januari 1749 een hevig oproer, waardoor de zittende regenten bewogen werden om hunne posten „in den schoot van Zijne Hoogheid" neder te leggen¹⁾, al bleven zij op zijn verzoek voorloopig nog in hunne ambten. Het regende nu verzoekschriften en raadgevingen betreffende in te voeren hervormingen, maar de Prins liet onder toezicht van eene daartoe benoemde commissie in het voorjaar eene vergadering voor de Ommelanden bijeenkomen en ook de Statenvergadering van den zomer werd geheel onder het toezicht zijner gemachtigden gehouden; zij besloot tot de vervanging van de verpachting der middelen ook hier door collecte, waartoe een „generale telling" zou plaats hebben. Eerst 22 November kwam de Prins zelf uit Holland over, ontbond de stadsregeering, stelde een andere in, bezette de gewestelijke en generaliteitsambten met nieuwe leden en legde den Staten ook in deze provincie een uitvoerig „reglement reformatoir" voor, waarna hem het erfstadhouderschap overeenkomstig de ten vorigen jare genomen besluiten plechtig werd opgedragen. Het onmiddellijk door de Staten „geagreëerde" „reglement politicq" van 28 Nov. 1749²⁾ bevatte 51 artikelen, bestemd om als „onverbreekelijke wet" verdere misbruiken te stuiten en de daaruit mogelijk voortspruitende „onheylen voor te komen". Het herstelde in de stad het oude verkiezingsrecht der Taalmannen en Gezworen Gemeente ten opzichte van den Raad „met annulatie van alle interpretatoire resolutiën, ingekropene gebruiken, soogenaamde recommendatiën en ligues, alsmede van alle verteringen bij sollicitatie", onder goedkeuring thans van alle keuzen door den erfstadhouder, die ook

1) Heeres, I. l. blz. 118.

2) ib., blz. 126 vlg.

anderen uit de burgerij mocht aanstellen. De keuze der „burgerofficiers” bleef aan de regeering der stad, die ook hare rechtspraak behield. De gilden werden hersteld in hunne oude rechten en privilegiën, met name in hun aandeel in het onderzoek der stadsrekening. De oude ommelander staatsinrichting zou blijven bestaan met vernietiging van de „smaldeeling” der kwartieren, waardoor de oligarchie was bevorderd, en met de bepaling, dat twee der drie kwartieren samen de beslissing zouden hebben bij verschil. De „monsterheeren” en „arbiters” zouden door den erfstadhouder uit de ommelander regeering worden gekozen. De hooge justitiekamer ¹⁾ zou door den erfstadhouder worden aangewezen. Hij zou alle binnen- en buitenlandsche commissiën, alle geestelijke, stedelijke en landsambtenaren mogen aanwijzen, ook de curatoren der hoogeschool, de hoogleeraren en leeraren; een jachtgericht zou door hem als opperhoutvester worden ingesteld. Delfzijl en Appingedam werden als afzonderlijke stedelijke lichamen erkend, hunne vertegenwoordiging in de Staten werd geregeld. Contracten met eigenerfden over het uitbrengen hunner stemmen en andere middelen om het bestuur der Ommelanden „in eenige weinige familiën over te brengen” werden streng verboden. Misbruiken bij de rechtspraak en het beheer der schepperijen en zijlvestenijen werden afgeschaft en de hooge justitiekamer met het toezicht daarop belast. Ook op het gebied der financiën werd hervormd, o. a. door het bevel tot opmaking van een nieuw kohier van den 400sten penning, om de twee jaren te herzien, en door strengere toezicht der gewestelijke rekenkamer. Ook hier behield de Prins de „interpretatie en explicatie” van het reglement aan zich; ook hier sloot een algemeene amnestie de periode van onrust. De Prins verliet na het in werking brengen der nieuwe regeering het gewest.

Steeds hooger rees zijn vorstelijk gezag. Op het einde van 1748 hadden de Staten-Generaal hem tot erfstadhouder over de Generaliteitslanden en erfkapitein-generaal en admiraal benoemd. In Maart 1749 stelden de beide groote handelscompagnieën hem aan tot haren opperdirecteur en oppergouverneur met het recht om zich

¹⁾ Vooral deze en in verband daarmee het geheele rechtswezen, „een der sekerste steunsels van het landt”, lag den Prins zeer na aan het hart zooals blijkt uit zijne correspondentie met A. H. I. van Iddekinge, vooral uit een brief van 13 Sept. 1749 (Huisarchief).

„representanten” uit de hoofdparticipanten toe te voegen, die, gelijk hij, zoowel besluitende als raadgevende stem zouden hebben; hij zou bewindhebbers uit een hem aangeboden drietal mogen kiezen, de advokaten en andere ambtenaren evenzoo uit een drietal mogen nemen; hij zou „met voorkennis” van bewindhebbers „orde” mogen stellen op de huishouding der Compagnie, in het bijzonder op de versterking en verdediging harer indische bezittingen; hij zou vergaderingen van hoofdparticipanten tot voorlichting der besturende Kamers mogen beschrijven.

* *
*

Zoo was de staatsinrichting der Republiek krachtig in monarchale richting ontwikkeld en de erfstadhouder thans machtiger dan een zijner voorzaten, in werkelijkheid het „illustre hoofd”, ja feitelijk de beheerscher van het samengestelde staatswezen. Hem was de oppermacht toegekend. Van hem werd nu een betere algemeene leiding, een krachtiger ontwikkeling der hulpbronnen van den staat, hervorming ook van leger en vloot, herleving der oude welvaart, wedergeboorte der gansche natie verwacht — een zware taak, waartegen de aldus aan het hoofd der Republiek geplaatste vorst met reden opzag. Want hij kon het zich niet ontveinzen: bij dat alles was de oude staatsmachine niet verbroken maar eenvoudig zijne macht om haar te besturen aanzienlijk vergroot en daarmee zijne verantwoordelijkheid buitengewoon verhoogd. Het had in zijne hand gelegen, gesteund als hij was door de burgerij, om door vestiging of door vermeerdering van den invloed der burgers op de regering die staatsmachine te verbeteren en te wijzigen in de richting, die de groote prins Willem I had aangewezen¹⁾; maar hij heeft dit niet gewild: hij heeft den ouden „aristocraticquen” regeringsvorm willen handhaven, tevreden met verhelping der schreeuwendste misbruiken, met verwijdering van enkele der meest gehate regenten en hunne vervanging door de later zoogenaamde „achtenveertigers”; eindelijk — als tegenwicht tegen de ook thans misschien nog dreigende oligarchie, tegen de herhaling der pas ondervonden misstanden — met de krachtige versterking der bevoegdheden van het „eminente hoofd” der Republiek. Maar het was er verre van af, dat

1) Zie deel III, blz. 152.

„het swervende schip behouden binnen gebragt” was zooals een juichend „klinkdicht” van 1749 zong. Het tegenwicht kon de Prins alleen blijven geven door een op den duur verderfelijk stelsel van min of meer geheime briefwisseling en verstandhouding met de voornaamste regenten in stad en land, door een samenstel van intrige en gunstbewijzen, waardoor dikwijls de laagste hartstochten tot regeermiddelen werden verheven. Zoo kon de Republiek niet voorgoed behouden blijven.

Bij deze regeling had de Prins, die niet door groote zelfstandigheid van oordeel uitmuntte, de raadgevingen gevolgd van hen in zijne omgeving, die hij het meest vertrouwde. De beide Bentincks moeten in de eerste plaats in dit verband genoemd worden, vooral Willem, de oudste en bekwaamste, die evenwel zijn invloed op den Prins zeer benadeelde door zijn groote zelfingenomenheid, zijn gebrek aan zelfbeheersching en tact, zijn lust om zich met alles in te laten ¹⁾; dientengevolge gaf hij dikwijls vrij spel aan andere veel minder bekwame, ten deele minder vertrouwbare dienaren als Onno Zwier van Haren, Sirtema van Grovestins, den baron van Gronsfelt, den intriganten secretaris De Back, die sedert jaren in Friesland tot 's Prinsen omgeving hadden behoord en zoowel bij den Prins als bij de Prinses, die met Bentinck niet ingenomen was, een gewillig oor vonden; mannen als de griffier Fagel en de in handelszaken ervaren raad De Larrey hadden met dezen invloed der friesche gunstelingen van de vorstelijke familie aanhoudend te kampen. De raadpensionaris Gilles, willige creatuur der regentenheerschappij, die zich aanvankelijk in alles geschikt had, hoewel hij in niets werd gehoord, moest natuurlijk op den duur het veld ruimen; hij nam den 3^{den} Mei 1749 op aandrang van Bentinck zijn ontslag en werd 21 Juni, weder op raad van Bentinck, vervangen door een uiterst bekwaam financier, den pensionaris van Haarlem Pieter Steyn, die bij zijn instructie moest beloven „zorg te draegen, dat de tegenwoordige regeeringsvorm, met name de resolutie op het erfstadhouderschap” werd gehandhaafd, en verder den erfstadhouder van alle staatszaken verslag moest doen, zoodat deze ambtenaar van Holland voortaan de eerste minister van den erfstadhouder mocht heeten.

Bentinck had de oprichting gewenscht van een stadhouderlijken

¹⁾ Brief van den Prins aan Charles Bentinck, 21 Sept. 1749 (Huisarchief).

Raad, verdeeld in departementen en bestemd om te nemen maatregelen voor te bereiden, alvorens zij aan de Staten werden voorgelegd of op eigen gezag ingevoerd. In eene memorie van 15 Maart 1749 werd dit denkbeeld in een voorstel belichaamd en de Prins scheen werkelijk geneigd hierin te treden¹⁾. Er werd zelfs tot de oprichting van zulk een Raad besloten in verband met de te verwachten aftreding van Gilles, maar tijdens Bentinck's kort daarop gevolgde afwezigheid wisten zijne tegenstanders aan het hof zijn plan op den achtergrond te brengen en den alleszins nuttigen maatregel te verijdelen. Zodoende ontbrak den erfstadhouder het lichaam, waarmede hij een krachtige leiding aan de zaken had kunnen geven, en werd zijne werkzaamheid verlamd. In de plaats daarvan kwam de eerder nadeelige afwisselende invloed van onverantwoordelijke raadslieden, nu deze dan gene.

Een ander plan van Bentinck had meer succes. Dat het leger ingrijpende hervorming behoefde, leed na de ondervinding in den laatsten oorlog niet den minsten twijfel. De afdanking der in 1748 in dienst genomen waardgelders, bovendien van een aantal der gedurende den oorlog aangenomen troepen was het natuurlijk gevolg van den vrede. Nieuwe subsidieverdragen, door de beide zeemogendheden met de keurvorsten van Beieren en Saksen gesloten tot onderhoud van 6000 man ieder ten behoeve der beide mogendheden tegen betaling van respectievelijk 40000 en 48000 pond sterling 's jaars, schenen voor een toekomstigen krijg voldoende te zijn. Maar dat alles was nog geen hervorming. De Prins zelf, die weinig militaire neigingen bezat, gevoelde zich daartoe onbekwaam en had reeds in 1747 het oog gevestigd²⁾ op den oostenrijkschen veldmaarschalk hertog Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel, die in den successie-oorlog de aandacht had getrokken en van 1746 af in de Nederlanden had gediend. Bij gelegenheid van Brunswijk's optreden als bevelhebber der oostenrijksche troepen in Brabant had de Prins den 29jarigen veldmaarschalk aangeboden in denzelfden rang bij het staatsche leger over te gaan en daarvan dan bij mogelijk sterven van den Prins de leiding te hebben, maar de hertog, wel bekend met den treurigen toestand van dat leger en met de in de Republiek heerschende

1) Nijhoff, De Hertog van Brunswijk, blz. 224.

2) ib., blz. 4 vlg.

verwarring, weigerde tot driemaal toe. Bentinck kwam nu in het voorjaar van 1749 op dit plan terug en begaf zich naar Weenen om den hertog opnieuw het gewichtige aanbod te doen. Met veel moeite wist hij hem eindelijk over te halen en keizerin Maria Theresia te bewegen in het belang der alliantie met Engeland en de Republiek het gevraagde offer te brengen. Ook vooral ter wille van de alliantie en de redding der Republiek uit haren dreigenden ondergang, die den politieken toestand van Europa in gevaar zou hebben gebracht 1), nam de hertog ten slotte het voorstel aan; een aanzienlijk traktement van *f* 60 000 en de belofte van het gouverneurschap van Den Bosch met behoud van den titel van oostenrijksch veldmaarschalk en generaal der artillerie van het duitsche Rijk schenen hem schadeloos te stellen voor wat hij in oostenrijkschen dienst opgaf. Den 15^{den} December 1750 kwam de nieuwe veldmaarschalk in Den Haag aan, waar hij al zeer spoedig klaagde over den jammerlijken toestand van het slecht betaalde en slecht onderhouden leger, over de treurige verwarring, waarin alles verkeerde, over den wanhopigen staat van zaken in de doodelijk zieke Republiek, niet het minst over de tegenwerking van de heerschende hofkliek en de zwakheid van 's Prinsen karakter 2). In den loop van 1751 scheen er toch eenig werk van de verbetering der defensie gemaakt te zullen worden.

Iets minder teleurstelling baarden de hervormingsplannen ten opzichte van de vloot. De Prins had daarbij de gewenschte voorlichting van den bekwamen vice-admiraal Cornelis Schrijver gevraagd, eerder dan die van den luitenant-admiraal Grave. Schrijver, die reeds als kapitein op den treurigen toestand van het zeewezen den vinger had gelegd, bleef niet in gebreke om te wijzen op het treurig verval der „navale magt” ten gevolge van verwaarloozing en onverstand 3). De aanwezige schepen waren grootendeels onbruikbaar, de scheepsbouw zoo vervallen, dat men reeds in 1727 bij de amsterdamsche admiraliteit engelsche scheepsbouwmeesters in dienst had moeten nemen; de bemanningen waren ongeoeffend en schaarsch, het kader onvoldoende, zoodat men zich niet aan de vaart durfde wagen,

1) Nijhoff, De Hertog van Brunswijk, blz. 10.

2) *ib.*, blz. 11 vlg.

3) De Jonge, IV, blz. 256 vlg.

laat staan een belangrijke expeditie uitzenden, ja daarvoor thans tal van vreemde matrozen moest werven; het corps officieren was ten gevolge van schandelijk nepotisme grootendeels onbekwaam en onbruikbaar; de tucht op de vloot liet alles te wenschen over. Op aandrang van Schrijver werd door den Prins bij de andere admiraliteitscolleges gewezen op de wenschelijkheid om meer eenheid van bouw in acht te nemen en het amsterdamsche voorbeeld van het aannemen van engelsche bouwmeesters te volgen, maar de admiraliteiten gehoorzaamden slechts schoorvoetend aan deze wenken of lieten ze geheel buiten overweging. De oprichting van een „zeemanscollegie” te Amsterdam in 1747 tot verbetering der opleiding van zeeofficieren was een goede schrede voorwaarts en de Prins, die zich van geschikt onderwijs veel voorstelde, gaf zich veel moeite om den bloei dier school te verzekeren. De benoeming van Schrijver tot luitenant-admiraal en de aanstelling van een aantal vlagofficieren verbeterde de leiding der vlootzaken evenals de benoeming van bekwame „representanten” der stadhouders bij de admiraliteitscolleges, in Zeeland van jhr. van Borssele, in Holland van Gerard Hasselaer. Ook op de zoo dringend noodzakelijke hervorming der admiraliteitscolleges had de Prins het oog gevestigd, maar het mocht niet gelukken daarin afdoende verbetering te brengen, daar zelfs Holland in gebreke bleef een groot deel der noodige gelden op te brengen; leeningen ten behoeve der admiraliteiten moesten dienen om ten minste eenigen gang in de zaken te houden. Met dat al deed de Prins in den korten tijd van zijn bestuur voor dit aanzienlijke landsbelang wat hij doen kon, doch ook hier bleek het, dat zonder ingrijpende hervormingen niets goeds te doen viel. En daarvoor was de Prins de man niet, al herdacht men later met erkentelijkheid wat zijn „vaderlijke zorg en nooit volprezen ijver”¹⁾ hadden te weeg gebracht.

Ook het herstel der welvaart moest noodzakelijk ter hand worden genomen, de toestand van handel en nijverheid eischten ernstige maatregelen van hervorming en verbetering. Handelsverdragen met vreemde mogendheden, in de eerste plaats met Frankrijk, moesten worden hernieuwd. De Larrey, reeds in 1748 onmiddellijk na den vrede met den amsterdamschen koopman Marselis naar Parijs gezonden, vond er aanvankelijk weinig geneigdheid om goede han-

¹⁾ De Jonge, IV, blz. 301.

delsconditiën toe te staan en weinig vertrouwen op den staat van zaken; van een herstel van het voordeelige handelsverdrag van 1739 was geen sprake maar toch verkreeg hij voorloopig de afschaffing van het vatgeld en een vermindering van het recht op zoutevisch. De ijverig staatsgezinde ambassadeur Van Hoey werd weldra vervangen door den vertrouwden prinsgezinde Lestevenon van Berkenrode, die in Maart 1750 zijn post aanvaardde. Dreigend voor onze stoffelijke belangen was ook de oprichting in Engeland van een groote geharterde visscherijcompagnie, die vele hollandsche visschers naar Engeland lokte, zoodat een streng plakkaat der Staten-Generaal in 1750 moest worden uitgevaardigd tegen het dienstnemen bij handel of visscherij van vreemde mogendheden en tegen den uitvoer van haringtonnen, haringwant en pekel; afschaffing van alle uitgaande rechten op de haring en ontheffing van den impost op levensmiddelen zoowel ten behoeve van de haringvisscherij als van de eveneens door engelsche mededinging bedreigde ijslandsche visscherij, kwam het belangrijke bedrijf zeer ten goede¹⁾. Maar deze bescherming kon den verdwenen koopmansgeest niet doen herleven. Op de hamburgsche markt werd in 1753 eene poging gedaan om de engelsche haring te verdringen, en met goeden uitslag, doch het behaalde voordeel werd niet gebruikt. De ijslandsche visscherij profiteerde van den genomen maatregel vooral bij den verkoop aan de Eskimo's langs clandestienen weg van de goedkoop verkregen victalie, terwijl de neiging tot de altijd wisselvallige visscherij niet werd aangewakkerd. Ook Pruisen, thans in het rustig bezit van Oostfriesland, begon als mededinger op te treden door voorbereiding van maatregelen tot bevordering van de emder haringvisscherij, ja zelfs door oprichting aldaar van een nieuwe oostindische en afrikaansche compagnie, waarvoor koning Frederik II te vergeefs toegang tot de havens der staatsche compagnie verzocht maar die toch eerlang op China begon te handelen²⁾. Zweden trok een aantal onzer fabrieken tot zich en werd door zijne, nog wel met hollandsch geld gedreven compagnieën te Gothenburg een zegevierende mededinger in den theehandel. De handel op Spanje en Portugal was in engelsche, fransche, zweedsche, hamburgsche handen over-

1) Beaujon, l.l. blz. 89 vlg.

2) Wagenaar, XX, blz. 406/7.

gegaan. Die op de Middellandsche zee, waar vroeger geen schip uit de Oostzeelanden verscheen, begon meer en meer in handen van kooplieden uit Zweden, Hamburg, Lubeck en Stettin te komen. Die op China dreigde geheel te ontglippen. Engeland en Frankrijk begonnen de Republiek op tal van markten te vervangen. Zelfs in de Oostenrijksche Nederlanden begon men door het graven van kanalen en het verbeteren van andere verkeerswegen te trachten zich van de staatsche handelsheerschappij te bevrijden en katoendrukkerijen en suikerbakkerijen op te richten.

De toenemende buitenlandsche mededinging, het verval van handel en nijverheid hier te lande sprongen zoo steeds sterker in het oog en beide takken van volkswelvaart riepen luid om voorziening en bescherming. Op de ernstige klachten der zijdedevers te Amsterdam over den achteruitgang van hun bedrijf volgde in Mei 1749 eene verklaring van den Prins, dat hij besloten had voor zich en zijn hof voortaan alleen inlandsche stoffen te gebruiken; de Staten van Holland richtten zich met hetzelfde verzoek tot de regenten en ambtenaren en verboden den uitvoer van alle weversgereedschappen. Maar tot verdere beschermende bepalingen kwam men niet, zoowel in het belang van den handel als om de verhouding tot de vreemde mogendheden niet te bederven¹⁾.

Het belang van den handel, zoo was de bijna algemeene overtuiging, eischte meerdere vrijheid. De Larrey raadpleegde daarover namens den Prins een aantal der meest bekende kooplieden uit Amsterdam en Rotterdam, onder wie de firma's Marselis, Hope, Brouwer, Van Eys, Dull, St. Martin, Herzeele en Wor, die bijna allen van gevoelen waren, dat de handel het best gediend zou zijn niet door een plan als dat der admiraliteiten van 1740 noch door eenvoudige wijziging van het tarief van 1725 maar door algeheele afschaffing van in- en uitgaande rechten, door het maken dus van het gansche land tot een vrijhaven, een „porto-franco,” op welken weg Hamburg en Bremen reeds waren voorgegaan. Alleen dat kon „préserver notre ruine totale”. Een „conseil de commerce” in Den Haag, met kamers van koophandel in de voornaamste steden, zou den stadhouder in alles moeten voorlichten. Ten behoeve van land-

¹⁾ Wagenaar, XX, blz. 411.

bouw en fabrieken konden op den vrijen handel enkele uitzonderingen worden toegestaan¹⁾.

Het resultaat van deze overleggingen was een uitgebreide „Verhandeling over den Koophandel van den Staat der Vereenigde Nederlanden”, vermoedelijk door De Larrey op grond der genoemde adviezen opgemaakt²⁾. In dat hoogst belangrijke geschrift werd na een overzicht van de redenen, die tot den bloei des handels hier te lande hadden geleid, de tegenwoordige vervallen toestand nagegaan. Er werd gewezen op het ledigstaan van winkelhuizen, op de schaarsheid van bootsvolk, op den levendigen direkten handel tusschen de Oostzee en de Middellandsche zee, zoodat hennip, vlas, indigo en zuidvruchten onze havens, vroeger de stapelplaatsen daarvan, voorbijgingen, op het verdwijnen der hollandsche handelshuizen in Spanje, op de sterke vermindering van ons aandeel in den handel op Spaansch-Amerika en den Levant. De in- en uitgaande rechten waren in de laatste jaren wel aanzienlijk gestegen maar dit was te verklaren uit de behoefte hier te lande aan levensmiddelen, zelfs aan boter en kaas uit den vreemde, bovendien uit den handel der oorlogvoerende mogendheden over ons land, zoolang het onzijdig was geweest. Zware lasten en zware concurrentie waren de hoofdoorzaken van het verval. Aangewezen was dus afschaffing dier lasten, waardoor ook de concurrentie van onze zijde lichter zou worden. Maar de inrichting der admiraliteiten, op die rechten aangewezen, en het belang van landbouw en nijverheid eischten eenige beperking bij die afschaffing; ook de bestaande handelsverdragen diende men in het oog te houden. Zoo werden dan vier ontwerpen ingediend: 1°. vrije transito van alle ingevoerde waren, die weder werden uitgevoerd; 2°. herziening der lijst van 1725; 3°. algemeen portofranco met vestiging van een lastgeld op de schepen tot onderhoud der admiraliteiten; 4°. beperkt portofranco, met aanwijzing, welke goederen geheel vrij zouden zijn, welke bij invoer belast zouden worden tegenover teruggave bij uitvoer (drawback). In ieder geval moest sluikerij streng worden geweed en moesten de middelen te water eenparig over het geheele land

1) Zie de adviezen in de correspondentie van Larrey (Huisarchief).

2) Een overzicht daarvan bij Wagenaar, blz. 412 vlg. Het geheele stuk in de Nederl. Jaarboeken, 1751, blz. 894 vlg., en in Sloet's Tijdschrift, I, 3, blz. 57 vlg. Vgl. De Beaufort, Engelsche en Hollandsche vrijhandelsplannen, in Geschiedkundige Opstellen, I, blz. 154 vlg.

worden geheven. Vooral het beperkt portofranco werd aangeprezen en tegen alle bezwaren verdedigd, al gaf men toe, dat het nog slechts een begin was eener algemeene verbetering van den toestand.

De Prins diende dit stuk den 27sten Augustus 1751 bij de Staten-Generaal en bij Holland in om er ten spoedigste over te raadplegen. Het werd daarop aan de andere gewesten en aan de admiraliteitscolleges gezonden, bovendien ter algemeene kennisneming gedrukt. Aanstonds werden opmerkingen van allerlei aard gemaakt. Ten opzichte van de tariefherziening werd opgemerkt, dat zij vooral scheen te moeten dienen om landbouw en veeteelt te verheffen: de vermindering der inkomende rechten op het ingevoerde graan tot op de helft, afschaffing van die op de veeteelt, verbod van invoer van varkens, instelling van een recht op ingevoerd hooi, verhooging van dat op buitenlandsch meekrap, behoud van dat op vermiljoen, handhaving van een deel der rechten op boter, kaas, boomvruchten en brandhout — dat alles scheen te zeer in het belang van het grondbezit te zijn ¹⁾. Gewichtige bezwaren kwamen van den kant der fabrikanten, vooral van de zijde der fabrikanten van geweven stoffen, die zich over achteruitzetting van het fabriekswezen ten voordeele van den handel beklagden, ja van meening waren, dat men niet allereerst den handel maar veeleer het fabriekswezen diende te „redresseeren”, als wanneer het redres van den handel van zelf zou volgen; ook die bezwaren werden wel aanstonds geuit ²⁾ maar over het algemeen werd het ontwerp met groote voldoening ontvangen en de verschillende colleges zetten zich aanstonds aan de bestudeering van het plan.

Ook ten opzichte van de groote handelscompagnieën scheen het oogenblik van ingrijpende hervorming en verbetering gekomen te zijn, ten minste voor de Oost-Indische, die in Van Imhoff thans een krachtig en hervormingsgezind, met den Prins zelf in volkomen overeenstemming verkeerend gouverneur-generaal bezat. Reeds had de Kamer van Zeventien zijne „consideratiën” in het voorjaar van 1742 grootendeels goedgekeurd ³⁾, ten minste voorzoover zij de verbetering der bestaande misbruiken op het oog hadden en al werden door de bewindhebbers vele „restrictiën” gemaakt. De 28 Mei 1743

1) De Beaufort, l.l. blz. 159.

2) Vgl. het pamflet: Consideratiën over het stuk van de manufacturen en fabriecquen (Knuttel, Catalogus, IV, n°. 18382).

3) De Jonge, Opkomst, X, blz. XI vlg., 1 vlg.

te Batavia aangekomen landvoogd sloeg aanstonds met groote voortvarendheid de hand aan het werk, vaardigde reglementen uit, liet projecten uitwerken en rapporten indienen met bijna koortsachtige haast. Het regende maatregelen: reglement voor de zeevaart, instructie voor de retourschepen, verbetering van den hygienischen toestand van Batavia, afschaffing van de geregelde geschenken der Chineezen met nieuwjaar aan regeeringsleden, instelling van een marine-academie en een latijnsche school, ordonnantie op het zegel, openlijke verpachting der Compagnie's gronden en regeling der „generale conditiën” bij de verpachting der middelen, zoodat reeds voor 1744 bijna de dubbele bate daaruit werd getrokken, beperking van den sluikhandel in opium, welks verkoop in détail aan een „amfiöensocieteit” werd overgedragen. Aan het door Van Imhoff geliefkoosde denkbeeld van opening der vrije vaart in Indië werd spoedig een begin van uitvoering gegeven, al bleef de handel in stoffen aan de Compagnie voorbehouden en mocht de vrije vaart geen tusschenhavens aandoen doch bleef zij tot die van en naar Batavia bepaald; de kustvaart op Java en die op den „overwal” van Borneo werd geregeld, vooral bij de nadere regeling in 1747; de handel op Sumatra's westkust werd voor alle natiën geopend; de slechts met twee schepen gedreven theehandel op China werd uitgebreid en tot zeker bedrag ook aan partikulieren toegelaten; een soort van kamer van koophandel met rechtsmacht, een bank van leening, een postkantoor werden te Batavia opgericht; de japansche handel werd in het oog gevat, de jaarlijksche retouren werden aanzienlijk verbeterd. Van Imhoff stelde voor den handel uit Nederland geheel vrij te geven, mits men de schepen der Compagnie gebruikte, die dus eene soort van handelmaatschappij in den lateren zin zou worden; hij wilde ook den handel in edelgesteenten, in goud en zijde aan partikulieren overgelaten zien, mits in de schepen der Compagnie; hij begon den handel op Mexico en Californië te openen, ook al protesteerde de spaansche regeering tegen deze schending van den munsterschen vrede; hij trachtte europeesche landbouwers te lokken door gunstige voorwaarden voor uitgifte van grond, waardoor ook een 20 tal werden overgehaald; ook den landbouw der inlanders, die door het wanbeheer der laatste tijden en de verwoestingen van den Chineezenoorlog veel had geleden, trachtte hij op te heffen uit zijn verval; in een stuk onbebouwd land aan den voet van den

Salak liet hij zich als gouverneur-generaal een aanzienlijk gebied als donatie voor zich en zijne ambtsopvolgers afstaan en begon hier, te Buitenzorg, voor eigen rekening een uitgebreide cultuur te vestigen; hij maakte een einde aan de verwoesting van koffieboomen en breidde de peperteelt uit. Te midden van al die bemoeiingen had hij bij zijn krachtig ingrijpen in de zaken ook der inlanders te kampen met bezwaren in Oost- en Midden-Java. Met den Soesoehoenan, die Madoera, den Oosthoek en het kustgebied van Semarang, Soerabaja, Rembang en Japara moest afstaan, werd in 1744 vrede gesloten; de vorst vestigde voortaan zijn zetel in de nieuwe stad Soerakarta aan de Solo. In den Oosthoek kreeg de Compagnie groote moeilijkheden met den madoereeschen prins Tsjakra en zijne balische helpers, zoodat daar een werkelijke oorlog moest worden gevoerd, die eerst in 1746 werd beëindigd en daarna gevolgd werd door de organisatie van de toestanden in Oost-Java door den gouverneur-generaal in persoon. Nieuwe moeilijkheden ontstonden intusschen met den rebel Mangkoeboemi, die na den dood van den Soesoehoenan (1749) diens erfenis aanvaardde en niet weten wilde van den afstand van het gansche rijk, door den Soesoehoenan, even voor zijn dood, ten behoeve der Compagnie gedaan, terwijl ook de wettige troonopvolger verklaard had zijn titel „uit enkel gunst en genegenheid ter beheering uit handen der Compagnie” te hebben ontvangen. Ook in Bantam, waar de sultan krankzinnig was geworden, ontstonden ernstige bezwaren tegen de in 1748 in zijne plaats gestelde regentes en bedreigde een hevige opstand van den wettigen troonopvolger haar gebied en zelfs de omstreken van Batavia.

Te midden van dat alles ging Van Imhoff onvermoeid voort met zijn hervormingen en verbeteringen, zijn vertoogen en rapporten aan de Heeren Zeventien in Europa, die evenwel begonnen terug te schrikken voor zoo ingrijpende maatregelen, waardoor het gansche karakter der Compagnie scheen aangetast te worden. De verheffing van den Prins en de vestiging van diens invloed ook op de zaken der Compagnie scheen echter zijn plannen te zullen steunen. Ook tot den Prins richtte hij weder „memoriën” van verbetering en hervorming om Indië te redden „uyt hare niet min levenloose als sorgelijke gesteldheden”. Maar voordat hij krachtig gebruik kon maken van de gunstige omstandigheden, voordat hij nog de rijpe vruchten zag van zijn hervormingsplannen, is hij 1 Nov. 1750 gestorven,

juist op het oogenblik, dat de opstand in Oost- en West-Java ernstige verhoudingen aannam en zelfs het voortbestaan der macht van de Compagnie begon te bedreigen. De directeur-generaal Mossel, onmiddellijk met de leiding der zaken belast en later als gouverneur-generaal bevestigd, liet voorloopig alle verdere hervormingen staken om allereerst het gezag der Compagnie op Java te redden.

Ook in West-Indië werd getracht den partikulieren handel uit te breiden door het aanmoedigen van den handel op het rijke Essequebo; maar de kamer Zeeland der West-Indische Compagnie, die dit gebied als haar domein beschouwde, verzette zich tegen deze plannen en de daardoor ontstane twist sleepte voort van vertoog tot vertoog. De toestand der west-indische bezittingen, die voortdurend rijke baten afwierpen, liet intusschen, afgezien van de slavenopstanden op de plantages, op het oog niet zooveel te wenschen over, dat aan hervorming groote behoefte scheen te zijn. Toch was ook hier veel wat verbetering broodnoodig had. De krachtige gouverneur van Suriname, J. J. Mauricius, die er van 1742 tot 1751 het bewind leidde, had een hevigen strijd te voeren tegen de persoonlijke „cabale” van een aantal invloedrijke kolonisten, die zich niet ontzagen hem ten slotte bij het bestuur in de Republiek aan te klagen wegens willekeur en wanbeheer. Maar een onderzoek toonde duidelijk aan, dat hij onschuldig was, al gaf de directie toe, dat hij bij zulk eene stemming der kolonisten niet langer kon worden gehandhaafd. In de naburige koloniën Essequebo en Demerary werden onder leiding van den bekwamen directeur-generaal Storm van 's Gravesande sedert 1750 de grondslagen gelegd voor beter beheer en krachtiger ontwikkeling der cultures.

Waren zoo de eerste jaren van het bestuur des Prinsen vol beroering, ook na de regeling van een en ander bleef de onrust, de onzekerheid nog voortduren. Men gevoelde, dat het oppergezag in den lande niet berustte in krachtige handen en betreurde, dat de Prins, nu eens onder den invloed van Bentinck, Steyn, Fagel en De Larrey, dan weder toegevend aan de inblazingen van de zeer invloedrijke „cabale” van Gronsfelt, De Back en de Van Harens¹⁾, die een krachtigen

1) Vgl. Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 64.

steun in de Prinses vonden, vastheid van beginselen miste. Toenevende ontevredenheid, ook met de wijze, waarop de gewenschte staats-hervormingen onder de slechts weinig veranderde regeeringscolleges werden toegepast, begon zich in 1750 in den lande kenbaar te maken ¹⁾. Men klaagde over gemis aan ernst, aan klem en orde bij het beheer, over veilheid van invloedrijke hovelingen, over verwarring in 's Prinses zaken, met name in de financiën, vooral toen onder den invloed van zijn toenemende lichaamszwakte en zijn daarmee samenhangende slaphed tal van zaken onafgedaan bleven. De invordering der in plaats der verpachting tijdelijk omgeslagen schatting, weldra ook die der thans bij collecte geïnde belastingen, de teleurstelling van hen, die vermindering van lasten hadden gehoopt, gaf hier en daar tot nieuwe woelingen aanleiding, vooral te Haarlem, waar omstreeks nieuwjaar 1750 een volksbeweging tegen de collecte en het financieel beheer ontstond, die op last van den Prins met geweld door krijgsvolk onderdrukt werd ²⁾. Het pamflet „Hollands maegt” klaagde in het openbaar over de handelwijze der hooge overheid in deze. Te Amsterdam, waar de Doelisten „in de gemeene veragting” geraakt waren, en te Rotterdam verhief zich in den zomer van 1751 een hevig verzet van de zijde der wijnkoopers tegen de voor den impost op wijn ingevoerde collecte en den daarbij tot wering van sluikerij van hen gevorderden eed van 's lands rechten niet te zullen verkorten; maar ook deze oproerige bewegingen werden zonder veel moeite onderdrukt. De volksbewegingen in de niet stemmende steden en ten platten lande in Holland, waar men verandering der regeering evenals in de stemmende steden begeerde, gaven tot nieuwe moeilijkheden aanleiding maar de Prins gaf hieraan niet toe doch handhaafde bijna overal de zittende regenten. Een kerkelijke twist te Steenwijk ³⁾ nam zoodanige verhoudingen aan, dat het noodig werd de regeering aldaar, die zich aan schromelijke willekeur schuldig gemaakt had, te veranderen.

De gezondheidstoestand van den Prins ging intusschen steeds achteruit en het bleek reeds in Mei noodig de Prinses in vele regeeringszaken te betrekken. In den zomer verergerde de toestand zoozeer

¹⁾ Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 61, 67, 71, 133.

²⁾ Wagenaar, X, blz. 339 vlg.

³⁾ ib., blz. 360 vlg.

en werd zijne kortademigheid, het gevolg van een kromming in de ruggegraat, zoo ernstig, dat een verblijf te Aken in September noodig scheen. Half hersteld teruggekeerd, begon de Prins opnieuw koortsig te worden; welhaast kwamen toevallen, afgewisseld door oogenblikken van beterschap, de ongerustheid vermeerderen, totdat de vorst den 22sten October onverwacht overleed ten gevolge van een plotseling opgekomen roosziekte in het hoofd.

Hij was iets meer dan 40 jaren oud geworden en liet de herinnering na van een goedhartig, braaf en welwillend man, niet ongezind tot verbetering van misbruiken maar tevens een man van middelmatige gaven, weinig zelfstandigheid en geringe energie, niet berekend voor de zware taak, die de ontredderde toestand van de Republiek hem op de schouders had gelegd, toen zij zich geheel onder zijne leiding stelde. En dit was zoo duidelijk gebleken, dat bij zijn dood geen noemenswaarde ontroering in den lande ontstond, hoe hoog ook een enkele officieele lijkredenaar opgaf van de alom heerschende droefheid, hoe tragisch sommige verzenmakers klaagden over de „acerba et immatura mors”¹⁾. Meer vertrouwen verdient de koele uiting van een prinsgezind regent: „geen consternatie ter werelt”²⁾, en de verklaring van Brunswijk zelven iets te voren aan keizerin Maria Theresia: „de groote liefde, die de Prins eertijds onder het volk genoot, is veranderd in koelheid en verachting, ja in nog iets ergers”³⁾. En het ergste was, dat de Prins zelf had moeten erkennen, dat er reden was voor die stemming⁴⁾. Er scheen bij dat alles geen reden te zijn om zijn dood als een groot verlies voor de Republiek te beschouwen⁵⁾, gelijk meer dan een pamflet de wenschelijkheid van het dragen van rouw ernstig betwijfelde.

1) Een aantal lijkredenen enz. vermeld bij Knuttel, IV, blz. 293/4.

2) Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 75, 81.

3) Nijhoff, blz. 14/5.

4) Hardenbroek, l.l. blz. 47.

5) Zie het gesprek van Brunswijk met George II bij Nijhoff, blz. 216 vlg.

HOOFDSTUK II.

HET REGENTSCHAP VAN PRINSES ANNA.

Al ware niet de periode van een regentschap een ongeschikte tijd voor de invoering van werkelijk ingrijpende hervormingen, toch zou van dergelijke hervormingen weinig sprake zijn geweest onder leiding van de vorstin, die thans volgens de gemaakte bepalingen en, dank zij den krachtigen steun van Bentinck en de nog voortwerkende vrees der regenten voor de houding der burgerij, zonder bezwaren aan het hoofd der Republiek optrad. Prinses Anna toch, opgevoed in de traditiën van het engelsche hof, zich een geboren koninklijke prinses van Engeland gevoelend, had, met al hare schrandrheid en „fermiteit”, daarvoor te weinig inzicht in de behoeften en nooden van den staat, aan welks hoofd zij met eene zoo uitgebreide bevoegdheid stond. In het algemeen wel gezind om het goede te doen en krachtiger van wil dan haar overleden echtgenoot, onvermoeid bij den arbeid, eenvoudig en huiselijk, onberispelijk van levenswandel, leed zij aan een zwakke gezondheid en miste de zelfstandigheid om zich te kunnen onttrekken aan den invloed harer omgeving, in het bijzonder der friesche hofkabaal, die reeds tijdens het leven van den Prins met hare hulp zoo dikwijls eene noodlottige werkzaamheid ook in staatszaken had doen gevoelen; hare groote hartstochtelijkheid en onverzettelijke hoofdigheid maakten hare taak nog moeilijker. Zij zocht de hoogste staatsmanswijsheid in het laveeren tusschen de beide partijen, beurtelings de eene en de andere believend en hopenoogend zoo den invloed van het machtige Amsterdam te kunnen weren¹⁾. De intrigante secre-

1) Groen van Prinsterer, Handboek, 5de druk, blz. 517.

taris De Back, de ziel der hofkabaal, die werd gevormd door zijne vrienden Onno Zwier van Haren, Grovestins, Gronsfelt, Bigot, den gardeofficier De la Sarraz e. a., was welhaast de hoofdpersoon aan het hof, terwijl de Bentincks en de raadpensionaris, tegelijk met den goedgezinden maar weinig beteekenenden griffier Fagel, geheel op den achtergrond werden gedrongen en zelfs de hertog van Brunswijk, de aangewezen leider der militaire zaken niet alleen maar ook de aangewezen raadsman der Gouvernante, aanvankelijk geheel ter zijde werd gelaten. De Prinses had een persoonlijken afkeer van Willem Bentinck, wiens onmiskenbare heerschezucht en gebrek aan zelfbeheersching, wiens zelfingenomenheid ook haar van den beginne af hoogst onaangenaam geweest waren¹⁾; zij wantrouwde Brunswijk, dien zij verdacht van pogingen om zichzelf aan het hoofd der Republiek te stellen, en gaf in dit opzicht aanvankelijk geen gehoor aan de raadgevingen van den bekwamen en voorzichtigen raad De Larrey, den trouwen maar weinig doortastenden medewerker van haren echtgenoot, die haar met den hertog trachtte te verzoenen. Bentinck en Brunswijk ruimden intusschen voor de hofkabaal het veld niet: de eerste, lid van den Raad van State, leider der hollandsche ridderschap en daardoor nog steeds man van invloed, vooral in buitenlandsche zaken, ging voort met de Prinses harde waarheden te zeggen en de laatste trachtte, hoewel zich moeilijk schikkend in de omstandigheden, met hulp van De Larrey en in overleg met het oostenrijksche hof, allengs het beleedigende wantrouwen der Prinses te overwinnen. Naast hen wist de bekwame Steyn, als raadpensionaris machtig in Holland, zijn invloed te laten gelden, zich vooral houdend aan Amsterdam, sedert de Prinses hem weinig meer in de zaken moeide, voorzoover zijn ambt niet vanzelf aanleiding gaf hem daarvan in kennis te stellen; de eigenlijke staatszaken waren niet die, waarop hij zich bij voorkeur toelagde: uitnemend financier, gaf hij zich met den bekwamen tesorier-generaal Jan Hop de uiterste moeite om de ontredderde financiën van Holland, dat in 1750 een schuld van 70 millioen, een tekort van 28 millioen had, weder in beteren staat te brengen, zoo niet door ingrijpende hervormingen dan toch door beter en vooral zuiniger beheer; ook de financiën van

1) Nijhoff, De hertog van Brunswijk, blz. 22, 37 vlg. Zie boven, blz. 244.

het Huis van Oranje, die evenmin in goeden staat verkeerden, nam hij ter harte, vooral bij de in 1750 door Frederik II geopende onderhandelingen over den aankoop der uit de erfenis van Willem III nog in pruisische handen zich bevindende goederen in Holland, welke aankoop in 1754 plaats vond.

Onder deze omstandigheden was er van hervormingen, zelfs van het voortzetten van wat door den Prins begonnen was, geen sprake en stelde de Prinses zich tevreden met het behoud van hare macht. Zij zag zich echter genoodzaakt om in Holland de verkiezing der magistraten uit nominatiën door de steden aangeboden voortaan aan de Staten over te laten, terwijl omtrent de meerderjarigheid werd vastgesteld, dat de jonge Prins volle 18 jaren oud zou moeten zijn en voor het toezicht op zijne opvoeding een aantal regeeringspersonen door Anna moest worden gekozen; de hertog van Brunswijk zou representant van den kapitein-generaal zijn. Een en ander werd reeds in Januari 1752 door Holland vastgesteld. In de andere gewesten bleef voorloopig alles op den ouden voet, behalve in Friesland, waar de raadsbestelling aan de oude prinses Maria Louise, de in het gewest zeer populaire „Maïke-Meu”, werd opgedragen.

De beraamde handelsplannen raakten geheel in het vergeetboek. De hollandsche admiraliteitscolleges antwoordden¹⁾ in April 1752 na lange overweging, dat zij de invoering van het ontwerp van een beperkt of volledig portofranco niet zonder meer konden aanraden, tenzij men eerst het beheer der admiraliteiten geheel hervormde; zij voegden er waarschuwend bij, dat zulk eene hervorming, reeds langer dan eene eeuw begeerd, zeer bezwaarlijk geacht moest worden; intusschen zou men gedurende een vijftal jaren de proef kunnen nemen met het stelsel van beperkt portofranco, mits de heffing der nieuwe middelen eenparig en stipt onder behoorlijke contrôle plaats had. Klonk dit advies, hoewel niet bepaald afwijzend, toch weinig bemoedigend, dat van het zeeuwsche college, door een advies der Staten van dat gewest krachtig gesteund²⁾, achtte vooral de zeeuw-

1) Wagenaar, XX, blz. 433 vlg. Het geheele stuk in de Ned. Jaarboeken 1752, blz. 1002, 1223, 1304 vlg.

2) Ned. Jaarb., XX, Bijvoegsels op 1754, blz. 496 vlg. Het advies van de Zeeuwsche admiraliteit werd in Sept. 1752 afzonderlijk gedrukt en lokte aanstonds een aantal „Aanmerkingen” uit. Belangrijk is vooral Lafargue's Onderzoek van de Verhandeling zoowel als van de Aanmerkingen (Den Haag, 1752), en zijne nieuwe

sche belangen door de zaak geschaad. Het gaf wel toe, dat er in theorie veel voor te zeggen was, maar uitte op grond van de overal toegenomen concurrentie ernstigen twijfel aan de wenschelijkheid in de tegenwoordige omstandigheden; het zocht de oorzaak van het verval van den handel in gebrek aan ervaren kooplieden, in deelneming van nederlandsch kapitaal in buitenlandsche maatschappijen, in het drijven van handel voor buitenlandsche rekening, in het belasten onzer produkten buitenslands: het portofranco zou aan dit alles weinig veranderen; de invoering van het stelsel van „drawback” zou bovendien de deur openen voor uitgebreide smokkelarij; de compagnieën zouden hebben te worstelen met toenemende concurrentie van buitenlandsche maatschappijen; de inlandsche weverij zou bij vrijen invoer van vreemde stoffen zeer lijden; de graanbouwende gewesten zouden veel verliezen hebben bij de verlichting van den invoer, al was die voor Holland voordeelig; de zoutnering zou verloopen. Ook het transito-ontwerp werd door Zeeland nadeelig geacht. Om echter niet alles af te wijzen en verbetering te brengen in het onmiskenbare verval van den koophandel liet het zeeuwsche college hooren, dat men de buitenlandsche concurrentie wel niet zou kunnen tegenhouden maar dat men, ten einde den warenhandel weder over ons land te leiden, de in 1745 ontworpen nieuwe lijst van convoien en licenten zou kunnen invoeren. Mocht men tot een portofranco besluiten, dan zou men in ieder geval voor de admiraliteiten moeten zorgen, de compagnieën en de inlandsche neringen moeten helpen door vrijstelling van grondstoffen bij invoer en door verbod van uitvoer daarvan, door vermindering van rechten op de vischvangst, door aanvoer van vreemde arbeiders en bescherming van den inlandschen scheepsbouw; verbod van deelneming in vreemde maatschappijen, van uitzetting van geld buitenslands, eindelijk vermindering der in het buitenland op onzen handel gelegde lasten zouden bovendien goeden invloed hebben. De zeeuwsche Staten waarschuwdten niet te „renverseren die gronden ende maximen, waerbij de Republiq zich zoo wel bevonden en gemaintineerd heeft” en achtten de grondslagen van het nieuwe stelsel „onzekere hoop en louter hazard”. De aan-

brochure: Onderzoek van de Aanmerkingen op het advis der admiraliteit van Zeeland benevens een klare en trouwe expositie van 't advis der Hollandse admiraliteiten (Den Haag, 1753).

gevoerde bezwaren, door vele hollandsche kooplieden gedeeld ¹⁾, gaven tot nieuwe overleggingen aanleiding, die nog geen einde genomen hadden, toen in 1755 de groote zeeoorlog tusschen Frankrijk en Engeland uitbrak, waardoor de handel dezer beide mogendheden ernstig werd benadeeld en daarentegen, ten gevolge van de onzijdigheid der Republiek, de nederlandsche koophandel opnieuw begon te bloeien.

Zoo bleef de zaak van den handel op de lange baan, ook in verband met de klachten der nijverheid. De maatregel omtrent het dragen van inlandsche stoffen had voorloopig evenmin eenig effect en in 1753 moest worden verklaard „dat de inlandtsche fabricquen het verwagte soulaas tot derselver opbeuring daar van niet genooten” ²⁾. En al verzekerde de Prinses, dat zij aan de verheffing der inlandtsche nijverheid nog „door kundige persoonen werken liet”, al drong zij aan op nieuwe besluiten tot het dragen van inlandsche stoffen, de zaken gingen er niet beter om. In Gelderland vroegen de veluwsche papierfabrikanten om rechten op buitenlandsch papier en lompen. In Utrecht werd vooral aangedrongen op bescherming der tabaksindustrie. In Overijsel jammerden de twentsche linnenfabrikanten over de verwaarloozing hunner belangen. In Stad en Lande vroegen de veenbazen om rechten op steen- en houtskool ten voordeele hunner turf. In Friesland verlangde men steun voor de kalkbranderijen. Allen te samen klaagden over achteruitzetting der nijverheid en te groote bevoordeeling van den handel in de voorgestelde plannen. Bovendien kwamen ook de grondbezitters op tegen den vrijen handel, die hunne belangen benadeelde, gelijk ook de veehouders vreesden voor buitenlandsche mededinging; de graanhandel zelf dreigde bij invoering der drawbacks met hoogere graanprijzen. Ieder zag zijn eigen belang aan voor dat van het algemeen en eischte erkenning voor dat belang. Het bleek, al „resterde” er ook, volgens mededeeling der Prinses in 1753, bezwaar „omtrent maar een point, waarin reeds genoegzaam alle de leeden met den anderen convenieeren” ³⁾, toch te bezwaarlijk om de belangen van handel en nijverheid met elkander te verzoenen en vooral om, zonder ingrijpende hervormingen in den

1) De Koopman, III, blz. 258 vlg.

2) Luzac, Hollands Rijkdom, III, blz. 78 der Bijlagen.

3) ib., blz. 79. Vgl. De Beaufort, Geschiedk. Opstellen, I, blz. 160 vlg.

staat, de admiraliteiten aan andere inkomsten te helpen dan die, welke zij door de voorgestelde hervormingsplannen zouden hebben verloren; de „grijze praktijk der voorouderen” won het van de „luchtig op een zandgrond opgeslagen” nieuwe denkbeelden.

Op eene groote vergadering van de gecommitteerden der admiraliteitscolleges in Den Haag (Maart 1754)¹⁾ werd na „langdurige en taedieuse besogne” eindelijk besloten om een „gelimiteerd portofranco” voor te stellen, waarbij de uitgaande rechten op enkele goederen bestaan bleven en slechts betrekkelijk weinige van inkomend recht werden bevrijd; bovendien zou een en ander slechts voor zeven jaren gelden. Maar het met veel moeite en na lang gehaspel verkregen ontwerp, dat 284 artikelen behelsde met een bijgevoegd tarief, een reglement op de scheepsmaat en een op het transitief van geverfde wolstoffen en dat in December aan de Staten-Generaal werd aangeboden, heeft het niet verder dan tot dit college gebracht: het bleef liggen, zonder dat er ooit over is beraadslaagd. Zoo kwam van het gansche plan der invoering van volledig of gelimiteerd portofranco of zelfs van een ingrijpende tariefherziening niets en bleef de handel in de Republiek gevestigd op dezelfde grondslagen als voorheen, al waren velen overtuigd, dat aan die grondslagen veel te verbeteren viel. Maar de weldra weder toenemende handelsbloei maakte het nemen van buitengewone maatregelen voorschijns minder noodzakelijk.

Met de nijverheid ging het intusschen voortdurend bergaf. Men berekende omstreeks 1770²⁾, dat in de laatste dertig jaren niet minder dan 22000 arbeiders uit gebrek aan werk het land hadden verlaten; te Leiden waren van de 80 lakenfabrieken in 1735 zestien jaren later meer dan de helft verdwenen en het aantal nam voortdurend af; in 1757 alleen verlieten 60 huisgezinnen die stad om in Spanje de lakenfabricage voort te zetten. De haringvisserij zag een achteruitgang van 235 haringbuizen in 1750 tot 149 in 1770 en dat nog wel terwijl in Frankrijk eenige jaren lang, tijdens den zeeoorlog met Engeland, de nederlandsche haring vrij was toegelaten; de nieuwe deensche haringvaart begon de onze ernstig te benadeelen¹⁾. De walvischvaart kon met de opbrengst der visscherij alleen hoe langer hoe minder

1) De Beaufort, I.I. blz. 166 vlg.

2) De Koopman, III, blz. 264.

hare kosten goedmaken en zocht steeds meer hare winst in den oogluikend toegelaten handel op Groenland en de noord-amerikaansche kusten.

Niet anders ging het met de groote compagnieën. Al bleven enkele verbeteringen van Van Imhoff stand houden, de hoofdzaak van zijn hervormingsstelsel, de invoering van vrijen handel, werd losgelaten en zijn opvolger Mossel plaatste zich weder op het koopmansstandpunt: „de Compagnie is een gedistingueerd koopman en daarom moet hare handel een gedistingueerde, geprivilegieerde handel zijn en moet zij gedistingueerde en geprivilegieerde artikelen voor zich behouden”²⁾. Hij verbood dan ook de vaart tusschen Ceilon en de Molukken, vernietigde de handelsvereniging voor Sumatra's westkust, weigerde den handel op China te heropenen en toonde zich beschroomd om de landsheerlijke rechten der Compagnie te handhaven, omdat zij immers „als koopman moest betalen wat zij als landsheer verteerde”. Zoo eindigde de hervormingsperiode ook hier en bleef men ook hier bij het oude. Alleen gelukte het Mossel, schoon de onmacht der Compagnie om met wapengeweld de orde in het rijk van Mataram te herstellen duidelijk aan het licht kwam, door handig gebruik te maken van de oneenigheden tusschen de opstandelingen dezen te verdeelen en op die wijze ten slotte toch het aanzien der Compagnie te redden. Gesteund door den bekwamen gouverneur van Java's Oostkust, Nicolaas Hartingh, gelukte het hem eindelijk den oproerigen Mangkoeboemi te bewegen zich als sultan van Djogjakarta tevreden te stellen met het bezit van de helft der deerlijk verwoeste javaansche bovenlanden van het oude rijk van Mataram en wel als leen van de Compagnie; de andere helft bleef aan den Soesoehoenan van Soerakarta als een gebied hem „uit gunst” door de Compagnie „ter beheering” afgestaan. Het traktaat van Ganti van 13 Februari 1755 bracht zoo geheel Java onder de opperheerschappij der Compagnie, die thans met steun der beide van haar afhankelijke vorsten erin slaagde om de laatste sporen van het verzet te doen verdwijnen. Maar deze vergrooting van macht bracht geen inwendige verbetering aan en zoowel Mossel als zijne opvolgers stelden zich tevreden met de weldra in Indië algemeen gehoorde leus: „het zal mijn tijd

1) Beaujon, I.1.

2) De Jonge, Opkomst, X, blz. LXIII.

wel uithouden". En de leiders der Compagnie in het vaderland dachten er niet anders over: leening op leening moest de Compagnie in staat stellen hare verplichtingen na te komen en de schandelijkste misbruiken waren en bleven rijke bronnen van welvaart voor bewindhebbers en ambtenaren ... alles zoo lang de kruik nog niet berstte.

In West-Indië ging het iets beter. De door prins Willem IV ook voor Suriname aangekondigde maatregelen tot verbetering, in de eerste plaats door verzekering der veiligheid van de plantages tegenover de rooverijen der steeds aangroeiende menigte boschnegers, tegenover de herhaalde slavenopstanden op de plantages zelve, hadden wel geen voortgang, terwijl de „cabale", die het den bekwamen gouverneur Mauricius het leven zuur had gemaakt, ook den bekwaaamsten van diens opvolgers, Crommelin, niet spaarde; de aandeelhouders der „Groote Societeit" waren tevreden met hunne procenten en bekommerden zich weinig om het overige. Toch gelukte het Crommelin de kolonie tot steeds grooter bloei te brengen en het aantal der plantages te doen toenemen. In Essequibo en Demerary ging onder den energieken Storm van 's Gravesande de toestand insgelijks vooruit, zoodat men er omstreeks 1770 respectievelijk meer dan 70 en 130 plantages telde, in Essequibo suiker en katoen, in Demerary suiker en koffij in groote hoeveelheden opleverend¹⁾. Berbice, hoewel slecht beheerd²⁾, ging insgelijks in productie aanzienlijk vooruit; de vestiging aldaar van de Hernhutters of Moravische broeders in 1738 had een gunstigen invloed op de houding der Indianen, maar ook hier werd de kanker der slavenopstanden en oorlogen met de weggelooopen negers niet door krachtige maatregelen beperkt. Zoo werden deze koloniën weldra de voordeeeligste nederzettingen buiten Europa, al liet hare toekomst veel zorgen over en bleef alles ook hier bij het oude.

Evenmin werd er veel gedaan aan de uitvoering van de plannen tot hervorming en verbetering van leger en vloot. De vooral in den beginne minder gunstige onderlinge verhouding van de Prinses tot het thans opgetreden legerhoofd, den hertog van Brunswijk, speelde ten opzichte van het eerste daarbij een rol; de Prinses wekte de

1) Netscher, Geschiedenis van Essequibo, Demerary en Berbice, blz. 130.

2) ib., blz. 182.

ergernis van dien vorst door haar buiten hem om¹⁾ in Dec. 1752 ingediend voorstel aan de Staten van Holland om de troepen aanzienlijk te verminderen en een aantal bezuinigingen in te voeren, die inderdaad van beteekenis waren, daar zij 1½ millioen per jaar besparing zouden opleveren. Het voorstel werd aangenomen en de hertog schikte er zich in, maar het bleef er ook bij, al was nu voortaan ten minste de geregelde betaling der kleine overblijvende troepenmacht verzekerd en werd een einde gemaakt aan het feit, dat van de 50000 man, waaruit zoogenaamd het leger bestond, misschien de helft aanwezig was²⁾. Aan hervorming en verbetering der vloot werd niet gedacht, al spoorde de Prinses nu en dan de admiraliteiten aan om den handel beter te beschermen, vooral tegen de weder, in weerwil van een in 1752 met Marocco gesloten vrede na veertigjarigen krijg, toenemende algerijsche rooverijen³⁾. Een formeele oorlogsverklaring van Algiers in 1755 opende een tijdperk van openlijken oorlog met dien machtigen roofstaat. Op aandrang der Prinses, die zelve haar woord gaf voor de betaling der onkosten door de admiraliteiten van Amsterdam en de Maas, werd een deel van de opbrengst der „liberale gift” van 1747 uit Oost-Indië voor de uitrusting van een eskader van acht schepen bestemd, dat onder den schout-bij-nacht Boudaen de koopvaart in de Middellandsche Zee moest beschermen en die taak dan ook gelukkig volbracht evenals in het volgende jaar en in 1757 dergelijke eskaders onder Wassenaer en Sels, zoodat de dey van Algiers zich genoodzaakt zag vrede te sluiten. Zoo bleek duidelijk, dat, al bleven hervormingen uit, met de vloot toch nog wel iets meer te doen viel dan in de laatste jaren geschied was; maar van een aan de beteekenis van de Republiek als zeemogendheid geëvenredigde zeemacht was geen sprake, nu zoo min als in die jaren, en van de groote plannen van admiraal Schrijver „tot redres van de vervallen zeedienst en zeemagt” kwam weinig meer dan pamfletschrijverij ervoor en ertegen⁴⁾.

De hoofdfout, ten deele reeds in de dagen van prins Willem IV begaan was, dat aan de hervorming van het staatsbestuur niet met den noodigen ernst werd gedacht. Van een werkelijken regeeringsraad

1) Nijhoff, blz. 29. Vgl. Hardenbroek, I, blz. 83.

2) Hardenbroek, I, blz. 81.

3) De Jonge, Zeewezen, IV, blz. 305.

4) Knuttel, Catalogus, IV, n°. 18538 vlg.

reeds door Slingelandt gewenscht en door Bentinck herhaaldelijk den Prins aanbevolen, was geen sprake meer; alleen voor de buitenlandsche zaken ging de Prinses voort met zich te bedienen van de „conferentie”, waarin naast den raadpensionaris en den griffier nog de Bentincks en De Larrey zitting hadden; voor de binnenlandsche liet zij zich voornamelijk leiden door de raadgevingen van onwaardige gunstelingen, die welhaast de overtuiging vestigden, dat aan haar hof alles voor geld te koop mocht heeten ¹⁾. De onbeteekenende veranderingen, door den Prins in de regeeringskringen van stad en land gemaakt, hadden den geest dier kringen niet kunnen verbeteren. De gunst of ongunst van het hof of van den met de hofkabaal samenwerkenden leider der regeering in gewest of stad besliste thans in de meeste gevallen over de vacatures die zich in de regeeringscolleges opdeden; intrige was het hoofdmotief, waardoor de keuzen werden geleid ²⁾. De oude correspondentiën, conventiën en ligues staken in de steden het hoofd weder op, de oude kabalen en twisten van persoonlijken aard, uitingen der factiezucht in haren kleingeestigsten en onoogelijksten vorm, lieten zich weder overal gelden, de alom heerschende verwarring en intrigegeest deed velen van de beste regeeringsleden zich uit de zaken terugtrekken of ten minste zich voorloopig op den achtergrond houden. In Overijsel vooral vertoonden zich bedenkelijke teekenen van ontbinding bij den hier weder opkomenden strijd tusschen stadsmagistraat en meente, welke laatste te Zwol zelfs verklaarde te wonen in een stad, die „niemand boven zich erkende als God alleen”.

Het bewind der Prinses, die men als vreemdelinge nog minder meende te moeten ontzien dan haren gemaal, wekte weldra algemeene ergernis en deed overal partijschap tegenover haar opkomen, die de voortdoring van haar gezag ernstig bedreigde. Reeds begon in Friesland een voor de rechten van den jongen stadhouder dreigend verzet op te komen tegen de militaire jurisdictie, den regenten van ouds een doorn in het oog wegens den inbreuk daardoor gemaakt op hunne rechterlijke bevoegdheid en ook bij het over het algemeen van militaire zaken weinig gediende volk gehaat. Zij was er door den Prins in 1746 tegen den zin van het gewestelijke Hof op grond eener

¹⁾ Hardenbroek, I, blz. 76.

²⁾ *ib.*, *passim*.

resolutie van de Staten gehandhaafd, maar de Prinses wist den opkomenden storm nog door eene nieuwe staatsresolutie van 1753 te bezweren, hoewel het verzet slechts bleef sluimeren om later weder met kracht op te treden. Ook in Holland werd in 1754 op opheffing der militaire jurisdictie aangedrongen. Reeds begonnen de pamfletten te Amsterdam tegen de Prinses een beleedigenden toon aan te slaan zonder dat de amsterdamsche regeering zich er iets van aantrok, zoodat de Prinses, op reis naar Friesland, de groote stad vermeed. Die regeering toch had zich reeds in 1752 van het vier jaren te voren opgelegde juk weten te bevrijden en de „recommandatie” der Prinses bij de magistraatskeuze niet meer gevolgd. Wel hield de Prinses nog het recht aan zich en benoemde herhaaldelijk tot schepenen personen, die door burgemeesters in de nominatie niet waren „aangestipt”, maar de meerderheid verbond zich door eene krachtige „correspondentie” tot handhaving der burgemeesterlijke oppermacht, „alsoo de macht der stadt daerdoor bestaet”, tegenover de dreigende oppermacht van het „eminente hoofd”, waardoor de „previlegiën, rechten en gerechtigheden” der stede zouden komen te vervallen. Zoo bleef de amsterdamsche regeering in de oppositie in weerwil van het verzet daartegen van enkele nog invloedrijke „achtenveertigers”¹⁾.

Het ontbrak intusschen niet aan waarschuwingen van allerlei aard tegen den loop der zaken. Bentinck schroomde niet in zijne gesprekken met de Prinses haar de bestaande gevaren onder het oog te brengen; De Larrey deed bemiddelend zijn best om de nadeelen te verzachten; Brunswijk liet zich de aanvankelijke achteruitzetting aanleunen op hoop van beter dagen. De woede van het amsterdamsche volk tegen het lijk van den als stadhoudersgezind bekenden Daniël Raap op den 15^{den} Januari 1754 was niet alleen gericht geweest tegen den voormaligen Doelist maar ook tegen den aanhanger der stadhouderlijke regeeringswijze, die tot zooveel teleurstelling aanleiding had gegeven. Naast een aantal, grootendeels vuilaardige schimpschriften, spotverzen en spotprenten²⁾ verscheen dan ook spoedig een geschrift van zekeren A. v. K., in wien men den leidschen stadhoudersgezinde Elie Luzac meende te herkennen, onder den titel: „het gedrag der stadhoudersgezinden verdedigt”³⁾,

1) Elias, De Vroedschap van Amsterdam, blz. CLVI vlg.

2) Vgl. Knuttel, Catalogus, IV, n°. 18421 vlg.

3) ib., n°. 18414 vlg., n°. 18475.

waarin de noodzakelijkheid van het stadhoudelijk bewind en zijn groote voordeelen boven de in 1748 verwijderde regentenheerschappij werd aangetoond tegenover de vervolgingen en aanklachten, waaraan de stadhoudersgezinden en het stadhoudelijke geslacht weder werden blootgesteld. Schepenen van Amsterdam lieten het boekje met nog een ander, dat er tegenin ging, als „seditieus” en „lasterlijk” openlijk verbranden, hetgeen niet belette, dat de anonieme auteur, op wiens ontdekking een hooge premie was gesteld, zich over zijn geschrift verantwoordde en het in het volgende jaar aanzienlijk vermeerderd opnieuw liet verschijnen, ditmaal zelfs het opdragend aan „die van den gerechte” van Amsterdam. De nieuwe uitgave scheen wenschelijk om opnieuw een tegengif in te geven tegen „de zucht welke men in sommigen bespeurt om het volk een haat tegen het Doorluchtig Huis van Oranje, en die dezelve toegedaan zijn, in te blazen” en verdedigde met talent wat in 1747 was gebeurd. Maar dat het wenschelijk scheen te waarschuwen tegen de „duizenden van stadhouders” uit den stadhouderloozen tijd, bewijst, dat de ontevredenheid de nog zoo kort ingestelde regeeringswijze ernstig bedreigde en dat de oude partijchap krachtig begon te herleven.

Dat de zaken op die wijze ellendig gingen en de Republiek binnen- en buitenslands alle aanzien verloor, behoeft geen betoog. De hofkabaal toonde onder leiding van De Back en Van Haren sterke neiging om zich met Frankrijk en Pruisen op goeden voet te stellen en de oude verbintenis met Engeland en Oostenrijk te laten varen. De na den vrede van Aken te Parijs begonnen onderhandelingen over het herstel der voor de belangrijke scheepvaart op Frankrijk gunstige bepalingen van 1739 waren daarbij in de eerste plaats van belang. Maar de weinig toeschietelijke houding der hollandsche regenten tegenover den franschen gezant maakte de fransche regeering minder dan ooit geneigd om in de vooral door De Larrey gevoerde onderhandelingen iets toe te geven, al liet men te Parijs niet onduidelijk doorschemeren, dat gunstige bepalingen de prijs konden zijn voor nauwere staatkundige betrekkingen met Frankrijk. Bentinck waarschuwde de Prinses daarvoor, erop wijzend, dat de van ouds tot Frankrijk geneigde regentenpartij, die in het begin van den Successieoorlog zooveel werkzaamheid had ontwikkeld, op verre na niet verdwenen was maar nog heimelijk voortwerkte, terwijl de voor het

„oude systeem” van het bondgenootschap met Engeland gevoelenden zich lang niet genoeg aaneensloten¹⁾.

Van belang was in dit opzicht de vraag, hoe het gaan zou met de door de Franschen geslechte barrièrevestingen — alleen Namen had nog werkelijk muren en wallen — die nog altijd in een treurigen toestand verkeerden, zoodat Oostenrijk op dien grond weigerde de achterstallige subsidiën aan te zuiveren²⁾. De fransche gezant in Den Haag, De Bonnac, deed zijn best om het meermalen voorgenomen herstel der Barrière te beletten en vond een krachtigen steun in enkele franschgezinde leden der regentepartij, weldra ook bij Amsterdam, zoodat de onderhandelingen daarover met het hof van Weenen, dat de Barrière op zichzelf als eene vernedering beschouwde en voor de aanhoudende klachten uit België een open oor had, weinig voortgang hadden. Een groote commissie, samengesteld uit belgische, engelsche en hollandsche heeren, kwam wel te Brussel bijeen (Mei 1752) maar geraakte niet tot een eenigszins bevredigend resultaat. Eindelijk ging Bentinck in den winter van 1752 op 1753 de zaak bespreken in samenwerking met den staatschen gezant te Brussel, Willem van Haren; maar weldra werd het hen duidelijk, dat de oostenrijksche regeering bij het eventueel sluiten van een nieuw Barrière-tractaat ook trachten wilde de belemmeringen voor handel en nijverheid der gewesten van het Zuiden, in verband daarmede aan de Zuidelijke Nederlanden opgelegd, en de klachten over machtsoverschrijding door de bevelhebbers der garnizoenen en over bemoeilijking van den katholieken godsdienst in de barrière-steden weg te nemen; een nieuw handelstractaat met de zeemogendheden werd door haar aan Bentinck en Van Haren voorgelegd en Bentinck toonde zich niet ongeneigd daarop in te gaan, begeerig als hij was om het oude bondgenootschap zoo lang mogelijk te handhaven. Maar de hollandsche handel, door Amsterdam's regeering geleid, wilde er niets van weten en Bentinck, die juist in dien tijd ten gevolge van langdurige oneenigheden met zijne vrouw, Sophia van Altenburg, naar algemeene bekendheid in geldelijke ongelegenheid verkeerde, werd zelfs openlijk beschuldigd van omgekocht te zijn.

1) Nederl. Rijksarchief, I, blz. 51 vlg.

2) Nijhoff, blz. 47. Vgl. Hubert, *Les garnisons de la Barrière* (Brux. 1902 p. 282 suiv.; Gachard, *Histoire des Pays-Bas*, p. 527 suiv.

Ook de Prinses, die persoonlijk Bentinck wantrouwde, wilde er niet van hooren en zoo bleven de onderhandelingen slepen, terwijl de in 1751 opgetreden engelsche gezant in Den Haag, de stuursche sir Joseph Yorke, niet de man was om ze met handigheid te helpen voeren. Daarentegen muntte de nieuwe fransche gezant, D'Affry, die evenals vroeger D'Avaux sedert zijne komst in 1755 de nauwste betrekkingen met een aantal franschgezinde regenten onderhield — wat zijn voorganger, De Bonnac, nog weinig gelukt was 1) — uit in handige staatsmanskunst. En de Van Hoey's en de Wasse-naer's bleken hunne oude gezindheid nog niet te hebben opgegeven; Boreel, Meerman en Hasselaer te Amsterdam, Van Rechteren in Overijsel, D'Ablaing in Utrecht, Brouwer in Gelderland, Van Haren in Friesland toonden zich ontvankelijk voor de tegemoetkomingen van fransche zijde. Zoo bleef de Barrière nog in stand maar zonder dat de vestingen in eenigszins bevredigenden staat werden hersteld.

Terwijl onze staatslieden het „oude systeem” zoo nog tot grondslag van hun politiek namen, ja Bentinck zich daarmede geheel vereenzelvigd had en de handhaving ervan als zijn levensdoel beschouwde 2), was dit systeem reeds ver op weg om te gronde te gaan. De strijd tusschen Maria Theresia en Frederik II van Pruisen, waarin zij ook tegenover Frankrijk lang te vergeefs de ten slotte onvoldoend gebleken hulp der met haar verbonden zeemogendheden had gevraagd, deed haar tot toenadering tot Frankrijk besluiten. Zij deed dit op aandrang vooral van den leider harer diplomatie Von Kaunitz, die, nadat in 1750 een eerste poging om het met Frankrijk eens te worden mislukt was, op 1 Mei 1756 zijne plannen met succès bekrond zag door een te Versailles tusschen Oostenrijk en Frankrijk gesloten verbond. De Barrière was sedert een ware bespotting der bestaande verhoudingen.

Die plotselinge omslag in de algemeene europeesche politiek, bekend onder den naam van „le renversement des alliances”, gaf een harden stoot aan de grondslagen, waarop sedert langer dan een halve eeuw de buitenlandsche staatkunde der Republiek was gevestigd 3). Aan het „oude systeem”, dat door Willem III was

1) Vgl. Colenbrander, De Patriottentijd, I, blz. 46 vlg., 367 vlg.

2) Nijhoff, blz. 43.

3) Vgl. over de gevolgen daarvan voor de Republiek vooral de studie van Bourguet in Revue Historique, t. 81 en 82, getiteld Le Duc de Choiseul et la Hollande.

gegrond, waaraan door Heinsius en Slingelandt met alle macht was vastgehouden, dat ook door Willem IV was gevolgd, op nieuw bevestigd als het scheen door de overkomst van den bij Maria Theresia in hooge gunst staanden oostenrijkschen veldmaarschalk Brunswijk naar de Republiek, was met dien omslag een plotseling en voor onze staatslieden volkomen onverwacht einde gemaakt. Volkomen onverwacht, daar nog tot het laatst toe de oostenrijksche diplomatie ook Brunswijk, wiens gansche positie in de Republiek met het „oude systeem” onverbrekelijk scheen samen te hangen, van den voorgenomen nieuwen koers onkundig liet.

Het nieuwe verbond was intusschen van fransche zijde niet gesloten om Maria Theresia te helpen tegen den doodvijand harer monarchie, den koning van Pruisen, maar voornamelijk om het in Januari gesloten verbond tusschen Engeland en Pruisen, dat, bij de oude betrekkingen tusschen Engeland en Oostenrijk en het bestaan van een pas gesloten engelsch-russisch verdrag, de kern had kunnen worden van een nieuwe europeesche alliantie tegen Frankrijk, onschadelijk te maken en zich te vrijwaren voor een aanval van de landzijde.

De betrekkingen tusschen Frankrijk en Engeland waren in den laatsten tijd zeer gespannen geworden ten gevolge van de moeilijkheden tusschen beide natiën in Azië en Amerika. De fransche koloniale politiek had zich vooral na den vrede van Aken krachtig doen gelden. In Voor-Indië was de bekwame fransche administrateur Dupleix met goeden uitslag bezig den franschen invloed tegenover den engelschen omhoog te brengen. Van Canada uit werden pogingen gedaan om door een postenketen door het Ohiodal deze belangrijke fransche bezitting ten noorden van de engelsche koloniën aan de kust vast te knoopen aan Louisiana, de andere fransche kolonie ver in het zuiden aan den mond der Mississippi, en zoo de engelsche koloniën af te sluiten van het onafzienbare amerikaansche binnenland. Op de westindische eilanden heerschte een scherpe concurrentie tusschen de beide mogendheden, die elkander het recht op verschillende daarvan betwistten. In oostelijk Afrika waren de eilanden Bourbon en Mauritius, in verband met de nog niet vergeten oude vestiging op Madagascar, voor Frankrijk posten op den weg naar Indië. De fransche zeehavens bezaten thans door dat alles een bloeienden kolonialen handel, gesteund door eene zich krachtig ontwikkelende

scheepsmacht, die de onrust van Engeland gaande maakte. Engeland, weldra door den krachtigen en genialen staatsman William Pitt geleid op den weg naar de algemeene heerschappij ter zee tot steun van zijne toenemende handelsmacht, was dan ook vast besloten den opkomenden mededinger te verpletteren en reeds in 1755 begon de krijg feitelijk in Amerika; een engelsche vloot begon de fransche koopvaarders op te vangen en liet zelfs fransche oorlogschepen niet ongemoeid. In den voorzomer was de groote zeeoorlog tusschen de beide mogendheden een feit.

Die zeeoorlog was voor de Republiek, zoo nauw met Engeland verbonden, een uiterst zorgelijke zaak: de traktaten met Engeland, letterlijk opgevat, zouden haar dwingen zich op Engeland's zijde te stellen. En de landkrijg, waartoe Pruisen, tegen hetwelk ook Rusland en Saksen-Polen zich thans met Oostenrijk verbonden hadden, ten einde niet overvallen te worden in Augustus zelf het initiatief nam, kon haar evenmin onverschillig blijven. Maar wat zou de Republiek met haar ontwricht leger en hare ontredderde vloot zich mengen in een krijg, waarin de grootste legers en de machtigste vloten der wereld tegenover elkander zouden staan? Weerloos stond zij tegenover ieder, die het gewaagd zou hebben haar aan te vallen. Dat dit in werkelijkheid niet gebeurd is, lag vooral aan de vrees, dat hare geldmacht den tegenstander in zulk een geval tot steun zou verstrekken, meer nog dan aan de wisselende oorlogskans. Onzijdigheid was de algemeene wensch in den lande¹⁾, al sloeg men met sympathie voor den bedreigden Frederik den ongelijken krijg tusschen den protestantschen Pruisenkoning en de meerendeels katholieke mogendheden gade, al gunde men aan den anderen kant zijn bondgenoot, den engelschen mededinger op de wereldmarkt, wel een gevoeligen slag. Onzijdigheid eischte vooral de handel, die hoopte op groote voordeelen voor de staatsche kooplieden als tusschenpersonen tusschen de oorlogvoerenden. Onzijdigheid eischte volgens Steyn en Hop, de leiders van het financieel beheer, ook de financieele toestand der Republiek: zelfs in het vermogende Holland, dat altijd de onmachtige of onwillige landprovinciën door voorschotten en leeningen te gemoet was gekomen, werd vermeerdering van bestaande lasten ondoenlijk en invoering van nieuwe ondenkbaar geacht, ja eerder ontheffing als een gebiedende

1) Nijhoff, blz. 57/8.

eisch van den toestand aangemerkt; en vooral in Holland gold Steyn's grondstelling, dat „eene goede staatkunde moet worden onderschikt aan die van Financie”¹⁾. Frankrijk, dat aan den Rijn en in Hannover dacht te opereeren, verlangde niets liever en D'Affry onderhield zorgvuldig zijne betrekkingen met sommige leidende staatslieden en de invloedrijke hofpartij, ook door het gul uitdeelen van ridder-titels aan aanzienlijke regenten. Maar Engeland begeerde, dat de Republiek zich zou houden aan de oude traktaten, die haar bij een aanval op dat land verplichtten tot hulp met 6000 man troepen en 20 schepen, en Oostenrijk drong van zijn kant ernstig op deelneming in zijne nieuwe alliantie aan, ofschoon Brunswijk volstrekt weigerde in die richting mede te werken gelijk hij trouwens ook weigerde om over een engelsch-pruisisch legerkorps aan den Rijn het bevel te voeren²⁾. Zoowel de Prinses, die overigens persoonlijk den koning van Pruisen genegen was, als de raadpensionaris Steyn, die met Amsterdam tot iederen prijs den oorlog wilde vermijden, waren gelijk Brunswijk en bijna alle andere staatslieden in de Republiek van meening, dat deze ten slotte, als het onvermijdelijk was, met Engeland moest samengaan maar liever zoo lang mogelijk de meest volstreckte onzijdigheid in acht moest nemen; ook Bentinck, wiens invloed intusschen zeer daalde, nu het „oude systeem” vervallen was, dacht niet anders. Reeds begon de pers hare taak te vervullen en de openbare meening voor te bereiden; de beide partijen gingen elkander met pamfletten te lijf en betoogden om strijd de wenschelijkheid of onwenschelijkheid van aansluiting bij een der partijen. Maar over het algemeen bleef de onzijdigheid het aangeprezen redmiddel. De bekwame geschiedschrijver Wagenaar betoogde in een geruchtmakende serie van brochures, die anoniem verschenen en door de engelschgezinde publicisten Lafargue en Leclercq heftig bestreden werden, dat de Republiek volstrekt niet tot hulp aan Engeland verplicht was³⁾. Op D'Affry's voorzichtige aanvraag in Februari 1756 aangaande de partij, door de Republiek te kiezen,

1) Vgl. vooral zijne uitgebreide Memorie over de financiën van Holland (ms. 7918, Rijksarchief), uit het jaar 1755, waarin een belangrijk historisch overzicht over de wording der Hollandsche schuld.

2) Nijhoff, blz. 59 vlg.

3) Vgl. Knuttel, Catalogus, IV, n°. 18508 vlg.

werd officieel nog vrij fier geantwoord¹⁾, dat de Republiek onzijdig begeerde te blijven, mits de oorlog niet naar Engeland zelf werd overgebracht en in de hoop dat de wel ontmantelde maar toch nog, ten minste te Namen, van zwak staatsch garnizoen voorziene barrière en het staatsche grondgebied in het algemeen van fransche zijde zou worden ontzien. Aan Yorke, die met het oog op de fransche toerusting en eenige dagen later aandrang op levering der 6000 man, waarvoor Engeland, dat thans nog niet van de 20 verplichte oorlogschepen sprak, onmiddellijk de benoodigde transportschepen zou zenden, werd na een scherp en dreigend verhoor van D'Affry daartegen vreesachtig en in diepe verlegenheid geantwoord, dat men stipte onzijdigheid in acht zou nemen „onverminderd de alliantien”, terwijl men ondershands aan Yorke vroeg, of men de hulp zou kunnen nalaten zonder Engeland al te zeer te kwetsen. De engelsche gezant berichtte nu, dat zijne regeering bereid was voorloopig van den eisch af te zien en deed de reeds te Hellevoetsluis verschenen transportschepen terugkeeren. Maar Engeland vergaf de bedekte weigering niet en dreigde sedert herhaaldelijk met de intrekking der aldus geschonden traktaten.

De gevolgen dezer zwakheid bleven niet uit. Terwijl Frankrijk, de onzijdigheid der Republiek verkiezend boven hare aansluiting bij de tegenpartij, zich zeer voldaan toonde over de slappe houding der Republiek en ter belooning haren handel aanstonds door gunstige bepalingen bevoordeelde, begon Engeland met het opbrengen en daarna met de gerechtelijke prijsverklaring van staatsche schepen, die „contrabande” voerden of heetten te voeren²⁾. Het viel trouwens niet te ontkennen, dat vele nederlandsche kooplieden ten opzichte van den handel op de fransche eilanden in West-Indië gereede aanleiding tot dergelijke praktijken gaven. Die handel, totnogtoe van weinig beteekenis, begon zich sedert den oorlog, nu de toegang tot alle engelsche koloniën in Amerika gesloten was, onder begunstiging der fransche regeering zeer krachtig te ontwikkelen en Engeland kon niet toelaten, dat

1) Vaderl. Historie, XXII, blz. 253. D'Affry spotte, dat het scheen alsof de Republiek nog 650000 man en 80 schepen had (Groen van Prinsterer, Handboek, blz. 527).

2) Vaderl. Hist., blz. 259 vlg.

zijne tegenpartij aldaar werd voorzien van allerlei artikelen, die de voortzetting van den krijg mogelijk maakten. Ook de handel op de fransche kusten zelve gaf reden tot gewettigde klachten van engelsche zijde, want het was een feit, dat menig nederlandsch handelsvaartuig eene lading voerde, die niet met de bepalingen omtrent den geoorloofden handel bij een oorlog tusschen andere mogendheden was overeen te brengen, hetgeen ook van de zijde der kooplieden niet ten eenenmale ontkend werd ¹⁾. Engelsche kapers, die de zeeën als bevolkten, vielen overal de staatsche schepen lastig en brachten ze bij menigte op; ook engelsche oorlogschepen deden hetzelfde. Hevige klachten volgden van staatsche zijde, ook over den langzamen gang van zaken bij de engelsche prijsgerechten, maar noch deze klachten noch nieuwe reglementen van de Staten-Generaal over de behandeling van vreemde oorlogschepen en kapers konden den toestand afdoende verbeteren. Aan de andere zijde aarzelden de admiraliteiten om konvooi te verleen tot bescherming van den handel tegen alle aanranding, ten deele uit vrees voor moeilijkheden ter zee gelijk die tot den eersten engelschen oorlog hadden geleid, ten deele uit gebrek aan fondsen, daar zij tot over de ooren in de schulden zaten en aan alles behoefte hadden. Bovendien drong Frederik II bij de nadering der Franschen door België, op welks neutraliteit te vergeefs door de Republiek werd aangedrongen, aan op bezetting zijner vestingen Wesel en Kleef door staatsche garnizoenen; men had reeds over schending der staatsche grenzen in het land van Overmaas te klagen en de in Hannover en aan den Rijn gevoerde krijg dreigde zich tot aan het staatsche grondgebied uit te strekken. De Republiek willigde uit vrees daarvoor in 1757 zelfs den doortocht van fransche oorlogsbehoefden door Namen en Maastricht in en liet toe, dat fransche troepen Oostende en Nieuwpoort bezetten.

Zoowel te land als ter zee moest gezorgd worden tegen gewelddadigheden van de oorlogvoerende partijen en konden ieder oogenblik bezwaren voorkomen. En dat deze vrees niet overbodig mocht heeten, blijkt uit menige beweging der fransche en pruisische legers in de richting van de volstrekt openliggende oostelijke grenzen, telkens nog gelukkig door zegepralen der tegenpartij op een ander deel van het oorlogsterrein bijtijds gestuit.

¹⁾ Vgl. over een en ander de bij Knuttel, IV, n°. 18701—4 aangewezen pamfletten.

Natuurlijk moest nu de vraag rijzen, of niet tot handhaving der onzijdigheid zoowel leger als vloot dienden versterkt te worden: het eerste om voorbereid te zijn op alle mogelijkheden in geval van schending van staatsche rechten door Pruisen of Frankrijk, het laatste om behalve de engelsche kaperij ook de dikwijls met ruwheid gehandhaafde engelsche aanspraken op het recht van onderzoek der staatsche schepen te kunnen afweren. Vooral ter zee scheen een krachtig optreden noodig, daar fransche kapers uit Håvre en Duinkerken hun engelsche tegenpartij tot vlak onder onze kust nazaten, terwijl engelsche kaperschepen voortdurend in den omtrek onzer zeehavens kruisten en evenzeer gevreesd werden als vroeger die der Mooren. De hollandsche kooplieden begeerden natuurlijk sterke konvooen voor hunne koopvaarders en richtten zich telkens met krachtige vertoogen tot de Staten. En hoe weinig de Engelschen het goed recht onzer onzijdigheid erkenden, bleek herhaaldelijk, met name bij het geval van kapitein Johan Evertsen, den laatsten zeevoogd uit dit geslacht, die in Augustus 1756 met zijn schip eene koopvaardijvloot in het Kanaal begeleidend door een britsch eskader werd lastig gevallen en een groot deel der lading in engelsche handen moest laten¹⁾. Dit geval gaf eindelijk aanleiding tot een voorstel van Holland om zwaarder konvooen uit te rusten, waarop de Staten-Generaal in October eindelijk besloten 14 schepen met 4000 man als konvooiers in zee te zenden. Maar de admiraliteiten hadden geen geld om het bevel uit te voeren en zoo werd als buitengewone maatregel voorgeslagen het last- en veilgeld te verhoogen, hetgeen evenwel, bij den langzamen gang der staatsmachine, eerst in het begin van het volgend jaar door alle gewesten was toegestaan.

En Engeland liet het niet bij zijn eerste aanvraag om hulp volgens de traktaten, vooral sedert de zeeoorlog werkelijk begonnen was. Maar de engelsche vertoogen werden onbeantwoord gelaten op aandrang van Holland, dat de uitvlucht te baat nam, alsof Engeland eigenlijk in Amerika oorlog voerde, terwijl de traktaten alleen voor Europa zouden gelden. Het bleek intusschen, dat aan den bouw van de helft der reeds in 1741 toegestane 25 schepen nog niet begonnen was, terwijl de andere helft nog grootendeels op stapel

1) De Jonge, IV, blz. 323 vlg.

stond. De generale petitie voor 1757, als naar gewoonte door de Prinses en den Raad van State opgemaakt, wees dan ook ernstig op de „droevige laagte” der nog geen 30 schepen tellende zeemacht, zoodat de ondergang van handel en zeevaart voor de deur stond; de petitie voerde aan, dat, als men niet met ijver den aanbouw van schepen ter hand nam en de admiraliteiten niet van schulden ontlaste, het onmogelijk zou zijn tegelijk den handel en de kust te beschermen; zij stelde zelfs de mogelijkheid, dat, om geld voor de verdediging der kust te vinden, magazijnen, werven, schepen en geschut verkocht zouden moeten worden, uit de opbrengst de schulden zouden worden gedelgd, dan de in- en uitgaande rechten zouden worden afgeschapt en de bescherming van den handel eenvoudig aan de kooplieden zelf zou worden overgelaten.

Zoover was het met de staatsche zeemacht gekomen. Ook de vermeerdering van het leger werd in die merkwaardige generale petitie krachtig bepleit, tegelijk met de noodzakelijkheid om het tot op 33000 man gedaalde leger en de grensvestingen te versterken en de magazijnen te voorzien.

Het stuk maakte diepen indruk. Vier provinciën stonden in alle voorstellen toe, maar Zeeland verklaarde zich onvermogen en Holland en Friesland, de noodzakelijkheid tot vermeerdering der zeemacht beamend, weigerden die van het leger, als „niet bijzonder tot deze overweging behoorende”, goed te keuren, zoodat de zaak hangende bleef, daar de Prinses ten eenenmale weigerde de vloot te voorzien zonder ook voor het leger beschikkingen te maken. Met moeite brachten intusschen de verarmde admiraliteiten nog de in October verlangde 14 schepen in zee en die van de Maas en Amsterdam bouwden zelfs enkele oorlogsvaartuigen af om als konvooiers te dienen. Enkele van die schepen handhaafden de eer der vlag op voortreffelijke wijze maar zij waren veel te gering in getal om den wereldhandel onzer kooplieden op alle zeeën te beschermen. Van alle kanten kwamen klachten en becijferingen omtrent de reeds geleden verliezen, die op meer dan 12 millioen geschat konden worden bij een verlies van 56 schepen, die op Curaçao, St. Eustatius en de andere Antillen voeren¹⁾. Terwijl Holland, in weerwil der bezetting van Oostende

1) Vaderl. Historie, dl. XXII, blz. 392.

en Nieuwpoort door fransche troepen en herhaalde schending van staatsch grondgebied aan de Maas, de noodzakelijkheid van vermeerdering des legers bestreed en hierin door Friesland werd gesteund; terwijl Yorke namens Engeland luide klaagde over de werkzaamheid der Franschen in België onder medeweten der oostenrijksche regeering, begonnen nu de kooplieden van Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht, die zich reeds herhaaldelijk tot hunne stadsregeeringen hadden gewend, pogingen bij de Prinses zelve te doen. In het begin van Juni 1758 vervoegde zich een aantal hunner afgevaardigden ten hove en ontving de belofte van krachtigen steun, mits de Prinses de noodige bewijzen ontving. Deze werden haar in het laatst van Juli overhandigd door eene nieuwe deputatie, maar reeds te voren had de Prinses tweemaal een bezoek gebracht aan de hollandsche Statenvergadering en daar, krachtig door Brunswijk gesteund, aangedrongen op vermeerdering van leger en vloot onder ernstig beroep op de eischen van de eer zoowel als van de veiligheid van den staat. Holland besloot nu werkelijk tot het uitrusten van ... zes fregatten, en deze nog wel grootendeels op kosten van den handel zelf, daar de geldmiddelen der admiraliteiten door de uitrusting der 14 schepen van het vorige jaar geheel uitgeput waren; de landprovinciën verlangden evenwel daartegenover eene vermeerdering van het leger met 13000 man. Zoo kwam men eigenlijk geen stap verder en intusschen namen de verliezen ter zee toe. Het gehaspel met Engeland hield niet op en de vertoogen van den staatschen gezant te Londen, Hop, werkten weinig uit; zijn beroep op de traktaten maakte al even weinig indruk als zijn opgeschroefd dreigen met „kragtdaadige voorzieningen” tegen de gepleegde geweldenarijen.

Intusschen begon de oorlogstoestand zich te doen gevoelen in de armoede der gezinnen van in Engeland opgehouden schepelingen, in stilstand van sommige in hun uitvoer getroffen bedrijven, in zware verliezen door sommige kooplieden geleden. Nogmaals wendden zich de kooplieden tot de Prinses, hopen de door hare tusschenkomst hetzij van George II, haren vader, hetzij van de Staten iets te zullen verkrijgen, en boden haar bij de derde audiëntie in November nieuwe verlieslijsten aan, die bij de reeds aangegeven 12 millioen nog 13 millioen aan verliezen door het opbrengen van niet minder dan 60 staatsche schepen in Engeland sedert Augustus hadden te vermelden; zij klaagden luid over de vermindering der

bescherming van wege den Staat. De Prinses, wanhopig over den toestand maar niet gezind om alleen de vloot te versterken, verklaarde gedaan te hebben wat zij kon. Zij vroeg ontstemd: „wat wilt gij dat ik zal doen?” en verzocht nog eenige weken geduld om de werking van hare nieuwe vertoogen te Londen af te wachten, terwijl zij intusschen een konvooi voor Curaçao en St. Eustatius beloofde en de hoop uitsprak weldra meer te kunnen doen. Maar het bleek weldra uit overgeleverde engelsche brieven en uit berichten van Hop, dat Engeland nooit den handel op de fransche eilanden in West-Indië en dien in scheepsmateriaal op Frankrijk zou toestaan, terwijl de tegemoetkoming aan de andere klachten door de engelsche regeering, die zelf klaagde over de schending van het begrip contrabande door staatsche kooplieden en aandrong op nakoming van het traktaat tot wederzijdsch hulpbetoon, op langen termijn werd uitgesteld. De kooplieden, aan wie ondershands was te kennen gegeven, dat zij eerst tot vermeerdering van het leger moesten medewerken, besloten nu eene nieuwe talrijke bezending naar Den Haag te richten om te kennen te geven wat er gedaan moest worden; den 7^{den} December brachten zij ten getale van veertig de Prinses een heftig gesteld vertoog over, waarin werd aangedrongen zoo-wel op krachtige pogingen om Engeland te bewegen de geroofde schepen met hunne lading terug te geven als op „genoegzame bescherming voor de zeevaart door de geheele wereld”¹⁾. Men verklaarde bij monde van den heer Van de Poll, dat het water aan de lippen was en men den winter op die wijze niet durfde ingaan; men eischte oorlogschepen. De kooplieden verzochten door de Prinses, die immers „het voornaamste bestuur in de staatsschikkingen van de Republiek” had, van wie „alleen het afhing hun te helpen”, wie het slechts „één woord behoefde te kosten”, ditmaal niet met een kluitje in het riet „naar anderen gerenvojeert” doch geholpen te worden. Zij verlangden met aandrang „formidabele equipagie ter zee”, geheel afgezien van de misschien ook gewenschte uitrusting te land, waarover zij niet konden oordeelen. Zij begeerden bovendien een aanzienlijke bezending uit de Staten-Generaal naar Engeland om schade-

¹⁾ Vaderl. Historie, dl. XXII, blz. 400 vlg. Vgl. over dit alles: Nodig bericht aan de ingezetenen van Nederland, en de Verdediging van het gedrag der kooplieden, aangewezen bij Knuttel, l.l. n°. 18744 en 18745.

vergoeding te vragen en overleg met de andere neutralen om, bij weigering van Engeland, gezamenlijk een einde te maken aan de ondragelijke „alleenheersching der Engelschen ter zee”. De Prinses, altijd op haar stuk staande, antwoordde, dat het niet hare schuld maar die der haar op allerlei wijze weerstrevende regenten van Dordrecht, Haarlem, Amsterdam, Gouda, Rotterdam en Den Briel was, dat landen zeemacht niet in staat waren haren plicht te doen; dat zij beloften van haren vader had, op grond van welke Yorke nog dienzelfden dag met de Staten-Generaal zou onderhandelen; van den heer De Larrey, haren raad, zou men meer kunnen hooren. Maar De Larrey kon niets anders zeggen dan dat de Prinses, staande op haar „point d'honneur”, absoluut geen vermeerdering der vloot zonder vermeerdering van het leger wilde goedkeuren en bovendien, dat er zeer weinig kans bestond op teruggave der door Engeland genomen schepen. Eenige dagen later beklaagde zich de Prinses in de Staten-Generaal hevig over den toon, door de bezending tegenover haar aangeslagen, terwijl zij nog eens aandrong op „augmentatie te lande” en „equipagie ter zee”, naar hare meening niet van elkander te scheiden.

De kooplieden uit Amsterdam en Rotterdam, over het antwoord ten hove slecht tevreden, lieten het hierbij niet maar wendden zich thans om uitkomst tot de Staten van Holland, terwijl hun bij dui- zende exemplaren gedrukte toespraak tot de Prinses de gisting in den lande vermeerderde en de ontevredenheid met het bewind der onverzettelijk op haar stuk staande vorstin, die van alles de schuld kreeg, deed toenemen. De onderhandelingen met Yorke, die uit- liepen op een zeer onbevredigend vertoog van engelsche zijde tegen den handel op de fransche bezittingen en dien in scheepsmateriaal, terwijl van teruggave der genomen schepen geen sprake was, brachten niets dan verbittering te weeg. Ook de zeeuwsche kooplieden begonnen nu ernstige klachten te laten hooren over de engelsche gewelde- narijen en over de zware verliezen, die zij leden. Men begon reeds te spreken van pruisische kapers, die in het volgende voorjaar den handel op de Oostzee zouden aanvallen gelijk de engelsche dien in West-Indië hadden gedaan. En steeds meerderen in den lande, ook zelfs onder de Oranjegezinden, gaven de Prinses, wier hoofdigheid bijna algemeen werd afgekeurd, de schuld van den meer en meer wanhopigen toestand.

Zij had bovendien ernstige ergernis gewekt door hare houding bij de magistraatsbestelling in September 1757 te Haarlem, waar zij op raad van haren vertrouwde Van der Mieden geweigerd had eene haar voor de benoeming van vier burgemeesters toegezonden nominatie als zoodanig te erkennen, op grond van ergerlijke partijdigheid eener ligue van de overgrootste meerderheid van 30 leden op de 32 in de vroedschap dier stad¹⁾. De gekrenkte meerderheid wendde zich tot den soeverein, de Staten van Holland, die de Prinses om inlichting verzocht, waarop zij zich in krachtige termen beriep op haar recht en plicht als voogdes van haar zoon. De zaak gaf aanleiding tot hevige twisten zoowel in de Staten, waar Dordrecht, Amsterdam, Rotterdam en Den Briel Haarlem steunden maar de meerderheid op de hand der Prinses was, als daarbuiten ten gevolge van de beteekenis der zaak en den samenhang ervan met den aard der stadhouderslijke macht, zoodat de twist zich weldra over het gansche recht van magistraatsbestelling in de steden van Holland uitstreekte. Maar de meerderheid der Staten, waarin Bentinck aan het hoofd der ridderschap nog altijd veel had in te brengen, stelde de Prinses in het gelijk, alhoewel Amsterdam en Rotterdam zich veroorloofden tegen die beslissing met nadruk te protesteeren en het recht van den soeverein verkracht achtten door deze overstemming der minderheid in het Statencollege.

In het volgende jaar kwam de zaak opnieuw ter sprake, toen de Prinses een driemaal gepasseerden haarlemschen burgemeester buiten de nominatie om benoemde. Opnieuw wendde zich de meerderheid der vroedschap, na een vruchteloos vertoog bij de Prinses, tot de Staten, tot wie ook de Prinses zich richtte met een buitengemeen scherp beklag over de handelwijze der meerderheid, die zij thans zonder omwegen als eene voor de stad verderfelijke komplotteerende ligue kenschetste. Op verzoek van de vroedschap werd de behandeling van deze netelige zaak nog verschoven om de meerderheid te Haarlem gelegenheid te geven zich te verantwoorden over de tegen haar ingebrachte bezwaren.

Veroorzaakte een en ander onrust en gisting, niet minder werden de gemoederen in beweging gebracht door een heftigen pamflettenstrijd

¹⁾ Vaderl. Hist., XXII, blz. 335 vlg.

over het karakter van Jan de Witt en zijne „factie”. Het geschrift van Elie Luzac tot handhaving van het goed recht der stadhouderlijken was in den strijd tusschen engelsch- en franschgezinden nog gevolgd door menig strijdschrift van beide kanten, vooral in verband met de onzijdigheid en den koophandel, waarin de oude partij-schappen weder waren opgehaald. Een in 1757 verschenen smaadschrift van den fel oranjegezinden publicist Leclercq „om te dienen tot ophelderinge der vaderlandsche historie voor de jaren 1663—1672” was de oorzaak van een langer dan een jaar woedenden „Witten-Oorlog”, waarin mannen als de geschiedschrijver Wagenaar, als de hoogleeraren Burman en Tiberius Hemsterhuys de nagedachtenis van den raadpensionaris, diens „edel wit” en weldra ook niet minder de zaak van de oude staatspartij in statig Hollandsch en deftig Latijn verdedigden, terwijl Luzac, Lafargue, Leclercq e. a. de zaak der oranje-partij in de hand namen „ter zuivering” op hun beurt „der vaderlandsche historie”. De partijgeest, die in de laatste jaren verzacht scheen, werd door deze reeks van felle pamfletten ¹⁾ en paskwillen weder op bedenkelijke wijze aangewakkerd. De oude vraag, of de prinsen van het Huis van Oranje dan wel Oldenbarnevelt, De Witt en de „loevensteinsche factie” het ware heil des vaderlands hadden betracht, werd van beide zijden opnieuw toegelicht met dezelfde argumenten, die reeds zoo dikwijls dienst hadden gedaan, geput uit de geschiedenis zoowel als uit het ingewikkelde staatsrecht der Republiek. Vooral in de omstandigheden, waarin het land zich in dezen tijd bevond, was het oprakelen dier verschillen zeer gevaarlijk en de ontevredenheid over het bestuur der Prinses werd er niet minder door, daar menig staatsgezind pamflet zich niet onthield van overduidelijke toespelingen op den treurigen staat, waarin het nieuwe stadhouderlijke bewind, van welks zegeningen men zoo hoog had opgegeven, de Republiek liet voortleven. Het was de krachtige herleving van den ouden kamp, die in 1747 door de verheffing van den Prins voorgoed beslecht scheen maar thans bleek nog diep in het volksbewustzijn te leven.

De klachten over de nog altijd in de omgeving der Prinses mach-

¹⁾ Een zeventigtal beschreven bij Knuttel, IV, blz. 321 vlg. Lijst dezer pamfletten met de prijzen bij Tydeman achter dl. X van Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands.

tige hofpartij en hare creaturen in de provinciën, onder wie te Utrecht vooral de beide heeren De Pesters zich gehaat maakten, bleven evenmin achter; de geldgierigheid van sommige hovelingen ¹⁾, de intriges bij het vergeven van belangrijke posten, de behandeling van alle buitenlandsche zaken van belang door den „secreten raed” der Prinses, waarin trouwens nu weder de Bentincks, De Larrey en Fagel naast Brunswijk zitting hadden ²⁾, van de binnenlandsche door de gunstelingen der Prinses, wekten veel ergernis. Men schreef hare houding tegenover Engeland aan hare thans overwegend engelschgezinde omgeving toe; de val van den thans als heimelijk aanhanger der „loevensteinsche factie” gesmaden secretaris De Back in September 1757 werd daarentegen aan zijne sterke fransche sympathieën geweten gelijk ook de invloed van den met D’Affry nauw verbonden Onno Zwier van Haren ten hove zeer scheen af te nemen. In het algemeen meende men ³⁾, dat in Den Haag wel veel engelsch- of franschgezinden maar „geene Hollanders” waren, zoodat engelsche of fransche belangen en niet hollandsche den doorslag gaven. Menig scherp pamflet uit dezen tijd moest dienzelfden indruk wekken ⁴⁾. Met recht kon de onvermoeide Elie Luzac in een zijner talrijke geschriften uit dezen tijd klagen over de noodlottige overdrijving, die den franschen schrijver van een in 1756 verschenen „Examen de la conduite de la Grande Bretagne à l’égard de la Hollande”, in een hoog opgehaald weldra in het Hollandsch overgezet historisch betoog, tot de conclusie bracht, dat Engeland ook thans nog onze groote vijand mocht heeten. Met recht kon hij wijzen op de wenschelijkheid om geen verbittering te zaaien maar in deze moeilijke omstandigheden veeleer matiging te betrachten in het belang van de Republiek. Maar noch zijn gematigd betoog noch het voortdurend streven der regeering om de toenemende opwinding tegen te gaan kon den wassenden stroom der openbare meening weerhouden, die ten slotte onvermijdelijk tot een oorlog met Engeland zou moeten leiden.

Te midden van dien heftigen strijd van belangen en intriges.

1) Vgl. daarover Hardenbroek, Gedenkschriften, I, passim.

2) ib., I, blz. 131.

3) ib.

4) Vgl. Knuttel, Catalogus, IV, n°. 18507 vlg.

weldra dreigend door de schuld van de vinnige pamfletten, die van weerszijden de stemming verbitterden, op een heftigen partijkamp te zullen uitloopen; te midden ook van de binnenlandsche moeilijkheden, die samenhangen met den aard der staatsche regeering, en van de buitenlandsche gevaren, die de Republiek bedreigden in hare welvaart, misschien zelfs in haar bestaan, kon de Prinses de teugels van het bewind nauwelijks meer in handen houden. Hare in de laatste jaren zwakker geworden lichamelijke gesteldheid, thans duidelijk de verschijnselen van toring vertoonend, was tegen de zware taak, die op hare schouders lag, steeds minder opgewassen. Zij had zich van het begin af ongaarne ingelaten met plannen tot regeling der voogdijschap over haren jongen zoon en hare dochter, afkeerig als zij, op haar gezag najverig, was van samenwerking met Brunswijk, die anders de aangewezen persoon mocht heeten om voor het geval van haar overlijden als voogd op te treden¹⁾; hare omgeving waarschuwde haar voortdurend voor de eierzucht van den hertog. Maar deze wist in overleg met Steyn en de beide Bentincks eindelijk haar dikwijls beleedigend wantrouwen te overwinnen en hare volledige toestemming te verkrijgen op het reeds in 1752 voorbereide plan van Holland om hem voor het geval van haar dood met de algemeene voogdij te belasten; de tegenwerking van Maria Louisa en de friesche kabaal, die ten minste voor Friesland eene voogdij van de jonge prinses Carolina gewenscht hadden, voor wie dan natuurlijk hare grootmoeder de leiding der zaken zou gehad hebben, waren niet in staat om de Prinses en op haar aandrang de overige provinciën van deze gezindheid af te brengen, ofschoon de reeds in 1755 door de andere provinciën dienaangaande genomen besluiten nog altijd niet officieel in de Staten-Generaal werden gebracht.

De reeds lang gevreesde gebeurtenis kon, naar men in Den Haag duidelijk zag, niet lang meer uitblijven. De Prinses had zich bij de ontvangst der kooplieden, bij haar laatste bezoek in de Statenvergadering van Holland nauwelijks op de been kunnen houden. In de eerste dagen van 1759, toen zij nog de maatregelen trof tot voorbereiding van het huwelijk harer zestienjarige dochter Carolina met vorst Karel Christiaan van Nassau-Weilburg, generaal-majoor van

1) Nijhoff, biz. 32.

het staatsche leger en gouverneur van Bergen op Zoom, en daarop met het oog op de erfopvolging de toestemming der verschillende gewesten had gevraagd¹⁾, werd haar toestand zoo, dat men alle hoop op beterschap moest opgeven. Zij overleed den 12^{den} Januari, ruim 49 jaren oud, in haar laatste oogenblikken hare beide kinderen wijzend op den hertog, in wien zij een vader zouden vinden en wiens raad zij in alles hadden te volgen.

1) Vaderl. Historie, dl. XXIII, blz. 32 vlg.

HOOFDSTUK III.

DE REPUBLIEK ONDER LEIDING VAN DEN HERTOG VAN BRUNSWIJK
EN DEN JONGEN WILLEM V.

De dood der Prinses maakte over het algemeen nog minder indruk dan die van haren echtgenoot. Zelfs onder de aanhangers van het Huis van Oranje waren er velen, die haar heengaan niet als een groot verlies voor dat Huis beschouwden: hare onverzettelijkheid, hare trotschheid, hare toegankelijkheid voor intrige, hare hartstochtelijkheid dreigden op den duur de positie ook van haren zoon, ja die van het gansche erfstadhouderschap in de waagschaal te stellen. De staatsgezinde partij, die dagelijks meer kracht ontwikkelde, beschouwde haren dood als een verlossing. De papieren „gedenkzuilen” door sommige predikanten opgericht, de „accents plaintifs” hier en daar gehoord waren eigenlijk meer uitingen van medelijden met de verweesde kinderen in het stadhoudelijk kwartier dan klachten over het verlies der „landsmoeder”. Het kwam erop aan thans het kennelijk bedreigde erfstadhouderschap voor haren zoon te redden.

De hertog van Brunswijk was zoowel in de oogen der stadhouderlijken als der staatsgezinden de man van het oogenblik. Met groote handigheid, meester als hij was in het „onderhandsche behandelen der saken”¹⁾, wist hij zich de gunst van beide partijen te verzekeren en, voor den tijd der minderjarigheid zich op den achtergrond plaatsend, door te bukken voor de omstandigheden de prerogatieven der stadhouderlijke macht voor de toekomst ongerept te bewaren. Daarmede bewees hij aan de zaak van het erfstadhouderschap, van welks opheffing of ten minste beperking bij den dood der Prinses

1) Hardenbroek, I, blz. 455, 476.

anders ernstig sprake zou geweest zijn, een grooten dienst. De voorgedij over den bijna elfjarigen Prins, die hij onder toezicht van koning George II en de oude prinses Maria Louisa en met medewerking van een uit vertrouwde Oranjegezinden samengestelden raad van opvoeding zou uitoefenen, werd hem als „besturend voorged” door het testament der Prinses en thans ook door de verschillende gewesten volgens de vroeger genomen besluiten bij plechtig besluit der Staten-Generaal „staatsgewijs” opgedragen. In het burgerlijke trokken de Staten der verschillende gewesten volgens de in 1752 en 1755 gemaakte afspraken de magistraatsbestelling in de steden aan zich, over het algemeen gelijk in den stadhouderloozen tijd geschied was; alleen Friesland droeg die aan prinses Maria Louisa op met de beslissing over de deswege voorkomende geschillen en de begeving der „rondgaande” ambten; in Overijssel, waar in 1755¹⁾ de gezworen meenten in de steden bezwaar hadden gemaakt om de regeerende burgemeesters in plaats van voor één jaar, voor den geheelen duur der minderjarigheid van den erfstadhouder te kiezen, protesteerde alleen de gemeente te Kampen ook thans weder ernstig maar zonder gevolg tegen het „reglement van tutele”, dat „eene onbepaalde en langduurige regeering” der regenten-aristocratie zou invoeren²⁾. Het ambt van kapitein-generaal der Unie en het militaire gezag als kapitein-generaal in de verschillende gewesten werd zonder bezwaar aan Brunswijk ter waarneming opgedragen, waarbij in zijn instructie bepaaldelijk werd aangegeven, dat hij zich met het burgerlijk gezag niet had in te laten en ook het recht van patent aan de Staten bleef; dat van admiraal-generaal werd tot groot nadeel van het zeewezen tijdelijk „buiten beschikking” gelaten, terwijl de admiraliteiten onder het onmiddellijk toezicht van de Staten-Generaal werden gesteld.

In eenig verband met al deze regelingen stond ook de zaak van het huwelijk van prinses Carolina met den lutherschen vorst van Nassau-Weilburg, die door deze verbintenis voor zijne nakomelingschap aanspraken op de erfopvolging zou verkrijgen. De oude friesche „cabale” dacht er ook thans nog ernstig aan om de zestienjarige prinses tot gouvernante te verheffen ten einde den gehaten hertog

1) Vaderl. Historie, XXII, blz. 205 vlg.

2) ib., XXIII, blz. 27 vlg.

van Brunswijk op zijde te kunnen zetten. Onno Zwier van Haren, Gronsfeld, Van der Mieden en De Back gaven zich daarvoor veel moeite; maar de prinses van Nassau weigerde hare medewerking en Brunswijk was op zijne hoede, zoodat de intrigue voorloopig zonder gevolg bleef. Het was intusschen duidelijk, hoe het huwelijk der jonge prinses met den eenige jaren ouderen nassauschen vorst aan Brunswijk een mededinger had kunnen bezorgen 1). Overijssel, Gelderland en Friesland stemden zonder bezwaar toe; zoo deden ook na eenige aarzeling Zeeland en Stad en Lande; maar in Utrecht en Holland rezen moeilijkheden over den godsdienst van den vorst, die volgens de bepalingen van 1748 omtrent het erfstadhouderschap moest zijn „van den Christelijken Hervormden godsdienst zo als die geleerd werd in de Openbare Kerken dezer Landen”. Deze bezwaren beletten evenwel niet, dat het huwelijk in Maart 1760 werd voltrokken, ofschoon Holland alleen verklaard had het te willen „aanzien” en Utrecht weigerde een besluit tot goedkeuring te nemen 2).

Zoo was dan Brunswijk, hoewel volstrekt niet met de geheele stadhouderlijke macht bekleed, voor den eerstvolgenden tijd de hoofdpersoon in de Republiek, daar men hem, den voogd van den jongen Prins, als feitelijk vertegenwoordiger van den stadhouder in alles raadpleegde 3). Hoe hoog zijn aanzien was, kan blijken uit het feit, dat in het begin van 1759, nog even vóór den dood der Prinses, een aantal sallandsche edelen met de groote overijsselsche steden zich niet alleen plechtig verbonden „tot conservatie van de tegenwoordige form van Regering en tot maintien van het plan van eventueele tutele” gelijk tot „onderlinge goede harmonie” en „voorstand van het Hoogvorstelijk huis van Oranje en Nassau, onzen doorlugtigen Erfstadhouder”, vooral ook bij begeving van ambten en beraadslaging op de kwartierdagen, maar ook om „ten allen tijde goede correspondentie te houden met den Here Hertog Louis van Brunswijk”, den aangewezen handhaver der bestaande erfstadhouderlijke staatsinrichting 4).

1) Nijhoff, blz. 87; Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 158, 162, 222; Groen van Prinsterer, Handboek, blz. 533, 535.

2) Vaderl. Hist., XXIII, blz. 104 vlg.

3) Nijhoff, blz. 72, noot 1.

4) Huisarchief van de Koningin (archieff Willem V, n°. 337, 1).

De groote moeilijkheden, waarin de Republiek tegenover de thans in Europa en daarbuiten oorlogvoerende mogendheden gewikkeld was geworden, bleven intusschen in volle mate voortduren. Hoewel overtuigd van de wenschelijkheid om met Engeland zoowel als met het hem dierbare Oostenrijk de oude banden weder aan te knoopen, was Brunswijk zeer verontrust over de verliezen, die Engeland in den krijg onzen handel had berokkend; ook tegenover Pruisen en Frankrijk wenschte hij een strikte onzijdigheid in acht te nemen, wel wetend, dat de Republiek volstrekt buiten staat was om oorlog te voeren. Hij begon dus met Holland over te halen voor zijne kooplieden af te zien van den handel op de „fransche eilanden” ten einde Engeland gunstiger te stemmen, ook zelfs af te zien van het recht van overscheeping van goederen uit fransche schepen in staatsche in de havens van St. Eustatius en Curaçao en tevens zich ter zake der genomen schepen te onderwerpen aan de engelsche prijsrechters ¹⁾. Natuurlijk wekte dit nu weder de ergernis van Frankrijk, dat krachtig protesteerde en voor zich herhaaldelijk om vrijen doorvoer van oorlogsbehoeften verzocht, wat dan ook werd toegestaan.

Maar de engelsche rooverijen, die zoowel den vroeger bloeienden handel op West-Indië als dien op Frankrijk onmogelijk maakten, konden toch op den duur niet voortduren. Op aandrang der steen en been klagende kooplieden werd in Maart 1759 door de Staten-Generaal eindelijk besloten een plechtig gezantschap naar Engeland te zenden, daar de onderhandelingen met Yorke in Den Haag over eene schikking toch tot geen resultaat leidden evenmin als die van den gewonen gezant te Londen en noch vrijlating der genomen schepen noch zekerheid voor de toekomst op den duur daaruit kon verwacht worden. Het gezantschap, bestaande uit de amsterdamsche heeren Boreel, Van de Poll en Meerman, had echter evenmin het beoogde succes: de engelsche kaperijen en visitaties hielden aan en Yorke bleef met kracht tegen den handel op de fransche kusten en koloniën protesteeren. Men moest zichzelf helpen, als men ten minste niet wilde treden in het op den vriendelijksten toon ter wereld gedane voorstel van D’Affry om „het ongelijk de (staatsche) vlag aangedaan” met krachtdadige hulp van fransche schepen te doen ophouden.

¹⁾ Groen van Prinsterer, Handboek, blz. 535.

Holland had dan ook reeds op den laatsten dag van het leven der Prinses voorgesteld 25 schepen uit te rusten en over dit voorstel, gepaard met andere om het geheel ontbrekende bootsvolk te verkrijgen op de gewone wijze, d. i. door verbod van dienstneming bij vreemde natiën en heffing van den tienden man van de Groenlandsvaarders, van den vijfden van andere schepen¹⁾, binnen vier weken te beslissen. Mochten de andere provinciën weigeren, dan zou Holland — zoo besloot het bij secrete resolutie van denzelfden dag — met de beide andere zeeprovinciën en desnoods alleen de kosten dragen, zonder verder uitstel. Met groote moeite, onder protest van Overijsel en halve of nog geringere medewerking der drie andere landgewesten, dreef Holland, thans niet meer op den koppigen tegenstand der Prinses stuitend, zijn plan door. Wel kwamen er slechts 21 schepen gereed maar het was nu ten minste mogelijk voldoende konvooi te geven en de handel trok daarvan aanstonds groot voordeel, daar de engelsche gewelddadigheden bij deze krachtige houding onmiddellijk verminderden. Ook in de volgende jaren werd gelijke macht uitgerust en met gelijk goed gevolg, ofschoon een nieuwe zeeoorlog, die tusschen Engeland en Spanje in 1762, nieuwe moeilijkheden dreigde te veroorzaken, niettegenstaande het toen door de Staten-Generaal genomen besluit om grof hout, voor den scheepsbouw bestemd, van konvooi uit te sluiten.

De onzijdige stelling der Republiek maakte haar bij dit waardiger optreden de aangewezen bemiddelaarster tusschen de oorlogvoerende mogendheden, die den vooral in Duitschland vreeselijk woedenden krijg eindelijk moede begonnen te worden. Na de groote nederlaag bij Kunersdorf tegenover de verbonden oostenrijksche en russische legers werd Frederik II zoo in het nauw gebracht, dat hij op het einde van October 1759 den hertog van Brunswijk door engelsche tusschenkomst liet verzoeken bemiddelend op te treden²⁾. Brunswijk nam, na overleg met Steyn, Fagel en Bentinck, de vereerende taak op zich en bracht werkelijk het engelsch-pruisische aanbod van onderhandeling aan de regeeringen van Rusland, Oostenrijk en Frankrijk over; maar dezen, door de behaalde voordeelen aangemoedigd, antwoordden na lang oponthoud in het voorjaar van 1760 met weinig

1) Vaderl. Hist., XXIII, blz. 66/7.

2) Nijhoff, blz. 73 vlg.

tegenoetkoming, al werden de betrekkingen tusschen de gezanten der oorlogvoerenden in Den Haag nooit geheel afgebroken en bleven de nederlandsche staatslieden naar bemiddeling trachten. Er scheen ten slotte zelfs eenig uitzicht te bestaan, dat de Republiek, die reeds in 1760 Breda als plaats van onderhandeling aan Frankrijk had aangeboden¹⁾, hoewel zelve niet oorlogvoerend, aan het eindelijk voorgenomen vredescongres te Augsburg of elders deel zou kunnen nemen en daarbij voor zich eenige voordeelen zou kunnen bedingen. Deze hoop werd intusschen teleurgesteld en in het begin van 1762 scheen de oorlog door het optreden van Spanje krachtens het „bourbonsch familieverdrag” naast het in zijne koloniën zwaar getroffen Frankrijk, terwijl Portugal daarentegen de engelsche zijde koos, zich zelfs nog verder te zullen uitbreiden, toen de plotselinge dood der russische keizerin Elizabeth, die eene persoonlijke vijandin van den heerlijk besprongen Frederik II was en opgevolgd werd door diens oprechten bewonderaar Peter III, den staatkundigen horizon verhelderde. Rusland en Zweden trokken zich onmiddellijk uit den oorlog terug, ja het eerste voegde zich nu bij Pruisen; wel veranderde de schandelijke moord op den nieuwen russischen heerscher het uitzicht belangrijk maar ook zijne opvolgster Catharina II handhaafde de door haren echtgenoot begonnen vredespolitiek. Zoo moest Oostenrijk, thans alleen op het zwakke Polen en Saksen steunend, terwijl Frankrijk genoeg met den engelschen oorlog te stellen had, zich schikken in den vrede van Hubertsburg, waarbij het Silezië aan Pruisen overliet. De gevaarlijke landkrijg nam daarmee een einde.

De voor de staatsche handelsbelangen nadeelige, thans nog in omvang toegenomen zeeoorlog in alle werelddeelen, eerder nog als een koloniale oorlog te beschouwen, ontwikkelde zich meer en meer ten voordeele van het de zeeën beheerschende Engeland, dat ook onder den in 1760 opgetreden George III alle krachten inspande om de fransche en spaansche koloniale macht voorgoed te fnuiken en aan den landkrijg hoofdzakelijk alleen door financieelen steun aan Frederik II deelnam. Onder leiding van William Pitt trad het met zijne krachtige vloot van meer dan 150 schepen overal zegevierend op tegen de nog meer dan de helft kleinere fransche en de onbeteekenende spaansche marine; het verlies van Minorca, waarmee de

¹⁾ Revue Historique, t. 82, p. 239.

krijg in 1756 geopend was, werd van engelsche zijde schitterend gewroken door afdoende blokkade der geheele fransche kust en herhaalde aanvallen op fransche havens, waarbij de zwakke fransche vloot bijna geheel verloren ging, zoodat er geen sprake kon zijn van een landing van fransche troepen in Engeland, waaraan gedacht was. En in de koloniën ging het den bondgenooten niet beter: Canada viel in engelsche handen; in Hindostan vernietigde de geniale Clive als veldoverste der engelsche Oost-Indische Compagnie wat er nog was overgebleven van het groote fransche rijk in Indië, waarvan Dupleix gedroomd had, en viel in 1761 zelfs de oude hoofdplaats der fransche macht, Pondichéry, den vijand in handen; Senegal in Afrika, Martinique, Grenada, S. Lucia en Tabago in West-Indië volgden denzelfden weg.

Geheime besprekingen te Rijswijk en in Den Haag tusschen de fransche en engelsche diplomaten, onder bemiddeling nog weder van de staatsche politieke leiders, leidden eindelijk onderhandelingen in over een afzonderlijken vrede, die dan ook in Februari 1763 te Parijs tot stand kwam en den tijdelijken ondergang van Frankrijk als koloniale en zeemogendheid bezegelde. Canada met zijne dependentiën, de forten aan de Ohio en den linker oever van de Mississippi met uitzondering alleen van Nieuw-Orleans, verschillende eilanden in West-Indië, bijna geheel Senegal, geheel fransch Hindostan behalve Pondichéry en een paar kleinere plaatsen werden engelsch bezit; Spanje moest Florida opgeven en verkreeg daarvoor het fransche gebied aan den rechteroever der Mississippi. Engeland was voortaan zoowel in Noord-Amerika als op de Antillen, in West-Afrika en Hindostan heer en meester, in het laatste gebied alleen nog door de enkele verwaarloosde forten en kantoren der nederlandsche Oost-Indische Compagnie belemmerd.

Met onrust had Holland de zegepraal der Engelschen zien naderen en in het laatste oorlogsjaar had het nog eens met nadruk aangedrongen op een aanzienlijke versterking der zeemacht. De Raad van State, zich daarbij aansluitend, vroeg voor dit jaar bij zijne petitie behalve de reeds voorgenomen uitrusting van 12 schepen nog 30 andere ¹⁾. Maar men kon, evenals vroeger, van de andere gewesten eene zoo sterke wapening ter zee niet gedaan krijgen; het eene

1) Vaderl. Hist., XXIII, blz. 200 vlg.

gewest na het andere verklaarde zich onvermogend om zooveel op te brengen, alleen Holland was daartoe bereid en men moest ten slotte tevreden zijn met de helft van het gevraagde. Het dapper gedrag van kapitein Salomon Dedel, die met één klein schip bij Texel de eer der vlag verdedigde tegen zeven engelsche vaartuigen, die zijn konvooi wilden aanranden, bewees intusschen, al moest hij het onderspit delven voor de overmacht¹⁾, dat de hollandsche zeelieden nog durfden. Maar het was duidelijk, dat de engelsche zeemacht sinds lang de onze verre te boven ging en dat ook de engelsche koloniale macht voortaan de eerste van de wereld mocht heeten. Wee de Republiek, zoodra zij de oude mededinging weder zou willen opnemen en de beschermende vriendschap van het machtige Engeland daardoor in vijandschap zou doen verkeereren! De staatkunde van den hertog van Brunswijk en van den raadpensionaris Steyn was er dan ook op gericht om met Engeland in goede verstandhouding te blijven, zoo mogelijk het oude bondgenootschap der zee-mogendheden weder in zijn volle beteekenis te herstellen: van het overwonnen Frankrijk was evenmin als van het verzwakte Oostenrijk meer iets te verwachten, en tegenover het eierzuchtige Pruisen diende de Republiek op hare hoede te zijn.

De zevenjarige oorlog had echter aanstonds voor de Republiek zeer deerlijke gevolgen.

De nederlandsche handel had, hoewel enkele groote kooplieden aanzienlijke winsten hadden gemaakt, door de langdurige onveiligheid ter zee aanmerkelijke schade geleden²⁾; vooral de kleine handelaars op West-Indië hadden veel geld verloren. Rijke kooplieden, beducht voor de zware verliezen, die bij den goederenhandel hun kapitaal bedreigden, trokken zich uit de zaken terug en gingen van hunne renten leven; jonge koopmanszons, in weelde grootgebracht, ontwenden aan de kantoorkruk, verteerden hunne door de vlijt der vaderen verzamelde schatten in ledigheid en vergenoegden zich evenzoo met het innen hunner renten. Wel was na den val der regentepartij in 1748 een aantal harer jongere leden weder in den handel getreden maar menigeen ook van dezen was zich niet langer op den warenhandel maar op den grooten winst belovenden geld-

1) De Jonge, Zeewezen, IV, blz. 344 vlg.

2) Vaderl. Hist., XXIII, blz. 229 vlg.

handel gaan toeleggen¹⁾ en het aantal groote kassiers- en bankiershuizen te Amsterdam nam ziender oogen toe. De Zevenjarige Oorlog, die verscheidene mogendheden in groote geldverlegenheid bracht, en daaronder Engeland niet het minst, had daarop een belangrijken invloed. Het kapitaal, door de in handel en nijverheid geleden verliezen afgeschrikt, had zich meer en meer gewend tot belegging in staatspapieren, vooral vreemde staatspapieren, die hooge rente plachten af te werpen. Amsterdam, vroeger de zetel van den goederenhandel, was langzamerhand ook die van den geldhandel geworden en met dezen had de beurspeculatie in fondsen de handelswereld steeds sterker overheerd.

Het behoeft dan ook geen nader betoog, dat de in de 18de eeuw van alle kanten komende aanvragen tot het sluiten van leeningen te Amsterdam spoedig konden vinden wat zij begeerden. Vreemde mogendheden, van Engeland²⁾, Frankrijk en Oostenrijk af tot Rusland, Denemarken, Spanje, Zweden, Polen, tot de kleinere en kleinste duitsehe staten toe, buitenlandsche vorsten voor zich persoonlijk, duitsehe steden en bergwerken, eilanden in de Antillen, inlandsche en buitenlandsche maatschappijen, hooge en lage overheden van stad en land, admiraliteiten, plantages in Suriname en het overige Guyana, ook in Engelsch-Amerika, bijzondere personen met aanzienlijk grondbezit, waterschappen en dijkgenootschappen binnenslands kwamen naar de amsterdamsche beurs om geldleeningen te bewerkstelligen. „Daar is schier geen broederschap, die de besmetting van deze geldligting niet ondervonden heeft”, zegt Luzac³⁾; de lijst van geregeld op de beurs verhandelde fondspapieren nam van jaar tot jaar toe⁴⁾. Door die

1) Elias, De Vroedschap van Amsterdam, blz. CXL vlg.

2) Van de 100 mill. pd. sterl., waarop de engelsche staatsschuld geschat werd, was $\frac{1}{4}$ in hollandsche handen (Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 217); bovendien bezaten nog velen hier te lande aandeelen in engelsche maatschappijen, zoodat men berekende, dat hier jaarlijks 15 mill. pd. aan interest van engelsche schuld geïnd werd. Vgl. De Koopman, dl. III passim, en Sautijn Kluit, De Amsterdamsche Beurs in 1763 en 1773 (Amst. 1865), blz. 76 vlg.

3) Holl. Rijkdom, II, blz. 304, 309.

4) In het Rijksarchief bevindt zich onder de papieren van Steyn een lijst van „vreemde negociatiën ten comptoire” van amsterdamsche firma's, waarop voor 1772 een 103tal leeningen worden genoemd tot een bedrag van bijna 100 millioen à 5 0/0 door elkander, buiten de engelsche papieren. Vgl. verder Van der Meulen, Westindische plantageleeningen, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XXV, blz. 490 vlg.

omstandigheden veranderde de amsterdamsche handel zelf, door de toenemende concurrentie toch reeds deerlijk geslonken, van karakter en trad de geldhandel in de oude handelsmetropool steeds meer op den voorgrond.

De wisselhandel, ongeveer sedert het begin der 18de eeuw hier te lande zeer ontwikkeld bij den toenemenden uitvoerhandel naar Duitschland en het Noorden, vooral naar Rusland, kon in die omstandigheden welig tieren, zoodat honderden en honderden in den lande aanzienlijke winsten maakten uit het gevaarlijke disconteeren der wissels, waarvoor zij hun kapitaal beschikbaar stelden. Het bankiersbedrijf begon te Amsterdam een steeds meer gezochte tak van werkzaamheid te worden en tal van kleine kapitalen, samen „onnoemelijke sommen” vertegenwoordigend, waren daarbij in steeds hogere mate betrokken. Vooral de Joden legden zich met kracht op dien handel toe en toonden zich als van ouds meesters op dit gebied, zoowel die van de „portugeesche natie”, die reeds in de zeventiende eeuw veel in actiezaken en speculatie gemengd was geweest, als van de „duitsche natie”, die in den laatsten tijd zeer in welvaart was toegenomen. Maar de oude aantrekkingskracht van het beursspel liet zich ook nu weder krachtig gelden. Gelijk omstreeks 1720 begaven zich weder tal van kleine kapitalisten en ook rijke kooplieden tot het „wedspel”, tot de verderfelijke speculatie op het rijzen en dalen der „publieke effecten” onder den invloed van bijna niet te berekenen staatkundige en economische oorzaken. De „actionisten” begonnen weder hun onzalig werk. Bij de belangrijke geldoperatiën, die door den Zevenjarigen oorlog in Duitschland noodzakelijk waren geworden, zoo voor de militaire behoeften der oorlogvoerende mogendheden zelf als voor de betaling der talrijke aan stad en land opgelegde schattingen, was de amsterdamsche beurs zeer sterk betrokken ¹⁾. Die geldoperatiën nu gaven aanleiding tot reusachtige uitbreiding van den reeds vroeger door den reëlen handel bloeienden wisselhandel met Amsterdam en Hamburg tot midelpunten, welke handel welhaast bij de ontelbare endossementen op de wissels op zijn beurt een omvangrijke „wisselruiterij” deed ontstaan, het gevolg van buitengewone behoefte aan krediet zonder al te nauw toezicht op de financiëele waarde dier endossementen. Nog

1) Sautijn Kluit, De Amsterdamsche Beurs, blz. 2 vlg.

erger werd de zaak, toen Pruisen en Zweden in hun uitersten nood tijdens de vooral voor het eerste land gevaarlijke crisis omstreeks 1760 de munt gingen verzwakken en het laatste rijk papiergeld bij massa's uitgif, waarvoor groote sommen in specie daarheen moesten worden gericht. Hamburg, door zijne ligging als aangewezen om als tusschenstation voor die operatiën te dienen, was in een en ander diep gewikkeld en menig koopman aldaar stak zich veel verder dan zijne middelen hem veroorloofden in de speculatie, die het dadelijk gevolg ervan was en bij succes reusachtige winst beloofde. Maar ook te Amsterdam werd misbruik gemaakt van het krediet, dat de amsterdamsche koopman van ouds buitenslands bezat, en een wilde wisselruiterij begon ook daar op te komen. Nu kwam de vrede en daarmee de pogingen van Frederik II om den tijdelijk verwarden toestand zijner munt weder te verbeteren door intrekking der oude en het slaan van nieuwe stukken, wat opnieuw eenige verwarring in de middelen van verkeer, dat is in het verkeer zelf, veroorzaakte. Groote hoeveelheden goud en zilver vloeiden naar Hamburg, ten deele tot betaling der tijdens den oorlog vervallen wissels, ten deele ten behoeve der nieuwe munt, die in Pruisen en daarna in de naburige van dat rijk economisch afhankelijke kleinere deutsche staten zou worden geslagen. Maar het bestuur der Hamburgsche bank, die na den oorlog, om tot afrekening te komen, juist de groote beleeningen op edel metaal bij haar gedaan had opgezegd, weigerde al het nieuwe metaal aan te nemen, dat nu naar Amsterdam terugvloeide, waar men het voor de groote engelsche leeningen dier dagen zeer goed kon gebruiken. Daar was de reële zoowel als de fictieve wisselhandel op Duitschland en de Noordsche rijken altijd meer toegenomen, zoo zelfs dat de wissels langzamerhand een bedrag vertegenwoordigden verre — men berekent tot vijftienmaal — boven de werkelijke waarde, dat is zonder dat de fondsen voor de betaling bij de trekkers aanwezig waren. Iederen postdag werd voor duizenden en duizenden aan werkelijk niet betaalbare wissels van Zweden uit op Amsterdam getrokken met order om tegen den vervaldag weder op Hamburg te trekken¹⁾.

Dit ging goed, zoolang er niet afgerekend werd en het geld ruim vloeide, maar moest op den duur spaak loopen en in den voorzomer

1) Ib., blz. 11.

van 1763, toen de afrekeningen na den vrede in vollen gang kwamen, liepen er reeds allerlei geruchten van zoowel te Amsterdam en te Hamburg als in andere aanzienlijke koopsteden te wachten faillissementen. Het groote handelshuis De Neufville te Amsterdam, sedert lang als een steunpilaar der beurs bekend maar diep in de wisselruiterij van den laatsten tijd en bovendien in allerlei aandeelenspeculatie volgens ouden trant betrokken¹⁾, viel den 25sten Juli plotseling met een passief van bijna 3 millioen en sleepte een groot aantal andere huizen — men sprak van een 50tal — in zijn val mede. Daarmede werd aan het krediet te Amsterdam een zware slag toegebracht, zoodat het toch al spaarzaam vloeiende contante geld zich angstig terugtrok en de amsterdamsche bank al hare kracht moest inspannen om bij de toenemende paniek een algemeene ineenstorting van het krediet te voorkomen. En de hier gevallen slag deed zich aanstonds niet minder te Hamburg gevoelen, waar bij de honderd aanzienlijke met amsterdamsche firma's in betrekking staande handelshuizen hunne betalingen moesten staken en de bank zelfs tijdelijk gesloten werd. Er dreigde in die stad oproer tegen de Joden, die men voornamelijk van de aangewezen kwade wisselpraktijken beschuldigde. Eerst in September herstelde de hamburgsche beurs zich met moeite van den ontvangen schok, die ook te Stockholm, Kopenhagen, Berlijn en Leipzig gevolgen had gehad. Zoo ernstig was de zaak, dat de regeeringen, beducht voor een algemeene geldelijke crisis over gansch Europa, met name die van Pruisen, die het zwaar geteisterde land op allerlei wijzen weder trachtte omhoog te heffen, zich met haar bemoeiden en Frederik II op verzoek zijner kooplieden bij de Staten-Generaal aandrang op eene snelle regeling te Amsterdam ten einde het huis De Neufville, met welks lot zoovele andere huizen verbonden waren, nog door krachtige hulp van den ondergang te redden, iets waarop ook van Hamburg uit met ernst werd aangestuurd. Maar de Staten-Generaal waren niet gezind zich in te laten met den „windhandel” en ook die van Holland, ofschoon eerst wel geneigd iets te doen, lieten ten slotte „het strenge regt zijn loop”. Zoo werd de zaak van het amsterdamsche huis dus aan den rechter overgelaten.

De paniek, die te Amsterdam in Augustus en September 1763 had geheerscht en bijna geen handelshuis van beteekenis ongemoeid had

1) Ib., blz. 39.

gelaten, nam in het najaar langzamerhand een einde, al werd sedert deze gebeurtenissen de daardoor weinig of niet aangetaste beurs te Londen met Hamburg ook op het gebied van den geldhandel een scherpe mededingster der amsterdamsche. Het gebeurde gaf, zooals te verwachten was, wederom aanleiding tot de verschijning van een gansche reeks van pamfletten, brieven, projecten, overwegingen, blijspelen, paskwillen en gedichten, waarvan „de luifels der boeknegotianten stijf stonden”¹⁾ en die vooral gericht waren tegen de bankroetiers in het algemeen en tegen de Joden, die ook hier te lande voor de schuldigen aan de crisis werden gehouden. Maar het grootste nadeel voor den amsterdamschen handel was, dat het krediet der oude handelshoofdstad, „de eerste grondzuil van den handel”, een ernstigen schok had ondervonden, al kwam spoedig het geld, dat niet lang renteloos kon blijven liggen, weder uit de kisten en kasten der renteniers voor den dag en kon dus de reële wisselhandel spoedig weder zijn gewonen loop nemen. Door langzame afwikkeling der zaken van menige in het nauw gebrachte firma kwam nog veel terecht wat op het eerste gezicht reeds verloren scheen. De Neufville beloofde een jaar later 60 0/0 uit te zullen keeren, en het veelszins verdachte maar om zijne groote operatiën ook veelbenijde handels-huis werd gerehabiliteerd: op het einde der eeuw wachtte echter nog menig crediteur op zijn aandeel in de uitbetaling, die zeer langzaam in het werk ging.

Ook andere, binnenlandsche, geldelijke aangelegenheden leverden in dezen tijd bezwaren op. Een in 1665 door het gewest Stad en Lande voornamelijk bij hollandsche kapitalisten geplaatste leening op lijfrenten was sedert 1685 niet meer betaald geworden, ofschoon nu en dan de Staten van Holland voor hunne ingezetenen waren opgekomen bij die van het nalatige gewest, dat ook bij Holland zelf gewoonlijk in voorschot stond zooals trouwens met andere gewesten eveneens het geval placht te zijn. Maar niets mocht helpen: de onder Willem IV ten opzichte der generaliteitskas nog altijd achterstallige noordelijke provincie bleef ook onder prinses Anna nalatig in het nakomen harer verplichtingen. Na Anna's dood begonnen de thans door geen ten voordeele van het noordelijk gewest bemidde-

¹⁾ Een groote verzameling daarvan wordt bewaard in de Bibl. Thysiana. Vgl. Knuttel, Catalogus, n°. 18773/4.

lende Prins of Prinses meer gehinderde Staten van Holland zich de belangen hunner ingezetenen krachtdadig aan te trekken. Zij namen 9 Mei 1759 een resolutie om hen te beschermen en hun in het insolvente zustergewest „justitie te verschaffen”. In het najaar werd dan ook krachtens dit besluit overal in Holland door de schuldeischers van Stad en Lande beslag gelegd op eigendommen der inwoners van dat gewest, welke maatregel door de Staten aldaar beantwoord werd met beslag op de goederen, „welke de Hollanders zijn toebehoorende”, terwijl zij allen handel op Holland afrieden. Deze onhoudbare toestand, duidelijk getuigend van de geringe beteekenis der centrale regeering in dit tijdperk tegenover de „in een band van alliantie” verkeerende gewesten, maakte de tusschenkomst der Staten-Generaal noodig. Een door dit lichaam aangewezen commissie slaagde er ten slotte in om in het voorjaar van 1760 de wederzijdsche beslaglegging op te heffen en in het najaar eene schikking te treffen, waarbij Stad en Lande eindelijk zijne verplichtingen beloofde na te komen¹⁾.

Bracht dit alles ook den hertog van Brunswijk in moeilijkheden, niet minder zorg baarden hem de intriges van den franschen gezant met sommige leden der regeering. Vooral Onno Zwier van Haren en Gronsfelt stonden in nauwe betrekking met D’Affry en deze erkent zelfs, dat de altijd om geld verlegene Gronsfelt zich voor 10000 livres te koop had aangeboden, terwijl Van Haren door zijn afkeer van Brunswijk zich liet vervoeren om met den franschen gezant in geheim overleg te treden tot bestrijding van den invloed des gehaten hertogs²⁾. Maar de verre van schitterende rol van den frieschen staatsman, die in zijne geschriften een zoo edel vaderlander schijnt, was weldra uitgespeeld. Een treurige familiegeschiedenis³⁾, die op zijn zedelijk karakter een onuitwischbaren vlek wierp, werd het middel om hem uit Den Haag en uit de regeeringscolleges te verwijderen. Beschuldigd van schandelijke praktijken tegenover zijn eigen dochters en zijn schuld zelfs schriftelijk erkend hebbend,

1) Vgl. Vaderl. Historie, XXIII, blz. 138 vlg.; Heeres, in Groninger Volksalmanak 1890, blz. 175 vlg. Over den financieelen toestand van het gewest vgl. Heeres in Bijdr. voor Vaderl. Gesch., 3de Reeks, IV, blz. 324 vlg.

2) Nijhoff, blz. 86 vlg.

3) Vgl. daarover Nijhoff, blz. 90 vlg.; Vaderl. Hist., XXIII, blz. 207 vlg.; De Beaufort, Geschiedkundige Opstellen, I, blz. 186 vlg.; Busken Huët, Litt. Fant., Nieuwe Reeks, dl. II, blz. 8.

moest hij zich ter vermindering van vervolging door den rechter op zijne friesche goederen terugtrekken, waar hij nog jaren lang leefde, zich luide beklagend over de hem aangedane behandeling en troost zoekend in de dichtkunst, al liet hij ook toen niet na den hertog naar vermogen tegen te werken. Met hem viel de friesche „cabale”, die eerst Bentinck en toen den hertog had belemmerd, op de schandelijkste wijze, die men zich denken kan. Ook Grovestins, Van der Mieden en andere leden der oude friesche partij werden ter zijde geschoven of van het hof verwijderd.

De zegepralende hertog, door Steyn, Bentinck en Fagel krachtig gesteund, slaagde er ook elders niet minder gelukkig in om pogingen om hem den voet te lichten met goeden uitslag te bestrijden. Daarbij evenwel moest hij, wiens positie in de Republiek door de regelingen van 1759 slechts op wankelende grondslagen gevestigd, ja geheel van den goeden wil der regenten afhankelijk was, op de hem eigen hoogst voorzichtige en handige wijze — „extraordinaair politicq”, zegt Hardenbroek 1) — te werk gaan. Het gelukte hem met hulp der bovengenoemde heeren zijne verhouding tot de machtige regeering van Amsterdam op voor beide partijen bevredigende wijze te regelen door zooveel mogelijk te gemoet te komen aan de wenschen en behoeften van den handel en overigens de amsterdamsche regenten, onder wie in dezen tijd Cornelis Hop, broeder van den gezant te Londen en neef van den tesorier-generaal der Unie, Gerard Hasselaer en de heerschzuchtige De Vrij Temminck de grootste rol speelden 2), vrij te laten in hunne werkzaamheid. Ook de te Dordrecht na den dood der Prinses ontstane geschillen over de vraag, of men de van 1702 tot 1747 daar geldende overeenkomst tusschen de regenten aangaande de verdeling van ambten en commissiën thans weder in werking zou stellen op den ouden voet, die sedert Willem IV in onbruik was geraakt, werden na hevigen pamflettenstrijd beëindigd met de zegepraal der oude regentenpartij, hier geleid door den energieken burgemeester Cornelis de Witt, die zelf een scherp pamflet onder den naam van *Irenophilus* in het licht had gezonden en dit ook openlijk erkende. Ook hier liet de hertog de oude regentenpartij begaan, al steunde hij heimelijk de tegenovergestelde factie met raad en daad. Langza-

1) Gedenkschriften, I, blz. 155, 159, 173.

2) *ib.*, blz. 199. Vgl. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam*, I, blz. CLXIV vlg.

merhand wist hij overal in de steden en gewesten der Republiek de factiën en ligues tegen elkander uit te spelen en in de voornaamste posten een aantal zijner vertrouwde aanhangers te plaatsen, die voortdurend met hem in betrekking bleven, gelijk eertijds Willem IV overal zijne getrouwe correspondenten had, en hem waarschuwd, als gevaar scheen te dreigen.

Een dreigend gevaar voor zijne macht in den lande naderde in 1764, toen van Friesland uit¹⁾, waar nog altijd Van Haren en de zijnen heimelijk tegen hem werkten en wroetten, het door Brunswijk's vijanden reeds vroeger geopperde voorstel werd gedaan om 's Prinsen meerderjarigheid eenigszins te vervroegen door dezen tegen zijn zeventienden verjaardag met het erfstadhouderschap te bekleeden, terwijl hij reeds in 1763 in de Staten-Generaal en den Raad van State was toegelaten. Maar de in Friesland invloedrijke prinses-douairière, die met Brunswijk samenwerkte en een groot vertrouwen in zijn beleid koesterde, verklaarde zich tegen de zaak en ook in Holland werd het voorstel, dat eene gelegenheid geopend zou hebben om de stadhouderlijke rechten te beperken²⁾, zonder bezwaar op zijde gezet. De dood der oude vorstin in April 1765 deed hare waardigheden in Friesland volgens vroeger gemaakte afspraken overgaan op prinses Carolina, die intusschen te korten tijd in het bewind zou kunnen blijven om Brunswijk nog te bemoeilijken. Zoo bleef deze zonder bezwaar de leiding van den jongen Prins behouden en verwierf, dezen geen oogenblik uit het oog verliezend³⁾, door zijne groote zorgen voor diens geestelijk en lichamelijk welzijn, ook door zuinig beheer van diens financiën, den dank van allen, die zijne werkzaamheid daarbij hadden te beoordeelen. Wat ook daaromtrent later door de vijanden des hertogs beweerd werd, het lijdt geen twijfel, of dergelijke praatjes moeten als lastertaal worden gebrandmerkt, al is het waar, dat de Prins ten gevolge van het onophoudelijke toezicht des hertogs meer en meer leerde slechts door diens oogen te zien. Zoowel uit de tot ons gekomen dagboeken als uit de briefwisseling van den hertog⁴⁾ blijkt,

1) Vaderl. Hist., XXIII, blz. 315.

2) Colenbrander, De Patriottentijd, I, blz. 67.

3) Vgl. Hardenbroek, Gedenkschriften, I, ook blz. 257/8, 279.

4) Zij worden te Wolfenbüttel in het brunswijksche staatsarchief bewaard en zijn door dr. Nijhoff gebruikt bij de samenstelling van zijn meermalen aangehaald werk.

dat de jonge vorst een zorgvuldige opvoeding heeft genoten, welke echter de gebreken van zijn karakter, die later duidelijk aan den dag kwamen, niet heeft kunnen verwijderen of belangrijk verzachten evenmin als zij zijn gebrek aan intellect heeft kunnen vergoeden door overmaat van kennis.

Maar zooveel kreeg de hertog althans gedaan, dat hij de genegeheid der staatsgezinden wist te winnen en tijdens zijn bestuur te behouden, overtuigd als zij waren van zijn uit feiten gebleken gezindheid om de rechten der regenten te eerbiedigen, met Amsterdam samen te werken in goede verstandhouding en zijn pupil van dezelfde beginselen te doordringen. Zoo scheen het op het einde van de voorgedij, nu 's Prinsen vertegenwoordiger zich jegens de regenten zoo volgzzaam had betoond, alsof er geen verzet tegen het erfstadhouderschap van het Huis van Oranje meer bestond. Toen de jonge Prins den 8sten Maart 1766 zelf de regeering aanvaardde, stond de hertog dan ook in blakende gunst bij de regenten. Het regende dankbetuigingen voor zijn „onmogelijk naar waarde” te schatten verdiensten, voor zijne „vaderlijke zorgen”, die men hoopte nog „bij voortduring” voor het land te mogen behouden. De Staten-Generaal, de Raad van State, de gewestelijke Statenvergaderingen putten zich uit in betuigingen van dankbaarheid, ook blijkend uit aanzienlijke geschenken in geld, ten bedrage van meer dan 600 000 gulden, die hem bij zijn eveneens aanzienlijke schulden wel te pas kwamen.

* *
*

Het door den hertog van Brunswijk gevolgde stelsel van regeering werd na zijn aftreden als voogd van den minderjarigen Prins aanvankelijk zonder wijziging door dezen overgenomen. De erfstadhouderlijke waardigheden, die Willem IV had bezeten, gingen thans zonder eenig bezwaar op zijn zoon over. Eigenlijk had deze eenvoudig zijn erfenis in dezen kunnen aanvaarden maar, op raad van den hertog en tot groote tevredenheid der staatsgezinde partij, vroeg hij, geboren erfstadhouder, aan de Staten eigen acten van aanstelling, die hem ook gereedelijk werden gegeven behalve in Friesland, waar men hem die zijns vaders gaf. Weinig zelfstandig van oordeel, wat nog erger werd door zijn achterhoudendheid en koppigheid, met geringe werklust en weinig inzicht in de groote staatsbelangen, terwijl hij

vooral voor het „détail” de oogen wijd geopend had, zeer gehecht aan zijne „prerogatieven”, die hij evenals het gansche staatsrecht der Republiek en de geschiedenis daarvan tot in kleine bijzonderheden kende, overigens eenvoudig, vriendelijk en met de beste bedoelingen bezielde maar zonder „nerf dans l'âme”, was Willem V ook naar zijn eigen overtuiging ¹⁾ niet de man om de zoo noodige staatshervorming, door zijn vader wel begonnen maar niet krachtig doorgezet, op zijne beurt zelfstandig met vaste hand aan te vatten. En hoeveel hing er bij de toenmalige staatsinrichting der Republiek niet af van de persoonlijkheid van den vorst, die de regeering voerde? Uit vrees voor invloeden, die op den jongen vorst konden werken, hetzij van de zijde der nog altijd haar tijd afwachtende friesche partij, hetzij van die der familie Weilburg, werd dan ook kort na het intreden der meerderjarigheid en blijkbaar op aandrang van den hertog, die met toestemming der oostenrijksche regeering beloofd had nog in het land te zullen blijven, een maatregel van beteekenis genomen met het doel om de zaken te houden in de richting, die sedert het begin van het regentschap des hertogs was ingeslagen. En de jonge Prins, gedachtig aan de wenschen, door beide zijne ouders op hun sterfbed uitgesproken, vol dankbaarheid voor de vaderlijke zorgen van hem, die zijn jeugd had geleid, liet zich gereedelijk tot het goedkeuren van dien maatregel vinden.

Zoo ontstond de voorloopig nog slechts aan enkele hooggeplaatste regeeringspersonen bekend gemaakte „acte van consulentschap” van den 3^{den} Mei 1766 ²⁾, waarbij de hertog zich „tot wederopzeggens toe” verbond den Prins „in het beleid der zaken, zoowel van het militair departement als van alle de verdere en andere departementen onder ons gezag staande met raad en daad te zullen assisteeren en bijstaan in alles, ten allen tijde en zoo menigmaal wij zulks van Hoogst-denzelve zullen requireeren en voor ons dienstig en noodig zullen oordeelen”. Brunswijk verbond zich den Prins te adviseeren en te handelen „zooals hij in goede conscientie tot bewaring van onze Hoogheids prerogatieven en gerechtigheden, mitsgaders ten meesten dienste

1) Vgl. Hardenbroek, I, blz. 319 vlg.

2) Gedrukt Ned. Jaarboeken, 1784, blz. 960 vlg., ten deele bij Nijhoff, blz. 255/6. Vgl. Hardenbroek, I, blz. 434 vlg., en II, blz. 117; De Beaufort, Geschiedk. Opstellen, I, blz. 197 vlg.

en welvaart van den Staat der Vereenigde Nederlanden zal vermeenen te behooren" en zich „gestadig bij en omtrent onzen persoon te onthouden", met name op de eerlang te ondernemen groote reis door de Republiek; daartegenover verbond de Prins zich om den hertog „ter zake van al hetgeen hij tot praestatie van dit engagement en in het geven van de gerequireerde raad en assistentie zal hebben gedaan en verricht, van alle aanspraak, namaning en responsabiliteit ten volle en volkomenlijk te zullen indenneeren en bevrijden"; bij 's Prinsen dood zou de hertog kunnen volstaan met inlevering op diens secretarie van „de stukken en papieren tot ons bewind specteerende" zonder verplicht te zijn tot eenige verantwoording aan de erven. Het door beide contractanten geteekende stuk, waarop Brunswijk daarna plechtig den eed aflegde, werd officiëel door den secretaris De Larrey onderschreven. Fagel en de delftsche pensionaris Van Bleiswijk waren bij de opstelling van het stuk de hoofdpersonen geweest. De eerste had in Bleiswijk's ontwerp nog eenige wijziging gebracht ten einde den Prins niet al te zeer en voor altijd te binden; hij had slechts een overeenkomst voor drie jaren gewenscht maar ten slotte zich moeten tevreden stellen met de slotbepaling, dat het stuk zou gelden „bij provisie en tot ons beiderzijds heimelijk wederzeggen toe", terwijl de uitdrukking „ten allen tijde" door de daarop volgende woorden eenigszins was verzacht. Slechts enkele vertrouwden, als Bentinck en Steyn, werden van de zaak onderricht, die overigens een diep geheim bleef ¹⁾. Zoo bleef de invloed van den hertog op den gang van zaken in de Republiek gehandhaafd en werd het vicieuse stelsel van regeering, zooals het zich sedert Willem IV en vooral omstreeks 1760 had ontwikkeld, voor onbepaalden tijd bestendig. Ook onder Willem V was de regeering der Republiek eene regeering van intrige, eigenbelang en geheim overleg tusschen den erfstadhouder en zijne baatzuchtige creaturen in stad en land, die als „premiers" en „matadors" de stedelijke en gewestelijke belangen bestuurden en de posten vergaven naar hun eigen inzicht, d. i. feitelijk met het oog op eigen voordeel en dat van familieleden en vrienden — een noodlottig stelsel, dat wij in zijne werking thans voornamelijk voor de provincie Utrecht van nabij kennen uit de uitvoerige gedenkschriften van den regent Hardenbroek en welks „verdervende hand" ten slotte

1) Hardenbroek, die veel vernam, hoorde er eerst in 1777 van.

de Republiek tot een smadelijken ondergang zou leiden. Het voorname tegenwicht tegen de oppermacht van den erfstadhouder en zijn omgeving was niet meer de raadpensionaris, die zich bij voortduring alleen warm maakte voor de financieele zaken van het gewest, dat hij diende, en overigens zich naar den Prins, dat is naar den hertog, schikte, maar de nog altijd van het stadhoudelijk gezag onafhankelijke regeering van Amsterdam, door die van enkele andere steden in het gewest gesteund; zoolang de erfstadhouder de belangen dier steden en de persoonlijke belangen harer regenten ontzag, kon hij rustig voortgaan met het bestuur der zaken in de richting, die hij had verkozen. Het was jammer, dat hij, ofschoon van de betekenis van dit tegenwicht ten volle overtuigd¹⁾, het talent miste om naar die overtuiging ook te handelen.

Van de oprichting van een erfstadhouderlijken regeeringsraad, waarop Bentinck reeds bij Willem IV en later bij den hertog had aangedrongen, kwam ook thans niets; zelfs de oude „conferentie” der voornamste ambtenaren en regeeringspersonen uit de dagen van Willem IV en prinses Anna geraakte in onbruik. Bentinck wees den Prins herhaaldelijk²⁾ op de wenschelijkheid van een en ander ten einde de gevolgen van het gebrek aan ervaring en aan kennis van zaken bij den jongen vorst weg te nemen, maar Brunswijk, blijkbaar beducht voor den invloed van zulk een officieel lichaam, wilde er niet van weten en de Prins diensvolgens ook niet; hij meende de zaken te kunnen afdoen met de aangewezen ambtenaren: den raadpensionaris, den griffier, den tesorier-generaal en den secretaris van den Raad van State, die hij ieder afzonderlijk kon raadplegen, als hij verkoos, en buiten wie hij kon spreken, met wien hij wilde en wanneer hij dit begeerde. Doch ook de samenwerking met deze „ministers” der Republiek liet veel te wenschen over³⁾; de Prins, die over het algemeen weinig regel in zijn arbeid kende en menigmaal de staatsstukken dagen lang ter zijde liet om met zijne omgeving feest te vieren, werkte niet geregeld met hen, nooit met hen allen te samen en deed zich minder door hen raden dan dat hij hun zijn raad, niet eens zijn bevel gaf; het overige liet hij dan aan

1) Hardenbroek, Gedenkschriften, II, blz. 81.

2) Nijhoff, blz. 110.

3) ib., blz. 101.

hen over — eene wijze van werken, waarop de hertog terecht aanmerking maakte, daar zij alle verantwoordelijkheid op den Prins alleen laadde. Ten slotte was de hertog in de eerste jaren de eenige vaste raadgever, wiens raad dan ook in den regel werd gevolgd en wiens invloed achter de schermen door niemand meer werd betwist, al begon spoedig de ontevredenheid daarover ook onder de burgerij toe te nemen ¹⁾. Steyn, die zich op zijne werkkamer in het „torentje” van Holland feitelijk alleen met de financiën inliet en overigens alles met den hertog overlegde; de matig bekwame Fagel, die voortdurend het oog slechts op Engeland gevestigd had; ook de domeinraad De Larrey, die zich als altijd voorzichtig op den achtergrond hield, lieten zich deze heerschappij van den hertog welgevallen. Toen de volgzame Steyn in 1772 overleed, deed de hertog zijn creatuur, den weifelenden maar eerezuchtigen Van Bleiswijk, die een gewillig werktuig in zijne hand beloofde te blijven, in diens plaats benoemen en scheen zijn overwicht nog beter bevestigd; de niet onbekwame maar karakterlooze Bleiswijk zou intusschen geen op den duur vertrouwbaar werktuig blijken. Behalve hij was de raadsheer, later secretaris van den Raad van State, Herman van Hees, heer van Berkel en Rodenrijs, een vertrouwde van den hertog, die dagelijks met hen, meestal in overleg ook met Steyn en Fagel arbeidde ²⁾. De hertog had er bovendien nauwlettend het oog op, dat niemand zich in de omgeving van den Prins tegen hem kon verheffen en hield dezen daardoor steeds in „subjectie”.

De hooghartige en ijdele Bentinck zag zich tot zijn ergernis geheel op zijde geschoven ³⁾. Hij trachtte zich toch tegenover den hertog te doen gelden, vooral als voorzitter der Gecommitteerde Raden van Holland, welk college hij op den voorgrond trachtte te plaatsen als het aangewezen lichaam om, de souvereine Staten van het gewest bij afwezigheid vervangend, zelfs buiten den raadpensionaris om, met den Prins de zaken te besturen. Gesteund door den bekwamen en hartstochtelijken, in 1762 opgetreden amsterdamschen pensionaris Van Berckel, zoon van een in 1748 afgezet regent en fel voorstander der staatsgezinde denkbeelden, richtte hij zich in 1769 naar aan-

1) Hardenbroek, I, blz. 310, 318, 328, 336 enz.

2) ib., blz. 317.

3) Nijhoff, blz. 112 vlg.; Hardenbroek, I, blz. 309, 317 enz.

leiding eener moordzaak te Woerden tegen de militaire jurisdictie van den erfstadhouder en den Hoogen Krijgsraad, weldra ook in het algemeen tegen de „usurpatiën” van het stadhouderlijk gezag; hij, in 1747 de hersteller van dat gezag, werd daarom weldra als een tegenstander daarvan aangemerkt en maakte ook voortdurend vinnige aanmerkingen op de wijze, waarop zelfs de geringste zaken door Prins en hertog werden behandeld. En het gelukte hem soms den hertog een gevoeligen stoot toe te brengen, zij het dan slechts in kleine dingen en onbeteekenende gevallen. Maar het is duidelijk, dat hij den Prins, wiens dierbare „prerogatieven” hij op die wijze bedreigde, zeer tegen zich moest innemen en daardoor den invloed van Brunswijk nog meer bevestigde. Zijn uit de dagen van Willem IV dagteekende verstandhouding met sommige leden der engelsche regeering, die hem in dien tijd van omkooprij zelfs in verdenking bracht van in betaalden dienst dier regeering te zijn, ook met den oostenrijkschen gezant Reischach en andere diplomaten kwam hem zeer te pas. Maar het bleef ten slotte bij persoonlijke kibbelarijen en onaangenaamheden, die het toch reeds door financieele en huiselijke moeilijkheden verbitterde leven van den ouden staatsman nog meer verbitterden, totdat de dood in October 1774 den hertog van dezen vijand verlostte. Ook zijn broeder, de eveneens onder Willem IV invloedrijke Charles Bentinck, behoorde tot de tegenstanders van den hertog en werd dientengevolge uit de omgeving van den Prins verbannen. Zoo bleef de hertog van Brunswijk feitelijk de leider der regeering in de Republiek, ook nu de Prins haar heette te regeeren.

Met groote zorg overwoog hij reeds vroeg de kiesche zaak van een door den Prins te sluiten huwelijk; engelsche, deensche, brunswijksche prinsessen waren reeds genoemd, ten slotte ook de jonge prinses Frederika Sophia Wilhelmina van Pruisen, de geliefde nicht van Frederik II, wier moeder eene brunswijksche prinses, zuster van den hertog, was. Frederik II, die in verband met zijn algemeene politiek gaarne zijn invloed in de Republiek versterkt zag, had herhaaldelijk den hertog over dit huwelijk doen polsen en deze, wel wetend hoe weinig een nieuw engelsch huwelijk bij de bevolking der gewesten in den smaak zou vallen, stemde na eenige aarzeling tegenover den nooit door hem vertrouwden pruisischen heerscher, wiens bedoelingen hij doorzag, erin toe, ook ter wille zijner eigen brunswijksche verwantschap. De nauwelijks zestienjarige prinses, levendig,

energiek, uitstekend onderwezen, verstandig en bevallig, werd zoo in October 1767 met den erfstadhouder verbonden en kwam eene maand later onder algemeen vreugdebetoon naar Den Haag, waar zij zich voorloopig op den achtergrond hield maar de overheersching van den hertog spoedig moede werd. De pruisische freule Von Dankelmann was haar door haren oom, den koning, toegevoegd om haar, de onervarene, van raad te dienen en haar tegen den invloed van Brunswijk te beschermen, wat deze dame dan ook de felle vijandschap van Brunswijk op den hals haalde¹⁾. Gedurende de eerste jaren echter onthield de Prinses zich van ieder zelfs schijnbaar vijandelijk optreden tegen dezen.

Het huwelijk met eene „koninklijke” prinses uit het verwante thans zoo hoog gestegen huis Hohenzollern scheen het prestige van het Huis van Oranje nog te verhoogen en men dacht er in 1768 ernstig over den Prins, erfstadhouder der Republiek en vorst van Nassau, zoon en echtgenoot van „koninklijke” prinsessen, in macht menigen koning gelijk en reeds in proza en dichtmaat, op penningen en medailles, op steen en metaal als „onze teergeliefde vorst” toegeproken, ook door een hooger en officieelen titel te onderscheiden en hem als „koninklijke hoogheid” den rang van zijne moeder en zijne vrouw te verzekeren²⁾. Zoover is het evenwel nog niet gekomen en de koning van Frankrijk, bezitter thans van het prinsdom Oranje, toonde zich ook niet geneigd om den Prins, die, als zijn vader, aanspraak maakte op de beide prinselijke titels van Oranje en Nassau, den eersten titel zonder bezwaar toe te kennen, al gunde hij hem dien van „altesse” wel, waarmede eertijds 's Prinsen voorvader Frederik Hendrik door Lodewijk XIII was begiftigd. De glans aan het haagsche hof deed intusschen voor geen ander in Europa onder en de geboorte in 1770 van eene prinses, weldra door twee prinsen gevolgd, bevestigde de toekomst van het feitelijk de Republiek regeerend stamhuis.

De eerste jaren der regeering van prins Willem V gingen voorbij in ongestoorde rust. De alom heerschende vredestoestand begunstigde de ontwikkeling van handel en nijverheid. Het door Steyn's verstandig beheer weder bevestigde krediet van den staat, slechts tijdelijk geschokt door de beurscrisis van 1763, werd ook door eene dergelijke

1) Hardenbroek, I, blz. 344 vlg.

2) Een bundel daarover in het Huisarchief der Koningin (archief Willem V, n°. 337, 2).

van tien jaren later, toen de speculatie in aandeelen der engelsche Oostindische Compagnie ten gevolge van de schitterende zegepralen dier Compagnie onder Clive in Voor-Indië eerst te Londen en vervolgens ook te Amsterdam zware bankroeten na zich sleepte¹⁾, slechts zeer van ter zijde aangetast. De plotselinge val van het oude huis Clifford te Amsterdam vlak tegen nieuwjaar 1773, waardoor eenige andere aanzienlijke huizen werden medegesleept, was vooral weder het gevolg van de onmatige speculatiezucht, die onder de kleine kapitalisten tal van slachtoffers maakte maar ten slotte onder krachtige medewerking der amsterdamsche bank en der amsterdamsche regeering weder werd beteugeld. De voorzichtige en verstandige financieele staatkunde van Steyn en den tesorier Hop had, onder begunstiging der neutraliteit en angstvallige bezuiniging, zoowel de schulden van de Generaliteit als die van Holland aanzienlijk doen afnemen en den lagen rentevoet van $2\frac{1}{2}\%$ als normaal gevestigd²⁾, terwijl de jaarlijksche renteschuld op ruim 2 millioen werd begroot en er van gebrek aan krediet of van schaarschheid van geld in de „landstresoren” thans geen sprake meer was³⁾. En Steyn's opvolger ging op denzelfden weg voort door de aflossing van een aantal obligatiën van Holland reeds kort na zijn optreden, waardoor de renteschulden van dit gewest alweder met eenige tonnen gouds werden verminderd, een maatregel, die den bezitters dier obligatiën intusschen slechts matig beviel⁴⁾.

Er waren wel enkele bezwaren en twisten, die door tusschenkomst van den jongen erfstadhouder moesten worden beslist, maar van ernstigen aard waren die bezwaren niet. In Friesland, waar de partij der Van Harens nog altijd bleef woelen, ontstond verzet tegen de willekeurige wijze, waarop het gewestelijke hof optrad tegen de hoogeschool te Franeker en hare jurisdictie over hare studenten aanrandde⁵⁾; ook de Staten van het gewest toonden zich niet voldoende doordrongen van de beteekenis der stadhouderlijke rechten op de beslissing in zulke gevallen.

Ernstiger was de twist tusschen de magistraten van Harlingen en

1) Sautijn Kluit, De Amsterdamsche Beurs in 1763 en 1773, blz. 65 vlg.

2) De Koopman, III, blz. 179.

3) ib., blz. 187. Vgl. Hardenbroek, I, blz. 408; II, blz. 146.

4) Bilderdijk, Geschiedenis, XII, blz. 40 vlg.

5) Vaderl. Hist., XXIV, blz. 58 vlg.

Sneek en de Gedeputeerde Staten van Friesland, die zich veroorloofd hadden, gelijk vroeger het gewestelijke hof, zich te mengen in „domestique stedelijke zaken” en thans door den stadhouder, naar hij verklaarde geneigd om Friesland „bij derzelve wettige constitutie te bewaren”, streng op de grenzen hunner bevoegdheid werden gewezen; het vinnige protest van het kwartier Oostergoo daartegen werd met een scherp verhoog van 's Prinsen wege over het „erfstadhouderlijk gezag, het sterkste bolwerk ter bescherming van de rechten en vrijheden der ingezetenen” beantwoord, waarbij niet nagelaten werd te wijzen op de „slinksche wegen en landverderflijke kunstenarijen van sommigen”. Zoo hoog stond het gezag van den erfstadhouder, dat hij zich dit durfde veroorloven tegenover hen, die nog voor kort hunne „sovereine rechten” luid hadden doen klinken. Het Reglement Reformatoir van 1749 werd op deze wijze in Friesland met kracht maar niet met omzichtigheid gehandhaafd en juist dit laatste wekte hevige ergernis onder de friesche regenten.

Minder krachtig waagde de Prins het in het eveneens van ouds orangistische Zeeland op te treden. De zeeuwsche regentengeslachten toch waren sinds Odijk's wanbeheer onder Willem III meer en meer afkeerig geworden van de groote macht, die het Huis van Oranje, bezitter van de waardigheden van Eersten Edele en markies van Veere en Vlissingen en zeker van de krachtige sympathie der volksmenigte, steeds in dit gewest hadden uitgeoefend. De traditiën van een Lieven De Beaufort, wiens Verhandeling over de vrijheid in den Burgerstaat het gevaar van een eminent hoofd in eene republiek zoo duidelijk had aangewezen, leefden hier onder de regenten krachtig voort en hadden zelfs onder onverdachte oranjegezinden grooten invloed, zoodat ook daar de bezwaren tegen de genoemde hooge waardigheden ernstig waren gevoeld. Bij het aftreden van den machtigen van den hertog afkeerigen Willem van Citters als vertegenwoordiger van den Eersten Edele in 1767 had de Prins den nieuwen zeeuwschen raadpensionaris Steengracht, een vriend van Brunswijk, opgedragen voorloopig in diens plaats op te treden in het zeeuwsche admiraliteitscollege¹⁾, maar Middelburg en Tholen, verontrust over deze verbinding van bevoegdheden en door de familie van Citters gesteund,

1) Vaderl. Hist., XXIV, blz. 148 vlg.

verzetten zich ernstig daartegen, zoodat de middelburgsche afgevaardigden zelfs de Statenvergadering verlieten en de Prins ten slotte een ander, den heer J. A. Van de Perre, als zijn vertegenwoordiger moest aanwijzen. De Prins deed spoedig zijne ontevredenheid gevoelen. De oude aanspraken van Zeeland op het monopolie van den handel op Essequibo en Demerary werden door hem als scheidsrechter ten nadeele van het gewest beslist. Ook het sedert 1752 reeds herhaaldelijk bij de Staten-Generaal ingekomen verzoek van het sedert het begin der 18de eeuw verarmde en meer en meer ontvolkte Zeeland om vermindering zijner oude uit de 16de eeuw dagteekenende quota, al was het maar voorloopig, werd door den tegen Zeeland's zin ook hierin als scheidsrechter benoemden Prins afgeslagen, ofschoon hij het gewest voor zeven jaren van eene bijdrage van drie ton aan de fortificatiën ontsloeg en uit zijn eigen vermogen een ton gouds beschikbaar stelde; slecht financieel beheer en ongenoegzame belasting, terwijl zonder overleg leening op leening ter voorziening in geldgebrek was gesloten, waren volgens de andere gewesten oorzaak geweest van het zeeuwsche verval, veel meer dan verarming of ontvolking 1). Zoowel in Friesland als in Zeeland was het verzet vooral uitgegaan van hen, die den hertog en zijn creaturen den voet dwars wilden zetten; en dat de overigens onbeteekenende Van de Perre tot die creaturen behoorde, was een openbaar geheim. Het door den bekwamen pensionaris van Goes, Van de Spiegel, bij deze gelegenheid ten behoeve van zijn gewest anoniem uitgegeven pamflet „brief van een heer uit Gelderland aan een zijner vrienden in Zeeland” bewijst intusschen afdoende de onrechtmatigheid der zeeuwsche aanspraken, al moest het strekken om ze te steunen. De zaak zelve laat duidelijk zien, van welke personen de Prins zich soms wel moest bedienen om zelfs een zoo duidelijk sprekend landsbelang te kunnen handhaven; zij doet den vinger leggen op de wonden van de praktijk der toenmalige constitutie; zij legde den grond voor eene gevaarlijke ontevredenheid onder de machtigste zeeuwsche regentenfamiliën, die zich op den achtergrond geschoven zagen ter wille van onbekwame maar volgzame vrienden van den hertog.

Ook in Holland kwamen reeds spoedig, en niet zonder mede-

1) Fruin, *Verspreide Geschriften*, V, blz. 219 vlg.

werking van Amsterdam, dat nog altijd het thans ook in dit gewest oppermachtige erfstadhouderlijke gezag met argwaan beschouwde, tekenen van het nog altijd bestaan van een heimelijken geest van verzet tegen dit gezag onder de regenten, die in 1747 en 1748 onder den drang der omstandigheden hadden moeten berusten in de toekenning daarvan. Te Monnikendam, een dier kleine steden, waar de stadhouder steeds invloed op de samenstelling der regeering had kunnen oefenen, ontstond in 1767 een hevige twist over de vraag der verkiezing van burgemeesters uit of buiten de vroedschap, waarbij sommige leden der stadsregeering eenvoudig de geheele magistraatsbestelling en de vergeving van alle ambten en commissiën ondershands aan den Prins wilden afstaan¹⁾ maar andere zich tot handhaving der verkiezing uit de vroedschap op de Staten beriepen. De Staten handhaafden de verkiezing uit de vroedschap als overeenkomstig de privilegiën der stad maar veroorloofden, trouwens onder licht protest van Amsterdam, de stad zich voor het vervolg met een verzoek tot wijziging dier privilegiën tot hen te wenden.

Het bleek bij deze gelegenheid te over, dat de vurige wensch tegen den tijd van het optreden van den Prins door den Raad van State in zijne petitie voor 1766 uitgesproken, dat de namen prinsgezind en staatsgezind „dezelfde beteekenis zouden krijgen of liever geheel verbannen zouden worden”²⁾, nog op verre na niet in vervulling was gekomen, al kon men van eigenlijke partijschap ook thans nog niet spreken en hoorde men die namen ten minste weinig: de vreugdebedrijven, waarmede de jonge erfstadhouder kort na zijn optreden in de verschillende gewesten was ontvangen, gaven getuigenis van de goede verwachting, die men van hem had, en van de hoop, dat nu van zijn bevestigd gezag „de aanvang van 's lands herstelde magt en luister” zou dagteekenen.

Dat de toestand des lands ten minste voor de hoogere klassen omstreeks 1770 niet ongunstig mocht heeten, bleek uit den in de nieuwe periode van vrede toenemenden handelsbloeï en de oprichting in deze jaren van tal van geleerde genootschappen tot beoefening van letteren en natuurwetenschappen; ook uit de voorgenomen droogmakerijen op het platteland van Zuid-Holland, waarbij tevens maat-

1) Vaderl. Hist., XXIV, blz. 141 vlg.

2) ib., XXIV, blz. 6.

regelen werden beraamd om het meer en meer invretende haarlemmer meer te beletten zich met de in den omtrek daarvan uitgeveende plassen te vergrooten en met name het bedreigde Aalsmeer te beschermen. Ook aan de zorg voor de rivieren werd onder leiding van den leidschen hoogleeraar Lulofs, inspecteur van 's lands stroomen, meer dan ooit aandacht gewijd, hetgeen intusschen niet verhinderen kon, dat in 1770 en 1771 onder invloed van zware regens en ijsgang hevige doorbraken in de Betuwe tot Gorkum toe, later ook aan de Maas en de Lek het land teisterden. Zoowel hierdoor als door de in deze jaren weder ernstig woedende veepest werden de landprovinciën, vooral Gelderland, zwaar getroffen en de liefdadigheid vooral in Holland moest herhaaldelijk met aanzienlijke sommen bijspringen.

Dringend was de behoefte aan verbetering der toestanden bij het zeewezen en reeds in het eerste voorstel, dat de Prins op het einde van 1767 bij gelegenheid der petitie tot de Staten-Generaal richtte, wees hij op het uiterst geringe aantal schepen van oorlog bij het altijd te voorzien oorlogsgevaar¹⁾; hij drong aan op uitvoering der vroeger genomen besluiten tot aanbouw en nieuwe uitrusting van 25 schepen om op alle gebeurlijkheden voorbereid te zijn. Maar de ontwijkende of afwijzende antwoorden der verschillende gewesten gaven weinig hoop op de vervulling dezer wenschen, al liet de Prins niet na ze jaar op jaar in de petitiën te doen herhalen. Zoo lang er geen oorlogsgevaar bestond, was men niet geneigd om groote sommen voor de landsverdediging te besteden. Eindelijk kwamen de Staten van Holland zelf²⁾ in Februari 1771 ter gelegenheid van hun consent in de op den Staat van Oorlog gevraagde sommen tot de verklaring, dat het zeewezen zijn ondergang nabij was, wanneer men niet aanstonds maatregelen nam tot aanbouw van schepen en wel in de eerste plaats door geld te verschaffen aan de admiraliteiten; anders zou de naam van zeemogendheid voor de Republiek slechts een „bloote tytel” worden. Het gewest, de reeds herhaaldelijk opgeworpen bezwaren voldoende kennend, verklaarde zich bereid tevens een „modique versterking der militie” tot voorziening ook in de dringende behoeften van het leger te bevorderen en verzocht den Prins en den Raad van State

1) De Jonge, IV, blz. 390 vlg.

2) Vaderl. Hist., XXIV, blz. 248 vlg.

een plan daarvoor op te maken; het betuigde tevens, ernstig waarschuwend, wanneer de andere gewesten medewerking weigerden, niet geneigd te zijn de consenten zoo gereedelijk toe te staan als in de laatste tijden was geschied. Dit laatste dreigement hielp eenigszins, zoodat dan ook door den Raad van State spoedig, reeds in April, een voorstel werd ingediend tot aanbouw van 24 zware lineschepen. Zoo zou men ten minste met de 66 zwakkere vaartuigen, die men nog in dienst had, al waren er onder, die dertig of veertig jaren telden en nauwelijks meer zeewaardig konden heeten, nog eenigszins voor den dag kunnen komen, als het noodig was. Doch hoe weinig beteekende dit in vergelijking met de krachtige, bijna 300 schepen met 100 000 man tellende britsche of ook met de thans ruim 200 schepen tellende fransche vloot! Men schaamde zich bij de gedachte daaraan en beval in het belang des lands zooveel mogelijk geheimhouding aan ten opzichte van den „deplorablen” toestand der vloot. Maar tot handelen kwam het nog niet: de ruim 4 millioen, die de aanbouw kosten moest, gaven aanleiding tot eindelooze overleggingen, bezwaren en opmerkingen van de zijde der meeste provinciën; eerst in 1778, na zes jaren, kwam men, onder den drang der tot werkzaamheid dwingende omstandigheden, tot overeenstemming en werd het voorstel eindelijk aangenomen. Maar toen was het te laat.

Ook in tijd van vrede konden zich zulke omstandigheden reeds opdoen. Een hevige opstand der slaven in Berbice had de directeuren dier met den ondergang bedreigde rijke volkplanting in 1762 gedwongen tot het verzoek aan de Staten-Generaal om een paar schepen met krijgsvolk. Zij werden onder leiding van kapitein Haringman werkelijk afgezonden en slaagden erin den opstand te bedwingen. De daartoe gebruikte troepen, 600 man, werden op voorstel van Brunswijk onder hun kolonel De Salve als regiment mariniers in vasten dienst gehouden en in 1766 voorgoed als zoodanig aangemerkt 1). Ook de barbarijsche zeeroovers, bij den achteruitgang der zeemacht zich wederom aan de gesloten verdragen onttrekkend, zoowel in Algiers, Tripoli en Tunis als in Marokko, moesten herhaaldelijk door vlagvertoon tot rede gebracht worden; in 1768 volbracht een vijftal met moeite door de admiraliteit van

1) Vaderl. Hist., XXIV, biz. 359.

Amsterdam uitgeruste fregatten onder den vice-admiraal Roemer Vlacq den jonge die taak, doch men verkreeg van de beheerschers dier roofstaten alleen door rijke geschenken en groote toegefelijckheid eene tijdelijke erkenning hunner verplichtingen — een schijnbaar succès, dat weldra tot andere moeilijkheden aanleiding gaf. De keizer van Marokko werd daardoor namelijk zoo brutaal, dat hij dreigde een eskader naar de Noordzee te zullen afzenden ten einde nadruk bij te zetten aan zijn eisch tot betaling eener vaste schatting, een eisch, dien hij te kennen gaf in vormen, getuigend van de uiterste minachting voor de thans ter zee onbeteekenende macht der Republiek. Het kwam nog wel niet zoover, dat marokkaansche roofschepen de staatsche havens en kusten bedreigden, maar de oorlog met Marokko brak toch feitelijk uit en in 1775 werd een eskader van negen schepen onder den schout-bij-nacht Hartsinck uitgezonden. Onder dezen en zijn opvolgers kapitein Van Bylandt en schout-bij-nacht Pichot werd de marokkaansche kust een drietal jaren geblokkeerd, waarbij de kapiteins Dedel, Bentinck en Van Kinsbergen zich zeer onderscheidden. Marokko sloot toen vrede op den voet van dien van 1752. Men was evenwel genoodzaakt nog eenige jaren eene scheepsmacht op de marokkaansche kust te onderhouden ten einde onzen handel in de Middellandsche zee voor kaperij te vrijwaren.

Maar nieuwe moeilijkheden met Engeland waren toen reeds aangevangen. De amerikaansche koloniën van dat land, sedert den vrede van Utrecht zeer ontwikkeld en tot een samenhangend gebied aan de oostkust van Noord-Amerika met $1\frac{1}{2}$ millioen blanke bewoners en honderdduizenden slaven aangegroeid, waren door den gunstigen afloop van den zeeoorlog met Frankrijk en Spanje nog krachtiger geworden. Hare blanke bevolking, samengesteld uit de nakomelingen van grootendeels om het geloof uitgeweken engelsche, hollandsche, fransche, duitsche, in het Zuiden ook reeds oudtijds in de 16de eeuw om andere redenen hierheen gekomen spaansche emigranten, gestaald in den voortdurenden krijg tegen de steeds meer landwaarts in teruggedrongen Indianen, bezat een groot gevoel van zelfstandigheid. Vooral die der noordelijke koloniën van engelsche en hollandsche afkomst boden een eigenaardig, bijna reeds nationaal type aan, dat als „amerikaansch” zich wezenlijk onderscheidde. De handel van Boston en New-York op de eigen kust en West-Indië, de rijst-, tabak- en indigo-plantages van Carolina en Maryland, de landbouw van Pennsylvanië

bloeiden en verspreidden welvaart en rijkdom; ook de beschaving, de wetenschap begonnen zich te ontwikkelen, niet het minst aan de reeds in de 17de eeuw hier opgerichte universiteitsinstellingen, en de naam van den grooten Benjamin Franklin weerklonk ook in Europa. Die krachtige, energieke bevolking nu, door de aanhechting der voormalige fransche bezittingen nog toegenomen in beteekenis, had ernstige bezwaren tegen de wijze, waarop hare belangen bij die van het moederland in Europa werden achtergesteld. De engelsche scheepvaartwetten, vooraan de oude Navigatie-akte, die haren belangrijken in- en uitvoer bonden aan het moederland en het gebruik van andere dan engelsche schepen verboden, de daarmede samenhangende strenge douaneregeling, waardoor de amerikaansche handel en industrie geheel afhankelijk bleven van de engelsche, had reeds herhaaldelijk tot bezwaren aanleiding gegeven, niet het minst ten gevolge van de bij zoo strenge bepalingen bloeiende sluikerij, die in de Antillen haar punt van uitgang had. Nu kwam in 1765 daarbij eene poging om door invoering eener zegelbelasting en krachtiger toepassing der douaneregeling in verband daarmede de koloniën nog sterker te doen deelen in de lasten van het moederland, dat zeer gebukt ging onder de financieele gevolgen van den laatsten, immers ook tot groot voordeel der amerikaansche koloniën gevoerden zeeoorlog. De Amerikanen protesteerden tegen deze zonder hunne toestemming opgelegde belasting, strijdig met de dierbaarste traditiën van den engelschen en hollandschen burger. Hun vertegenwoordiger te Londen, Franklin zelf, wees namens sommige koloniën, die hem als agent hadden aangesteld, met nadruk op het feit, dat de koloniën geen zitting hadden in het Parlement, dat dezen last oplegde. Acht jaren lang reeds protesteerden zij heftig tegen deze koloniale politiek, zich meer en meer één gevoelend tegenover het moederland en onder aanvoering van mannen als Franklin, John Adams, George Washington, Patrick Henry alle middelen van juridieken aard uitputtend om hun recht te bewijzen. Maar de engelsche regeering, sedert eenige jaren niet meer door Pitt en zijne Whigs maar door de Tories geleid, zag de beteekenis van het steeds toenemende verzet niet in. Toen zij eindelijk op aandrang der liberale oppositie iets toegaf en de ingestelde rechten introk behalve die op de thee, werd juist deze laatste belasting oorzaak van een formeel oproer te Boston, waar vermomde kolonisten de van alle zijden ingevoerde ladingen thee in de haven

over boord wierpen, terwijl in andere havens de thee niet ontscheept kon worden of in de pakhuizen verrotte. De engelsche regeering besloot nu krachtige maatregelen tegen een en ander te nemen en zond troepen naar Amerika, waarop de amerikaansche kolonisten de wapenen opnamen en in September 1774 een congres te Philadelphia bijeenriepen. Twaalf koloniën waren daar vertegenwoordigd; zij besloten hare rechten te handhaven en voorloopig allen handel met Engeland te schorsen. In het volgende voorjaar stieten de engelsche troepen bij Lexington op de oproerige vrijwilligers van Massachusetts en daarmede begon de amerikaansche opstand tegen de engelsche tirannie, weldra onder leiding van Washington als opperbevelhebber namens het thans alle dertien staten vertegenwoordigende congres. Engeland zond legers en vloten uit om de koloniën tot gehoorzaamheid te dwingen maar deze, gebruik makende van het tijdperk van voorbereiding daartoe noodig, bleven niet staan bij hun verzet doch verklaarden zich den 4^{den} Juli 1776 onafhankelijk, welke verklaring dadelijk door negen koloniën werd geteekend, waarbij zich later ook de andere aansloten. Maar de koloniën, van het begin af reeds door den tegenstand van vele aan Engeland gehechte kolonisten in zichzelf verdeeld, bovendien in weerwil van allen heimelijken steun uit Frankrijk en de Antillen niet toegerust met de middelen om een grooten oorlog te voeren, leden in de eerste jaren, niettegenstaande de schitterende leiding van Washington en de zijnen, zware nederlagen, door enkele zegepralen slechts ten deele vergoed.

Met groote belangstelling was in Europa de loop dezer dingen gevolgd, vooral in Frankrijk, waar men hoopte de nadeelen van de pas in den zevenjarigen zeeoorlog geleden nederlaag te kunnen wegnemen. Ook in de Republiek, waar men, denkend aan het eigen verzet tegen Spanje, levendige sympathie gevoelde voor de nieuwe republikeinsche staatsinrichting en de macht van den geduchten mededinger, voor talloos velen in weerwil van een eeuw van vriendschap nog altijd den ervijand aan de overzijde der Noordzee, een knak hoopte te zien krijgen. In beide landen was bovendien de begeerte naar voordeelige handelsbetrekkingen met de rijke, totnogtoe, buiten den sluikhandel, alleen voor engelsche kooplieden toegankelijke amerikaansche gewesten krachtig werkzaam. Bovendien scheen in de laatste jaren het gevaar voor de suprematie van Engeland ter zee even dreigend voor de onafhankelijkheid der andere natiën als

vroeger die van Spanje of Frankrijk te land¹⁾. Frankrijk trad reeds heimelijk met het sedert 1761 nauw daarmede verbonden Spanje in overleg en wist ondershands de opstandelingen te ondersteunen met geld, wapenen en kleeding; reeds ging de jonge markies De la Fayette met een aantal vrijwilligers onder de toejuichingen van geheel Frankrijk sloop naar Amerika. Franklin, thans te Passy bij Parijs gevestigd, werd door het amerikaansche congres belast met de onderhandeling over een verbond, dat den 6^{den} Februari 1778 tusschen Frankrijk en de Vereenigde Staten werd gesloten en in het volgend jaar door de aansluiting van Spanje werd voltooid. De oorlog in Europa feitelijk, ofschoon nog zonder oorlogsverklaring, aangevangen, noodzaakte Engeland het oog op zijne kusten en handelsbelangen te houden en had op den loop van den krijg in Amerika een beslissenden invloed; hij gaf Washington en den zijnen nieuwen moed, aangewakkerd ook door de verschijning van een fransch hulpkorps in Amerika en een fransch-spaansche vloot in de Antillen; hij verlamde tevens de werkzaamheid der onvoldoende engelsche macht in de koloniën. Weldra stond Washington, wiens leger in 1777 door geldgebrek en slechte organisatie bijna verlopen was, weder aan de Hudson en drongen zijn onderbevelhebbers de Engelschen naar de zuidelijke havens terug.

Welke houding zou de Republiek aannemen? Zou zij weder neutraal blijven als in den zeeoorlog? Zou zij gehoor geven aan den aandrang van engelsche zijde om den ouden bondgenoot in het dreigende gevaar te hulp te komen? Of zou zij, geestdriftig voor het nieuwe verzet tegen dwingelandij en begeerig naar het openen van nieuwe handelswegen, zich bij Amerika, Frankrijk en Spanje aansluiten en den geduchten mededinger op de wereldmarkt een gevoeligen slag helpen toebrengen? Deze vragen waren in de eerstvolgende jaren de hoofdzaak in de Republiek, niet alleen bij hare regenten en bij hare kooplieden maar bij hare gansche bevolking, die met levendige belangstelling en groote sympathie voor de vijanden van den ouden ervijand den loop der worsteling over den Oceaan gadesloeg en zich onwillig voegde in de angstvallig voorzichtige staatkunde der regeering, die weder, gelijk in den laatsten zee-

¹⁾ Vgl. daarover Choiseul's merkwaardige uiting in *Revue Historique*, t. 82, p. 233.

oorlog, de onzijdigheid, het „menageren” van beide mogendheden nastreefde.

In staatschen dienst was sedert het einde der 16de eeuw nog altijd de schotsche brigade¹⁾, een zeer gewaardeerd korps, dat vroeger geregeld en thans nog grootendeels uit Schotland werd aangevuld en door schotsche officieren gekommandeerd. Bij de groote behoefte aan troepen, door den zich in Amerika uitbreidenden krijg voor Engeland noodig, richtte zich de engelsche koning reeds op het eind van 1775 tot den erfstadhouder met verzoek aan de Republiek om hem deze, immers uit zijn eigen onderdanen gerecruteerde brigade, thans ongeveer 1000 man, te willen leenen. De Prins, die zich in deze zaak vooral door Bleiswijk en Fagel liet leiden, niet door den hertog, bracht dit verzoek, tegen welks inwilliging hij blijkbaar geen bezwaar had, in November over aan de Staten-Generaal, die er de gewesten mede in kennis stelden. Het wekte groote opschudding, vooral toen de overijselsche regent Joan Derk van der Capellen tot den Poll een heftig advies tegen het verleenen der toestemming, door hem in de overijselsche Statenvergadering ingediend, openbaar maakte. Capellen, een man van talent en algemeene ontwikkeling, die veel sympathie met de amerikaansche rebellen maar weinig staatkundig doorzicht had, gaarne van zich deed spreken en dit placht te doen in de holste en heftigste bewoordingen, liet luide door het gansche land klinken, dat een volk, hetwelk eenmaal zelf „den naam van rebellen” gedragen had, geen „troepen van een vrijen staat” mocht verhuren aan den „tiran”, die daarvoor liever „Janitsaren” moest huren; hij wees erop, dat zoo iets ook strijden zou met de veelgeprezen onzijdigheid en met het belang van den handel en dat de vermindering van troepen hier te lande weder aanleiding zou kunnen zijn tot vermeerdering van de altijd nadeelige landmacht, die werkte met „gedrogten” als de gehate militaire jurisdictie. Ook Amsterdam, dat intusschen eerder de geheele brigade aan Engeland wilde verkoopen en daartoe zelfs een voorstel deed, wilde er niet van hooren; en Brunswijk, die meende, dat men de troepen niet kon missen, en andere bedoelingen bij Engeland onderstelde, ried de zaak af²⁾. De zwakke raadslieden des Prinsen schrikten ten slotte terug voor de verantwoorde-

1) Vgl. *The Scot's Brigade in Holland* (Edinb. 1899), II, p. 468.

2) Nijhoff, blz. 140 vlg.

lijkheid en zoo, ofschoon vier provinciën, waaronder ook Overijssel, reeds hadden toegestemd, werd de zaak door den Prins, die Engeland door geen botte weigering wenschte te tarten, in het voorjaar op zijde geschoven met het antwoord, dat zulk eene leening van troepen mogelijk scheen, als men ze alleen in Europa wilde gebruiken, mits Engeland op eigen kosten duitsche troepen ten behoeve der staatsche garnizoenen daarvoor in de plaats stelde en voor het vervolg de in de laatste jaren ernstig bemoeilijkte recruiteering uit Schotland van alle last onthief. Engeland kwam er niet op terug en het vermoeden van Brunswijk, dat Engeland eigenlijk alleen het doel had gehad om een einde te maken aan het optreden van schotsche troepen in staatschen dienst, scheen niet ongegrond geweest te zijn. Maar, al mocht de engelsche regeering deze aanvraag met bijbedoelingen gedaan hebben, weldra kwamen andere bezwaren van ernstiger karakter de moeilijkheden vergrooten. Gelijk in den fransch-engelschen zeeoorlog werden de Antillen weder het tooneel van een handel in contrabande op groote schaal, te eer omdat deze eilanden met hunne talrijke en welvarende plantages van ouds levendige handelsbetrekkingen hadden met de engelsche koloniën op de amerikaansche kust, van waar zij hun hout en levensmiddelen voornamelijk betrokken gelijk zij er hunne produkten ter markt plachten te brengen, voorzoover de strenge engelsche bepalingen op de scheepvaart dit toelieten. De hollandsche eilanden St. Eustatius en Curaçao, de eenige, die vrijheid van handel bezaten in de Antillen, waren het middelpunt van dezen handel en vooral het eerste eiland, totnogtoe 1) een onbeteekenende kale rots, die thans „magazine for all the nations of the earth” mocht heeten, beleefde goede dagen. De bevolking nam er aanhoudend toe; honderden kooplieden kwamen er zich vestigen; het werd door tal van schepen — in 1778/9 door meer dan 3000 — varend uit en naar de engelsche en fransche koloniën bezocht. De gouverneur van het eiland, Heyliger, moest op aandrang van Engeland in September 1776 worden vervangen maar zijn opvolger, de energieke De Graeff, had niet meer lust om de engelschen te believen en de sluikhandel bleef op St. Eustatius ongehinderd voortgaan. Daar werd den 16^{den} November 1776 de nieuwe

1) Jameson, St. Eustatius in the American revolution (North American Review, July, 1903, p. 683 ff.).

amerikaansche vlag door den nieuw benoemden hollandschen gouverneur met saluutschoten begroet¹⁾ en ook verder als die eener onafhankelijke mogendheid behandeld op alle schepen der rebellen, die niet alleen tabak, suiker en indigo maar ook geschut, wapenen en oorlogsbehoefden van allerlei aard aan de opgestane koloniën brachten. Die feitelijke erkenning wekte de rechtmatige ergernis van Engeland en Yorke diende dan ook in Februari reeds een geharnast protest in met den eisch om ontslag ook van dezen gouverneur. Nog heftiger liet zich Yorke uit bij zijn onderhoud met den Prins, den hertog en den raadpensionaris, wien hij grove ondankbaarheid jegens Engeland verweet, dat alles gedaan had om den Prins tegenover Amsterdam de hand boven het hoofd te houden maar nu wel genoodzaakt zou zijn de machtige stad de hand te reiken, als de Prins niet deed, wat men billijkerwijs van hem mocht verwachten. Ook de overigens Engeland welgezinde hertog was ten diepste verontwaardigd over dit optreden van den engelschen gezant, wiens „violente” taal hem reeds dikwijls gehinderd had. Ook hij verlangde „mannelijke fermitieit”²⁾ tegenover Yorke. De Staten-Generaal beklagden zich dan ook in hun antwoord zeer ernstig over den toon van het protest, erkenden de verplichting om tegen het vervoer van contrabande te waken en riepen De Graeff ter verantwoording naar huis, ofschoon hij, zich beroepend op ziekte, weldra naar zijne standplaats kon terugkeeren. St. Eustatius bleef zoo het middelpunt van den sluikhandel, het rendez-vous van alles wat de rebellen noodig hadden, de stapelplaats ook hunner eigen artikelen; deze handel werd vooral bij het verschijnen van een fransch-spaansch eskader in de Antillen levendig voortgezet in weerwil van de scherpe klachten van Yorke, die namens de engelsche regeering streng toezicht daarop begeerde. Maar ook deze zaak gaf nog geen aanleiding tot een oorlog; zij bleef verder rusten en St. Eustatius bleef een paar jaren lang het „Tyrus” der Antillen, zooals Burke het noemde, de rijke „mijn van fortune” voor staatsche en amerikaansche, zelfs voor britsche kooplieden, die niet aarzelden de winst op te zoeken, waar die te vinden was.

¹⁾ Vgl. daarover de Deductie van De Graeff, verschenen in 1779. Het was wel niet de allereerste maal — op het deensche eiland St. Croix was het 27 Oct. gebeurd — maar toch de eerste maal, die in het oog viel (Jameson, l. l. p. 691).

²⁾ Nijhoff, blz. 150 vlg.

Uit alles bleek, dat de onaangename verhouding tusschen Engeland en de Republiek uit de eerste jaren van den zevenjarigen zeeoorlog thans opnieuw was ontstaan en dat de openbare meening in de Republiek thans scherper dan ooit tegenover den ouden bondgenoot gekeerd was. Zij, die èn in het belang van den handel èn ter wille der algemeene staatkundige verhoudingen vasthielden aan het oude bondgenootschap, werden steeds minder in getal en steeds meerderen vroegen zich af, of nu niet het oogenblik gekomen was om den gelukkigen mededinger in zijne gevoeligste plek te treffen. Tal van pamfletten betoogden de wenschelijkheid eener aansluiting bij Frankrijk, Spanje en Amerika; andere, zooals de ook om den naam van den schrijver veel indruk makende „brieven” van den geleerden graaf van Nassau-La Lecq, nakomeling van prins Maurits, bepaalden zich meer tot het betoog van het goed recht der Amerikanen.

De sympathie met de opgestane kolonisten was hier te lande niet minder dan in Frankrijk; zij uitte zich niet alleen als sympathie met de nieuwe republikeinen, gelijk men in 1769 den van hier naar Engeland overstekenden leider der tegen Frankrijk opgestane Corsikanen, den beroemden Pascal Paoli, uitbundig had toegejuicht en zelfs de Prins hem had ontvangen, maar allengs ook met den democratischen geest, die in Engeland zelf machtig het hoofd opstak en in Amerika de gemoederen in beweging had gebracht. Reeds de denkbeelden van Montesquieu en van de fransche wijsgeeren van dien tijd hadden eenigen invloed in die richting ook hier te lande uitgeoefend; Rousseau's wegslepend boek „Le Contrat Social”, dat in 1762 opnieuw het oude, ook bij Hugo de Groot ontwikkelde denkbeeld van een staatsverdrag op den voorgrond stelde, waarbij het volk oorspronkelijk de macht aan de overheid zou hebben opgedragen, deed ook hier onder de talrijke beoefenaars der fransche letteren zijn invloed gevoelen. Krachtiger echter nog werkten op Van der Capellen en zijne vrienden, die hij niet alleen in de hollandsche regentenkringen maar sedert zijn optreden in 1776 ook onder de ontwakende burgerijen bij menigte telde, de denkbeelden der engelsche democraten¹⁾. Richard Price's door Van der Capellen ver-

1) Vgl. Brieven van Joan Derck van der Capellen tot den Poll, uitg. De Beaufort, blz. 40 vlg. Over Capellen's ontwikkeling vooral het daarop door Sillein gegeven Aanhangel en diens studie in De Gids, 1882, blz. 204 en 401 vlg.

taald werk „Aanmerkingen over den aart der burgerlijke vrijheid”, zijn idealistische „Observations on the importance of the American revolution and the means of making it a benefit to the world” werden hier te lande ijverig gelezen; met hem en andere amerikaanschgezinde Engelschen stond Van der Capellen in levendige briefwisseling. Priestley's wijsgeerig-theologische beschouwingen werden evenzoo onmiddellijk vertaald en gretig gelezen. Gelijk deze geschriften van vrijheidlievende predikanten in Engeland zelf aan de opkomende radicale beweging grooten steun verleenden, waren zij ook in de Republiek, waar de in 1747 en volgende jaren luid klinkende democratische leuzen ook thans weder de lucht begonnen te vervullen, van grooten invloed. Vele bewonderaars van Oldenbarnevelt en De Witt, felle tegenstanders eener groote overheerschende stadhoudelijke macht zooals die thans in de Republiek bestond, zagen zelfs in deze fiere voorvechters der oude aristocratische regeringsbeginselen volksmannen in den zin der toenmalige democratie, die de „ware volksrechten” tegenover de „tirannen” uit het Huis van Oranje hadden willen verdedigen en daarvoor hun leven hadden gelaten. De brochures uit den Witten-Oorlog ¹⁾ werden weder voor den dag gehaald. Nog was het niet velen duidelijk, dat hier twee richtingen moesten worden onderscheiden: die der aristocratische regenten, die in de eerste helft der eeuw hun hoogtijd hadden gevierd, en die der democratische volksmannen, wier denkbeelden thans eerst zich in hun volle beteekenis zouden gaan ontwikkelen. In de hoofden ook van Burman en Van der Capellen, van den heftigen doopsgezinden leidschen predikant Van der Kemp, van zoo menig ander voorvechter der nieuwe leerstellingen op staatkundig gebied liep dat alles nog dooreen. Niet het minst in de kringen der door de overheerschende gereformeerde Kerk nog steeds ter zijde geschoven Doopsgezinden, Remonstranten en Katholieken vonden de nieuwe denkbeelden geestdriftige aanhangers. Zij, door de toenemende welvaart der burgerklasse zich tegenover de regentenfamiëen meer en meer zelfstandig ontwikkelend, meenden in deze volksbeweging, die zich vooral bij de burgerklasse deed gelden, een middel te zien om zich zoowel van het kerkelijke als van het aristocratische juk te kunnen bevrijden en juichten de nieuwe denkbeelden met geestdrift toe.

1) Zie boven, blz. 282.

Maar de sympathie met de amerikaansche opstandelingen was thans het alles overheerschende gevoel en de neigingen der stadhouderlijke regeering van het oogenblik, hoe gevaarlijk zij onder omstandigheden ook voor de volksvrijheid worden kon, de „vreedzame en beminnelijke” regeering, waarvan Simon Stijl in 1778 getuigde, de „voor de gemeene zaak allerheilzaamste” staatsinrichting, welks voortbestaan „tot in de laatste nageslachten” de talentvolle jonge Pieter Paulus in zijne uitnemende „Verklaring der Unie van Utrecht” (1772) hoopte, konden, meende men, in deze omstandigheden geen hinderpaal zijn om die sympathie ook in daden te toonen. De zaak van Amerika bleef voor Van der Capellen en de zijnen vooreerst de hoofdzaak in de staatkunde der Republiek en al mochten zij toornen tegen de militaire jurisdictie, al mocht Van der Capellen de „slavernij” der „haatlijke” drostendiensten, „veragtljke gedenkteeken der barbaarschheid”, in het Overijselsche — in werkelijkheid geringe overblijfselen uit den ouden middeleeuwschen tijd van den gedwongen arbeid der landbewoners ten behoeve van de vertegenwoordigers der overheid en sedert lang in licht te dragen geldelijke verplichtingen omgezet — geeselen met al den pathos zijner licht ontvlambare ziel¹⁾, op Amerika bleef aller blik gevestigd. De handel van Amsterdam, die op een voordeelig verkeer met de voormalige engelsche koloniën hoopte, had het oog niet minder op Amerika geslagen en werkte de bedoelingen van Van der Capellen gereedelijk in de hand.

En behalve op Amerika zag men op Frankrijk, den machtigen bondgenoot van de amerikaansche rebellen, dat niets liever wenschte dan gezamenlijk met de nog altijd als geldmarkt voor iedere oorlogvoerende mogendheid als bondgenoot begeerlijke Republiek, die, als zij wilde, met haar overvloed van geld nog vloten van beteekenis kon bouwen, tegen den ouden landsvijand over Kanaal en Noordzee op te trekken. De zending als gezant in Den Haag van den dertigjarigen diplomaat Paul François de Quelen, hertog De la Vauguyon (Dec. 1776), was in dit opzicht van groote beteekenis²⁾. Hij was de man om te bereiken wat D’Affry tijdens den zeeoorlog te vergeefs had nagestreefd, wat thans weder de fransche minister Vergennes wenschte: het opgeven der angstvallig begeerde onzijdigheid om zich in de armen van Frankrijk te

1) Vgl. Vaderl. Hist. (Vervolg op Wagenaar, Amst. 1786), I, blz. 296 vlg.

2) Colenbrander, I, blz. 121 vlg.

werpen. Handig intrigant, moest hij de zorgvuldig onderhouden betrekkingen van De Bonnac en D’Affry met de regenten opnieuw aanknopen zonder het bij den immers nog altijd machtigen stadhouder geheel te verkerven; de gezantschapssecretaris Bérenger stond hem daarbij uitstekend ter zijde, vooral wat betreft zijne betrekkingen met de machtige amsterdamsche regenten en hun voortvarenden staatsgezinden pensionaris Van Berckel, den intiemen vriend van Van der Capellen. Met vriendelijke woorden aan de regenten van de hollandsche steden, in de eerste plaats van Amsterdam, met dreigementen desnoods tegenover den van engelschgezindheid verdachten stadhouder en den zwakken raadpensionaris dacht De Vauguyon zijn doel te bereiken.

De bij de houding van Frankrijk steeds dreigender oorlogstoestand maakte in de eerste plaats en in ieder geval versterking van de vloot dringend noodig en de Raad van State drong in zijne petitie van 1777 dan ook op de bekende wijze daarop aan. Niet echter deze in hunne eeuwige herhaling onvruchtbare vertoogen van den van allen politieken invloed beroofden Raad maar de bepaalde eisch van Holland, dat ernstig den bouw van de reeds lang besproken 24 lineschepen bepleitte en bij weigering een zeker aantal der door dit gewest betaalde troepen dreigde af te danken om de admiraliteiten tot bouwen in staat te stellen, bracht de Staten-Generaal op het laatst tot aarzelend handelen. Op aandrang van de West-Indische Compagnie en een aantal bij den handel op West-Indië, die vooral bedreigd scheen, bij den sluikhandel op de Antillen niet het minst, belang hebbende kooplieden werd nog in 1777 Van Bylandt met een eskader naar de West gezonden om de engelsche kapers in toom te houden en in Mei 1778 kwam men eindelijk en ten laatste tot toestemming in het zes jaren te voren reeds door den Prins en den Raad van State in zoo ernstige bewoordingen gedane voorstel¹⁾. Maar „geresolveerde” oorlogschepen waren nog geen oorlogschepen in zee; ofschoon weldra verscheidene dier schepen gereed lagen, zeilden zij nog niet uit ter verleening van het konvooi, waarom de kooplieden vroegen. Eene bezending van kooplieden, waaronder er waren, die reeds op hoop van winst groote hoeveelheden scheepshout hadden ingeslagen²⁾, richtte zich in November met hevige klachten

1) De Jonge, Zeewezen, IV, blz. 394.

2) Colenbrander, I, blz. 136.

eerst tot de Staten-Generaal, en die van Holland, daarna tot den Prins zelf.

Deze kooplieden handelden niet zonder medeweten van De la Vauguyon. In de onderhandelingen met Engeland over de voorwaarden, waarop deze mogendheid den handel in de West zou willen toelaten, was namelijk sedert de oorlogsverklaring van Frankrijk een nieuw element gekomen: zoowel Frankrijk als de Amerikanen zelf trachtten heimelijk de Republiek tot een openlijk verbond van handel en vriendschap met de nieuwe Vereenigde Staten te bewegen en dit streven was ook voor den engelschen gezant geen geheim gebleven ¹⁾. Wel was de eerste brief daarover van de amerikaansche vertegenwoordigers te Parijs: Franklin, Lee en Deane, in overleg met de regeering van Amsterdam reeds in April aan den raadpensionaris geschreven maar deze had zich zijnerzijds in overleg met den Prins bepaald tot onderhandsche toezending van het onwelkome doch niet geheel ter zijde te stellen verzoek aan de hollandsche steden. Amsterdam echter, door den heftigen Van Berckel onophoudelijk aangezet, ging verder en liet, in afwachting van de erkenning der onafhankelijkheid van de „Vereenigde Staten van Amerika” door Engeland, zijn pensionaris heimelijk op den brief der Amerikanen antwoorden, dat men, zoodra deze erkenning geschied was, gaarne zou medewerken tot een „tractaat van eeuwigdurende vriendschap en commercie”. Dit geheim werd goed bewaard. Een der weinige door de amsterdamsche regeering daarin betrokken kooplieden, Jean de Neufville, die veel handel met Amerika dreef, had in overleg met de amsterdamsche burgemeesters 4 September te Aken met Lee reeds een voorloopig ook nog zeer geheim traktaat opgesteld, dat aan de Republiek, zoodra het genoemde geval zich voordeed, een voordeelig handelsverdrag moest verzekeren. Ofschoon ook de welingelichte Yorke nog niet wist van dit traktaat, hij had genoeg van Amsterdam's gezindheid vernomen om zijne regeering te waarschuwen, dat het hoog tijd werd om krachtig op den Prins en Brunswijk te werken, terwijl de weifelende Van Bleiswijk, naar hij meende, geen ernstige bezwaren zou opwerpen. Ten einde de engelsche regeering, die zich, thans ernstig beducht voor een aansluiting der Republiek bij hare vijanden, in gematigde taal bereid toonde om den gewonen handel der hollandsche kooplieden met Frankrijk te ontzien en

¹⁾ Colenbrander, I, blz. 130 vlg.

reeds bevel gegeven had om een aantal opgebrachte hollandsche schepen te ontslaan, eenigszins te bevredigen en tegelijk iets voor den door de engelsche kapers en oorlogschepen belemmerden handel te doen, sloeg Van Bleiswijk nu in de Staten-Generaal den door Engeland aangewezen uitweg voor om wel konvooi te verleen en aan de bedreigde koopvaarders maar daarvan die uit te zonderen, welke belast waren met masten en hout, geschikt voor den bouw van oorlogschepen¹⁾. Tegen dit „beperkt konvooi” nu verklaarde Amsterdam, gesteund door de belanghebbende kooplieden, zich ten sterkste. Die kooplieden, bevreesd om met hun ingekocht hout te blijven zitten, verzochten, evenals indertijd in 1758 hunne voorgangers tijdens den zeeoorlog zich tot de Prinses hadden gewend, gehoor bij den Prins en lieten zich, evenals toen, ook thans in heftigen anti-engelschen zin uit, hem persoonlijk verantwoordelijk stellend voor de gevolgen eener weigering om onbepaald konvooi te verleen. Zij deden hem bij monde van Jean de Neufville²⁾ ongeveer dezelfde verwijten hooren, die onder dezelfde omstandigheden in 1758 tot zijne moeder waren gericht; zij drongen aan op spoed bij het nemen van „kragtdaadige” maatregelen; zij beriepen zich op hem als admiraal-generaal; zij wezen met nadruk op de reeds in de havens gereedliggende oorlogschepen; zij stelden hem verantwoordelijk voor de te lijden schade en verklaarden van hem te verwachten, neen te eischen, dat hij de rechten van den handel der Republiek zou handhaven. De onthutste Prins antwoordde in het algemeen, dat de zaak hem ter harte ging, dat de petitie voor 1779 reeds 32 schepen verlangde en dat men trachten zou den handel „voldoening en genoeg en te geven”. Twee dagen later (13 Nov. 1778) echter viel het besluit der Staten-Generaal tot het verleen van beperkt konvooi, onder hevig protest van Amsterdam.

En terwijl de moeilijkheden ter zee toenamen, terwijl Engeland en Frankrijk beiden door hunne eischen en verzoeken de Republiek in een steeds bezwaarlijker toestand brachten, begonnen ook te land zich de wolken samen te pakken. De dood van den keurvorst van Beieren op het einde van 1777 scheen aanleiding te zullen worden tot een nieuwen grooten oorlog tusschen Oostenrijk, dat de beiersche

1) Vervolg op Wagenaar, I, blz. 229 vlg.

2) *ib.*, blz. 225 vlg.; Nieuwe Nederl. Jaarb. 1778, blz. 1423, 1439 vlg.

erflanden onder zijn invloed hoopte te brengen, en Pruisen, dat eene zoo aanzienlijke vermeerdering van de oostenrijksche macht vreesde. Het kwam zelfs tot een inval der pruisische legers in Bohemen maar Frankrijk's en Rusland's tusschenkomst wist nog den dreigenden oorlog te voorkomen en de vrede te Teschen (Mei 1779) maakte voorloopig een einde aan het gevaar. Maar de verkiezing van aarts-hertog Maximiliaan, broeder van den avontuurlijken duitschen keizer Jozef II, tot coadjutor en aangewezen opvolger van den aarts-bisschop van Keulen wees op nieuwe moeilijkheden, die bij den dood der in haren ouderdom vredelievende keizerin Maria Theresia ook van die zijde konden ontstaan; te eerder omdat de jonge keizer blijkbaar het plan koesterde tot invoering ook in België van belangrijke veranderingen, die de belangen der Republiek konden schaden, ja reeds dacht aan eene ruiling van grondgebied met den nieuwen beierschen heerscher, waarbij deze, in ruil voor zijn keurvorstendom, de Zuidelijke Nederlanden zou verkrijgen en dit gebied, gelijk in den tijd van keurvorst Maximiliaan, zoo gevaar zou loopen onder een zwak bestuur geheel onder franschen invloed komen. In deze omstandigheden scheen het geraden zoowel de land- als de zeemacht der Republiek te versterken, zich „in postuur te stellen”, te meer daar Engeland, thans met Hannover onder één vorst, in geval van oorlog ook aan de oostergrens met hare verwaarloosde vestingen een gevaarlijk vijand kon blijken. De Raad van State stelde daarom na overleg met den Prins reeds in het voorjaar van 1778 op aandrang der landprovinciën eene vermeerdering van het leger met bijna 14000 man voor. Maar Amsterdam, vreezend voor uitstel der naar zijn inzicht veel noodiger versterking der zeemacht, verzette zich met kracht tegen dit plan, dat in ieder geval een deel der beschikbare geldmiddelen voor de behoeften der vloot zou doen verloren gaan.

Het oude spel begon zoo weder opnieuw: de landprovinciën wenschten vermeerdering van het leger, Amsterdam begeerde alleen versterking van de vloot. Maar de zaak stond nu gunstiger in zoverre als niet de provincie Holland maar alleen nog Amsterdam zich verzette tegen voorziening in beide opzichten en de andere provinciën niet ongeneigd waren om ook de vloot belangrijk te versterken en zich voor de verdediging in het algemeen groote offers te getroosten ¹⁾;

1) Nieuwe Nederl. Jaarb. 1778, blz. 807, 949, 953, 961, 964, 1351 vlg.

zelfs Zeeland, dat intusschen als voorwaarde stelde de verlenging van het „soulaas”, vóór zeven jaren aan dit gewest toegestaan. Zoo scheen er nu ten minste kans te bestaan, dat zoowel voor de onzijdigheid der vlag ter zee als voor die van het grondgebied zou worden gezorgd, zooals de ridderschap van Holland in zijn vertoog tegenover het amsterdamsche protest zeide. Amsterdam echter kon rekenen op den machtigen steun van Frankrijk. De la Vauguyon 1), door de toenadering tot Engeland's eischen geprikkeld, diende in overleg met Amsterdam reeds 7 December een scherp vertoog in tot handhaving van volledige handelsvrijheid als het kenmerk eener „volmaakte onzijdigheid” en zelfs der werkelijke onafhankelijkheid eener natie, aan het slot niet onduidelijk dreigend met intrekking door Frankrijk van de daar aan de neutralen toegestane handelsvoordeelen. Eenige dagen later kwam hij nogmaals met eene memorie, waarin hij nog scherper aandrang op intrekking van het over het konvooi genomen besluit; den Prins persoonlijk wees hij op de ook voor dezen mogelijke gevolgen. Aarzelend antwoordden de Staten-Generaal volgens Holland's voorstel, dat men door het besluit juist die „volmaakte” onzijdigheid wilde handhaven, en deden een beroep op Frankrijk's billijkheid. Maar De la Vauguyon had reeds instructie om verder te gaan. Hij weigerde dit antwoord aan te nemen gelijk ook de staatsche gezant te Parijs, die het zou overbrengen, op zijn beurt werd teruggevoerd; hij kondigde openlijk aan, dat hij reeds een ordonnantie in handen had met beperkingen ten opzichte van den handel der Republiek in zijn land.

De Staten-Generaal, door de bij den handel in grof hout belang hebbende, benevens door de op Frankrijk handelende kooplieden heftig bestookt en door Amsterdam's aanhoudende protesten veront- rust, geraakte steeds meer in een wanhopige stemming. De Prins zelf, die bij het toenemend verzet van Amsterdam de op samenwerking met die stad gegronde staatkunde van den hertog van Brunswijk als minder deugdelijk had leeren beschouwen 2), zocht zijn steun, waar hij dien vinden kon; hij vroeg in zijne verlegenheid te vergeefs hulp

1) Colenbrander, I, blz. 137 vlg.

2) Reeds in 1777 zijn duidelijke sporen daarvan te zien; vgl. Hardenbroek, I, blz. 413, 416. Op het einde van 1778 was de zaak een feit. Vgl. Colenbrander, I, blz. 148/9; Hardenbroek, I.I., ook blz. 429, 435, 443, 456, 459, 466, 478.

en raad bij den koning van Pruisen, die hem spottend afwees; hij wist niet wat te doen, terwijl De la Vauguyon niet naliet de deputaties der hollandsche steden persoonlijk op de voor hare burgerijen mogelijke schade in den franschen handel te wijzen. Het gelukte hem zoo Haarlem, waar juist een nieuwe pensionaris, Zeeberg, opgetreden was, spoedig medestander van Van Berckel gebleken, tot de amsterdamsche zijde over te halen. Nog handhaafden de Staten-Generaal den 18^{den} Januari hun besluit maar De la Vauguyon kondigde onmiddellijk het gevreesde strafedict af en nu begonnen werkelijk verscheidene hollandsche steden te aarzelen. In deze moeilijke dagen was de raad-pensionaris weder de man, die den Prins vooral van raad diende en hem overhaalde tot de meest dubbelzinnige en gevaarlijke politiek; hij liet De la Vauguyon in Holland vrijelijk wroeten en woelen en hield zich vooral aan het gevoelen der landprovinciën tot handhaving van het besluit van 19 November: zoo meende hij Frankrijk en Engeland tegelijk te kunnen believen en den Prins buiten schot te houden. Maar deze slimheid bereikte haar doel niet. Holland, aan de intriges van De la Vauguyon en Amsterdam overgelaten, sloeg den 30sten Maart voorgoed om en verklaarde zich bij meerderheid van 11 tegen 8 stemmen voor onbeperkt konvooi. Een derde pensionaris, die van het kleine Gorkum, Cornelis de Gijselaer, verleende daarbij zijne diensten, weldra beloond met het pensionarisschap van Dordrecht.

Nog erger werd het, toen Engeland zelf volstrekt niet tevreden gesteld bleek te zijn met het genomen besluit tot verleening van beperkt konvooi en voortging met het aanhouden en opbrengen van schepen met contrabande, ja in ernst begon te denken over een oorlogsverklaring aan de wankelmoedige Republiek, nu deze nog op verre na niet voor een oorlog gereed was: dat het ertoe komen zou, verwachtte de engelsche regeering zonder twijfel en een onmiddellijke oorlogsverklaring zou onze koloniën grootendeels in engelsche handen hebben doen vallen, terwijl onze vloot van geen beteekenis was tegenover de engelsche. Maar Engeland, in Amerika ernstig getroffen, was toch bevreesd, dat de Republiek in geval van oorlog zich geheel aan Frankrijk zou overgeven. Het besloot dus alsnog af te wachten en verklaarde alleen geen vervoer van contrabande, zelfs onder konvooi, te zullen toelaten.

Frankrijk zat niet stil. Het beloonde aanstonds Amsterdam en Haarlem door hen van het strafedict uit te zonderen; in Juni, toen Holland

besloten had om van de Staten-Generaal binnen vier weken intrekking van het gewraakte besluit te eischen, zich in geval van weigering op eigen gelegenheid met de vermeerdering der vloot te belasten en voor „importante middelen” te zorgen tot bescherming zijner onderdanen, beloonde het dit gewest opnieuw door schorsing van het edict voor dit gewest en voor die vier weken ¹⁾. Zoo voordeelig was de vriendschap met Frankrijk! Maar ook, zoo weinig volgde men hier te lande den ten slotte door Frederik den Groote aan de Prinses gegeven raad: „de plus respecter la République que les voisins et ne montrer de prédilection ni pour les Anglois ni pour les François, ne point se rendre esclave mais demeurer l’ami de l’une et de l’autre de ces puissances et de se faire respecter sur mer par la flotte” ²⁾; zoo weinig begreep de Prins, verontwaardigd over Frankrijks „menées”, dat „l’intérêt est l’âme d’une République marchande”, gelijk Frederik het uitdrukte, en dat de kooplieden voor hunnen handel behoefte hadden aan bescherming; zoo weinig begrepen van hun kant de kooplieden, dat zij de speelbal werden der handige fransche staatkunde. Engeland, door den driftigen Yorke voorgelicht en thans door weinig omzichtige staatslieden geleid, deed niets om die staatkunde met gelijke handigheid te bestrijden; integendeel, zijne krasse memoriën wierpen olie in het vuur en vermeerderden de verbittering hier te lande tegen Engeland, den van ouds bij de natie gehaten mededinger. De regeering der Republiek, die thans, nu Brunswijk meer en meer op den achtergrond kwam, geen enkel staatsman van beteekenis meer telde, wist niet wat te doen; ook de „goede oude” griffier, hoe vast ook in de traditiën van zijn met de engelsche alliantie groot geworden geslacht, miste de kracht, die in deze omstandigheden noodig was geweest ³⁾, en de Prins was wanhopig over de „dolle” engelsche politiek, die alle concessies onmogelijk maakte.

De vier weken verliepen en er gebeurde niets. Terwijl de versterking van het leger in den loop van 1779 steeds minder noodig scheen, nu de vrede in Duitschland weder hersteld was, en de plannen daartoe met steeds minder kracht werden verdedigd, werd ook voor de vloot weinig gedaan. Wel schreef de Prins in Januari een brief

1) Colenbrander, I, blz. 161.

2) ib., blz. 381.

3) ib., blz. 147/8.

aan de landprovinciën, waarbij hij de uitrusting vroeg van 50 of 60 schepen en eene vermeerdering der landmacht tot 50 of 60 000 man 1); wel werden afgevaardigden der admiraliteiten in Den Haag bijeengeroepen om voorstellen te doen betreffende de zeemacht en leverden zij een omstandig rapport in 2), dat aandrang op voorziening in de „schreeuwende” behoeften aan schepen, kustbatterijen, materieel en bemanning; maar nog in het najaar was er geen eskader gereed, in weerwil van den voortdurenden aandrang der kooplieden op konvooi. Eerst in de allerlaatste dagen van het jaar kon, volgens besluit der Staten-Generaal van 8 November tot vorming van een konvooi voor schepen naar Frankrijk, de West en de Middellandsche zee, Van Bylandt met een vijftal oorlogschepen uit Texel wegzeilen ter bescherming eener koopvaardijvloot; daarbij mochten evenwel geen schepen met grof hout zijn, waarom Holland tegen de zaak was geweest.

Het gansche jaar door bleef de zaak van beperkt of onbeperkt konvooi zwevende. De fransche gezant en zijn amsterdamsche bondgenooten gaven zich alle moeite om de nog aarzelende kleinere hollandsche steden voor hunne zaak te winnen; beloften en handelsvoordeelen voor elke stad in het bijzonder, gunstige bepalingen voor den rotterdamschen doorvoerhandel, den dordtschen wijn en de noordhollandsche kaas, voor de leidsche lakens en de brielsche haring 3), wisselden af met intimidatie en dreigementen. Maar ook Yorke roerde zich. Nadat in Juni de officieele oorlogsverklaring van Frankrijk en Spanje door Engeland was ontvangen, vroeg hij wegens nadering eener fransch-spaansche vloot bij Plymouth hulp aan de Republiek op grond van de oude traktaten — een vraag, die hier te lande de oude kwestie van de verplichting daartoe, van den „casus foederis”, weder in reeksen van pamfletten, van boeken zelfs deed bespreken maar de regeering opnieuw zeer in het nauw bracht, zoodat zij geen anderen uitweg vond dan haar antwoord zoo lang mogelijk uit te stellen. Engeland, dat tegenover de Republiek eene zonderling weifelende, nu eens uitdagende, dan weder lankmoedige houding aannam, scheen de zaak alleen te hebben opgeworpen om haar in verlegenheid te brengen, want het zette den eisch evenmin

1) Ned. Jaarb. 1779, blz. 175 vlg.

2) De Jonge, IV, blz. 399 vlg.

3) Colenbrander, I, blz. 164.

door als vroeger dien om de schotsche brigade of het ontslag van De Graeff. De komst van den beruchten amerikaanschen kaper John Paul Jones — de „Pouwel Jonas” van het volksliedje — in October op de reede van Texel met een paar prijzen bracht iets meer leven in de hangende kwestieën maar ook nieuwe moeilijkheden. Engeland verlangde uitdrukkelijk verwijdering van den kaper en uitlevering der prijzen maar Jones verklaarde geen kaper, doch officier der amerikaansche marine te zijn, bleef eenvoudig voor Texel liggen, verkocht zijn buit en kwam herhaaldelijk te Amsterdam en in Den Haag, overal gevierd als een held en toegejuicht als een bondgenoot. Drie maanden lang hield Jones zich voor Texel op en toen de Staten-Generaal op voorstel der admiraliteiten wel de engelsche eischen afwezen maar tevens den Amerikaan het vertrek gelastten, heesch deze de fransche vlag en toonde een franschen lastbrief, hem door De la Vauguyon in overleg met Van Berckel en Van der Capellen verleend.

En intusschen ging Engeland, als het ware uitdagend tot krijg, tot wanhoop van den Prins voort met het onderzoeken en opbrengen van onbeschermden nederlandschen schepen, waardoor aan den handel voortdurend veel last en schade werd berokkend. Het was de vraag, wat het zou doen met de thans door Van Bylandt begeleide koopvaarders. Toen deze (31 Dec.) op de hoogte van Wight gekomen waren, werden zij, zooals verwacht werd en de engelsche regeering reeds bedreigd had, door een sterk eskader onder Fielding aangehouden. Na eenige onderhandeling en weigering van Van Bylandt begon Fielding met het onderzoek der koopvaarders; dit gaf aanleiding tot eene schermutseling, waarna de staatsche vlootvoogd tegenover de overmacht het gevecht deed staken en de vlag streek. Fielding nam nu de koopvaarders in bezit en zeilde met hen en de schepen van Van Bylandt, die zijn vlag weder had mogen hijschen maar weigerde het konvooi te verlaten, naar Portsmouth, waar Van Bylandt bericht gaf van het gebeurde. Een hevige gisting ontstond onmiddellijk in den lande. Men beschuldigde niet alleen Van Bylandt van plichtverzuim maar ook den Prins van medeplichtigheid daaraan; men eischte schadevergoeding en voldoening voor de belediging der vlag op 's lands oorlogschepen; men verlangde in heftige taal krachtig optreden tegen den overmoedigen Brit, die allen handel onmogelijk maakte, zoodat de assuradeurs weigerden langer schip en lading te

verzekeren. En terwijl deze zaak nog hangende was, kwam Engeland (28 Jan. 1780) met de verklaring, dat het weldra genoodzaakt zou zijn het handelstraktaat van 1674 in te trekken, wanneer de Republiek volhardde bij haren onwil om het traktaat van onderlinge hulp van 1678 door zending van troepen en schepen op te volgen: Engeland zou de Republiek niet langer als bondgenoot maar eenvoudig als onzijdige mogendheid zonder meer behandelen, dat wil zeggen: alle handelsvoordeelen intrekken.

De oorlog scheen voor de deur te staan, want eene behandeling als onzijdige mogendheid beteekende feitelijk het verbod van allen handel in wat in den meest algemeenen zin contrabande heette en vrij spel voor de kaperij, tenzij men sterke konvoeien verleende. De fransche staatkunde was daarmede meester van den toestand, vooral toen twee maanden later de driftige Yorke in een heftige memorie binnen drie weken uitsluitel verzocht en 17 April de bedreiging met intrekking der handelsvoordeelen van engelsche zijde werd uitgevoerd. De Prins en de raadpensionaris waren nu wel gedwongen den stroom te volgen¹⁾; zij gaven, onder goedkeuring thans ook van Brunswijk, toe aan den aandrang der door Amsterdam aangevoerde hollandsche meerderheid. Niet alleen werd Van Bylandt voor een krijgsraad gebracht maar de Staten-Generaal besloten met volkomen eenparigheid tot een ernstig protest te Londen en den eisch om schadevergoeding wegens de aanhouding; zij besloten (24 April), met verzet alleen van Zeeland, tot het verleenen van onbeperkt konvooi en eenige dagen later tot uitrusting van 52 linieschepen en fregatten ter bescherming van zeegaten en handel, waarvan in October $\frac{2}{3}$ gereed was, zij het dan ook met onvoltallige bemanning en zwak van geschut voorzien²⁾. Bij de toenemende aanmatigingen der engelsche kapers en oorlogschepen was het te denken, dat, zoodra de konvoeien uitzelden, er eene botsing zou ontstaan, die den oorlog kon doen uitbarsten, tenzij Engeland, als in 1762, bij deze krachtiger houding der Republiek nog terugweek.

Nog eene kans bestond er op vrede³⁾. De russische keizerin Catharina II begeerde de bemiddelaarster te zijn tusschen de in westelijk

1) Colenbrander, I, blz. 169. Vgl. Hardenbroek, II, blz. 4 vlg.

2) De Jonge, IV, blz. 430 vlg.

3) Colenbrander, I, blz. 171 vlg.

Europa strijdende partijen en in ieder geval de opkomst harer handelsvloot niet in gevaar te laten brengen door de toenemende drukkende zeeheerschappij van het machtige Engeland. Een herhaaldelijk reeds ter sprake gekomen verbond van de onzijdige mogendheden: Rusland, Denemarken, Zweden, ook de Republiek en verder misschien zelfs Oostenrijk, Pruisen, Portugal en Napels, tot handhaving eener „Gewapende Neutraliteit” lag zonder twijfel in de lijn harer denkbeelden. Maar tevens in die van Frankrijk, dat reeds in 1778 den regel „vrij schip, vrij goed” als richtsnoer had aangenomen op aandrang van den minister Vergennes, die het denkbeeld bij de hoven van het Noorden had laten aanbevelen. Naar aanleiding van het opbrengen van een russisch schip door de Spanjaarden stelde de keizerin 9 Maart 1780 een vijftal artikelen op, die zij door de onzijdige mogendheden algemeen goedgekeurd wilde zien. Zij behelsden het volgende: vrije kustvaart voor onzijdigen; vrij schip vrij goed behalve voor contrabande; contrabande zijn wapenen, kruid en lood; blokkade moet effectief zijn om geldig te wezen; alle prijsgerichten en admiraliteiten moeten zich aan deze bepalingen houden.

De Republiek, door den russischen gezant Galitzin aangezocht, hoopte, Engeland intusschen zooveel mogelijk tevreden stellend, tijd te winnen, in een mogelijk verbond der onzijdigen hulp te vinden in haar neteligen toestand en zoo, „dobberende en worstelende tusschen de droppels heen”, de zaken tot den vrede gaande te houden. Dit was de gang harer politiek, het streven ook van den Prins¹⁾. De Prins, door de amsterdamsche regeering, den franschen gezant en zelfs den koning van Pruisen aangemoedigd, liet zich vinden om Rusland voor te stellen met de Republiek in dezen geest samen te werken; Holland verklaarde zich er zeer voor. Er scheen weder kans te zijn op verzoening van Amsterdam en den Prins. Alleen Brunswijk was weinig met het russische voorstel ingenomen en spotte met de „belle alliance”, van welker beteekenis hij zich weinig voorstelde bij de bekende engelschgezinde richting der russische politiek en de zwakheid der zeemacht van de noordsche mogendheden vergeleken bij die van Engeland²⁾, en de staatsche gezant te St. Petersburg, De Swart, was een man van te weinig inzicht om de zaak te

1) Hardenbroek, II, blz. 84.

2) Nijhoff, blz. 184 vlg.

leiden. Rusland ging dan ook niet dan zeer langzaam voort. Wel vroeg het in April de aansluiting der Republiek bij het voorgenomen verbond gelijk die van Denemarken en Pruisen, die ook toetraden, maar de zomer ging voorbij zonder dat de Republiek toestemde. De eisch der Staten, dat het te sluiten verbond hunne overzeesche bezittingen zou waarborgen, gaf nieuw oponthoud, al gingen Van Wassenaer van Starrenburg en Van Heeckeren van Brandsenburg werkelijk als gezanten naar Rusland om het tot deze voorwaarde over te halen. De russische keizerin bleek echter weldra van zoodanig een waarborg niet te willen weten en zoo bleef de aansluiting bij het verbond tot in het najaar hangende, al drong Amsterdam erop aan toch alvast de russische artikelen te teekenen.

Maar terwijl zoo de zaak nog in October 1780 niet verder gekomen was, gebeurde er iets, dat onze verhouding tot Engeland definitief veranderde. Op een door een engelsch fregat bij Newfoundland (10 Sept.) buitgemaakt vaartuig¹⁾, waarop zich de amerikaansche staatsman Henry Laurens bevond, voorzien van machtiging om met de Republiek een verbond te sluiten, vond men den tekst van het in 1778 te Aken opgestelde verdrag, het bewijs van de medeplichtigheid der amsterdamsche regeering aan deze geheime onderhandelingen met de amerikaansche rebellen, eindelijk een aantal ten deele reeds gedrukte brieven uit de briefwisseling tusschen Amerikanen en amsterdamsche kooplieden en regenten, waaronder ook Van der Capellen. De goede vangst werd onmiddellijk door de engelsche regeering geëxploiteerd, ook in verband met de spoedig te wachten aansluiting der Republiek bij het verbond van Gewapende Onzijdigheid. Yorke, die, na geheim overleg met Fagel en Brunswijk over de vraag wat nu te doen stond, n.l. of Engeland niet beter deed aanstonds den oorlog te verklaren, den 16^{den} October den Prins de gevonden papieren ter hand stelde, hopenoed door de mededeeling van het gebeurde de aansluiting bij het russische plan nog ter elfder ure te beletten, toonde zich uiterst verbolgen. De Prins, ofschoon door Brunswijk gewaarschuwd²⁾, aarzelde eenige dagen, waarvan het reeds ingelichte Amsterdam gebruik maakte om in de Staten van Holland

1) Een uitvoerige beschrijving der zaak en der gevonden papieren in het Vervolg op Wagenaar, II, blz. 425 vlg.

2) Nijhoff, blz. 190 vlg.

de aansluiting bij het verbond ook zonder garantie der koloniën door te drijven, voordat nog de Prins de papieren in 'het Secretet Besogne der Staten-Generaal en de hollandsche Statenvergadering ter tafel bracht. Het besluit van Holland vond ook bij de overige gewesten goedkeuring, te meer daar Amsterdam zich over zijn gedrag ten opzichte van de papieren van 1778 verantwoorde door de opmerking, dat het te Aken opgestelde verdrag gemaakt was onder invloed van het ter beurze verspreide gerucht, dat Engeland op het punt stond om vrede met Amerika te sluiten en de onafhankelijkheid der rebellen te erkennen, o. a. mits de hollandsche handel op Amerika niet werd toegelaten.

Zoo was de hoop van Yorke en de engelsche regeering vrijdeld en traden de Staten-Generaal, onder protest trouwens van Zeeland, Utrecht en Gelderland, den 20sten November toe tot het verbond, waarvan de verklaring binnen zes weken aan de betrokken mogendheden zou geschieden. Wel werd eenige dagen later het gedrag van Amsterdam „gedesavoueed” en ernstig afgekeurd, zoowel door Holland als door de Staten-Generaal. Dit geschiedde in antwoord op de reeds 10 November door Yorke over het „strafwaardig ontwerp” eener „factie”, eener „kabale” ingediende klacht, waarin hij ernstige bestraffing eischte van Van Berckel en diens „medeplichtigen” aan het „voorbeeldeloos complot” tegen een bevrienden soeverein. Maar de engelsche regeering nam daarmede geen genoegen. Zij was thans, door den op buit belusten en anti-hollandschen geest harer bevolking gesteund, vast besloten om niet toe te laten, dat de Republiek van een twijfelachtigen bondgenoot een geducht vijand of zelfs maar een steun voor de minstens half vijandelijke noordsche mogendheden zou worden¹⁾. Een nieuw verdrag, den 12^{den} December door Yorke ingediend, begeerde „voorbeeldige straf” en „volkomen voldoening” voor de beleediging, die een „schennis van de bataafsche staatsgesteldheid”, waarvan de engelsche koning zich de „guarandeur” achtte, een „inbreuk op de publieke trouw”, een „aanslag op de waardigheid der kroon” werd genoemd, en dreigde, als de Staten het niet deden, zelf van engelsche zijde die straf te doen voltrekken. Drie dagen later kwam Yorke op onmiddellijk antwoord aandringen, wederom in termen, die gekozen schenen om oorlog te zoeken. En daarbij kwam

¹⁾ Lecky, *History of England in the 18th Century*, IV, p. 162 ff.

nog de opnieuw aan de orde gestelde eisch tot het verleenen van hulp aan Engeland, waartoe ook de Prins niet geneigd bleek.

Intusschen was op den 10^{den} inderhaast tot onmiddellijke kennisgeving der aansluiting van de Republiek bij het verbond van Gewapende Onzijdigheid besloten en diensvolgens de gezant te Londen, Van Welderen, met de noodige volmacht voorzien, in de ijdele hoop nog een oorlogsverklaring van Engeland te voorkomen. Maar de engelsche regeering riep Yorke onmiddellijk terug, weigerde Van Welderen aan te hooren en stelde dadelijk de oorlogsverklaring op. Zij werd daarbij geholpen door het toeval, dat juist de zee onstuimig was en de gemeenschap tusschen Londen en Den Haag verstoorde, zoodat, terwijl de oorlogsverklaring reeds van den 20sten December dagteekende, het pakket voor Van Welderen met de onzijdigheidsverklaring eenige dagen te laat kwam en niet meer door Engeland behoefde te worden aangenomen¹⁾. Ook het besluit van Holland om de zaak der papieren van Laurens in handen te stellen van het „Hof Provinciaal” was eerst van den 21sten December, dus ook al te laat om Engeland nog te bevredigen. Den 23sten verliet Yorke op bevel zijner regeering Den Haag. Vier dagen later kwam het engelsche oorlogsmanifest daar aan. De oorlog was uitgebroken en de fransche staatslieden juichten over het welgelukken van hun plan.

Bij dat alles had het aanzien van den Prins zeer geleden. Het was duidelijk, dat niet hij maar Amsterdam en de hollandsche meerderheid, of liever de fransche gezant, thans de leiding der zaken in de Republiek in handen had. Maar hij kreeg toch de schuld van al het gebeurde. Men verdacht hem, den zoon eener engelsche prinses, van engelschgezindheid, vooral sedert hij, in zijn bij den toestand der Republiek alleszins gewettigde vrees voor oorlog, veel met den engelschgezinden Fagel overlegde aangaande de wijze, waarop men Engeland tevreden zou kunnen stellen, en zich sterk uitliet tegen Frankrijk en de fransche intriges met Amsterdam en den gehaten Van Berckel²⁾. Men schreef het krachteloos optreden tegenover de brutale engelsche eischen en den langzamen gang der aansluiting bij het noordsche verbond aan zijn onwil, aan zijn afkeer van Frankrijk

1) Colenbrander, I, blz. 185.

2) Vgl. Hardenbroek, I, blz. 521/2.

toe. Men verweet hem den onvoldoenden toestand der zeemacht, de schending onzer vlag in het geval van Van Bylandt. Hij, de admiraal-generaal en leider der diplomatie, met zijn weifelenden helper, den raadpensionaris, onvertrouwbaar creatuur van den „dikken hertog”, die nog altijd 's Prinsen „voogd’ heette, werden reeds in menig geschrift als de oorzaken van alle ongeluk aangemerkt. Vooral 's Prinsen persoonlijk aanzien was zeer gedaald: zijne kinderachtigheid, zijne koppigheid, zijne nalatigheid in het behandelen der zaken, zijne onbeholpenheid, zijne wankelmoedigheid wekten zelfs in zijne naaste omgeving gewettigde ergernis¹⁾. Tegenover hem, die reeds bij velen als een „schurk” te boek stond, als een „landverrader” werd uitgekreten²⁾, beroemde zich de met den franschen gezant samenwerkende partij van Van der Capellen, Van Berckel en de amsterdamsche regenten op hare echt vaderlandsche, hare „patriotsche” gevoelens. Van der Capellen, man van vele en holle woorden, wegens zijn drijven in de zaak der drostendiensten in de overijsselsche Statenvergadering vooral door de bij deze diensten belanghebbende overijsselsche ridderschap heftig berispt en in 1778 zelfs uit die vergadering verwijderd, had zich op den erfstadhouder beroepen tegen de hem door zijne vijanden in de ridderschap, die hem als een afvallige beschouwden, toegedichte bedoelingen als „volksverleider”, als „verspreider en uitvinder van onwaarheden”. De Prins had het beroep om advies naar Overijssel gezonden maar de ridderschap wilde niet van den spelbreker weten; het beroep was toen door den Prins onderworpen aan een „onpartijdig lichaam”, het Hof van Gelderland, maar Van der Capellen wraakte ook dit Hof en werd nu door den Prins weder naar Overijssel verwezen, waar de woelige edelman door de ridderschap in weerwil van de hem gunstige gezindheid der drie steden voorloopig buiten de Statenvergadering werd gehouden, terwijl zijne zaak en met haar die der drostendiensten, hoewel in tal van pamfletten voor en tegen toegelicht, slepende bleef. De verontwaardigde baron en zijne vrienden werden meer en meer verbitterd op den Prins en zijn omgeving, die zij betichtten van medeplichtigheid aan het tegen den regent gepleegde onrecht³⁾.

1) Hardenbroek, passim.

2) Hardenbroek, I, blz. 501.

3) Vgl. de stukken in Van der Kemp's geschrift: Van der Capellen Regent.

Zoo vormde zich in den lande een kern van ontevredenheid, die zich eerst tegen den persoon van den erfstadhouder zou richten, maar weldra, in verband met de nog altijd smeulende partijschap, met de ontevredenheid der dissenters, met de toenemende populariteit der democratische begrippen, met de meer en meer gevoelde behoefte aan hervorming van den staat, met de telkens weder oplevende denkebeelden der oude staatsgezinde partij, ook tegen het erfstadhouderschap zelf zooals het nu was. De hollandsche pensionarissen De Gyslaer, Zeeberg en vooral Van Berckel, door den Prins als zijn ergsten vijand verafschuwd, de amsterdamsche regenten en Van der Capellen en zijne vrienden, allen gesteund door den franschen gezant, die nu kans zag om het erfstadhouderlijke gezag een gevoeligen stoot toe te brengen, zagen uit naar iedere gelegenheid om den Prins den voet dwars te zetten. En daartegenover vond deze onder de hooge staatsambtenaren niemand, die hem den voor hem, 33-jarigen hulpelooze, persoonlijk zoo noodigen steun kon verleen. Brunswijk, die nog altijd, en dikwijls ongeroepen, van raad diende, schonk hij niet meer zijn uitsluitend vertrouwen; in plaats van dezen leende hij het oor aan den onvertrouwbaaren raadpensionaris, die, beide partijen believend, voor weinig anders oog had dan voor zijn „eige interest”, nog altijd het heerschende regeeringsbeginsel van tal van regenten¹⁾, terwijl aan een vast regeeringsstelsel bij den in bijna alle provinciën hopeloos verwarden binnenlandschen toestand de grootste behoefte was. Alleen wie de zaken oppervlakkig beschouwde, kon het regeeringsstelsel der Republiek thans in prijzende of bewonderende termen roemen. Wie onder de oppervlakte kon zien, wist wel, dat bederf en bedrog, eigenbelang en intrige, onbekwaamheid en onverstand alom heerschten en dat de staatsinrichting, hoe „beminnelijk” en „vreedzaam” ook op het uiterlijk, in werkelijkheid niet beter was dan zij vóór 1747 was geweest — een samenstel van instellingen berekend op de heerschappij van enkele weinigen ten koste van het algemeen. En daarbij kwam nu het verschil van den Prins met Amsterdam en met de meerderheid der hollandsche steden over de tegenover Frankrijk en Engeland aan te nemen houding, het wederzijdsche wantrouwen, de wederzijdsche smaad, die ongekende

¹⁾ Vgl. daarover ook voor dezen tijd: Hardenbroeks Gedenkschriften, passim., en vooral I, blz. 449, en II, blz. 73.

vormen aannam in de vertrouwelijke gesprekken niet alleen maar ook in de pamfletten en paskwillen, die bij tientallen werden uitgegeven. Er werd reeds door sommige vrienden van den Prins gezegd, dat het zoo niet langer kon gaan en dat binnen een paar jaren een „notabile omwenteling” zou moeten volgen ¹⁾.

Groote gevaren, zoowel binnen- als buitenslands bedreigden den ontredderden, den hulpeloozen staat der Vereenigde Nederlanden, die als een wrak schip zonder roer en zonder stuurman ronddreef op de baren, een weerlooze prooi van alle stormen en windvlagen. Want er was niemand, die in dit tijdsgewricht als stuurman kon optreden. „Il n'y a pas de tête en Hollande” schreef Frederik de Groote. Nu Brunswijk, die tenminste wist wat hij wilde, op den achtergrond was getreden, en de energieke maar zelve onervaren Prinses, om het gevoel van haar man te sparen, niet ingreep, was dit volkomen waar: noch de Prins, noch Van Bleiswijk, noch de griffier Fagel noch de secretaris van den Raad van State Van Hees noch de tesorier-generaal Gilles noch de jonge en begaafde Van Goens, die in 1776 zijn utrechtsch professoraat voor een plaats in de vroedschap dier stad had verruild, noch de drechtsche premier Van Heyden Reinestein noch de zeeuwsche Van Lijnden van Blitterswijk, thans representant van den Eersten Edele aldaar, noch de groningsche burgemeester Van Iddekinghe, noch iemand anders uit de belangzuchtige omgeving van den Prins, die zijne gunstelingen met aanzienlijke pensioenen en vette posten tevreden stelde ²⁾, kon leiding geven. Maar evenmin konden dit de leiders der tegenpartij, de oude amsterdamsche burgervaders Temminck en Hooft, of hun verzoeningsgezinde ambtgenoot Rendorp, de onstuimige Van der Capellen, de hartstochtelijke Van Berckel of een zijner beide medestanders, Zeeberg en De Gyselaer. En zoo moest de Republiek den gevaarlijken krijg met den machtigsten staat der wereld te gemoet gaan zonder leiding, zonder leider.

¹⁾ Ib., II, blz. 60.

²⁾ ib., blz. 514.

HOOFDSTUK IV.

DE VOORBODEN VAN DEN NIEUWEN TIJD.

Op het oogenblik nu, dat de Republiek in dezen gevaarlijken oorlog werd gewikkeld, bevond zij zich tevens in het begin eener algemeene maatschappelijke crisis. Want het waren niet alleen zaken van buitenlandsche en binnenlandsche staatkunde, die hare bevolking in partijen verdeelden. Ook economische en geestelijke vragen deden zich bij menigte op en brachten buiten verband met de staatkundige gebeurtenissen, integendeel daarmede in samenhang, de gemoederen in heftige beweging.

Er begon onder een deel van het nederlandsche volk, in verband met de ook elders in Europa door fransche en engelsche schrijvers in breeden kring verspreide nieuwe denkbeelden, een nog veelszins onbepaald gevoel van dringende behoefte aan vernieuwing, aan hervorming, aan wedergeboorte te komen, een strooming, die geen enkel gebied van het maatschappelijk leven onaangetast liet. Wakker geschud door de wegslepende vertoogen van talentvolle schrijvers, vroeg men zich in de ontwikkelde klassen van ons volk meer algemeen dan eertijds af wat men verplicht was tegenover de menschelijke maatschappij, tegenover den eigen staat, de eigen omgeving in het bijzonder. Men richtte het oog op de gebreken niet meer alleen van de staatsinrichting of de staatsleiding naar binnen en naar buiten, zooals Slingelandt en De Beaufort hadden gedaan, zooals na hen nog menig auteur nu en dan zich liet hooren, maar ook, en met niet minder nadruk, die van letteren en wetenschap, van onderwijs en kerk, van handel en nijverheid. Men gevoelde, dat men zich rekenschap moest geven van zijne verhouding tot die nieuwe denk-

beelden, tot den nieuwen tijd, die voor de beschaafde wereld aanstaande scheen, den nieuwen tijd, die veel zou zien verdwijnen wat vroegeren geslachten gewoon, wat hun dierbaar was geweest. En het verdient de aandacht, dat nergens in Europa, ook niet in Frankrijk, dat weldra de wereld in beroering zou brengen door zijne Revolutie, die nieuwe denkbeelden zoo vroeg vaste vormen hebben aangenomen als ten onzent; de oude Republiek, reeds lang het land, dat in staatkundig en maatschappelijk opzicht het overige Europa vooruit was, met hare betrekkelijk zeer ontwikkelde middenklasse, stak door welvaart en geestelijke belangstelling boven andere staten in Europa uit en werd eerder dan die andere door de nieuwe begrippen in beweging gebracht.

Voor al onder de burgerklasse, door de regenten twee eeuwen lang in ondergeschiktheid gehouden, deed zich de behoefte gevoelen aan bevrijding van den aangelegden band, aan erkenning harer eigen betekenis; de lagere volksklasse, in geestelijke en economische onmondigheid verkeerd, was voor dergelijke denkbeelden nog weinig of niet toegankelijk en zou met meer of minder kracht, al naar de beweging onder de hoogere klassen zich zou doen gevoelen, zich laten medesleepen, waarheen de stroom der tijdsomstandigheden haar voerde. De burgerklasse, die hier en daar vroeger reeds, in 1747 en volgende jaren meer algemeen in de Republiek, hoewel nog zonder veel samenhang in de bewegingen onderling, zwakke pogingen had gewaagd om zich aan de bevoogding der regenten te onttrekken, thans door het voorbeeld van den nieuwen burgerstaat in Amerika bemoedigd, door fransche en engelsche wijsgeeren en staathuishoudkundigen, Voltaire, Montesquieu, Rousseau en de Encyclopedisten, Hume, Price en Priestley en de hunnen, in de richting der vernieuwing van staat en maatschappij geleid, begon zich hare werkelijke macht meer bewust te worden en te streven naar de erkenning daarvan. Hier is ten duidelijkste — gelijk van tijd tot tijd in het verloop der geschiedenis — een klassenstrijd te herkennen: de strijd eener welvarende, talrijke groep van ingezetenen, sedert twee eeuwen en langer van allen invloed op de staatszaken beroofd door eene zich steeds meer tot een oligarchie inkrimpende aristocratie van eveneens burgerlijke afkomst, tegen het patriciaat, dat zich met de overblijfselen van den ouden adel op ééne lijn had weten te stellen en met dezen de regeering in stad en land voerde, slechts noode, uit vrees voor verzet, den Prins van

Oranje boven zich duldend. Lang had die burgerklasse, de kracht der natie, zich tevreden gesteld met de verheffing van enkele harer uitnemendste elementen tot de mederegeering, tot het mederegent-schap in de Republiek. Nu en dan had zij zich op gewelddadige wijze laten gelden en in een vorst uit het geliefde Oranjehuis een tegenwicht gezocht tegen de willekeurige regentenheerschappij. Hare welvaart was steeds vermeerderd, hare beschaving en ontwikkeling toegenomen — zou zij zich nog langer in onderdanigheid tevreden stellen met de kruimels, die het baatzuchtige patriciaat haar toewierp? zou zij nog langer het gemis aan persoonlijk aanzien, aan persoonlijke veiligheid, aan rechtszekerheid, aan toezicht op het beheer der door haar vooral opgebrachte belastingen verdragen? Hare voorlichters op het gebied van wijsbegeerte en staatsrecht, door de toenemende lectuur meer en meer met hun welsprekend woord indruk makend op hare kringen, gaven haar het antwoord op deze vragen en zij begon de beteekenis ervan duidelijk in te zien.

Met bekommering zagen velen de teekenen des tijds. Gehecht aan het oude, met sterke banden van eigenbelang en opvoeding vastgesnoerd aan den bestaanden toestand, het geluk van de hunnen, van den staat, van de maatschappij met het bestaande in gemoede vereenzelvigend, wilden zij niet weten van verandering, van wijziging der naar hunne meening door „Gods wijs bestel” aldus „verordineerde” instellingen van staat en maatschappij. Zij hadden een diepen afschuw van de fransche „ongodisten”, de „lichtzinnige” verkondigers eener wijsbegeerte, die naar hunne overtuiging streed met de bijbelsche inzettingen, door God zelf aan de menschen geschonken, met de christelijke waarheid, die hun de hoogste zegen in dit leven, een sleutel en waarborg voor het toekomstige scheen. Zij huiverden voor de naar hunne opvatting door den den zwakken mensch belovenden Satan zelf ingegeven dwalingen, die niet op „biddend onderzoek” maar op „eigengerechtig oordeel” van het zwakke menschelijke verstand, de door de tegenpartij hoogvereerde „rede”, berustten. Zij begeerden daarom met volle overtuiging handhaving van de oude leer en de oude beginselen van staat en maatschappij. Wie zich daartegen stelden, wie op verandering, op ingrijpende verbetering aanstuurden, schenen hun vervloekte nieuwigheidszoekers, door ongelooft en valsche wijsbegeerte verleide schepselen, afvallig van „Gods gebod”, door duivelsche list en bedrog van het „rechte pad”

afgeweken ¹⁾. En naast die in gemoede overtuigden stonden, gelijk bij de tegenpartij ook bij hen, een menigte visschers in troebel water, voor zichzelf en de hunnen hopen op voordeel en genot, wenschend deel te hebben aan de winst, die reeds zoo lange jaren in de zakken der regenten was gevloeid, of wel de voordeelen te behouden, door de oude instellingen aan hen en hun geslacht verzekerd — de zwevende massa zonder vast beginsel, die zich zou aansluiten bij de winnende partij, hetzij die van het nieuwe, hetzij die van het behoud.

Zoo werden meer en meer de twee tegenstellingen van alle tijden, de zucht tot verandering, verbetering en vernieuwing tegenover die tot behoud en versterking van het bestaande, ook hier te lande gevoeld: eene crisis naderde, in beteekenis misschien alleen te vergelijken met die, welke deze gewesten hadden gekend in de dagen van de geboorte der Republiek, van den opstand tegen Spanje, eene crisis, die toen niet het minst op religieus gebied duidelijk was te voorschijn gekomen maar die thans wegens de dringende, in het oog springende behoefte aan vernieuwing van den verouderden staat en zijn instellingen het krachtigst zich op staatkundig gebied zou doen gevoelen. Evenals toen zou echter ook thans geen enkel terrein der menschelijke samenleving buiten den strijd kunnen blijven: al trad de staatkundige tweespalt het meest op den voorgrond en zou de staat zelf ten slotte daarin met oneer te gronde gaan, het gansche maatschappelijke leven werd erdoor aangetast en zou er aanmerkelijke wijziging door ondergaan, eene wijziging, die door komende geslachten als een grondslag voor nieuwe toestanden zou worden aangenomen.

Reeds omstreeks 1760 laten zich de voorboden van den storm bemerken, met name op het gebied der zaken van kerkelijken, van godsdienstigen aard. De in de eerste helft der eeuw heerschende denkbeelden van gematigdheid op godsdienstig gebied waren in de regentenkringen zoowel als in die der burgerij steeds dieper ingedrongen. Krachtig werkte daarbij de invloed van de buitenlandsche wijsbegeerte, vooral die van den engelschen deïst John Locke, wiens „*Essay on human understanding*” (1690) geen aangeboren of ingeschapen begrippen maar zintuigelijke gewaarwording of geestelijke overdenking als grondslag der kennis aannam en de ervaring als kenbron voor-

1) Een uitnemende schildering van een en ander in Groen's Handboek, § 610 vlg.

opstelde. De geleerde remonstrantsche hoogleeraar Jean Leclerc en de beroemde natuurkundige 's Gravesande, door Voltaire als „le profond” geprezen, waren hier te lande de voornaamste verbreiders dier ook door Bolingbroke's veelgelezen geschriften verspreide wijsbegeerte geweest, die allereerst in de beschaafde regentenkringen ingang had gevonden en bij de natuurkundigen een tijdlang algemeen werd aangenomen als overeenkomstig met datgene, wat de in de 17de eeuw door Newton en Huygens gevestigde nieuwe richting in de natuurwetenschap leerde.

De grootmeester der nieuwere fransche wijsbegeerte, de oude Voltaire zelf, die herhaaldelijk de Republiek had bezocht en er vele vrienden en aanhangers telde, had niet alleen door zijne klassieke tooneelwerken maar ook door zijne wijsgeerige geschriften een belangrijken invloed op de denkwijze der beschaafden hier te lande; vooral zijn in 1764 vertaald „*Traité sur la tolérance*” maakte diepen indruk, door zijn persoonlijk dapper optreden tegen inquisitiegeweld nog versterkt, niet het minst op vele predikanten en onder hen in de eerste plaats op de wegens den aard van hun kerkgenootschap altijd tot vrijzinnigheid geneigde remonstrantsche en de van ouds voor vrijheid en gematigdheid ijverende doopsgezinde leeraren. Rousseau's in 1762 verschenen „*Contrat Social*” en andere zijner geschriften vonden, in weerwil van het verbod van zijn „*Emile*” in Holland wegens de „verderflijke” strekking van dat wegsleepende boek, evenzoo tal van bewonderaars van zijn „eerlijk” gemoed — „de groote, goede uitmuntende Rousseau”, heet hij bij Betje Wolff — en zijn schitterenden stijl. Mannen als Cornelis Loosjes en Maarten Houttuyn, vrouwen als Betje Wolff, mevrouw De Neufville en Lucretia van Merken spraken van die wijsgeeren in diepe bewondering¹⁾.

Reeds zagen de aan de oude Kerk gehechte predikanten met diepe ergernis het voortwoekeren dezer denkbeelden aan. Gelijk zij eertijds tegen de „sociniaansche ketterijen” van een Venema en een Stinstra waren opgekomen, gelijk zij in 1755 den gematigden zwolschen predikant Van der Os, in weerwil van den steun der zwolsche magistraten en der leidsche hoogleeraren in de theologie, uit de Kerk stootten met fellen afkeer van de „tolerantie”, die zij als eene toenadering tot

1) Vgl. de correspondentie van Betje Wolff in de nieuwe uitgave harer brieven door dr. Dyserinck, 's Gravenhage, 1904.

het verderfelijke remonstrantisme verafschuwden, zoo richtten zij zich thans met kracht tegen de „voltairiaansche” neigingen. Zij verlangden en verkregen van de Gedeputeerde Staten van Friesland — Voltaire's vertaald geschrift was te Leeuwarden verschenen — het verbod van diens „door zijn spotzucht het geloof aantastende” boek, „tot welzijn van Gods kerke en handhavinge en bescherminge van den geopenbaarden Godsdienst”¹⁾. Maar dit verbod had niet het gewenschte gevolg, daar het naar gewoonte nog meer de aandacht op het verboden boek richtte, niettegenstaande de ergernis ook in gematigde kringen over den lichtzinnigen toon van den met alle openbaring spottenden auteur, die aan zijne verdraagzaamheid eerder het karakter van onverschilligheid voor, ja van haat jegens die openbaring scheen te geven: binnen eenige jaren verschenen drie uitgaven van de vertaling van dit ook in het oorspronkelijke veelgelezen werk hier te lande en verspreidden alom onder de lezende burgerij het gevreesde gif van den twijfel aan en den spot met hetgeen velen heilig was.

Weldra verscheen de vertaling van een ander geschrift, dat in nog veel hooger mate de verbittering der orthodoxe predikanten gaande maakte, namelijk van Marmontel's „Bélisaire”²⁾, dat in 1768, een jaar na zijne verschijning, in nederlandsche vertaling werd uitgegeven. Het was wegens de daarin verkondigde beginselen van den „natuurlijken godsdienst” en de aanprijzing der verdraagzaamheid, de erkenning der mogelijkheid van deugd bij heidenen, enz. reeds dadelijk door de Sorbonne te Parijs veroordeeld en veroorzaakte ook hier te lande een hevigen storm. De felle rotterdamsche predikant en hoogleeraar Petrus Hofstede trad aanstonds, naar aanleiding van de verschijning van dit boek, op tegen de beginselen van, naar hij meende, overdreven en onchristelijke verdraagzaamheid, daarin met zooveel talent door den „edelmoedigen advocaat voor de onwaardeerbare vrijheid der menschelijke natuur” verkondigd. Hij liet een uitvoerig en scherp geschrift van zijn hand verschijnen: „de Belisarius van den heer Marmontel beoordeeld en de kwade zeden der voornaamste heidenen aangetoond” (1769). Daartegenover echter gaf de remonstrant Nozeman aanstonds zijn „Socrates

1) Hartog, Uit de dagen der Patriotten, blz. 143.

2) Zie over een en ander, behalve Hartog's belangrijke studie, ook Van Vloten Elizabeth Wolff (Haarlem, 1880), blz. 24 vlg.

eere gehandhaafd" uit en de zoo ontstane strijd nam nu in de heftige pamfletten, die van weerszijden verschenen¹⁾, spoedig zulk een omvang aan, dat de vraag ook naar aanleiding van deze geschriften begon te rijzen, of het niet noodig zou worden om maatregelen te nemen tegen de in veler oogen gevaarlijke vrijheid van drukpers, waardoor het mogelijk was de gemoederen zoozeer in beweging te brengen. Liep men geen gevaar de herhaling te zullen beleven van de onzalige twisten uit het begin der 17de eeuw? Stonden reeds niet weder Remonstranten en Calvinisten tegenover elkander? De pamfletschrijverij begon zoo heftig te worden, dat de Staten van Holland in 1765 en volgende jaren ernstig dachten aan de instelling eener boekencensuur ter beteugeling met name van die geschriften, die „de gronden van den christlijken godsdienst of de Heilige Schrift alsmede de waare Gereformeerde Religie op eene spotagtige wijze" behandelden. Er werd in 1770 door het Hof van Holland op aanwijzing der Staten zelfs een plakkaat ontworpen tegen alle „godslasterlijke boeken en geschriften", maar het krachtige verzet der leidsche en amsterdamsche boekhandelaars, die zich onder leiding van den vrijheidlievenden en een vaardige pen hanteerenden leidschen vrijzinnige Elie Luzac beriepen op de aloude vrijheid van de drukpers hier te lande, bewerkte naast het verzet van hooger hand, ook in naam der vrijheid, dat de drukpersbeperking, die anders zeker tot handhaving der gereformeerde beginselen zou hebben moeten dienen tegen de aanvallen van remonstrantsche zijde, voorloopig nog werd aangehouden; alleen werd een in 1715 uitgevaardigd plakkaat tegen de verschijning van niet kerkelijk goedgekeurde werken over godgeleerdheid in 1761 reeds naar aanleiding van zeeuwsche en hollandsche twisten op dat gebied hernieuwd. De hertog van Brunswijk, die toen bij den Prins nog alles vermocht, wilde van eene beperking der drukpersvrijheid in „ce pays de liberté" niet weten en vooral de beschikking daarover niet geven aan de stedelijke regeeringen, die hun „despotisme" daardoor voorgoed zouden willen bevestigen²⁾.

Dikke boekwerken en vinnige pamfletten, scherpe schimpdichten en hatelijke paskwillen volgden elkander dus ongehinderd op in lange reeks. En niet alleen de kerkelijke en wijsgeerige beginselen of de

1) Knuttel, Catalogus, IV, blz. 378 vlg.

2) Nijhoff, blz. 323.

of de deugd van een Socrates en een Marcus Aurelius en hunne kansen op de zaligheid, maar ook de staatkundige en maatschappelijke vragen van den dag werden het onderwerp dier heftige debatten. Batavus' „liërzang" op de „vaderlandsche vrijheid" en de „wedergalmen" daarop bezongen ook andere dingen dan het recht der Remonstranten en andere dissenters op openlijke godsdienstoefening en verkondiging hunner leer in geschrifte, dan het goed recht van roomsch en oudroomsch tegenover elkander. De reeds lang in den reuk van onrechtzinnigheid staande kring der „Santhorstianen"¹⁾, zoo genoemd naar het aan den weg tusschen Leiden en Den Haag gelegen buiten van hun aanvoerder, den amsterdamschen hoogleeraar Burman, die in de juist opgerichte Vaderlandsche letteroefeningen (1761) een aan hunne denkbeelden verwant tijdschrift hadden, waarin zij die denkbeelden konden ontwikkelen, leidde met kracht den strijd tegen Hofstede en de zijnen, uit wier kring in 1771 de „Advocaat der vaderlandsche Kerk" van den niet minder heftigen dordtschen predikant Johannes Barueth tot handhaving van de rechten der „herformde leer", voortkwam. Aan het hoofd der vrijzinnige Santhorstianen stond de „baron" van Sandhorst zelf, Pieter Burman, door zijn vijanden als een zedeloos spotter, een vuig epicurist, een tweede Voltaire, ja een tweede Aretino gesmaad. En hij gaf dien smaad over hem en zijne „kudde" uitgestort met woeker terug, hetzij hij zijn bitteren wetenschappelijken vijand, den utrechtschen hoogleeraar Saxe, bestreed, hetzij hij den corsikaanschen vrijheidsheld Pascal Paoli of de herinnering aan De Witt en Oldenbarnevelt, Vondel en De Groot door maaltijden en feesten vierde of Brederode naast Willem van Oranje prees, hetzij hij de orthodoxe predikanten in zijne vinnige latijnsche verzen geeselde; zijne vrienden, de haagsche burgemeester Dedel, de leidsche hoogleeraar Valekenaeer, de leidsche griffier Van Alphen, steunden hem door hun invloed; de talentvolle en spotzuchtige beemstersche dominésvrouw Betje Wolff, die in 1772 de „Santhorstsche geloofsbelijdenis" in rijm bracht ter eere der vrijheid en verdraagzaamheid, bleef het antwoord niet schuldig op de dikwijls onzinnige lastertaal, die tegen hen als beweerde vijanden van „het stadhouderlijk gezag" en „de vaderlandsche Kerk" werd uitgebraakt. Zij wezen die beschuldiging af. Burman, die in 1771

1) Over hen: Hartog, Uit de dagen der Patriotten, blz. 1 vlg.

wegens zijn vertaling van Vondel's verzen op Oldenbarnevelt in sierlijk Latijn door den „advocaat der vaderlandsche Kerk” was aangevallen, verklaarde plechtig integendeel alle achting te hebben voor het „doorluchtig Huys” en de diensten door de leden daarvan aan het vaderland bewezen. Betje Wolff zelve ontving in 1773 den Prins in hare pastorie met een vriendelijk gedicht, waarin zij hem den bijnaam van „den goede” van wege het „bloeyend nageslacht” voorspelde.

Intusschen toonde de zaak van professor Van der Marck te Groningen in 1773, bij gelegenheid eener promotie aanhangig gemaakt door de over zijne op het natuurrecht gegronde academische lessen verontwaardigde classis van Groningen, hoe machtig en talrijk de voorstanders der oude Kerk waren. Geen hulp van bekommerde ambtgenooten, geen felle pamflettenstrijd, geen vinnige spotdichten als „De Menuet en de dominéspraak” van de geestige Betje Wolff op de orthodoxe predikanten konden hem of zijne zaak redden voor de vijandschap van den thans als Van der Marck's ambtgenoot te Groningen opgetreden Hofstede, die hem na „judicature” van den Senaat der Academie eindelijk door curatoren deed afzetten, ja hem zelfs dwong het land te ruimen en zich over de grenzen naar Lingen te begeven om zich te onttrekken aan de vervolging zijner bittere tegenstanders.

Maar met dat al groeiden de aanhangers der nieuwere denkbeelden voortdurend aan in getal; langzaam maar gestadig baanden die denkbeelden zich een weg onder de gegoede kringen, onder de geestelijk ontwikkelden der natie. Ook van duitsche en engelsche zijde kwam steun voor de nieuwere richting in wijsbegeerte en theologie. De duitsche geleerden Ernesti, Michaëlis en Semler deden hunne zwaar gedocumenteerde begrippen omtrent wetenschappelijke schriftverklaren zelfstandig onderzoek naar de waarde der door hen niet langer als onaantastbaar goddelijk erkende bijbelsche geschriften ingang vinden; Leibnitz' en Wolf's juridisch-wijsgeerige theorieën vonden met haar natuurrechtelijken grondslag in het land van Hugo de Groot en Bijnkershoek, van Arminius en Spinoza hun weg naar de academische gehoorzalen en van daar naar pleitzaal en kansel; rechtsgeleerden uit de op het natuurrecht steunende scholen van prof.

1) Vgl. Nederl. Jaarb. 1770, blz. 789 vlg.

Trotz te Franeker en Utrecht, van prof. Pestel te Leiden, van prof. Van der Marck te Groningen, predikanten uit de gematigde omgeving der leidsche hoogleeraren van dien tijd, leerlingen van Venema en Alberti, verspreidden alom die denkbeelden, die ook voor de theologie langzamerhand natuurrechtelijke grondslagen voorbereidden in plaats van de, zij het in gematigden vorm, hier nog overheerschende voetiaansche beginselen; mannen van karakter als de alom geprezen amsterdamsche advokaat Hendrik Noordkerk erkenden gereedelijk, zij het dan niet met voltairiaansche lichtvaardigheid, het verstand, de „raison”, en niet meer het kerkgeloof ten richtsnoer van hun leven te hebben genomen. De strijd voor „common sense”, voor „philosophical necessity”, door den veelzijdigen wijsgeer Priestley sedert 1775 in Engeland aangevangen; Price's wegsleepende wijsgeerige vertoogen over opvoeding en menschenplicht vonden evenzeer belangstelling als hunne staatkundige geschriften en bereidden de geesten der ontwikkelden ook in deze richting voor op den nieuwen tijd¹). De oprichting van allerlei genootschappen in deze jaren geeft blijk van de levendige belangstelling, waarmede in beschaafde kringen deze dingen werden overwogen en dienstbaar gemaakt aan de verdere ontwikkeling des volks, zij het voorloopig nog slechts in zijne hoogere klassen. Genootschappen als de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen (1752), de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden (1766), bestemd tot krachtige aanmoediging der letter- en taalkundige wetenschap, als het Groningsche Pro Excolendo Jure Patrio (1768), als het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen (1769), het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam (1770), de Amsterdamsche Maatschappij ter bevordering van den landbouw (1776), de Vaderlandsche Maatschappij van reederij en koophandel te Hoorn (1777), de uit de Hollandsche Maatschappij te Haarlem voortgekomen Oeconomische Tak ter bevordering van handel, landbouw en nijverheid (1777), van Teyler's beroemd genootschap te Haarlem en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (1778), toonden hoe ernstig het streven was om de natie zoowel op geestelijk als op stofelijk gebied te verheffen door samenwerking van allen, wier „patriot-

¹) Vgl. daarover naast Hartog, l.l., ook Franke, Aanteekeningen over de oorzaken der Patriottische Woelingen, in Progr. Gymn. Gron. 1887/8, blz. 111 vlg.

sche" gevoelens, zonder partijschap nog, „ten algemeenen nutte" krachtadig zich wenschten te uiten. Prijsverhandelingen en eigen „werken" van allerlei aard verschenen onder bescherming dezer vereenigingen in grooten getale en bewezen, hoe kennis en wetenschap door haar in ruimer kringen werden verspreid, hoe ontluikende talenten zich onder hare aansporing en bescherming konden ontwikkelen.

Op het gebied der letteren hadden deze pogingen beteren uitslag dan op dat der kunst. De laatste, ofschoon van ouds door tal van kunstgenootschappen in onze steden alom verbreid en onder de oude zinspreuk, die tot troost van de geringe talenten zegt, dat zij „door arbeid verkregen" wordt, algemeener dan ooit beoefend, ontwikkelde zich niet tot een hooger trap van bloei dan zij in het midden der 18de eeuw had bereikt en die met haren opgang in de 17de in geen enkel opzicht te vergelijken was. Tenzij men het ontbreken van talent meent opgewogen te zien door algemeener verbreiding en algemeene belangstelling, blijkend uit de grootsche kunstverzamelingen der patriciërs en rijke kooplieden, waarvan ook deze periode spreekt. Verzamelingen als die van den leidschen schout Van der Mark, den amsterdamschen koopman Braamcamp, van de bankiers Hope en Goll, van den erfstadhouder zelve waren wereldberoemd. Maar het waren verzamelingen van oude, van zeventiende-eeuwsche kunst. Schilders als Frans van Mieris de Jonge, die in 1763 overleed, mochten nog den trant hunner groote voorgangers en naamgenooten trachten te volgen, het bleef bij navolging en ook de naam van dezen leidschen kunstenaar, den eersten onzer toenmalige schilders, is meer door zijne geschiedkundige geschriften over zijne vaderstad dan door zijn vrij onbeteekenend schilderwerk bekend gebleven. Zelfs de namen van de meeste schilders uit dezen tijd zijn zoo goed als vergeten, terwijl hunne werken nauwelijks eene plaats in de museën waardig worden geacht. De elegante maastrichtenaar Tischbein kan ternauwernood tot onzen landaard gerekend worden, al werd hij hier geboren en schilderde hij hier de portretten van de stadhouderlijke familie en vele aanzienlijke regenten en hunne vrouwen. De hollandsche schilderschool had zonder eenigen twijfel den voorrang afgestaan aan de fransche van Watteau en de zijnen, welker sierlijke, fijn gekleurde, met arcadischen achtergrond van landelijke tafereelen prijkkende, in sentimenteete houding voorgestelde portretkunst hier te lande door tal van liefhebbers van beide seksen

werd nagevolgd, dikwijls in de meer en meer geliefde miniatuurvormen van den tijd in pastel of dunne verf. Er werd geteekend en geschilderd met grooten ijver maar de alom opgerichte teekenscholen en schilderakademies kweekten vooral nauwkeurige navolgers, nateekenaars en kopieerders, geen oorspronkelijke kunstenaars meer, bezielde door het voorgaan van een genialen meester. De boeken van Lairesse en Houbraken waren de evangeliën van de toenmalige kunstbeoefenaars, die zich met slaafsche gehoorzaamheid onderwierpen aan de gestelde regels gelijk vóór hen de dichters zich aan de voorschriften der handboeken over dichtkunst hadden gebonden. Het nateekenen van oude meesters uit de zeventiende eeuw geschiedde intusschen dikwijls op buitengewoon handige wijze. De aanzienlijke verzamelaar en graveur Ploos van Amstel, schoonzoon van Cornelis Troost, die in 1764 „het oog der kunstkenneren verraste” door de uitvinding eener veelbewonderde en werkelijk artistieke methode om teekeningen met de grootste nauwkeurigheid in plaat te brengen, zoodat afdruk en origineel bijna niet meer te onderscheiden waren, is een merkwaardig type dezer van bevallige navolging, van nauwlettende kopie levende kunstperiode, welker streven in zijn uitvinding den grootsten triomf vierde. De graveurs Jonxis, Koning en Vinkeles waren ook meer nauwkeurige afbeelders dan bezielde kunstenaars met eigen opvatting hunner kunst. De „zwarte kunst”, tusschenvorm tusschen ets en gravure, vond ook hier te lande vele beoefenaars maar gelijk in de schilderkunst de fransche zoo ging in de graveerkunst thans de engelsche school voor de eerste door. Uitnemende teekenaars als de amsterdammer Jacob Cats legden zich vooral toe op het nateekenen der oude meesterstukken, hun levensonderhoud zoekend in het schilderen van behangsels voor de kamers der patriërs. Aan goede, zelfs uitstekende teekenaars als hij, als de Chalons uit Leiden was geen gebrek maar zelfstandige kunstschepping was bij verreweg de meesten afwezig: nauwkeurigheid en bevalligheid, niet forsche kracht als in de goede periode, zijn de meest in het oog vallende kenmerken der beeldende kunst in deze dagen. Maar toch zie men op dit alles niet met al te veel geringschatting neer: ook hier is het streven duidelijk merkbaar om door nauwkeurige navolging, door in de leer te gaan bij de groote nationale meesters opnieuw een tijdperk van bloei voor de kunst voor te bereiden: ook hier spreekt de behoefte aan verbetering.

Hooger stond in ieder geval nog de dichtkunst dier dagen, al had ook hier de ongelukkige zinspreuk van de kunst en de vlijt, den ijver of den arbeid, onder bescherming van talrijke dichtgenootschappen van dien of een verwanten naam het aanzijn geschonken aan menig prulwerk, dat voor meesterstuk begeerde door te gaan. De amsterdamsche koopman Van Winter en zijne begaafde vrouw, Lucretia Wilhelmina Van Merken, begrepen ten minste, dat hun „lier 't kunstgeluid van Vondel's dichttrompet niet vatten" kon, al waren zij meesters in het vloeiend rijm en „verhandelden" zij ijverig „in poezy". Het was lectuur voor „brave godsdienstige huisgezinnen", die zich aan den huiselijken haard „genoegelijke uren van voorlezing en aangename stichting" wilden verschaffen, maar noch Van Winter's „Amstelstroom" noch Van Merken's veelgelezen „Nut der Tegenspoeden" had met werkelijke kunst iets anders dan den naam gemeen; evenmin de grootsch opgezette „David" of de „Germanicus" of Lucretia's talrijke vaderlandsche treurspelen, die door den talentvollen Corver als tooneelspeler, den voortreffelijken opvolger van Duim en Punt, op uitnemende wijze werden vertolkt. Hooger dan dit dichterlijk echtpaar zijn ongetwijfeld de beroemde gebroeders Van Haren te schatten: de brusselsche gezant Willem, de begaafde dichter en denker, vriend van Voltaire, die „het menschelijk leven" in diep gevoelde, wat al te stroeve taal beschreef en de lotgevallen van Friso in zware, met de juiste uitdrukking worstelende maar wijsgeerig gedachte verzen episch behandelde; de na zijn schandelijke zaak in Den Haag op zijn buitenplaats te Wolvega teruggetrokken friesche regent, die vooral door zijn Geuzen (1772) zijn naam als vaderlandsch dichter vestigde en zijn door het ongeluk diep getroffen ziel nederlegde in de niet volgens de regelen der toenmalige dichtkunst maar met diep gevoel en in eigen gespierde taal geschreven strofen van dit heldendicht. Zij stoorden zich niet aan de „keurige" regels eener stijve vormkunst, aan de rijmeischen, waaraan nog Christina de Neufville en jonkvrouwe De Lannoy zich trouw onderwierpen en die door den veel-schrijvenden leidschen gelegenheidsdichter en criticus Le Francq van Berkhey nog altijd werden voorgehouden aan de „beschaafde" dichters en dichtersessen van zijn tijd, de „dichterlijke poëtasters" uit de „omzichtige" school van den ouden Feitama. Berkhey trouwens, die zelf niet al te goed in „den stijl" slaagde en daarom heftig werd aangevallen, begint onder den indruk dier aanvallen verzet aan

te teekenen tegen de tirannieke heerschende „dichterkabaal”, de „eigenzinnige en ingebeelde schoolmeesters” van den nederlandschen Parnas, hij, „koppige scholier, die de plak ontloopt”¹⁾. Ook hij begon genoeg te krijgen van de „gelikte poezy” en in Elisabeth Wolff trad reeds een dichteres op van meer dan gewoon talent, die zich in het geheel niet liet gelegen liggen aan Feitama’s deftigheeden, Pels’ voorschriften of Hoogvliet’s rijmelroem maar frisch haar eigen weg zocht en vond. De in 1772 uitgegeven „Mengelpoëzy” en de beroemde „Kindergedichten” van den bekwamen maar ietwat zoetelijken Hieronymus van Alphen toonen aan, dat de dagen van de heerschappij der stijve fransche voorgangers voorbij waren en betere duitsche voorbeelden — Klopstock, Wieland — met zuiverder, hoewel naar den geest des tijds wat al te sentimenteel gevoel den dichters begonnen voor oogen te zweven.

De nieuwe geest uit zich het krachtigst in een paar nieuwe tijdschriften van kritischen aard, de leidsche „Tael- en dichtkundige Bijdragen” (1758) en de „Vaderlandsche Letteroefeningen” (1761), die een krachtigen stoot gaven aan de totnogtoe sedert Van Effen in de talrijke spectatoriale geschriften van het midden der eeuw²⁾ slechts nu en dan toegepaste niet historische maar zuiver letterkundige kritiek. Het eerste tijdschrift kwam voort uit een jongen leidschutrechtchen studentenkring, waarin Van Lelyveld en Tollius, gesteund door Kluit, Tydeman, Van Goens, Van Wijn, Schultens, Lulofs en tal van andere jonge geleerden en letterkundigen, niet bevreesd voor bitse aanmerkingen op hunne „verregaande bedil- en hekelzuchtige schrijfwijze”, het waagden niet langer de eenmaal gestelde regels maar „de natuur, de zuivere natuur in al haar schoon te volgen” en moedig optraden tegen de oude richting³⁾ met al het vuur hunner jonge gemoederen; de jonge redacteuren spotten met de nederlandsche versvaardigheid en kwamen onverholen voor den dag met de verklaring, dat bekrompenheid en zelfbewondering de hoofdfouten waren onzer letteren, niet beter te genezen dan door kennis te nemen van de nieuwe literatuur bij onze naburen en den

1) Zie de aanhaling bij Jonckbloet, *Gesch. der Letterkunde*, V, 182 vlg.

2) Hartog, *De Spectatoriale geschriften van 1741—1800* (Utr. 1872).

3) Vgl. mijne rede in *Hand. en Meded. van de Maatschappij der Nederl. Letterk.*, 1895/6, blz. 64 vlg.

terugkeer tot den lang verlaten „natuurlijken toon”. De stichters van het laatste tijdschrift¹⁾, de doopsgezinde leeraren Cornelis en Pieter Loosjes, trachtten daarentegen ook op het gebied der letteren aanvankelijk gematigde beginselen te verbreiden, zeer voorzichtig naar hun aard, met vermindering van allen aanstoot aan de voor „zuivere taal” ijverende dichtgenootschappen. Toch kwamen ook zij al spoedig op tegen de gebruikelijke „valsche verhevenheid” en den kwalijk riekenden „wierook van loftuiting”; al hielden zij zich nog aan de Hoogvliets en Feitamas, zij prezen reeds de „uiterlijke factuur”, zoo niet nog de inspiratie van de vroeger als te „ruw” versmadelde verzen van Hooft en Vondel aan.

Niet minder invloed oefende in de goede richting de leidsche Maatschappij der Vaderlandsche Letterkunde. Voortgekomen uit dezelfde leidsche en utrechtsche studentengezelschappen, die ook de bovengenoemde „Bijdragen” in het leven hadden geroepen, stelde zij zich ten doel om onder leiding van den genialen Van Goens, dien de leden als hun voorbeeld, als den „redder der nederlandsche letteren” beschouwden, de gansche nederlandsche „letterrepubliek” te hervormen en een nieuwe „gulden eeuw” voor haar te doen aanbreeken. De „letterkunde zal van onzen tijd zijn fortuin maken”, zoo hoopten die jonge hervormers; de nieuwe leidsche maatschappij moest als eene „geaccrediteerde volksmaatschappij” den ganschen volksgeest hernieuwen en de letteren als uiting daarvan verheffen tot een waardiger hoogte: zoo jubelden zij de toekomst tegen.

Dat streven, hoezeer in den beginne teleurstelling op teleurstelling wekkend, bleef ook van andere zijden niet zonder steun. Van Alphen gaf in 1778 zijn werk „Theorie der schoone kunsten en wetenschappen”²⁾, waarvan hij bescheidenlijk het vaderschap „grootendeels” aan den duitschen aestheticus Riedel toeschreef, een nieuwe vrije aesthetica, gansch iets anders dan Pels’ en Meyer’s voorschriften. Hij erkent ruitelijk de gebrekkigheid onzer letterkunde en waagt het „heiligschennis” te bedrijven tegen de zelfbewonderende dichterbent. Hij wijst op de behoefte aan „wijsgeerige beoefening der schoone kunsten” en gispt de heerschende „lauwheid en ijverloosheid” in de studie der antieken; hij durft spreken van

1) Hartog, Uit het leven van een tijdschrift, in De Gids, 1877, dl. II en III.

2) Jonckbloet, V, blz. 311 vlg.

gezwollenheid en gerektheid, van gebrek aan smaak, van droogheid, van verkeerde taalwendingen bij de veelgeroemde dichters en dichtersessen van zijn eigen tijd; hij spot met de gelegenheidspoëzie en verklaart, dat „de lang gewenschte omwenteling op onzen zangberg” eindelijk moet komen.

Wat er kwam, waren allereerst, onder bescherming vooral der nieuwe genootschappen, aesthetische bespiegelingen bij menigte, van Van Engelen, van Feith, van tal van anderen. Ook de gematigde „Letteroefeningen” gingen, eerst voorzichtig, weldra moediger dien kant op, zoodat omstreeks 1780 de roem der oude dichtgenootschappen zeer begon te tanen. Maar er kwam meer. Er kwamen jonge dichters, die den aangewezen weg volgden: Bellamy gaf in 1782 zijn frissche „Gezangen mijner jeugd” en zijn bezielde „Vaderlandsche gezangen”; Pieter Nieuwland zong zijn „Orion”. En al ontvielen deze beide jonge dichters spoedig hun vaderland door den dood, Van Alphen zelf gaf zijn „Sterrenhemel”, Rhijnvis Feith zijn eerste vurige lierdichten. En reeds kwam de lang verwachte groote dichter van den nieuweren tijd, Willem Bilderdijk zelf, de man der nieuwe periode „op de grens van twee eeuwen”, die alle anderen ver achter zich liet; nog schenkt hij op het belastingkantoor zijns vaders in de jaren vóór 1785 weinig anders dan „schoone beloften” maar hij toont reeds het meesterschap over de taal, dat hem later zal onderscheiden, en wordt aan de leidsche academie, die hij in 1782 gepromoveerd verlaat, reeds als dichter een „erkende celebritéit”, met bewondering aangestaard. En op het gebied van het proza stonden Wolff en Deken sedert 1782, toen haar eerste roman „Sara Burgerhart” verscheen, naast Bilderdijk als de, zij het nog door engelsche voorbeelden bezielde, vertegenwoordigsters van den nieuwen tijd, die voor onze letteren nu kennelijk was aangebroken. Op letterkundig gebied ten minste was de hervorming, de wedergeboorte, waarvan men omstreeks 1780 sprak, waaraan men dacht, waarop men hoopte, iets als een tastbaar feit geworden. De tijd der dichtgenootschappen was voorbij gelijk die der oude redrijkers voorbijgegaan was. De dichtkunst, de taal zelve, het voertuig der gedachte, maakte zich los uit de boeien, waarin zij sedert een eeuw was geklonken en spelde een nieuwen tijd van bloei. Maar of die bloei werkelijk zou zijn wat men ervan verwachtte, wat de geestdriftige jongelieden van 1766 zich daarvan voor hun „ouden dag”

hadden voorgesteld, dat zou ook van andere omstandigheden afhangen dan van geestelijke stroomingen alleen.

Ook de akademische wetenschap gaat in dezen tijd nieuwe banen op. De geniale Frans Hemsterhuis, zoon van den beroemden leidschen philoloog Tiberius, hoewel zelf geen hoogleeraar maar staatsambtenaar in Den Haag, heeft op de beoefening der klassieken ook buitenslands grooten invloed door zijne dichterlijk-wijsgeerige studiën over Socrates, over Plato's leer en door zijn smaakvolle archaeologisch-artistieke geschriften over oude graveer- en beeldhouwkunst¹⁾. Wijsbegeerte en kunstgeschiedenis beginnen zich voor het eerst eene plaats te veroveren bij de beoefening der klassieken ook ten onzent, waar Lessing en Winckelmann hun werking doen gevoelen, en maken een einde aan de bijna uitsluitende heerschappij van taalstudie en tekstverbetering. Reeds bij den ouden Lodewijk Caspar Valckenaer, den beroemden uitgever van zoo menig grieksch auteur, is dat merkbaar, al sluit hij meer de rij der oudere leidsche taalgeleerden. De pommeraan David Ruhnkenius, die in 1761 te Leiden Oudendorp opvolgde, talentvol leerling van den ouden Hemsterhuis, is behalve uitstekend taalkenner ook uitnemend wijsgeer en geeselt in zijn beroemden „doctor umbraticus” de bekrompen schoolgeleerdheid zijner dagen. Zijn leerling, de zwitser Daniël Wytttenbach, die in 1770 naar Holland kwam, legde te Amsterdam door zijne historisch-wijsgeerige methode de grondslagen voor eene ruimere opvatting der klassieke studiën. Ook de vaderlandsche taalstudie, door den amsterdamschen regent Balthasar Huydecoper, uitgever van Stoke, op het voetspoor van Lambert ten Kate uit de spelling- en stijlzaken in nieuwe banen geleid, begon met Clignett, Lelyveld en andere leden der jonge leidsche maatschappij voor het eerst krachtig hare vleugelen uit te slaan en aandacht te wijden aan den rijken woordenschat onzer taal, welker middeleeuwsche vormen eerst thans vlijtig werden nagegaan. De beoefening der geschiedenis als wetenschap, niet langer als liefhebberij vindt in den uitnemenden Adriaan Kluit, rector te Middelburg, weldra hoogleeraar te Leiden, een wakkeren voorganger, die op de periode van verzameling van stof een tijdperk van verstandige kritiek doet volgen en met name onze mid-

1) Zijn *Lettre sur une pierre antique* is van 1762, die *sur la sculpture* van 1769, zijn voornaamste wijsgeerige dialogen zijn van omstreeks 1780.

deleeuwsche geschiedenis in hare ware, bij Wagenaar, later nog bij Bilderdijk door valsche voorstellingen van staatkundigen en godsdienstigen aard verduisterde gedaante begint te leeren kennen. De uitnemende juristen Pestel en hijzelf, Van de Wijnpersse te Groningen en Leiden geven den stoot aan een nieuwe op historisch-kritische gronden steunende beoefening van het staatsrecht, de eerste ook voor het recht in het algemeen, volgens de beginselen van het meer en meer doordringende en op de „burgermaatschappij” toegepaste natuurrecht, dat de oudere meer formeele rechtsstudie van de school van den utrechtischen Trotz begon te vervangen. Wetenschap en praktijk reiken elkaar meer dan vroeger de hand. De beroemde geleerde leidenaar Petrus Camper (1722—1789), leerling van Musschenbroek en 's Gravesande, hoogleeraar te Amsterdam, Groningen en Franeker, grondvester der nieuwere anatomie, wijsgeer van europeeschen naam en talentvol kunstenaar, rekende het niet beneden zich eene verhandeling te schrijven over „den besten schoen” gelijk hij schreef over andere praktische vraagstukken: de middelen tegen de veepest, de voordeelen der inenting, de opvoeding van kinderen. Ook de mathesis voelde in wijsgeerig aangelegde naturen als Hennert zich meer en meer tot de toepassing op de maatschappij geroepen; diens leerling Van Swinden en niet minder weder diens leerling de jonggestorven Nieuwland gaven getuigenis van den nieuwen, meer praktischen geest, die ook in de natuurwetenschappen ten onzent was gevaren, ze stellend in dienst van de groote maatschappij om hen heen en zich niet meer bepalend tot de studeerkamer of het laboratorium van den liefhebber. Teyler's vorstelijke stichting gaf naast haar „eerste” genootschap, dat zich zou bezig houden met alles wat „waarheid en vrijheid in den christlijken godsdienst en den burgerstaat” aanging, het aanzijn aan een „tweede”, dat zich zou wijden aan natuurkunde, dichtkunde, historie, teeken- en penningkunde en des erflaters rijke verzameling in een museum „ten algemeenen nutte” zou hebben te doen dienen. Van Marum, reeds bekend door zijne dissertatie over de bewegingen der vloeistoffen in de planten, zette zich in 1776 te Haarlem neder en werd weldra de groote kenner van magnetische en electriche verschijnselen, die hij als directeur van Teyler's Museum verder bracht.

Geestelijke en natuurwetenschappen beiden verlieten de studeerkamer om zich meer te begeven in de maatschappij en aan het volk

in breeder kring de zegeningen te brengen van datgene wat totnogtoe slechts het deel van weinige bevoorrechten was geweest. Het kon niet worden ontkend, dat de eigenlijke geleerdheid, die zich van den vroegen morgen tot den laten avond in de stilte van het studeervertrek opsloot en alleen voor geleerden werkte, achteruitging bij dit allengs overheerschend streven naar popularisatie van de wetenschap, naar praktische toepassing van het zorgvuldig opgespoorde; evenmin dat de universiteiten in verval waren en de studie aldaar vooral bestond in het nauwkeurig van buiten leeren van zorgvuldig samengestelde dictaten. Maar daartegenover stond, dat de wetenschap zich thans naar alle kanten deed gelden en zich gereed maakte om machtigen invloed te oefenen op de ontwikkeling der nieuwe toestanden, die zich weldra over de gansche wereld heen zouden voordoen.

Ook de theologie kon zich — wij zagen het reeds — niet onttrekken aan dezen stroom. Mannen als de leidsche hoogleeraren Alberti, Hollebeek en Van den Honert schroomden niet in hun advies over de zaak van Van der Os, de verlichte Paulus Chevallier te Groningen¹⁾, die de natuurwet zedewet noemde, evenmin om de vaan der tolerantie openlijk omhoog te houden, tot diepe ergernis van rechtzinnige gereformeerden als Hofstede en Barueth, als Holtius en Comrie, die heftig optraden tegen de door de leidsche geleerden aanbevolen „concessies aan de arminiaansche beginselen”. Deze laatsten en de hunnen wilden niet weten van eenig toegeven op het gebied der dordtsche formulieren van eenigheid. De namen „sociniaan”, „pelagiaan”, „arminiaan” weerklonken weder als van ouds; „ketterische” gevoelens betreffende de leer der rechtvaardiging door het geloof wekten hevigen strijd. Bij gelegenheid der invoering van een in de plaats van den verouderden dreun der psalmen van Datheen reeds lang gewenschten nieuwen kerkzang door de Staten-Generaal in 1775 ontstonden hier en daar — met name op Walcheren en in Maastrand — hevige onlusten, zelfs oproeren tegen het nieuwe psalmboek, dat intusschen spoedig algemeen ingang vond. Er werd reeds gesproken van de noodzakelijkheid eener nieuwe nationale synode tot behandeling der hoogloopende theologische en kerkelijke geschillen. Maar de Staten der

1) Vgl. over hem: Heerspink, De godgeleerdheid en hare beoefenaars aan de hoogeschool te Groningen, II, blz. 39 vlg.

verschillende gewesten en ook reeds, wat de stemming in de Kerk teekent, de meeste classes wilden van zulk eene vergadering op dordtschen trant niet hooren en de Staten onderdrukten menig theologisch getwist door hun streng verbod om er verder over te spreken. In Zeeland, in Friesland, in Holland, in Groningen werd zoo herhaaldelijk een opkomend geschil over de leer der „heerschende Kerk” in den staatsdoofpot gedaan, al schreven nog menigmaal heftige orthodoxen vinnige en door de vrome schare veel gelezen pleidooien. Maar mannen als Stinstra en Venema gaven den strijd niet op en wisten hunne gematigde inzichten allengs meer en meer ingang te doen vinden bij de predikanten. Een algemeene geest van gematigdheid heerschte omstreeks 1780 ook in de „Grootte Kerk”; zelfs Hofstede en Barueth gaven eraan toe. De instelling van het Stolpiaansch legaat in 1753 door een eenvoudig burger te Leiden, met het doel om prijsvragen uit te schrijven „tot staving of van de natuurlijke godsdienstleer of van de geopenbaarde zedeleer” was evenzeer een teeken des tijds als die van het Haagsch Genootschap in 1785, welks stichters den tijd gekomen achtte om tegenover dergelijke twijfelingen op te treden „ter verdediging der voornaamste waarheden van den christelijken godsdienst inzonderheid tegen derzelve hedendaagsche bestrijders”.

Gematigdheid en verzoening der uiterste gevoelens predikten vooral de doopsgezinde en remonstrantsche dissenters, krachtige voorstanders van den nieuwen geest in alle richtingen, kerkelijk en wetenschappelijk, staatkundig en maatschappelijk. Ook onder de Roomschen begonnen velen zich af te vragen, of de tijd niet gekomen was om de oude geloofsverschillen te begraven. In ieder geval moest — zoo werd onder de burgerij meer en meer de overtuiging — een einde komen aan den in de 17de eeuw staatkundig gevestigden voorrang der „heerschende Kerk”. Al hielden de orthodoxe predikanten, Hofstede en Barueth ook hier voraan in de rij, vast aan de oude suprematie, naar alle kanten bleek reeds, dat deze onhoudbaar was¹⁾. De beide regeerende Prinsen van Oranje zelf, als gematigde beschermers van alle godsdienstige gezindten geprezen, lieten zich bij de Oost-Indische Compagnie achtereenvolgens vertegenwoordigen door den remonstrant Van der Poorten en den doopsge-

1) Hartog, Uit de dagen der Patriotten, blz. 106 vlg.

zinde Hope en de „wagters op Sions muren” konden niet beletten, dat luthersche en katholieke gemeenten zich met oogluiking der overheid vormden in weerwil van al het verzet, waarvan de „Advocaet der vaderlandsche Kerk” de krachtigste uiting was. En zelfs dit hevig orthodox pamflet prees, wegens het „stil gedrag der hedendaagsche buiten-gezinten”, de „christelijke tolerantie” van wege de „publycque kerk” aan tegen de „onbepaalde heerschzugt van zommige doldriftige kerkelijken”. Maar van recht op onbeperkte godsoefening voor die gezindten wil het nog niet weten; alleen van „conniventie”, van oogluiking, daar ook voor den schrijver „vrijheid van geweten een onwaardeerbaar voorrecht is, waarvan men niet dan door ’t onrechtvaardigst geweld kan beroofd worden”. Men verlangde, dat er een einde zou komen aan de afpersingen der schouten, baljuwen, burgemeesters en regenten, die zich door de Roomschen in stad en land nog altijd geregeld recognitie- en admissiegelden lieten betalen voor het houden van godsdienstoefeningen en het toelaten in posten. De andere gezindten waren evenwel met die vrijheid van geweten niet meer tevreden te stellen; zij verlangden vrijheid van „exercitie” als hun recht, als het recht van ieder mensch. Reeds in 1743 had de lutheraan Noordkerk dit bij gelegenheid van zijn pleidooi ten behoeve van Deurhoff’s voor de amsterdamsche schepenbank gebracht boek met luider stem laten hooren. Zoo werd de dag voorbereid, waarop volle godsdienstvrijheid voor alle gezindten zonder eenige beperking zou worden toegestaan, gelijk thans reeds de dissenters zich feitelijk vrijuit lieten hooren over onderwerpen van moraal en theologie: de „heerschende Kerk” beleefde hare „laatste dagen”; mannen als de gebroeders Loosjes en Houttuyn, als Noordkerk en Trotz oefenden in wijden kring grooten invloed door woord en geschrift; hunne geestverwanten Wolff en Deken door hare veelgelezen romans niet minder.

Uit dien kring kwam in 1784 ook de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen voort, welker oprichter, de brave Maarten Nieuwenhuyzen, doopsgezind leeraar te Monnikendam, zich ten doel stelde om niet alleen de ontwikkelden maar ook den „gemeenen man” in de meerdere kennis „zowel in het burgerlijke en godsdienstige als in ’t vak der nutte kunsten en wetenschappen” te doen deelen en den minvermogene te beschaven door verhandelingen, als „hoofdoogmerk” in het bijzonder door verbetering van het „burger- en schoolwezen”, dat machtige middel van volksontwikkeling, waarop omstreeks 1770 Basedow

en Campe te Dessau door geschriften en werkzaamheid de aandacht hadden gevestigd en Rousseau's „Emile” een zoo grooten invloed oefende. De nieuwe maatschappij telde binnen een paar jaren reeds honderden leden in hare departementen, die weldra het gansche land bedekten en zich voor de volksverlichting veel moeite gaven. Een „volksleeraar” wilde ook de jonge Swildens worden, die, door het duitsche voorbeeld angevuurd, zijn leven wilde wijden aan eene hervorming van het volksonderwijs, „het groote middel van volksopvoeding”. Zijn „Vaderlandsch A.B.boek” (1781) moest „noodwendige vaderlandsche kundigheden” algemeen verspreiden en daardoor de volksverlichting bevorderen. Hij wilde het volksgezag verbeteren door „zedekundige” liederen samen te stellen. Hij wilde de volkslectuur hernieuwen door de uitgave van een nieuwen „Almanack en politiek zakboekje”, dat de plaats zou innemen der zotte, verderfelijke, walgelijke almanakken, die den hoofdschotel van het lezend publiek uitmaakten. Hij wilde het onderwijs onttrekken aan de Kerk, die het totnogtoe overheerschte, en het aan den staat overdragen als de belangrijkste zaak, waarvoor deze had te zorgen. Met Nieuwenhuyzen en de zijnen, wier denkbeelden ten deele onder invloed van zijn „A.B.boek” stonden¹⁾, was hij van meening, dat de verspreiding van goedkoope en eenvoudige verhandelingen „zowel in 't godsdienstige en burgerlijke als in het vak der nutte kunsten” van groot belang was, „ter verbetering van verstand en wandel”. Meer en meer begon de overtuiging veld te winnen, dat de lagere volksklassen beter onderwezen moesten worden, dat kosteloze scholen in stad en dorp moesten worden opgericht van regeeringswege of van wege de diakonieën. Simon Stijl meende zelfs, dat de kinderen der armen gelijk de Spartanen „op publiek gezag en kosten” moesten worden opgevoed. Men dacht ten minste ernstig aan eene verplichting der bedeelden om hunne kinderen ter schole te zenden „op poene van verstooken te zijn van allen onderstand”²⁾. Zoo zouden de kinderen der armen „verciert worden met beginselen der kennis van den christelijken godsdienst en zedelijke deugden”, tevens met die eener „behoorlijke burgerlijke beroeping”. Te Rotterdam, Hoorn, Utrecht, Middelburg werden reeds van die scholen gesticht waar kinderen van beide seksen in

1) Boeles, De patriot J. H. Swildens, blz. 102 vlg.

2) Verhand. Zeeuwsch Gen., dl. VII, blz. 7 vlg.

lezen, schrijven, rekenen en zingen behoorlijk onderwezen werden en aan goede orde gewend.

De kunst, de wetenschap onder het volk, was meer en meer de algemeene leus in verband ook met de staatkundige denkbeelden van den tijd, waarin niet meer het belang van vorsten of regenten maar dat van het volk op den voorgrond trad. De verbetering der wetenschappen baat niets, indien „het volk zelve daardoor niet verbeterd wordt”, roept Swildens uit¹⁾. Van het „volk” — daaronder verstond men nog steeds niet dan bij uitzondering, en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was er zoo eene, ook den „gemeenen man”; waar in dezen tijd van volksinvloed en volksheerschappij werd gesproken, daar dacht men bijna uitsluitend slechts aan den breeden kring der burgerij, die nog altijd uitgesloten was van allen geregelden staatkundigen invloed. Wat in de dagen van prins Willem en Leycester scheen te naderen, wat in de 17de eeuw met straffe hand was onderdrukt, wat in 1748 zich luider dan ooit in de Republiek had doen hooren, kwam thans met grooter kracht op. De stedelijke burgerij wilde het niet langer dulden, in den hoek geschoven te worden door de patriciërs, wier wanbeheer ook na de verheffing van den Prins nog niet gestuit was en die zich hier en daar zelfs met de hunnen door een soort van uniforme kleeding als de aangewezen heerschers ook uiterlijk begonnen te onderscheiden van de „kerels”, die zij minachtten. De geschriften der engelsche en fransche democraten en de vrijheidskrijg der amerikaansche burgers hadden op die stemming der burgerij een grooten invloed²⁾. Vol geestdrift spraken Van der Capellen en de zijnen over den „hartelyken mannenkost”, door Price, Priestley, Fletcher en Tillotson, door Rousseau en de Encyclopedisten in meer algemeen-wijsgeerigen vorm den tijdgenooten opgedischt. Zij wilden „'s volks alvermogen” stellen in de plaats der op „bedrog en geweld” berustende aristocratische regeeringsvormen, de steunsels van hen, die „met laarzen en sporen geschapen” meenden te zijn en het „overige menschelijk geslacht met zadels op de ruggen”. Zij kwamen op voor de „heilige regten des volks”, die zij „heiliger dan die der overheden” achtten. Zij schroomden niet om die denkbeelden onder de burgerij te bren-

1) Boeles, blz. 23/4.

2) Zie boven, blz. 350.

gen door de vertaling van geschriften, die krachtig in dien geest konden werken. Zij achtten zich daarom nog geen tegenstanders der stadhoudelijke regeering; integendeel zij verklaarden zich voor een op den volkswil berustende monarchie nog liever dan voor een aristocratische republiek als de onze nog kon heeten. Zij zagen intusschen op Amerika als het ideaal van een volksstaat — Amerika, door sommigen hunner als hun „tweede vaderland” begroet, in proza en dichtmaat toegejuicht als het land van belofte, als de bakermat der nieuwe vrijheden. En nog verder ging Rousseau, de veelbewonderde, in zijn „Contrat social” de bestrijder van alle maatschappelijke ondergeschiktheid, de verkondiger der ideale heerschappij van het individu, vrij van alle banden, in volle vrijheid alleen gehoorzaamend aan de Rede, getemperd door het Gevoel. De menschen, in vrijheid geboren, hebben tot tempering van die vrijheid volgens hem die vrijheid gebonden, vrijwillig gebonden door een „maatschappelijk verdrag”, waardoor het mogelijk wordt in vrijheid te leven. Niet de goddelijke rechten der koningen, niet het geweld der aristocratieën maar de vrije wil der menschen is de grondslag aller maatschappelijke verhoudingen. In dichterlijke taal schildert hij de voordeelen dezer nieuwe theorie, blijkbaar in de eerste plaats gericht tegen het vorstelijk despotisme in Frankrijk maar ook bruikbaar tegen dat van regenten als die der Republiek. Zijn „Discours de l’inégalité parmi les hommes” wijst op den natuurstaat als den eenvoudigsten en het meest alle vrijheid waarborgenden tegenover de verouderde conventioneele maatschappij zijner dagen, de overvoerde, overdreven verhoudingen op maatschappelijk gebied. Geen geschriften hebben meer dan deze alle denkbeeld van gezag ondermijnd en het oog doen richten op wat men den volkswil noemde.

Maar veel onklarheid heerschte zoowel bij deze schrijvers, bij Rousseau zeker niet het minst van allen, over de wijze, waarop een en ander kon worden toegepast. Hoe zij zich dien volksinvloed ook hier hadden voor te stellen, daarover waren Van der Capellen en de zijnen het noch met zichzelf noch onder elkander eens: van een uitgewerkt program van staats hervorming in dezen zin was vooralsnog geen sprake; alleen van verwijdering van alles wat met de nieuwe theorieën van volksheerschappij openlijk scheen te strijden. Geen stadhoudelijke willekeur, steunend op een stelsel van intrige

en factiegeest, geen militaire jurisdictie, overblijfsel van middeleeuwsche absolute vorstenmacht, geen spoor meer van de „slavernij” der overijselsche drostendiensten, overblijfselen van middeleeuwsche lijfeigenschap, maar bovenal: niet langer de tirannie der regenten, der belangzuchtige klasse, die welvaart en aanzien van den staat opofferde aan de kans op eigen voordeel en daardoor de natie aan den rand van den afgrond hadden gebracht, geestelijk en stoffelijk, staatkundig en maatschappelijk.

Want hoe stond het thans met die welvaart, met dat aanzien?

Juist in deze jaren (1782) stelde Van de Spiegel ¹⁾, toen nog raadpensionaris van Zeeland, voor zichzelf, om later te „resumeeren en breeder uyt te werken”, eene memorie op over de „intrinsique en relative magt van de Republyk” in dat oogenblik. Hij komt daarin op tegen de meer en meer vernomen bewering, dat de „inwendige magt” van den staat geheel en onherroepelijk in verval zou zijn. Men klaagde over den achteruitgang van den handel, maar was deze werkelijk wel zoo sterk? Dat er thans minder groote winsten werden gemaakt dan in het tijdperk van den hoogsten handelsbloei omstreeks 1648, was niet te ontkennen: de zware concurrentie was daarvan een hoofdoorzaak. Daartegenover echter stond, dat de toen nog onbelangrijke, immers schaars bezochte west-indische koloniën thans met 200 schepen jaarlijks in het verkeer waren opgenomen en ontzaglijke winsten gaven, dat rijken als Rusland en Polen eerst in de 18de eeuw hunne volle ontwikkeling begonnen te krijgen, dat nieuwe handelsartikelen als tabak, koffie en thee schatten aanbrachten, dat de overal in Europa toegenomen weelde een aantal nieuwe weelde-fabrikaten in den handel had gebracht, dat geld- en wisselhandel in verband met den hier te lande aanwezigen kapitaalrijkdom ²⁾ in de laatste jaren ³⁾ een groote vlucht hadden genomen, dat de „gerie-

1) Huisarchief der Koningin, archief Willem V, n°. 337, bundel 38, d.d. 7 Juni 1782.

2) Hij schat het opgespaarde kapitaal hier te lande op 1 miljard, waarvan thans 335 millioen in vreemde leeningen (280 millioen engelsche, 25 fransche, 30 andere schuld), 140 millioen in leeningen op de koloniën, 425 millioen in binnenslandsche papieren, 50 millioen in den wisselhandel, 50 millioen in goud, zilver en juweelen belegd waren.

3) Zie boven, blz. 294 vlg.

felijkheden" voor den handel door lager interest 1), beter postverkeer, gemakkelijker assurantie, geregelder wisseldisconto zeer waren genomen. Kortom, sommige takken van handel mochten achteruitgegaan zijn, in het algemeen was het „absurd", meende hij van uit zijne studeerkamer, om van verval te spreken.

Intusschen, hij zou dit laatste niet hebben willen beweren van de Oost-Indische Compagnie, die zuil van den staat. Zij was onmiskenbaar en naar algemeene opinie in verval en het hoogste regeeringsbeginsel, waarvan men onder den gouverneur-generaal Mossel en zijn opvolgers Van de Parra, Van Riemsdijk en De Klerk sprak, was: „het zal mijn tijd wel uithouden". Van Van Imhoff's hervormingsplannen was sedert lang geen sprake meer. Indië werd overstromd door „fortuinzoekende" Europeanen van slecht gehalte, die als ambtenaren der Compagnie er alleen op uit waren hunne zakken te vullen. Voormalige schoenmakers, kleermakers, slachters, verloopen regentzonen, onkundige en onbruikbare sujetten bekleedden in Indië de voordeeligste ambten, al konden zij nauwelijks lezen of schrijven. Het aantal „onderkooplieden" van die soort was grooter dan ooit. Hunne vrouwen waren in den regel al niet van beter gehalte en brachten door haar gedrag de europeesche of half-europeesche samenleving in Indië in opspraak. Smokkelen en stelen was een algemeen gebrek bij ambtenaar en vrijburger. De predikanten gaven zich meer moeite voor het aanleeren van kaartspel en het bezoeken van drinkgelagen dan voor hunne studie en de belangen hunner Kerk. In deze omstandigheden was de achteruitgang der Compagnie geen verwonderlijk feit. Het verwaarloosde Batavia zelf zank in 1780 tot eene bevolking van nauwelijks 12000 (in 1760 nog 16000) zielen, waarvan slechts enkele honderden Europeanen en daaronder niet de helft Nederlanders waren 2). En al leefden die enkele honderden als prinsen in „exorbitante" weelde, zoodat bijna ieder Europeaan een koets had en zilveren huisraad, juweelen en met gouden knopen versierde kleeding, zoodat een groot aantal slaven zeer gewoon was en zelfs ieder soldaat zijn slaaf bezat, die zijn zon-

1) Thans in den handel $2\frac{1}{2}$ 0/0, omstreeks 1648 ruim 6 0/0, wat men nu alleen voor buitenlandsche leeningen kon bedingen, ofschoon ook die op 4 à 5 0/0 begonnen te dalen.

2) Vgl. over een en ander: Van Deventer, Geschiedenis van Java, II, blz. 236 vlg.

nescherm droeg, de Compagnie zelve had niet op ruime inkomsten te roemen ¹⁾. Het kapitaal der Compagnie, waarmede zij werkelijk handel kon drijven, was bij de nieuwe verhoudingen in het wereldverkeer veel te gering, nauwelijks 11 à 12 millioen ²⁾, hare 25 vaartuigen jaarlijks veel te weinig. Al won zij jaarlijks op haren handel in Indië zelf nog tusschen 1 en 1½ millioen, haar geheele handelsstelsel, hare inrichting bleek meer en meer verouderd en bij het einde van haar octrooi in 1774 gingen van vele kanten stemmen op, dat de tijd van ingrijpende hervorming gekomen was. Twee jaren lang bleef de zaak hangende en vooral Utrecht, dat bij de Staten-Generaal op de benoeming eener „commissie van redres” aandrong, wees op den kritieken toestand, waarin zich de Compagnie bevond, in weerwil van alle zorgvuldig bewaarde geheimzinnigheid harer administratie zonneklaar blijkend uit de aanhoudende daling harer actiën en dividenden. Maar hare belangzuchtige bewindhebbers en ambtenaren wisten dit plan te voorkomen en onder medewerking van den Prins werd den 12^{den} December 1776 door de Staten-Generaal besloten het oude octrooi nogmaals voor 20 jaren te verlengen, weder tegen eene recognitie van 3 0/0 van de uitdeelingen ten behoeve van de admiraliteiten ³⁾. Zoo gingen de zaken der Compagnie denzelfden sukkelgang verder. Hare dividenden, die in 1757 nog 20 0/0 bedroegen, kwamen na een korte vleug van herstel van 1771 tot 1782 niet hooger dan 12½ 0/0 ⁴⁾; hare actiën, nog in 1750 594 0/0 en in 1765 ongeveer weder op die hoogte, waren in 1780 op weinig meer dan 300 0/0 gedaald ⁵⁾. Leening op leening moest haar verloopenden staat ophouden.

Reeds toonde de loop der zaken in Voor-Indië, waar de kantoren der Compagnie feitelijk onder het toezicht der thans daar oppermachtige Engelschen kwamen, sedert Clive er het engelsche gezag had bevestigd en de onverbiddelijke Hastings diens sporen volgde, dat de engelsche Compagnie ten volle bereid was om de erfenis der

1) Vgl. daarover het „Redekundig berigt” door een gewezen ambtenaar aan den Prins gezonden in 1773 (Huisarchief der Koningin, archief Willem V, n°. 337, bundel 4). Ook Navorscher, 1903, blz. 41 vlg.

2) Luzac, II, blz. 126.

3) Klerk de Reus, Gesch. Ueberblick, S. 17.

4) ib., Beilage VI.

5) Luzac, II, blz. 119.

hollandsche te aanvaarden. Clive had Mossel reeds gedreigd met een bezoek te Batavia en engelsche schepen hadden vóór die stad het strijken der vlag geëischt van de vaartuigen der Compagnie¹⁾. De enkele zwakke pogingen van Batavia en Ceilon uit om het aanzien der nederlandsche handelsmacht te herstellen leverden weinig anders op dan hevige klachten van de zijde der Engelschen ook in Den Haag; de handel onzer kantoren in Voor-Indië, in salpeter en katoenen kleedjes, toen de voornaamste artikelen, geschiedde feitelijk slechts door engelsche bemiddeling en werd van steeds minder beteekenis, terwijl ook op Sumatra's westkust de engelsche compagnie zich van de belangrijkste punten meester maakte en zij zich op andere plaatsen, zelfs op Java liet gelden. Dat de Compagnie een gemakkelijke prooi der Engelschen zou worden, viel reeds niet meer te betwijfelen en overal in Indië, ook aan de Kaap, maakte men zich in dit opzicht weinig illusie van de toekomst: er werd niet de minste voorziening tegen een aanval gemaakt en enkele schepen zouden voldoende zijn om de hollandsche macht in Azië te vernietigen. Alles sprak van veroudering, vermolming, verval: de Compagnie was, zeide Mossel reeds, „een zinkend schip, 'twelk met pompen boven water wordt gehouden”. En de altijd kwijnende West-Indische Compagnie, welker aandelen thans op 35 à 36 0/0, welker dividenden op 3 à 4 0/0 waren gedaald, was al niet in beteren staat: zij sleepte haar bestaan met moeite voort²⁾. En waar die machtige handelslichamen ziender oogen wegzonken, moest ook de van ouds daarmede samenhangende handel van het moederland ernstig verlies lijden, want — en dat was een der voornaamste oorzaken van het verval, dat Van de Spiegel, onbekend met den werkelijken handel, niet meende te kunnen zien maar dat de Hollandsche Maatschappij in 1775 tot het uitschrijven van een prijsvraag bewoog³⁾ — de nederlandsche koopman bewandelde over het algemeen nog dezelfde paden, die onder gansch andere verkeersverhoudingen zijn vaderen hadden bewandeld; de boeken, waarin Le Moyne en Le Long in het begin der eeuw⁴⁾ de theorie van den koophandel hadden ontwikkeld,

1) Luzac, IV, blz. 181.

2) Luzac, II, blz. 135.

3) De antwoorden van Van den Heuvel, Rogge en Zillesen daarop in dl. XVI harer Verhandelingen.

4) Zie boven, blz. 114 vlg.

bleven ook thans nog, in weerwil der aanmerkelijke wijzigingen in omvang, loop en middelen van verkeer, zijn evangelie. Wat wisten de groote handelslui der 17de eeuw van dergelijke handelscatechismen? zij leerden den handel door den handel zelven maar thans: „nering zonder verstand, is verlies voor de hand”; de „geriefelikheden” waren er wel, de uitbreiding van het handelsterrein bestond werkelijk, maar wat meer dan dit alles was — het ontbrak aan de oude energie, de oude wakkerheid, den ouden durf, die den nederlandschen koopman groot gemaakt had maar thans het deel scheen geworden te zijn van den machtig omhoog strevendenden mededinger aan de overzijde der zee, die de verouderde handelswegen, de gebrekige handelsmethoden had verlaten en met nieuwe denkbeelden, met jonge veerkracht, met nieuwe beginselen de nieuwe wereld van handel en verkeer kwam veroveren. Dan, de zware concurrentie van Marseille, dat een aanzienlijke vaart op de Levant had gekregen; van Rusland, dat zijn eigene fabrikaten, zijn linnens, zeildoek en servetten, zijn gezaagd hout en zijn touwwerk thans voor eigen rekening zoo hier als elders invoerde; van Hamburg en Bremen, die jaarlijks groote vloten naar de Witte Zee, naar Portugal, Spanje en de Middellandsche zee zonden, een aanzienlijke vrachtvaart onderhielden en langs Elbe en Wezer met het duitsche binnenland gemakkelijk in betrekking stonden; van Stettin en Koningsbergen, die met pruisische hulp krachtig vooruitgingen in handel en zeevaart; van Oostende, dat sedert 20 jaren weder een belangrijke uitvoerhaven voor de Oostenrijksche Nederlanden was en daar allerlei grondstoffen voor de fabrieken invoerde¹⁾. En dan — een enkel auteur wijst er op²⁾ — door het verlopen der stroomen was een deel onzer zeegaten veel minder bruikbaar geworden voor groote schepen; zoowel Amsterdam als Rotterdam begonnen de nadeelige gevolgen daarvan te ondervinden en er werd reeds gedacht aan middelen om door het graven van kanalen naar zee den toegang tot die voorname havens te verbeteren. Bovenal, de nederlandsche koopman, door den speculatiegeest aangegrepen, begon den warenhandel, den „waren” handel, op te geven³⁾. In den geldhandel stak hij thans eerder zijn kapitaal, voorzoover

1) Rogge, l.l., blz. 245 vlg.

2) Van den Heuvel, in Verh. Holl. Maatschappij, dl. XVI, blz. 27/8.

3) Zie boven, blz. 294 vlg.

hij zich niet tevreden stelde met het innen van rente uit geleend geld, het wagens in gevaarlijke speculatiën. En wie er nog aan goederenhandel deed, dreef dien meestal niet meer voor eigen rekening doch „in commissie”, wat de nederlandsche scheepvaart zeer deed achteruitgaan, nu een groot gedeelte der goederen voor buitenlandsche rekening ging¹⁾. Eindelijk, de tallooze bankroeten der laatste jaren hadden het krediet, de ziel van alle verkeer, hier te lande een zwaren slag toegebracht; het minder soliede ook in de aflevering van waren had het vertrouwen op den nederlandschen koopman zeer doen dalen.

Dat de handel werkelijk achteruitging was, wat Van de Spiegel ook moge beweren, een onomstootelijk feit, maar even waar was het, dat hij bij behoorlijke behartiging door den koopman zelven niet, tenminste niet in die mate, had behoeven achteruit te gaan: het voorbeeld van Friesland, dat zich in 1780 nog beroemen kon op 2000 schepen in de vrachtvaart van en naar het Noorden, naar de engelsche en fransche havens, zelfs naar de golf van Biscaye, Spanje en Portugal, getuigt daarvan²⁾; zoo ook het herhaaldelijk in die dagen vastgestelde feit, dat de oude handelsbetrekkingen nog op verre na niet verbroken waren en alleen schromelijk werden veronachtzaamd voor de dwaalwegen, waarop de nederlandsche koopman zich thans bij voorkeur bewoog.

En zoo stond het ook met landbouw en nijverheid.

Van de Spiegel wijst wat den eersten betreft wel op het met menschen als „bezaaide” platteland der Republiek, op de talrijke tot steden aangegroeide dorpen, op de krachtige ontwikkeling van den landbouw in Brabant en de „bovenprovinciën”, waar graan, boekweit en tabak, in Zeeland meekrap, steeds meer velden overdekten, op de duizenden gemeten, die in Staats-Vlaanderen, in de zeeuwsche en hollandsche polders en droogmakerijen werden aangewonnen en aanstonds dienstbaar gemaakt aan den landbouw, vooral aan de aardappelteelt. Maar het viel bij den algemeenen toestand van onzen bodem niet te ontkennen, dat de nederlandsche staat van landbouw alleen, of zelfs in hoofdzaak, niet leven kon, zoolang niet de uitgestrekte heidegronden — een „schande”, zegt Van den Heuvel, „voor

1) Luzac, IV, blz. 265 vlg.

2) Luzac, II, blz. 321.

het gemeenebest" 1) — door verdeeling der gemeene gronden, door bemesting en draineering bruikbaar waren gemaakt. Evenmin van de veeveelt, die in dezen tijd zich weder begon te herstellen van de verliezen, door de in de 18de eeuw telkens optredende en zonder vrucht bestreden veepest geleden en zich weder bij den uitvoer, zoo van vee als van boter en kaas, deed gelden.

Veel minder goeds viel er van de visscherij te zeggen 2). De emder haringcompagnie vermeerderde de concurrentie en wist in 1775 een verbod van invoer van hollandsche haring te verkrijgen; Denemarken deed hetzelfde; Nieuwpoort en Oostende kwamen als visschershavens op. Ook Van de Spiegel geeft volmondig toe, dat zij in verval was, en Luzac 3) spreekt ervan in dezelfde bewoordingen, al erkent hij, dat er nog omstreeks 20000 menschen alleen van de haringvangst leefden. Maar wie zou kunnen beweren, dat de nauwelijks 150 buizen, door premiën eerst van wege Vlissingen, later ook van de Staten van Zeeland en ten slotte van die van Holland, die in 1775 *f* 500 voor iedere uitvarende buis uitloofden, met moeite in de vaart gebleven, de talrijke visschersfamiliën en wie er verder van de haringvaart bestonden naar behooren konden onderhouden? Ook de walvischvangst had krachtige ondersteuning noodig, in weerwil van de bekende „irreguliere” voordeelen uit den handel met de Eskimo's, en verkreeg die evenals de haringvisscherij in 1777 in den vorm van premiën; maar toch daalde het aantal schepen ook hier van ruim 100 in 1750 tot 60 à 70 in de jaren vóór 1780.

Maar, hoe groot het verval van handel en visscherij mocht zijn, nog erger stond het omstreeks 1780 met de reeds geruimen tijd dalende nijverheid, zoowel wat de „manufacturen” aangaat, de door afzonderlijke personen thuis bewerkte produkten der nijverheid, als ten opzichte der fabrieken. Slechts enkele bedrijven als de zoutziederij, de olieslagerij, de bleekerij, de stijfsselfabricage, de diamantslijperij hielden het nog vol. De goedkoopere stoffen uit het buitenland, hier ingevoerd, hadden vele hier te lande gemaakte artikelen van de markt verdrongen; sommige kooplieden hadden, om zich van de vaststelling der prijzen meester te maken, langen

1) I. I., blz. 46 vlg.

2) Beaujon, Geschiedenis der zeevisscherij, blz. 100 vlg.

3) II, blz. 271.

tijd die buitenlandsche artikelen beneden de waarde verkocht en daardoor vele inlandsche fabrieken te gronde gericht; de hogere levensstandaard, het gevolg van den meerderen rijkdom hier te lande, had ook de loonen tijdelijk doen verhoogden en daardoor het fabrikaat in prijs doen stijgen, zoodat men minder goed met het buitenland kon concurreren, al was door den lagen rentestandaard het geld gemakkelijk te verkrijgen¹⁾. Adriaan Rogge spreekt in zijn bekend werk „Over den grond van Neerlands koophandel” van de aanzienlijke menigte suikerraffinaderijen, ververijen, weverijen, rol-reederijen en dergelijke, die wegens de concurrentie verplaatst waren naar Hamburg, Berlijn, St. Petersburg, naar Spanje en Frankrijk, van de concurrentie der zweedsche en russische houtzaagmolens, zoodat binnen 30 jaren meer dan 100 balkzaagmolens waren afgebroken en in het buitenland gezaagd hout thans bij menigte werd ingevoerd. De scheepsbouw beteekende weinig meer²⁾, de lijnbanen verdwenen, het delftsche aardewerk had op de markt voor engelsch en rouaansch porselein, de hollandsche hoedenfabricage in het gebruik voor de brabantse moeten wijken; de utrechtse gesponnen tabak werd thans in den vreemde bewerkt; de talloze brouwerijen hadden door het opkomen van den jenever als volksdrank onbeschrijfelijk veel verloren, al bloeide Schiedam door zijne branderijen en stokerijen meer dan ooit; de boekennering bepaalde zich thans tot het vertier van hollandsche boeken, terwijl die van fransche en latijnsche ten eenenmale onbeduidend was geworden; de hollandsche en geldersche papierfabrikanten, eertijds leveranciers voor de wereld, waren door de fransche en pruisische overvleugeld, ten gevolge van het verbod van uitvoer van lompen uit Frankrijk en Pruisen; de amsterdamsche goud- en zilverstoffen, damasten, fluweelen en brokaten behoorden tot het verledene; de zijde- en tressenfabrieken waren te gronde gegaan; de fraaie en soliede maar dure utrechtse en leidsche lakens werden door goedkoopere buitenlandsche soorten verdrongen; de linnenijverheid was veelal naar Westfalen, Silezië, België verlopen, al kwamen ook de buitenlandsche linnens nog naar Haarlem om

1) Vgl. Van den Heuvel, I.I., blz. 29 vlg.

2) Luzac, II, blz. 327 vlg. Toch werden er nog 300 schepen jaarlijks te Zaan- dam gebouwd. Het volgende hoofdzakelijk naar de gegevens bij Luzac, het vervolg op Wagenaar's Amsterdam, dl. XVI van de Verhandelingen der Holl. Maatschappij en het Tijdschrift De Koopman, passim.

gebleekt en dan als „hollandsche” linnens op de markt gebracht te worden; de touwslagerijen leverden niet eens genoeg voor het gebruik der hollandsche schepen; de katoendrukkerijen waren lang niet meer wat zij geweest waren; de leidsche laken-, grijn- en saafabrieken klaagden over achteruitgang: zij leverden 3600 stukken laken jaarlijks tegenover nog 6400 in 1749, 3600 stukken grijn tegen 14000 in 1750, 400 stukken saai tegen 750 in 1747; wel hielden de dekenfabrieken aldaar zich nog staande en was de aanwas van warp- en fusteinfabricage volgens Luzac „niet te versmaden”, maar dit kwam in geen vergelijking met den achteruitgang in andere takken, die, in arbeidsloon — het gemiddeld loon was 3 à 4 gulden per week ¹⁾ — berekend, te Leiden alleen vergeleken met 1752 meer dan 1½ miljoen gulden schade aanwees; de fabrikanten der enschedeesche bombazijnen, bontjes en lakensche pijpen, der kamper duffels, der kamper, zwolsche en haarlemsche „langetten” (goedkoope mutsenkant) zagen reikhalzend uit naar nieuwe débouchés in Amerika ²⁾; de fabricage van stoelen te Deventer, de wolspinnerijen, de kousenfabrieken stonden geheel stil bij gebrek aan afzet ³⁾; afgezien van de tallooze kleinere „manufacturen” als die der anders in beteren staat — met een loon van 7 à 8 gulden 's weeks — verkeerende timmerlieden, metselaars, kleedermakers, schoenmakers, koperslagers, loodgieters en andere ambachtslieden, wier bedrijf onder den algemeenen achteruitgang ook bitter leed. Luzac spreekt dan ook met bekommering over de „doodschheid” onzer vroeger bloeiende binnensteden, die hij met „traanende oogen” aanzag. Van alle kanten komen de klachten. Het weelderige Broek in Waterland, dat vroeger geen armoede kende, zag nu jaarlijks zijn welvaart afnemen ⁴⁾; andere vroeger bloeiende noordhollandsche dorpen, Schagen, Assendelft, Wormer en Sloterdijk, worden als „halfvervallen” aangegeven; nog andere zagen hunne veelbezochte markten verlopen, hunne huizen in verval, hun drukke vrachtvaart op de naburige steden staken.

Het armwezen begon onder die omstandigheden in vele steden

1) Verh. Zeeuwsch Gen., dl. VII, blz. 103.

2) Van der Capellen, Brieven, blz. 286.

3) Egte stukken betreffende Deventer, 1782.

4) De Koopman, VI, blz. 353 vlg.

en dorpen diepe zorg te veroorzaken, nu zij „met behoeftigen opgevuld”¹⁾ werden. Men dacht ernstig aan wederoprichting van de vervallen fabrieken met bijeengebedeld kapitaal, met staatshulp of door de diakonieën eenvoudig als tak van armenzorg. Deventer loofde een prijs uit voor zulk een plan; het tijdschrift „De Koopman” stelde een breed onderzoek in naar de mogelijkheid eener dusdanige kunstmatige verheffing van de vervallen fabrieken en trafieken met het doel om den armen werk te geven en zoo „in de armoede in ons land het middel te vinden tot handelopbouw en rijkdom”; de hoornsche reederij-compagnie had een dergelijk doel, bedenkelijk voor de gezonde ontwikkeling der nijverheid; het Zeeuwsch Genootschap schreef in 1777 een prijsvraag uit, hoe het best „de armen” in de Republiek „te onderhouden”. Vooral op de linnenweverij, die thuis kon geschieden en door vrouwen en kinderen worden beoefend, bleef de aandacht zeer gevestigd. Men berekend, dat hiermede gemakkelijk een voor dien tijd behoorlijk geacht loon van 7 à 8 gulden door een huisgezin kon verdiend worden, zonder dat de vaderlandsche industrie erdoor werd benadeeld²⁾. Armhuizen verrezen overal; het treurig lot van den „gemeenen man”, die van een karig loon levend in krotten van huizen broodsgebrek leed, begon de algemeene aandacht te trekken³⁾. Men wilde niet langer toelaten, dat de kinderen van den arme „ruw en ongodsdienstig”, zonder eenige verstandelijke ontwikkeling werden opgebracht, dat de jongens in hun jeugd op zee, dan van het eene ambacht tot het andere loopend en ten slotte broodeloos rondzwerwend, aan allerlei ondeugden ten prooi vielen, dat de meisjes, die noch lezen en schrijven noch handwerk kenden en met koopwaren langs de straten liepen, van kwaad tot erger kwamen. Op de scholen, wilde men, moest ook spinnen en weven worden geleerd ten einde in het onderhoud te kunnen voorzien beter dan door sjouwen en kaailoopen en te „leven zonder zorg en eeten op den borg en slaapen bij de diakonij”, tot groot ongeluk der door huwelijken

1) *ib.*, blz. 406.

2) Charante, in *Verh. Zeeuwsch Genootsch.*, VII, blz. 175.

3) *Ned. Jaarb.* 1776, blz. 100: „Het gemeen arbeidsvolk vergaat van kommer en gebrek, de armenhuizen liggen opgepropt.” *Vgl. De Bosch Kemper, De armoede in ons vaderland*, blz. 110.

tusschen zulke ouders ontsane gezinnen¹⁾. Ook de dienstneming op de vloot of bij de koopvaardij, waar, tengevolge der onvoldoende regeling van de uitbetaling der maandgelden aan de achterblijvende gezinnen, deze dikwijls in diepe armoede verkeerden, diende beter te worden geregeld; niet minder die bij het leger, want de soldatenvrouwen met hare kinderen volgden dikwijls hare echtgenooten niet in de garnizoenen maar bleven armlastig achter, waarbij nog in het oog viel te houden, dat de helft der toenmalige soldaten en matrozen vreemdelingen waren, die zich aan hunne hollandsche vrouwen weinig gelegen lieten liggen. Ook de inrichting der van ouds bestaande diakonieën werd aan kritiek onderworpen en niet minder het beheer der zeer aanzienlijke sommen, daarvoor door collecte of bij schenking bijeengebracht. Er werd met nadruk gewezen op de schandelijke misbruiken, die daarbij heerschten, op de onoordeelkundige wijze, waarop het geld werd besteed, op de verzending van armen uit minder rijke gewesten naar het in den roep van rijkheid en milddadigheid staande Holland en uit de dorpen naar de groote steden, die daardoor met een aantal armlastigen werden bezwaard, verre van evenredig aan den eigenlijken toestand harer bevolking.

Maar ook hier begreep men, dat de oude lapmiddelen niet konden helpen, dat handel en nijverheid, verspreiders van welvaart en geluk, niet door wijsgeerige betoogen konden worden gered noch door „offeranden van sugtende gebeden en ieverige hemelsollicitatiën”, waarvan een schrijver in *De Koopman* heil verwacht. Men ging zich ernstig rekenschap geven van de zedelijke, staatkundige en economische oorzaken, die tot het betreurenswaardig verval van handel en nijverheid hadden medegewerkt²⁾. Men kende oorzaken genoeg. De zware lasten en de toenemende hoogte der arbeidsloonen in verband met den algemeen hooger levensstandaard hier te lande, de toenemende concurrentie elders, de invoer van oost-indische en amerikaansche waren en fabrikaten ten nadeele der gelijksoortige europeesche, de toenemende afkeer van den wisselvalligen handel en de gevaarlijke nijverheid, de oneerlijkheid in den handel, de

1) Harger, Over het onderhoud der armen (Verh. Zeeuwsch. Gen., dl. VII), blz. 16 vlg.

2) Luzac, IV, blz. 278 vlg.

gebreken in de staatsinrichting, in het bijzonder in de inrichting van het zeewezen en de scheepvaart, het verval der groote compagnieën en in verband daarmede dat harer koloniën en bezittingen, de toenemende onkunde der kooplieden in hun vak, het gebrek aan bekwame arbeiders, de menigvuldigheid der bankroeten, de voortwoeking van list en bedrog, sluikerij en oplichterij, de concentratie van den handel in enkele weinige, drie, vier, vijf hoofdplaatsen: Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Leiden, Haarlem — dat alles werd aangegeven als oorzaak van den treurigen toestand.

Ook hier werd vernieuwing, hervorming de algemeene eisch 1). En men bleef niet bij den algemeenen raad: „neem de oorzaken weg”; evenmin legde men zich neder bij het feit en achtte alle pogingen nutteloos, al lieten zich sommigen in dien geest hooren. De oprichting van genootschappen als de Oeconomische Tak en de hoornsche maatschappij van den predikant Cornelis Ris scheen niet voldoende, al konden zij helpen om betere economische begrippen ingang te doen vinden; evenmin moest de zaak alleen gezocht worden bij den handel ten koste der nijverheid of bij gedwongen gebruik van inlandsche stof voor kleeding. Ook hier werd in de eerste plaats gewezen op de noodzakelijkheid van staats hervorming, van herstel van het aanzien van den staat naar binnen en naar buiten. Maar dan verder wijst men op de denkbeelden, die reeds in de voorstellen van Willem IV waren ontwikkeld. Ook voor Luzac is het vrijhavenstelsel het groote middel van herstel voor onzen handel en onze fabrieken, een „gelimiteerd portofranco”, waarbij met de belangen der nijverheid rekening is gehouden en tevens met die der in hunne inkomsten bedreigde admiraliteiten, die de konvoien en licenten niet kunnen missen maar in rechten op dienstboden, rijtuigen, koffie- en theehuizen, logementen enz. vergoeding zouden kunnen vinden. Ook hier scheen vrijheid de panacee. Men vroeg staats hervorming met behoud van den vrijen regeeringsvorm, ontlasting van den handel, tegengaan van sluikerij, belasting van de weelde, verleenen van tijdelijke gunsten en vrijdommen aan fabrikanten, vrijheid voor fabrieken en trafieken ten platten lande om dit te onttrekken aan de eeuwenlange stiefmoederlijke behandeling door de

1) Luzac, IV, blz. 282 vlg. Vgl. de werken van Rogge, Zillesen, Van den Heuvel enz. over handel en armwezen.

overheerschende steden, verbetering der koloniën door beter bestuur, herstel van het krediet door meerdere goede trouw in het verkeer en beter wetten op de bankroeten, wettelijke beteugeling van woeker, actiespel en onderkruiperij, betere scheepsbouw, wering van marskramers en pakkedragers uit stad en land, ontginning van woeste gronden, bevordering van den aanplant van den aardappel, het goedkoope en hier te lande gemakkelijk te verbouwen voedingsmiddel, in plaats van het duurere graan, verplichting der west-indische koloniën om nederlandsche stoffen te gebruiken, beter en algemeener onderwijs in handelskennis, aanstelling van ervaren consuls buitenslands, oprichting van genootschappen tot aanmoediging van handel en fabrieken, volksopvoeding in het algemeen. Van den Heuvel, Rogge en Zillesen wijzen met nadruk op de noodzakelijkheid om door verheffing van eigen nijverheid ook den grondslag te scheppen voor nieuwen eigen handel, die, naar zij meenden, vooral door eigen nijverheid werd gevoed; verder op de betrachting van de deugd der zuinigheid in plaats van den ook bij den koopman heerschenden overdaad, op verzuim, eigen schuld en luiheid, op de noodzakelijkheid van goede staatsinstellingen. Zoo moesten tegenover de zedelijke, staatkundige en economische oorzaken ook zedelijke, staatkundige en economische middelen staan, allen in den geest der vrijheid, die ook in deze opzichten het algemeene redmiddel moest zijn om de verloren welvaart te herwinnen, om een einde te maken aan de heerschende ellende, om de onvermijdelijke ineenzinking van den Staat te voorkomen.

Het was de vraag, of de staatkundige omstandigheden zouden toelaten deze idealen te verwezenlijken, of de vrijheid in staat zou zijn al deze voordeelen te bewerken. Er waren twijfelaars, er waren ontkenners bij menigte. Er waren talloos velen in het misschien meer dan enig ander volk aan het oude, het traditioneele, het aan de praktijk der voorvaderen gehechte volk der Nederlanden, die van al deze nieuwigheden niet wilden hooren, er niet tegen schreven of spraken maar een star verzet stelden tegenover den aandrang, den onbesuisden aandrang dikwijls der geestdriftige aanhangers van het nieuwe. De bedachtzame ouderen schudden het hoofd over de wilde idealen der jongeren. Maar dezen gaven den moed niet op en omstreeks 1780 durfden zij nog hopen, dat de tijd niet verre meer zou zijn, waarop hunne idealen van vernieuwing en hervorming

werkelijk in vervulling zouden komen. Zij waren in ieder geval bereid om ervoor te lijden en te strijden en vol verwachting omtrent den afloop van dien strijd voor het goede, ware en schoone, waarvan hunne geliefde auteurs hen in zoo wegsleepende taal hadden gesproken — een geestdrift, waaraan het sentimenteel karakter van den tijd niet ontbrak, maar die, in hoe hoogdravende of zoetelijke termen dikwijls zich uitsprekend, daarom toch niet minder ernstig bedoeld was.

HOOFDSTUK V.

DE VIERDE ENGELSCH E OORLOG.

Met moed, met overmoed zeide de oppositie in het Parlement, was Engeland tegen den ouden bondgenoot den oorlog begonnen. Bij dien in Amerika, dien met Frankrijk en Spanje, dien in Voor-Indië, waar Hyder Ali met eene geduchte macht Madras bedreigde, bij de verdachte stemming der Ieren, die meer en meer aandrongen op een eigen parlement, een eigen regeering en met Frankrijk in geheime betrekking stonden, bij de bedenkelijke houding der noord-sche mogendheden, bij de toeneming der staatsschulden onder een zwak ministerie, dat de leiding der zaken in handen had en zelfs een opstand in Londen had te bedwingen, scheen de toekomst niet rooskleurig voor de beheerscheres der zeeën. Aan het einde van 1780 was het duidelijk, dat Engeland hoog spel speelde met zich een nieuwen vijand, door zijn rijkdom nog altijd een gevaarlijk tegenstander, op den hals te halen¹⁾. Maar lord North, de leider der engelsche tory-regeering in die moeilijke dagen, zorgeloos en handig, bekwaam en energiek, die reeds een tiental jaren, gesteund door 's konings gunst en diens onwil om zijne „oude en edele” monarchie door afstand van Amerika te verkleinen, den tegenstand van den ouden Pitt, den talentvollen Burke en den jongen Fox, aanvoorders der Whigs, had getrotseerd, was niet de man om den moed op te geven. En de engelsche natie, trotsch op haar „empire”, was bereid om met hem den strijd te wagen, den nieuwen kamp tegen de zwakke Republiek, die een gemakkelijke prooi zou worden en een rijke prooi tevens van hem, die haar met kracht zou durven aan-

1) Lecky, IV, blz. 163.

grijpen. Ook zij, met name hare kooplieden, hoopten ditmaal het gehate „Carthago” voorgoed te verdelgen en zich te verrijken met den begeerlijken buit. Een geest van vertrouwen, van roekeloos zelfvertrouwen bezielde regeering en volk van Engeland in die jaren.

Weinig anders was de stemming van velen in de Republiek. Er waren er velen, die den oorlog met Engeland hadden gewenscht, wier haat tegen den ouden mededinger nog even fel was als weleer, die hoopten op de samenwerking tusschen de vele thans verbonden bespringers van het machtige eilandenrijk om het te vernederen gelijk het hoog verheven was geweest. Die stemming werd door vurige vaderlandsche pamfletten aangezet. Men sprak in opgeschroefde taal van herleving van den ouden geest, van wederopstanding der Trompen en De Ruyters, van eene vernieuwing der verslachte krachten; met name de op Frankrijks machtigen steun rekenende vrienden van Amerika, de in het algemeen van vernieuwing, hervorming, wedergeboorte droomende jongeren lieten zich in die richting niet onbetuigd en riepen mede in het brullende koor der juichenden 1). Maar wie de werkelijke krachten van den Staat kenden, wachtten zich wel dergelijke woorden te gebruiken. Zij wisten — de ondervinding der laatste jaren had het overvloedig bewezen — dat de jarenlange verwaarloozing der vloot niet in afzienbaren tijd kon worden te niet gedaan; dat er aan de vorming der officieren veel ontbrak, enkele goede en ervaren kapiteins niet te na gesproken; dat de bemanning der schepen alles te wenschen overliet, zeer onvoltallig en door de gewone werving moeilijk aan te vullen was; dat de admiraliteiten diep in de schuld zaten. Zij wisten, dat de bezittingen en koloniën in Oost en West onverdedigd ten prooi lagen aan den eersten aanval. Zij wisten, dat de fransche zeemacht tegen de engelsche op verre na niet bestand was en dat de samenwerking met de fransche vloot door de sterke engelsche eskaders in Noordzee en Kanaal gemakkelijk kon worden belet.

Maar men moest doen, wat men kon. De commissie voor de zeezaken uit de Staten-Generaal overlegde met de admiraliteitsheeren 2)

1) Dat de regeering van Amsterdam en de met die stad verbonden regenten den oorlog wilden ten einde daardoor den Prins van Oranje in het verderf te storten (Colenbrander, I, blz. 186 vlg.), kan ik niet toegeven.

2) De Jonge, IV, blz. 442 vlg.

en bevond, dat men aan meerendeels onzeewaardige bodems in het geheel 94 vaartuigen bezat, die intusschen onmogelijk bemand konden worden met de vereischte 18500 man, terwijl de nieuwe aanbouw van het vorige jaar wel besloten maar nog niet uitgevoerd was en de magazijnen gebrek hadden aan alles. Zij ried dus aan kustbatterijen te bouwen, de zeegaten met de voorhanden schepen te bewaken, een aantal schepen op de werven op stapel te zetten met hulp van daartoe gepreste scheepstimmerlieden, alle vaart te verbieden ten einde ten minste de helft der vereischte bemanning te verkrijgen, de arsenalen te voorzien en ten behoeve van dat alles bij de gewesten aan te dringen op het toestaan van gelden ten bedrage van $14\frac{1}{2}$ millioen; eindelijk moesten alle koopvaarders worden aangemaand te blijven, waar zij waren, en te wachten op konvooi, dat hoe eerder hoe liever moest worden gereedgemaakt. De Prins steunde een en ander, tevens, hoewel in deze omstandigheden buiten eigenlijke noodzaak, aandringend op legerversterking en wijzend op zijne vroegere voorstellen.

Het verlangde krediet werd inderdaad toegestaan, kaperbrieven werden uitgegeven als van ouds en met de uitvoering van een en ander werd een begin gemaakt; maar het ontbrak aan de krachtige en voortvarende leiding van de dagen van De Witt en Willem III. Twee even te voren uitgezilde oorlogschepen en vele koopvaarders vielen aanstonds den vijand, die reeds in de Noordzee was, in handen, nog voordat zij eigenlijk wisten, dat er oorlog was. De zwermen engelsche kapers hadden op den 2^{den} Januari al zestig koopvaarders bemachtigd. Om de west-indische eilanden daarvoor te waarschuwen zeilde nog vóór het einde van Januari een klein oorlogsschip uit de Taag daarheen maar het kwam alleen voor Suriname en Curaçao vroeg genoeg, want eene vloot onder Rodney was reeds 3 Februari voor St. Eustatius gekomen, dat, door slechts één schip onder kapitein Van Bylandt en een klein garnizoen verdedigd, tegen Rodney's 15 groote schepen, verdere fregatten en 3000 man niet veel kon uitrichten en zich na korten weerstand overgaf. Een rijke buit van 130 rijkbeladen koopvaarders, magazijnen propvol met tabak en suiker, alles ter waarde van omstreeks 40 millioen, benevens 2000 meestal amerikaansche gevangenen, was het loon van den overwinnaar, die nog vele koopvaarders wist te lokken door de staatsche vlag te laten waaien van de „diamanten rots”. Het

eiland werd uitgeplunderd en aan algeheele verwoesting prijsgegeven, waarbij de admiraal en zijn zeevolk zich buitengemeen en op schandelijke wijze verrijkten; een pas van St. Eustatius uitgezeild konvooi van 23 koopvaarders werd eveneens overmeesterd na den dood van den bevelvoerden schout-bij-nacht Crul. Curaçao werd onder leiding van schout-bij-nacht Van Bylandt behoorlijk verdedigd en bleef behouden maar Demerary werd door den engelschgezinden gouverneur Schuylenburg overgegeven en Essequibo en Berbice ondergingen hetzelfde lot reeds in Maart. In Oost-Indië vielen zoo in den zomer Negapatnam, de kantoren in Bengalen, die op de westkust van Sumatra, later ook Trinconomale; de Kaap werd nog gered door eene fransche vloot onder De Suffren, die in het voorjaar van 1782 naar Indië zeilde, Trinconomale heroverde en ook Ceilon en Java voor de gevreesde engelsche aanslagen beveiligde, ofschoon alle betrekkingen met Europa waren afgesneden.

Met groote ontsteltenis werd in de Republiek van een en ander kennis genomen en men drong aan op uitzending der vloot. Maar wat wilde men beginnen met 50 half bruikbare bodems? De bouw van nieuwe schepen ging door het verval van den scheepsbouw in het algemeen zeer traag voort; eene poging om Zweden en Denemarken tot verkoop van oorlogsschepen te bewegen mislukte; bovendien lagen van die 50 bodems nog vele in buitenlandsche havens, zoodat men er hier niet meer dan 33 had, waarvan 11 linieschepen ¹⁾ en deze nog in onvoldoenden staat en met onvoldoende bemanning. Intusschen vroeg de handel, vooral de Oostzeehandel, in Maart om konvooi „zonder eenig verderfelijk uitstel” en de Staten-Generaal stemden daarin toe. Maar eene door den Prins belegde vergadering van admiraliteitsheeren en zeeofficieren kwam tot het besluit, dat het ondoenlijk was. De regeering van Amsterdam, die te voren een zoo hoog woord had gevoerd, waagde het niet al te luid te spreken, bevreesd als zij was voor oproer onder de Oranjegezinde volksmenigte, die haar het uitbreken van den oorlog verweet. Capellen tot den Poll en anderen drongen herhaaldelijk te vergeefs bij haar aan op krachtige remonstrantie tot onderzoek van den toestand der vloot; zij meed zelfs den schijn van vriendschappelijke verhouding tot den amerikaanschen agent John Adams, die zich nog

1) De Jonge, IV, blz. 475. Vgl. Colenbrander, I, blz. 196 vlg., 207 vlg.

altijd te Amsterdam ophield, hopen op eene leening ten behoeve van Amerika en op de erkenning zijner regeering door die der Republiek. Zoo bleef ten slotte de toestand der vloot dezelfde¹⁾. Een kans om een engelsch konvooi te onderscheppen ging in Mei voorbij door de verklaarbare aarzeling van den vice-admiraal Hart-sinck en den schout-bij-nacht Zoutman om met onvoldoende macht en gebrekkig zeevolk in zee te steken, zoodat zij, eindelijk op aandrang van den Prins uitgezeild, te laat kwamen. De klachten over de werkeloosheid der vloot werden intusschen luider en luider en richtten zich weldra tegen den Prins; Amsterdam beschuldigde dezen feitelijk van nalatigheid en traagheid en stelde in heftige taal voor hem een raad ter zijde te stellen ten einde met hem te overleggen, hoe de smaad en de schande van het optreden der Republiek zou zijn uit te wischen en hoe eene „wakkere” verdediging zou kunnen geschieden. De Prins, ten zeerste door dit voorstel geschokt, stelde van zijn kant voor de admiraliteiten uit te noodigen een onderzoek te beginnen naar de oorzaken van den „jammerlijken staat” — een denkbeeld, dat ten duidelijkste zoowel zijn onschuld als zijn volkomen ongeschiktheid voor zijn post aanwijst.

Zoo werd het zomer, alvorens er iets van belang geschiedde. Alleen kwam het bericht van een schitterend gevecht, door de kapiteins Melvill en Oorthuys voor Gibraltar geleverd; alhoewel de eerste zich had moeten overgeven, had de tweede zijn schip gered en zelfs een engelsch schip de vlag doen strijken. Eindelijk zou het dan komen tot een konvooi naar de Oostzee, ofschoon men gehoord had van een talrijk engelsch eskader onder Hyde Parker, die zelfs in last zou hebben de kleine vloot voor Texel te vernielen. De schout-bij-nacht Johan Arnold Zoutman en de kapitein Jan Hendrik Van Kinsbergen kregen begin Juli bevel van Texel uit te zeilen met een 70tal koopvaarders uit het Vlie. Juist kwam Parker met 200 engelsche koopvaarders uit de Sont. De beide vloten ontmoetten elkander in den morgen van den 5^{den} Augustus bij Doggersbank, waar de zeven nederlandsche met de veel zwaardere en even talrijke engelsche schepen een hevig gevecht aangingen²⁾. In twee liniën tegenover elkander geschaard, bestookten zij elkander gedurende eenige uren en havenden

1) Sillem, in Gids 1882, IV, blz. 276 vlg.

2) De bijzonderheden daarvan bij De Jonge, IV, blz. 513 vlg.

elkander ten zeerste; de beide eskaders weerden zich dapper en leden zware verliezen, totdat Parker te 4 uur met zijn ontredderde bodems afdeinsde zonder in staat te zijn opnieuw eene linie te formeeren en Zoutman, na een half uur een nieuwen strijd te hebben afgewacht, naar Texel terugkeerde met zijn niet minder ontredderd eskader, waarvan een schip was gezonken.

Dit gevecht, wel niet eene zegepraal maar toch een na hardnekigen, wanhopigen strijd tegenover een engelsche overmacht glansrijk doorstane slag, deed den zeer gezonken moed in de Republiek herleven. Ofschoon Zoutman evenmin als zijn tegenstander bewijzen had gegeven van buitengewone bekwaamheid, ja beiden vele mislagen hadden begaan¹⁾, viel toch de dapperheid en eensgezindheid op de vloot in hooge mate te roemen en groot waren dan ook de eerbewijzen, waarmede Zoutman, Van Kinsbergen en de kapiteins Dedel, Van Braam, Bentinck, Braak en Staring, ten slotte de geheele equipage werden begroet; de dood van Bentinck aan zijn wonden wekte ernstige deernis. Een algemeene geestdrift uitte zich in het gansche land: men droeg zoutmanpenningen, men sloeg medailles, men dichtte om strijd hooggestemde verzen ter eere van de helden van Doggersbank; men bracht een aanzienlijk „vaderlandsch fonds tot aanmoediging van den zeedienst” bijeen, waaruit na drie jaren de amsterdamsche Kweekschool voor de Zeevaart ontstond tot opleiding van bekwame stuurlieden en gezagvoerders, waaraan zooveel behoefte was.

Maar, al was de eer der vlag schitterend gehandhaafd, de naar de Oostzee bestemde koopvaardijvloot had met het eskader moeten terugkeeren en de oostindische retourschepen, die in Noorwegen opgesloten lagen, konden niet zonder groot gevaar het vaderland bereiken. De kooplieden drongen aan op konvooi, daar de handel grootendeels stilstond, zoodat in plaats van 2000 dit jaar slechts 11 hollandsche schepen de Sont passeerden. In het najaar had men eindelijk weder een eskader van 16 fregatten en kleinere vaartuigen met een lineschip voor Texel in gereedheid maar de verschijning van een groot engelsch eskader dwong den bevelhebber Van Braam, nauwelijks uitgezeild, weder tot terugkeer²⁾ en van het met nadruk verlangde konvooi kwam

1) De Jonge, blz. 542.

2) ib., blz. 562 vlg.

niets, wat algemeen misnoegen wekte tegen de leiding der zeezaken door den Prins. Een som van ruim 9 millioen werd bestemd voor nieuwe uitrusting, later nog eene van bijna 8½ millioen, in het voorjaar van 1782 eindelijk een derde van ruim 12 millioen om in dat jaar de vloot op te kunnen voeren tot 120 schepen met 25000 man. Maar men twijfelde toch aan de mogelijkheid om zelfstandig de britsche vloten te bestrijden en de amsterdamsche burgemeester Rendorp kwam dan ook weder op zijn reeds in het vorige jaar gedaan voorstel om een „concert” met Frankrijk aan te gaan en gezamenlijk eene vloot in zee te zenden¹⁾. Doch dit plan werd door de vlag-officiëren even onuitvoerbaar geacht, daar zoowel de fransche als de staatsche eskaders te zwak waren om zich buiten het Kanaal en de Noordzee te wagen en dus elkander niet konden bereiken. Bovendien vreesde men de vloot in de handen van Frankrijk te stellen. De fransche gezant, met Amsterdam samenwerkend, drong echter op de zaak aan en veroorloofde zich tegenover den Prins een hoogen toon, ja verlangde in de uitrusting der tot dat doel bestemde vloot te worden gehoord. Holland deed eindelijk in Februari het voorstel tot de samenwerking met Frankrijk en in Maart stemden de Staten-Generaal daarin toe. Werkelijk stelde zich nu de amsterdamsche admiraliteit met De la Vauguyon in betrekking en reeds vernam men met voldoening van het welgelukken eener poging om een aantal voor West-Indië bestemde koopvaarders langs het Noorden heen veilig op weg te brengen. De ontevredenheid in den lande over de nog altijd voortdurende werkeloosheid der vloot, waarvoor toch millioenen waren en nog steeds werden toegestaan en besteed, nam echter hand over hand toe en richtte zich zoowel tegen den voor Texel bevelvoerenden vice-admiraal Hartsinck, die intusschen door al zijne vlag-officiëren gesteund werd in zijn besluit om de veel sterkere Engelschen voorloopig te ontwijken²⁾, als tegen den Prins zelven, die eindelijk, tegen den raad ook van zijn vertrouwden raadsman Van Kinsbergen, 5 Juli 1782 de vloot bevel gaf zonder uitstel zee te kiezen. Twee dagen later zeilde vice-admiraal Hartsinck zelf met Van Bylandt en Van Kinsbergen aan het hoofd eener vloot van 33 vaartuigen uit om weder eenige koopvaarders noordwaarts te

1) Colenbrander, I, blz. 243 vlg.

2) De Jonge, IV, blz. 565, 577, 583.

begeleiden, terwijl de oostindievaarders eindelijk uit Drontheim werden afgehaald en de ten vorigen jare teruggekeerde oostzeevloot ook naar hare bestemming kon vertrekken. Maar opnieuw verscheen een krachtig engelsch eskader en belette verdere ondernemingen; de onzekerheid, of dit eskader werkelijk nog in de Noordzee was dan wel in het Kanaal vertoefde, hield den vice-admiraal terug van expeditiën, zoodat de koopvaardij weder stilstond bij gebrek aan konvooi, tenzij een enkel of zelfs eenige schepen het geluk hadden aan de waakzaamheid der Engelschen te ontkomen. De oorlogsschepen, die zich nog in zee waagden, moesten ook voortdurend, zelfs bij kleine expeditiën op de kust, voor de telkens opdagende engelsche eskaders in de havens terugkeeren.

Eindelijk kwam er in September vertrouwd bericht, dat het sterke engelsche eskader op de kust naar het Kanaal gezeild was, vermoedelijk om zich te vereenigen met de groote vloot, die bestemd was om het belegerde Gibraltar te ontzetten. Thans scheen het oogenblik gekomen om uit te zeilen en de koopvaarders van en naar Noorwegen en de Oostzee te begeleiden. Het werd tijd om iets met de vloot te doen, want ook Zeeland, waar, vooral bij den stilstand van den handel op Indië en Engeland, groote verliezen werden geleden, richtte zich met een dringend schrijven tot de Staten-Generaal, de andere gewesten en den Prins, in bewogen termen klagend over de werkeloosheid der „met zoo veel moeite en kosten” in gereedheid gebrachte schepen, die nu „voor hunne ankers lagen te verrotten”, schandelijk ingesloten „door eene geringer macht”, wat zij „bij gerucht” vernomen hadden „tot de innigste smart van alle weldenkende ingezetenen, tot verwondering van vreemden en vijanden en tot billijke verontwaardiging van geheel Europa”¹⁾. De Prins, op zijne beurt verontwaardigd over deze houding van Zeeland, dat zelf in zestien jaren slechts één linieschip en één fregat had gebouwd, verklaarde bereid te zijn tot het geven van „opening” der zaken, te meer daar ook Holland op voorstel van Leiden zich begon te roeren en einde September besloot tot het instellen eener commissie, met De Gyselaer, pensionaris van Dordrecht, aan het hoofd, om met den Prins in overleg te treden over den toestand van het zee-

1) Bijlagen bij de Notulen van Zeeland, 1782.

wezen en van een en ander „gemesureerd” verslag te doen naar mate van den aard der te ontdekken oorzaken. De Prins, hoewel bereid om de heeren te ontvangen, verklaarde, dat hij alleen rekenschap verschuldigd was aan de Staten-Generaal en aan deze binnenkort een verslag zou doen, waaraan hij gaarne nog nadere inlichtingen ten behoeve van Holland wilde verbinden. Die rekenschap werd dan ook den 7^{den} October door hem in eene „missive en memorie” aan de Staten-Generaal afgelegd, waarin hij een breed overzicht gaf van de gedurende zijn admiraal-generaalschap voorgestelde, genomen en uitgevoerde besluiten aangaande de zeemacht, zich verdedigend tegen laster en boosaardigheid en zich beroepend op de onmogelijkheid om wat een halve eeuw lang verwaarloosd was in weinige jaren te herstellen, terwijl hij wees op de voorstellen, die hij reeds jaren lang met aandrang had gedaan maar waaraan vóór het uitbreken van den krijg geen behoorlijke aandacht was geschonken. Een krachtig protest der zeeofficieren tegen de ook tegen hen gerichte beschuldigingen vergezelde dit belangrijke staatsstuk, dat algemeen verspreid werd maar aanstonds allerlei tegenspraak en verguizing ontmoette zoowel in de felle anti-stadhouderlijke bladen, die in dit en het vorige jaar waren opgericht, als in de heftige pamfletten, die, niettegenstaande eene krachtige aanschrijving der Staten-Generaal, in bittere taal uitvoeren tegen het marinebeheer. Drie dagen later¹⁾ benoemde de Prins eindelijk een „departement der Marine van Zijne Hoogheid”, dat hem bij de leiding der zeezaken ter zijde zou staan: Bisdom en Van der Hoop, raden van de admiraliteiten van Maas en Amstel, de vice-admiralen Reynst en Zoutman benevens de schout-bij-nacht Van Kinsbergen werden er lid van.

Maar het wantrouwen in 's Prinsen beleid was te diep geworteld dan dat ook deze uitstekende maatregel had kunnen helpen: hij viel nauwelijks in het oog tegenover het nieuwe rumoer, dat gemaakt werd van de mislukking van een door De la Vauguyon voorgesteld plan²⁾.

Nog voordat de Prins namelijk zijne missive had ingediend, had de fransche gezant (20 Sept.) op bevel zijner regeering, zich beroepend op het vertrek der engelsche vloot naar Gibraltar, in overleg

1) De Jonge, IV, blz. 597.

2) ib., blz. 599 vlg.; Colenbrander, I, blz. 245 vlg.; Coquelle, p. 275 suiv.

met Amsterdam bij den Prins aangedrongen op het uitzeylen der vloot van voor Texel naar Brest, waar een aanzienlijke fransche vloot lag, om dan gezamenlijk hetzij naar Indië te stevenen, hetzij de engelsche kust in het Kanaal te bekruisen ten einde den engelschen handel schade toe te brengen; in ieder geval zou men gemakkelijk den uit West-Indië met grooten buit terugkeerenden Rodney in het Kanaal kunnen opvangen. Hij wees daarbij op de diensten door De Suffren aan de Kaap en in Indië, door D'Estaing bij de heroovering van St. Eustatius op het einde van 1781 reeds aan de Republiek bewezen. De Prins won het gevoelen in van den raadpensio-naris, de beide genoemde admiraliteitsheeren, en Reynst en Zoutman, welke laatsten groote bezwaren zagen in het plan, zoowel omdat de vloot dan voor de zoo noodige bescherming der koopvaardij niet te gebruiken zou zijn ¹⁾ als omdat het gevaarlijk was haar zoo ver te wagen. Hij raadpleegde verder met het Geheim Besogne der Staten-Generaal, dat intusschen, in weerwil van het volhouden van Reynst en Zoutman, den Prins aanried ten deele in het fransche voorstel te treden, ten minste een eskader van een tiental groote schepen uit Texel naar Brest af te zenden, en dit zoo spoedig mogelijk om de tegen 8 October verwachte engelsche vloot uit Gibraltar te kunnen ontwijken; het eskader zou dan te Brest kunnen overwinteren. De Staten-Generaal zelf waren verdeeld. Holland, Friesland en Overijsel stemden dadelijk toe maar de vier anderen aarzelden, totdat op voortdurenden aandrang van den gezant den 3^{den} October eindelijk het besluit viel — Groningen was omgepraat door De la Vauguyon — om tien schepen naar Brest te zenden, al behield Zeeland in de vergadering nog ten slotte vrijheid voor zijn gewest voor om al of niet toe te stemmen in het genomen besluit en zouden de schepen alleen in Europa gebruikt mogen worden.

Intusschen liepen er allerlei geruchten omtrent de spoedig te verwachten terugkomst der engelsche vloot uit Gibraltar in verband met hevige stormen op de fransche kust en met den voor Engeland gunstigen loop van het beleg, waardoor die vloot daar onnoodig werd. Deze berichten verminderden de toch al niet groote geneigdheid der bevelvoerende zeeofficieren om het eskader naar Brest te laten vertrekken, ofschoon zoowel de Prins als het Geheim Besogne op

1) Advies van Zoutman bij De Jonge in Bijlage VI.

vertrek aandrongen. De vice-admiraal Van Bylandt, tot bevelhebber van het eskader benoemd, verklaarde het wegens gebrek aan zeilen, touwen, ankers, winterkleeding en levensmiddelen voor onmogelijk om dadelijk in zee te steken en zoowel de Prins als de raadpensionaris en Van der Hoop kwamen zeer onder den indruk van deze verklaring, terwijl ook de kapiteins der schepen en alle vlagofficieren te Texel den vice-admiraal Hartsinck hetzelfde betuigden, ja in het algemeen de verantwoordelijkheid voor den tocht van zich afwierpen. In deze omstandigheden besloten de buitengewoon samengeroepen Staten-Generaal den franschen gezant te melden, dat door „een samenloop van toevallige omstandigheden” aan zijn wensch niet kon worden voldaan.

Hevig was de ergernis in den lande over dezen afloop der zaak, dien men weder weet aan de beweerde engelschgezindheid van den Prins, aan het plichtverzuim der admiraliteiten, aan den onwil der zee-officieren. Het eindelijk den 8sten October 1782 met Amerika gesloten traktaat van vriendschap en handel kon geen vergoeding geven voor de teleurstelling. De fransche gezant was woedend en toonde zijn ergernis op heftige wijze; eene commissie uit de Staten van Holland, door De Gyselaer geleid, vervoegde zich herhaaldelijk bij den Prins en eischte op hoogen toon inlichtingen; Friesland, door Stad en Lande gesteund, richtte tot den Prins een fellen brief, waarin het rekenschap van hem eischte, en zond dien brief aan de andere gewesten. De Prins verdedigde zich tegen Friesland's brief in een omvangrijk betoog, dat weder een nieuwen brief van Friesland uitlokte, waarin dit voorstelde tot „'slands behoudenis” en beeindiging der „hatelijke en allezins verderfelijke werkeloosheid” eene staatscommissie te benoemen tot overleg over den betreurenswaardigen toestand der marine. Een op verlangen der hollandsche commissie benoemd „besogne” onderzocht de gansche zaak; het achtte een gerechtelijk onderzoek door de admiraliteiten van de Maas, Amsterdam en Zeeland noodig, maar Holland verlangde dit onderzoek door eene buitengewone commissie verricht te zien. Na heel wat gehaspel werd hiertoe einde 1783 besloten. De commissie, waarin namens Holland de pensionarissen Zeebergh en Van Berckel zitting hadden, stelde een wijdloopig onderzoek in, dat 15 maanden duurde en welks resultaten drie boekdeelen vulden. Zoo kwam de zaak eerst in den zomer van 1785 in de Staten-Generaal te midden der ernstige binnenlandsche

woelingen; vooral de vice-admiraal Van Bylandt was de beschuldigde en de provincie Gelderland trok zich nu zijn lot aan, zoodat de kwestie bleef slepen gedurende den tijd der woelingen en bij het herstel der stadhouderlijke macht in 1787 nog niet was uitgewezen maar ten slotte in het zand verliet.

Ook verder geschiedde er in den oorlog niets van belang ter zee. Het gelukte soms een aantal koopvaarders uit en naar de Oostzee veilig te geleiden; de kaapvaart, reeds in Januari 1781 toegestaan en eigenlijk alleen in Zeeland met ijver aangevangen¹⁾, leverde betrekkelijk geringe voordeelen ten gevolge van het strenge engelsche toezicht in de Noordzee en de werkeloosheid der eigen vloot, die het in den regel niet waagde de havens te verlaten. Daarentegen leed de handel der Republiek zeer veel overlast van de door hunne krachtige vloot gesteunde engelsche kapers, die in alle zeeën en havens de zonder bescherming varende staatsche koopvaarders buitmaakten, in de eerste maand van den oorlog al 200. Het eenige redmiddel bleek ten slotte te bestaan in den verkoop van schip en lading aan neutralen, een maatregel, die intusschen onze scheepvaart zeer benadeelde en toch nog met groote verliezen gepaard ging, daar die gedwongen verkoop natuurlijk de prijzen omlaag drukte. Men zag in, dat alleen krachtdadig optreden eener aanzienlijke landsvloot verbetering kon aanbrengen; maar het bleek, dat men geen schepen en zeelieden uit het niet kon scheppen. En het was spoedig te laat om nog iets te bereiken. Een nieuw voorstel, in Januari 1783 gedaan, tot uitrusting eener aanzienlijke vloot, waarbij 14 millioen beschikbaar werd gesteld voor eene macht van 46 linieschepen, 26 fregatten en 70 kleinere vaartuigen, geraakte weldra door het sluiten van den wapenstilstand in dat jaar buiten werking: de vrede scheen spoedig in zicht te zijn.

Die vrede was ten slotte allesbehalve voordeelig voor den staat.

Gedurende den oorlog had Engeland herhaaldelijk ondershands getracht de Republiek van Frankrijk af te trekken en voor een afzonderlijken vrede te winnen²⁾. De consul van Sardinië te Amsterdam, Triqueti, door Engeland betaald, had zich reeds spoedig tot den amsterdamschen burgemeester Rendorp gewend met aanbod tot

1) Colenbrander, I, blz. 193.

2) Colenbrander, I, blz. 209 vlg.

onderhandeling van engelsche zijde maar diens franschgezinde ambtgenoot Temminck, de vriend van De la Vauguyon en Van Berckel, wilde er zich niet mede inlaten; ook eene poging door den engelschman Wentworth bij Rendorp aangewend had weinig succes, al stelde deze den Prins en Van Bleiswijk op de hoogte van het geval. De blijkbare aarzeling der Republiek om zich met de Amerikanen in een nauwer bondgenootschap te begeven gaf wel aanleiding tot de meening, dat zij met graagte iedere kans op herstel van den vrede zou aangrijpen. De aanzoeken van den in Maart 1781 als gevolmachtigd minister bij de Republiek aangestelden Adams en zijn uitvoerige memorie over het belang der beide republieken bij nauwere aaneensluiting werkten weinig uit; de in April 1781 ingediende memorie bleef langer dan een jaar „in behandeling”, daar de vredespartij, met Rendorp aan het hoofd, weerstand bood aan alle pogingen der vrienden van Amerika om een alliantie te doen sluiten teneinde Engeland niet al te zeer te verbitteren, terwijl ook Frankrijk een dergelijke toenadering niet gaarne zag¹⁾.

Het bleek intusschen, dat de oorlogzuchtige stemming in Engeland vrij wat bekoeld was en dat de engelsche natie begon in te zien, hoe gevaarlijk de overmoedige staatkunde harer regeering was. De laatste trachtte nu de bemiddeling van Rusland²⁾ te verkrijgen maar de aangeboden voorwaarden waren onaannemelijk en ook een nieuwe reis van Wentworth naar de Republiek had alleen ten gevolge, dat het duidelijk bleek, hoe vast de laatste aan Frankrijk verbonden was en hoe weinig geneigd om af te zien van hare verloren bezittingen en van het verbond der Gewapende Onzijdigheid, dat den oorlog had uitgelokt. Wentworth bleef nog wel onderhandelen maar hij moest spoedig onverrichter zake heengaan, al had hij alle gelegenheid om zich te overtuigen van de toenemende tweedracht in de Republiek en het wanbeleid harer regeering. Dit wanbeleid bleek duidelijk. In Maart 1782 viel het engelsche ministerie en nu scheen de kans op vrede toe te nemen: Fox, de leider der buitenlandsche zaken, toonde zich aanstonds bereid³⁾ om dadelijk een wapenstilstand en daarna een vrede op den voet der oude ver-

1) Sillem, I.I., blz. 401 vlg.

2) Vgl. daarover Coquelle, *L'alliance franco-hollandaise*, p. 241 suiv.

3) Colenbrander, I, blz. 230.

dragen te sluiten, ja tot een algemeen vrede te komen niet opoffering der koloniën in Amerika. Maar de regeering der Republiek bewees voortdurend hare onkunde van de staatkundige verhoudingen, waarvan Van Bleiswijk noch de Prins eene heldere voorstelling hadden, en het bleek weldra, dat alleen te Parijs voor Engeland iets te verkrijgen viel. De staatsche gezant te Parijs, nog altijd Lestevenon van Berkenrode, ontving dan ook een tweeden gezant naast zich, den arnhemschen burgemeester Brantsen; zij kregen den last om alleen „met gemeene en gelijktijdige concurrentie van de belligereerende mogendheden” te onderhandelen. Van een afzonderlijken vrede met Engeland, waarbij de Republiek een goed figuur had kunnen maken, was nu geen sprake meer en de fransche bondgenoot was van zijn zijde niet geneigd zich ter wille der machteloze Republiek opofferingen te getroosten. Zoo ging ten slotte alles buiten de Republiek om ¹⁾. De Amerikanen sloten reeds 30 Nov. 1782, kort na het met de Republiek gesloten verdrag van alliantie en koophandel, een voorloopig verdrag te Parijs met Engeland, dat hunne volledige onafhankelijkheid erkende maar weigerde zich tegenover de Republiek te houden aan de voorstellen van den inmiddels afgetreden Fox. Ter elfder uur gaf Brantsen, daartoe gemachtigd, de eischen der Republiek omtrent de gewapende onzijdigheid op. Maar dat zij al hare verloren bezittingen terug zou krijgen, daarop was geen kans meer; men kon alleen hopen, dat Frankrijk, van zijn zijde bereid om de Kaap en St. Eustatius terug te geven, erin zou slagen daarvan nog meer te redden. Eindelijk, volgens de 20 Januari 1783 geteekende preliminairen, zou alleen Negapatnam voorgoed verloren gaan; de Republiek, hoewel daarin niet gekend, werd in den thans gesloten wapenstilstand opgenomen en zag zich genoodzaakt erin te berusten. Maar nu was het nog de vraag, of zij in den vrede zou worden opgenomen. Zij weigerde Negapatnam, den zetel van den kaneelhandel, op te geven, al wilde zij de eveneens verlangde vrije vaart op de Molukken wel aan Engeland toestaan; zij begeerde de gewapende onzijdigheid gehandhaafd te zien. Over een en ander werd nu lang en breed gehandeld, terwijl Frankrijk op toegeven aandrong. Van de andere zijde wilde Engeland wel Negapatnam opgeven, mits men te Londen kwam onderhandelen en zich van Frankrijk afscheidde.

1) Coquelle, p. 279 suiv.

Een gunstige kans voor de Republiek leverde het wederoptreden van Fox als minister op maar ook nu kwam men, door den tegenstand der vrienden van Frankrijk, niet verder met Engeland. De patriotische tegenstanders van den Prins deden hun uiterste best om Frankrijk te bewegen de Republiek een zoo diepe vernedering als in zulk een vrede opgesloten lag te besparen. Zij werkten door „particuliere conversatie” op het fransche gezantschap in Den Haag, op de fransche regeering zelve: alles te vergeefs 1). Het gansche jaar 1783 en het volgende voorjaar gingen voorbij met vruchteloze onderhandeling in verband met de toenemende verschillen in de Republiek zelve, die Engeland nog altijd eenige hoop op zegepraal der voorstanders eener toenadering tot Engeland schenen te laten. Maar die hoop werd steeds geringer. Het engelsche voorstel tot onderhandeling te Londen werd in Januari na overleg met Frankrijk afgewezen en de jonge William Pitt regeerde thans Engeland met groote bekwaamheid en omzichtigheid, zich niet verder met het vasteland inlatend dan bepaald noodig scheen. De Republiek was aan Frankrijk overgeleverd en Engeland trok zich terug 2). Het definitieve vredesverdrag, dat de Republiek den 20sten Mei 1784 te Parijs sloot, bezegelde haren ondergang als zelfstandige groote mogendheid zoowel als de nederlaag harer diplomatie, niet op de hoogte der aangewezen taak gebleken. Van nu af was zij gebonden aan de zegekar van Frankrijk, dat onder leiding van den bekwamen Vergennes aan Amerika de onafhankelijkheid, aan Spanje de teruggave van Florida en Minorca, aan zichzelf die van kantoren in Hindostan, vier westindische eilanden en twee kantoren in Afrika had verkregen maar aan de Republiek het verlies van Negapatnam en de toelating der Engelschen in de Molukken had opgelegd.

* * *

De engelsche oorlog had ook voor den binnenlandschen toestand der Republiek de noodlottigste gevolgen.

De werkeloosheid der vloot, aan den Prins verweten, werd reeds spoedig de aanleiding tot een heftige beweging tegen zijn gezag in

1) Bijdr. en Med. Hist. Gen., XX, blz. 131 vlg. Vgl. Sillem in Gids, 1882, blz. 430 vlg.

2) Colenbrander, I, blz. 331.

de Republiek, met name tegen den gehaten hertog van Brunswijk, die nog altijd geacht werd zijn raadsman in alles, zijn leider, zijn voogd te zijn. Amsterdam en de drie pensionarissen, bondgenooten van De la Vauguyon, namen daarbij de leiding in handen, gesteund door de ontevredenen, die Van der Capellen tot den Poll als hun hoofd erkenden, en door de steeds aangroeiende menigte burgers, die, de regentenheerschappij zoowel als de „verdervende hand” van den Prins moede, op allerlei grond en met allerlei bedoeling streefden naar ingrijpende hervorming van het staatswezen. Zij maakten daarbij gebruik van het machtige wapen der pers en niet meer alleen in den gewonen vinnigen pamfletvorm, waarin reeds meer dan twee eeuwen lang de „volksstem” zich had geuit, doch thans in dien der staatkundige periodieken, week-, weldra dagbladen, die in 1781 en de eerstvolgende jaren als paddestoelen uit den grond opkwamen en getuigden van de levendige belangstelling, waarmede thans de nog weinig staatkundig ontwikkelde burgerij den loop der staatkundige gebeurtenissen begon te volgen¹⁾.

Den stoot tot de uitgave dier politieke bladen gaf waarschijnlijk het fransche gezantschap te 's Gravenhage. De reeds sedert de zeventiende eeuw in de voornaamste hollandsche steden bestaande „duytsche” en fransche couranten hadden zich in den regel bepaald tot min of meer nauwkeurige aankondiging²⁾ „van hetgeen gebeurt is in de politieke waereld, of in den burgerstaat door verkooping, afleveringen, enz. gebeuren zal”; dat moesten zij „blootelijk verhaalen zoo als het hun uit de geloofwaardigste berigten, die zy bekoomen zullen” werd medegedeeld. Waar zij zich tot onbescheidenheid lieten verleiden door het openbaar maken van „secretee” stukken, door onware berichten de publieke opinie op een dwaalspoor brachten, of door „particuliere reflexiën en consideratiën” vreemde mogendheden ontstemden of wel iets deden, dat „tot vilipendie” van de lands- of stadsregeering kon strekken, werden zij reeds in de 17de en ook in de 18de eeuw spoedig op de vingers getikt³⁾ zoowel door de Staten-Generaal als door de regeerders der afzonderlijke

1) Vgl. aldaar, blz. 187, 289 vlg.

2) Sautijn Kluit, Nagelaten Geschriften (ook in Geschiedenis der Nederlandsche dagbladpers, Bijdragen tot de Gesch. van den Nederl. Boekhandel, dl. VII), blz. 173.

3) ib., blz. 108 vlg. Het eerste voorbeeld hier te lande is van 1666.

gewesten en steden. De meest geachte dier gewone couranten was in dezen tijd de door Etienne en Jean Luzac, broeder en neef van mr. Elie, voortreffelijk geredigeerde „Gazette de Leyde”, die door geheel Europa gold als de best ingelichte en meest waarheidlievende berichtgeefster van wat er in de staatkundige wereld voorviel, veel beter dan de kleurlooze „oprechte” haarlemsche, de door de amsterdamsche regeering beheerschte amsterdamsche of de onder hofinvloeden geschreven haagsche courant.

In 1779 nu ging van het fransche gezantschap, dat steeds in de Republiek van de pers een ruim gebruik maakte, de uitgave der „Lettres Hollandaises” uit, „le premier ouvrage polémique qui ait paru sur les affaires présentes de notre nation”¹⁾. Medewerker daaraan was A. M. Cérissier, een handig auteur, die nauw met het fransche gezantschap in betrekking stond, in 1777 de uitgave was begonnen van een merkwaardig, ook in het hollandsch vertaald „Tableau de l’histoire générale des Pays-Bas”, en tevens medewerkte aan de amsterdamsche courant. Het waren waarschijnlijk deze „Lettres Hollandaises”, later onder den naam „Nouvelles Lettres Hollandaises” en door Cérissier zelven in „Le Politique Hollandais” (sedert Februari 1781) voortgezet, die nederlandsche auteurs op het denkbeeld brachten der oprichting van een zuiver nederlandsch politiek weekblad, dat zich niet langer bepaalde tot bloot verhalen van het gebeurde of het vermelden van verkooping en enz., maar zich zou verstouten om te „oordeelen” over de gebeurtenissen zoowel als over de leidende staatslieden binnen- en buitenslands. Het eerste en voornaamste weekblad van dien aard was de „Post van den Neder-Rhijn”, welks eerste nummer, over de „Verklaaring van den oorlog door Engeland aan onze Republiek” op 20 Januari 1781, verscheen²⁾. Het werd gedrukt door den ondernemenden utrechtschen uitgever Padenburg en geredigeerd door den bekwamen Pieter ’t Hoen, een gewezen utrechtsch student, die na een avontuurlijke jeugd zich aan de journalistiek wijdde en zooveel succes had met zijn „veelgelezen volksblad”, dat het debiet reeds spoedig tot 1400, ja weldra tot 2400 en meer nummers per week steeg, terwijl menig nummer wegens de

1) Hand. en Meded. Maatsch. der Nederl. Letterk. 1882, blz. 7 van het stuk van Sautijn Kluit over Le Politique Hollandais.

2) Sautijn Kluit, in Nijh. Bijdragen, Nieuwe Reeks, dl. X, blz. 292 vlg.

buitengewone navraag herhaaldelijk moest herdrukt worden. Behalve bij een aantal jeugdige en vurige medewerkers als de rumoerige student Ondaatje, een oostindiër¹⁾, en zijn vriend Von Liebeherr, als de student-huisonderwijzer Van Irhoven van Dam en andere correspondenten in verschillende plaatsen van Holland en de overige gewesten vond 't Hoen steun en medewerking bij Van der Capellen, Valckenaer, Van der Kemp en hunne democratisch gezinde vrienden; ook bij aanzienlijke regenten uit Amsterdam en elders, die gaarne berichten gaven en stof aan de hand deden ter bestrijding van den hertog van Brunswijk, het stadhouderlijke hof en den stadhouderlijken invloed, van de „verdervende hand”, waarvan in de „patriotische” kringen met zooveel nadruk werd gesproken. Het waren vooral de bladen en pamfletten uit dezen kring, die den eernaam „patriot” thans voor zich en de hunnen opeischten en er een partijnaam van maakten, die welhaast algemeen werd gebruikt, ook door de oranjegezinden, ter aanduiding van alle anti-stadhouderlijk gezinden in de Republiek, democraten uit de burgerij en aristocratische leden der regentenpartij, nog broederlijk samenwerkend tegen den gemeenschappeijken vijand.

Met Cérésier's te Amsterdam verschijnenden „Politique Hollandais”, die eveneens zich beroemen kon op de medewerking van „quelques hommes de lettres, versés dans l'histoire et la politique” en op het eind van het jaar ook in hollandsche vertaling verscheen, had de Post een grooten invloed op de binnenlandsche toestanden, maakte menig geheim stuk algemeen bekend en onthield zich geenszins van scherpe aanvallen op het beleid der regeering. Ook de gewone couranten begonnen zich te verstouten hare verhalen af te wisselen door beoordeelingen. Zoo de te Buiksloot sedert 1778 door Koning uitgegeven en oorspronkelijk in hoofdzaak voor zeetijdingen en voor den handel belangrijke berichten bestemde „Noordhollandsche Courant”²⁾, die in Februari 1781 een relaas gaf van wat er in Overijsel met Capellen tot den Poll was voorgevallen en daarin den stadhouder niet gespaard had. Allerlei klachten over den inhoud dezer courant, die zelfs aanleiding gaf tot eene nota van den deenschen gezant,

1) Vgl. over hem Davies, *Memorials and times of P. P. J. Q. Ondaatje* (Werken Hist. Gen., n°. 13).

2) Sautijn Kluit, in *Bijdr. voor vaderl. gesch. N. R.*, VI, blz. 365 vlg.

deden de Staten van Holland eindelijk verbieden haar verder uit te geven, waarop Koning en de amsterdamsche uitgever Verlem haar naar de Diemermeer verplaatsten. Als „Diemermeersche Courant” maakte zij het echter weinig minder erg in hare bewondering voor den „vaderlandschen ridder en voorstander der vrijheid”, maar de bescherming van den baljuw van dat district hield haar in het leven en zij ging ongehinderd voort met hare aanvallen op het stadhoudelijk bewind. Op dezelfde wijze trad ook de te Woerden uitgegeven „Zuidhollandsche Courant” sedert het begin van 1781 op tegen menige handeling der stadhoudelijke regeering, de bij Verlem uitkomende „Vaderlandsche Courant”, enz. Een der heftigste anti-stadhoudelijke bladen was de ook bij den ondernemenden Verlem in September 1782 verschenen „Politieke Kruyer”¹⁾, geredigeerd door den amsterdamschen advocaat mr. J. C. Hespe, met wien een aantal anonieme medewerkers zich aangordden tot den strijd tegen de bestaande regeeringstoestanden. In den loop van 1782 vooral won zoo „de vrijheid van drukpers” veld en kon Van der Capellen een juichtoon aanheffen over de daaruit vooral blijkende toeneming der „oppositie” in den lande; hij hoopte daarmede den „staat der vrijheid” te verkrijgen, die de „goude ketenen”, waaraan men „geboeid” ging, zou losmaken. Al zou men door den oorlog „vele koloniën” verliezen, riep hij uit, dan nog zou de verkrijging van volle drukpersvrijheid naast die eener „landmilitie” voldoende winst zijn²⁾.

Een en ander wekte natuurlijk hevige ergernis bij de aanhangers der regeering en ook bij de vele gematigden in den lande. „Niemand is schootvrij”, klagen de Nederlandsche Jaarboeken in 1782, „het gelijkt veel naar een markt of andere opene plaats, alwaar de jongens spelen en tot twisten en vegten overgaande malkanderen met steenen gooyen; nauwlijks komt dan een onnozele voorbyganger, of hy krijgt ook een buy weg”; het algemeen wantrouwen nam hand over hand toe, te meer doordat de meeste dezer bladen anoniem optraden. Het bleef echter voorloopig bij min of meer ernstige vermaningen van wege de Staten en de stadsregeeringen aan de drukkers en uitgevers der bladen en men waagde het ook thans nog niet met

1) Vgl. daarover Sautijn Kluit, in Nijh. Bijdragen, Derde Reeks, I, blz. 176 vlg.

2) Brieven, uitg. De Beaufort, blz. 297.

processen en verbodsmaatregelen de vrijheid der drukpers al te zeer aan banden te leggen.

In deze omstandigheden bleef tot verdediging weinig anders over dan hetzelfde middel te gebruiken, dat tot den aanval diende, en ook van stadhouderlijke zijde weekbladen op te richten. Maar de zwakke pogingen in die richting toonden weldra, dat het talent en de durf niet aan deze zijde te vinden waren. De „s Gravenhaagsche courant”, toen onder leiding van Pierre Gosse, werd met weinig bekwaamheid geleid; de „Post naar den Neder-Rhijn”, sedert 1781 geredigeerd door P. Verbrugge van Doorninck, kon evenmin tegen zijn tegenvoeter het veld behouden, al werd zij door eenige stadhouderlijk gezinde regenten en door het hof zelf gesteund.

In de eerste maanden van 1781 reeds had het geschrijf zich in de eerste plaats gericht tegen den hertog van Brunswijk, dien de franschgezinde partij als den trouwen bondgenoot, ja zelfs als den betaalden huurling van Engeland beschouwde. Hem, den ouden voorstander van de alliantie met Engeland en Oostenrijk, verweet men de slappe houding tegenover Engeland's staatkunde en tegenover de brutale memoires van Yorke, met wien hij persoonlijk veel verkeerde, hem de verwaarloozing en de werkeloosheid van de vloot, hem de mislukking van het plan om deel te nemen nog bijtijds aan de Gewapende Onzijdigheid, hem het wantrouwen van den Prins jegens Amsterdam. Hij, die nog in 1769 tegenover de plannen tot breideling der drukpers de vrijheidstraditiën had aangeroepen, die toen ernstig geprotesteerd had tegen de daartoe voorgestelde maatregelen als „un véritable tribunal d'inquisition”¹⁾, werd thans het slachtoffer der overgrootte persvrijheid. Zoowel de Post als de Diemermeersche Courant en andere bladen richtten tegen hem de bitterste verwijten, die krachtigen steun kregen, toen den 8sten Juni 1781 de amsterdamsche burgemeesters Rendorp en Temminck²⁾ met hun pensionaris Visscher namens de amsterdamsche regeering op eene audientie bij den Prins, door dezen gewenscht en waar ook Van Bleiswijk tegenwoordig was, den stadhouder in eene lange voorgelezen memorie³⁾ aanrieden den hertog, die voor de „oorzaak

1) Nijhoff, blz. 323. Zie boven, blz. 348.

2) Rendorp, Memoriën, I, blz. 183 vlg.

3) Nederl. Jaarb. 1781, blz. 1166 vlg.

van 's lands ongeval" werd gehouden, uit zijn omgeving te verwijderen; dan alleen, zoo had Rendorp den Prins persoonlijk medegedeeld, zou er „goede correspondentie" tusschen den Prins en Amsterdam kunnen zijn. Dit stuk ging niet uit van Van Berckel en zijne beide vrienden in de amsterdamsche regeering, de burgemeesters Temminck en Hooft, maar veeleer van hunne tegenstanders Rendorp en Elias, die op 1 Februari in het college zitting hadden genomen en den pensionaris, den bewerker van de gevaarlijke correspondentie met Amerika, tijdelijk op zijde hadden geschoven ¹⁾. Van Berckel mocht zelfs de amsterdamsche deputatie niet meer naar Den Haag vergezellen, terwijl noch de Prins noch de raadpensionaris, verontwaardigd over zijn drijven, iets meer met hem te doen wilden hebben; toch was de pensionaris nog volstrekt niet van de baan, daar hij behalve op de beide burgemeesters ook op een aanzienlijk deel der vroedschap kon rekenen. Rendorp was nu in Amsterdam de leidende persoonlijkheid en achtte zich meester van den toestand, een man van talent maar tevens van groote ingenomenheid met zichzelf. Zijn werk was het, dat den 18^{den} Mei Amsterdam in de Staten van Holland had geklaagd over de werkeloosheid der vloot en had voorgesteld den Prins voor den tijd van den oorlog een raad van gewestelijke gecommiteerden toe te voegen — het oude plan van Bentinck. Op die wijze hoopte hij den Prins en Amsterdam te doen samenwerken. Maar, zou dit gebeuren, dan moest de hertog van Brunswijk, die met Amsterdam op een zoo slechten voet stond, worden verwijderd. Daartoe diende de stap, die thans werd gedaan. Van Bleiswijk wilde men nog sparen en daarom kwam Amsterdam niet voor den dag met de Acte van Consulentschap, waaraan deze een zoo groot aandeel had gehad, doch bepaalde zich voorloopig tot den aanval op den hertog alleen.

De memorie, wijzend op de noodzakelijkheid, dat eene waarachtige „volksregeering" gelegen was in „het vertrouwen der gemeente" op de regenten, klaagde, dat de gang der zaken in het eerste halfjaar van den krijg algemeen wantrouwen had gezaaid tegenover de onbegrijpelijke werkeloosheid der regeering en dat de instelling van een „raad" naast Zijne Hoogheid een goed middel zou zijn; dat het

1) Colenbrander, I, blz. 199 vlg.

„mistrouwen” zich vooral richtte tegen Brunswijk, die „volgens algemeen begrip” werd gehouden voor de „eerste oorzaak” van den treurigen toestand en van de „verkeerde maatregelen” met „alle de fataale gevolgen uit dezelve geproflueert”, zoodat daaruit „de facheuste en onaangenaamste gebeurtenissen” te wachten waren; dat ook de raadpensionaris, „principale raad” van den Prins, zich herhaaldelijk beklagde had over 's hertogs tegenwerking; de heeren waarschuwden den Prins, dat dit wantrouwen ook op zijn persoon zou kunnen overslaan, wanneer hij niet met „eenige weinige personen van de eerste, aanzienlijkste en kundigste inboorelingen” maar met een vreemdeling overlegde over „wat tot behoud en dienst van den lande meest noodig en nuttig zou kunnen zijn”. Van Bleiswijk, die zelf tot dezen stap tegen zijn voormaligen beschermer had medegewerkt, speelde hier weder een dubbelzinnige rol. Hij trachtte zich te verdedigen omtrent zijne uitingen betreffende den hertog maar stond spoedig met den mond vol tanden, terwijl de Prins, toch reeds ontstemd door het voorstel van 18 Mei, in woede ontstoken zich hevig beklagde over dezen stap als „ongehoord en ten uiterste hoonende voor zijn persoon”. Men wilde blijkbaar eerst den hertog en dan hemzelve en zijn Huis weggagen, klaagde hij; Amsterdam wilde hem „steekind” maken; men eischte een laagheid van hem door te verlangen, dat hij zijn „tweeden vader” zou weggagen uit zijn hof als ware deze een „schelm en verrader”. De Amsterdammers protesteerden tegen deze opvatting en verklaarden hunne „verknogtheid” aan den Prins en zijn Huis, bereid om hunne memorie, die alleen moest dienen om den stadhouder te waarschuwen, weder mede te nemen zooals Van Bleiswijk voorstelde. Maar de Prins achtte het beter haar in haar geheel aan den hertog mede te deelen, wat de heeren goedgevonden onder betuiging, dat zij dezen niet wilden weggagen maar hem een „retraite honorabel” wilden verschaffen met behoud van al zijn titels en inkomsten.

Totnogtoe was de zaak binnen vier muren behandeld en de amsterdamsche heeren verklaarden zich bereid dit zoo te laten maar Brunswijk, door den Prins ingelicht, achtte zich ten zeerste door dezen stap beleedigd en verzocht den 21sten Juni in een brief aan de Staten-Generaal de tegen hem gerichte beschuldigingen te doen „waar maken” of „als laster te vervolgen”, waarop een onderzoek bij de admiraliteiten volgde en reeds 2 Juli de hertog door de Staten-

Generaal volkomen vrijgesproken werd van de in de memorie genoemde aanklachten. Maar intusschen had Amsterdam in antwoord op 's hertogs brief de memorie openbaar gemaakt en de talrijke vijanden van Brunswijk daardoor bewogen zich te laten hooren. De hertog werd nu van alle kanten aangevallen en van de door hem verlangde satisfactie kwam niets; de Staten-Generaal hadden deze aan de provinciën overgelaten en in Friesland, waar zijne vijanden de overhand hadden, werden hem de grofste beledigingen naar het hoofd geworpen — de wraak van de overwonnen „friesche kabaal” — terwijl Zeeland talmde met een antwoord en de overige gewesten zich vrij slap uitlieten. Ook de door Brunswijk te hulp geroepen buitenlandsche hoven lieten zich bidden en een aanzienlijk zeeuwsch regent, Van Lynden van Hemmen, tot gezant te Weenen benoemd, weigerde dien post op grond van de hem bekende Acte van Consulentschap. Amsterdam maakte van deze laatste, die ook haar bekend was, nog altijd geen gebruik, maar de brief van Van Lynden, algemeen verspreid¹⁾, had nieuwe opschudding en nieuwe hevige aanvallen op Brunswijk ten gevolge, waarbij zoowel Van der Capellen tot den Poll als zijn neef Van der Capellen tot de Marsch, lid der geldersche Staten, Van Berckel en de amsterdamsche burgemeesters zich niet onbetuigd lieten. Ook tegen den Prins begonnen de anonieme pamphlettisten en paskwilschrijvers zich meer en meer te richten, vooral na den slag bij Doggersbank, die intusschen een oogenblik ontspanning gaf. Hij werd als een „hals”²⁾ naast den „valschen” hertog gesmaad en met den „kraaiier” Van Goens, den „verraaiier” en „draaiier” De Pesters „zamen in de hel” verwezen; een ander paskwil verklaart hem „voor 't land geen oliekoek meer waard, wijl hij zich door een mof zoo schandlijk laat regeeren”; een derde wees hem als redmiddel aan den „rekel”, den „schelmschen loots” den „schop” te geven of dien „tot een spiegel” op te hangen; een vierde getuigde van hem: „ik schroom, als ik denk om mijn oom; ik beef, als ik denk om mijn neef; ik word mager, als ik denk om mijn zwager; ik durf niet kikken zonder raad van den Dikken; dus ben ik gedwongen om te blijven een jongen. Zoo ik mij niet ga vergissen, zou men zoo'n stadhouders kunnen missen”. Een „vrije Fries” ver-

1) Nijhoff, blz. 198.

2) Hartog, De Patriotten en Oranje, blz. 159.

klaarde, dat hij „graag zijn leven gaf, indien op 't einde van zijn leven, Oranje met hem zonk in 't graf”.

Zoo kon het niet langer gaan. Men moest van de zijde der Oranje-partij tegen deze met talent gevoerde perscampagne krachtige maatregelen nemen.

Slechts een enkele onder de aanhangers van den Prins was in staat om zich ten diens behoeve van dezelfde geduchte wapens te bedienen, de utrechtische oud-hoogleraar en regent Van Goens, die in antwoord op Calkoen's verdediging van het gedrag van Amsterdam tegenover Amerika in het door de amsterdamsche regeering geïnspireerde pamflet „Politiek Sistema van de Stad van Amsterdam” zijn scherp „Politiek Vertoog over het waar Systema van Amsterdam” uitgaf en daarin met heftigheid opkwam tegen de baatzucht en heerschzucht der machtige koopstad, die de Republiek scheen te willen overheerschen¹⁾ en haar nog zoo even door het schandelijk ontwerp-traktaat met de Amerikanen in een gevaarlijken oorlog had gewikkeld. Zijn pamflet wekte even heftige tegenspraak en vooral de „missieven” van „Candidus” (Irhoven van Dam) in de Post gingen op hare beurt de maat te buiten; maar niet minder het felle antwoord van Van Goens in zijn geestig bijtend pamflet „De zeven dorpen in brand of historie van de oliekoeken”²⁾, waarin op nieuw Amsterdam, de „grootte straat”, die den „zeven dorpen” de wet wilde stellen en telkens weder „brand” veroorzaakte, nu het laatst met haar amerikaansche „oliekoeken”, aan de kaak werd gesteld als de onheil aanbrengeende macht in de geschiedenis der Republiek. Weldra nam hij (Aug. 1781) de leiding op zich van een orangistisch weekblad, dat door Fagel, Van Heyden Reinestein, den muntmeester Ten Hove en anderen uit de omgeving van het stadhouderlijke hof geldelijk en zedelijk zou worden gesteund ten einde een tegenwicht te geven tegen het „loongeschrijf” der patriotsche pers. Dit weekblad, „de Ouderwetsche Nederlandsche Patriot”, met hoeveel talent en geleerdheid ook geschreven, kon het intusschen niet verder dan tot een matig debiet van 700 exemplaren brengen; het was te beschaafd voor den gewonen burger, die liever de gepeperde, in den volkstoorn vlot geschreven, in den geest des tijds opgeschreefde

1) De Beaufort, in Geschiedk. Opstellen, II, blz. 93 vlg.

2) Hartog, De Patriotten en Oranje, blz. 145 vlg.

betoogen der Patriotten las; zijne pogingen om de natie te doen terugkomen „van haar onbezonnen drift, van hare dronkenschap en razernij”, om haar te bewijzen, dat „het onkundig gemeen” de zaken des lands, „waar zij niets van weet en die zij belachelijk beoordeelt”, moest overlaten aan „de overheid”, hadden geen vat op de van den Prins meer en meer vervreemde burgerij en zijn weekblad stierf reeds na 1½ jaar, terwijl de Post steeds grooter populariteit verkreeg en de patriotsche bladen en pamfletten overal gretige lezers vonden.

Geen geschrift van dien aard heeft toenmaals dieper indruk gemaakt dan het pamflet „Aan het Volk van Nederland”, gevloeid uit de pen van Van der Capellen en over het gansche land verspreid door Van der Kemp, die het 25 en 26 Sept. 1781 in alle steden op de straten liet werpen¹⁾. Dit felle pamflet, 76 bladzijden groot, richt zich tot des schrijvers „waarde medeburgers” met een reeks van zoogenaamde historische onthullingen omtrent de ware bedoelingen van de „heerschzuchtige lieden”, die nu sedert bijna twee eeuwen „een erfelijk juk op ulieder vrije halzen willen drukken”. De achtereenvolgende Oranjevorsten worden als tirannen afgeschilderd, ook prins Willem I, die „aasde op de grafelijke macht”, als belagers van de volksrechten, die in den geest der absolute volkssouvereiniteit worden uitgelegd. De schrijver wijst op den „schadelijken invloed op het nationale karakter, aan de stadhouderlijke regeering uit haren aart eigen”, op het wanbestuur onder Willem III, op de woelingen der „Oran Jefactie” in den stadhouderloozen tijd, op de „baatzucht” van Willem IV; eindelijk op diens zoon, „die ons tans ongelukkig maakt”, den „despoot”, die Van der Capellen met „snooden toeleg” uit Overijssel’s Staten had geweerd, op zijne „veragting voor de vrijheid en veiligheid der Natie”. Hij roept den Prins „voor God en onze Natie” ter verantwoording wegens schending der Unie, der privilegiën, der oude regeeringsvormen, wegens mishandeling der veluwsche boeren en handhaving der „slaafsche” drostendiensten in Overijssel, wegens de ontwrichting der armee en der vloot, wegens de „schandelijke misbruiken” der militaire jurisdictie. Hij spreekt

1) Vgl. diens autobiographie, uitgegeven door miss Fairchild (New-York, 1903), p. 54. Over het auteurschap: de geschriften van A. Loosjes, Een krachtig libel (1886), en Nog een en ander over het pamflet Aan het Volk van Nederland (1891).

van 's Prinsen „spions, aanbrengers en verklikkers, die zig in alle gezelschappen weten intedringen”, van het algemeen wantrouwen, van de schending van het briefgeheim. Hij beschuldigt hem fel en openlijk van heulen met Engeland met het doel om „het trotsche Amsterdam tot reden te brengen”. Niet de hertog maar de Prins zelf is de schuldige, roept hij uit, de Prins, die „alles kan, alles vermag, alles doet en doet doen naar zijn eigen wil, naar zijn eigen welbehagen, naar zijn eigen goedvinden” en dus „voor alles aansprakelijk, voor alles verantwoordelijk” is. En aan het eind van dit „trouw verslag” raadt de „getrouwe medeburger” aan, dat het volk zich zal verzamelen in stad en dorp en „goede Patriotten” zal verkiezen om den Staten te bevelen „uit naam en op het gezag dezer Natie” met hen onderzoek te doen naar de „redenen van de verregaande traagheid en slaphartigheid” in den oorlog. De „vrijheid der drukpers” moet door die „gecommitteerden” worden gehandhaafd; algemeene wapening moet geschieden om met hulp van „Jehova, de God der Vrijheid” de „goede zake” te doen triomfeeren.

Groot was de indruk van dit goedgeschreven pamflet, dat in Utrecht en daarna ook in de andere gewesten bij streng plakkaat verboden werd gelijk den 26sten October ook de Staten-Generaal het verboden en op het voorbeeld der gewesten een aanzienlijke premie uitloofden voor den aanbrenger van maker, schrijver of drukker. Twaalf uitgaven in allerlei vorm binnenslands benevens fransche, engelsche, duitsche vertalingen ¹⁾ waren het resultaat van deze verbodsmaatregelen en tal van nieuwe pamfletten en boekjes verschenen tot verdediging van de in het stuk voorkomende meeningen. En het gelukte niet vóór onze dagen om den werkelijken schrijver te ontdekken. Natuurlijk lokte het ook heftige tegengeschriften uit maar geen enkel daarvan evenaarde het „krachtig libel”; ook niet het gematigde „Antwoord van 't goede volk van Nederland”, dat de overdrijving van het pamflet gispt en den Prins min of meer verdedigt als „lang niet de ergste” van zijn geslacht.

Intusschen ging het kabaal tegen den hertog onverminderd voort. Een aantal pamfletten richtte zich tegen hem met steeds venijniger beschuldigingen van landverraad en omkoopning. En de Prins deed

1) Loosjes, Nog een en ander, blz. 9.

ten slotte niet veel om zijn voormaligen voogd te redden, terwijl Holland wel genoeg nam met de verklaring van onschuld, door Zijne Hoogheid gegeven, maar toch ook de daad van Amsterdam niet afkeurde. Ook de Prins, door Van der Hoop geraden om toe te geven¹⁾, liet ten slotte niet onduidelijk bemerken, dat de tijdelijke verwijdering van den hertog hem de beste oplossing scheen²⁾. Hij schreef hem dit einde April. Zoo vertrok Brunswijk dan eindelijk den 18^{den} Mei 1782 naar zijn gouvernement Den Bosch om betere dagen af te wachten.

Amsterdam was nu meester van het terrein maar het bleek weldra, dat Rendorp, hoezeer ook overtuigd van eigen waarde, met zijne „gepaste omzichtigheid”³⁾ noch een krachtige oorlogvoering noch een eervollen vrede tot stand kon brengen. Men dacht er ernstig aan om Van Bleiswijk bij het einde van zijn vijfjarigen termijn in het najaar van 1782 door een krachtiger persoonlijkheid te vervangen gelijk men reeds in de admiraliteiten van Amsterdam en Rotterdam door de benoeming van Van der Hoop en Bisdom eenige meerdere voortvarendheid had bereikt. Maar er was niemand, op wien men kon rekenen. De Gyselaer, door de democraten gewenscht, was der aristocratische meerderheid in Holland te driftig; Rendorp zag zijn invloed in Amsterdam reeds weder tanen tegenover dien van den door de club der jongere Patriotten in de vroedschap en onder de amsterdamsche kooplieden van aanzien gesteunden Van Berckel, die zelf op dat raadpensionarisschap hoopte. Onder die patriotsche amsterdamsche kooplieden stond het hoofd van de met de fransche regering nauw verbonden firma Marselis, de vlugge en welsprekende, eerezuchtige vroedschap mr. Balthazar Abbema, vooraan en naast hem mr. Jan Bicker, uit het oude staatsgezinde geslacht⁴⁾.

De loop der onderhandelingen met Engeland en die der plannen tot samenwerking met Frankrijk toonde duidelijk aan, dat ook de partij van Rendorp, die der oude staatsgezinde regenten, den toestand niet kon verbeteren. De laatste twistzaak, die van de expeditie naar Brest, had bovendien bij Frankrijk, dat totnogtoe den Prins niet had tegen-

1) Colenbrander, I, blz. 223.

2) Nijhoff, blz. 201/2.

3) Memoriën, II, 24.

4) Over hen: Colenbrander, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XX, blz. 79 vlg.

gewerkt en zelfs met eenige bekommering het drijven der Patriotten tegen diens gezag had aangezien¹⁾, een hevige ergernis gewekt tegen den stadhouder en zijn hof. De jammerlijke geschiedenis dier expeditie veroorzaakte wederom een hevige beweging in de pers, ditmaal in het bijzonder tegen den Prins zelven gericht. Het felle allegorische gedicht van den heftigen leidschen fabrikant Pieter Vreede, getiteld „De Oranjeboom” door „Frank de Vrij”, met het hoofdmotto „ten dage als gij daarvan eet zult gij den doot sterven” en de bedreiging aan het slot „k verdelg U en uw spruiten”, vond tallooze lezers onder de haters van den „haatelijksten dwingeland” en scherpte den leergierigen democraten in, dat „de vorsten zijn door ’t Volk verkooren om ’t algemeen belang te schooren en de eigen hand, die hun de kroon gaf, neemt haar weer, dan en zoo dikwijls zij ’t begeer”, want „bij ’t Volk berust de hoogste magt” en alle gezag „heeft uit, zodra ’t het Volk gebiedt”. De niet minder felle „Brief over de waare oorzaak van ’s Lands ongeval”²⁾ scheldt en schimpt op het in 1748 „door een opgerokt Jan Hagel opgedrongen” stadhouderlijke Huis, op „de booze Anne”, ’s Prinsen „godvergeetene” moeder, op den „dikken schelm”, op den „booswigt” zelven, den „kwade jongen”, den „mallen Willem”, den „verstokten Deugeniet”, den „landverrader”, die met „het verradelijk Anglo Oranje rot” juichte over iedere nederlaag, het „monster”, tegen wien door de „goddelijke wraeke” de dolk van een Brutus zou worden gewet, die „het lange getergde geduld des vrijen Bataviers”, in „afgrijselijke woede” veranderd, zou wreken „in het bloed des geweldenaers”.

Dergelijke bloeddorstige taal der „têtes exaltées” bewees, hoe hoog de verbittering was geklommen. Men sprak reeds van eene bloedige omwenteling, waardoor de Republiek moest worden gered. Maar de hollandsche regenten, die door middel van de drie pensionarissen de democratischgezinden in Holland nog altijd meenden te leiden, wilden van zooveel heftigheid niet weten. Zij wilden den regeeringsvorm handhaven en alleen de „verdervende hand” van den stadhouderlijken invloed afweren. Het liefst hadden zij scheiding van het ambt van stadhouder van dat van den kapitein-generaal gezien; het eerste kon erfelijk blijven maar moest ontdaan worden van allen schijn van

1) Colenbrander, I, blz. 237.

2) Gevonden tusschen Utrecht en Amersfoort 1782. Vgl. Hartog, blz. 170 vlg.

souverein gezag door uitsluiting uit de Statenvergaderingen en opheffing der rechten op de keuze van stedelijke overheden; het laatste moest onder toezicht der Staten komen en ten slotte alleen dienen tot uitvoering hunner bevelen¹⁾; alleen de „uytvoerende magt der orders welke hy van de Staaten ontvangt” moest den Prins blijven. De hollandsche pensionarissen overlegden sedert den zomer over dit plan en traden in betrekking met de friesche patriotsche regenten, met die der stad Utrecht, met de thans onder leiding van Van der Capellen in Overijsel met hulp der steden de meerderheid vormende overijselsche democraten, met enkele regenten in Gelderland en Zeeland.

Van der Capellen namelijk had eindelijk zijn doel bereikt en zijne „readmissie” in de Statenvergadering van Overijsel verkregen. Nog in den zomer van 1781 had hijzelf de kans op zijn herstel gering geacht, nadat hij door de ontdekking zijner correspondentie met de Amerikanen, die ook al in het pak van Laurens vertegenwoordigd was, als een der drijvers tot den ongelukkigigen oorlog was beschouwd geworden en zoowel de overijselsche ridderschap als de Prins hem als „een zeer onnut en gevaarlijk regent” voorgoed schenen te hebben afgesneden. Maar hij had zich thans tot de overijselsche burgerijen gewend en eerst de zwolsche meente, daarna die van Deventer en Kampen weten te overtuigen van zijn goed recht in de zaak der drostendiensten en in zijn ijveren voor Amerika, eindelijk van de wenschelijkheid om hem weder in de Statenvergadering toe te laten. De regeeringen der drie steden waren weldra onder den indruk der door de meenten ingediende rekesten en verzoeken gekomen, terwijl ook gelijkgezinde geldersche edelen bij hunne standgenooten in Overijsel op het herstel van Capellen aandrongen. Zoo plaatsten zich op het einde van 1782 eerst de steden, daarna het lid der ridderschap Van Pallandt voor hem in de bres; de laatste stelde 18 October zijn toelating voor en na eene verklaring van Capellen, die zijne houding in de zaak der drostendiensten in 1778 handhaafde maar de bedoeling om iemand te „injurieeren” verre van zich wierp, was hij 1 November werkelijk weder als lid erkend²⁾.

1) Het „geheime plan” in bundel n°. 7 op n°. 337 van het archief van Willem V (Huisarchief der Koningin). Vgl. Colenbrander, I blz. 265 vlg.

2) Sillem, Gids 1882, IV, blz. 404 vlg.

Het was geen geheim, dat de ijverige De la Vauguyon met hem en de zijnen in nauwe betrekking stond, al legde diens regeering hem den plicht der voorzichtigheid op; der voorzichtigheid vooral met het oog op de Prinses, die op de sympathie van haren oom Frederik II kon rekenen, wiens gezant, baron Von Thulemeyer, reeds in naam zijns konings herhaaldelijk had geprotesteerd tegen den heftigen toon der bladen en pamfletten. Maar al wilden de pensionarissen, en nog veeleer de regenten in het algemeen, den weg eener bloedige revolutie volstrekt niet op, de voorhoede hunner partij telde menig heethoofd, die droomde van een algeheele omverwerping der verrotte regeeringsvormen en zich slechts met moeite liet bewegen om het voorloopig bij groote woorden te laten. Er zou een tijd komen, waarin het niet langer mogelijk zou blijken die voorhoede tegen te houden. Reeds tegen het sluiten van het amerikaansche handelsverdrag van 1782 hadden de burgerijen sterk gerekwestreerd in den geest van dit verdrag en waren zij begonnen in staatszaken de „volksstem” te doen hooren.

De omgeving van den stadhouder werd bij dat alles ongerust. Men begeerde er met Amsterdam en Frankrijk op een goeden voet te blijven en hoopte de ligue der pensionarissen door een tegencorrespondentie van stadhouderlijkgezinden te overwinnen maar stuitte daarbij op de onbekwaamheid en onvertrouwbaarheid van menig regent. De Larrey, Van Hees, Van der Hoop en Rendorp kwamen in het laatst van November 1782 tot in het volgende voorjaar herhaaldelijk bijeen¹⁾ ten einde den Prins maatregelen voor te stellen, die tot verbetering konden leiden. Vooral de toenemende ontevredenheid der burgerij, der „kleine luyden”, wekte in dezen kring ernstige bekommering en men hoopte, dat de Prins te brengen zou zijn tot geregelder werkzaamheid, tot geregeld overleg met een raad, waarin zijn aangewezen raadsleden, de hoofdambtenaren der Republiek, met enkele bekwame regenten zitting moesten hebben; de al te uitgebreide militaire jurisdictie diende hervormd te worden als zijnde niet in overeenstemming met den regeeringsvorm en aanleiding gevend tot allerlei verdenking tegen den Prins en diens beweerde monarchale plannen; departementen van marine en oorlog moesten

¹⁾ De notulen dier conferentiën in het Kon. Huisarchief, archief Willem V, n°. 337, bundel n°. 8.

den Prins voor die zaken ten dienste staan; men moest trachten ten minste den raadpensionaris weder tot de zijde van den Prins over te halen door zijn invloed in Holland te ontzien; de oude en ervaren Fagel of anders Van Lynden van Hemmen of Van Lynden van Blitterswijk moest met de algemeene leiding der zaken belast worden. Men hoopte een en ander door middel van de Prinses en van Frederik II, voorzoover deze te vertrouwen was, van den Prins te verkrijgen. Eene waarschuwende memorie van Thulemeyer, in deze conferentiën voorbereid en den 20sten Januari 1783 aan de Staten-Generaal aangeboden, was echter alles wat van Frederik II te verkrijgen was, al trachtte die ook de fransche regeering over te halen haren gezant in Den Haag niet tegenover den Prins te gebruiken. Men deed in December zelfs een poging om de prinsgezinde „volksstem” in Den Haag te doen hooren¹⁾ door het colporteeren van dankadressen aan den Prins, hetgeen evenwel niet meer gevolg had dan dat de tegenpartij inzag, hoe gevaarlijk het voor haar was, wanneer de Prins het bevel bleef voeren over het garnizoen in de plaats, waar de Staten zitting hadden. Maar al deze plannen en overwegingen hadden weinig gevolg, daar men den Prins niet kon bewegen krachtige maatregelen te nemen en geen leider had in de stadhoudelijke partij. Men stond bovendien niet meer, zooals in het begin, tegenover „een enkel onervaren en driftig minister”, den ondernemenden Van Berckel, maar tegenover een „formidabele oppositie”, die volgens een vast „systema” en steunend op een omvangrijke „correspondentie” in steden en gewesten vast op haar doel afging. De aarzelende raadpensionaris was thans niet meer voor Oranje te winnen en de „getrouwe dienaars en goede vrienden” van den Prins zagen hunne raadgevingen grootendeels in den wind geslagen of ten minste zonder vastheid van beginsel, zonder lust en moed gevolgd. De staatkunde van den Prins zoolvel binnen- als buitenslands miste zoo ten slotte alle kracht en richting.

In deze omstandigheden tastten de pensionarissen in Holland, nu leiders der regentenpartij, meer en meer door. In het voorjaar van 1783 weigerden sommige steden, met name Alkmaar en Schoonhoven, de „recommandatie” van den Prins voor nieuwe regeeringsleden in aanmerking te nemen; het gezag van den Hoogen Krijgsraad werd niet meer erkend en deze in den loop des jaars in alle gewesten afgeschaft.

¹⁾ Colenbrander, I, blz. 268 vlg.

De geheime besprekingen in de patriotsche partij gingen sedert April 1783 onder leiding van de Capellens, Abbema en Bicker over in eene bijeenkomst te Amsterdam in den „Toren van Corduan”, waaraan een zeventig regenten en burgers deelnamen¹⁾; een tweede vergadering van dien aard in Augustus maakte echter reeds eene scheiding tusschen „oude bekende” Patriotten als Hooft, Abbema, de Van der Capellens e. a. en „nieuw bekeerden”, die men niet geheel vertrouwde. In October had een nieuwe bijeenkomst van 30 à 40 „vaderlandsche regenten” zooals zij zich noemden, te Amsterdam plaats, waar onder leiding van De Gyselaer het „geheime plan” van 1782 als program werd aangenomen, blijkbaar ook in overleg met den franschen gezant en zijn secretaris Bérenger. Deze bijeenkomsten werden zoo goed als partijdagen der democraten over de gansche Republiek, al bleek men het spoedig niet geheel eens over de toepassing der democratische denkbeelden, die men heette te volgen. Jonge heethoofden als Pieter Vreede, als de leidsche doopsgezinde leeraar Van der Kemp, als de leidsche vroedschap Blok, als de deventer doopsgezinde leeraar Wijbo Fijnje, de jonge friesche regent Van Beyma, de utrechtsche student in de rechten Ondaatje, de amsterdamsche publicist Hespe konden het op den duur niet eens blijven met Van Berckel en Zeebergh; vooral niet met de deftige en omzichtige hollandsche regenten, die wel van de beweging onder de middenklasse tegenover het stadhouderlijk gezag wilden gebruik maken maar geen lust hadden het regentengezag onder de contrôle der burgerij te plaatsen. Doch deze verschillen traden eerst allengs duidelijk aan den dag, al begon reeds bij velen de oude vrees voor de suprematie van Holland, dat de leiding der zaken ook hier in handen wilde houden, boven te komen. Van der Capellen tot den Poll had reeds in de Augustusvergadering van 1783 „grondig betoogd”, hoe men tegenover „de quaade directie der Verdervende Hand” „de Natie” moest laten spreken, de „volksstem” moest laten hooren door het overal opstellen van door de burgerij te teekenen „adressen” aan „staten en steden” zooals bij gelegenheid van het amerikaansche verdrag was geschied. Niet Holland, dat „in deesen de agterlijkste”

¹⁾ ib., blz. 274/5. Vgl. dl. II, blz. 251; Brieven van Van der Capellen, uitg. De Beaufort, blz. 651, 676; Colenbrander, in Bijdr. en Med. Hist. Gen., XX, blz. 86 vlg.

zou zijn, maar Gelderland beloofde in dezen het voorbeeld te geven en Van der Capellen noemde reeds eenige onderwerpen, waarover men kon rekwestreeren: de „slegte directie”, de militaire jurisdictie, de vlootkwestie, die van Brest, enz.

De Octobervergadering organiseerde de „correspondentie” tusschen de leden, met een „bureau” in Den Haag als middelpunt; zij handelde voorzichtiglijk over de invoering der hollandsche resolutie van 1663 van straffeloosheid voor ambtenaren wegens staatkundige daden ook in andere gewesten en over een uitgave der voornaamste staatswetten tot voorlichting van het publiek; zij raadpleegde over de beste middelen tot regeling der financiën van de Republiek en tot reorganisatie van het zeewezen; zij besprak de maatregelen, die men zou kunnen nemen om tegenover de herhaalde memoriën van den koning van Pruisen dergelijke memoriën ten gunste der patriotsche partij van Frankrijk's zijde uit te lokken; zij nam de hervorming der Oost-Indische Compagnie, die wankelende steunpilaar van den handel, ter harte; zij overlegde wat er gedaan zou kunnen worden tegen de rechten van den Prins betreffende de patenten en de aanstelling van kapiteins ter zee; verscheidene commissiën werden benoemd om een en ander te onderzoeken.

Men ving ook de organisatie aan van de beide middelen in het geheime plan voorgesteld¹⁾: de oprichting van vrijkorpsen en de samenstelling van colleges van gedeputeerden uit de burgerij. Het eerste had ten doel om tegenover de meestal door oranjegezinde en gereformeerde officieren aangevoerde schutterijen nieuwe militaire korpsen te vormen „ter afweering zoo van uitlands als van inlands geweld”. Dordrecht, Utrecht en de overijselsche steden gingen daarbij voor, gevolgd door de andere hollandsche steden. De vrijsschutters, hunne vereenigingen tooiend met vaderlands- en vrijheidslievende namen als „Pro aris et focis”, „Pro patria et libertate”, „Voor onze dierste panden”, kozen zelf hunne officieren en namen daarbij geen onderscheid van kerkgenootschap in aanmerking. Op het einde van 1783 sloten deze stedelijke korpsen, hier en daar op de dorpen nagevolgd, zich in de provinciën afzonderlijk, een jaar later over het geheele land aaneen — eene nationale organisatie, weldra niet buiten verband met die der „vaderlandsche regenten”, die bewees, dat velen

1) ib., blz. 278 vlg.

in de gewesten zich langzamerhand als één volk met één belang gingen gevoelen. Herhaaldelijk hielden de vrijkorpsen te Utrecht „nationale” vergaderingen, waar de algemeene landsbelangen zoo goed als die der defensie werden besproken en natuurlijk in democratischen zin. De burgercolleges, het eerst als eene herleving der oude gemeenslieden onder leiding van Van der Capellen in Deventer opgetreden, daarna ook in de andere overijselsche en geldersche steden, moesten den wil der burgerij tegenover de regenten laten hooren in „gepaste remarques en consideratiën, hetzij in form van memorie, remonstrantie, smEEK- of dankadres”, waaruit, naar men zich voorstelde, „grondwettig herstel” der oude vermeende volksrechten tegenover de „usurpatiën” der aristocratie zou volgen. „Ik weet nu zeker dat de oudste regeeringsform in Holland democratisch was”, riep Van der Capellen in 1782 uit¹⁾: hij meende „de bewijzen” in de „handvesten” te zullen vinden en dacht ze te gebruiken tegen de „gekken en guiten” onder de regenten.

Een en ander bewijst, hoe groote vorderingen de zaak der democratie in den loop van den oorlog had gemaakt. Het door mr. Hesperedigeerde blad „De Politieke Kruyer” was het voornaamste orgaan der heftigste democraten. In Juli 1783 verscheen het met een geruchtmakende titelplaat²⁾, waarop „de Vrijheid” een gewapend krijgsman afweert, en een versje daaronder, waarin tegenover „’t heerschzuchtig Hoofd”, dat „de Vrijheid wil verdelgen”, tot redding van „Haar, uw eigendom en ’t wank’lend Vaderland” het volk opgeroepen wordt het „wangedrogt, eer het zijn standaard plant” te vellen en dus de kreet weerklinkt: „dies wapend U, o Belgen”. En tegen die beweging hielpen geen premiën op ontdekking der schrijvers of verbodsmaatregelen, geen nadrukkelijke waarschuwingen aan bij toeval ontdekte drukkers meer: waar zij niet gedrukt werden, gingen die stukken in handschrift van hand tot hand en vermeerderden overal onrust en ontevredenheid. En de aristocratische regenten, die niet tot de stadhouderlijke partij behoorden, werden er niet in gespaard. Rendorp en de zijnen zelf werden heftig aangevallen en konden geen verhaal krijgen op den onbekenden schrijver van menig „vuylaartig uitpuwsel”. Overal ontstonden patriotsche, dat wil meer en meer zeggen

1) Brieven, uitg. De Beaufort, blz. 269.

2) Sautijn Kluit, in Nijh. Bijdr., Derde Reeks, I, blz. 184.

democratische vereenigingen, die meer of minder openlijk tegen de regenten optraden, voornamelijk hare leden vindend in de middenklasse, onder de doopsgezinde, remonstrantsche, luthersche en roomsche burgerij niet het minst, in tegenstelling tot de aristocratische regenten, die voor het meerendeel bij de „Groote kerk” aangesloten waren¹⁾. Die burgerij had zich in arren moede afgewend ook van Oranje, den beschermer, den vertegenwoordiger van den heerschenden aristocratischen regeeringsvorm, van de heerschende klasse. En de regeeringsvorm vond behalve bij de aristocratie zelve en het zwakke leger alleen steun bij de lagere volksklasse, die nog wel als altijd oranjegezind was maar die niet in beweging gebracht kon worden zonder de deur te openen voor de hevigste uitpattingen van revolutionnair geweld en daarom door de oranjepartij zelve niet dan in den uitersten nood zou worden te hulp geroepen. De eenige hoop was vooralsnog gevestigd op de groote, overgroote menigte der orde-lievende burgers, die niet wilden mededoen aan het revolutionnaire geroep der democraten maar evenmin bereid waren om door dik en dun mede te gaan met de bedorven aristocratie — zij verlangden eenvoudig naar eene krachtige regeering, die alle wanorde zou beletten. Maar ook die burgers, door den jongen Van Hogendorp nog op drie vierden van de natie geschat²⁾, waren door het gebeurde, door het verloop van den krijg en de toeneming der binnenlandsche onrust in hun vertrouwen op de bestaande regeering ernstig geschokt.

Een hoofdzaak daarbij was, dat de Prins, hoezeer gesteund door zijn energieke echtgenoot en door het ter wille van het bondgenootschap met Frankrijk tegenover Oostenrijk en Engeland zeer voorzichtig gestemde pruisische hof³⁾, volkomen beneden zijne taak bleef. Hij dacht in het minst niet aan ingrijpende hervormingen of wel aan een krachtig onderdrukken der woelingen. Zijne houding was in deze kritieke tijden zwak en onwaardig. Uit den treure exerceerend met zijne gardes, als een aankomend jonker dames het hof makend, zich vermakend met maaltijden, bals en andere hoffeestelijkheden, waarop het alles behalve matig toeging, in zoutelooze kout afleiding

1) Colenbrander, I, blz. 286 vlg.

2) Brieven en Gedenkschriften, II, blz. 25.

3) Vgl. over de pruisische staatkunde in deze jaren vooral Wittichen, Preußen und England in der europäischen Politik 1785–1788 (Heidelb. Abh. 2, 1902).

zoekend voor sombere gedachten aan het lot van koning Karel I of aan een „retraite” naar zijn nassausche landen, een enkele maal driftig zich uitlatend over zijn onverbiddelijke vijanden en die van zijn vorstelijken raadsman in Den Bosch, met wien hij nog voortdurend schriftelijk bleef overleggen, dan weder plotseling overslaand in een bui van overmatige werkzaamheid en bereid om gehoor te geven aan de ook in zijn eigen omgeving opkomende wenschen naar verbetering, naar hervorming van leger, vloot en landsbestuur, heden onder dezen, morgen onder dien invloed, nu eens koppig iedere concessie weigerend en niet geneigd iets van zijne rechten te laten vallen, dan weder radeloos zichzelf en anderen afvragend, wat er gedaan moest worden, wat hij moest opofferen, gedroeg zich het „eminente hoofd” van den staat allerminst als zoodanig¹⁾.

En de toestand werd in het begin van 1783 nog erger. Naast den nog altijd niet door een definitieven vrede beëindigden engelschen oorlog dreigde van de landzijde nieuw gevaar. Keizer Jozef II, na den dood zijner moeder Maria Theresia als souverein der Nederlanden opgetreden (November 1780), had in 1781 incognito de Republiek bezocht als slot van eene reis, die hij als „graaf van Falkenstein” in België had ondernomen²⁾, en op die reis in Juli de voornaamste hollandsche steden met zijne tegenwoordigheid vereerd. Met eenig wantrouwen³⁾ wegens de geruchten van ingrijpende politieke en economische hervormingen in België, waartoe hij besloten heette te zijn, was hij in de Republiek ontvangen. Het bezoek van een souverein der Zuidelijke Nederlanden aan die verwaarloosde gewesten, sedert anderhalve eeuw niet voorgekomen, beteekende blijkbaar iets ongewoons en de buitengewone persoonlijkheid van Jozef II maakte de zaak niet minder van belang. Men vernam, dat hij Oostende reeds tot een vrijhaven had verklaard en zich niet ongeneigd betoonde om in zijn land aan de Protestanten overal vrijheid van godsdienstoefening te geven. Men wilde, dat hij met groote belangstelling de bittere klachten van Antwerpen had aangehoord. Men had vernomen van zijne plannen betreffende de opening van de Schelde voor het vrije verkeer, van zijne belangstelling in de belgische industrie, van een plan

1) Vgi. Hardenbroek, Gedenkschriften, dl. II, passim.

2) Hubert, Le voyage de l'empereur Joseph II (Bruxelles, 1900).

3) *ib.*, p. 34.

tot regeling van de verouderde barrière, waaromtrent men de waarheid echter niet te weten kon komen, al wist men, dat tal van rekesten dienaangaande bij hem waren ingediend. De keizer, die zich tegenover den in België bij hem gebezigten aandrang tot opheffing zoowel van de sluiting der Schelde als van de barrière in het openbaar zeer terughoudend had gedragen, al bestudeerde hij met ijver zoowel deze als andere zaken, toonde zich in de Republiek buitengemeen welwillend; hij vermeed alle nauwere aanraking zoowel met den hertog van Brunswijk als met diens tegenstanders¹⁾, weigerde zelfs zich met diens belangen in te laten, bezag alle merkwaardigheden met de meeste nauwkeurigheid, en gaf te Amsterdam, waar hij met Rendorp een zeer merkwaardig gesprek had over den staatkundigen toestand en de wenschelijkheid van den vrede²⁾, zeer geruststellende verklaringen omtrent de Schelde-kwestie. Bij zijn spoedig gevolgd vertrek uit België waren evenwel zijne plannen nog zoo weinig duidelijk geworden, dat zelfs de door hem aangestelde landvoogd en landvoogdes, hertog Albrecht van Saksen-Teschen en diens gemalin aartshertogin Maria Christina, er niets van wisten³⁾. Maar welhaast begonnen Jozef's hervormingen, eerst op kerkelijk, daarna op staatkundig gebied, die de Oostenrijksche Nederlanden, in alle opzichten nog volgens de overoude privilegiën en gewoonten uit den bourgondisch-spaanschen tijd geregeerd, plotseling tot een op moderne wijze bestuurd land moesten maken, de Kerk onderwerpend aan den Staat, het nog op half middeleeuwsche wijze ingerichte landsbestuur in sterk centraliseerende richting wijzigend. Ook de zaak der barrière, die in den laatsten tijd tot allerlei bezwaren aanleiding had gegeven, had zijne aandacht getrokken. Hij was besloten de lange rij van vestingen, die niet dan ten koste van veel geld en met veel troepen in staat van verdediging gesteld konden worden, eenvoudig op te heffen en alleen Antwerpen, Oostende en Luxemburg als zoodanig te behouden. Dat plan kon dan tevens dienen om de verederende bezettingsrechten der Republiek te doen eindigen⁴⁾. Nog

1) *ib.*, p. 74, 83.

2) Rendorp, *Memoriën*, I, blz. 232/3.

3) Schlitter, *Die Regierung Josefs II in den Oesterreichischen Niederlanden*, I, S. 16.

4) Hubert, *l.l.*, p. 252 *suiv.*

vóór het einde van het jaar, den 7^{den} November, deelde de oostenrijksche regeering overeenkomstig de tijdens 's keizers reis genomen besluiten den gezant te Brussel en tevens den Staten-Generaal in Den Haag mede, dat hij besloten was het grootste deel der toch reeds ontmantelde vestingen in de Zuidelijke Nederlanden geheel als zoodanig te sloopen en de militaire terreinen te verkoopen en dus verwachtte, dat de Republiek haren daar bevelvoerenden officieren „des ordres convenables” zouden geven. De Staten-Generaal veinsden deze korte kennisgeving niet goed begrepen te hebben maar ontvingen nu uit Brussel het nog korter bericht, dat de zaak onmiddellijk voortgang zou hebben. Ook aangaande Namen, dat nog geheel vesting was, werd uitdrukkelijk hetzelfde gemeld. En de Staten-Generaal, evenals de meerderheid der militairen van de feitelijke nutteloosheid der barrière overtuigd, vooral nu de verhouding der Republiek tot Frankrijk geheel veranderd was, boden geen verderen tegenstand en lieten de bezettingen uit de meeste barrièresteden reeds in Januari, uit Namen in Maart 1782 terugkeeren. Die troepen waren toen ten getale van 6 of 7000 man, die het zwakke leger aanzienlijk konden versterken, terwijl ook het evenzoo vrijkomende geschut en de oorlogsbehoeften bij den treurigen toestand der landsmagazijnen wel te pas kwamen. Toch werd de wijze van handelen der keizerlijke regeering als een diepe vernedering gevoeld, terwijl Frankrijk zijn groote tevredenheid te kennen gaf.

Ook de geruchten omtrent plannen tot gewelddadige opening van de Schelde begonnen thans vaste vormen aan te nemen, hetgeen vooral te Amsterdam en Rotterdam groote onrust onder de voor de concurrentie van Antwerpen beduchte kooplieden veroorzaakte. Maar het oude plan tot ruiling van de Oostenrijksche Nederlanden voor Beieren hield op dit oogenblik blijkbaar den keizer nog terug van zulk een maatregel, die een algemeenen europeeschen oorlog zou kunnen uitlokken, terwijl de verhouding der keizerlijke regeering tot Frankrijk en Pruisen wegens de oostersche kwestie hem ook naar die zijde tot voorzichtigheid moest aanmanen¹⁾. Engeland had intuschen reeds in het begin van den oorlog Oostenrijk nadrukkelijk tot zulk een voor de Republiek nadeeligen stap geraden²⁾, zoodat van

1) Colenbrander, I, blz. 302; Hubert, p. 287; Wittichen, S. 9 ff.

2) Ranke, Die deutschen Mächte, S. 134; Hubert, II., p. 286.

die zijde geen verzet te wachten was, integendeel medewerking¹⁾. Hij begon met een andere zaak, de sedert de conventie van 1718 toch nooit feitelijk uitgevoerde grensregeling in Staats-Vlaanderen, waarop nog in 1776 Maria Theresia had willen terugkomen, verklaarende dat alleen de oude grensregeling van 1664 door haar geldig geacht werd. In den nacht van 3 op 4 November 1783 bezette een keizerlijk regiment uit Brugge plotseling de forten St. Donat, St. Paul en St. Job bij Sluis op de grens, dreef er de staatsche bezettingen uit en slechtte de forten; het lijk van een op het kerkhof van Den Doel begraven staatschen soldaat uit het fort Liefkenshoek werd tegelijk door een klein detachement opgegraven en smadelijk in de gracht van dit fort geworpen. Ook deze nieuwe vernedering, die den slagboom tegenover Antwerpen ernstig bedreigde, moest de Republiek zich laten welgevallen, daar zij, zooals de keizer sedert zijne reis wel wist, buiten staat was tot verzet. En de toon, waarop de brusselsche regeering een en ander behandelde, stak scherp af tegen de deemoedige wijze, waarop de Staten-Generaal voorstelden die zaken nu „finaallijk op een vasten voet” te brengen. De Prins had krachtiger antwoord en het bijeenbrengen van troepen gewild maar de voor oorlog beduchte Patriotten wilden daarvan niet hooren en brachten den raadpensionaris ertoe het voorstel in zoo deemoedige vormen te hullen. De daarop te volgen onderhandeling zou, hoopte men, gelegenheid bieden om de zaak in der minne te schikken. Er was bovendien bij de oostenrijksche diplomatie een plan aanhangig om alle verschillen met de Republiek te beëindigen door een groot viervoudig verbond van de zeemogendheden met Oostenrijk en Rusland, een plan, waarvoor de Patriotten ten zeerste beangst waren²⁾.

Zoo bleef de zaak nog slepen maar die van de opening der Schelde bleef evenzeer als een dreigend zwaard boven de Republiek hangen en zij beteekende meer dan de verheffing van het tot een provinciestad van 40 000 inwoners, waarvan $\frac{1}{3}$ bedeelden, teruggebrachte Antwerpen of dan de ruïne van een aantal amsterdamsche en roterdamsche kooplieden: zij zou de gansche inrichting der staatsche regeering in de war kunnen brengen, want het zou voor de

1) Zie boven, blz. 394; Hubert, I.I., blz. 279 suiv. Vgl. de kaart bij Mees, Historische Atlas, n°. VI.

2) Colenbrander, I, blz. 324 vlg.

Republiek onmogelijk worden haar inkomende rechten uit zee en de uitgaande rechten naar België te handhaven, wilde zij niet al haren handel naar Antwerpen zien verloopen en het verkeer van daar naar Duitschland voortaan zien gaan over Luik in plaats van over haar gebied 1).

Bij dit alles was gebleken, dat niet meer de Prins maar de Patriotten, met name de drie pensionarissen, thans in de Republiek het heft in handen hadden. De sterke associatie der patriotsche partij niet alleen in Holland maar ook in de andere gewesten, door Frankrijk aanvankelijk met eenige terughouding maar na de zaak van Brest met steeds meer kracht gesteund, had de partij oppermachtig gemaakt. Het stond niet stil van aanvallen op het gezag van den Prins. Het was de Prinses, die in deze omstandigheden steun zocht bij Pruisen en zich in overleg met de bovengenoemde „conferentie” in betrekking stelde met den haar bekenden minister Hertzberg 2), den vriend van den pruisischen kroonprins, haren broeder, maar ook daar weinig troost vond. De oude Frederik II toch, die tot het laatst toe de teugels der regeering vast in de hand hield, begeerde niet zich ten behoeve der Republiek in moeilijkheden met Frankrijk of Oostenrijk te steken en bleef bij vertoogen tegen de uitspattingen der drukpers en bij zwakke protesten tegenover de fransche regeering, in welker genade hij het stadhouderlijke Huis aanbeval. Op zijn hoogst lieten Frederik en zijne ministers zich bewegen tot memoriën, die ten slotte neerkwamen op den raad aan den Prins om zooveel mogelijk toe te geven aan de eischen der Patriotten betreffende de staatsrechtelijke positie en de buitenlandse staatkunde der Republiek, allen schijn van engelschgezindheid te vermijden, op goeden voet te blijven met het fransche hof en zijne populariteit te vermeerderen zoowel door een flinke houding tegenover den keizer en diens eischen als door onpartijdigheid in de vergeving van posten en waardigheden ten einde de gematigde Patriotten voor zich te winnen 3). Deze raadgevingen, door een geheim agent der Prinses uit Berlijn medegebracht, hielden niets in over den hertog, wiens betrekkingen met den Prins op verre na niet waren

1) Van de Spiegel, *Negotiatiën*, II, blz. 395.

2) Vgl. over hem Colenbrander, I, blz. 318 vlg. Vooral Baillet, in *Hist. Zeitschr.*, Bd. 42, S. ff., en Wittichen, I, 26 ff., over zijne staatkundige denkbeelden.

3) Colenbrander, I, blz. 413 vlg.

afgebroken, maar zoowel de Prins als de Prinses wisten voldoende, dat Frederik II geen hand voor hem zou uitsteken. Een nieuwe memorie van Von Thulemeyer, 31 Maart 1784 aan de Staten-Generaal aangeboden, om te protesteeren tegen de aanvallen op 's Prinsen privilegiën werd voorloopig niet beantwoord.

De zegepraal der Patriotten scheen niet langer te betwijfelen. Met de leiding van het onderzoek der zaak van Brest waren door Holland op eigen gezag de thans te Amsterdam weder oppermachtige Van Berckel en zijn haarlemsche ambtgenoot Zeebergh, met die van het in December ook door Holland eigenmachtig besloten onderzoek der vestingen aan de zuidergrens De Gyselaer en Visscher belast. De raadpensionaris, op het einde van 1783 nog alleen herbenoemd in de verwachting, dat hij zich aan de „matadors” zou onderwerpen, durfde niets doen buiten hen om. Tot het onderzoek der vestingen werd in de eerste plaats generaal Dumoulin, persoonlijk vijand van Brunswijk, aangewezen, een bekwaam genie-officier, die zijne vroege bezwaren tegen Brunswijk's militair beleid thans ten volle deed gelden en onder bescherming der Staten van Holland zelfs tegenover den uitgedrukten wil van den Raad van State allerlei inlichting gaf ten nadeele van zijn vroegeren chef en van den Raad zelve, die zijne memoriën in den wind had geslagen. Een en ander begon er voor den nog altijd in Den Bosch vertoevenden hertog slecht uit te zien. Zijne dubbelzinnige positie als oostenrijksch en staatsch veldmaarschalk was bovendien bij de verhouding tot den keizer niet weinig bedenkelijk en de prins van Nassau-Weilburg, zijn oude tegenstander, stond al gereed om den post van veldmaarschalk van hem over te nemen¹⁾. De Prinses zelve bekommerde zich weinig om hem en op den Prins viel, zooals gebleken was, niet voor hem te rekenen. Zoo verhief zich in het voorjaar van 1784 de kabaal tegen den hertog weder met verdubbelde woede. Men beschuldigde hem van opzettelijke verwaarloozing der zuidelijke vestingen, van landverraad ten behoeve van Oostenrijk en bracht eindelijk in April de Acte van Consulentschap in het geding, nadat de Post van den Neder-Rhijn ervan „gedroomd” had. Zij maakte, eenmaal bekend geworden, een diepen indruk aan alle kanten en de Staten van Holland, die reeds De Gyselaer,

1) Colenbrander, I, blz. 344.

Van Berckel en den raadpensionaris naar den Prins hadden afgevaardigd om hem te vragen naar Brunswijk's houding in de zaak der grensvestingen, droegen den 12^{den} Mei dezen heeren ook op naar de „volgens gerucht” bestaande Acte te vragen. De Prins, die den hertog op het eerste punt ten volle vrijspak, beloofde de Acte te zullen overleggen en deed dit den 24sten met een begeleidend schrijven aan de Staten-Generaal en de verschillende gewesten, waarin hij de Acte als volkomen gerechtvaardigd verdedigde en de persoon van den hertog met nadruk in bescherming nam.

Daarmede begon een nieuwe storm tegen den hertog, die ten slotte zou moeten wijken voor zijn felle vijanden.

Ongeveer tegelijk met deze gebeurtenissen kwam eindelijk de keizer met zijn eischen voor den dag, gebruik makend van de overvloedig gebleken weigering van Frankrijk om zich tegenover hem voor de Republiek in de bres te stellen¹⁾. De Patriotten hadden gehoopt, dat Frankrijk, hun bondgenoot, bereid zou zijn zich nauw met de Republiek te verbinden en ook de Prins had zich, op raad van Pruisen, daarin geschikt. Met Engeland had men afgedaan; alle hoop was op Frankrijk gevestigd. Maar Frankrijk aarzelde, daar het met den keizer niet op vijandigen voet wilde komen en deze blijkbaar hooge eischen in den zin had. Een handelsverdrag wilde het wel dadelijk sluiten maar niet meer. Doch dit was voor de Republiek, met name voor de landprovinciën, die zekerheid tegenover een aanval van Oostenrijk verlangden, niet genoeg. De pensionarissen stelden De la Vauguyon zelfs een groot alliantieplan ter hand, waarbij Frankrijk tegen garantie voor een aanval op de Republiek in geval van oorlog hare vloot en koloniën ter beschikking zou krijgen²⁾. Zoo zouden zij den staat geheel aan Frankrijk overleveren, aan handen en voeten gebonden en zonder noemenswaarde verplichting van Frankrijk's zijde³⁾. Maar toen kwam de keizer den 4^{den} Mei met zijn uitgewerkt „Tableau sommaire des prétentions” waarin hij behalve de grensregeling van 1664 vroeg: afstand van Maastricht en een groot deel van Overmaas, wegneming van het

1) Colenbrander, I, blz. 352 vlg. Vgl. vooral Magnette, Joseph II et la liberté de l'Escaut (Bruxelles, 1897).

2) Colenbrander, I, blz. 424 vlg.

3) ib., blz. 358.

wachtschip voor Lilloo op de Schelde, slechting van de Scheldeforten Kruisschans en Frederik Hendrik, gedeeltelijke slechting van Lilloo en Liefkenshoek, schadeloosstelling voor het in 1731 niet gesloten handelsverdrag, tegemoetkoming aan een aantal eischen van partikulieren.

Zou nu de oorlog met Oostenrijk werkelijk uitbreken, voordat nog de vrede met Engeland definitief was gesloten? Het scheen een oogenblik zoo en algemeene onrust verhief zich in het land, want men wist, dat een landoorlog evenmin kon worden doorstaan als een zeeoorlog en zou leiden tot een nog noodlottiger inval, een nog smadelijker nederlaag dan in 1747, ook al had de keizer thans nog slechts een gering aantal troepen in zijne Nederlanden beschikbaar. En wat zou er dan van de Republiek worden?

Onder den indruk dezer gevaren teekenden de staatsche gevolmachtigden noodgedrongen de preliminairen te Parijs en schikten zich in de door Engeland en Frankrijk afgesproken voorwaarden. De eenige hoop der Republiek tegenover Oostenrijk was de bemiddeling van Frankrijk, intusschen reeds ingeroepen door den keizer zelve, die met zijn overmatige eischen alleen zowel de Republiek als haar aanstaande bondgenoot in moeilijkheden wilde brengen en eigenlijk geen oorlog in den zin had.

Geen vredesverdrag is vernederender geweest dan dat te Parijs, geen heeft de Republiek in ontredderder toestand getoond — een spotvorm van een staat, in zichzelf hopeloos verdeeld, naar buiten zonder invloed, zonder macht te land en ter zee, zonder toekomst, levend nog alleen door de herinnering aan zijn grootsch verleden en door de welvaart, die dat verleden nog had nagelaten. En ook die reeds lang in haar hartaderen, den wereldhandel en de inlandsche nijverheid, zonder hoop op herstel aangetaste welvaart had gedurende den noodlottigen krijg en het daarop gevolgde jaar van onzekerheid van den vrede opnieuw veel geleden. Twee jaren lang hadden de neutralen en de naar uitbreiding van hunnen handel begeerige Engelschen volop gelegenheid gevonden om den handel der Republiek naar hunne havens af te leiden. De Zuidelijke Nederlanden hadden aanstonds van de gelegenheid gebruik gemaakt en van Oostende en Nieuwpoort uit schepen in menigte bevracht, die de goederen uit Gent en Antwerpen, Luik en de grensstreken aan de fransche zijde thans onmiddellijk naar den vreemde overbrachten.

Hamburg en Bremen, de duitsche, deense, zweedsche en russische oostzeehavens hadden daarvan niet minder voordeel getrokken. De beide groote compagnieën hadden het geregeld verkeer met de Indiën moeten opgeven, haar handel had zware verliezen geleden, ja den genadeslag ontvangen. De inlandsche nijverheid, toch reeds aanmerkelijk verzwakt, was thans onherstelbaar getroffen door de feitelijke sluiting van den in- en uitvoer van grondstof en produkten. De koopvaardijvloot was door den verkoop van schepen op groote schaal aanzienlijk verminderd.

Zonder inwendige kracht, zonder uitwendig aanzien, ging de Republiek met snelle schreden een noodlottige binnenlandsche crisis te gemoet, die haar misschien haar onafhankelijk bestaan zou kunnen kosten, nu de drie naburige groote mogendheden zich zoo ernstig met hare inwendige toestanden begonnen te bemoeien.

HOOFDSTUK VI.

PATRIOTTEN EN PRINSGEZINDEN.

Met den vrede te Parijs was het gevaar voor een buitenlandschen krijg op verre na niet voorbij en zoolang als dit het geval was, kon men verwachten, dat de staatkundige verschillen binnenslands — want zij trekken in deze jaren in onze landshistorie de meeste aandacht — hoe ernstig ook, veeleer het karakter van krakeelen zouden behouden dan wel, zooals sommigen reeds vreesden, op een burgeroorlog uit zouden loopen. Nog wist men niet wat de keizer in het schild voerde met zijn veelomvattend „Tableau”, dat de vreugde over het eindelijk tot stand komen van den vrede met Engeland had verstoord. Maar de hoop op Frankrijk's bemiddeling in verband met de nieuwe alliantie, die men met die thans zeer bevriende mogendheid dacht te sluiten, was levendig genoeg¹⁾. Men verwachtte, dat Frankrijk nu geneigd zou zijn tot eene „nadere verbintenisse gegrond op de wederzijdsche belangen”, vooral met betrekking tot „de rechten en bezittingen van de Republiek”, door Engeland en den keizer onlangs zoo ernstig bedreigd.

Intusschen bleek de fransche regeering niet geneigd zoo ver te gaan en stelde tegenover het aanbod der hollandsche pensionarissen wel een verdedigend verbond voor met wederzijdsche garantie van alle rechten en bezittingen doch maakte juist een uitzondering voor de door den keizer betwiste rechten. Weliswaar werd deze uitzondering, die hier te lande een zeer ongunstigen indruk gemaakt zou hebben, weder uit het concept-verdrag geschrapt en zelfs niet eens

1) Vgl. Colenbrander, slot van het eerste en begin van het tweede deel.

in een geheim artikel vermeld maar een „vertrouwelijke nota” werd toch door den minister Vergennes aan de staatsche gezanten te Parijs ingediend, volgens welke de uitzondering bestaan bleef¹⁾. Zoo kon de begeerde fransche alliantie worden doorgezet. In den zomer van 1784 werd alles gereedgemaakt en het bedrag van de te verleenen hulp in geval van oorlog op 12000 man en 18 schepen van fransche, op de helft van staatsche zijde gesteld. Half October was de zaak eindelijk zoo ver gevorderd, dat de staatsche gezanten door de Staten-Generaal gemachtigd werden het verdrag te teekenen, maar voorloopig toonde Frankrijk, door Vergennes voorzichtig geleid, nog weinig lust van zijn kant daartoe over te gaan.

Een en ander had op de houding des keizers onmiddellijk invloed maar niet in die mate als men in de Republiek had verwacht. Zij had tegenover het keizerlijke „Tableau” hare rechten uiteengezet doch het bleek spoedig, dat Frankrijk gezind was de zaak te schikken door vaststelling van een middenweg, een „mezzo-terme” in de diplomatieke taal dier dagen. Die middenweg werd 23 Augustus dan ook van de zijde des keizers aangewezen door een nader stuk, waarin de keizer, van Frankrijk’s wenschen onderricht, eischte de opening van de Schelde, de vrije vaart op Indië voor de Zuidelijke Nederlanden, vrijheid om daar de in- en uitgaande rechten te regelen, grensregeling in het Overmaasche, slechting der vier forten bij Antwerpen en de grens van 1664 in Staats-Vlaanderen; van Maastricht was niet ernstig sprake meer, sedert Frankrijk te kennen had gegeven, dat het deze strategisch gewichtige stad niet in ’s keizers handen begeerde te laten. Het stuk was als ultimatum bedoeld. De Staten-Generaal, op den steun van Frankrijk en de geringe ingenomenheid der Belgen met ’s keizers algemeene hervormingsplannen rekenend²⁾, vermanden zich tot ongewoon snel krachtsbetoon en wezen deze eischen eenige dagen later kortelijk af, zich gereed makend om de opening der Schelde, voor Amsterdam zoo gevaarlijk, met geweld te beletten en de bedreigde zuidergrens te verdedigen. Zoowel de Prins als de Patriotten wilden niet van meer toegeven hooren en reeds verzamelden zich oorlogsschepen voor Vlissingen onder vice-admiraal Reynst om de weldra aangekondigde keizerlijke vaartuigen, die op de Schelde

1) Colenbrander, I, blz. 363.

2) ib., II, blz. 15.

zouden verschijnen, tegen te houden, terwijl de troepen marschvaardig werden gemaakt. Langer dan eene maand bleef de zaak nog hangen maar de keizerlijke gezant te Brussel, graaf Belgiojoso, kondigde reeds nu officieel aan, dat tegen den 6^{den} of 7^{den} October uit Antwerpen en Oostende tegelijk vaartuigen langs de Schelde zouden gaan en dat belemmering dier reis oorlog zou beteekenen. Werkelijk vertrok den 8sten een schip uit Antwerpen naar zee maar werd voor Saefingen met kanonvuur begroet en ging terug; dat van Oostende, eerst den 15^{den} vertrokken met bestemming naar Antwerpen, werd voor Vlissingen aangehouden.

De oorlog stond nu voor de deur. De keizer beval nogmaals een legerkorps uit Oostenrijk naar de Nederlanden te zenden en ook van staatsche zijde begon men, in afwachting van de komst dezer troepen, zich toe te rusten. Men bezette de forten, liet de grensstreken in Staats-Vlaanderen onder water loopen, deed schepen op de Schelde voor Lilloo post vatten en trachtte duitsche troepen te werven.

Maar wie zou naast den onervaren Prins den oorlog besturen?

Aan het hoofd van het leger kon Brunswijk niet meer staan¹⁾. De indruk, door de openbaarmaking der Acte van Consulentschap gewekt, was te diep geweest. De ondubbelzinnige afkeuring van 's Prinsen hooggestemde verdediging door koning Frederik II, die door de Prinses om raad gevraagd was en alleen heil zag in Brunswijk's onmiddellijk vertrek, had 's vorsten in de eerste opwelling gloeienden ijver voor zijn vroegeren voogd zeer bekoeld. In den voorzomer werd de Acte in verschillende gewestelijke Statenvergaderingen behandeld. Friesland, van ouds den hertog slecht gezind, verlangde zijn onmiddellijk ontslag en de meerderheid in Holland wilde hetzelfde, terwijl de Prins zich weinig krachtig betoonde; den 18^{den} Augustus verklaarde Holland de Acte voor zonder waarde, den hertog voor staatsgevaarlijk en zijn vertrek daarom noodzakelijk. Brunswijk, die gehoopt had, dat de Prins hem nog zou steunen door de meerderheid van vier gewesten in de Staten-Generaal tegenover Holland te doen optreden, zag zich teleurgesteld en toen ook Zeeland zich in September bij de twee provinciën aansloot en het hem grootendeels vijandige Utrecht dezelfde neiging toonde, legde hij den 14^{den}

1) Nijhoff, biz. 203 vlg.

October zijne posten neder en vertrok uit Den Bosch naar Aken, verontwaardigd over de hem aangedane behandeling, verbitterd ook tegen den Prins, die hem zoo deerlijk in den steek had gelaten in weerwil van alle beloften en betuigingen. Sedert hield ook zijne correspondentie met den Prins op en was zoo al zijn invloed op de landsregeering voorgoed verdwenen. Hij begaf zich twee jaren later naar Brunswijk en stierf in 1788 te Vechelde aan een beroerte.

Maar wie zou nu zijn post als veldmaarschalk aan het hoofd van het staatsche leger innemen? 1) Noch de prins van Weilburg noch de rijngraaf van Salm, kolonel in het staatsche leger, die met de werving van duitsche troepen slechts weinig succes had, noch een der andere staatsche hoofdofficieren was voor dien post geschikt. Men richtte dus het oog op een fransch of een pruisisch generaal en koos ten slotte op raad van Frederik II den ervaren franschen graaf De Maillebois 2), die in het volgende voorjaar dan ook verscheen aan het hoofd van een korps fransche officieren bestemd voor een door hem te lichten legioen lichte troepen: 3000 man, die met de 1800 man huzaren en jagers van Salm een belangrijke versterking van het leger zouden vormen. De werving van duitsche troepen om het leger met 12000 man te versterken, zooals besloten was, ging echter nog altijd slechts langzaam voort. Daarentegen werden overal, in de steden en ten platten lande, de schutterijen hervormd, algemeene wapeningen voorbereid en vrijkorpsen opgericht ten einde het land te verdedigen tegen den te verwachten aanval der halfwilde Hongaren en Croaten, de gevreesde huzaren en pandoeren van het keizerlijke leger. Maar ook de algemeene wapening ging niet zonder ernstige bezwaren 3). In Holland deed Gouda het voorstel om het platteland te wapenen. Met algemeene stemmen werd dit aangenomen maar de voorloopige opschrijving der mannelijke ingezetenen van 18 tot 60 jaar vond hevigen tegenstand bij de boeren, die in de geheele zaak weinig lust hadden, daar zij hen in hunne dagelijksche bezigheden te zeer belemmerde en bovendien omdat men er op het prinsgezinde platteland een patriotschen toeleg in zag om het leger aan den Prins en zijn invloed te onttrekken.

1) Colenbrander, II, blz. 18 vlg.

2) Vgl. over zijn verblijf hier te lande: Coquelle, p. 324 suiv.

3) Colenbrander, II, blz. 73 vlg.

Utrecht, Gelderland, Overijsel en Groningen volgden wel het voorbeeld van Holland en Friesland schreef algemeene oefening in den wapenhandel voor maar ook in deze gewesten was het wantrouwen der Prinsgezinden gewekt en ontstond allerlei verzet tegen de genomen maatregelen. De Prins stelde daarom in het begin van 1785 voor zich in alle gewesten te bepalen tot het bijeenroepen van vrijwilligers en deze dan in de vestingen te leggen, waardoor de garnizoenen, eigenlijke soldaten, bij het veldleger zouden gevoegd kunnen worden. Maar dit voorstel kwam niet eens in behandeling. Het verzet der plattelandsbevolking werd intusschen hoe langer hoe grooter en in Holland, waar de patriotsche meerderheid in de Staten de zaak wilde doorzetten, ontstond in Januari 1785 hier en daar zelfs formeel oproer tegen het gevallen besluit om den derden man uit te loten en tot oefening in den wapenhandel te verplichten. De Staten verboden nu het uitsteken der Oranjevlag als teeken van verzet tegen de door hen bevolen maatregelen maar dit lokte nieuwe oproeren uit, terwijl de Prins zelf, hoewel die oproerige bewegingen afkeurend, opkwam tegen de qualificatie zijner vlag als oproerteeken. Met kracht traden de hollandsche Staten nu tegen het verzet op, deden de loting onder toezicht der hun getrouwe stedelijke vrijkorpsen plaats hebben, straften de weerspannigen door gevangenis en geeseling, zelfs door verbanning en verboden ten slotte uitdrukkelijk het dragen van „versierselen van Oranje couleur”. In de andere gewesten ging men niet zoo ver en bepaalde zich in den regel tot de opschrijving maar dit alles baarde onrust voor het geval, dat de keizer zijne bedreigingen zou ten uitvoer brengen.

Tot de uitvoering van 's keizers bedreigingen kwam het evenwel niet ¹⁾. Frederik de Groote had daaraan nooit willen gelooven maar tevens, op zijn vergevorderden leeftijd niet geneigd tot het voeren van een grooten oorlog, geweigerd iets van belang voor de Republiek te doen: Frankrijk was, antwoordde hij op alle onderhandse en onmiddellijke aanzoeken van de zijde van het stadhouderlijke hof, de aangewezen bemiddelaar bij zijn oostenrijkschen bondgenoot. Maar ook Frankrijk, altijd voor de houding van Engeland beducht, was niet geneigd noch ook, wegens den toestand zijner financiën, in staat werkelijk krachtdadig voor de Republiek op te

1) Ib., blz. 21 vlg.

komen. Het was wel bereid om te bemiddelen, want, zette de keizer den oorlog door, dan zou het van zelf wel moeten deelnemen aan den strijd, die bij de toenmalige staatkundige omstandigheden een algemeene europeesche oorlog zou worden, waarin Frankrijk met Pruisen, Sardinië, Turkije, Zweden en de Republiek tegenover bijna geheel het overige Europa zou staan met een goed leger ja, maar met ontredde binnenlandsche toestanden. Frankrijk was dus wel tot bemiddeling bereid, zelfs tot waarschuwing aan Oostenrijk in den vorm, dat het geen aanval op de bevriende Republiek zou dulden. Zulk eene waarschuwing werd dan ook den 20sten November reeds voor de tweede maal uit Parijs naar Weenen gezonden, waar men nog altijd met de voorbereiding van den oorlog bezig heette en werkelijk eenige regimenten reeds naar den kant van den Rijn had doen vertrekken, al was geen daarvan nog in België aangekomen. En zonder aanzienlijke versterking van de in België aanwezige troepen — nauwelijks 10000 man — was het niet mogelijk iets ernstigs uit te richten.

Maar de oude Frits bleek gelijk gehad te hebben. De keizer was geheel vervuld van het oude plan¹⁾ om den beheerscher van Beieren, keurvorst Karel Theodoor van de Paltz, over te halen tot een ruil van zijn gansche gebied in zijn beide erflanden voor de Zuidelijke Nederlanden, die dan — volgens nog veel ouder plannen uit de dagen der bourgondisch-spaansche heerschappij — tot een zelfstandig „koninkrijk Bourgondië” zouden worden verheven. Wat hij aan hervormingen en verbeteringen in zijn nederlandsche gewesten in den zin had, wat hij wilde doen om die gewesten uit hun diep verval te verheffen — want geen dier plannen gaf hij op — kon in ieder geval dienen om de waarde der landen in het oog van den keurvorst te doen stijgen. En de keurvorst, zeer franschgezind en door geboorte half een Belg — zijn moeder was van arembergschen stam, hijzelf bij Brussel geboren — was tot dien ruil volstrekt niet ongeneigd, gelijk Frankrijk van ouds liever een zwak zelfstandig rijkje aan zijn noordgrens had dan een oostenrijksche of spaansche bezitting. Maar de keurvorst was kinderloos en van zijn erfgenaam, hertog Karel van Paltz-Tweebruggen, was men volstrekt niet zeker, ja, deze pruisischgezinde vorst zou zich tot den ruil niet licht laten bewegen.

1) Zie boven, blz. 328 en 417.

daar de oostenrijksche monarchie, dan in het bezit van een aanzienlijk aan hare oude erflanden palend deel van Zuid-Duitschland, tegenover Pruisen het oude overwicht in het duitsche Rijk zou herwinnen. Frederik II zelf was gereed om alles aan te wenden ten einde Jozef's plan te doen mislukken en trachtte de duitsche vorsten in een „Fürstenbund” tegenover Oostenrijk samen te brengen ¹⁾.

Jozef II hoopte nog met steun van het blijkbaar voor een algemeen europeeschen oorlog beduchte Frankrijk zijn ruilingsplan te kunnen uitvoeren en stelde, voor het geval van den ruil, zelfs een uitbreiding der fransche grenzen naar de zijde van Luxemburg en Namen, met inbegrip van die strategisch belangrijke vestingen, in uitzicht. Op het einde van 1784 deed hij een voorstel van dien aard aan zijne zuster Marie Antoinette toekomen. Maar Frankrijk, toch huiverig om Oostenrijk's macht in het duitsche Rijk zoo aanzienlijk te versterken, verlangde de goedkeuring van Frederik II en den erfgenaam der beiersche staten, daar de zaak meer het duitsche Rijk scheen te betreffen. En op die goedkeuring was niet veel kans, vooral niet toen in den zomer van 1785 de duitsche „Fürstenbund”, waarbij ook Hannover en Saksen zich aansloten, tot stand kwam. Het ruilplan, dat voor de Republiek enkele voordeelen zou hebben aangeboden en daar ook door velen met toejuiching, door de voor Frankrijk's invloed in de Republiek beduchten met bekommering was begroet, verviel daarmede voorgoed. Men moest in het verschil met Jozef den weg der onderhandeling met fransche bemiddeling volgen en zou er ten slotte afkomen met wat Frederik de Grootte genoemd had „un pourboire à l'Empereur”.

Maar het duurde nog lang, eer men zoover was. De keizer, niet tevreden met het laatste fransche voorstel om Maastricht als „barrièrestad” met staatsche bezetting te erkennen, begeerde voor het „wederrechtelijk” tegenhouden zijner schepen op de Schelde verontschuldiging van de zijde der Republiek door het zenden van een gezantschap naar Weenen, waarna dan verder onderhandeld kon worden; alleen op die voorwaarde wilde hij zijne reeds optrekkende troepen weder laten terugkeeren. Het scheen te zullen aankomen op eene schade-loosstelling in geld, een „convenabele” som: 16 à 18 millioen,

1) Vgl. over een en ander: Ranke, Die deutschen Mächte und der Fürstenbund; Bailleu, Die Entstehung des Fürstenbunds (Hist. Zeitschr., Bd. 41).

zeide men. De Republiek besloot in Januari op raad van Frankrijk dien weg in te slaan maar, zoo lang er nog hoop op de ruiling met Beieren bestond — en in de eerste helft van 1785 was daarvan nog telkens sprake — kwam er niet van het gezantschap, terwijl de onderhandeling van Brantsen en Berkenrode te Parijs geheel stil bleef staan en de keizer zijn eischen volhield. Een voorstel der Republiek in Maart om voor Maastricht 3 millioen te betalen en aan de overige eischen, behalve in het Overmaassche, toe te geven, was door hem afgewezen gelijk het vernederende voorstel in de Republiek zelf door velen met verontwaardiging was begroet, zelfs onder de vrienden der patriotsche meerderheid in Holland, die het bij verrassing had doorgedreven. De geëischte bezending tot verontschuldiging, bestaande uit de heeren Van Wassenaer-Twickel en Van Leyden, verscheen in Juni eindelijk in Weenen, doch werd daar aanstonds met weinig consideratie behandeld — ook door de schuld van de gezanten zelf, die thee en haring in hunne kalessen hadden binnengesmokkeld maar smadelijk betrappt waren. Ten slotte nam de keizer toch genoegen met hun deemoedig verzoek namens de Staten om te Parijs verder te onderhandelen. Zoo werd dan de onderhandeling daar hervat, maar niet zonder dat van Den Haag uit telkens weder nieuwe bezwaren en plannen werden opgeworpen. De nieuwe engelsche gezant aldaar, de hoogst bekwame en energieke sir James Harris had in die plannen en bezwaren de hand en tegenover hem stond nu niet meer De la Vauguyon, die kort na het voorbereiden der lang begeerde alliantie — zijn werk — zijn taak had overgedragen aan den veel minder bekwamen graaf De Vêrac, den speelbal van zijn met de patriotsche pensionarissen nog steeds nauw verbonden gezantschapssecretaris Bérenger. Er was sprake van het toetreden der Republiek tot den duitschen „Fürstenbund“, van een nauwere aansluiting bij Engeland tegen teruggave van Negapatnam, van een omwenteling in de Republiek met hulp van boeren en gepeupel ten gunste van den Prins 1). Maar ten slotte bleek de onderhandeling te Parijs vooral af te hangen van de brutaal-eenvoudige vraag: hoe hoog zal de „pourboire“ aan den keizer zijn? Gelukte het den leidenden pensionarissen in overleg met de fransche regeering het bedrag dier som aanzienlijk te ver-

1) Colenbrander, II, blz. 41 vlg.; Wittichen, I. I. S. 33.

minderen, dan zou men de Staten-Generaal ook wel tot aanneming kunnen bewegen en daarmee van 's keizers aanspraken en van het oorlogsgevaar af zijn. De rijngraaf van Salm, meer en meer in de geheimen der Patriotten ingewijd en begeerig aan hun hoofd een groote rol in de Republiek te spelen, kwam in Augustus naar Parijs om namens de pensionarissen 5 millioen gulden te bieden, terwijl men tegelijk de kansen op steun van engelsche en pruisische zijde ondershands liet klinken. Vergennes deelde het bod aan Oostenrijk mede en liet tevens in Den Haag verstaan, dat de fransche regeering ook wel iets wilde bijdragen, als het moest. Het loven en bieden hield nog eenigen tijd aan¹⁾, terwijl de eisch des keizers van 12 op 10, daarna op 7 millioen daalde. Eindelijk besloot de Staten-Generaal, onder presidium van Holland, ditmaal bij minderheid van 3 tegen 4 stemmen — een handelwijze, die hevige protesten van deze vier: Gelderland, Zeeland, Friesland en Groningen, uitlokte — tot het bieden van zooveel meer dan de 5 millioen als de fransche regeering billijk zou achten, desnoods van 3 millioen meer dan was geboden. Nog was de zaak niet in orde. De keizerlijke regeering verlangde definitief antwoord vóór of op 25 September, dreigend in geval van weigering onmiddellijk tot den oorlog te zullen overgaan; ook de staatsche troepen rukten naar het zuiden op en de Prins verscheen met Maillebois in Breda om de verdediging der zuidergrens te leiden. De pensionarissen moesten vreezen het gansche plan te zien mislukken. Toen kwam ter elfder ure nog het bericht, dat Frankrijk bereid was met eenige millioenen bij te springen en de Republiek niet meer dan 5 millioen zou hebben te betalen. Den 20sten September werden op deze voorwaarden te Parijs de preliminairen geteekend; de definitieve vrede zou spoedig tot stand komen. Men verwachtte dan tevens te kunnen overgaan tot de onderteekening der voorgenomen alliantie met Frankrijk, die nog altijd was uitgebleven.

En zoo geschiedde, al dreigde nog een oogenblik meer en meer toenemende binnenlandsche tweespalt een spaak in het wiel te steken, daar Friesland en Utrecht van de patriotsche partij begonnen af te vallen en Harris zich alle moeite gaf om Zeeland en Gelderland tot krachtdadiger verzet aan te moedigen. Den 17^{den} October keurden de

1) Colenbrander, II, blz. 44 vlg.

Staten-Generaal bij eenvoudige meerderheid van stemmen — Gelderland, Zeeland en Friesland stemden tegen en verklaarden absoluut niet te willen betalen — de preliminairen van Parijs goed. Wel bleek bij nader inzien en tot teleurstelling der leidende staatslieden Frankrijk slechts bedoeld te hebben $1\frac{1}{2}$ millioen te geven en de Republiek van haar kant op een fransche bijdrage van niet minder dan $4\frac{1}{2}$ millioen te hebben gerekend, maar ook dit zou terecht komen, al werd het misverstand niet dadelijk opgelost¹⁾. De vrede met den keizer werd 8 November te Fontainebleau geteekend onder handhaving van de sluiting van de Schelde, maar met opoffering der Scheldeforten, die — Lilloo en Liefkenshoek ongerept, maar Kruisschans en fort Frederik Hendrik geslecht — aan Jozef II werden overgegeven; de grens in Staats-Vlaanderen zou voortaan volgens diens eisch die van 1664 zijn; in de Maasstreek bleef Maastricht voor de Republiek behouden, maar werden een paar van de zoogenaamde „redemptiedorpen”: Falais, Hermal en Argenteau benevens Daelhem met het grootste deel van zijn gebied, geruild voor Oud-Valkenburg met een paar andere dorpen benevens Obicht en Papenhoven in Oostenrijksch-Gelder, waardoor de staatsche bezittingen in die streken iets beter werden afgerond²⁾. Twee dagen later kwam nu ook de alliantie met Frankrijk tot stand. Met zorg werd het misverstand omtrent de te betalen millioenen nog tot een kleinen kring van enkele ingewijde staatslieden beperkt om de ratificatie niet in gevaar te brengen. Ook deze geschiedde 12 December, terwijl Friesland en Zeeland tegen den vrede, alleen het laatste nog tegen de alliantie, protesteerden. Na heel wat gehaspel over het verschil betreffende de millioenen en hevige angst, dat de zaak nog hierop zou stranden, kwam men, om haar te redden, tot de onderhandsche overeenkomst, dat Frankrijk werkelijk $4\frac{1}{2}$ millioen zou betalen maar van de Republiek als tegemoetkoming twee oorlogsschepen van 100 stukken ten geschenke zou krijgen. Met eenige moeite verkreeg Holland in den loop van 1786 de toestemming van de meeste gewesten hierop maar, toen de schepen gereed waren en zouden uitzeylen uit de haven van Harlingen, waar toevallig juist twee groote vaartuigen in aanbouw waren, die voor het doel geschikt

1) Colenbrander, II, blz. 56 vlg.

2) Vgl. de kaartjes bij Mees, Historische Atlas, n°. VI, en den tekst daarbij, blz. 27 vlg.

schenen¹⁾, bleek het zeer bezwaarlijk om ze naar buiten te brengen en de veranderde omstandigheden, waarin de Republiek en Frankrijk beiden weldra verkeerden, maakten het geschenk ten slotte overbodig: de schepen werden eenige jaren later voor afbraak verkocht.

Zoo was het voor de Republiek allerminst eervolle verloop van het verschil met den keizer en het tot stand komen der alliantie met Frankrijk, door de Patriotten zoo vurig begeerd. Groot was desniettenstaande de vreugde der vrienden van Frankrijk over de gewenschte „confederatie defensief”, die hier te lande met illuminatie en andere feestelijkheden, ook met geschenken aan de voornaamste fransche staatslieden werd gevierd. De alliantie met Engeland had den staat sedert Willem III onder de macht van den ouden landsvijand gebracht, zijn staatkundigen invloed in Europa bijna geheel vernietigd: die invloed was door den deerlijken oorlog en den achteruitgang als handelsmogendheid in schande en vernedering te loor gegaan; de alliantie met Frankrijk, zoo juichten de Patriotten, zou thans het aanzien naar buiten, den bloei naar binnen, de glorie van weleer teruggeven²⁾. Wel was het begin, de vernederende overeenkomst met den keizer, door Frankrijk's bemiddeling tot stand gebracht, verre van veelbelovend, maar de intieme verstandhouding met Frankrijk zou, hoopte men, spoedig leiden tot een voordeelig handelsverdrag en Frankrijk, nu overtuigd van de voortreffelijkheid der patriotsche gevoelens, zou de „volle vrijheid” helpen verdedigen tegen de door Engeland, misschien ook door Pruisen gesteunde aanslagen daarop van de zijde der stadhouderlijke partij. Met die illusiën op grond van het nieuwe politieke „systema” ging men de toekomst in, „duplici foedere salva” zooals op eene medaille ter herinnering aan de beide verdragen werd gegraveerd.

* * *

De patriotsche beweging binnenslands was in de laatste jaren meer en meer den democratischen kant opgegaan. De regenten-aristocratie, die met hulp van Van der Capellen tot den Poll in Overijsel, van Van der Capellen tot de Marsch, de Nyvenheims en enkele

1) Zij hadden evenwel niet 100 maar slechts 74 stukken.

2) Vgl. over de stemming: het pamflet Capellen Regent, blz. 564; over het verdrag zelf Coquelle, p. 290 suiv. Het wordt daar p. 378 suiv. in extenso gegeven.

andere edelen in Gelderland, van de vijanden van Brunswijk in Zeeland, Friesland en Utrecht ook de hulp der min of meer democratischgezinde hollandsche pensionarissen had aangenomen ten einde eerst Brunswijk en daarna de stadhouderlijke macht zelve zich van den hals te schuiven om daarna de oude regentenheerschappij te herstellen en de Republiek weder geheel in hare macht te brengen, had zich weldra in hare verwachtingen bedrogen gezien. Met grooten ijver had zij medegewerkt aan het ondermijnen van den invloed des stadhouders, hopend hem uit de hooge positie, die zijn vader in 1747 had verworven en die door het beleid van Brunswijk ook voor hem was bewaard gebleven, weder te kunnen verdringen. Het verzet tegen Brunswijk's overwegenden invloed, tegen de militaire jurisdictie, tegen de stadhouderlijke aanbevelingsrechten in de hollandsche stedelijke regeeringen, tegen den overwegenden invloed des Prinsen in Zeeland, tegen de misbruiken onder het stelsel der regeeringsreglementen in Gelderland, Utrecht en Overijsel, tegen het door het gebruik der laatste tijden gewettigde stelsel der stadhouderlijke „premiers” in alle gewesten en steden, tegen 's Prinsen opperste leiding van leger en vloot was ook van de zijde des aristocratische regenten aange-
moedigd, zelfs uitgelokt. Ook hun scheen de toenadering tot Frankrijk een waarborg tegen door het onvertrouwbare, mededingende Engeland en het monarchale Pruisen begunstigde plannen om de stadhouderlijke macht nog krachtiger in monarchale richting te ontwikkelen. Ook zij zagen in den wensch naar „grondwettig herstel” der „volksrechten”, zooals zij die opvatten, de kans op handhaving der oude republikeinsche regeeringsvormen, waaronder de Republiek eenmaal groot was geworden. Ook zij meenden met Van der Capellen: „de patriotsche partij dat is deze Natie.”¹⁾ Maar zij zagen weldra, dat zij aan hunne democratischgezinde bondgenooten te veel hadden toegegeven. Van der Capellen en De Gyselaer, om van de heftiger elementen als Van der Kemp en Vreede, den jongen Beyma en den franeker hoogleeraar Johan Valckenaer in Friesland te zwijgen, dachten niet aan het herstel der oude regentenmacht. Zij wilden niet weten van een nieuwe Groote Vergadering, zooals Van de Spiegel gewenscht had, samengesteld uit de voornaamste regenten des lands en bestemd om eindelijk de denkbeelden van Slingelandt tot uitvoering te

1) Brieven, blz. 651.

brengen¹⁾. Steunend op de burgerij, op de middenklasse in de steden, verlangden zij, dat deze — „het volk” — invloed op de regeering zou krijgen, dat de toestanden van vroeger eeuwen, toen de gemeenslieden, de gilden, de schutterijen stem in het kapittel hadden, zouden herleven in moderner vormen dan deze middeleeuwsche instellingen konden opleveren. Niet het herstel op ouden voet der regenten-aristocratie, onder wier aanmatiging, wanbeheer en op eigenbaat gegrond regeeringsstelsel de burgerij te lang had gezocht, achtten zij een begeerlijken prijs voor de aanzienlijke beperking der op willekeurige vorstenmacht gelijkende stadhouderlijke rechten. Zij wilden niet langer staan onder den „ijzeren sceppter” der „trotsche”, der „bittere”, der „onbeschaamde aristocratie”, die „zich de bronnen der rijkdom toeëigenen, die hun het vermogen verschaffen om paleizen in plaats van betamelijke huizen te bouwen en dezelve ten kostbaarste te meubelen”, „in prachtige koetsen voortgetrokken door moedige paarden, die den gemeenen burger met slijk bespatten”, zich verheugend in „heerlijke buitenplaatsen” en „prachtige en kostbare maaltijden”, „in geleende grootheid”, die „met haar moet vallen”²⁾; want schaamde zij zich niet bijna voor den naam van mensch en achtte zij zich en de haren niet van hoogere rangorde in de natuur? Zij wilden volksregeering, volkssouvereiniteit zooals in Amerika, geen oplappen der oude Unie maar vernieuwing van het gansche stelsel van bestuur der Republiek. Intusschen waren niet al hun medestanders, met name in Holland, zoo werkelijk democratisch gezind en liep onder die democratie veel wat eigenlijk meer anti-stadhouderlijke gezindheid mocht heeten.

Het geluk diende den democraten, doordat nog steeds noch de stadhouderlijke partij noch de regenten-aristocratie leiders van eenige beteekenis bezat. De hulpelooze Prins zelf was er de man niet voor; de Prinses, energiek en bekwaam, aarzelde tegenover haren echtgenoot de teugels in handen te nemen; de conferentiën van Van der Hoop, Larrey, Van Lynden van Hemmen en de hunnen, die altijd weder aandrongen op de vorming van een geregeld ministerie, uit hooge staatsambtenaren en voorname regenten samengesteld,

1) Vgl. over dit denkbeeld Colenbrander, II, blz. 83 vlg., en Vreede, Van de Spiegel, II, blz. 257 vlg.

2) De Batavier, n°. 414.

bleken niet in staat om de gewenschte krachtige leiding te geven¹⁾; de jongelieden aan het overigens vermolmd stadhouderlijke hof — de jonge Gustaaf Willem Bentinck van Rhoon, kleinzoon van den ouden staatsman onder Willem IV, de jonge Gijsbert Karel van Hogendorp — hadden nog te weinig ervaring. De engelsche gezant, scherp uitzieende naar een leider, die het oranjegezinde lagere volk, het leger en de vloot ten behoeve der stadhouderlijke macht in beweging kon brengen, werd voorloopig nog door het hof op een afstand gehouden uit vrees voor nieuwe verdenking en uit wantrouwen in Engeland's bedoelingen; maar hij richtte reeds het oog op Zeeland, waar Van de Spiegel in overleg met den vertegenwoordiger van den Eersten Edele, Van Lynden van Blitterswijk, na het op den achtergrond treden van Brunswijk de gematigde Oranjegezinden begon samen te brengen en in de Staten reeds de meerderheid voor zijne denkbeelden van gematigde hervorming begon te winnen. Maar ook van dien kant was voorloopig nog geen krachtig optreden te wachten, zoolang geheel Holland tegenover den Prins stond. En ook in de regenten-aristocratie was niemand, die leiding kon geven. De raadpensionaris Van Bleiswijk, vreesachtig, wankelmoedig, aarzelend, kon die man niet zijn: hij was thans geheel in de macht van Van Berckel en de zijnen; Rendorp, die sedert den noodlottigen gang der engelsche zaken zijn invloed in Amsterdam zeer had zien dalen, kon thans evenmin de leiding nemen, ook al had hij het talent daartoe bezeten; en van anderen was zelfs in het geheel geen sprake.

Er werd gedacht aan een vergelijk tusschen den Prins en de patriotische partij. Door bemiddeling der Prinses, die hier op raad van Frederik II handelde, hadden er in October en November 1784 werkelijk samenkomsten plaats tusschen den Prins en de heeren Van Berckel en De Gijselaer, waarbij de leiding der buitenlandsche zaken ter sprake kwam en in het algemeen de toestand der Republiek het onderwerp van bespreking uitmaakte²⁾. De arme Prins, die reeds voor de marine en voor het leger een „departement” had ingericht, verklaarde zich bereid zich in het algemeen „faire aïder dans les grandes choses”

1) Notulen dier conferentiën uit het voorjaar van 1785 weder in het Kon. Huisarchief, archief Willem V, n°. 337, bundel 16.

2) Stukken daarover in het Kon. Huisarchief, archief Willem V, n°. 337, bundel 15.

door andere departementen ook op het gebied van buitenlandsche en binnenlandsche staatkunde, mits hem „le détail” werd gelaten, „mon seul plaisir dans le monde et la seule chose à laquelle je n'aime pas qu'on touche et à quoi j'aime à travailler parceque je sais que je le fais bien”. Maar het rechte vertrouwen, de rechte wil tot overleg ontbrak van weerszijden en zoo kwam ten slotte uit dit begin van overleg en samenwerking weinig anders voort dan wederzijdsche verbittering.

Zoo konden de door hunne organisatie eenigszins gerugsteunde voortvarende democratischgezinde pensionarissen in den loop van 1784 de leiding der zaken geheel in handen krijgen en zelfs de het gevaar dier samenwerking voor hun eigen toekomst nog niet helder inziende aristocratische regenten grootendeels met zich medeslepen. Sedert de October-vergadering in 1783 der „vaderlandsche regenten” bestond er zelfs een soort van permanent democratisch partijbestuur, samengesteld uit zes hollandsche pensionarissen ¹⁾: De Gijselaer, Zeebergh, dan Van Berckel en Visscher uit Amsterdam, Van Wijn uit Gouda en De Kempnaer uit Alkmaar, die met daartoe aangewezen correspondenten in de andere provinciën: Van der Capellen van de Marsch voor Gelderland, Van der Capellen tot den Poll in Overijssel, Lambrechtsen, pensionaris van Vlissingen, voor Zeeland, Van der Capellen van Schonauwen voor Utrecht, Van Andringa de Kempnaer voor Friesland, den groninger syndicus Tiddens voor Stad en Lande, in geregelde betrekking stonden. Wel bleek de eensgezindheid niet voorbeeldig en trokken sommigen zich spoedig vreesachtig terug, terwijl de hollandsche democratie spoedig minder voor de volksrechten dan tegen de stadhoudelijke rechten gezind bleek te zijn, zoodat in 1784 de organisatie ernstig gevaar liep; maar er was toch een zekere algemeene overeenstemming omtrent de tegenover de „manoeuvres der contrapartij” te volgen gedragslijn. De zaak werd zeer geheim gehouden en alleen „oude beproefde” Patriotten werden tot de vergaderingen toegelaten, terwijl de door De Gyselaer geregelde „correspondentie” aanvankelijk trouw werd gevoerd. Maar het bleek spoedig, dat bij een zoo groot aantal medewetenden de „secre-

1) Vgl. over een en ander de belangrijke mededeelingen bij Colenbrander, II, blz. 252 vlg., en Bijdr. en Med. Hist. Gen., dl. XX, blz. 77 vlg. Daarbij ook Van der Capellen, Brieven, blz. 671, 676 vlg.

tesse" weinig beteekende. Van der Capellen wenschte dan ook weldra over te gaan tot een in ieder geval meer indruk makende „openlijk vereenigde oppositie", waarvoor men ook tegenover de halve vrienden goed kon uitkomen. De fransche regeering, ofschoon thans geen belang meer hebbend bij het aanstoken van de binnenlandsche oneenigheden, eerder bij het tegendeel, ten einde de macht der Republiek, haar gewenschte bondgenoot, niet te verzwakken, gaf haren nieuwen gezant dan ook het algemeene voorschrift zich daarmede niet al te zeer in te laten maar toch het meest met de Patriotten samen te gaan, „parce que c'est à leur courage et à leur persévérance que le Roi est redevable du changement qui s'est opéré dans la République en faveur de la France" 1). Zij had van de eigenlijke wenschen der hollandsche democraten ook weinig begrip 2) en wachtte zich wel om hen openlijk te steunen, daar zij toch nooit de Republiek „actief" kon maken 3).

Intusschen had de macht van den Prins in Holland weder heel wat stooten moeten verduren. Niet alleen was reeds in den zomer van 1784 de oranjekleur, het roepen van Oranje Boven, het zingen van het Wilhelmus enz. als teeken van oproer en verzet verboden, terwijl zijn vertoogen, justificatoire memoriën en protesten zoowel bij de Staten-Generaal als bij Holland werden ter zijde gelegd, maar ook op zijn recht van gratie was naar aanleiding der hier en daar voorgekomen ongeregeldeheden herhaaldelijk inbreuk gemaakt, met name te Leiden en te Rotterdam, waar ten gevolge der oefeningen van de vrijkorpsen het gepeupel in beweging was geraakt. Te Rotterdam, waar men de schutterij was begonnen te hervormen in den geest der vrijkorpsen, ontstonden onder leiding van een befaamde mosselenvrouw, de rumoerige Kaat Mossel 4), oproerige tooneelen, die eindigden met gevangenzetting door de rotterdamsche schepenenbank van deze vrouw en hare gelijkgestemde vriendin Clasina Verriijn; het niet doorzetten der vervolging tegen de schuldigen gaf aan de door de Staten naar Rotterdam gezonden commissarissen aanleiding om te verzoeken de zaak aan hen over te laten maar de meerderheid

1) Colenbrander, II, blz. 282.

2) ib., blz. 64.

3) Van der Capellen, Brieven, blz. 654.

4) Colenbrander, II, blz. 70/1.

wilde hiertoe niet overgaan: de zaak bleef als „domestiek” bij de stedelijke schepenbank aanhangig en deze wilde geen bestraffing. Eerst in 1785, toen de patriotsche hoofdschout der stad zich op het Hof van Holland beriep, kwam de zaak voor dit Hof, dat evenwel ook nog twee jaar noodig had om haar te behandelen en door de revolutie van 1787 genoopt werd eindelijk de beide vrouwen, voor wier verdediging de jonge advocaat Willem Bilderdijk zich veel moeite had gegeven, los te laten. In de eene stad na de andere, te Rotterdam, Brielle, Edam, Purmerend, wisten de Patriotten de regeering in hun zin veranderd krijgen, terwijl den Prins hier de keuze, daar de recommandatie werd ontnomen. Zij wisten hunne vrienden en partijgenooten in de vroedschappen en magistraten te doen zegevieren en hun de belangrijkste ambten te bezorgen: zoo werd Wyckerheld Bisdom, met medewerking trouwens van de hofpartij, tesaurier-generaal, de uiterst bekwame Pieter Paulus diens opvolger als fiscaal der admiraliteit van de Maas, de raadsheer Mollerus secretaris van den Raad van State in plaats van den aan Brunswijk gehechten Van Hees. Op het platteland van Holland zoowel als in de steden werden alle oproerige bewegingen met kracht onderdrukt. Ook vatte het nieuwe marine-departement de reorganisatie van de vloot aan, die weldra 40 linesschepen telde; maar het gezag van den admiraal-generaal trad daarbij op den achtergrond, terwijl ook dat van den kapitein-generaal aan het hoofd van het leger herhaaldelijk werd aangetast, met name het hem toekomende recht van patent. De „commissie van defensie”, naast het reeds bestaande „geheime” departement van oorlogszaken van den Prins in Mei 1785 door de Staten-Generaal ingesteld, tegelijk met eene andere voor het herzien van de quoten der gewesten, had evenzeer ten doel om de militaire macht van den Prins te beperken, terwijl Maillebois, die groote hervormingen in den zin had, het weldra verkorf zoowel bij de Patriotten, die de noodzakelijkheid van aanzienlijke uitgaven voor het leger niet inzagen, als bij den Prins, die ten slotte bleef tegenstribbelen, en zoo niets gedaan kon krijgen van wat hij wenschte 1).

Maar dit alles was nog slechts een begin. De twist met den keizer weerhield aanvankelijk nog van een krasser optreden de

1) Vgl. Colenbrander, II, blz. 88 vlg.

leidende Patriotten, die nog altijd niet zeker waren van de meerderheid in de Staten-Generaal en zelfs in Holland slechts op een zeer gering en onzeker overwicht hadden te roemen. Nog scheen er kans te zijn op eene betere verhouding en wel door tusschenkomst der Prinses, die zich meer en meer verontrustte over den loop der zaken, waardoor de toekomst van het Huis van Oranje ernstig werd bedreigd¹⁾. Het was haar bekend, dat reeds in den zomer van 1784 de pensionarissen te Berlijn heimelijk pogingen hadden gedaan om toenadering te verkrijgen en het denkbeeld van de overdracht der stadhouderlijke rechten aan de Prinses met tegemoetkoming aan hunne democratische inzichten daar ingang te doen vinden. Ook de rijngraaf van Salm was in die plannen betrokken geweest en had zich met haar in betrekking gesteld, maar het bleek weldra, dat een en ander niet voor uitvoering vatbaar was. In het voorjaar van 1785 waren daarop andere aanbiedingen van de zijde der utrechtische democraten ingekomen en het scheen een oogenblik niet onmogelijk, dat Oranje en de democratie zich tegenover de aristocratische regenten zouden kunnen verbinden. Pieter Paulus zelf opende in Augustus in gesprekken met de Prinses dit uitzicht, mits de Prins sommige zijner rechten liet varen. Maar de Prinses meende, dat zulk een vergelijk onmogelijk was; zij had geen denkbeeld van de beteekenis der democratische beweging en zag geen heil in eene samenwerking als haar thans werd voorgesteld. Dat de democraten intusschen zich voorbereidden tot krachtiger actie, bleek uit eene trouwens mislukte poging in Juli 1785 om zich meester te maken van de papieren van Brunswijk, die toen nog altijd te Aken vertoefde. Het was blijkbaar het doel geweest zich in het bezit te stellen van bewijsstukken tegen den Prins²⁾.

De gebeurtenissen in Utrecht gaven aanleiding tot een nieuwe bijeenkomst der „vaderlandsche regenten” te Amsterdam op 1 Augustus 1785 onder leiding van Capellen van de Marsch en De Gyselaer³⁾. Op deze vergadering, waar 58 personen aanwezig waren, werd een besturend comité van zeven leden, een uit iedere provincie, benoemd en stelde de geldersche Capellen een aantal zaken aan de orde,

1) Colenbrander, II, blz. 102 vlg.

2) ib., blz. 97.

3) Colenbrander, in dl. XX der Bijdr. en Med. Hist. Gen. blz. 104 vlg., 158 vlg.

welker uitvoering in het volgend jaar ten deele ook is nagestreefd: het sluiten eener „verbintnisse teegens de aristocratie”, het stichten van een „nationaal fonds”, de handhaving der drukpersvrijheid, het optreden tegen te verwachten militaire maatregelen, het tegenwerken der engelsche intrigues, het afwijzen van 's keizers eischen, het opheffen der regeeringsreglementen, enz.

In September 1785 gelukte het den pensionarissen een grooteren slag te slaan. Bij gelegenheid der gewone dagelijksche parade van het haagsche garnizoen op het Plein ontstond een botsing tusschen eenige leden in uniform van de haagsche, leidsche en schiedammer vrijkorpsen onder de toeschouwers en het haagsche gemeen, welk standje geen ernstige beteekenis had en door het arresteren van eenige schuldigen, verder door het versterken der gewone patrouilles werd geëindigd. Maar de Patriotten spraken van een komplot, dat zou gesmeed zijn om Van Berckel en De Gyselaer op de wijze der De Witten om hals te brengen. De zaak werd in de Statenvergadering van Holland ernstig besproken en Gecommitteerde Raden kregen (8 September) last een onderzoek in te stellen en bovendien zelf patrouilles te laten rondgaan ten einde mogelijke woelingen te verhinderen. Het feit, dat op zekeren nacht bij Pieter Paulus en een paar andere bekende patriotschgezinden de glazen waren ingeworpen, scheen van genoeg belang om dezen maatregel te nemen. Gecommitteerde Raden deden wat hun gelast was en bevalen aan de wacht, zonder den Prins, die alleen recht meende te hebben bevelen aan het garnizoen te geven, er in te kennen, van uur tot uur dergelijke patrouilles rond te zenden. De kapitein van de wacht wendde zich om bevelen tot den Prins en deze, ten zeerste vertoornd over dezen inbreuk op zijn militair gezag, kwam in de vergadering van Gecommitteerde Raden en nog dienzelfden avond in de op zijn verzoek bijeengeroepen vergadering der Staten protesteeren. Maar de Staten handhaafden hun besluit en verklaarden volkomen gerechtigd te zijn tot het geven van bevelen aan het haagsche garnizoen, waarop de Prins, op niets meer gesteld dan op zijne militaire functiën en exercitiën in Den Haag, den 15^{den} met zijn gezin de stad verliet. Hij begaf zich voorloopig naar Breda, de stadhouderlijke familie ging naar Friesland. In zijn hevige verontwaardiging liet hij zich uit, dat hij met de zijnen eindelijk het herhaaldelijk gekoesterde voornemen om het land te verlaten en zich naar Nassau te begeven

zou volbrengen, maar de onthutste Prinses, gesteund door den pruischen gezant Von Thulemeyer, had hem overgehaald dit voornemen voorloopig nog niet uit te voeren¹⁾.

Zoo was dan de Prins tijdelijk uit Holland verjaagd en kon de democratischgezinde partij hare plannen ook tegenover de regenten ter hand nemen. De mogelijkheid, dat de onderhandelingen met de Prinses weder zouden opgevat worden, was intusschen niet uitgesloten: Pieter Paulus had zich opnieuw tot haar gewend met voorstellen tot eene schikking met de democraten; Maillebois had haar zijne diensten aangeboden, mits zij de regeering in handen nam; ook uit Berlijn waren haar door minister Hertzberg in verband met de vroeger daar door de democraten gedane voorstellen aanwijzingen in die richting gedaan. Maar ook nu stelde zij geen vertrouwen in deze staatkunde evenmin als zij zich door den engelschen gezant liet leiden, die voortdurend ried tot krachtiger houding, desnoods tot eene tegenomwenteling met hulp van de oranjegezinde menigte, die, werd zij openlijk door den Prins aangeropen, zeker niet aarzelen zou als in 1672 en 1747 den regenten — aristocraat of democraat — haren wil op te leggen, terwijl ook leger en vloot den Prins ter wille zouden zijn²⁾.

En naast Holland stond thans Utrecht, met name de reeds lang sterk democratische hoofdstad van het gewest, door het kleine maar rumoerige Wijk bij Duurstede krachtig gesteund, door het niet patriotsche Amersfoort slechts in geringe mate belemmerd.

De welvarende utrechtsche burgerij³⁾, met de amsterdamsche kooplieden en regenten, wier buitenverblijven zich van de poorten van Amsterdam tot die van Utrecht uitstrekten, in nauwe betrekking, door de talrijke studenten en de hier uitkomende pamfletten en tijdschriften met de nieuwe denkbeelden vertrouwd geworden, was sedert lang ontevreden over de door het regeeringsreglement van 1674 bevestigde regentenheerschappij, in 1747 weder ten volle hersteld. De misbruiken hier vooral onder Brunswijk's gunsteling, den maastrich-

1) Ib. blz. 141.

2) ib. blz. 142 vlg.

3) Vgl. over de utrechtsche toestanden in deze jaren: De Beaufort, Oranje en de democratie, in Geschiedk. Opst. II, blz. 34 vlg.; Davies, Memorials and Times of P. P. J. Quint Ondaatje; Colenbrander, II, blz. 190 vlg.

tenaar De Pesters, en de zijnen bestendig, de willekeur van dezen luitenant-stadhouder, „die pest voor Utrechts burgerij”, het hoofd eener machtige vroedschapscorrespondentie; de uitsluiting van allen, die weigerden zich aan zijn aangematigd gezag te onderwerpen, de schandelijke baat- en geldzucht van den premier en zijn omgeving, die alle ambten voor zich en de vrienden, zelfs voor hunne livereiknechten, behielden en ze openbaar te koop boden, de onzekerheid van het recht voor ieder, die niet tot die vrienden behoorde, eindelijk het gedrochtelijke spionnestelsel ¹⁾ had hier een hevigen afkeer van de bestaande regeeringstoestanden en van het Huis van Oranje, dat deze misbruiken toeliet, doen opkomen. De heftigste pamfletten verschenen hier ter stede, de meest anti-stadhouderlijke gevoelens vonden zoowel bij de burgerij als bij vele regentenfamiliën gereedelijk ingang. Oranjegezinden als Etienne Luzac en Hofstede, als Van Goens werden persoonlijk beleedigd en op allerlei wijzen lastig gevallen, terwijl daarentegen Capellen en de vrijkorpsen, de democratische leiders Ondaatje en Von Liebeherr, de jonge student-dichter Bellamy onstuimig werden toegejuicht. De student Ondaatje, in 1754 te Colombo geboren, een vurig democraat en welsprekend volksleider, werd hier de hoofdpersoon.

Reeds in 1782 werd te Utrecht op straat en plein, in herberg en societeit, zelfs in nachtelijke bijeenkomsten heftig geageerd tegen het gevloekte regeeringsreglement. Ook de stedelijke en de gewestelijke regeeringen werden door den stroom medegesleept en eenige harer leden verklaarden zich voor de patriotsche gevoelens. In het volgend jaar werd onder goedkeuring der regeering te Utrecht nog vóór de meeste andere steden op aandrang van bijna 600 gezeten burgers de schutterij met behulp van vrijwillige openbare inschrijving hervormd en bovendien een talrijk en onder leiding van den vurigen Ondaatje weldra zeer populair vrijkorps georganiseerd. Hoe de geest er was, blijkt uit het feit der verwijdering (in Augustus 1783) van den heethoofdigen en reddeloos gecompromitteerden Oranjeman Van Goens uit de vroedschap op aandrang van meer dan 300 burgers, die zich met een verzoekschrift tot de vroedschap hadden gewend. Van Goens, in zijne woning niet veilig meer, moest zelfs de stad verlaten en

¹⁾ Vgl. daarover Hardenbroek's Gedenkschriften, passim; Franke, Aanteekeningen blz. 6 vlg., 134 vlg., 144 vlg., 198 vlg.

week uit naar Den Haag als iemand, „wien zelfs de geringste burger veracht en die overlang uit alle gezelschappen alhier uitgesloten is”¹⁾. En de Prins had niets voor zijn talentvollen maar al te fellen verdediger kunnen doen dan hem door voorspiegeling eener nieuwe eervolle betrekking te bewegen vrijwillig zijn ontslag te nemen. Maar Willem V waagde het niet hem werkelijk de beloofde betrekking te geven en de ongelukkige Van Goens, gehaat en veracht, miskend en verlaten, zag zich genoodzaakt in 1786 ook den vaderlandschen bodem vaarwel te zeggen: hij zag dien nooit meer terug en overleed in 1810 in eenzaamheid te Wernigerode.

Men liet het niet hierbij doch vroeg van de thans tot alles bereide stedelijke regeering de opheffing van het stadhoudelijk recommandatierecht. Deze bracht het verzoek over aan den Prins, die antwoordde, dat hij dit „recht” nooit als zoodanig had beschouwd maar bij vacatures slechts uit vriendschappelijke gezindheid om zijn gevoelen was gevraagd en dit dan had te kennen gegeven, doch dat hij iederen aanval op zijn werkelijke rechten zou afweren. Het gevolg was, dat bij de eerste vacature de heer Voet van Winssen, een Patriot, onder groot vreugdebetoon der bevolking gekozen werd²⁾. Sedert regende het rekesten en petitiën tot de vroedschap, aandringend op hervormingen en beperking van den invloed des stadhouders. In weerwil van 's Prinsen aanmerking op de geldigheid der gedane keuze, die intusschen ook in de Staten werd goedgekeurd, ging men nog verder. De Staten, onder leiding van den bekwamen regent De Perponcher geneigd om de zaken in de oude staatsgezinde richting te hervormen³⁾, benoemden (25 Febr. 1784) eene commissie van negen personen om het regeeringsreglement en de bezwaren daartegen te onderzoeken en de stadsregeeringen noodigden daarop naar aanleiding van het verzoek der Negen in April de burgerij uit om binnen vijf weken hare bezwaren schriftelijk kenbaar te maken.

Nu eerst begon de democratische beweging, tot niet geringen schrik der regenten, zich te Utrecht krachtig te ontwikkelen. De gansche stad geraakte in gisting; overal werden hervormingsplannen gesmeed. Ondaatje en de zijnen, niet tevreden met een van de regenten uitgegaan en door

1) De Beaufort, II, blz. 108.

2) Davies, p. 16/7.

3) De Beaufort, I. I. blz. 42.

de gematigden goedgekeurd officieel bezwaarschrift ¹⁾, stelden hunnerzijds ook een concept-reglement op, waarbij de gevreesde en gehate stadhouderselijke invloed op de benoeming der regeering, zoo goed als in het concept der regenten, zeer werd beperkt, de raadskeuze uit eene nominatie van drie, volgens een zeer ingewikkeld stelsel van verkiezing bij trappen door belastingplichtige burgers in de acht wijken der stad gekozen, personen aan den raad bleef en de oprichting van een college van 16, wederom door de belastingplichtige burgers in de wijken gekozen, burgergecommitteerden werd verlangd als vertegenwoordiging der burgerij in de regeering tot verdediging der „aëloude en welhergebrachte wetten en privilegien” van de burgerij, tot bijwoning der raadszittingen, toezicht op de financiën en raadgeving in geval van belasting. Dit stuk werd ook in de andere utrechtische steden en zelfs in sommige dorpen druk geteekend. De stedelijke regeering stemde toe in de benoeming van 10 schutters tot onderzoek der grieven, nam het democratische concept in overweging en besloot bij de jaarlijksche wetsverandering zich voorloopig nog voor een jaar gecontinueerd te achten, welk besluit met goedkeuring van adel en steden, onder protest echter van de geëligeerden en De Pesters, door de Staten ook als voor de andere stichtsche steden geldig werd aangemerkt. Maar Ondaatje en zijn volgers, ontevreden over den langzamen loop der zaken in de Statenvergadering, en teleurgesteld door het rapport der Negen, dat 1 Sept. 1784 werd ingediend en geheel in aristocratischen geest luidde, deden meer. Zij gingen over tot de keuze van 24 „geconstitueerden” uit de burgerij evenals in het vurig patriotsche Wijk bij Duurstede reeds was geschied naar het voorbeeld van wat Van der Capellen reeds in 1782 en 1783 in de overijselsche steden had doen invoeren. Zij stelden tot bevordering van de voortgang der hervormingen in het gewest een „acte van qualificatie” op, weldra door meer dan 1200 burgers, meestal uit de middenklasse, geteekend, waarbij de 24 „geconstitueerden” werden aangewezen tot handhaving der volksrechten en herstel der grieven. De stadsregeering was genoodzaakt dit nieuwe college, weldra nog door gecommitteerden der schutterij zelve gesteund, te erkennen (Febr. 1785). Zoo verstonden de democraten het begrip van

1) Colenbrander, II, blz. 200 vlg.

„grondwettig herstel”, tot bekommering van de aristocratische Patriotten in stad en gewest, die wel den stadhouderlijken invloed in het regeeringsreglement hadden willen treffen maar geenszins bereid waren den volksinvloed op die wijze zich te laten ontwikkelen.

Bij de vervulling eener vacature in de regeering op 11 Maart 1785 werd het verschil duidelijk. De utrechtsche vroedschap wees, in weerwil van het verzet der burgerij, voor de opengevallen plaats in haar midden den jongen Sichterman aan, een aanzienlijk maar weinig bekwaam jongmensch, wiens benoeming aanstonds hevige protesten van geconstitueerden en gecommiteerden met den welsprekenden Ondaatje als woordvoerder ten gevolge had. Zijn lange en opgeschroefde redevoering¹⁾ riep „God, het Volk en de Wet” aan tegen de gedane keuze en de vroedschap, hoewel deze handhavend, besloot den gekozene niet tot de zitting toe te laten, alvorens de wijze van verkiezing en de invloed der burgerij daarop voorgoed zou zijn geregeld. Dit besluit wekte hevige verontwaardiging onder de democraten, die aanstonds het volk in beweging brachten en nog in den avond van dien dag een nieuwe vroedschapszitting eischten en verkregen, waarin de vroedschap, verschrikt door de dreigende volksmenigte vóór het stadhuis en de niet minder dreigende taal van Ondaatje, die uitriep „wij zijn geen 48ers, geen canaille maar 85ers”²⁾, de gedane keuze vernietigde. Het gezag der oude regenten was daarmede gebroken. Negentien hunner namen hun ontslag uit de vroedschap, niet gezind om te bukken onder het juk eener „misleide menigte”, en dreigden zelfs de stad te verlaten. Deze bedreiging wekte eenige aarzeling onder de neringdoende burgerij. De uit de regenten-aristocratie samengestelde Statenvergadering, waarin de adel zich onder den indruk der gebeurtenissen thans met de stadhouderlijkgezinde geëligeerden verbond tot een protest tegen de revolutionaire handelwijze der „zoogenaamde gecommiteerden en geconstitueerden”, dreigden nu, door Amersfoort en Rhenen gesteund, van haar kant desnoods de andere gewesten te hulp te roepen om de „heethoofden” in de andere steden tot rede te brengen. De vroedschap, door dezen steun bemoedigd, keerde terug op den ingeslagen weg, liet den negentien afgetreden toe om hun zetels opnieuw in te nemen en vernietigde den

1) Davies, p. 25 ff.

2) De Beaufort, l.l. blz. 48.

29sten Maart het laatste onder dwang genomen besluit tot wering van Sichterman, terwijl een scherpe proclamatie alle oproerige samenkomsten verbood. De ontmoedigde Ondaatje trad af als lid der geconstitueerden en officier der „hervormde” schutterij maar werd weldra voor schout en schepenen gedaagd als de hoofdaanlegger der beweging.

Die vervolging, hoewel niet krachtig doorgezet wekte wederom hevige onrust in Utrecht en bracht ook de democraten elders in het geweer. De in Juni te Utrecht bijeengekomen derde „nationale vergadering” van vrijkorpsen beloofden krachtigen steun. Zoo deed ook de vergadering” der „vaderlandsche regenten”, onder leiding van den democratischgezinden Capellen van de Marsch begin Augustus 1785 weder te Amsterdam bijeengekomen. Zij legde niet alleen de grondslagen voor een verbond tusschen de vier andere gewesten om de drie met regeeringsreglementen daarvan te ontheffen en een „nationaal fonds” bijeen te brengen ten behoeve der patriotsche propaganda¹⁾, maar zij moedigde ook de utrechtsche democraten aan tot verzet tegen de nu weder verbonden staatsgezinde en stadhoudelijke aristocratie, die in Augustus dan ook voor een nieuwe moeilijkheid kwam te staan. Een oloop van schutterij en volk vóór het stadhuis naar aanleiding van de invoering van een stedelijk regeeringsreglement, dat slechts ten halve aan het verlangen der burgerij te gemoet kwam, noodzaakte de regeering dit reglement te vernietigen en de gecommiteerden volgens dat van Ondaatje te erkennen. Maar nu begon de reactie ook spoedig. De bezetting van Amersfoort met 400 man troepen uit Nijmegen op verzoek van Gedeputeerde Staten van het gewest deed te Utrecht een hevige gisting ontstaan, waaraan de regeering, die op zichzelf ook niet op bezetting gesteld was, nog moest toegeven. Men sloot de poorten der stad en bereidde zich voor op een beleg. Maar tegen een burgeroorlog, waarbij de stadhouder met zijn leger vooralsnog de beste kansen had, zagen zoowel de hollandsche democraten als die van elders op. Reeds in het begin van 1784 had de overijselsche Van der Capellen gewaarschuwd²⁾ tegen „buitensporige stappen”, tegen den al te grooten invloed van „geringe lieden”, tegen het „hollen” der „kleine gemeente” in een tijd van „armoede en onver-

1) Colenbrander, II, blz. 252.

2) Brieven, blz. 752/3, 755.

genoegdheid" als die van den oorlog met Engeland, waarin men toch nog verkeerde, tegen het „te veel reformeren", het te „driftig te werk gaan", het wekken van „confusie" 1). En ook de hollandsche pensionarissen en vele hunner vrienden wilden niet al te ver gaan op den weg der democratie. Van der Capellen zeide het, onder zijne partijgenooten in alle gewesten waren velen van zijne meening, en de leiders der „vaderlandsche regenten" te Amsterdam trachtten ook te bemiddelen tusschen volk en regenten in Utrecht 2). Die bemiddeling leverde intusschen weinig op, daar de utrechtsche Statenvergadering van deze heeren niets weten wilde, en de utrechtsche aristocratie scheen reeds te zullen zegevieren met hulp der oude prinsenvrijmetselarij — wat voor de democratie in de gansche Republiek een zware slag geweest zou zijn — toen den 19^{den} December de burgers uit de „wijken" der stad opnieuw bijeenkwamen, door Ondaatje en de zijnen opgeroepen, en de schutterij de Neude bezette en het stadhuis insloot 3), verlangende, dat de raad het democratische reglement zou aannemen en binnen drie maanden zou invoeren. De raad antwoordde ontwijkend en ging uiteen, maar het volk bleef en eischte een nieuwe zitting, die ook plaats had, zij het zeer onvoltallig. Met moeite verkreeg de raad uitstel tot den volgende dag, toen wederom de schutterij en het volk het stadhuis omgaven en den raad, na diens herhaalde pogingen om aan de noodzakelijkheid te ontkomen, dwongen tot volledig toegeven. Wel weigerden de Staten om de door oproer afgedwongen toestemming te erkennen, wel dreigden zij met verplaatsing hunner vergadering naar Amersfoort en liepen er geruchten van eene bezetting der hoofdstad door stadhouderlijke troepen, maar de burgerij bleef volhouden, aangemoedigd door de thans voor reactie bevreesde hollandsche Patriotten en door de blijkbare vrees der regenten voor de vrijkorpsen. Den 20sten Maart 1786 — het einde van den bepaalden termijn — kwam de raad, wederom door 2000 gewapende burgers in het oog gehouden, er voor een deel toe om den eisch des volks goed te keuren: twaalf raads-

1) Groen van Prinsterer, *Handboek*, blz. 591; Sillem, *Aanhangsel op de Brieven van Van der Capellen*, blz. 75.

2) Colenbrander, II, blz. 215, 252. Vgl. *Bijdragen en Med. Hist. Gen.* XX, bl. 107.

3) Davies, p. 70/1.

leden deden den eed op het democratische reglement, dat ook door de schutterij werd bezworen; de weigerachtige leden zouden nog tot in October zitting mogen hebben. De utrechtische democratie had daarmede de overhand behouden en juichte over de zegepraal, waarop, in den stijl van den tijd, een eeremedaile werd geslagen. Ondaatje nam zijn plaats in de schutterij weder in, weldra als kapitein, en stond sedert feitelijk aan het hoofd der stedelijke democratie, terwijl de onwillige regenten nog wel den ganschen zomer door tegenstribbelden maar door een nieuwe volksbeweging in Augustus werden gedwongen om toe te geven. Enkelen hunner legden zich bij de zaak neder, anderen gaven hun ambt op en werden op den verkiezingsdag (12 October) door nieuwe leden van patriotsche gezindheid vervangen. In het kleine Wijk bij Duurstede was alles reeds in het voorjaar geregeld en had men de onwillige raden afgezet en door andere vervangen. De Staten weigerden wel de verandering hier goed te keuren en dreigde met strenge straf, maar Wijk stelde zich in staat van tegenweer; men versterkte het stadje met uit Amsterdam aangevoerd geschut en bereidde een inundatie voor, vol geestdriftig vertrouwen op de honderd gewapende burgers onder leiding van den majoor van het vrijkorps De Nys en den uit Leiden hierheen verhuisden gewezen predikant Van der Kemp, bovendien op de uit Holland en andere gewesten beloofde hulp. Van Utrecht uit, de kleine provincie met nauwelijks 75000 inwoners, waarvan 30000 in de hoofdstad¹⁾, zou het „grondwettig herstel” der „oude volksrechten” op de regenten-aristocratie der Republiek veroverd worden — zoo hoopten de leiders van de bijeenkomsten der „vaderlandsche regenten”, ten minste de werkelijke democraten onder hen.

Onder de provinciën, waar de democratie spoedig eenige toekomst scheen te hebben, bekleedde Overijsel, het gewest, waar Van der Capellen tot den Poll gewerkt had, een belangrijke plaats. Ook hier was sedert 1782 eene krachtige actie aangevangen tegen het regeeringsreglement, dat den „dwingeland” en „zijne creaturen”²⁾ door middel van hun invloed op ambten en bedieningen alle macht in handen gaf. Het geval van den uit de Staten gestooten Van der Ca-

1) Tweede brief van een heer uit Utrecht, 1781.

2) Brieven van Van der Capellen, blz. 177.

pellen was, zoo riep men, dat van alle regenten en alle burgers; werd de stadhoudelijke macht niet geknot, werden de oude volksrechten niet hersteld, dan was het met de vrijheid gedaan. Reeds in den strijd om de drostendiensten en de wering van Van der Capellen uit de Statenvergadering hadden de lang door de regenten beheerschte meenten der drie hoofdsteden, vooral die van Deventer en Zwolle, eindelijk weder een rol gespeeld, zelfs gedreigd niet langer te willen consenteeren in de te heffen middelen, als men Van der Capellen geen recht deed ¹⁾. En ook in de kleinere steden begonnen de burgers zich te weren met rekwesten en protesten zoowel in Van der Capellen's zaak als in andere gevallen. Men begon zich tegenover de „haatlijke regeering” der aristocratie te beroepen op „het landrecht”, op „der ingezetenen vryheeden en gerechtigheeden” ²⁾. Van der Capellen's herstel als lid der Staten (Nov. 1782) was hier een eerste groote overwinning der democratie, door de burgerijen met illuminatie en kanongebulder gevierd, in proza en vers bejubeld, door prenten en medailles vereeuwigd, ter eere van de „voor alle dwingelanden zoo verschrikkelijke als waaragtige leere van 's volks alvermogen” ³⁾. De oude kwestie van de meerderheid in Overijsel, door Van der Capellen als beslist beschouwd wegens de gewoonte om de drie steden met één edelman als zoodanig te beschouwen, werd weder opgehaald, nu men kon zeggen, dat de steden weder onder den invloed der burgerijen begonnen te geraken. Ook de kleinere steden begonnen zich te doen gelden, al stonden zij nog onder de landjonkers ⁴⁾; eveneens de boeren, die steen en been klaagden over de uitoefening der jachtrechten uitsluitend door de landheeren, terwijl zij geen haas of konijn mochten doodden ⁵⁾. Van der Capellen was hier natuurlijk de ziel der beweging, waaraan naast hem prof. Ruckersfelder te Deventer, Racer, advocaat te Kampen en groot kenner van het oude recht, de burgemeesters Thuessink en Rouse uit Zwolle, Jordens, Van Suchtelen en Besier uit Deventer en zelfs de voorzichtige en gematigde Dumbar, secretaris van Deventer, een levendig aandeel namen ⁶⁾. Het begon welhaast

1) *ib.*, blz. 280, 283.

2) *ib.*, blz. 319.

3) *ib.*, blz. 375.

4) *ib.*, blz. 414.

5) Franke, Aanteekeningen, blz. 34 vlg.

6) Vgl. Van der Capellen, Brieven, passim; Sillem, l.l. blz. 412 vlg.

onder leiding van Van der Capellen rekwesten van allerlei aard volgens het te Amsterdam besproken plan te regenen in het gewest. Men dacht hier het eerst aan de instelling van burgergecommitteerden ten einde de stedelijke regeeringen, onder het reglement nog afhankelijk van den Prins, in de goede richting te houden; men begon zich ook hier te verzetten tegen de recommandatiën van den Prins voor opengevallen plaatsen in regeeringscolleges; men begon te vragen, of het regeeringsreglement indertijd wel wettig en naar den volkswil en niet onder den indruk der „driften van het gemeen” zonder behoorlijk overleg was ingesteld; men begeerde bewijs van de rechtmatigheid van sommige artikelen daarvan; men werkte druk aan de democratische propaganda door middel van vergaderingen, pamfletten en couranten. De instelling van een door een aantal ingezetenen uit de gilden zonder onderscheid van geloof gekozen „burgercomité” te Deventer op het einde van 1782 was een belangrijke stap in deze richting, die door Zwolle en Kampen, daarna ook door Arnhem en Zutphen spoedig gevolgd werd¹⁾, het „fondament des gebouws” van den nieuwen democratischen staat, dien men hoopte te stichten. En de gecommiteerden, als de „tribuni der Romeinen, de voorstanders des volks, de wagters op het bolwerk der vrijheid”, lieten zich niet onbetuigd doch boden ijverig adressen tegen de misbruiken ter teekening aan, tegen de recommandatiën, de dure rechtspleging, het reglement, de voor den landbouw hinderlijke jacht-rechten, de „onwettige prestatien” der boeren, de militaire jurisdictie, vóór de Amerikanen en de fransche alliantie enz. De „drieguldens provincie” gaf het voorbeeld, juichte Van der Capellen; zij zou iets kunnen uitrichten naast Holland en Utrecht, die het voorbeeld moesten volgen, naast Friesland ook in de Staten-Generaal, dien „raad van psalm een” (n.l. der goddeloozen), die — begeerde hij — naar het model van den zwitserschen bondsraad moest hervormd worden: alleen van „de Natie” uit, niet van de regenten, zooals men in Holland over het algemeen van gevoelen was, kon de groote hervorming komen²⁾. De vrijkorpsen werden ook hier krachtige middelen van voortgang in democratische richting. In de kleine steden van Twente, in de dorpen ten platten lande begon zich

1) Brieven, blz. 512 vlg., 683.

2) ib., blz. 461 vlg., 525/6, 694.

dezelfde beweging voort te planten. Er hadden op oud-germaansche wijze hier en daar in den twentschen achterhoek volksvergaderingen plaats, waar boeren en burgers de belangen van den staat kwamen bespreken. Zoo zou van Overijssel uit, meende Van der Capellen, het „doodkranke doch gansch niet ongeneeslijke politieke lichaam” der Republiek op den duur genezen kunnen worden van de kwalen waaraan het leed. Invloed der „Gewapende Natie” op de regeering scheen hem en den zijnen het groote heilmiddel. De definitieve afschaffing der drostendiensten op 25 Februari 1783 scheen hun de dageraad van den nieuwen dag¹⁾.

Het was zeer de vraag, of de overijsselsche ridderschap zoo spoedig kamp zou geven, maar ook onder haar waren enkelen als de graaf van Rechteren en de heeren Bentinck en Van Hemert min of meer voor de democratische denkbeelden gewonnen. Maar de actie ging in dit gewest toch bijna uitsluitend van den onvermoeiden en voortvarenden Van der Capellen uit, aan het hoofd van een kleinen maar overtuigden kring van aanhangers onder de toongevende regenten en de gegoede middelklasse, vooral in het sterk patriotsche Deventer. Het „dispuut” tusschen de gemeenslieden en burgerijen en den Prins begon meer en meer tusschen de eersten en de regenten-aristocratie te werken, ja tusschen ridderschap en stedelijke burgerijen, ofschoon ook de stedelijke regeeringen alleen onder den druk der omstandigheden aan de democratische eischen hadden toegegeven. En Van der Capellen meende met zijn gelderschen neef en partijgenoot Van de Marsch reeds de zegepraal te zien naderen, zij het dan nog dat men voorloopig omzichtig moest handelen om de „verdervende hand” met haar machtigen nasleep niet te vroeg te waarschuwen²⁾. Zoo ver was het intusschen nog op verre na niet, zelfs niet in Overijssel, waar de oude meerderheidskwestie in den loop van 1784 weder begon te spoken. En Van der Capellen zelf begon te vreezen, dat men te ver was gegaan, vooral met het oog op de zoo gewenschte fransche alliantie. Hij zag in, dat, zoodra de Prins het leger wilde gebruiken, de zaak van diens tegenstanders slecht zou staan en dat Frankrijk zich nooit zou willen verbinden met een volk, dat dreigde in burgeroorlog te zullen geraken. Hij begon dus voor

1) Brieven, blz. 604.

2) ib., blz. 708.

een al te snellen aanval op de regeringsreglementen te waarschuwen, in weerwil van den aandrang, die thans door de „hollandsche pruiken”, de onvertrouwbare oude regenten met aristocratische neigingen, in die richting werd uitgeoefend¹⁾. Overijsel toonde ook volgens hem de sporen eener „perfecte anarchie” ten gevolge van de verschillen tusschen ridderschap en steden, van ouds de overijselsche kwaal. Hij begeerde, dat de overige bondgenooten volgens het in Friesland reeds gedane voorstel „vriendnabuurlijk” tusschen beiden zouden komen om de beide factiën „te adhorteren en te induceeren om van hare ongefundeerde eischen en oppositien af te zien”²⁾, opdat niet de Oranjepartij van die geschillen zou gebruik maken tot haar eigen voordeel. Hij ried zijnen democratischen vrienden aan nu vooreerst „stil te zitten” ter wille van de „grootste en teederste belangen des vaderlands”, dat is ter wille der fransche alliantie en de moeilijkheden met den keizer. Hij klaagde over de onverschilligheid en het gebrek aan inzicht der hollandsche regenten, over de vernietiging bijna der ook door hem met De Gijselaer gestichte correspondentie der „vaderlandsche regenten”, wier „dupe” hij meende geworden te zijn door het onverstand en de kwaadwilligheid der „hollandsche heeren”³⁾. Bij dat alles nog bovendien in den laatsten tijd zwak en ziekelijk, is hij den 6^{den} Juni 1784 overleden, zijn gewest in eindeloozen twist en verwarring achterlatend, waardoor de zaak der democratie, die hij zoo krachtig en met zooveel goeden uitslag had bevorderd, feitelijk bleef stilstaan en op den democratischen geest elders slechts geringen invloed kon oefenen, al bleven de Patriotten hier meester van de meerderheid in de Staten, zoodat Overijsel met Holland samenging⁴⁾.

De vierde provincie, waar eenigen tijd lang de kansen der democraten niet kwaad stonden, was Friesland. De vijandschap van een aantal toongevende friesche regenten tegenover Brunswijk had hier ook voor de stemming tegenover het erfstadhouderlijk gezag een

1) Brieven, blz. 759 vlg. Vgl. een eenigszins afwijkende meening bij Sillem, Gids 1882, IV, blz. 447 vlg.

2) Brieven, blz. 769.

3) ib., blz. 852.

4) Vgl. over hem en zijn streven vooral het meermalen aangehaalde artikel van Sillem, blz. 204, 401 vlg.

slechten invloed gehad en 's Prinsen houding tegenover het Hof en de magistraten van dit op zijne rechten naijverige gewest had die stemming niet verbeterd. De friesche regenten, feitelijk eene platteland en steden nog altijd beheerschende oligarchie in weerwil van het Reglement-reformatoir van 1748¹⁾, en wier onbeperkte heerschappij eigenlijk alleen door hunne onderlinge twisten en kuiperijen werd beperkt, waren machtige vijanden. De Prins zelf had door zijn inbreuken op het Reglement-reformatoir, door het „verzachten van de strengheid der letterlijke dispositie van de wet” en het misbruik maken van zijn recht tot hare „explicatie en interpretatie” krachtig medegedaan, dikwijls ter wille van zijne gunstelingen, aan de verzwakking van de werking der voortreffelijke daarbij ingevoerde maatregelen. Nog steeds waren de grietmannen en hunne verwanten beheerschers van het platteland, door onderlinge contracten verbonden om elkander de ambten en bedieningen toe te schuiven. Epo Sjuick Juckema van Burmania Rengers, grietman van Wijmbritseradeel, en Wilco baron thoe Schwartzenberg en Hohenlandsberg, grietman van Wonseradeel, golden voor de machtigsten onder hen. En in de steden heerschten de „premiers”, „non-entes”, die „ens magnum” waren geworden, creaturen eerst van Brunswijk, later van den Prins en zijn hof, die, zeide het rijmpje, „schoon ze een volk in boejen slaan”, zelf „weer ten dienste gaan aan guiten en hansworsten”²⁾, ook hier dikwijls door 's Prinsen recommandatie in de stedelijke besturen gedrongen en op hun beurt niet minder dan de grietmannen ijverig in het verbinden van voordeelige ambten en in het begunstigen van mannelijke en vrouwelijke vrienden en familieleden met posten en postjes. Door den Prins aan de stedelijke regeeringen opgedrongen, dikwijls vreemdelingen in stad en gewest, zonder eigendommen in Friesland, „kaal en schraal”, onbekend met rechten en gewoonten, dikwijls niet eens wonend in de stad maar slechts een paar kamers hurend in een logement, waar zij korten tijd in het jaar verschenen, regeerden zij òf zelf òf door hunne „subpremiers” stad en land, zaten in alle colleges en gedroegen

1) Vgl. Van der Meulen, Coert Lambertus van Beyma, blz. 36 vlg.

2) *ibid* blz. 47. Vgl. een merkwaardig pamflet van 1780 over: De vraag wat is een Premier . . . beantwoord door Batavus. Een ander van Urbanus Friso, Vertoog over de friesche stadsregeeringen of zogenaamde Premiers (Amst. 1782).

zich als en noemden zich bij uitstek de „regenten” der stad. Aan het hoofd der geheele friesche regeering stond zoo de „premier” van Stavoren, de „luitenant-stadhouder” Charles Bigot¹⁾, officier van de garde en een der invloedrijkste en meest gehate hovelingen van den Prins, tegen wien zelfs de machtige grietmannen niet op konden. Onder dezen speelde de aan het hof opgevoede maar onvermogende gewezen overijselaar Hambroick; thans premier van Leeuwarden, de grootste rol bij het begeven van voordeelige ambten en het trekken van renten daaruit.

Tegenover die misbruiken stelden zich in 1782 twee jonge friesche regenten J. C. Bergsma en C. L. van Beyma, zelf leden der regeering ten platten lande, die trachtten ook in de friesche steden door opwekking der burgerij „de baniere der vrijheid” op te steken in verbond met de leiders der anti-stadhouderlijke bewegingen in andere gewesten, vooral met Van der Capellen tot den Poll. Een zestal steden sloot onder hun invloed weldra (Juni 1783) een „verbondt of Unie” tot handhaving van den „rooster der tourbeurten” tegen de „arglistige heerszugt” der stedelijke premiers, wier heerschappij aldus een gevoeligen knak kreeg²⁾. Maar daarbij bleef het niet. Friesland, dat zich reeds langer dan een halve eeuw beklaagde over een te hooge quote in de generaliteitslasten, en in 1770 en 1782 ernstige „deductiën” daarover had ingediend, eischte eene vermindering dier lasten met 3 0/0 en dreigde zelfs op eigen gezag de „uitgemergelde provincie” uit haren onhoudbaren financiëelen toestand te verlossen o. a. door niet langer de troepen op hare repartitie te betalen. Maar de Staten-Generaal en de Raad van State gingen niet in op dezen eisch; zij wilden Friesland dwingen tot betalen en dreigden van hunne zijde met gewelddadige executie. Een hevige gisting ontstond nu in het gewest³⁾. Onder de vrees voor de gedreigde executie der lasten bevorderden de anders niet democratische friesche regenten, door de burgerijen gesteund, de oprichting van vrijkorpsen ook hier in het laatst van 1783; rekesten in democratischen geest werden ook hier aangeboden en vooral Van Beyma gaf zich daarvoor veel moeite, in overleg weder met Van der Capellen. De zaak van de

1) Vgl. over hem ook Gedenkschriften van Hardenbroek, passim.

2) Van der Meulen, blz. 52.

3) ib. blz. 63 vlg.

friesche quote, door de generaliteitscommissie van 1785 eindelijk ter hand genomen, bleek evenwel moeilijk op te lossen.

Deze bezwaren kwamen den ook hier omstreeks 1780 reeds werkzamen democratischgezinden wel te pas voor de verspreiding hunner denkbeelden onder de nooit geheel van de oude traditie der volksregering vervreemde burgers en boeren in Friesland. Wel was het verzet tegen de bestaande regeeringstoestanden ook hier in de eerste plaats anti-stadhouderlijk te noemen en bestond er een „geheim-comité” 1) voor de leiding der patriotsche partij, die in Oostergoo en Westergoo reeds de meerderheid had en in Zevenwouden daar dichtbij was, was, maar aan de samenwerking tusschen aristocraten en democraten onder de Patriotten ook hier begon reeds in 1783 iets te haperen. Friesland gedroeg zich in de Staten-Generaal wel meestal in anti-stadhouderlijken, dus patriotschen zin en kwam op tegen de verwaarloozing der zeemacht, de houding van den Prins in de zaak van Brest, de militaire jurisdictie enz. maar de friesche regenten aarzelden toch om het reeds in Februari 1782 door Van Beyma onder invloed van Capellen's denkbeelden gedane voorstel tot oprichting eener „burgerlandmilitie” in behandeling te nemen, waartoe zij eerst kwamen onder den drang der vrees voor de bovenvermelde executie. In de steden rezen in 1783 en 1784 vrijkorpsen op, hier en daar ook ten platten lande. Die beweging intusschen scheen den regenten echter meer en meer bedenkelijk toe en Van Beyma, niet ten onrechte als de leider der friesche democratie beschouwd, kwam weldra in hun midden in dezelfde positie als Van der Capellen tegenover de overijselsche ridderschap. Hij nam den hem door de grietmannen toegeworpen handschoen op en stelde zich „aan het hoofd der gewapende natie” tegenover de „vervloekte aristocraten” 2) om te trachten „den wortel van het kwaad” uit te roeien, nu hij alle vertrouwen op zijn mederegenten verloren had. En hij had reeds in het voorjaar van 1784 gelegenheid om de burgerijen in beweging te brengen naar aanleiding van het toen door de Staten ingestelde onderzoek der stedelijke regeeringsreglementen van 1637, waarin allerlei misbruik

1) ib. blz. 84.

2) Brief van Van Beyma uit den laatsten tijd van Van der Capellen, gedrukt in de correspondentie tusschen de beide mannen: Bijdr. en Med. Hist. Gen., XV, blz. 387.

was ingeslopen: te Dokkum en Leeuwarden ten minste begon de burgerij zich bij dat onderzoek en bij de voorbereiding der herziening te doen gelden tot groote ergernis der aristocraten¹⁾, ook van Bergsma, die hunne zijde had gekozen. Beyma slaagde (1785) erin de friesche vrijkorpsen tot een organisatie te vereenigen tot handhaving van „de waare republikeinsche regeeringsvorm, gegrond op de constitutie deezes lands”; hij deed overal „burgerfraterniteiten” ontstaan tot verbreiding der democratische gevoelens, hielp het blad „de Friesche Patriot” oprichten, trachtte een „jaarlijksch fonds” voor de vrijkorpsen tot stand te brengen en verzuimde geene gelegenheid om de friesche aristocratie te dwarsboomen. Maar de meerderheid der friesche regenten bleef zich handhaven en de vurige Beyma, die bij zijn streven vooral gesteund werd door den even vurigen Johan Valckenaer, hoogleeraar te Franeker, en anderen van diens ambtgenooten, kon zich weinig anders beschouwen dan als de leider eener aanzienlijke minderheid, welker voorstellen door de meerderheid in de regeering steeds werden verworpen en die daarom ernstig aan afscheiding en zelfstandige vergadering begon te denken. Alleen een revolutie kon der friesche democratie de zege in haar gewest bezorgen.

Nog minder kans hadden de democraten in de overige provinciën. In Stad en Lande was de verstandhouding tusschen de regeering en den Prins langen tijd bevredigend, maar ook hier was een vrijkorps opgetreden (Maart 1785) en al was men weinig prinsgezind in de stad, de afgelegenheid van het gewest had het buiten de krachtige democratische actie in het midden der Republiek gehouden; toch drongen ook hier de nieuwe denkbeelden door²⁾ en waren er vele bezwaren tegen de onbeperkte heerschappij der stadhoudelijke Iddekinge's en Alberda's in stad en land. Eerst in het begin van 1786 ontstond er twist tusschen stadsregeering en stadhouder naar aanleiding der afwijzing van twee populaire raadsleden door den Prins, waardoor althans een begin zich openbaarde van democratische gezindheid, die intusschen nog verre van overwegend mocht heeten.

1) Van der Meulen, C. L. van Beyma, blz. 98 vlg.

2) Franke, Aanteekeningen, blz. 21 vlg., 176 vlg., 255 vlg.

Veel slechter stond de zaak der Patriotten, democratisch of aristocratisch, in Zeeland, waar de misbruiken der regenten-aristocratie al niet minder erg waren dan elders en de familieregeering bloeide. De oorlog met Engeland had hier scherpe afkeuring gevonden en Zeeland had gewaarschuwd tegen „mesures, die eenig misverstand” zouden kunnen veroorzaken, integendeel krachtig gepleit voor het behoud der „zoo wijselijk gekozene Neutraliteit”, daar men niet in staat was om behoorlijk oorlog te voeren. Toen de oorlog toch verklaard was, had Zeeland, van ouds weinig „hertogsgezind”, Brunswijk gaarne helpen verwijderen en ook hier hadden de Patriotten, vooral te Vlissingen¹⁾ en Zierikzee, zich toen tegen de militaire jurisdictie en andere „exorbitante” rechten van den hier zoo machtigen Prins zelve, vooral tegen zijn markiezaat, met nadruk verzet, zijne krachteloze leiding van den krijg scherp veroordeeld. Van de Spiegel, nog tot Mei 1785 slechts secretaris van Zeeland, maar reeds om zijn bekwaamheden en talenten algemeen geacht en in invloed voortdurend winnend, had zijn uiterste best gedaan om de felheid van den partijstrijd hier te matigen gelijk hij nooit „een andere partij zou aankleven dan die van het vaderland en der ware vrijheid en zekerheid van den burger”²⁾. Zijn gematigde raadgevingen aan de Patriotten, voor wier denkbeelden hij veel gevoelde, zoowel als aan den Prins, dien hij wilde bewegen tot krachtiger optreden maar ook tot toegeven aan den eisch van eene betere regeering, waren van groot gewicht; maar hij ontmoette aan beide zijden weinig medewerking voor zijne plannen, bij welke afwijzing hij den val van de Republiek voorzag³⁾. De onmogelijkheid der vorming eener gematigde hervormingspartij in het gewest inziende en bevreesd voor de gevolgen der overdreven patriotsche eischen sloot hij zich weldra aan bij de stadhouderlijke partij in Zeeland, die onder de verstandige leiding van den gematigden Van Lynden van Blitterswijk, vertegenwoordiger van den Prins als Eersten Edele en sedert Brunswijk's verwijdering weder geheel in overeenstemming met de machtige

1) De Bas, Brieven van prins Willem V aan baron Van Lynden van Blitterswijk, blz. 66, 100.

2) Vreede, Van de Spiegel, II, blz. 225.

3) Fruin, Uit de nagelaten papieren van Van de Spiegel, in Verpr. Geschr., V, blz. 235.

familie van Citters¹⁾, in gematigde hervorming de eenige goede oplossing zag. Toen Van de Spiegel in Mei 1785 met de hulp dezer gematigden den post van raadpensionaris van Zeeland ging bekleeden, ontving de partij er een leider, die welhaast de hoop zou worden van alle voorstanders eener gematigde hervorming in het staatsbestuur, waardoor ten slotte zou kunnen geschieden wat in 1747 bedoeld was. In deze provincie had de zwakke patriotsche beweging geen toekomst.

Van veel meer beteekenis was aanvankelijk de patriotsche beweging in Gelderland geweest²⁾. Ofschoon de meerderheid in de Statenvergadering zonder eenigen twijfel op de hand van den Prins was, daar de oranjegezinde adel en de onder den invloed van het regeeringsreglement stadhouderlijkgezinde stedelijke regenten, waaronder vele leden van den gelderschen adel waren, alles hadden in te brengen, heerschte ook hier toch veel ontevredenheid over het plaatsen van vreemdelingen in de ambten, het vergeven van voordeelige posten aan gunstelingen der regenten, de onderdrukking der hier bijzonder talrijke Roomschen enz., zoowel als over den algemeenen gang der landsregeering²⁾. De patriotsche oppositie der Van der Capellens, Van Zuylens, Nyvenheims e. a. veroorzaakte reeds allerlei rumoer op de gewestelijke landdagen. Robert Jasper van der Capellen van de Marsch was hier de leider, wiens gevoelens met die van zijn neef in Overijsel veelszins overeenkwamen. Zijn aanvallen op Brunswijk en den Prins, op de leiding van den oorlog, op de militaire jurisdictie lieten in heftigheid weinig te wenschen over en de ook in dit gewest, vooral in het Zutphensche, voorkomende overblijfselen van middeleeuwsche hoorigheid en drostendiensten, gaven evenals de jachtrechten en de achteruitzetting der oude meenten in de groote en kleine steden gereede aanleiding tot heftige vertoogen tegen „slavernij” en schending van „aloude rechten”. Hij en zijn vrienden volgden ook het in de regentenvergaderingen besproken plan tot algemeen rekwestreeren en brachten, naar aanleiding der zaak van de militaire jurisdictie, op het einde van 1782 de geldersche burgerijen daarmede

1) Ib., blz. 236.

2) Weststrate, Gelderland in den Patriottentijd, Arnhem, 1903.

3) ib., blz. 43 vlg.

in beweging 1). Te Nijmegen had dit weinig succès; meer te Arnhem, waar vrijwillige wapenoefeningen, gildebewegingen, zelfs burgergecommitteerden in den loop van 1783 voorkwamen. Maar te Zutphen ontstond onder leiding van Capellen zelven een hevige gisting; het bleek weldra, dat de burgerij er in meerderheid patriotschgezind was; zij verkoos gecommitteerden, trachtte de schutterij te hervormen en maakte het de regeering der stad in 1783 en 1784 zeer lastig. Maar ten slotte, door de Staten en een versterkt garnizoen gerugsteund, behielden de regenten de overhand ook hier. In de kleine geldersche steden kwam ook eenige beweging, vooral tegen het regeeringsreglement, waartegen in April 1785 met een door Capellen opgesteld en door een paar duizend menschen geteekend „nationaal rekest” ten krachttigste werd geprotesteerd 2), terwijl met de Patriotten elders ijverig over deze zaak werd gehandeld. Maar de geldersche Staten hadden genoeg van deze rekwesten en bewegingen. Zij namen den 11^{den} Mei 1786 het besluit om het rondloopen of ter teekening leggen van dergelijke rekwesten te verbieden, en verklaarden ze niet te willen aannemen, zoodra ze door meer dan zes personen werden onderteekend. Dit besluit, door Capellen van de Marsch als erger dan de „bloedplakkaten” afgeschilderd, als een „misdad tegen de constitutie” gebrandmerkt, als „strekende om onzer duurgeliefte vrijheid de hartader af te steeken”. maakte een einde aan het rekwestreeren en protesteeren in dit gewest.

Het ernstigste liepen de zaken in Elburg en Hattem 3). Het kleine nauwelijks 1200 menschen tellende Elburg, het niet grootere Hattem deden in deze dagen veel van zich spreken, werden zelfs in Frankrijk en Pruisen bekend. De schepen Rauwenhoff en de secretaris Vitringa waren met twee predikanten, Van Diermen en Hein, te Elburg de hoofden der patriotsche meerderheid, die met de beide Capellens in nauwe betrekking stonden, in het begin van 1785 een exercitie-genootschap oprichtten en de „ghemeynte” in beweging brachten tegen de misbruiken in de regeering en de verkorting van de rechten der burgerij. De stadsregeering vond bij de Staten steun tegenover de burgergecommitteerden en den burgerkrijgsraad, die door Rauwenhoff en de zijnen geleid werden. Er was in 1785 en 1786 herhaaldelijk sprake

1) Ib., blz. 78, 87 vlg.

2) ib. blz. 173 vlg.

3) ib. blz. 186 vlg.

van het zenden van een garnizoen in de stad om het regeeringsgezag te schragen. Maar de burgerij wilde er niet van weten; zij eischte de poortsleutels voor den burgerkrijgsraad en de benoeming van gemeenslieden voor de burgerij op, terwijl de gemeente herhaaldelijk deelnam aan de raadszittingen en daar haar wil doordreef. Wel verzette zich de Oranjepartij en beriep zich op den landdag en het geldersche Hof maar de elburgsche Patriotten gingen hun gang, aangezet door de Capellens en de hollandsche democraten; ja, zij kochten, daartoe door geldelijke bijdragen van elders, met name uit Amsterdam, in staat gesteld, in den zomer van 1786 vrij wat ammunitie, diepten de verwaarloosde grachten uit, versterkten de wallen en herstelden de sluizen, zich voorbereidend tot tegenweer, ingeval de stadhouder geweld wilde gebruiken. En te Hattem ging het onder leiding van den jongen en vurigen regentzoon Herman Willem Daendels, als twintigjarig advocaat in 1783 van de harderwijksche academie gekomen, denzelfden weg op. Teleurgesteld in zijn wensch om secretaris der stad te worden, voerde hij weldra sterke oppositie tegen het stadhoudersgezag en de daarmee samenhangende misbruiken en stelde zich in overleg met de Capellens aan het hoofd der hier in de eerste helft der 18de eeuw en ook gedurende de minderjarigheid van Willem V aan de regeering deelhebbende burgerij. De exercitiën waren hier al in 1783 begonnen en op het einde van het volgend jaar was ook hier de versterking der stad ter hand genomen: men wilde zich „recht en vrijheid verschaffen met het koude staal”, waarmede Daendels meer dan wenschelijk was rondzwaaid, zich verheugend over de toenemende, door onophoudelijke bijeenkomsten der burgerij onderhouden gisting, vooral toen ook hier op het einde van 1785 het gerucht liep, dat er garnizoen zou komen. Gilden en burgerij verlangden ook hier de aanstelling der gemeenslieden terug en eischten hunne oude rechten op; zij verzochten van den Prins de aanstelling van den jongen Daendels tot schepen in de plaats van zijn juist overleden vader en rekwestreerden en petitioneerden, dat het een aard had. Maar de Prins benoemde na lang uitstel voor een der beide opengevallen schepensplaatsen een zijner gardes du corps, den aanzienlijken jongen Hattemer Dinckgreve, welke benoeming tot nieuwe heftige opwinding en voorbereiding tot ernstigen tegenweer aanleiding gaf, onder leiding weder van den hartstochtelijken en voortvarenden Daendels.

De Prins, die zich bij het ophouden der oorlogsgevaren aan de zuidergrens naar zijne gemalin en familie te Leeuwarden had begeven en vervolgens Groningen had bezocht, welke bezoeken aan de patriotsche woelingen in Friesland en Groningen een gevoeligen stoot hadden toegebracht, daar het bleek, dat de groote meerderheid der bevolking nog altijd prinsgezind was, had zich eerst op Het Loo gevestigd. Eene reis der vorstelijke familie naar Zeeland had ook hier de zaak der stadhouderlijke partij voorgoed doen zegevieren, terwijl de snelle voortgang der democratische denkbeelden ook in de overige gewesten, zelfs in Holland, de aristocratie tot nadenken over de gevolgen van hare verbintenis met de democratische elementen had gebracht. Van de organisatie der „vaderlandsche regenten” kwam in deze omstandigheden weinig meer terecht: de vorderingen der utrechtse democratie hadden vele regenten zich van de democraten doen afwenden. Zelfs mannen als Temminck en Abbema achtte het gevaarlijk op die wijze de regenten op den achtergrond te schuiven en trokken zich terug. Anderen en onder deze de hollandsche pensionarissen, hoewel de gevaren eveneens inziende, meenden ten slotte de teugels nog in handen te hebben en bleven met de democratie in betrekking, ja, namen de leiding op zich en trachtten haar door „contracte vergaderingen” der oude partijgenooten te behouden¹⁾.

Er kwam meer kracht in de staatkunde der stadhouderlijke partij, sedert Harris, de energieke engelsche gezant, voor Engeland de rol opnam, die Frederik de Groote nog altijd uit vrees voor Frankrijk weigerde te spelen, en het stadhouderlijk gezag krachtig begon te schragen. Met de zeeuwsche leiders, de Van Cittersen en Van de Spiegel, had hij getracht door Zeeland's stem de alliantie met Frankrijk te verhinderen. Dit mislukte wel maar er was toch nu een kern van tegenstand aanwezig, die zooveel mogelijk moest versterkt worden²⁾. In het voorjaar van 1786 trad Harris ook in betrekking met Rendorp, die te vergeefs gepoogd had de zaak van het haagsche kommando te schikken³⁾. Rendorp en Elias, weder burgemeesters van Amsterdam en aldaar de meerderheid gewonnen hebbend voor hun plan om den Prins het kommando in Den Haag

1) Bijdr. en Med. Hist. Gen. XX, blz. 108 vlg.

2) Colenbrander, III, blz. 61.

3) ib. II, blz. 161 vlg.

terug te geven, meenden ook van de meerderheid in Holland zeker te zijn. Maar de pensionarissen hadden onmiddellijk met hulp van den franschen gezant en diens agenten eenige kleine steden weten te bewerken. Half Maart zouden de Staten van Holland over het amsterdamsche voorstel beslissen. Maar bij die gelegenheid gebeurde er iets, dat Rendorp's plan geheel in duigen deed vallen. Een rumoerige menigte randde den 17^{den} het rijtuig aan, waarmede De Gijselaer en Gevaerts, burgemeester van Dordt, door de overeenkomstig een besluit der Staten de vroeger alleen bij het planten van den Meiboom door den stadhouder gebruikte maar thans ook voor hen geopende Stadhouderspoort aan het Binnenhof zouden doorrijden. Het volk, verontwaardigd over deze schending van 's Prinsen „oude rechten”, die ook al door het eischen van militaire honneurs voor de ter vergadering komende of deze verlatende staatsleden, door het wegnemen van 's Prinsen wapen uit de gardevaandels, van de officierskragen, van de postkarren geschonden schenen; trachtte dezen rit te beletten en er ontstond een onbeteekende botsing, die aanstonds als een oproer tegen het Statengezag werd aangemerkt. Rendorp waagde het niet thans de zaak ter sprake te brengen, nu ook de aristocratische regentenpartij in volle verontwaardiging was over dit „Oranje-oproer”, dat den pruikenmaker Mourand, die de paarden van het rijtuig in de teugels had gegrepen, een doodvonnis op den hals haalde, hetwelk echter in levenslange gevangenisstraf werd omgezet.

De democratische beweging had in 1785 ook in Holland veld gewonnen¹⁾. Overal waren vrijkorpsen opgericht, hadden de burgerkrijgsraden aan het hoofd der schutterijen zich doen gelden en de „rechtgeaarde burgerscharen” zich georganiseerd tot politieke lichamen, die, ook met hulp der zich overal weder roerende gilden, optraden tegen de heerschende regenten-aristocratie en onder algemeene leiding der drie pensionarissen meer en meer aanstuurden op het „grondwettig herstel” der rechten van de burgerij. Een in October 1785 te Leiden onder toezicht van Vreede en Fijnje opgesteld²⁾ „ontwerp om de Republiek door een heilzame vereeniging der be-

¹⁾ Vgl. de belangwekkende lokale studie van dr. Heeringa in Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk., Vierde Reeks, III, blz. 376 vlg.: Schiedam in den Patriottentijd. Dergelijke studiën over andere hollandsche steden (vgl. die van Kops over Hoorn, aldaar) zouden zeer nuttig zijn voor de betere kennis van het verloop dezer dingen.

²⁾ Colenbrander, I, blz. 282 vlg.

langen van Regent en Burger van binnen gelukkig en van buiten gedugt te maken" verlangt naast de door het volk gekozen regenten en de vrije burgerkrijgsraden ook de aanstelling van „burgergecommitteerden" om het oog te houden op de handhaving van rechten en privilegiën en op het geldelijk beheer, op nieuwe belastingen, op aankoop of verkoop van landsgoederen, instelling van algemeene „etablissemten" enz. Democratischgezinde societeiten waren overal opgericht in verband met de vrijkorpsen en ook hier sprak men van instelling van „gecommitteerden" of „geconstitueerden" der burgerij als een gewenschte vertegenwoordiging der volksbelangen naast de vroed-schappen, de drukpers vloeide over van democratische geschriften — alles tot groote bekommering van vele leden der anti-stadhouderlijke regenten-aristocratie, die, aan den anderen kant bevreesd ook voor bewegingen onder de sterk prinsgezinde „smalle gemeente", op hare beurt ernstig dacht aan de mogelijkheid eener toenadering tot den Prins. De uitingen van bladen als „De Politieke Kruyer" tegenover de aristocratische regenten in April 1785¹⁾, die de gevangenzetting van den redacteur Hespe en den drukker Verlem ten gevolge hadden, toonden, dat de „populaire" en de „regentenfactie" zich begonnen te scheiden. Amsterdamsche regenten zouden deze laatste leiden tegenover de democratische richting der pensionarissen en een „derde partij" vormen. Zij toonden wat zij begeerden, toen zij het voorstel deden om de vrijkorpsen in Holland te verbieden als schadelijk voor de rust in de steden (5 April 1786).

Van dezen stand van zaken wilde Harris den Prins gebruik doen maken. Het engelsche geld stelde hij daartoe beschikbaar en in Zeeland won omkoopning sommige regenten voor deze plannen gelijk het fransche geld gediend had om in de gewesten de fransche plannen te bevorderen²⁾. Zoo zouden eindelijk de weifelende en aarzelende Prins en zijne partij in de goede richting kunnen gedreven worden. Bij Van de Spiegel vooral vond hij steun, al trachtte deze vooral voor zijne provincie munt te slaan uit de aanbiedingen van engelsche zijde en toonde hij zich zelfs bereid om, voor het geval Holland de sterk hollandsch en patriotsch gekleurde hervormingsvoorstellen betreffende de door den oorlog in groote ongelegenheid gebrachte Oost-Indische

1) Bilderdijk, Geschiedenis, XII, blz. 65.

2) Colenbrander, III, blz. 61.

Compagnie zou willen doorzetten, te pleiten voor eene eigen vaart der Zeeuwen op Indië onder engelsche vlag met een engelsch vlootstation te Vlissingen en engelsch subsidie voor de nieuwe zeeuwsche „Compagnie” 1). Bij het bezoek der stadhouderlijke familie aan Zeeland in Juni 1786 wist Van de Spiegel, die meende, dat de Prins niet langer mocht aarzelen, de Prinses voor eene betere verstandhouding van het Huis van Oranje met Engeland te winnen en het herstel van het „oude systema”, het bondgenootschap met Engeland, voor te bereiden gelijk hij haar wist te overtuigen van de noodzakelijkheid van hervormingen in het staatsbestuur der Republiek in gematigden zin. Een door hem aan Harris voorgestelde en slechts weinig gewijzigde memorie was reeds gereed, waarin Engeland de zelfstandigheid der Republiek in de regeling harer eigen zaken vooropstelde en steun beloofde voor „le maintien de la Constitution actuelle . . . fondé sur des principes établis par l'aveu unanime de la Nation elle-même”, blijvend bij „la conduite la plus impartiale” in verband met de gemeenschappelijke „intérêts de la Religion Protestante, de la Politique, du Commerce et de la Position locale des deux Pays” 2). Die memorie werd 5 Juli ingediend en verraste de Patriotten werkelijk te midden van de voorbereiding tot een sterk democratische actie in de landbouwende provinciën, waartoe de hollandsche leiders ten laatste besloten waren over te gaan. Zij had op dat besluit een beslissenden invloed: de tijd was nu gekomen om tegenover de tot nieuw leven ontwaakte stadhouderlijke regentenpartij, die steunde op de Oranjegezindheid bij de „smalle gemeente”, op Engeland, op de voor revolutie bevreesden in den lande en thans ook met de aristocratische regentenpartij samen dreigde te gaan, de gansche in het laatste jaar zoo toegenomen democratische partij in beweging te brengen; zij hoopte op den steun van Frankrijk, door de engelsche memorie eindelijk overtuigd van het gevaar, waarvoor zijn agenten in de Republiek reeds herhaaldelijk hadden gewaarschuwd, dat namelijk de Patriotten, aan wie het de alliantie van November 1785 feitelijk te danken had, zouden worden overweldigd. De gezant De Vêrac, die herhaaldelijk zijne regeering geraden had iets te doen ten einde te beletten, dat Pruisen, waar bij den spoedig te wachten dood van Frederik den Groote een omslag mogelijk

1) Colenbrander, III, blz. 65/6.

2) ib. p. 40 der Bijlagen bij dl. III.

scheen¹⁾, of het door Harris aangezette Engeland in de Republiek zouden optreden, en de rijngraaf van Salm, die in het voorjaar van 1786 opnieuw zijn dubbelzinnige rol in Parijs was komen spelen²⁾, hadden deze stemming reeds lang voorbereid en eene memorie van Frankrijk uitgelokt (21 April), waarbij het verklaarde de afschaffing der „abus” te wenschen maar niet gezind te zijn zich in de binnenlandsche zaken te mengen, al zou het ook niet dulden, dat anderen het deden. Maar ook nog eene pruisische memorie (15 Mei) verscheen, waarin met nadruk sprake was van „les droits et prérogatives du Stadhoudérat héréditaire” en aangeboden werd „en qualité d’ami et de plus proche voisin et comme essentiellement intéressé à son bien-être” te geven „ses bons offices, ses conseils et son intervention . . . pour concourir à assurer à la République son repos extérieur et intérieur”³⁾.

Zoo begonnen zich de naburige mogendheden, ieder met het oog op haar eigen belangen, zich te bemoeien met den gang van zaken, die, naar zij duidelijk zagen, weldra tot een crisis, misschien zelfs tot een burgeroorlog zouden leiden.

En de crisis naderde. In Juli hadden herhaaldelijk besprekingen plaats tusschen de leiders der democraten in de verschillende provinciën in overleg ook met het fransche gezantschap⁴⁾, thans door zijne regeering tot krachtiger medewerking gemachtigd. De reeds in Juni 1785 door een „acte van verbintenis ter verdediging der republikeinsche constitutie verbonden „burgercorpsen” traden tot een „gecombineerd besogne” in nauwe verbinding met de organisatie der „vaderlandsche regenten”. In Utrecht stond men reeds gewapend tegenover elkander⁵⁾. In Gelderland begon van stadhouderlijke zijde de troepenbeweging, die ten doel had om Hattem en Elburg te bedwingen. De Gijselaer had op eene reis in Juli naar Utrecht en Gelderland den democraten aldaar de bescherming van Holland toegezegd, terwijl de friesche, overijselsche en groningsche Patriotten medewerking hadden beloofd. Wel was die medewerking allesbehalve zeker evenmin als de toegezegde bescherming, want de patriotsche

1) Wittichen, I. I. S. 39 ff.

2) Colenbrander, II, blz. 174; Coquelle, p. 344 suiv.

3) Colenbrander, II, blz. 185.

4) ib. blz. 222, noot.

5) ib. blz. 255/6.

meerderheid in Holland, met moeite door de pensionarissen en de fransche agenten samengesmeed, was slechts één of twee stemmen groot en in drie gewesten dreef de aristocratische gezindheid boven, maar men meende toch in ieder geval op steun en bescherming der oude staatsgezinden te mogen rekenen tegenover geweld van 's Prinsen zijde, waardoor ook bij de aristocratische regenten vrees voor hunne toekomst zou worden gewekt. Er was reeds een partijkas in het 21 April 1786 door de „contracte vergadering” der „vaderlandsche regenten” opgerichte Nationaal Fonds, uit vrijwillige bijdragen van 1 tot 5 gulden verzameld.

De nieuwe algemeene Acte van Verbintenis, die den 7^{den} Augustus 1786 op een nieuwe algemeene bijeenkomst van 79 „vaderlandsche regenten” te Amsterdam geteekend werd ¹⁾, wees, in navolging van die der vrijkorpsen, aan wat de omwentelingspartij begeerde: volksregering „bij repraesentatie”, gegrond op „den aart der constitutie en privilegiën” volgens de Unie van Utrecht, met een „daaraan ondergeschikt stadhouderschap erflijk in het Huis van Oranje”, met afschaffing der „onafhankelijke en tegen de privilegiën strijdende familie-regering” en verzet tegen „volstreckte democratie buiten repraesentatie”; handhaving van „den waren Christelijken Gereformeerden Godsdienst” met „billijke vrijheid van Godsdienstoeffening voor andere Gezintheden”; afschaffing der „onwettige en inconstitutioneel ingevoerde regeeringsreglementen”; verzet tegen „het gebruik van troupes” ten opzichte van „burgers, die hunne rechten inbiedig inroepen en wettig verdedigen” — alles tot handhaving van „de waare republikeinsche regeeringsvorm”.

Die republikeinsche regeeringsvorm, thans door de democraten overal verlangd, was derhalve gansch iets anders dan wat de regenten-aristocratie totnogtoe onder dien naam had verstaan. Wel zou men „les familles dites patriciennes”, zeide een door de pensionarissen zelve aan de fransche regeering verstrekte toelichting ²⁾, nog altijd „les corps des magistratures” laten samenstellen, daar zij „s'étant appliquées aux études y relatives, y sont plus particulièrement propres”, maar, al zou men ook „plébéiens” van „mérite

1) Jaarboeken 1716, blz. 819 vlg. Vgl. Colenbrander, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XX, blz. 112 vlg.

2) Bijdr. en Med. l.l. blz. 117, in de noot.

distingué" of „grande fortune faite dans le commerce" daarin toelaten, zij moesten aangewezen worden door „le suffrage du peuple", d. i., zeide een andere toelichting van den franschen gezant, „la classe des Bourgeois possédant un certain capital et contribuant dans une certaine proportion aux charges de la République", niet maar „la partie la plus misérable de la nation, les gens dénués de moïens de vivre dans une certaine aisance".

Dat was de grondslag, waarop de leiders der democratie stonden, toen zij besloten om zich met de wapenen in de hand te verdedigen tegen het wapengeweld, waarmede de stadhouderlijke partij hen bedreigde en waarvoor de aristocratie hen niet zou beschermen. De burgeroorlog, die stond uit te breken, zou er een zijn tusschen de om medezeggenschap in de regeering des lands vragende burgerklasse, door enkele democratischgezinde regenten aangevoerd, en aan de andere zijde de stadhouderlijke regeering, steunend op de sympathie der lagere volksklasse, op leger en vloot. En tusschen beiden in stond de oude staatsgezinde partij, de eigenlijke regenten-aristocratie, bekommerd over de gevolgen van haar eigen optreden tegenover de stadhouderlijke regeering, nog voor het oogenblik in Holland en elders aarzelend en onwillig hare democratische bondgenooten van vroeger volgend onder den invloed van vrees voor de wraak der tegenpartij, maar reeds overhellend tot een vergelijk met de stadhouderlijken, wanneer deze de overhand behielden of ook wanneer de democratie al te machtig zou worden: de loop van den burgerkrijg zou hare definitieve houding bepalen.

HOOFDSTUK VII.

DE CRISIS.

Het was weinig twijfelachtig, of in Augustus 1786 zou men met de wapenen tegenover elkander staan, zoowel in Utrecht als in Gelderland. En wanneer de hollandsche, groningsche en overijselsche Patriotten de Staten van hunne gewesten zouden kunnen bewegen te doen wat zij den utrechtschen democraten hadden toegezegd, namelijk de tot de repartitie dezer gewesten behoorende troepen terug te houden van het bieden van hulp aan den kapitein-generaal, ja zelfs tegenover dezen de grenzen der provincie Holland naar de zijde van Utrecht en Gelderland in staat van verdediging te brengen; wanneer bovendien de vrijkorpsen van alle kanten zouden toe snellen om Utrecht en Wijk bij Duurstede, Elburg en Hattem te helpen verdedigen, zooals zij herhaaldelijk betuigd hadden te zullen doen — dan zou de Prins in hoofdzaak aangewezen zijn op de geldersche troepen in de geldersche vestingen en de utrechtsche te Amersfoort verzameld, hij zou met een veldleger van zeer geringe beteekenis: niet meer dan eenige honderden, daar Zeeland noch Friesland van troepen konden ontbloot worden en ook de geldersche steden in gisting verkeerden, onmogelijk kunnen optreden tegen de vrijkorpsen, die in Augustus gezamenlijk op 20000 man in de verschillende provinciën konden gesteld worden¹⁾. Hij zou door den nood gedrongen moeten toegeven. Dit verwachtte dan ook de fransche gezant, daarbij rekenend zoowel op 's Prinsen zoo dikwijls gebleken zwakheid van karakter als op de vrijkorpsen, wier sterkte hij intusschen verkeerdelijk, door de snorkende uitingen der Patriotten verleid, op wel 50000 man stelde²⁾.

1) Colenbrander, II, blz. 218/9.

2) Colenbrander, III, blz. 79.

Maar zoo slecht stonden 's Prinsen zaken toch nog niet. Het was zeer de vraag, of Holland, en niet eens denkbaar, dat Friesland en Overijsel hunne troepen, waarvan zij volstrekt niet zeker waren, als het zou gelden den kapitein-generaal te weerstreven, in bedwang zouden hebben; de bedreigde steden zelve waren allermint in goeden staat van verdediging; de meer en meer toenemende opgewondenheid onder de lagere volksklasse, door sommige Oranjegezinden heimelijk aangewakkerd, moest bovendien de drijvers tot voorzichtigheid manen. De Prins had in ieder geval nog vier van de zeven stemmen in de Staten-Generaal achter zich; zijn aanhangers hadden onder leiding van Harris en Van de Spiegel moed gevat en waren tot den kamp bereid. In Het Loo, waar de stadhouderlijke familie zich thans bevond, aarzelde men nog; maar de dood van Frederik den Groote was iederen dag te wachten en dan zou de broeder der Prinses, met Hertzberg, naar men meende, tot krachtiger en zelfstandiger optreden van pruisische zijde geneigd²⁾, koning van Pruisen zijn.

Aarzeling heerschte echter ook te Amersfoort, waarheen de in Utrecht zich niet meer veilig achtende Gedeputeerde Staten zich den 7^{den} Augustus hadden teruggetrokken met een aantal der overige leden van de utrechtsche Statenvergadering en zich met deze als de Staten van het gewest beschouwden. Niet echter bij de Staten van Gelderland, wier afgevaardigden met den Prins en de amersfoortsche heeren herhaaldelijk op Het Loo overlegden³⁾. Toen ook Harderwijk en Doetinchem zich tot de oproerige steden Elburg en Hattem begonnen te neigen, drongen eenige voortvarende geldersche edelen, door Harris voortdurend aangemoedigd, bij den Prins op krachtige maatregelen aan. Wel schreef Holland (25 Aug.) den Prins en den kolonels der hollandsche regimenten aan de hollandsche troepen niet te gebruiken in de loopende geschillen, maar de Prins zond nu de talrijke hollandsche benden in Gelderland — niet minder dan 21 van de 23 bataillons voetvolk en 6 van de 8 eskadrons ruitery daar gelegerd — naar de Generaliteitslanden en liet de troepen der geldersche repartitie snel van daar naar Gelderland komen.

De dood van koning Frederik op 17 Augustus en de welwilde woorden, waarin de nieuwe koning, Frederik Willem II,

1) Wittichen, S. 44.

2) Weststrate, blz. 221 vlg.

zijn steun had aangeboden, deed alle aarzeling verdwijnen. De geldersche landdag nam, zooals met den Prins was afgesproken, met aanzienlijke meerderheid den 31sten het besluit den Prins te verzoeken „om zo spoedig mogelijk een bekwaam aantal militie” als garnizoen naar Elburg en Hattem te zenden „met speciaale last” om „desnoods geweld met geweld te keeren”. Van der Capellen en een aantal andere patriotsche leden der geldersche Staten verlieten nu aanstonds den landdag en riepen de hulp van Holland en de andere gewesten in. De Statenvergaderingen kwamen in alle gewesten bijeen en men hoorde er van patriotsche zijde de heftigste taal tegen den „tyran”, die, riep De Gijsselaer in Holland uit, dadelijk moest „gesuspendeerd” worden als kapitein-generaal; een groote beweging ontstond onder de stedelijke burgerijen in het gansche land en het regende rekwesten aan stedelijke regeeringen en Staten. Holland aarzelde nog een definitief besluit te nemen; Groningen verbood het gebruik zijner troepen; zelfs Zeeland deed dit; verschillende gewesten boden bemiddeling aan. Maar de Prins tastte nu door en benoemde dadelijk generaal Spengler tot bevelhebber van de troepen, die, samen 900 of 1000 man van alle wapens, uit de garnizoenen van Arnhem, Zutphen en Nijmegen werden gelicht en op Apeldoorn samengetrokken. De artillerie, die uit Zutphen moest komen, had nog eenig oponthoud, daar de voerlieden aldaar de kanonnen niet wilden trekken, maar den 5^{den} Sept. was alles gereed en kwam Spengler voor Elburg en Hattem, waar werkelijk eenige honderden vrijcorporisten uit de naburige geldersche en overijselsche, uit enkele hollandsche steden, zelfs uit drechtsche dorpen waren bijeengekomen¹⁾. Aan de „heldhaftige kloekmoedigheid” der dappere vrijkorpers, die in opgewondenheid onder de leus „dood of vrij” hunne haardsteden hadden verlaten, scheen niets te ontbreken; in de heftigste termen betuigden zij volgens den stijl dier dagen hun leven veil te hebben voor „het lieve vaderland” en de „rechten van den vrijen burger”, door den „Nero” van Het Loo en den „beestachtigen Spengler”, den „geveleschten duivel”, belaagd.

Intusschen veroorzaakte gebrek aan leiding zoowel te Elburg als te Hattem de grootste verwarring, waaruit weldra een hevige paniek zich ontwikkelde. Bovendien oordeelden de overijselsche, geldersche

1) Weststrate, blz. 237.

en hollandsche leiders, met de werkelijke militaire beteekenis der vrijkorpsen welbekend, spoedig, dat „oppositie dolligheid zijn zou”, en kwamen er reeds van hun zijde raadgevingen in om geen weerstand te bieden maar zich bijtijds „een retraite te assureeren”¹⁾. Deze omstandigheden maakten te Elburg zulk een indruk, dat nog vóór de aankomst der troepen voor de stad de geheele bezetting uiteenliep en de vlucht nam in de richting van Kampen en Deventer, met achterlating zelfs van het geschut en vele geweren; alleen „duizenden tranen” werden gestort, geen droppel bloed. Te Hattem ging het weinig beter: op de eerste granaten werd nog door de weinigen, die werkelijk stand hielden, met hagelschoten geantwoord; de kanonnen, die al over den IJssel in veiligheid waren gebracht, werden daar nog losgebrand maar troffen niemand. Spengler bezette daarop beide steden zonder bezwaar en zonder dat van weerszijden iemand was gevallen. Doetinchem en Harderwijk werden door „zachte middelen” bevredigd. Het ergste was, dat in het kleine Hattem door de soldaten allerlei moedwil werd bedreven. De geldersche Staten hadden overwonnen, zoodra zij eenige kracht hadden betoond.

Groot was de teleurstelling over deze smadelijke nederlaag, die alleen gewroken werd door heftige smaaderenen in de patriotsche pers tegen den Prins, „den teergeliefde”, nu in „den wraakgierige” herdoopt. Maar erger nog was de overtuiging, dat ook Utrecht en Wijk bij Duurstede bij den eersten stoot gevallen zouden zijn, daar ook deze steden op verre na niet in staat waren een beleg uit te houden. Doch de utrechtsche Staten waren niet zoo voortvarend als de geldersche en zoo bleven deze beide steden nog patriotsch.

Holland evenwel maakte zich gereed tot krachtigen tegenstand. Het zond aan de thans grootendeels in de Generaliteitslanden gelegerde troepen zijner repartitie op eigen gezag bevel om naar de provincie te komen en vroeg, door De Gijselaer in de heftigste termen aangezet, den Prins rekenschap van zijne handelwijze in Gelderland. Toen deze zich op de uitnoodiging der geldersche Staten beriep, antwoordde Holland, waar de vrijkorpsen overal in beweging kwamen en oprukten naar de grens van het gewest, naar Utrecht en Wijk, na eenige aarzeling in verband met de vraag, of de troepen zouden gehoorzamen aan het gegeven bevel, den 22sten met zijne

¹⁾ ib., blz. 344 vlg.

„provisioneele” schorsing als kapitein-generaal. In zijne plaats trad aan het hoofd der militaire zaken in Holland een commissie bestaande uit de drie pensionarissen, den alkmaarder De Kempnaer en den heer van Wassenaer-Starrenburg met beschikking over de uit de vestingen in de Generaliteitslanden reeds aangekomen troepen, die het tegenbevel van den Prins aanvankelijk wel hadden willen opvolgen. De krachtelooze houding der in zichzelf verdeelde Staten-Generaal, door den weder aarzelenden Prins niet verder geleid in de richting, aanvankelijk door hem ingeslagen, werkte dit uitdagend optreden der machtige provincie in de hand¹⁾. De Staten-Generaal, begeerig om voor het uiterlijke hun gezag te redden, hadden den Prins verzocht de troepen der hollandsche repartitie, de helft van het leger, „in consideratie van de sterke en herhaalde instantie” der hollandsche Staten naar die provincie te laten gaan. En de volgzame Prins had dit verzoek opgevolgd tot ergernis van de weinig patriotschgezinde troepen zelf! Er was geen twijfel aan, of het leger zou bij de eerste botsing tusschen Holland en den Prins de zijde van den laatste kiezen en Holland zou in hoofdzaak alleen kunnen rekenen op zijn vrijkorpsen, op enkele vreemde vendels en op het door de Staten-Generaal ontslagen maar door Holland thans in dienst genomen legioen van Salm na, die zelf als „generalissimus” de troepen van het gewest hoopte aan te voeren. Voorloopig stelde Holland zijne troepen in een cordon aan de grens op, maakte de inundatiën gereed, hielp Utrecht en Wijk versterken en deed moeite om hulp van Frankrijk te verkrijgen. Aan het hoofd der troepen aan de grens stelde Holland, dat Salm terecht niet ten volle vertrouwde, den gematigd-patriotschen gepensioneerd generaal-majoor Van Rijssel, waarop Salm, in zijne hoop teleurgesteld, zich naar Utrecht begaf om er zijn diensten aan te bieden.

Van de houding van Frankrijk en Pruisen hing thans veel af. Wilde Frankrijk de democraten steunen tegenover het thans onder den nieuwen koning blijkbaar tot krachtiger steun aan den Prins geneigde Pruisen? Het antwoord op deze vraag stond in nauw verband met de meer en meer bedenkelijke binnenlandsche toestanden in Frankrijk en met de geringe sympathie van Vergennes, die nog altijd de fransche buitenlandsche staatkunde had te leiden, voor de heethoofdige leiders

1) Colenbrauder, III, blz. 87 vlg.

der hollandsche democratie¹⁾. En Pruisen was ook volstrekt niet bereid om aan de hollandsche verwickelingen een oorlog met Frankrijk te wagen; wel had het reeds in het laatst van Augustus den graaf Von Goertz naar de Republiek gezonden²⁾ om eene verzoening van den Prins met de Patriotten in te leiden door van beide zijden concessies te vragen, maar deze onderhandeling had weinig gevolg. Samenwerking tusschen Pruisen en Frankrijk, terwijl Engeland zich tot wanhoop van Harris onzijdig hield, scheen nog alleszins mogelijk, vooral toen Vergennes in November den ambtenaar van zijn departement De Rayneval eveneens naar de Republiek zond om eene schikking voor te slaan. De Rayneval en Von Goertz overlegden met elkander, met den Prins, met de democratische en aristocratische leiders. Er werd van allerlei besproken, ook in Gelderland, waar de patriotschgezinde edelman Brantsen te vergeefs de Staten trachtte te winnen voor ingrijpende wijziging van het regeeringsreglement, en in Utrecht, waar men voor de overheersching van Holland begon te vreezen. De democraten lieten zich krachtig gelden, thans ook te Amsterdam. Abbema en Bicker stelden daar aan het hoofd der „vaderlandsche societeit” met den koopman Chomel en den jongen advocaat Schimmelpenninck, met de heftiger volksmannen als Hespe en Verlem in October een program van verzoening op, dat zij aan Von Goertz voorlegden. Zij wilden den invloed der burgerij op de regeering geregeld zien op de wijze als thans te Utrecht reeds het geval was, terwijl de recommandatie en nominatie van den Prins voor de magistraten, vroedschappen en ridderschappen zouden vervallen, officieren en kamerheeren van alle regeeringsposten zouden uitgesloten zijn en het recht van patent in vreedstijd aan de Staten-Generaal zou komen. Uit al die overleggingen kwam ten slotte begin December een gezamenlijk voorstel van De Rayneval en Von Goertz ook namens de hollandsche pensionarissen aan den Prins voort: de Prins zou moeten verzoeken om opheffing der schorsing in Holland, de troepen uit Amersfoort, Hattem en Elburg moeten terugtrekken en de regeeringsreglementen moeten opgeven. De Prins weigerde in overleg met de Prinses, met Van de Spiegel, met de geldersche Staten kortaf deze „ignominie”, tot ergernis van Pruisen en Frankrijk beiden. Von Goertz

1) *ib.*, blz. 127 vlg.

2) Wittichen, S. 59 ff.

ging daarop ontstemd heen en De Rayneval, woedend over 's Prinsen „imbécillité”, trad thans in nauwer overleg met de hollandsche pensionarissen, die nu eenige hoop hadden op krachtigen steun van fransche zijde voor de democratische eischen, die door hemzelve, den agent Coëtloury en daarna in Maart door den van de militaire maatregelen hoog opgeveden Salm te Parijs nader werden ontwikkeld. Zij vonden te Parijs intusschen den binnenlandschen toestand in groote verwarring ten gevolge van de samenkomst der Staten-Generaal en de buitenlandsche zaken niet langer geleid door den in Februari gestorven Vergennes maar door den onbekwamen Montmorin, een creatuur van den lichtvaardigen hoveling Calonne, die in het voorjaar van 1787 de fransche zaken onherroepelijk bedierf en door zijn fouten de groote omwenteling voorbereidde.

Te midden van die buitenlandsche bemoeiingen en intriges sloeg de democratie in Holland hare wieken steeds breeder uit tot diepe bekommering der meer en meer naar de zijde van den Prins overhellende aristocratische regenten, als wier hoofd nog Rendorp gold. De vrijkorpsen, den 15^{den} November weder in „nationale vergadering” te Utrecht bijeen¹⁾, eischten steeds luider het „grondwettig herstel”, te ontwerpen zoowel van de zijde der regenten als van die der burgerijen; de „vaderlandsche regenten”, in October ook te Utrecht vergaderd²⁾, gingen blijkbaar eveneens steeds meer den weg der democratie op en maakten zich gereed voor den burgerkrijg. Haarlem stelde den 30sten Januari 1787 in de Staten niet alleen voor eene commissie te benoemen tot onderzoek naar de grenzen der uitvoerende macht in het gewest maar ook tot vaststelling van „generaale maximes” om de „volksregeering bij representatie” eindelijk te regelen. Wel werd het tweede gedeelte van dit voorstel nog niet in stemming gebracht, maar het teekende den geest der democratische minderheid³⁾ onder aanvoering der drie pensionarissen. Reeds begonnen ook in de kleinere steden societeiten, schutterijen en vrijkorpsen hunne „gecommitteerden” bij allerlei gelegenheden schriftelijk en persoonlijk te doen optreden als vertegenwoordigers van den „wil der burgerij”⁴⁾.

1) Colenbrander, III, blz: 121.

2) Bijdr. en Med. Hist. Gen. XX, blz. 179 vlg.

3) Colenbrander, III, blz. 149.

4) Vgl. Heeringa, in Bijdragen voor vaderl. gesch., I. I. blz. 417 vlg.

De regenten-aristocratie, die nog de meerderheid in de Statenvergadering en in verscheidene vroedschapscolleges had, bood weerstand aan deze pogingen en Amsterdam speelde daarbij de hoofdrol. Maar de volksbeweging werd steeds krachtiger, ook te Amsterdam, waar oploopen plaats hadden, zoodat den 30sten Maart eindelijk ook het tweede lid van Haarlem's voorstel met tien tegen negen stemmen werd aangenomen. Nog wist de aristocratie door het partijdig benoemen der bedoelde commissie den maatregel te weerstreven en de pensionarissen zagen thans geen andere kans om hunne plannen door te zetten dan na wijziging van de samenstelling der vroedschaps- en regeeringscolleges 1). Zij besloten dan ook in overleg met De Vêrac en door middel van Salm, die daartoe naar Parijs vertrok, de goedkeuring der fransche regeering daarop te vragen; maar deze wilde aanvankelijk alleen de weerspannige regenten doen omkopen en zond daartoe Salm met een grooten kredietbrief terug; eerst in het uiterste geval wilde zij „remotie” der tegenstrevende regenten in de hand werken, daar zij hare oude vrienden van de aristocratische regentenpartij niet ten eenenmale voor het hoofd wilde stooten en voor de democratie op zichzelf weinig anders dan afkeer gevoelde. De Rayneval, die natuurlijk in deze zaken te Parijs thans de raadsman was, hoopte de amsterdamsche regenten en de aarzende heeren in Friesland en Utrecht op deze wijze nog te weerhouden zich in de armen van den stadhouder te werpen, waartoe steeds meerderen hunner uit vrees voor de democratie ernstig overhielden gelijk trouwens ook Van Berckel en Zeebergh zelf de democratische drijfverij van De Gijselaer met eenigen weezin aanschouwden, ja eigenlijk liever „de balans” tusschen de beide fractiën in handen hadden willen houden 2).

Te Amsterdam, waar eenige leidsche en rotterdamsche democraten met de plaatselijke leiders overlegd hadden, dwong de 3 April voor het stadhuis verschenen schutterij eindelijk de onvoltallige vroedschapsvergadering de stedelijke deputatie naar de Staten voortaan alleen aan de pensionarissen Van Berckel en Visscher over te laten. Men wilde hierbij niet blijven en de „remotie” doorzetten maar Abbema, voor revolutionnair optreden beducht, verlangde eerst de aanstelling

1) Colenbrander, III, blz. 169 vlg.

2) ib., blz. 167.

van „burgergeconstitueerden” en de uitputting van alle andere mid- delen om de meerderheid in de Statenvergadering te verkrijgen, zooals ook met de fransche regeering was afgesproken¹⁾. Amsterdam kreeg zoo eindelijk in April ook zijne door de societeiten, de schut- terij en het vrijkorps aangewezen „geconstitueerden” gelijk de meeste steden ze reeds bezaten.

Maar ook de Oranjepartij zat niet langer stil doch begon de prins- gezinde gemeente — het „oranjevee” smaalden de Patriotten — in beweging te brengen tegenover de veelal patriotschgezinde burgerklasse. Vooral omstreeks 's Prinsen verjaardag (8 Maart) hadden in verschil- lende steden oproerige bewegingen der Oranjegezinden plaats, waarvan de heimelijke leiding te zoeken was bij den opgewonden, met Harris voortdurend overleggenden Bentinck van Rhoon en de roerige gel- dersche edelen, die niets onbeproefd lieten om de regenten-aristocratie tot medewerking over te halen; hier en daar opgerichte Oranje- societeiten moesten als tegenwicht tegen de patriotsche vereenigen en als middelpunten van de te wachten reactie gelden; in Zeeland werd druk geteekend op eene door Harris en Van de Spiegel ont- worpen prinsgezinde „acte van verbintenis”, die intusschen elders weinig toejuiching vond²⁾. Met name te Amsterdam meende de prins- gezinde partij te kunnen rekenen op de van ouds oranjelievende „bijltjes”, waaronder men niet alleen het werkvolk van de dokken en werven op de „eilanden” van de stad maar ook de oorlogs- matrozen en die van de koopvaardij verstond³⁾. Doch die wilden met hun op 7 à 12000 personen begroote macht wel voor den Prins maar niet voor de regenten tusschenbeiden komen en eischten, om steun aangezocht, herstel der recommandatiën⁴⁾, wat de regenten niet wilden, zoodat het plan om met half April een tegenomwenteling ten behoeve der regenten te Amsterdam uit te lokken, onbepaald moest worden uitgesteld. De „coalitie” tusschen prinsgezinde en aris- tocratische regenten stuitte alzoo reeds dadelijk op bezwaren.

De democraten, die nog te vergeefs beproefd hadden de steden van het Noorderkwartier door omkoopning en beloften te winnen, begrepen nu, dat „remotie” het eenige middel was om Holland in hunne macht

1) Colenbrander, III, blz. 174.

2) ib., blz. 117.

3) ib., blz. 175.

4) ib., blz. 177/8.

te brengen. Zij besloten in overleg met De Vêrac, die zijn schoonzoon De la Coste naar Amsterdam zond, en onder aanvoering van Pieter Paulus en Salm, die de zaak met groote handigheid leidden 1), door te tasten, brachten den 21sten schutterij en vrijkorps op de been, bezetten Dam en Stadhuis en eischten van de tegenstrevende vroedschap de afzetting van negen harer leden. De zeer onvoltallige vergadering, door den burgemeester „vader Hooft”, en de onder de aanwezigen de meerderheid vormende Patriotten beheerscht, gaf spoedig toe en de negen „vervallen verklaarde” leden, waaronder enkele niet-prinsgezinden, bleven onder protest voortaan weg. Een paar dagen later geschiedde ook te Rotterdam de „remotie” van zeven leden, hier onmiddellijk door zeven onverdachte Patriotten vervangen, terwijl Gouda haar voorkwam door te beloven zich naar de democratische wenschen te zullen schikken. Nu hadden de democraten in de Statenvergadering de meerderheid, die dan ook na eenig gepraat de nieuwe patriotsche deputatiën als wettig erkende en de oude heeren, die nog getracht hadden hunne plaats als gewoonlijk in te nemen, afwees.

De zegepraal der democratie in Holland bemoedigde hare vrienden in Utrecht en elders, die nu met grond konden hopen op gewapende hulp der machtige provincie tegen het leger van den Prins.

Deze had zich in November 1786 met zijne familie uit het slecht beschermde Loo naar het veilige Nijmegen begeven, waar hij op het Valkhof in den ouden karolingischen burcht, of wat ervan over was, verblijf hield 2). Nijmegen werd thans het middelpunt der prinsgezinde beweging, die zich intusschen nog niet op veel succes tegenover het democratische Holland te beroemen had en alleen onder voortdurenden aandrang van Harris en de weinige actieve leden der partij verder ging. Eerst toen op het einde van April Holland aanstalten maakte om de utrechtse grens door zijne troepen te laten overschrijden, waagden de Staten-Generaal het dit te verbieden, als de Staten van Utrecht het niet begeerden — wat uit een krachtig protest van deze zonneklaar bleek. Een aantal officieren, het bevel der Staten-Generaal boven dat van Holland stellend, werden nu door het laatste ontslagen, hetgeen de toch reeds ontevreden geregelde troepen van dit gewest op bedenkelijke wijze desorganiseerde.

1) *ib.*, blz. 184.

2) Weststrate I.I., blz. 27.

Het plan van Holland om in Utrecht te vallen bracht eindelijk ook de amersfoortsche Staten tot handelen in overleg met den Prins te Nijmegen en zij gaven den troepen, die zij onder generaal Van der Hoop tot hunne beschikking hadden, eindelijk bevel om door bezetting van Maarssen, Harmelen en Vreeswijk de stad Utrecht van Holland af te snijden. De burgeroorlog begon thans en een gevecht aan de Vaart bij Vreeswijk tusschen een afdeling van het amersfoortsche legertje en een utrechtsch burgerdetachement liep ten voordeele van het laatste af (9 Mei). Holland liet nu zijn troepen werkelijk in de provincie Utrecht binnenrukken en Salm nam in de bedreigde stad het bevel op zich over de geregelde troepen en vrijkorpsen, die zich daar hadden verzameld. Kleine schermutselingen in den omtrek van Utrecht volgden en de zaken schenen voor de Patriotten niet hopeloos te staan. Maar geldgebrek dwong hen spoedig bij Frankrijk om hulp te vragen, zoowel door openlijken steun als met geld en geregelde troepen, daar de desorganisatie van het hollandsche leger hand over hand toenam en het Nationaal Fonds schraal voorzien en spoedig uitgeput bleek. De pensionarissen, die nog steeds de leiding der meer en meer democratische omwenteling hoopten te kunnen behouden, overlegden¹⁾ met De Vêrac, met den pas uit Parijs gezonden agent Bourgoing en met den gelderschen Capellen, die thans als hoofd der buiten Holland en Utrecht werkzame Patriotten kon worden beschouwd. Maar het bleek spoedig, dat Frankrijk thans buiten machte was tot het voeren eener krachtige staatkunde tegenover de van engelsche en pruisische zijde verwachte hulp aan den Prins²⁾. De fransche regeering verklaarde wel te willen ingrijpen maar alleen op verzoek der Staten-Generaal — hetgeen zoo goed als eene weigering was; zij besloot voorloopig een leger bij Givet bijeen te brengen — hetgeen niet werd uitgevoerd. Zij begon te begrijpen, dat de democraten en Salm veel te hoog hadden opgegeven van hunne macht en dat De Vêrac te ver was gegaan, misleid door zijn onbekwaamheid en zijn onvertrouwbare en heethoofdige agenten. Zoo bleef de zaak der democraten stilstaan, daar men buiten Frankrijk om zich niet verder durfde wagen³⁾.

Doch ook van 's Prinsen zijde kwam men niet veel verder. Hij

1) Colenbrander, III, blz. 190 vlg.

2) Coquelle, p. 356 suiv.

3) ib., p. 367.

vermeerderde het aantal zijner schriftelijke memoriën der laatste jaren den 26sten Mei met een langwijlig „declaratoir”, waarin hij voor de zooveelste maal zijn standpunt tegenover de Patriotten uiteenzette en tevens de natie opriep tot handhaving van den „gevestigden regeeringsvorm” tegenover de „inzichten en woelingen van weinige leeden en ministers” en de „bajonetten der verhitte medestanders” dezer „cabale” en harer „dwingelandij”; hij eischte de onmiddellijke opheffing der „zoo overhaaste als onwettige besluiten” omtrent het haagsche kommando en omtrent de schorsing van zijn kapitein-generaalschap. In ieder geval bleek, dat hij met de democratie niets te doen wilde hebben, en de nog ter elfder ure te Amsterdam weder door den koopman Chomel en anderen in het werk gestelde pogingen om de democratische leiders met hem in overleg te doen treden mislukten geheel, terwijl daarentegen eenige toenadering tusschen de prinsgezinde gemeente en de regenten-aristocratie tot stand kwam, sedert de laatste, de noodzakelijkheid inziende, in het herstel der recommandatiën en den terugkeer in het algemeen tot den toestand van 1766 had toegestemd¹⁾. Ware de Prins thans tot krachtig optreden te brengen geweest, zijn zaak had minder veeg gestaan. Harris, die juist in Engeland steun bij Pitt was gaan vragen, de geldersche edelen, de jonge hovelingen drongen bij hem aan maar de Prins was volgens gewoonte hoogstens bereid zich „tot alles te leenen”, niet om werkelijk zelf te handelen²⁾. De plundering van huizen van Oranjegezinden te Amsterdam op het einde van Mei in weerwil van de „bijltjes”, die de vlucht namen, gaf ook weinig moed op volksbewegingen zoolang de Patriotten met de wapenen in de hand stonden. Harris, begrijpende, dat het tijd werd, nam nu in het begin van Juni de leiding zelf in handen³⁾. Hij riep de haagsche oranjegezinde leiders bijeen en verlangde krachtig optreden der meerderheid in de Staten-Generaal en van de troepen tegen Utrecht, waarvoor hij een aanzienlijke geldsom van de engelsche regeering beloofde; desnoods konden de vier provinciën der meerderheid in de Staten-Generaal zich tot een afzonderlijken staat verklaren, afgescheiden van Holland, Utrecht en Overijsel.

1) Colenbrander, III, blz. 199.

2) ib., blz. 204.

3) ib., blz. 207 vlg.

Maar de Oranjepartij in Den Haag durfde niet. Eerst toen Van de Spiegel den 6^{den} uit Zeeland overkwam, begon er meer energie te komen en begonnen de Staten-Generaal meer kracht te betoonen door de aanneming van het zeeuwsche voorstel om nogmaals op de hollandsche troepen te werken. De Prins begaf zich ongeveer tegelijk eindelijk naar Amersfoort aan het hoofd van het leger van Van der Hoop. En terwijl men deze maatregelen besprak, nam in Holland zelf de verwarring toe: de troepen liepen bij geheele detachementen en regimenten over naar den Prins. Wel benoemde Holland den 7^{den} eene staatscommissie van vijf leden¹⁾ om het gewest te verdedigen en het uiteengelooopen leger op de grens door vrijcorporisten te vervangen, welke „commissie van defensie” zich te Woerden vestigde, maar het gezag der nieuwe commissie werd allesbehalve algemeen erkend. Men begon elkander te wantrouwen, vooral toen het bleek, dat de pensionarissen hadden willen treden in een door den Raad van State gedaan verzoeningsvoorstel, waarin gematigden als Bisdom en Mollerus de hand hadden gehad. Ook De Véric en Salm hadden het vertrouwen geheel verloren, sedert bleek, dat de fransche regeering, voor moeilijkheden met Engeland en Pruisen beducht, hunne adviezen niet blindelings wilde volgen. Men begon te bemerken, dat Frankrijk geen vinger voor de democratie zou uitsteken, als de Staten-Generaal geen fransche bemiddeling vroegen. Men was ook niet gerust op de geheime plannen van Pruisen, dat intusschen op dit oogenblik er nog niet aan dacht om gewapend tusschen beiden te komen: juist in die dagen scheen aan het pruisische hof de franschgezinde partij, die tegenover de voortdurende klachten der Prinses kracht putte uit de afwijzing zoowel van De Rayneval's en Von Goertz' voorstellen als van latere aanmaningen om zich met de democraten te verstaan, geheel de bovenhand te behouden²⁾.

Zoo stonden de zaken in het begin van Juni: de Prins met zijn leger aarzelend te Amersfoort, niet geneigd om den door de Prinses en de partij van actie gewenschten krachtigen aanval, den „grand coup” op Holland te beproeven, eerder om de zaak op te geven en naar Nassau te wijken, wat Van de Spiegel terecht een schandelijke vlucht

1) Camerling, Blok, De Witt, Van Toulon en Van Foreest.

2) Colenbrander, III, blz. 219, vlg. en Bijlagen, blz. 158 vlg.

toescheen, onwaardig de „illustre afkomst” van het stadhouderlijke geslacht; Holland in verwarring, zichzelf en zijne vrienden wantrouwend. De uitvoering van een ander plan, namelijk dat de Prins met talrijk gevolg plotseling in Den Haag zou verschijnen, om door zijne tegenwoordigheid op de Staten-Generaal en de tegenstanders der democratie te werken, achtte deze ongeraden zoolang hij er niet formeel toe geroepen werd. De Prinses zelf had reeds vroeger aangeboden, hetzij met hare zoons, hetzij met hare dochter naar Den Haag te gaan maar dit denkbeeld was, als persoonlijk gevaar voor haar opleverend, verworpen. De Prins, niet wetend wat te doen, riep nu nogmaals haar advies in. Zij kwam uit Nijmegen naar Amersfoort, waar men de verschillende mogelijkheden nog eens naging¹⁾. Eindelijk stelde de moedige vrouw wederom voor zelf naar Den Haag te gaan en aan de staatscolleges en de Staten hare bemiddeling aan te bieden in overleg met personen uit alle partijen en op grond harer laatste besprekingen met De Rayneval: zoo zou òf de patriotsche partij misschien toegeven uit vrees voor erger en voor de ontevredenheid van Frankrijk en Pruisen òf hare populariteit zeer in gevaar komen bij de eigen partij. De Prins aarzelde weder maar zijne omgeving verklaarde zich ervoor en de jonge Gijsbert Karel van Hogendorp ging weldra heimelijk als afgevaardigde naar Den Haag, waar hij bij Harris volkomen, bij de oude prinselijke raden De Larrey en Reigersman en den prinsgezinden secretaris van Gecommitteerde Raden Royer aarzelande instemming met het plan verkreeg. Daarmede kwam hij den 24sten Juni te Amersfoort terug. Ook de Prins gaf nu toe en de Prinses vertrok onmiddellijk naar Nijmegen, van waar zij den 28sten op reis ging naar Den Haag.

Er liepen reeds lang geruchten van een plan van den Prins om zelf in Den Haag te verschijnen en het geheim was ook thans niet volkomen bewaard gebleven. Het bestellen van postpaarden voor een aanzienlijk gezelschap aan de grens tegen den nacht van den 28sten op den 29sten werd bericht aan den goudschen regent De Lange van Wijngaerden, die verdenking kreeg en de commissie te Woerden waarschuwde, waarop een detachement burgers geplaatst werd op

1) ib., blz. 221 vlg.; Bijlagen, blz. 164 vlg.

den weg tusschen Schoonhoven en Haastrecht met bevel om geen personen door te laten, „wier komst nadeelig voor de rust konde zijn”. De Prinses, vergezeld van een hofdame en een kamerheer, naderde dien dag over Tiel en Nieuwpoort met twee hofrijtuigen op de gewone wijze bestuurd, met lijfknechts voorzien en voorafgegaan door de officieren Bentinek en Stamford. Bij Schoonhoven stak men de rivier over zonder te worden bemoeilijkt, totdat men tegen den avond een uur voorbij die stad door de daar geplaatste wacht werd tegenhouden. De Prinses werd beleefd behandeld en door den bevelhebber gebracht naar eene hoeve bij de Goejanvervellesluis, waar zij verzocht werd te wachten op de bevelen der ijlings gewaarschuwde commissie van Woerden. Deze weigerde haar door te laten zonder machtiging der Staten en eveneens haar in het reeds onrustige Gouda op die machtiging te laten wachten, maar wees haar daartoe Woerden of Schoonhoven aan. Zij wenschte liever naar Leerdam te gaan, maar moest wegens vermoeyenis te Schoonhoven blijven, waar zij eindelijk van de commissie afscheid nam, dank betuigend voor de betoonde „égards”, waaraan alleen een onbeholpen burgerluitenant iets had doen ontbreken. Den volgenden morgen zond zij bericht van het gebeurde aan den raadpensionaris en den griffier, met verzoek om mededeeling te doen aan de Staten van Holland en de Staten-Generaal. De laatsten, dadelijk bijeengekomen maar ook thans niet gezind om de krachtige maatregelen te nemen, die Harris begeerde, verzochten de toelating der Prinses. Holland, het gedrag der commissie uit Woerden goedkeurend, antwoordde op hare mededeeling dat zij slechts een burgeroorlog wilde verhoeden door hare komst, alleen dat men nog geen besluit had genomen omtrent hare toelating. Zij vertrok daarop den 30sten naar Leerdam, uit vrees voor de houding van Salm, die reeds met een afdeeling huzaren en scherp-schutters met artillerie uit Utrecht naar Woerden was gesnelde om zijn dienst aan te bieden; zij kreeg hier eindelijk ten antwoord, dat men haar niet kon toelaten, en reisde toen dadelijk naar Nijmegen terug.

Deze opzienbarende zaak verhaastte eindelijk de oplossing der moeilijkheden, waarin zich de Republiek reeds zoo lang bevond.

De aanhouding der Prinses maakte namelijk aan het zeer monarchale en op het punt van de eer der vorsten en vorstinnen van het Huis van Hohenzollern zeer gevoelige pruisische hof een diepen

indruk¹⁾. Wel bleek spoedig, dat er van de aanvankelijk gemelde gevangenneming der Prinses geen sprake was en dat zij behouden was teruggekeerd, maar koning Frederik Willem II meende toch volledige voldoening voor de belediging te moeten eischen en dien eisch met gewapend vertoon aan de kleefsche zijde van zijn gebied te moeten ondersteunen. Maar ten gunste van het gezag van den Prins tusschen beiden komen wilde hij nog volstrekt niet; zelfs onthield hij zich nog van iedere daad, die de goede verstandhouding tusschen Pruisen en Frankrijk kon verbreken, terwijl Engeland, door Harris aangezet, reeds vertoogen tegen de inmenging van Frankrijk in de zaken der Republiek had gericht en ondubbelzinnig met zijne vloot begon te manoeuvreeren²⁾. Er was reeds ernstig sprake van een oorlog tusschen Frankrijk en Engeland, dat, ingeval de Patriotten in de Republiek de overhand behielden, zeker de begeerlijke en slecht bewapende indische, afrikaansche en amerikaansche koloniën en bezittingen der laatste niet lang ongemoeid zou laten. Wilde Engeland — en dit scheen uit Harris' houding te blijken — de meerderheid in de Staten-Generaal krachtdadig steunen, dan zou het reeds dadelijk met Frankrijk en misschien ook met Pruisen te doen krijgen. Het was dan de vraag, of Pruisen zich nog tot samenwerking met Frankrijk zou laten vinden dan wel of het, zooals Harris hoopte, met Engeland zou willen samenwerken.

De eisch der voldoening werd namens Pruisen door den over het geheel tot samenwerking met Frankrijk overhellenden gezant Von Thulemeyer den 10^{den} Juli bij Holland uitgesproken en klonk zeer hooghartig, al had de gezant de bewoordingen nog wat verzacht en liet hij gevoelen, dat hij zelf niet aan den ernst dier woorden geloofde. Daarop afgaand en op de fransche hulp rekenend, verklaarde Holland niet te kunnen straffen, waar geen belediging had plaats gevonden. Maar dit antwoord ontstemde den koning zeer en hij gaf aanstonds bevel een leger van 20000 man bij Wezel te verzamelen, waarover hij het bevel aanbood aan den regeerenden hertog Karel Willem Ferdinand van Brunswijk, neef van den voormaligen leider der Re-

¹⁾ Colenbrander, III, blz. 229 vlg. Vgl. over een en ander ook Bailleu, Graf Herzberg in Bd. 42 der Hist. Zeitschrift, en Pierre de Witt, Une invasion prussienne en Hollande; de eerste put uit pruisische, de laatste uit parijsche archivalia.

²⁾ Colenbrander, III, blz. 231.

publiek. Nog bleef Pruisen met Frankrijk in overleg, maar juist in deze maand vatte het hevigen argwaan op tegen den ouden bondgenoot in de zaken der Republiek naar aanleiding van engelsche mededeelingen over fransche aanbiedingen aan Engeland tot overleg buiten Pruisen om¹⁾. Deze mededeelingen en de luide klachten der Prinses, die, voortdurend met Harris in overleg, Pruisen tot krachtig optreden ten behoeve van haar en de haren trachtte over te halen, bewogen de pruisische regeering eindelijk den reeds lang door Hertzberg aangewezen weg in te slaan en zich van Frankrijk los te maken om met Engeland samen te gaan. Nog in het begin van Augustus was Frederik Willem evenwel niet geneigd om aan de wenschen der Prinses onmiddellijk gehoor te geven, al trad Brunswijk, die het aangeboden bevel had aangenomen, reeds van Wezel uit met haar in betrekking. De koning wilde alle zachte middelen tegenover Holland uitputten. Een tweede memorie van Pruisen eischte (7 Augustus) opnieuw voldoening, thans ernstiger wegens de dreigende militaire voorbereidselen, waartegenover de op Frankrijk rekenende Patriotten nog alleen slechts in de verte hoorden spreken van fransche plannen op een samentrekking van troepen te Givet. Maar de fransche regeering, hopen door krachtige woorden haar gemis aan werkelijke kracht te verbergen, beloofde toch nog een inval van Pruisen te zullen beletten en schreef zelfs in dien geest naar Berlijn²⁾, al ried zij tevens aan, dat Holland, nu de Staten-Generaal van Frankrijk's tusschenkomst niet wilden weten, de pruisische bemiddeling in de binnenlandsche zaken zou vragen — een bewijs, dat zij zich te zwak gevoelde om zelf iets te doen. De terugroeping van De Vêrac juist in deze dagen van crisis, terwijl de leiding van het fransche gezantschap aan den secretaris Caillard werd overgelaten, toonde, dat Frankrijk voor de verantwoordelijkheid terug begon te deinzen. Maar van pruisische bemiddeling wilde Holland, nu meer en meer aan de democraten overgeleverd, niet hooren. De heftigste democraten eischten afzetting van den Prins, voorloopige verbanning van het geheele prinselijke gezin uit het gewest en oprichting van een eigen burgerleger; na het herstel der „troubles” wilde men dan de Prinses en hare zoons met sterke beperking der stadhouderlijke macht wel weder in genade

1) *ib.*, blz. 239, Bijlagen, blz. 170 vlg.; Wittichen, S. 59 ff.

2) Coquelle, p. 372.

aannemen maar in geen geval de aristocratische bestuursvormen en het erfstadhouderschap van 1766 herstellen. Reeds werden woorden van wantrouwen gehoord in het beleid der pensionarissen, die met de aristocratie niet geheel gebroken hadden — van den raadpensionaris Bleiswijk was sedert lang bijna geen sprake meer — reeds vormde de woerdensche commissie op aanwijzing der kleine democratische meerderheid in de Statenvergadering een vliegend legertje onder Mappa om den vijand te weerstaan. Op raad van de fransche regeering kwam Holland echter nog met ééne stem meerderheid (8 Sept.) tot eene laatste poging om Pruisen te bevredigen door te verklaren, dat men de Prinses wel wilde toelaten, zoodra het zonder gevaar kon geschieden, maar alle beleediging of zelfs alle gedachte daaraan bleef ontkennen.

Het was te laat. Pruisen, door Engeland voorzichtig tot samenwerking aangezocht, ging daarop wel niet dadelijk in maar was toch reeds gewonnen voor het verlangen der Prinses, die met eenige moeite den te Nijmegen verschenen Brunswijk tot haar gevoelen had overgehaald ¹⁾, om den eisch tot voldoening te handhaven en dezen in den vorm van een ultimatum te doen stellen: ontneming van de volmacht aan de woerdensche commissie en onmiddellijke uitnoodiging door Holland om naar Den Haag te komen zou haar bevredigen; zij zou dankbaar de gezamenlijke bemiddeling der drie mogendheden voorstellen tot het beëindigen der binnenlandsche verschillen. Brunswijk, door de regeering te Berlijn in het bezit van het ultimatum gesteld, zond het, zoodra hij gereed was voor den inval, in overleg met de Prinses naar Den Haag aan Von Thulemeyer en deze diende het den 9^{den} September bij den raadpensionaris in, binnen vier dagen antwoord eischend.

Groot was de ontsteltenis in Holland, dat wel gerekend had op een strijd met het stadhouderslijke leger maar niet op dien tegen de door een ervaren veldheer geleide pruisische troepen, behoorende tot de beste van Europa. Maar Frankrijk zou nog helpen, meende men: er was reeds een aantal fransche kanonniers aangekomen en het lang te voren aangekondigde kamp te Givet moest ongeveer gereed zijn. Het ultimatum werd dus afgewezen en een renbode naar Versailles gezonden om „dadelijke assistentie”. Eigenlijk geloofde men niet eens

1) Over de gezindheid van dezen vgl. vooral Wittichen, S. 151 ff.

aan den ernst der pruisische bedreigingen, die met de fransche woorden van bemoediging in volslagen strijd waren.

Men had zich bedrogen: den 13^{den} trokken de Pruisen bij Nijmegen over de grenzen.

De veldtocht, die nu volgde, was weinig anders dan een zegetocht der pruisische troepen, door de medewerking der Oranjegezinden en de toenemende desorganisatie der Patriotten bevorderd 1).

Het eerste legerkorps onder generaal Von Knobelsdorf met den hertog zelven rukte door de Betuwe snel op naar het slecht bewapende Gorkum, dat ter elfder ure onder den patriotschgezinden gewezen officier der prinselijke garde en gewezen kamerheer van den Prins Alexander van der Capellen was gesteld. De tweede divisie onder generaal Gaudi trok over Arnhem links en rechts van den Rijn op Nieuwpoort en Schoonhoven, Vianen en Vreeswijk aan. De derde onder generaal Von Lottum moest over Amersfoort naar het Gooi gaan en Amsterdam met talrijke ruitery bedreigen. Met Wijk bij Duurstede, dat reeds den 5^{den} Juli door de amersfoortsche troepen bezet was zonder dat het zich verdedigd had, had men reeds niet meer te doen 2). Utrecht, dat aan de beleediging der Prinses geen schuld had, moest men voorloopig ter zijde laten. Juist die stad, door Salm met 7000 man en 200 kanonnen verdedigd, was het bolwerk, waarop de Patriotten voor de verdediging van Holland gerekend hadden: het pruisische aanvalsplan bracht zoo de verdediging in de war. Maar ook Salm zag zijn hoop om een beslissende rol te spelen verijdeld. Hij besloot dus de stad te ontruimen, vroeg de goedkeuring der commissie te Woerden en keerde daarmede terug naar Utrecht, waar men intusschen in de pijnlijkste onzekerheid verkeerde. Nog kwam ter elfder ure het officieele bericht, dat de fransche regeering nu werkelijk zou helpen en reeds haar gezant te Berlijn had teruggeroepen; het, naar men altijd nog meende, te Givet verzamelde fransche leger zou de hollandsche grens helpen verdedigen. Salm,

1) Vgl. daarover Knoop in Gids 1876, II, blz. 209 en 443 vlg., en Colenbrander, III, blz. 257 vlg. Van pruisische zijde: Von Pfau, Geschichte des preusz. Feldzugs in der Provinz Holland (1790); van fransche zijde: De Witt, Une invasion prussienne en Hollande (1882).

2) Van der Kemp werd hier met den bevelhebber De Nijs gevangen genomen en te Amersfoort opgesloten (vgl. Fairchild, F. A. Van der Kemp, p. 89 ff.).

die weder een dubbelzinnige rol speelde, verklaarde intusschen Utrecht niet te kunnen verdedigen en ontruimde in de grootste overhaasting de stad, die dadelijk door het in de nabijheid liggende stadhouderlijke leger werd bezet. En wat zou men nu op de hollandsche grens, die niet dan zeer onvolledig geïndeerd was, kunnen uitrichten? De commissie van Woerden besloot dus reeds den 15^{den} zich met alle beschikbare troepen naar het door inundatie lang te verdedigen Amsterdam te begeven en alle grensvestingen bezuiden Woerden, behalve Gorkum, te ontruimen in afwachting van het fransche hulpleger. Doch ook Gorkum hield het niet: den 17^{den} werd de stad opgeëischt en beschoten; zij gaf zich over na een paar uren beraad en het afschieten van één kanon; de bevelhebber werd met de gansche bezetting krijgsgevangen gemaakt¹⁾. De overige thans verlaten hollandsche liniën werden zonder tegenstand door de Pruisen bezet en reeds den 19^{den} kwam de Prins te Schoonhoven, gereed om door te gaan naar Den Haag, waarheen de weg openlag.

En het duurde niet lang, voor hij dien insloeg.

In overleg met de woerdensche commissie hadden de drie pensionarissen in den morgen van den 15^{den} de Staten van Holland bijeen doen roepen: de meerderheid kwam op en besloot de commissie naar Amsterdam te volgen om er onder bescherming der vrijkorpsen en der nog trouw gebleven troepen te verblijven en den vijand het hoofd te bieden, totdat de beloofde fransche legermacht verlossing zou komen brengen. Maar men moest eerst zijne gecommiteerden raadplegen, alvorens men durfde overgaan tot de officieele aanneming van een besluit in dien geest. Dit nu werkte verlamdend op den gang der zaken. Wel stelden in de inderhaast bijeengeroepen vergadering van den 16^{den} — het was Zondag — Amsterdam en Dordrecht schriftelijk de verlegging naar Amsterdam voor maar sommigen waren weggebleven, anderen aarzelden of weigerden formeel onder den indruk van de reeds alom zich uitende oranjegezindheid der menigte. Het slot was, dat de voorzichtige raadpensionaris, die reeds lang het juk der pensionarissen moede was maar totnogtoe zich in alles hun werktuig had betoond, geen conclusie durfde nemen en de zaak tot den 17^{den} aanhield. Slechts zes steden kwamen dien

¹⁾ Hij werd weldra naar Wezel overgebracht en daar zoo slecht behandeld, dat hij in December is overleden.

dag te Amsterdam op: Dordrecht, Amsterdam, Rotterdam, Alkmaar, Monnikendam en Purmerend; acht bleven met de ridderschap en den raadpensionaris in Den Haag achter: Delft, Leiden, Gouda, Gorkum, Den Briel, Enkhuizen, Edam en Medemblik; de andere steden kwamen niet op; enkele lauwe Patriotten, als de goudsche pensionaris Van Wijn en de heer van Wassenaer-Starrenburg, verlieten reeds de vaan. De jobsboden van de hollandsche grens en uit Gorkum en Utrecht deden het overige en de ridderschap waagde het reeds den 18^{den} voor te stellen de resolutiën betreffende den Prins in te trekken, wat alleen afstuitte op de onvoltalligheid der vergadering.

Maar het haagsche volk geraakte dien dag in hevige beweging, verbroederde zich met het altijd prinsgezinde garnizoen, tooide zich met de oranjekleur, begon te plunderen en riep luide „Oranje boven”. De haagsche Staten trokken alvast de resolutie tegen de oranjekleur in en terwijl de stad in steeds grooter onrust verkeerde en het oproer het Binnenhof naderde, begon men in den avond te beraadslagen over de intrekking ook der overige resolutiën, alles onder leiding nog altijd van Bleiswijk, die eerst had willen vluchten. De zeer onvoltallige vergadering besloot onder den indruk van het geschreeuw op de straat en het gewoel der ongeregelheden, waarbij de huizen der Patriotten „verregaand geweld en molest” moesten ondervinden, op zeer onregelmatige maar daarom niet minder afdoende wijze tot een „provisioneel fiat” op het voorstel om alles in te trekken en den Prins naar Den Haag te roepen.

Hij kwam den 20sten, geestdriftig toegejuicht door de menigte, op wie hij den in een der vensters van het Binnenhof naast hem stonden Bleiswijk triomfantelijk wees met de woorden: „daar is nu de volkstem, mijnheer de raadpensionaris!”

Ook elders was de omwenteling zonder ernstig bezwaar in die paar dagen voltooid. Alleen Amsterdam bleef nog over en wanneer het had volgehouden, was er misschien nog kans geweest op een tusschenkomst van Frankrijk¹⁾. Maar ook te Amsterdam ging het voor de Patriotten verkeerd, in weerwil van het geestdriftig geroep der gewapende burgers om krachtige verdediging tegen de Pruisen, die aarzelden, verrast als zij waren door het onverwacht snelle succès van hun oprukken. De amsterdamsche regeering, nooit zeer patri-

1) Colenbrander, III, blz. 272.

otsch, was tot schikking bereid en de een oogenblik bijeengekomen „conferentie” — Staten durfden zij zich niet noemen — der zes steden verliep meer en meer bij den afval van de eene stad na de andere. Alkmaar hield het nog het langst vol naast Amsterdam. De amsterdamsche regeering riep nog eens de hulp van Frankrijk in gelijk Pieter Paulus, die den nieuwen franschen gezant De Saint Priest tot Antwerpen was tegemoetgereisd, van zijn zijde deed. Maar Frankrijk, thans ook door Engeland in een circulaire aan de hoven ernstig met oorlog bedreigd, voor het geval dat het de Patriotten met een leger zou willen helpen, was buiten machte om oorlog te voeren en begroette ten slotte de mededeeling der Staten van Holland in Den Haag van den 21sten, dat „de geschillen gelukkig bijgelegd waren” en dus aan hulp geen behoefte meer was, met een zucht van verlichting. De fransche regeering moest tegenover den patriotschen afgezant uit Amsterdam, den consul te Bordeaux Meyer, den 28sten erkennen hare „volstreckte machteloosheid” om iets te doen, zoodat zij moest raden „op de best mogelijke wijze te capituleeren”¹⁾. Pruisen en Engeland, thans geheel in overeenstemming, sloten zich door de conventie van 2 October aaneen om de zaken der Republiek voorgoed te regelen buiten Frankrijk om²⁾.

Amsterdam aarzelde nog, hoewel het nu geheel alleen stond. Ook in Overijsel toch had de komst van een enkel pruisisch huzaren-regiment, dat zich van de grens bij Oldenzaal uit over het gewest verspreidde, den patriotschen tegenstand, dien de fransche officier De Ternant nog had willen organiseeren, in dit gewest van Van der Capellen onmiddellijk doen wijken en het regeeringsreglement met alle vroegere toestanden doen herstellen onder het gejuich der ook hier zeer oranjegezinde menigte; in Groningen deed het garnizoen, wederom samenwerkend met de menigte, alle patriotschgezindheid als sneeuw voor de zon verdwijnen. In Friesland had Van Beyma nog krachtige pogingen gedaan om de democratische minderheid uit de Staten te bewegen tot eene ter elfder ure ook tot stand gekomen afzonderlijke Statenvergadering — niet in het nog te verdedigen Harlingen maar als van ouds te Franeker, waar de democratische

1) Colenbrander, blz. 275, Bijlagen, blz. 212; Coquelle, p. 374.

2) Wittichen, S. 95 ff.; Colenbrander, III, blz. 212.

beginselen veel ingang hadden gevonden ¹⁾); maar er was geen sprake van een friesche volksbeweging in patriotschen geest, terwijl de leeuwarder Staten, ofschoon niet bepaald prinsgezind, de hulp van den Prins hadden ingeroepen tegenover het democratische gevaar, dat ook hier van Franeker uit dreigde. Op het bericht van het in Holland gebeurde en in het zwakke Franeker met nauwelijks 2000 gewapende vrijcorporisten niet meer veilig, vluchtten de leiders over Stavoren naar Amsterdam, de verzamelplaats van Patriotten uit alle gewesten, terwijl Harlingen van Leeuwarden uit zonder verzet werd bemachtigd.

Amsterdam, rekenend op zijn 6000 gewapende burgers, zijn sterke wallen, zijn talrijk geschut, zijn inundatiën en de talrijke vluchtelingen, had Salm en zijn legioen uit Utrecht afgewezen, zoodat de intrigant, zijn rol uitgespeeld ziende, te sloop naar Jever gevlucht was. Aan het hoofd der verdediging had de stad den ervaren De Ternant geplaatst, die in Amerika had gevochten en met Maillebois hierheen was gekomen; maar ook deze wilde alleen blijven, als er fransche hulp kwam. Hij organiseerde werkelijk nog de verdediging, plaatste het geschut op de door de aanrukkende Pruisen bedreigde punten, stelde de eerste inundatiën en maakte zich gereed voor een beleg. Intusschen begon de amsterdamsche regeering te onderhandelen om tijd te winnen voor de nog altijd gehoopte fransche tusschenkomst. Een deputatie uit Amsterdam sprak met Brunswijk over eene schikking en verkreeg een wapenstilstand; men kwam daarna den 29sten tot eene bezending aan de Prinses met een begin van aanbod tot satisfactie ²⁾, maar de Prinses achtte het aanbod onvoldoende en wees het af. Daarop begonnen de Pruisen den 1sten October den aanval, die aanstonds ten gevolge van een omtrekkende beweging bij Halfweg succès had, zoodat de verdedigers na hevige gevechten bij Ouderkerk en op andere punten tot aan den Overtoom teruggedrongen werden. Een bombardement der stad stond nu voor de deur, hoewel Brunswijk, die op een geregeld beleg wel gerekend had, weinig geschut en ammunitie bij zich had en zich dus daarvan weinig voorstelde eveneens als van eene bestorming der zeer sterke wallen; hij vreesde bovendien voor de „grootte inundatie” door het doorsteken der dijken

1) Van der Meulen, blz. 117 vlg.

2) Colenbrander, III, blz. 284.

bij Zeeburg en Sloterdijk, waardoor hij genoodzaakt zou geweest zijn terug te trekken. Maar de regeering en de burgerij beiden begonnen reeds den moed op te geven, ook wegens de ongunstige stemming der door de langdurige onrust en het beleg zeer benadeelde handelswereld en der daarvan voor het dagelijksch brood afhankelijke volksklasse. Zij begon opnieuw in Den Haag te onderhandelen en schoorvoetend toe te geven te midden van eene toenemende verwarring in de stad, totdat eindelijk den 3^{den} October in den morgen een brief der fransche regeering werd ontvangen met het bericht, dat zij „une multitude d'obstacles” had tegen het verleenen van hulp aan Amsterdam en het overliet „à votre sagesse et à la connoissance de vos moyens” om na te gaan „ce que votre position permet ou exige.” Dit besliste de zaak en dienzelfden dag nog onderwierp Amsterdam zich aan de in de Statenvergadering genomen besluiten. Brunswijk stemde op verzoek der regeering toe in het bezetten van de leidsche poort alleen; de verdedigers der stad verstrooiden zich; de „geremoveerde” regeeringsleden namen weder bezit van hunne posten en ambten ter vervanging van de ten vorigen jare verkozenen; enkele patriotsche couranten werden dadelijk verboden, terwijl daarentegen de oranjekleur alom weder werd toegelaten. Eenige moeite kostte nog de ontwapening der burgerij, die niet geschiedde dan onder toezicht en bescherming van een daartoe door de regeering aan den Prins verzocht garnizoen van 2000 man. Vele patriotsche leiders en leden van vrijkorpsen achtten zich reeds niet veilig meer en namen de wijk naar België en Frankrijk.

Thans gold het nog de vraag, welke voldoening aan de Prinses zou worden gegeven, opdat de Pruisen weder het land zouden kunnen verlaten, en welke waarborgen zouden worden verleend tegen eene herhaling der woelingen, die ten slotte tot een burgeroorlog hadden moeten leiden. Eerst na de beantwoording dezer vragen kon men rekenen, dat de crisis geëindigd zou zijn, die de Republiek op den rand van den ondergang had gebracht.

En het duurde niet lang, of ook deze dingen werden beslist.

Reeds den 6^{den} October vroegen de Staten van Holland nederig, wat de Prinses nog verlangde. Zij eischte afzetting van alle „auteurs” der aanhouding, ontwapening der vrijkorpsen en verwijdering der voor de geremoveerde regenten in posten en ambten geplaatste personen, met handhaving van het recht tot mogelijke vervolging wegens

misdrijf tegen de staatswetten, opdat „a rod of terror”, zegt Harris, die meer en meer als raadsman van de herstelde regeering optrad, zou blijven zweven „over the heads of these factitious leaders” 1). Zij voegde er spoedig de lijst der bedoelde „auteurs” bij: de commissie van Woerden met haren secretaris; de drie pensionarissen met hunne haarlemsche en amsterdamsche helpers Van de Kasteelen en Visscher; de vroedschapsleden De Kempnaer uit Alkmaar, Abbema, Bicker, Hovy en Van Leyden uit Amsterdam, De Lange van Wijngaerden uit Gouda — in het geheel zeventien personen, die dan ook reeds den 11^{den} hun vonnis konden vernemen. Maar ook thans nog vertrok het pruisische leger niet, want de koning wenschte betaling der door Pruisen gemaakte krijgskosten van wege Holland of Amsterdam. Daarover werd nog onderhandeld, hetgeen der Prinses niet onaangenaam was, daar zij van de aanwezigheid der vreemde troepen gebruik wilde maken om de zegepraal der Oranjepartij, die nog lang niet zeker was van hare zaak en een terugslag vreesde, zoo volledig mogelijk te doen zijn. Men werd het spoedig eens over een „geschenk” van een half millioen van wege Holland aan het leger, den naam van krijgskosten of oorlogsschatting vermijgend. Brunswijk haastte zich om zoo spoedig mogelijk de taak, die hij aarzelend en met weezin op zich had genomen, neder te leggen; ofschoon de Prinses minder haast had gewenscht, trok hij reeds half November met het gros van zijn leger naar Wezel terug. Van zijne troepen bleven nog 4000 man onder generaal Kalkreuth op verzoek der Staten-Generaal achter om het ontwrichte staatsche leger voorloopig te steunen in het beteugelen der uitspattingen van het gepeupel al of niet in gemeenschap met sommige plunderzieke garnizoenen, die zich niet ontzagen, zooals in Den Bosch op hoogst ergerlijke wijze gebeurd was, de burgerij lastig te vallen zonder veel onderscheid in gezindheid te maken; de pruisische troepen zelf echter gaven in die richting ook reden tot klagen, vooral ten platten lande.

Intusschen, er viel nog meer te doen. De regeeringen der hollandsche steden moesten worden veranderd in den door de Prinses aangegeven zin. Dit geschiedde krachtens eene ten slotte (31 October) met algemeene stemmen genomen resolutie der Staten. Van plaats

1) Colenbrander, III, blz. 289.

tot plaats, met Amsterdam te beginnen, trokken de jonge en heet-hoofdige Bentinck van Rhooen en de grijze raadsheer Meerens rond om de „remotie” te doen plaats hebben en de zaken van gilden en schutterijen, zooals hun ook opgedragen was, te regelen. Zoowel het eerste als het laatste gaf veel bezwaren. De „remotie” geschiedde dikwijls met weinig takt en overleg, zoodat bekende Patriotten gespaard bleven en zwakke volgelingen gestraft werden, onervaren jonge lieden in de open plaatsen werden gesteld om hunne diensten te beloonen, meestal in overleg met of op verlangen van de niet altijd bedachtzame leden der Oranjesocieteiten. Te Amsterdam vooral had de zaak veel voeten in de aarde, omdat men er onder de stedelijke aristocratie en de kooplieden van aanzien weinig onverdachte vrienden van Oranje kon vinden en bij de in den laatsten tijd op den achtergrond geraakte patriotsche families terecht moest komen, wier trouw alles behalve boven verdenking stond¹⁾; te Alkmaar kon men de vroedschap zelfs niet voltallig krijgen. Van alle regenten, ook van alle bestuurscolleges, burgerlijke en kerkelijke ambtenaren, gildebroeders en schutters, van alle nieuwe burgers in Holland werd verder volgens het door Van de Spiegel ontworpen plan²⁾ een eed geëischt, waarbij zij bezwoeren de souvereiniteit der Staten en het erfstadhouderschap op den voet van 1766, door de Staten verklaard tot het „essentieel deel der Constitutie en Regeeringsform”, dat zij bereid waren „te conserveeren en te maintineeren”. De ongeveer gelijkkluidende „acte van garantie”, door alle gewesten den 27sten Juni 1788 geteekend, nadat zij alle afzonderlijk in hun gebied een dergelijken eed hadden gevorderd, was zooveel als een Eeuwig Edict in stadhouderlijken zin: zij verklaarde „de hooge en erflijke waardigheden” tot een „essentieel deel niet slechts der constitutie van iedere provincie maar van den geheelen Staat”, een „voor de rust en veiligheid onontbeerlijke grondwet”. Zoo, meende Van de Spiegel, zou de onzekerheid omtrent de noodzakelijkheid van het „eminent hoofd” niet langer voortbestaan en niet langer oorzaak kunnen zijn van eeuwigdurende partijchap.

Die rust en veiligheid schenen intusschen nog niet genoeg verzekerd door de wijziging in regeeringen en ambten; ook de demo-

1) ib., blz. 294.

2) Nadenking van eenen staatsman wegens zijn ministerie in Holland, blz. 20 vlg.

cratische rekwesten en vergaderingen en de uitspattingen der drukpers moesten voorgoed worden onderdrukt. Het Hof van Holland had al in September een onderzoek ingesteld naar de „onwettige vergaderingen” en de deelnemers daaraan, naar de onderteekenaars en bewerkers der rekwesten enz. Deze voor de Patriotten dreigende maatregel had aanstonds velen de vlucht buitenslands doen nemen en het amnestie-ontwerp, dat den 21sten November door den Prins bij Holland werd ingediend, met zijn talrijke en veelomvattende uitzonderingen voor alle „eerste voorgangers, aanleggers en bewerkers” der „beroerten”, alle geconstitueerden en gecommiteerden, alle auteurs en onderteekenaars van patriotsche adressen, memoriën enz., alle schrijvers en drukkers van „seditieuse papieren”, had nog veel meer personen met hunne gezinnen over de grenzen gejaagd. Wel betoonde de ten slotte uitgevaardigde amnestie van 15 Februari 1788 meerdere matiging dan het ontwerp had gedaan maar toch werden nog zeer velen uitgezonderd. In Utrecht en Friesland ging de reactie niet minder heftig te werk: verbanning en opsluiting, geldboeten en andere rechterlijke vervolgingen verspreidden alom schrik; dikwijls droegen zij het karakter van persoonlijke wraakneming der thans bovendrijvende regenten. In Gelderland werden vooral de patriotsche edelen getroffen maar ook andere leden der „verderffelijke factie”, omtrent wie eerst in 1790 een amnestiebesluit werd uitgevaardigd¹⁾; eenige der overigens niet talrijke patriotsche edelen in dit gewest werden voorloopig uit de Statenvergadering geweerd en konden alleen door volkomen schuldbekentenis grootere straf ontgaan; Capellen van de Marsch werd na het vinden van allerlei compromitterende geschriften ter dood veroordeeld; eenige anderen werden uit alle publieke functiën ontzet en met zware boeten gestraft. Een paar jaren lang werden zoo de Patriotten overal vervolgd; enkelen hunner waagden het toen terug te keeren maar verreweg de meeste gevluchten bleven buitenslands, met diepen wrok bezielde tegen de reactie, die hen uit huis en hof had gestooten. Men schat het aantal der uitgewekenen, van wie het grootste deel zich in België en Frankrijk, enkele in Amerika, Duitschland, Engeland, Rusland vestigden, op niet minder dan 40000, vrouwen en kinderen daaronder gerekend.

1) Weststrate, blz. 312.

Zoo eindigde de noodlottige partijstrijd, die vijf jaren lang de Republiek had geteisterd. Maar de wijze, waarop hij geëindigd was, spelde ook voor de naaste toekomst weinig goeds. De zegepraal der Oranjepartij was niet verkregen dan door buitenlandsche inmenging en daarna bezegeld door maatregelen van reactie, die niet nalieten treurige gevolgen te verwekken. De revolutie van 1787 mag soms „nationaal” genoemd worden, een terugslag tegen de onverdragelijke heerschappij eener „veelvermogende factie” — wie haar noemt met dien naam¹⁾ toont geen inzicht te hebben in den werkelijken aard van het gebeurde, geen voldoende begrip van de behoefte, de onwederprekelijke behoefte aan hervorming en verbetering, aan verheffing en genezing, waarvan niet alleen de staatsinstellingen, waarvan de gansche maatschappij in de vermolmde Republiek getuigde. De patriotsche woelingen toch zijn niet maar de uitwerking geweest van factiegeest en anti-nationale beweegredenen; zij waren niet alleen maar krakeelen, door eer- en heerschzuchtige, onnadenkende partijmannen opgezet tegen een aan het gebrekkige in de staatsregeling en de staatkundige toestanden onschuldige regeering: zij waren gesproten uit de reeds drie vierden eener eeuw diep gevoelde en door de beste mannen bepleite noodzakelijkheid eener hervorming van staat en maatschappij in lijf en leden. De ten slotte bovendrijvende partij, die thans alle macht in handen had, moest toonen of zij de kracht bezat om de verrotte instellingen aan ingrijpende hervorming te onderwerpen, of zij den moed zou hebben om persoonlijke en standsbelangen voor het algemeene belang te doen wijken. Slaagde zij daarin niet en bleef alles in hoofdzaak zooals het was geweest, dan was het vonnis der Republiek geteekend en een nieuwe omwenteling te wachten, in hare werking en hare gevolgen vernielender dan die, welke in haar begin thans was gestuit. Maar, zooals Mirabeau een klagend Patriot vertroostte²⁾, deze en zijn partij konden „préparer, attendre et saisir les circonstances”. En zij zouden het doen.

1) Groen van Prinsterer, Handboek, § 772.

2) Welschinger, bij Coquelle, *L'alliance franco-hollandaise*, p. XVI.

HOOFDSTUK VIII.

DE RESTAURATIE.

Zoo was dan het pleit beslecht ten voordeele van den ouden regeeringsvorm, ten voordeele van het sedert 1747 bestaande overwicht des erfstadhouders in de Republiek. Maar dit resultaat was verkregen met buitenlandsche hulp en het stond te vreezen, dat de beide mogendheden, die hulp hadden verleend — Pruisen door krachtdadig optreden met een leger, Engeland door zijn steun aan de stadhouderlijke partij, zijn raadgevingen aan hare leiders, zijn dreigende houding tegenover Frankrijk — zich hare medewerking zouden laten betalen door vestiging van haren invloed op de binnenslandsche toestanden der Republiek.

Het lag aanstonds voor de hand, dat men allereerst zou denken aan het volledig herstel van het „oude systeem”, van de nauwe aansluiting aan Engeland met verbreking van de fransche alliantie, die het werk was geweest van de thans verslagen Patriotten. En Pruisen zou nu de plaats innemen van het thans meer met Frankrijk samengaand Oostenrijk; het nieuwe verbond der zeemogendheden zou nieuwe kracht ontvangen door de nauwe verbintenis met de aan de Republiek en Hannover grenzende pruisische monarchie, die in militaire beteekenis zeker boven Oostenrijk stond en in haar jongen bloei een schitterende toekomst te gemoet scheen te gaan. Dit lag geheel in de richting der engelsche politiek op het vasteland¹⁾, thans op aandrang van Harris door Pitt ingeslagen; evenzeer in die van den pruisischen minister Hertzberg, die er steeds

1) Vgl. over Harris' aandeel in deze gebeurtenissen: Salomon, England und der deutsche Fürstenbund, in Hist. Vierteljahrschr. 1903, S. 229 ff. Verder Wittichen, Preußen und England in der Europ. Politik, en Luckwaldt, Die English-preussische Allianz van 1788 (Brandenb. Forsch. XV, S. 33 ff.).

op had aangedrongen, overtuigd als hij was, dat een nauw verbond tusschen Pruisen en Engeland met de Republiek als verbindend lid en den duitschen Fürstenbund als verderen steun den vrede in Europa kon verzekeren tegenover de plannen van Rusland, Frankrijk en Oostenrijk¹⁾. De gebeurtenissen in Holland stonden zoo in nauw verband met de algemeene europeesche staatkundige verhoudingen en de zegepraal der pruisisch-engelsche alliantie had daarvoor groote beteekenis²⁾.

Maar aan de andere zijde begeerde Pruisen volstrekt niet den invloed van Engeland in de Republiek zoodanig te versterken, dat de oude feitelijk afhankelijke verhouding der laatste tot de groote zeemogendheid weder zou hersteld worden. De vervanging van den als diplomaat tegenover Harris weinig beteekenenden Von Thulemeyer, die overigens het oude systeem van overeenstemming met Frankrijk had vertegenwoordigd en dus thans niet langer op zijn plaats was, door den energieke Von Alvensleben, die in last kreeg den invloed van Engeland en Frankrijk in de Republiek tegen elkander te doen opwegen ten einde de beslissing aan Pruisen te houden³⁾, was daarbij van groot belang. Hij moest zorgen, dat Pruisen, onafhankelijk van Engeland, met de Republiek een verbond sloot. Dit echter strookte niet ten volle met Engeland's plannen, dat wel geen drievoudig verbond met Pruisen en de Republiek begeerde uit vrees van zich al te zeer met de zaken van het vasteland in te moeten laten, maar toch met Pruisen in goede verstandhouding wilde blijven om het in de Republiek te zijnen behoeve te kunnen gebruiken. Daarentegen begeerde de thans in de Republiek heerschende partij van hare zijde het liefst een drievoudig verbond met garantie der bezittingen van den staat in Oost en West, met garantie ook van den bestaanden regeeringsvorm.

Bij de thans in December 1787 op voorstel van Utrecht door de Republiek aangevangen onderhandelingen over een en ander kon natuurlijk een man als Van Bleiswijk van staatsche zijde de leiding niet meer hebben. Hij was zoo sterk betrokken bij de gebeurtenissen, die hadden plaats gehad, dat hij onmogelijk langer zijn

1) Wittichen, S. 113.

2) *ib.*, S. 118 ff.

3) Zijne instructie bij Colenbrander, III, blz. 220.

post kon behouden; hij legde den 9^{den} November het „lastig en drukkend pak” neder met eene rede, waarin de karakterlooze man den lof zong van de nieuwe toestanden en van den Prins, bestemd om „het aanminnig gebied te voeren over de harten van eene vrije Natie” 1). En wie hem vervangen moest, was duidelijk. Op aandrang van Harris en de Prinses, die Van de Spiegel’s bekwaamheden bij de jongste verwikkelingen zeer hoog hadden leeren schatten, werd deze aangezocht maar toonde zich huiverig om „dat wijde veld vol distelen en doornen” te betreden 2). Door den Prins en „zeer veel aanzienlijke regenten” aangespoord, overwon hij zijn aanvankelijke aarzeling, liet zich benoemen — de benoeming geschiedde eenparig — en verwisselde den 3^{den} December zijn zeeuwschen post, waaraan hij zeer gehecht was, met het belangrijkste „ministerie” in de Republiek, dat hij drie dagen later met een treffende aanspraak aanvaardde 3). Van de Spiegel, een man van buitengemeene kunde, van groote gematigdheid en kalmte, van onverdachte eerlijkheid en vaderlandsliefde en bekende energie, scheen de gewenschte persoonlijkheid, die het roer van het ontredderde schip van staat in handen kon nemen, die „in de toenmaalige gesteldheid van zaaken geschikt was om het vertrouwen der natie waardig te zijn” 4). Maar het viel hem, den geboren en getogen Zeeuw, die Zeeland nooit vergat, niet licht 5) te midden van eene vreemde omgeving, van eerezuchtige en baatzuchtige lieden vol eerbied voor Holland’s overwicht, aan een hof, welks vormen hem, den burgerman in uiterlijk en opvatting, niet gemakkelijk afgingen. Hij toonde zich aanstonds een handig, misschien wat al te voorzichtig diplomaat, die in overleg met Harris van de politieke omstandigheden gebruik wist te maken om de beide mogendheden te brengen tot het bondgenootschap, waarop de Republiek rekende tot handhaving zoowel van hare internationale beteekenis als van de inwendige rust. Van Pruisen kon voorloopig niet meer verkregen worden dan dat het met de Republiek een defensief verbond voor 20 jaren wilde sluiten; het behield zich bij overzeesche oorlogen

1) Vervolg op Wagenaar, XX, blz. 307.

2) Vreede, Van de Spiegel, III, blz. 48. Vgl. Nadenking van eenen staatsman wegens zijn ministerie in Holland, blz. 9.

3) Vervolg op Wagenaar, XX, blz. 310 vlg.

4) Nadenking, l.l.

5) ib., blz. 16. Vgl. Bilderdijk, Geschiedenis, XII, blz. 82.

de keuze tusschen hulp in geld of troepen voor, maar zou in Europa met 10000 man infanterie en 2000 ruiters helpen; daarentegen zou de Republiek met de helft volstaan en, zoo zij wilde, alleen met geldelijke hulp; de geldelijke vergoeding werd bepaald op *f* 100000 voor elke duizend man voetvolk en *f* 120000 voor elke duizend ruiters; de garantie bepaalde, dat de koning „op de kragtdaadigste wijze zoowel het erfstadhouderschap als de post van erfgoouverneur van iedere provincie met alle deszelfs regten en prerogativen” zou beschermen „als een wezenlijk deel van de constitutie der Vereenigde Nederlanden uitmakende” volgens de in 1748, 1766 en 1788 genomen besluiten „tegen alle aanvallen en ondernemingen, direct of indirect”; een handelsverdrag zou volgen¹⁾. In Maart was een en ander reeds in staat van wijzen maar de Republiek stelde in overleg met Harris de onderteekening nog uit, totdat ook haar verbond met Engeland gereed zou zijn²⁾. Dit was eerst het geval op 15 April, nadat Van de Spiegel herhaalde doch vergeefsche pogingen had gedaan om Engeland te bewegen tot dadelijke teruggave van Negapatnam. Het engelsche verdrag, dat „de onderlinge opregte vriendschap, welke zedert zo langen tijd heeft stand gegrepen” opnieuw „versterkt en bekrachtigd” door 's konings belangstelling in den jongsten tijd getoond, thans als „altoos durende verbintenis” vaststelde, behelsde 12 artikelen. Ook dit was een defensief verbond, waarin de garantie van den regeeringsvorm in nog iets sterker vorm werd gegeven; de wederzijdsche hulp werd vastgesteld op 8000 man voetvolk, 2000 ruiters en 20 oorlogschepen van Engeland, tegen 5000 man, 1000 ruiters en 16 schepen van de zijde der Staten; over deze hulp zou men in onderling overleg treden; de troepen zouden evenals in het pruisische verdrag door geldelijke hulp kunnen worden vervangen; over de teruggave van Negapatnam zou men nader onderhandelen ten einde een voldoende „equivalent” daarvoor te vinden³⁾.

Eenigen tijd later kwam eindelijk ook het lang gewenschte verbond tusschen Engeland en Pruisen tot stand, nadat Harris bij een bezoek van koning Frederik Willem op Het Loo met hulp van Van de Spiegel en de Prinses het wantrouwen van dezen vorst in

1) Vervolg op Wagenaar, XX, blz. 25 vlg.

2) Wittichen, S. 139.

3) Vervolg op Wagenaar, l.l. blz. 14 vlg.

Engeland's werkelijke bedoelingen had weten weg te nemen en de pogingen van Frankrijk om nog door zijn oude vrienden aan het pruisische hof zoowel als door krijgstoerusting tusschenbeiden te komen verijdeld waren¹⁾. Den 13^{den} Augustus werd ook dit verdrag onderteevend, dat in hoofdzaak de gezamenlijke bescherming van de Republiek ten doel had gelijk het de uitdrukking bevatte van „eenstemmig en wederzijdsch vertrouwen” en den wensch „tot handhaving van de veiligheid, onafhankelijkheid en regeeringsform der Vereenigde Provinciën” volgens de gesloten verbintenissen²⁾.

Zoo was dan de positie der Republiek in Europa bevestigd en trad zij voortaan in de europeesche politiek op in verbond met de beide groote mogendheden, die zich als hare beschermers hadden opgeworpen — een niet zeer eervolle maar voor het oogenblik ten minste tegen buitenlandsche moeilijkheden waarborg verstrekkende verhouding. Het was het doel van Van de Spiegel geweest de beide mogendheden aan de Republiek en met elkander te verbinden zonder door een formeele Triple alliantie Frankrijk te ontstemmen. Hij meende zelfs, dat ook het verbond met Frankrijk van kracht zou kunnen blijven, zoodat de Republiek bij een oorlog zich op al die verbintenissen kon beroepen om onzijdig te blijven³⁾.

De gebeurtenissen in het Noorden en het Oosten, in Frankrijk en België zouden weldra toonen, dat de Republiek aan dien steun alle behoefte had. De binnenlandsche onlusten, die de eerste mogendheid meer en meer in moeilijkheden brachten, gingen voorloopig nog buiten de Republiek om maar met levendige belangstelling sloeg Van de Spiegel de snelle ontwikkeling der merkwaardige gebeurtenissen gade, die er welhaast tot eene groote staatsomwenteling zouden leiden. Met niet minder aandacht volgde hij den sedert Augustus 1787 door Rusland en weldra ook door Oostenrijk tegen Turkije gevoerden krijg, die licht ook Engeland en Pruisen op de zijde der Porte, Frankrijk op die zijner beide bondgenooten zou kunnen brengen en dan een europeeschen oorlog zou kunnen verwekken; ook het optreden van Zweden en Finland, de poolsche en de siberische kwestie dreigden den vrede in gansch Europa te zullen verstoren. De Republiek, die zich in de

1) Hierover Luckwaldt, vooral S. 111 ff.

2) Nederl. Jaarb. 1788, blz. 1288 vlg.

3) Nadenking, blz. 31/2.

laatste jaren geheel buiten de algemeene europeesche politiek had gehouden en haar aanzien in Europa daardoor zeer had zien afnemen 1), deed zich thans weder bemiddelend en tot vrede manend gelden zonder zich al te zeer op den voorgrond te stellen. Van de Spiegel's omzichtigte staatkunde had ten doel den voor de verzwakte Republiek en haren vervallen koophandel zoo noodigen vredestoestand alom te herstellen of te bewaren. Hij vestigde weder de aandacht op de verwaarloosde betrekkingen tot de duitsche landen, waar hij weder diplomatieke agenten bij de voornaamste kleine hoven wilde aangesteld zien 2); hij trachtte het evenwicht in het Noorden, door den eerzuchtigen Gustaaf III van Zweden in gevaar gebracht, in overleg met Engeland te herstellen; hij bemiddelde in een tusschen Engeland en Spanje over de noordwestkust van Amerika ontstaan geschil; hij trachtte de russische en oostenrijksche eischen tegenover Turkije te matigen en de verschillen tusschen Oostenrijk en Pruisen bij te leggen. Op die wijze verschaftte hij aan de Republiek weder eenig staatkundig aanzien 3).

Maar de meeste belangstelling trokken hier toch de belgische toestanden. Het bezoek van Jozef II had dezen, die met groote belangstelling maar met even groote verbazing de ingewikkelde staatshuishouding en de verouderde toestanden op allerlei gebied in de Oostenrijksche Nederlanden had waargenomen, de volledige overtuiging gegeven der noodzakelijkheid van ingrijpende hervorming 4). Gedurende zijn kort verblijf in 1781 had hij de zittingen der drie groote raden herhaaldelijk begewoond en met de voornaamste belgische staatslieden: Crumpipen, Nény en anderen, langdurige conferentiën gehouden. Hij nam zich voor zoo spoedig mogelijk hervormingen in te voeren, rekenend op den steun, dien hij daarbij ook hier, gelijk in zijn andere staten het geval was geweest, van de burgerklasse, door de verouderde toestanden het meest benadeeld, zou ondervinden meer dan van de zijde van adel en geestelijkheid, die door den bestaanden toestand eerder begunstigd werden. De werkelijk het geluk zijner onderdanen nastrevende vorst meende

1) Vreede, Van de Spiegel, III, blz. 601.

2) ib. blz. 598 vlg.

3) Nadenking, blz. 33.

4) Schlitter, Die Regierung Josefs II in den Oesterreichischen Niederlanden (Wien, 1900).

in gemoede daarbij te moeten uitgaan van de wenschelijkheid der versterking van de absolute vorstenmacht, ook elders in dien tijd als de bron van vernieuwing der oude feodale regeeringsvormen beschouwd. De toch reeds beperkte macht van landvoogd en landvoogdes, 's keizers vertegenwoordigers te Brussel, hertog Albrecht en aartshertogin Maria Christina, kon daarbij weinig in aanmerking komen, ja, veel werd buiten hen om besloten. Tot zijn ongeluk richtte hij het eerst den blik op de verbetering der kerkelijke toestanden, die hij, meer wijsgeer dan geloovige, onder krachtig staats-toezicht wenschte te stellen tegenover de „abergläubische Hydra” der kerkelijke overheden, ja zelfs in den vorm der gallicaansche begrippen hoopte te kunnen gieten, Op aandrang van den vrijzinnigen Nény, president van den Geheimen Raad, hield Jozef II zich reeds spoedig na zijn aankomst met dit vraagstuk bezig. Nény hoopte door een gematigde houding tegenover het Protestantisme emigranten uit Zeeland naar Vlaanderen te lokken, al zou dan de katholieke religie de heerschende blijven¹⁾. Maar Jozef wilde verder gaan. Niettegenstaande de waarschuwingen, die hem van verschillende kanten gewerden, gaf hij den 13^{den} October 1781 een „Toleranzpatent” voor al zijne staten, dat — sedert twee eeuwen ongehoorde zaak in die gewesten — aan niet-Roomschen vrijheid van godsdienstoefening en zelfs staatkundige rechten toekende, al bleef het Catholicisme nog de heerschende Kerk. Dit besluit wekte bij de belgische geestelijkheid zoowel als bij de magistraten hevige ergernis en bij landvoogd en landvoogdes ernstige bedenking, maar ten slotte legde men er zich bij neder, nadat de verzekering was ontvangen, dat de keizer de heerschende Kerk als zoodanig wilde handhaven. Maar weldra kwamen andere ingrijpende besluiten op kerkelijk terrein: een keizerlijk patent verbood den invloed van buitenlandsche orden op de inlandsche kloosters, die onder bisschoppelijk toezicht werden geplaatst; een ander onderwierp uitdrukkelijk alle pauselijke en bisschoppelijke brieven en bevelen aan het vorstelijk placet, dat overigens in de Nederlanden sedert 1574 in theorie reeds geldig was; een derde beval (17 Maart 1783) de opheffing van alle „onnutte” kloosters. Deze besluiten, die de macht der Kerk aanrandden, wekte hevige ontroering en de verschillende staatsvergaderingen, door de geestelijkheid aan-

1) Schlitter, S. 18/9.

gezet, protesteerden ernstig. Maar de keizer ging onvervaard voort met zijne hervormingen. Hij hief den invloed der Curie op de geestelijke ambten op, verbrak de verbinding met de keulsche nuntiatuur, regelde de vergeving dier ambten en het huwelijksrecht, dat hij seculariseerde, liet de kloostergoederen opnemen, bereidde eene nieuwe verdeeling der parochiën voor, verving de tallooze kleine broederschappen in stad en land door één algemeene „confrerie”, regelde de processiën en andere kerkelijke plechtigheden, die hij binnen de kerken beperkte, en stelde (16 Oct. 1786) in plaats van de bisschoppelijke seminaria twee algemeene staatsseminaria voor de opleiding van geestelijken in. Vooral dit laatste besluit wekte opnieuw ernstig verzet, geleid door den primaat-aartsbisschop van Mechelen zelve, kardinaal Frankenberg; doch ten slotte gaf de belgische geestelijkheid toe en zond hare kweekelingen naar Leuven en Luxemburg, waar de nieuwe seminaria gevestigd waren. Maar hare verbittering tegen de regeering was er niet minder hevig om.

Even ingrijpend waren de plannen van den genialen maar overhaast werkenden vorst betreffende de verbetering van staatsinrichting en rechtspraak. Hij stuitte daarbij weder op den tegenstand van den conservatieven landvoogd en de streng-Roomsche landvoogdes, die zich toch reeds beklaagden over het nemen der kerkelijke maatregelen en over de groote macht van 's keizers nieuwen minister te Brussel, graaf Lodewijk Belgiojoso, een heftig man, die geheel met 's keizers hervormingsplannen medeging gelijk ook Kaunitz, de algemeene leider der oostenrijksche staatkunde, zich na eenige aarzeling daarbij had aangesloten. Keizer Jozef begeerde een sterke centrale regeering te vormen door samensmelting der drie groote raden en van de staatssecretarie tot één Raad, een „Conseil général”, die onder leiding niet van de landvoogdij maar van 's keizers minister te Brussel zelve in hoofdzaak zou worden samengesteld uit door de regeering aangewezen leden ¹⁾. De macht der landvoogden werd op deze wijze zeer beperkt maar ook die der gewestelijke Staten zou niet langer op de oude wijze blijven bestaan: zij zouden hun overouden invloed op de landsregeering bijna geheel te loor zien gaan door de nieuwe verdeeling des lands in negen „cercles”, wier grenzen (behalve in Henegouwen) niet met de oude graafschappen en hertogdommen

¹⁾ Poulet, Histoire politique Nationale, II,¹ p. 543 suiv.; Schlitter, S. 32 ff.

samenvielen en die ieder onder een met uitgebreide bevoegdheid voorzien „intendant” zouden staan met commissarissen aan het hoofd van hunne onderdeelen, „districten” genaamd. Een en ander, met de historische ontwikkeling der staatsregeling geheel in strijd, moest met 1 November 1787 in werking treden zooals in het diploma van 21 Februari was aangeteekend. Eindelijk nog hervormde de keizer ook de werkelijk zeer verouderde en gebrekkige rechtspleging door de instelling van een Souvereinen Raad te Brussel als hof van revisie en centrum van rechtspleging met twee hoven van appèl te Brussel en Luxemburg en 64 rechtbanken, terwijl alle geprivilegieerde rechtspraak zonder aan herkomen of rechten te denken met een pennestreek werd afgeschaft. En daarbij zou het niet blijven: de opheffing der gilden, der geestelijke orden enz. werd reeds in het oog gevat en een nieuwe algemeene wetgeving werd voorbereid onder leiding van den kanselier van Brabant, Crumpipen, die in overleg met den keizer, met Belgiojoso en met den voortreffelijken jurist Leclerc de gansche reorganisatie op rechterlijk gebied had geleid. Met 1 Mei 1787 moest ook dit alles in werking gebracht worden.

Het gansche land geraakte in heftige beweging. Adel en patriciaat, in hun eeuwenoude rechten getroffen, plaatsten zich naast de reeds lang verbitterde geestelijkheid. De gewestelijke Staten, die van Brabant vooraan, protesteerden tegen de aanranding der oude, door den vorst nog pas bezworen staatsinrichting en privilegiën; het regende van alle kanten vertoogen, rekwesten, protesten, smeekschriften; alle regeeringslichamen in stad en land staken het hoofd op, raadzalen en kerken weergalmden van meer of minder heftige uitingen tegen de hervormingsplannen; de totnogtoe in België weinig beteekenende pers liet zich eindelijk gelden en overstroomde het land met pamfletten en bezwaarschriften van allerlei aard; de aan de kerkelijke gebruiken gehechte bevolking geraakte meer en meer in onrust over de met wet en zeden strijdige hervormingsplannen. En de steun van vele leden der min of meer verlichte burgerklasse, door den keizer verwacht, beteekende weinig tegenover deze algemeene volksbeweging in een land, zoo gehecht aan zijn oude privilegiën, zoo beheerscht door kerkelijke gevoelens als de Oostenrijksche Nederlanden. De keizer had wel op eenig verzet gerekend maar toch niet op zulk een verzet als zich thans van alle kanten verhief.

Intusschen, de hervormingsmaatregelen des keizers waren wel de

aanleiding tot maar volstrekt niet, zooals men dikwijls gemeend heeft, de oorzaak van de uitbarsting der revolutie, die weldra in deze provinciën uitbrak. Men was het moede als een onbeteekenend aanhangsel der oostenrijksche monarchie behandeld te worden. De geschiedenis dezer landen in de 18de eeuw had duidelijk bewezen, dat de oostenrijksche regeering de economische en staatkundige belangen harer Nederlanden geheel ondergeschikt maakte aan hare algemeene politiek. Daarvan was eene beweging van nationalen aard het gevolg. De provinciën begonnen zich als een geheel te gevoelen, de bevolking als eene „belgische natie”, die hare onafhankelijkheid had te handhaven tegenover de schending harer ernstigste belangen, die niet langer als een aanhangsel eener andere mogendheid wilde beschouwd worden. Vandaar het verzet in alle rangen en standen — het eerste ontluiken eener belgische nationaliteit.

Het begon met een studentenoproer te Leuven. Een driehonderdtal brabantse en vlaamsche studenten verstoorden reeds bij de opening der lessen (1 December 1786) in het nieuwe seminarie de orde door luide vertoogen tegen de staatsleeraren, die men hun had opgedrongen, en tegen hunne „kettische” gevoelens omtrent de rechten der Kerk; zij eischten herstel der bisschoppelijke seminaria en kwamen zelfs tot openlijk oproer, waartegen op aandrang van Belgiojoso de landvoogd na eenige aarzeling met een aanzienlijke militaire macht optrad. Het was duidelijk, dat de hoogere geestelijkheid in dit kabaal de hand had, ja dat de pauselijke nuntius te Brussel er niet onschuldig aan was. Deze werd dan ook uit de hoofdstad verwijderd, kort nadat de orde te Leuven hersteld was met medewerking van kardinaal Frankenberg zelve, die intusschen naar Weenen werd ontboden om er in de nieuwe richting op kerkelijk gebied onderwezen te worden. Hij vond er weinig troost in 's keizers omgeving, ook niet bij den machtigen noordnederlandschen geleerde Van Swieten, die geheel op 's keizers zijde stond, en de zwakke kerkvorst onderwierp zich ten slotte volkomen met de belofte ook zijne geestelijkheid tot rede te zullen brengen. Dit ging echter niet zoo gemakkelijk. De bisschop van Namen, Lichtervelde, stelde zich thans aan haar hoofd, wat hem verbanning op den hals gehaald zou hebben, wanneer ook hij zich niet ten slotte aan de nieuwe instelling had onderworpen. Maar die onderwerping der geestelijkheid was slechts schijnbaar en zij ging ijverig voort met het aanzetten der ontevren-

denheid over de hervormingen des keizers onder adel, magistraten en volk, heimelijk geholpen door enkele invloedrijke personen in de regeering te Brussel.

De gewestelijke Staten, die reeds vroeger herhaaldelijk tegen de nieuwigheden gewaarschuwd hadden, traden in het voorjaar van 1787 met meerdere kracht daartegen op¹⁾. Die van Brabant weigerden in April de inning der belastingen, wanneer niet de inbreuken op de Joyeuse Entrée werden nagelaten, en ook de Raad van Brabant sloot zich daarbij aan. Belgiojoso trachtte dien wettelijken tegenstand langs den weg van onderhandeling en nadere inlichting omtrent 's keizers plannen weg te nemen maar reeds begon het gepeupel zich te roeren en het scheen noodig opnieuw militaire macht te ontwikkelen. Toen stelde zich aan het hoofd der brusselsche burgerij de vurige en energieke advocaat Van der Noot, een populair redenaar en niets ontziend volksleider, die tegenover de centraliseerende plannen tot versterking der vorstelijke macht de oude door de privilegiën gewaarborgde volksrechten plaatste. In een heftigen „Mémoire sur les droits du peuple brabançon”, die hij 23 April 1787 aan de Staten van Brabant aanbood, viel hij 's keizers plannen ten hevigste aan. Adel en geestelijkheid, thans ook door de burgerij krachtig gesteund, weldra geleid, verstoutten zich tot steeds heftiger verzet. Het zoo lang sluimerende staatkundige leven begon zich door geheel Brabant heen, zij het in onregelmatige vormen, weder te verheffen en dreigend eischten de drie standen eendrachtig de handhaving van de Joyeuse Entrée, het palladium harer vrijheid. Men sprak er reeds openlijk van om de oude rechten met de wapenen in de hand te verdedigen, men herinnerde aan den opstand tegen Spanje en het bleek weldra, dat de regeering in zulk een geval op de voornamelijk uit landzaten bestaande troepen niet onvoorwaardelijk zou kunnen rekenen. Hevige pamfletten richtten zich tegen Belgiojoso, Leclerc en Crumpipen, misleiders, naar men riep, des keizers, eierzuchtige aterlingen, volksbedervers, verraders des vaderlands. Hun leven stond op het spel. Ook in Henegouwen en Namen onder de ontvlambare Walen, zelfs in het op zich zelf staande kalme Luxemburg stuitte men op denzelfden tegenstand,

1) Schlitter, S. 67 ff.

terwijl in het door lange onderdrukking ontzenuwde Vlaanderen de toenemende gisting op den duur weinig beters voorspelde. Men richtte zich tegen den keizer, den „dwingeland”, zelven. Men hoorde van plannen in verband met de patriotsche beweging in de Republiek en de houding van Frankrijk daartegenover, om met hulp der talrijke franschgezinden een aansluiting der Oostenrijksche Nederlanden bij Frankrijk tot stand te brengen ¹⁾.

De regeering te Brussel geraakte in groote verlegenheid. Zij zag de noodzakelijkheid van het doen van concessiën in en begaf zich spoedig op dien weg door voorloopig sommige besluiten te schorsen, wat trouwens den landvoogd, die van het begin af weinig ingenomenheid met de hervormingen had betoond, niet ongevallig kon zijn. Maar deze toegeefelijke houding, door Van der Noot en de zijnen handig gebruikt voor verdere doorzetting hunner plannen, bracht de regeering op dien weg steeds verder. Onder de vrees voor de volksmenigte, die den 30sten Mei voor het paleis samenstroomde en met oproer en plundering, met moord en doodslag dreigde, beloofden landvoogd en landvoogdes, wien men zelfs de onafhankelijke heerschappij wilde aanbieden, ze alle in te trekken en zelfs alle sedert tweehonderd jaren gemaakte veranderingen in de staatsregeling van Brabant te zullen afschaffen. Ook in de andere provinciën werd alles ter zijde gesteld. In het gansche land betoonde men de grootste vreugde. Van der Noot was toen de eigenlijke leider der zaken in België; door de inrichting, naar het in de Republiek gegeven voorbeeld, van vrijkorpsen uit de gilden, door het aanknoopen van verbintenissen met andere leiders in de brabantse steden, weldra ook in die der andere provinciën, verbond hij de thans zegevierende oppositie tot een voor de plannen der keizerlijke regeering hoogst bedenkelijke macht.

Maar hoe zou de keizer, die juist in de Krim een bezoek aan keizerin Catharina bracht, een en ander opnemen? Hij was volstrekt ongeneigd het gebeurde goed te keuren en verweet de regeering te Brussel hare onhandigheid, lafheid en besluiteloosheid. Hij zond aan den minister vorst Kaunitz, die te Weenen de zaken leidde, bevel tot handhaving van het reeds genomen besluit om afgevaardigden der gewesten naar Weenen te ontbieden onder belofte niets

¹⁾ Schlitter, S. 77.

zonder hunne medewerking te zullen doen en riep ook den landvoogd en de landvoogdes benevens Belgiojoso, die evenzeer het hoofd verloren scheen te hebben, daarheen. Maar de Staten weigerden hunne afgevaardigden zoover weg te zenden en richtten zich onmiddellijk tot Frankrijk met verzoek om op grond van de bepalingen van den vrede van Rastadt hunne privilegiën te helpen handhaven, wat intusschen door Lodewijk XVI, die niet den minsten lust had zijn zwager en bondgenoot in het harnas te jagen, werd afgeslagen¹⁾. Het behoud der gewesten voor de dynastie stond op het spel. De in een valsche positie geplaatste landvoogd en landvoogdes verlieten weldra Brussel, op aanwijzing van Jozef de regeering overdragend aan den bevelhebber der troepen, generaal graaf Murray. Ten slotte kwamen ook de afgevaardigden toch naar Weenen, maar werden hier met weinig tegemoetkoming behandeld, al beloofde de keizer nog eens de hervormingen niet zonder hunne toestemming te zullen invoeren.

De gisting in het land nam thans in den nazomer van 1787 weder op bedenkelijke wijze toe. De Staten bleven standvastig de inning der lasten weigeren zoolang de keizer zijne hervormingen niet formeel had ingetrokken; zij weigerden ook de door Murray verlangde afschaffing der vrijkorpsen. Aan den anderen kant weigerde de keizer de plannen op te geven. De gisting steeg nu te Brussel tot revolutionnaire woeling en ook Van der Noot was in September niet meester meer van den toestand, terwijl Murray zich gereed maakte met de troepen op te treden. Een misverstand deed op den 20sten September te Brussel een bloedige botsing tusschen soldaten en burgers ontstaan. Murray wist nog, ten koste trouwens van zijn gezag, de orde te herstellen, maar ook hij was in die omstandigheden gebleken niet berekend te zijn voor den moeilijken post te midden der oproerige bewegingen en werd weldra vervangen door graaf Trauttmannsdorff, een jong diplomaat, die, gesteund door den nieuwen bevelhebber, generaal D'Alton, allereerst het verzwakte landsheerlijke gezag zou hebben te herstellen en daartoe bekleed werd met alle bevoegdheid om zijn wil op te leggen.

Zoo stonden de belgische zaken, toen het stadhoudelijk gezag in de Republiek door de pruisische wapenen opnieuw bevestigd was. De woelingen in het Noorden hadden totnogtoe ernstige bemoeiing met de verwickelingen in België belet, ja de aandacht daarvan in de Repu-

1) Schlitter, S. 243/4, 253/4.

bliek afgeleid, al hadden de Patriotten op steun voor hunne zaak van die zijde gehoopt. Thans zou de regeering der Republiek meer aandacht aan den loop der dingen in het Zuiden hebben te wijden. Het kon haar niet onverschillig zijn, of de Zuidelijke Nederlanden in de handen der habsburgsche dynastie zouden blijven dan met Frankrijk vereenigd zouden worden of wel een afzonderlijken staat zouden vormen — de oude vragen uit den tijd van Lodewijk XIV in een nieuwen vorm. Bovendien zag zij de mogelijkheid van het terugwinnen harer barrière en van hare rechten in Vlaanderen en aan de Schelde-oeveren. Eindelijk zou zij het oog moeten houden op de woelingen in België, die door de aanwezigheid der bij duizenden gevluchte Patriotten daar en in het Noorden van Frankrijk ook binnen haar eigen grenzen invloed zouden kunnen hebben ¹⁾. En het bleek weldra, dat de keizerlijke regeering gaarne de talrijke vermogenden onder de hollandsche uitgewekenen in België wilde houden, in het belang van het fabriekswezen zoowel als van dat der zeevaart en visscherij.

Van de Spiegel had gaarne den opstand in de geboorte gesmoord gezien en, toen dit onmogelijk bleek, willen zorgen, dat Frankrijk zich niet van de zuidelijke gewesten meester maakte. De opstelling van een observatiekorps der drie mogendheden, 30 of 40000 man sterk, in Staats-Brabant werd door hem bepleit maar kon bij Pruisen en Engeland geen steun vinden ²⁾.

Trauttmannsdorff, door den keizer gelast om den op 1 April 1787 bestaanden toestand met inbegrip van de tot dien tijd genomen besluiten te handhaven, eischte dit van den Raad van Brabant en toen deze de nieuwe dekreten niet uitvaardigde, beval hij den 22sten Januari 1788 binnen 24 uren tot de uitvaardiging over te gaan ³⁾. D'Alton trok zijne troepen samen en na het bloedig onderdrukken van een hevig volksoproer te Brussel ging de Raad tot de uitvaardiging over onder verklaring trouwens, dat noch de Joyeuse Entrée noch de oude staatsinrichting in het algemeen daarbij mocht worden geschonden. Eerst daarna keerden landvoogd en landvoogdes naar Brussel terug. Ook de

¹⁾ L. P. J. Van de Spiegel, *Résumé des négociations qui accompagnèrent la Révolution des Pays-Bas autrichiens* (Amst., 1841), p. 14 suiv. Vgl. Schlitter, *Geheime Correspondenz Josefs II mit Trauttmannsdorff* (Wien, 1902).

²⁾ Nadenking, blz. 34 vlg.

³⁾ Schlitter, S. 44 ff.

tegenstand der leuvensche universiteit werd in het voorjaar door eene schorsing, daarna door verplaatsing der oude hoogeschool naar Brussel gestraft, terwijl het algemeene staatsseminarie werd heropend en de bisschoppelijke seminaria definitief werden gesloten. Nieuwe oproeren te Mechelen en Antwerpen bij gelegenheid dezer sluiting in Augustus 1788 werden met geweld onderdrukt. Maar de gisting onder de bevolking hield daarmede niet op en de geestelijkheid, die het staatsseminarie onbezocht liet, zoowel als de in het najaar opnieuw opgeroepen Statenvergaderingen bleven zich verzetten, met name in Brabant en Henegouwen, waar de Staten weder de belastingen weigerden, zoolang niet aan de gestelde eischen was voldaan. Wel gaven in Brabant na stormachtige discussiën adel en geestelijkheid ten slotte op dit punt toe maar de derde stand, door Van der Noot geleid, weigerde uitdrukkelijk.

De keizer beval nogmaals krachtig door te tasten en verbood in Januari 1789 zoowel in Brabant als in Henegouwen verdere bijeenkomsten der Staten, die hij op zijn beurt beschuldigde zich onttrokken te hebben aan de bij zijn inhuldiging op zich genomen verplichtingen. Bij eene toch nog voor de laatste maal opgeroepen brabantische Statenvergadering op 26 Januari, waar Trauttmannsdorff dreigend wees op de in den omtrek der vergaderzaal verzamelde troepen en in heftige taal de Staten tot gehoorzaamheid aanmaande, weigerde de derde stand opnieuw. In Henegouwen geschiedde hetzelfde. Toen werden in dit laatste gewest de Staten ontbonden en de privilegiën vernietigd, terwijl de soeverein verklaarde het als „veroverd gebied” te zullen behandelen. In Maart richtte hij zich ook door zijn minister tot de Staten van Brabant met het voorstel om de „constitution incompréhensible, ténébreuse et inexécutable” te wijzigen en de vertegenwoordiging van den derden stand ten eenenmale op te heffen. Toen de Raad van Brabant weigerde deze voorstellen goed te keuren en ook de Staten zich niet lieten overhalen, hief de keizer in Juni de Joyeuse Entrée en alle verdere privilegiën op en ontbond Raad en Staten, terwijl zoowel in Brabant als in Henegouwen eenige aanzienlijke geestelijken en leeken gevangen gezet werden.

Een algemeene verontwaardiging ontstond in het gansche land; overal verhief zich een geest van verzet; honderden verlieten het land hunner geboorte, waar zij zich onder het keizerlijk despotisme niet meer veilig achtten; op alle muren verschenen oproerige manifesten in proza en

dicht; pamfletten zetten openlijk tot opstand aan. Het verbod van emigratie, den 30sten September uitgevaardigd, kwam te laat om de beweging tegen te houden.

De uitgewekenen riepen weldra de hulp in van Engeland, Pruisen en de Republiek. Van der Noot, die reeds in April 1789 de vlucht had genomen om te ontsnappen aan de tegen hem begonnen strafvervolging, had zich in Mei persoonlijk tot Van de Spiegel gewend ¹⁾ met verzoek om steun, zelfs in uitzicht stellend, dat België zich onafhankelijk zou verklaren en zich onder een eigen stadhouder, bij voorbeeld den tweeden zoon van Willem V, nauw met de Republiek zou verbinden, misschien wel tot één staat. Van de Spiegel, hoewel weinig vertrouwend op deze losse aanbiedingen van een „homme sans qualification”, werwees hem naar Hertzberg en Pitt en Van der Noot vond werkelijk bij den eerste, vijand van Oostenrijk, sympathie voor zijne denkbeelden. Begeerig om dit belangrijke gebied aan het huis Habsburg te ontrukken, zond Hertzberg den gouverneur van Wezel naar Van der Noot, die weldra als „agent plénipotentiaire du peuple brabançon” en vertegenwoordiger van de te Roozendaal, later te Breda verzamelde emigranten, onder wie hij en de antwerpsche kanunnik Van Eupen de leiders waren, te Berlijn verscheen. Hij werd er met onderscheiding ontvangen en vond er levendige aanmoediging, meer dan te Londen, waar Pitt gering vertrouwen op den opstand in België toonde en weinig gezind bleek om zich vijandig tegenover Oostenrijk te stellen.

Intusschen begonnen de zaken in België zich steeds ernstiger voor te doen. In Luik, waar de bevolking met de regeering van den prins-bisschop Van Hoensbroeck overhoop lag wegens zijne maatregelen tegen het spelen te Spa en op het voorbeeld van het toen in revolutiekoorts bevangen Frankrijk met democratische denkbeelden vervuld was, ontstond in Augustus, een maand na den val der Bastille, een formeele revolutie, die de oude regeeringsvormen omverwierp, de volkssouvereiniteit als beginsel vooropstelde en den prins-bisschop alleen de uitvoerende macht liet. De prins-bisschop, onmachtig de orde te herstellen, verliet het bisdom en beriep zich als rijksvorst op het Rijkskamergericht te Wetzlar, dat den koning van Pruisen, als lid van den westfaalschen kreits, opdroeg het

1) Résumé, p. 52 suiv.

wettige gezag te handhaven. Zoo rukten pruisische troepen het bisdom binnen en bezetten de voornaamste vestingen. Op de beweging in Luik en de pruisische aanmoediging steunend, begonnen de ontevreden in de oostenrijksche gewesten zich opnieuw te roeren. De brusselsche advocaat François Vonck, hoofd eener onder de leus „Pro aris et focis” wijdvertakte organisatie van hervormingsgezinden, die echter den wettigen weg gevolgd wilden zien en de willekeur des keizers evenzeer afkeurden als de Staten en de aanhangers van den aan het oude stelsel van regeering gehechten Van der Noot, week met een aantal der zijnen, die zich gewapend hadden, uit naar Hasselt op luiksch grondgebied en trad weldra in overleg met de uitgewekenen te Breda, met wie hij en de zijnen zich eindelijk vereenigden. Zoo werd Breda het middelpunt eener tegen de keizerlijke regeering gerichte emigratie, die van pruisische zijde de belofte kreeg van steun tegen iederen aanval van Frankrijk of Oostenrijk, mits zij zelfstandig bleef en zich beriep op het Duitsche Rijk, voor welks belangen dan de koning van Pruisen zou kunnen opkomen¹⁾.

De regeering der Republiek, bij de teruggetrokken houding van Engeland het niet wagensich zonder meer naast Pruisen te stellen, bepaalde zich uit vrees voor een algemeenen oorlog, waarbuiten zij niet zou kunnen blijven, onder het vooropstellen harer onzijdigheid tot heimelijke aanmoediging der emigranten en verbood hun op aandrang der keizerlijke regeering alleen de vorming van gewapende benden op haar grondgebied. Maar dit verbod belette niet, dat de emigranten zich in October onder den gewezen oostenrijkschen kolonel Van der Mersch tot een inval in België voorbereidden.

Een manifest²⁾ van „le peuple brabançon”, waarin de grieven tegen het bestuur des keizers werden uiteengezet, verklaarde hem den 24sten October 1789 op grond der oude privilegiën „déchû de la souveraineté, domaines, droits et prérogatives dudit duché et pays (de Brabant) et autres en dépendant” en twee dagen later rukte Van der Mersch met eenige honderden naar Turnhout op, waar hij den 27sten de oostenrijksche troepen terugsloug maar spoedig voor de overmacht op staatsch grondgebied de wijk moest nemen. Een andere bende onder den jongen prins van Ligne was gelukkiger en bemach-

1) Résumé, p. 71.

2) ib., p. 72 suiv.

tigde het belangrijke Gent. Dit succès werd weldra door een algemeen opstand tegen het oostenrijksche gezag achtereenvolgens in de voornaamste steden des lands gevolgd en de landvoogd zag zich genoodzaakt met de tegenover dien algemeenen opstand onvoldoende militaire macht, die achter de Maas terugweek, Brussel te verlaten en zich naar Luxemburg terug te trekken, waarheen ook Trauttmansdorff, die te vergeefs alle mogelijke concessies deed, de hervormingsbesluiten introk en een algemeene amnestie afkondigde, hen spoedig volgen moest. Den 17^{den} December deden Van der Noot en Vonck met de hunnen den zegevierenden intocht in de hoofdstad des lands; de citadel van Antwerpen, de laatste vesting met oostenrijksche bezetting, kapituleerde einde Januari.

Het bleek intusschen weldra, dat de beide partijen onder de opstandelingen, de Statisten, die volledige reactie wilden, en de Progressisten of Vonckisten, die hervorming der verouderde instellingen langs wettigen weg begeerden, niet met elkander konden samenwerken. Ook hier stonden conservatieven en hervormingsgezinden, aristocraten en democraten scherp tegenover elkander en onder de laatsten eischten velen op het voorbeeld van het in volle gisting verkeerende Frankrijk de oproeping eener nationale vergadering; ja waren niet afkeerig van een aansluiting bij Frankrijk. Nog vóór het einde des jaars namen echter overal de gewestelijke Staten, waarin de conservatieven verreweg de bovenhand hadden, in Brabant gezamenlijk met den Raad van dit gewest, het bewind voorloopig in handen. In Januari 1790 te Brussel als Staten-Generaal bijeengekomen, richtten zij eene federatieve Republiek op onder den naam van „Vereenigde Staten van België”, verbonden door de den 11^{den} gesloten Unie van Brussel met handhaving van de oude regeeringsvormen en privilegiën en met instelling van een permanent Souverein Congres als uitvoerende macht namens de Staten-Generaal. Als leiders van dit Congres zouden Van der Noot als staatsminister en zijn medestander Van Eupen als staatssecretaris optreden.

De partij der Vonckisten, waarbij zich Van der Mersch en vele bekwame leden van den hoogen adel, magistraten en burgers hadden aangesloten, was zeer teleurgesteld over dezen gang van zaken, waardoor het verouderde regeeringsstelsel voorgoed bevestigd was. Zij toonden zich weldra zelfs bereid een uitbreiding der fransche grenzen tot over geheel België in de hand te werken

en, toen de door de binnenlandsche toestanden beziggehouden fransche regeering dit opnieuw weigerde, met de regeering te Luxemburg in overleg te treden over eene toenadering, die ten gevolge van den plotseligen dood van keizer Jozef (21 Februari 1790) en de verzoenende gezindheid van diens broeder en opvolger Leopold II spoediger haar beslag kreeg dan aanvankelijk verwacht kon worden.

De drie verbonden mogendheden traden intusschen met elkander in overleg, welke houding zij tegenover de nieuwe Republiek zouden aannemen, welker leiders aanstonds hare hulp hadden ingeroepen. Pruisen, begeerende Oostenrijk's macht te verzwakken, was zeer geneigd die hulp te verleen en Engeland, dat de verzwakking van Oostenrijk niet gaarne zag, volstrekt niet en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, bevreesd zoowel voor bevestiging der oostenrijksche heerschappij als voor terugwerking der belgische revolutie op hare nog altijd niet geheel tot rust gekomen partijenschappen, wenschte de grootst mogelijke voorzichtigheid in acht te nemen en zooveel mogelijk de oude regeeringsvormen der zuidelijke provinciën, met de hare zoo verwant, geëerbiedigd te zien, het liefst in den vorm van een herstel der oostenrijksche macht op „gelimiteerde voorwaarden”¹⁾. Van de aanvankelijk besproken plannen tot vereeniging der beide republieken tot één staat wilde Van de Spiegel niet hooren: zoowel de godsdienstige als de economische en staatkundige toestanden der beide landen achtte hij zoo verschillend, dat eene samenvoeging nooit in het voordeel van een van beiden kon geacht worden; voor eene toenadering tusschen de beide republieken was hij eerder te winnen en de Prinses, nog altijd vervuld van het denkbeeld om haar tweeden zoon in België aan het hoofd te stellen, niet minder²⁾. Maar daarvan was thans niet ernstig sprake meer en op voorstel der Republiek werd op eene conventie te Berlijn (9 Jan. 1790) besloten³⁾, dat de drie mogendheden zich niet met de belgische zaken zouden inlaten, tenzij de keizer zelf hare hulp inriep of wel „forcées par l'urgence des circonstances”; dat men in ieder geval de oude privilegiën en instellingen zou helpen handhaven en nog geen

1) Vreede, Van de Spiegel, I, blz. 7 vlg., IV, Inl. blz. 26. Vgl. de correspondentie met D'Yvoy te Brussel, aldaar blz. 1 vlg.

2) Vgl. daarover ook de stukken bij Vreede, Van de Spiegel, III, blz. 615 vlg., IV, blz. 158 vlg.

3) Résumé, p. 149.

beslissing zou nemen aangaande de erkenning van den nieuwen staat; dat men ook geen inmenging van een anderen staat — op Frankrijk werd natuurlijk gedoeld — zou dulden en gezamenlijk zou blijven overleggen. Twee dagen later constitueerde zich de nieuwe belgische Republiek maar ook nu wisten de zeemogendheden Pruisen te bewegen zich nog onzijdig te houden in weerwil van den voortdurenden aandrang der Belgen te Berlijn.

Zoo kon de verstandige keizer Leopold, betrekkelijk gerust op de houding der drie mogendheden, voortgaan met zijn onderhandelingen met de belgische opstandelingen, ofschoon Hertzberg nog herhaaldelijk de zeemogendheden aanzocht om de onafhankelijkheid van België te erkennen en desnoods aan Oostenrijk Gallicië over te laten als schadeloosstelling voor zijn verlies in de Nederlanden.

Intusschen dreigden aan alle kanten van Europa, vooral in het Oosten, verwickelingen, die in verband met den reeds tegen Turkije en in het Noorden begonnen oorlog en de hangende poolsche kwestie ieder oogenblik tot een algemeenen krijg konden leiden, terwijl de in Frankrijk voortgaande omwenteling niet minder zorg baarde, ook in verband met mogelijke fransche plannen op België. Het gansche voorjaar van 1790 dreigde oorlogsgevaar, in den zomer eindelijk door de belangrijke conferentie van Reichenbach, waar Pruisen en Oostenrijk met betrekking tot het oosten tot eene schikking kwamen, benevens door het vredesverdrag van Varela in het Noorden gelukkig bezworen. De invloed van de Republiek op deze schikking was inderdaad van beteekenis en Van de Spiegel had zoowel te Berlijn als te Londen met talent daarvoor gearbeid ¹). Omtrent de belgische zaken werd vastgesteld, dat Leopold een amnestie zou afkondigen en de zaken zou herstellen op den voet zooals zij waren bij de troonsbeklimming van keizer Jozef, terwijl de drie mogendheden den ouden regeeringsvorm beloofden te helpen handhaven op dezelfde wijze als zij den regeeringsvorm in de Republiek hadden bevestigd.

Deze overeenkomst was de doodsteek voor de belgische Republiek ²), thans door de drie mogendheden geheel opgegeven, terwijl de oostenrijksche troepen reeds op marsch waren om het keizerlijk gezag te herstellen.

¹) Vgl. daarover vooral de correspondentie van Van de Spiegel met den gezant te Berlijn, Van Rheede, en dien te Londen, Van Nagell (Rijksarchief); Vreede, Van de Spiegel, III, blz. 621 vlg.

²) Résumé, p. 39.

Leopold had onmiddellijk na zijne troonsbeklimming graaf Cobenzl naar Luxemburg gezonden om de toestanden in België zoo mogelijk te regelen op grondslag van terugkeer tot de oude staatsregeling. Een memorie van den nieuwen Souverein keurde de ingevoerde nieuwigheden ondubbelzinnig af evenals de gewelddadige maatregelen, door zijn voorganger genomen. Wel werd dit verzoenend schrijven, waarin zelfs het recht tot verzet der onderdanen werd erkend, te Brussel nog zonder antwoord gelaten maar de Statisten en Vonckisten lagen daar weldra geheel met elkander overhoop en de machtige geestelijkheid richtte zich steeds feller tegen de nieuwe denkbeelden. In Maart ontstond te Brussel een hevig volksoproer tegen de Vonckisten, die zich naar Namen terugtrokken onder de bescherming der troepen van Van der Mersch maar, ook hier niet veilig en door het grootste deel van het leger verlaten, deels naar Frankrijk vluchtten, deels gevangen gezet werden; pogingen om in Vlaanderen en elders eene beweging ten hunnen gunste te verwekken, werden door de Statisten met geweld onderdrukt. De Statisten hadden de zegepraal behaald. Maar zij hadden niet veel aan hunne overwinning, want noch het revolutionnaire Frankrijk noch de drie mogendheden trokken zich hun lot aan. De laatsten rieden ernstig tot verzoening en in Den Haag vestigde zich eene conferentie, waarin namens Engeland lord Auckland, namens Pruisen graaf Keller, namens Oostenrijk graaf De Mercy d'Argenteau, namens de Republiek Van de Spiegel zitting namen, ten einde de belgische toestanden gezamenlijk met den keizer te regelen. Leopold II, nu het terrein meester, wist deze haagsche conferentie in de door hem gewenschte richting te leiden en haar voor de bemiddeling tusschen hem en zijne belgische onderdanen te gebruiken, geheel volgens de wenschen trouwens van Engeland en de Republiek.

Het meer en meer in het nauw gebrachte belgische Congres deed alle moeite om aan de droeve noodzakelijkheid te ontkomen. Het drong te Berlijn aan, zond Van Eupen met hetzelfde doel naar Den Haag en riep de bevolking der gewesten op tot verdediging tegen de oprukkende Oostenrijkers. Half October verklaarde eindelijk keizer Leopold plechtig nog tijd te willen geven tot 21 November om zijne voorstellen aan te nemen. Toen het Congres weigerde en de weder bijeengekomen Staten-Generaal nog ter elfder ure zijn zoon aartshertog Karel tot „groothertog” van België kozen, rukte generaal Bender aan het hoofd van zijn leger Brabant binnen

en herstelde in enkele dagen het oostenrijksche gezag: den 2^{den} December reeds bezette hij Brussel. De regeering van Van der Noot en Van Eupen nam de vlucht naar de noordelijke Republiek en de belgische revolutie had een einde genomen. Overeenkomstig de bepalingen van Reichenbach erkende de conferentie in Den Haag den 10^{den} December 1) Leopold II als soeverein van België, „seul, indivisible, inaliénable et incommutable domaine, inséparable des états de la maison d'Autriche”, te regeeren volgens de bepalingen bij de troonsbeklimming van Karel VI en Maria Theresia, met afkondiging eener amnestie, waarvan slechts enkele leiders uitgesloten bleven. Ook de landvoogd en landvoogdes keerden nu half Juli 1791 naar Brussel terug en graaf De Mercy-d'Argenteau werd bekleed met de waardigheid van 's keizers vertegenwoordiger. In het najaar van 1790 was ook de revolutie in Luik onderdrukt met herstel der oude toestanden.

Het was alsof de regeering van Jozef II er niet geweest was, maar in de gewesten bleef toch een vaag gevoel leven van onrust, van ontevredenheid met de oude instellingen, van verzet tegen de monarchale neigingen der herstelde regeering; de uitgewekenen van de beide partijen, door welker oneenigheid de belgische omwenteling mislukt was, gaven den moed niet op om nog eenmaal in het vaderland terug te keeren en hunne plannen te verwezenlijken. De in Frankrijk zegevierende revolutie scheen op den duur een kans daarop te openen. En ook in de noordelijke Republiek lette men met toenemende bezorgdheid op den loop der dingen in Frankrijk, die ten opzichte van de toestanden in haar eigen gebied van invloed zou kunnen zijn 2). Nog regeerde Lodewijk XVI, thans als constitutioneel koning, over het in schromelijke verwarring verkeerende land, nog hielden Mirabeau en Lafayette de uiterste elementen in toom, maar reeds woelden de clubs der Jacobijnen, Feuillants en Cordeliers en sprak men van eene tusschenkomst der mogendheden in de zaken van Frankrijk, terwijl de omwentelingsgezinden droomden van de bevrijding der natiën uit de slavernij der vorstelijke macht.

* * *

1) Résumé, p. 386 suiv.

2) Politieke correspondentie van Van de Spiegel uit deze jaren in het Rijksarchief en het Huisarchief, ten deele ook bij Vreede, dl. III aan het slot en dl. IV, passim. Vgl. De Jonge, La restauration et M. Van de Spiegel, in Nederl. Rijksarchief, I, blz. 319 vlg.

Niet minder zorg baarden in de Republiek de inwendige toestanden. Alles was „à réparer ou à refaire”. De gebeurtenissen der laatste jaren hadden de grootste verwarring in staat en maatschappij ten gevolge gehad: daaraan moest paal en perk gesteld worden. En Van de Spiegel begreep, dat men niet volstaan kon met herstel van het oude: de tijd was gekomen om te beproeven, of het niet mogelijk zou zijn de Republiek te redden door verbetering van sommige in het oog springende gebreken harer staatsinrichting en van haren maatschappijlijken toestand in het algemeen. De woelingen der laatste jaren hadden ten minste dit gevolg gehad, dat ook in de Oranjepartij aan velen de oogen waren opengegaan voor de wenschelijkheid om eindelijk hervormingsmaatregelen te nemen, zij het dan niet in democratische richting. Maar de geringe gezindheid van den Prins om overeenkomstig den raad van Van de Spiegel „de deur van de amnestie voor het groote gros wijder open te zetten en de justitie alleen tegen de hoofden werkzaam te doen zijn”¹⁾ en de reactionnaire stemming onder de thans in hunne waardigheden en rechten herstelde, voor verandering meer dan ooit beduchte regenten beloofde in dit opzicht weinig goeds. Men vergaf wel maar vergat niet²⁾; men ademde wraak en weerwraak.

Van de Spiegel begon in Juli 1788 met het ernstig aanvatten van eené nieuwe regeling der gewestelijke quoten, daar „van deze zaak het staan of vallen van de Republiek afhing”³⁾ en de financiële toestand bij de eb in de „publique kassen” en de „schreuwende” schuld hoogst bedenkelijk moest genoemd worden⁴⁾. Niet alleen toch de financiën van Friesland, Zeeland en Stad en Lande waren sedert jaren in de war, maar ook de drie landprovinciën boden in dit opzicht thans een weinig verkwikkelijk schouwspel en de zaken van Holland stonden in de laatste jaren eveneens weder onder den druk der buitengewone omstandigheden minder gunstig: het bleek, om de zaken gaande te houden, noodig eene geldleening van 5 millioen uit te schrijven voor Holland, welks schulden 400 mill. bedroegen, maar het crediet der provincie was zoo geschokt — hare papieren stonden 20 0/0 beneden pari — dat men deze betrek-

1) Huisarchief, Archief Willem V, n°. 213, brief van 30 Mei 1788.

2) Nadenking, blz. 15, 19.

3) Brief van 9 Juli 1788, l.l.

4) Nadenking, blz. 15.

kelijk geringe som niet volteekend kon krijgen en daarom eindelijk moest overgaan tot eene „geforceerde negotiatie”, eene heffing namelijk van den 25sten penning van alle bezittingen boven de *f* 2500 en van inkomsten uit ambten en bedieningen: een maatregel, die veel ergernis wekte maar zonder welke geen betaling der met de omwenteling samenhangende kosten kon geschieden ¹⁾. Ook deze heffing kon niet worden doorgezet dan na heftigen tegenstand van sommige steden, met name van Leiden, Gouda en Gorkum, waar de nieuwe regenten het meest hadden in te brengen. Maar het bleek zeer moeielijk om behoorlijk vertrouwbare inlichtingen te verkrijgen aangaande de financiën der gewesten, die zich tegenover elkander klein hielden in de hoop hunne quoten verminderd te zien en allerlei uitvluchten zochten om te ontkomen aan het inleveren der door Van de Spiegel gewenschte nauwkeurige berekening van inkomsten en lasten, die, naar men vreesde, in ieder geval een aanzienlijke vermeerdering der belastingen ten gevolge zou hebben. De Staat van Oorlog voor 1789 werd in uitgaaf door hem op niet meer dan 13 mill. en 3 ton begroot, welke som, maar drie ton hooger dan vóór de troebelen, gemakkelijk — zoo meende de raadpensionaris — door eene eenparige belasting volgens de Unie kon worden verkregen.

De zaak der financiën en die der daarmede in nauw verband staande landsverdediging waren dus in de eerste jaren van de „restauratie” hoofdpunten, waarover ernstig geraadpleegd diende te worden. Holland had reeds bij het geven zijner toestemming voor den Staat van Oorlog van 1788 geklaagd over den „veragterden staat” van de financiën der admiraliteitscolleges, over de wanbetaling van verscheiden gewesten en over hun onverantwoordelijk schuiven van alle lasten op de schouders van Holland, dat onmogelijk langer al die lasten kon dragen ²⁾. Reeds in 1784 had Zeeland, ook in zijne financiën door den laatsten oorlog weder zeer getroffen, gewezen op de dringende noodzakelijkheid van „redres in de proportie der quotes” ³⁾, ook door de andere gewesten gereedelijk erkend. Een „besogne” tot het behandelen dier zaak was dan ook in het volgend jaar door de verschillende gewesten ingesteld

1) Vaderl. Historie, Vervolg, dl. XX, blz. 322 vlg. Vgl. brief van Van de Spiegel aan den Prins in Sept. 1788 (Huisarchief); Nadenking, blz. 43.

2) Vaderl. Hist., blz. 331 vlg.

3) Vreede, Van de Spiegel, II, blz. 360 vlg.

met het doel om financiën en verdediging in verband met elkander na te gaan. Maar de woelingen hadden in den eersten tijd den voortgang der beraadslagingen belemmerd. Van de Spiegel, die zich van het begin af voor deze zaak zeer had ingespannen als zijnde van overwegend belang, bracht nu in den zomer van 1788 meerdere kracht in de overwegingen van de in twee besognes, een voor de herziening der quoten, een voor het defensiewezen, gescheiden commissie. Hij wees erop¹⁾, dat vóór alles vastheid in de financiën noodig was, zoodat de regeling der quoten voor den tijd van 25 jaren diende te geschieden en in verband daarmee een vaste Staat van Oorlog voor dien tijd diende te worden bepaald, waarvan niet dan „bij gemeen consent” mocht worden afgeweken; hij verlangde het drieledig beding, dat de provinciën verplicht zouden zijn hare consenten binnen een te bepalen tijd in te brengen, dat de meerderheid voortaan de minderheid zou binden en dat men op de onwilligen dwangmaatregelen zou mogen toepassen. Na heel wat gehaspel en herhaaldelijk ingrijpen van den als „arbiter” gekozen erfstadhouder, die meer dan eens met geduld voorstellen te dien opzichte deed, diende het besogne voor de defensie in October 1789 eindelijk zijn lijvig verslag in, waarin onder anderen de samensmelting der vijf admiraliteiten tot één college weder werd voorgesteld; maar dat voor de quoten was nog niet gereed en de beide zaken stonden in zoo nauw verband, dat regeling van de eene zonder die van de andere niet mogelijk, ook niet wenschelijk scheen²⁾. De gemeenschappelijke aandrang van den Prins en Van de Spiegel, die persoonlijk aan de beraadslagingen deelnamen en van wie de laatste herhaaldelijk met zijn ontslag dreigde, deed eindelijk in Mei 1790 ook het tweede besogne gereed komen met het indienen van een nog veel lijviger verslag, dat in druk niet minder dan drie boekdeelen besloeg en behalve de nieuwe regeling der quoten op grond van de gewijzigde economische verhoudingen ook den toestand der generaliteitskas, de wenschelijkheid van bezuiniging in het beheer en in den Staat van Oorlog benevens de regeling van buitengewone geldopneming in tijd van oorlog behandelde. Maar nu begonnen eerst goed de moeilijkheden bij de

1) *ib.* blz. 442/3.

2) Vrede, IV, blz. 299 en 317 vlg. Vgl. over dit alles ook Van de Spiegel's correspondentie met den Prins uit deze jaren (Huisarchief).

behandeling dezer zaken in de afzonderlijke gewesten en het duurde langer dan twee jaren, eer er in dezen op eenig resultaat kon worden gewezen. Wanhopig klaagde de raadpensionaris over de „stijfzinnigheid” en „baatzucht” der regenten nu eens in de eene, dan weder in de andere provincie. Gelukte het den Prins eindelijk door zijne persoonlijke tusschenkomst Gelderland te bewegen zich bij de voor dit gewest bepaalde verhooging met $\frac{1}{2}\%$ neder te leggen, dan begon Friesland, dat met meer dan 2% verlaagd was, weder te klagen of riep Overijsel, dat het te veel „geperst” werd. Alleen door Holland, dat eertijds op ruim 58% gestaan had, tot ruim 62% te verhoogen en de Generaliteitslanden, die te voren waren vrijgesteld, eerst op 3, daarna op 4, eindelijk op $4\frac{4}{5}\%$ te brengen, kon aan de bezwaren der gewesten voldaan worden. Het eindresultaat was, dat Gelderland van $5\frac{1}{2}$ op even 6% , Zeeland van ruim 9 millioen op $3\frac{4}{5}\%$, Utrecht van $5\frac{4}{5}$ op $4\frac{1}{2}\%$, Friesland van $11\frac{3}{5}$ op $9\frac{1}{5}\%$, Overijsel van $3\frac{3}{5}$ op bijna $3\frac{1}{2}\%$, Stad en Lande van $4\frac{4}{5}$ op $5\frac{1}{5}\%$, Drente op bijna 1% zou komen te staan¹⁾. Maar van de zoo gewenschte regeling der gewestelijke financiën elk in het bijzonder kwam niets; ook niet van de door den raadpensionaris gewenschte herziening der verponding in Holland, die in 1730 wel voor de huizen was geschied maar voor de landerijen nog altijd op de oude regeling van 1632 was blijven staan. Wel mocht Van de Spiegel klagen over bekrompenheid en lamlendigheid, tegenwerking en baatzucht! Wel mocht hij zuchten over het gevaar van toenemende confusie!

De ten slotte 7 Sept. 1792 aangenomen regeling²⁾ bepaalde de quoten op de hierboven aangegeven cijfers voor de gewone lasten, terwijl voor buitengewone Holland tot 56% ontlast en de andere wat hooger belast werden. Deze regeling zou voor 25 jaren gelden. Voor alle petitiën zou de toestemming van vijf provinciën voldoende zijn en de andere binden na een bepaalden tijd, waarna eerst zachte, dan dwingende maatregelen zouden mogen volgen, mits volgens de bepalingen der Unie. Bovendien bracht eene resolutie van denzelfden dag een menigte verbeteringen en bezuinigingen in den Staat van Oorlog en de legerlasten aan. Leeningen voor Zeeland en Utrecht

1) Staatje bij een brief van Van de Spiegel dd. 22 Dec. 1789 (Huisarchief), bevattend een overzicht der achtereenvolgens gedane voorstellen.

2) Nadenking, blz. 47.

maakten ten minste voor de financiën dezer twee gewesten regeling op beteren voet mogelijk.

„Ik zal niet zeggen”, oordeelde later de raadpensionaris¹⁾, die met den thesaurier-generaal Van der Hoop de zaken eindelijk zoo ver had gebracht, „dat dit stuk werk door alle de provinciën met zoveel cordaatheid behandeld is als men gewenscht had, veel minder dat de evenredigheid der nieuwe quotas juist is; maar dit mag ik verzekeren, dat het eenen ongelooflijken arbeid gekost heeft om het zo verre te brengen en dat ik mijn aandeel in dien arbeid rijkelijk gehad heb”. Er was slechts keuze geweest tusschen „half volmaakte schikking” en „geheele confusie” en de Raad van State, die den Prins hulde bracht voor wat bereikt was, roemde, dat hij thans eindelijk weder een behoorlijken Staat van Oorlog kon aanbieden.

Wat de landmacht betreft, deze was onmiddellijk na het tot stand komen der omwenteling in overleg met Pruisen en Engeland versterkt door het aanwerven van duitsche troepen, beter te vertrouwen dan de fransche, waarvan men sedert Maillebois en Salm genoeg had. Men sloot overeenkomsten met Brunswijk-Lüneburg, Brandenburg-Anspach en Mecklenburg—Schwerin voor de levering van resp. 2900, 1400 en 1000 man tegen een jaarlijksch subsidie aan de vorsten dier landen boven de aan die troepen te betalen soldij. Maar tot verdere inspanning voor het leger waren de Staten-Generaal in weerwil van de vertoogen van den Raad van State bij het heerschende geldgebrek voorloopig niet te brengen en de Prins moest met de gewone middelen van den Staat van Oorlog langzaam aan de zoo noodige verbeteringen in het gededorganiseerde leger en de verwaarloosde vestingen en magazijnen bewerkstelligen, wat natuurlijk niet dan zeer gebrekkig geschiedde. De oefening der troepen liet bovendien veel te wenschen over en werd gewoonlijk tot zes weken in het jaar beperkt; de officieren waren vooral in de hoogere rangen oud en voor den oorlog minder geschikt; het geschut lag te roesten in de magazijnen en werd niet op de hoogte van den tijd gebracht; de vestingwerken werden niet in voldoende staat onderhouden. Het moet trouwens ook gezegd worden, dat de Raad van State spoedig in dezen stand der militaire zaken berustte en dat de Prins en zijn omgeving voor het geval van oorlog vooral op de bondgenooten rekenden, terwijl Van de

1) De Jonge, in Nederl. Rijksarchief, I, blz. 322 vlg.

Spiegel zich met het leger, waarvan hij geen verstand had, ook niet placht in te laten. Men zou echter weldra de gevolgen van de verwaarloozing dezer belangen ondervinden.

Met de zeemacht ging het aanvankelijk eveneens niet gunstig, al kon men hier ten minste op langzame verbetering van den toestand wijzen onder de verstandige voorlichting van mannen als Zoutman en Van Kinsbergen. Gedurende den engelschen oorlog waren 40 groote schepen op stapel gezet of voltooid¹⁾ en Holland kon getuigen van 1777 tot 1789 meer dan 44 millioen voor den aanbouw van schepen te hebben betaald, zoodat de vloot in het laatste jaar weder meer dan 100 vaartuigen van allerlei soort telde. De amsterdamsche equipagemeester Willem May en de vice-admiraal Van Kinsbergen vonden voor hunne krachtige werkzaamheid bij den Prins gereeden steun; de advocaat-fiscaal Van der Hoop, Rendorp en anderen gaven zich eveneens veel moeite. De inrichting en verbetering der haven van het Nieuwediep, die in deze jaren reeds meer dan 150 schepen tegelijk kon omvatten, was hun werk²⁾; eveneens het plan tot herstel en verbetering van haven en dok te Vlissingen, dat evenwel slechts langzaam volvoerd werd; ook werven en arsenalen werden verbeterd en vergroot en hospitalen gesticht. Maar na 1790 verflauwde de ijver bij dit alles aanmerkelijk³⁾, al kwam in 1792 nog de lang voorgenomen oprichting van een vast corps zeesoldaten, zoogenaamde mariniers of scheepsartilleristen, tot stand en gelukte het ook den Prins de instelling van vaste jaarwedden voor een zeker aantal vlagofficieren, kapiteins, luitenants, schippers en stuurlieden door te zetten. Men meende, dat, nu de vriendschap met Engeland hersteld was, een sterke vloot ook minder noodig scheen — de oude verontschuldiging, die zooveel ellende had veroorzaakt. Maar Van Kinsbergen gaf den moed niet op. Ook andere zijner plannen zooals de oprichting van een kadetten-corps voor den zeedienst, de verbetering van den verouderden artikelbrief en van het onderhoud der bemanning op de schepen werden ernstig overwogen maar vonden veel bezwaar, zoodat zij plannen bleven. Van Kinsbergen's en Van Bylandt's voorbeeld gaf den officieren aanleiding ook tot ernstiger studie der zeetaktiek; de door

1) De Jonge, *Zeewezen*, V, blz. 3.

2) *ib.* blz. 14 vlg.

3) Nadenking, blz. 58 vlg.

hen op dit gebied en dat der zeeseinen uitgegeven werken bleven jaren lang leerboeken voor onze zeemacht. Zoo had Van Kinsbergen de groote hervormer kunnen worden der verwaarloosde zeezaken, krachtig in zijn pogen gesteund door den Prins, die het belang daarvan volkomen inzag maar dikwijls de uitvoering zijner voornemens zag afstuiten op de langzaamheid, de geringe neiging tot samenwerking en het geldgebrek der admiraliteiten, die zoo weinig in staat waren aan hare verplichtingen te voldoen, dat „volgens adveu van de amsterdamsche admiraliteit de Republiek binnen weinige-jaren geen enkel bruikbaar schip meer zou bezitten”, in weerwil van de 13 millioen, door Holland van 1787 tot 1792 besteed 1).

Daarin kon alleen afdoende verbetering komen door den weg op te gaan door Van Kinsbergen en andere deskundigen aangegeven en ten slotte ook door bovengenoemd besogne aanbevolen: er moest meer eenheid in het zeewezen komen door de algemeene leiding ervan aan een centraal lichaam van superintendentie naast of onder den admiraal-generaal toe te kennen 2), het oude plan, dat reeds van 1588 tot 1593 was uitgevoerd. Ook de Prins was gewonnen voor het denkbeeld der oprichting van een Zeeraad of Raad ter Admiraliteit van 16 personen, die de bijzondere admiraliteitscolleges zou vervangen en alle zeezaken zou hebben te besturen. Maar Holland, Zeeland en Friesland, vrezend voor verzwakking van hun invloed op de zeezaken en voor nadeel aan de belangen van de plaatsen, die totnogtoe zetels der admiraliteitscolleges waren geweest, onder den invloed ook der tegenwerking van de voor hunne voordeelige posten beduchte ambtenaren bij die colleges, uit gehechtheid eindelijk aan de overoude instellingen, weigerden hunne medewerking na ongunstige adviezen van de admiraliteitscolleges zelf. Na allerlei pogingen om deze gewesten tot toegeven te bewegen gaf de Prins het denkbeeld op tot groot nadeel van de hervormingsplannen, die op deze wijze alleen tot afdoende verbetering hadden kunnen leiden. Het was daarbij van gewicht, dat Van de Spiegel zelf bezwaar vond in de met den ouden bestaanden toestand zoo weinig overeen te brengen hervorming en zich liever wilde bepalen bij het instellen van een besogne in Den

1) Van de Spiegel aan den Prins, 2 Sept. 1792 (Huisarchief).

2) Nadenking, biz. 57 vlg.; Vaderl. Hist. Vervolg, XXII, blz. 332 vlg., XXIII, blz. 317 vlg.

Haag, dat de „generale directie” zou hebben, terwijl de admiraliteitscolleges slechts voor de uitvoering der daar genomen militaire en financiële besluiten zouden hebben te zorgen¹⁾. Zijn „conciliatoir plan” van 1794, in den geest van zijne boven ontwikkelde denkbeelden opgesteld, vond zoo veel tegenstand en zoo weinig instemming, dat hij besloot niet verder aan te dringen, overtuigd „dat de noodzakelijkheid van redres eerlang zoozeer gevoeld zoude worden, dat men onvermijdelijk tot andere maatregelen zou moeten komen”. Zoo bleef de inrichting van het zeewezen op den ouden voet en ook de door velen gewenschte samenvoeging van marine en koloniale zaken kwam niet tot stand, toen Van de Spiegel zich ook daartegen met kracht verzette uit vrees voor de opoffering der landsdefensie aan het met de koloniën in de eerste plaats gemoeide handelsbelang.

Van de koloniën was thans meer dan ooit sprake, ook in 's lands vergaderzalen.

De oorlog met Engeland had zoowel de zaken der Oost-Indische als die der West-Indische Compagnie in de uiterste verwarring gebracht. De eerste, die hare zaken loopende had gehouden zoolang de retourschepen nog rijke ladingen naar het vaderland konden brengen, was tengevolge der belemmering van het verkeer met Indië buiten staat geraakt om voort te werken. Hare kantoren in Voor-Indië waren dadelijk door de Engelschen in bezit genomen met alle voorraden in lijnwaad, koper en specerijen, in hare magazijnen voorhanden, wat een verlies van 11 millioen veroorzaakte. Vele harer schepen vielen den vijand in handen, zoodat zij in 1783 moest verklaren alleen daaraan 10 millioen verloren te hebben²⁾. Hare schuldeischers vroegen reeds dadelijk na het uitbreken van den krijg hun op korten termijn geleend en anders uit de retouren betaald geld terug. Reeds in Februari 1781 had zij staking harer betalingen moeten aankondigen, daar zij bij 26 millioen schuld geen cent in kas had. Hare aandeelen vielen van

1) Vgl. zijn brief van 20 Aug. 1791 aan den Prins (Huisarchief). De voorstelling bij De Jonge, l.l. blz. 61, is onjuist. Vgl. ook Nadenking, blz. 60/1.

2) Colenbrander, III, blz. 4. Over den toestand in deze jaren vgl. vooral Van der Ondermeulen's memorie, gedrukt bij D. van Hogendorp, Stukken rakende den tegenwoordigen toestand der Bat. bezittingen, en tot titel dragend: Iets dat tot voordeel der deelgenooten van de O. I. C. en tot nut van ieder ingezetenen van dit gemeenebest kan strekken (1785).

328 op 215 0/0, al kon zij in 1781 en het volgende jaar, dank zij de hulp van Holland, nog 121/2 0/0, haar gewone dividend in de laatste jaren, uitkeeren. De Compagnie stond op vallen. Maar zij mocht niet vallen¹⁾, want van haar bestaan hing de gansche handel in de Republiek af en hare aandeelen waren alom in den lande geplaatst als geldbelegging van instellingen en partikulieren. Zij moest op eenigerlei wijze worden geholpen aan de 14 millioen, die zij dadelijk noodig had, aan waarborgen voor de betaling harer schulden, die in 1785 tot 50 millioen²⁾ geklommen waren, aan bedrijfskapitaal, wilde zij niet aanstonds genoodzaakt zijn hare gansche werkzaamheid op te geven. Zij slaakte dan ook in herhaalde verzoeken der Heeren Zeventien aan de Staten-Generaal de wanhopigste zuchten over haar deerlijken toestand. Zij vond hulp bij Holland, in mindere mate bij Zeeland en bij de Generaliteit. Een commissie uit de Staten van Holland, in Juni 1783 benoemd, onderzocht haren toestand en bracht reeds den 30sten October een rapport uit, dat voorstelde de Compagnie te helpen met 8 millioen voorschot en waarborg voor 38 millioen van hare schuld, waartegenover zij zich de aanstelling van commissarissen der Staten-Generaal bij hare kamers moest laten welgevalen. Bovendien sloeg de commissie een aantal maatregelen voor tot „generaal redres” van 's Compagnie's handel en hare militaire middelen. De geldelijke hulp, waarbij Zeeland nog een millioen en de Generaliteit de waarborg voor een millioen der schulden voegde, werd dankbaar aanvaard maar de hervormingen vielen minder in den smaak, al werd het steeds duidelijker, dat de Compagnie niet langer daarbuiten zou kunnen, ja dat zij op geheel en al nieuwe grondslagen diende te worden gevestigd.

De binnenlandsche woelingen beletten aanvankelijk de zaak krachtig aan te vatten: de samenwerking tusschen den Prins als opperbewindhebber, de hoofdleiders der Compagnie, de Staten-Generaal en die der verschillende gewesten liet alles te wenschen over en toen Holland eindelijk in Januari 1785 ertoe kwam om zijn hervormingsvoorstellen bij

1) Colenbrander, III, blz. 5 vlg.

2) Het jaarlijksch tekort, dat sedert 1725 in de plaats was gekomen van het batig slot, dat nog in 1701 211/2 millioen had bedragen maar allengs verminderd was, had hare rekening in Indië in 1780 met 871/2 mill. belast. Vgl. de Memorie van Van der Hoop uit 1789 (Rijksarchief, archief Van de Spiegel, no. 102).

de Staten-Generaal aanhangig te maken, waren de twisten tusschen Patriotten en Prinsgezinden zoo hoog geklommen, dat er geen sprake was van zoo ingrijpende hervormingen. Daarbij kwam, dat Frankrijk eenige hoop koesterde om, op grond der tijdens den oorlog vooral in Afrika en op Ceilon verleende diensten en verdere beloften voor de toekomst, voor zich en zijn handel voordeelen in Indië te kunnen bedingen van de volgzame Patriotten, ja als beschermer der koloniën zich medezeggenschap in haar beheer te verschaffen¹⁾. Het hoopte op die wijze den ouden kamp met Engeland in Indië weder te kunnen opratten met hulp der thans zoo nauw verbonden Republiek. Op het einde van 1785 verscheen een fransch afgezant in Den Haag met een uitgewerkt plan voor de gezamenlijke verdediging van Indië, waarvoor dan de Compagnie niet meer zou hebben te zorgen. Maar de onzekere toestanden in Frankrijk en de financieele moeilijkheden van dit rijk deden weldra deze plannen op den achtergrond komen en er werd ten slotte zelfs niet toegestemd in het optreden van een fransch regeeringsagent te Batavia.

Daarentegen bleven die tot hervorming op het tapijt. De hollandsche voorstellen²⁾, wegens de behoefte aan Holland's geld met den meesten ernst besproken, vonden bij het stadhouderlijke Zeeland hevig verzet. Ook toen de kamer van Amsterdam in Januari 1786 een voorstel deed tot beter beheer der indische zaken door de instelling daartoe bij die kamer van een „vijfde departement”, bleef Zeeland zich verzetten, gesteund door den engelschen gezant, die de belangen zijner natie geen oogenblik uit het oog verloor en voortdurend op samenwerking der Republiek met Engeland ook in Indië aandrong, vooral met het oog op de Molukken. Holland, dat de koorden van de beurs hield, wist echter krachtig te werken op de Compagnie, die telkens weder bij deze provincie om geld aanklopte. Zijn voorstel tot aanstelling van zes nieuwe bewindhebbers met hoog traktement en invoering van het vijfde departement werd in de Staten-Generaal met 4 tegen 3 stemmen aangenomen. Maar Zeeland bleef zich verzetten en toen de revolutie van October 1787 plaats had, was er nog niets gekomen noch van het „praecis en gedetailleerd onderzoek” der zaken van de Compagnie, die op zulk een onderzoek weinig gesteld was, noch van de

1) ib. blz. 11 vlg.

2) ib. blz. 30 vlg.

besloten uitzending van „bekwame ingenieurs” tot het nagaan der middelen der verdediging, noch van maatregelen betreffende het veelbesproken „generaal redres”, noch van het toestaan der 30 miljoen, die men zeide noodig te hebben tot op den tijd der verlenging van het octrooi in 1796. De bij het voortbestaan der Compagnie belanghebbende regenten waren al tevreden, zoolang het hun gelukte om van Holland geldelijken steun te verkrijgen, en achtten daarmede alles gedaan wat men doen kon. Dat de landssouverein, die zijn taak in Indië meer en meer op den voorgrond zag stellen en nu haar voornaamste crediteur werd, zich met de Compagnie intusschen ernstig zou moeten bemoeien, leed geen twijfel. Ook de gouverneur-generaal Alting, die er thans het bewind voerde, was ervan overtuigd te midden van de schandelijke knoeierijen, waaraan hij en zijne gunstelingen en familieleden zich schuldig maakten. Zijn „despotiek” en „onverdragelijk” gouvernement staat ook in dit opzicht uiterst ongunstig bekend 1). Van den partikulieren handel, die onder Van der Parra door dezen landvoogd krachtig was voortgeholpen, kwam onder Alting niets terecht ten gevolge van het openlijk optreden van diens schoonzoon Siberg, gouverneur van Java, als handelaar voor eigen rekening en geheel op dezelfde wijze van de ambtenaren op de „subalterne comptoiren”, die in korten tijd buitengemeen rijk werden en daarbij ook de belangen der Compagnie geenszins ontzagen. De hoogste ambtenaren der Compagnie veroorloofden zich de schreeuwendste misbruiken en gaven zich ondershands over aan sluikerij en bevordering van den verboden handel der Amerikanen en Denen in koffie, rijst en specerijen; de lagere ambtenaren volgden het van boven gegeven voorbeeld en zoo werd de geheele indische handel een broeinest van ongerechtigheden gelijk met de meeste onbeschaamdheid zelfs uit officieele stukken kon worden aangetoond. Het eenige doel der Compagnie’s dienaren scheen te zijn om zich in de weinige jaren, die het oude stelsel nog zou hebben te leven, zooveel voordeel te verschaffen als mogelijk zou zijn.

Een landsvloot van zes schepen onder kapitein Van Braam herstelde, zoodra in April 1783 de wapenstilstand met Engeland het veroorloofde, ten minste het aanzien der Compagnie op

1) De Jonge-Van Deventer, dl. XII, blz. XLV vlg.

Riouw en het schiereiland Malakka; een tweede eskader onder kapitein Silvester deed in 1787 hetzelfde op de westkust van Borneo, die echter wegens het geringe handelsbelang spoedig werd verlaten, en in de Molukken; een derde onder kapitein Staring trad in 1789 in verschillende deelen van den Archipel met goed gevolg op. Maar er was meer noodig dan militair vertoon en Van de Spiegel nam dan ook spoedig de zaken der Compagnie ter hand.

Ook bij hem gelijk bij zooveel in den lande in dezen tijd rijpte weldra de overtuiging, dat de indische zaken op een nieuwen grondslag moesten worden gevestigd, dat de Compagnie niet langer souverain moest zijn maar zich tot den handel moest bepalen en de regeering der indische landen aan het landsbestuur moest overlaten of ten minste aan het landsbestuur grooten invloed daarop moest schenken. De buitengewone vergadering der Heeren Zeventien, die in Maart 1788 op aanschrijving van den Prins zich moest bezighouden met den „waren staat van handel, bezittingen, benoedigdheden en ressources” der Compagnie¹⁾, zou ook daarover hebben te spreken, thans niet langer buiten den „opperbewindhebber” om maar onder diens medewerking en niet zonder tusschenkomst ook van Holland en Zeeland, die in de laatste jaren zooveel geld aan de Compagnie hadden geleend en thans bijna uitsluitend belang hadden bij haar herleving. De Heeren Zeventien kwamen weldra tot het besluit, dat de Compagnie, hoewel niet reddeloos verloren, integendeel bij spaarzaamheid en voorzichtig bestuur zeer goed in staat om aan hare verplichtingen te voldoen, toch onmogelijk langer de lasten der verdediging kon dragen, en wendden zich opnieuw tot de Staten-Generaal om de begeerde 30 millioen. Tot hetzelfde resultaat kwam eene door Holland en Zeeland in Mei 1788 benoemde commissie. Intusschen steeg de nood der Compagnie, die telkens bij Holland hulp zocht en vond, steeds hooger: in 1789 was zij 74, in het volgende jaar 85 millioen schuldig, in weerwil van de buitengewone ontvangst van 68 millioen in de laatste tien jaren, en nog telkens moesten belangrijke leeningen worden gesloten om de zaken gaande te houden. Een in Mei en Juni 1790 benoemde commissie van zes heeren uit Holland en Zeeland stelde dadelijk eene nieuwe leening van 8 millioen voor en beval in een tweede rapport (Jan. 1791) onmiddellijke invoering van bezuini-

1) Vreede, Van de Spiegel, III, blz. 588 vlg.; Nadenking, blz. 38 vlg.

gingen en nieuwe belastingen in Indië aan. De bezuinigingen moesten zoowel in Indië als in het vaderland worden toegepast, zoowel het beheer der bewindhebbers als dat der ambtenaren treffen; beperking van het monopolie, overlaten van den binnenlandschen handel in Indië aan partikulieren, vereenvoudiging of opheffing van sommige kantoren, uitbreiding der rijstkultuur stonden op het programma — veel van wat Van Imhoff had gewild en wat door den amsterdamschen bewindhebber Van der Oudermeulen en „den eenigen eerlijken” raad van Indië, Titsingh, thans werd aanbevolen. De Heeren Zeventien waren in deze richting reeds aan het werk getogen en hadden voor Indië een „liberale gift” van 2 0/0 van het bezit benevens een ambtgeld voorgeschreven; zij begonnen nu ook met den partikulieren handel op de Kaap, westelijk Indië en Batavia toe te staan op advies van den advocaat der Compagnie, mr. S. C. Nederburgh, die bovendien allerlei maatregelen voorstelde tot vermindering van den „omslag” ten einde de nog altijd dreigende tekorten afdoende te bestrijden. Eene commissie werd ingesteld tot onderzoek der mogelijkheid om een en ander in te voeren, als welke leden Nederburgh zelf met den kapitein ter zee Frijkenius, den gouverneur-generaal Alting en den directeur-generaal Van Stockum werden aangewezen (Mei 1791). En nog veel verder wilde men gaan: men kwam tot de overtuiging, dat het het beste zou zijn, wanneer de Staten-Generaal of Holland en Zeeland eenvoudig de koloniën van de Compagnie kochten, daar deze dan met het verkregen geld haren handel voorgoed zou kunnen verheffen¹⁾. Doch deze ingrijpende maatregel kon niet worden doorgezet, voordat de ingestelde commissie met haar rapport uit Indië was teruggekeerd. Voorloopig bleef dus de toestand dezelfde, al zou spoedig van ingrijpende hervorming sprake zijn en was ieder eerlijk staatsman overtuigd, dat die niet langer kon uitblijven.

En met de West-Indische Compagnie stond het niet anders. Ook zij was ten gevolge van den engelschen oorlog in ernstige moeilijkheden geraakt; ook zij had na de overneming der door de fransche vloot heroverde koloniën in 1784 oogenblikkelijke behoefte aan constanten zoowel om hare zaken te kunnen gaande houden als ten einde

¹⁾ Van de Spiegel aan den Prins, 5 Maart 1792 (Huisarchief). Vgl. Nadenking, blz. 50.

haar bestuur en de verdediging harer bezittingen te kunnen reorganiseeren; ook zij vroeg jaar op jaar „op het allerinstantelijkst” om hulp, die haar dan ook van tijd tot tijd gewerd in den vorm van subsidie en leening, nu eens van 1 millioen, dan weder van eenige tonnen gouds om ten minste de sluiting harer „kassa” te voorkomen. Holland vooral en ook Zeeland deden wat zij konden om ook deze Compagnie te steunen. Maar afdoende hulp kon ook hier alleen van ingrijpende hervorming te wachten zijn en ook deze zaken eischten de tusschenkomst van den „opperbewindhebber” en den raadpensionaris. Ook hier werd in 1788 in overleg met de Heeren Tien eene commissie door de Staten-Generaal aangesteld om den toestand te onderzoeken; zij ontwierp eene geheel nieuwe bestuursregeling, in het volgend jaar door Grovestins en Boey, als commissarissen-generaal, tot stand gebracht voor Demerary en Eesequebo, die tot ééne kolonie werden vereenigd naast de bezittingen der afzonderlijke maatschappijen van Berbice en Suriname en wat er nog van eilanden en kantoren daar en in Afrika aan de Compagnie zelve behoorden. Maar in 1791 liep het octrooi der Compagnie af en kwam de gelegenheid om hare zaken afdoende te regelen. Dat zij, met schulden overladen en reeds eenige jaren lang buiten staat om dividend te geven, zoo niet langer kon voortleven, was duidelijk. De Staten-Generaal besloten dan ook 27 Mei 1791 haar met het einde des jaars op te heffen, hare bezittingen van wege den staat over te nemen en de aandeelhouders voor 30 0/0 van hun kapitaal met generaliteits-obligatiën rentende 3 0/0 schadeloos te stellen. Een voorloopige directie namens de Staten-Generaal werd bij resolutie van 1 Juni 1792 vervangen door „een Raad voor de koloniën in Amerika en voor de bezittingen van den Staat in Afrika”. Zoo hoopte Van de Spiegel¹⁾, die van de koloniale zaken veel studie gemaakt had, met deze Compagnie een proef te kunnen nemen, die later ten voordeele zou kunnen komen van de Oost-Indische Compagnie, wier octrooi eerst in 1796 zou eindigen, ja misschien ook aanleiding zou kunnen geven tot betere organisatie van andere staatslichamen.

Het eerste vijfjarig tijdperk van Van de Spiegel's raadpensionarischap liep ten einde en den 6^{den} December 1792 legde hij zijn post

1) Nadenking, blz. 49 vlg.

neder, evenwel bereid dezen weder op te vatten, als de Staten van Holland dit wenschelijk achtten. Dit was niet twijfelachtig en in de meest eervolle termen werd hem de meening der Staten te kennen gegeven. Hij was ook niet ongeneigd nogmaals zijn ambt te vervullen, alhoewel de teleurstellingen, die hij had ondervonden, en de moeilijkheden, die hij bij de voortzetting zijner hervormingsplannen had te verwachten, hem dikwijls bitter hadden gestemd. De lange jaren, die het hervormingswerk bij den langzamen gang der zaken hier te lande nog zoude vereischen, en zijn wankelende gezondheids-toestand deden hem bovendien aarzelen. Maar de aandrang van den Prins en de voornaamste regenten haalde hem ten slotte over zich nogmaals te laten verkiezen en met moed gordde hij zich aan tot de voortzetting zijner taak¹⁾. Het lag in zijn voornemen die taak der hervorming van staatsbestuur en maatschappelijke toestanden niet-tegenstaande alle bezwaren en teleurstellingen, in weerwil van de geheime en openlijke tegenwerking van starre behoudzucht en de kwaadwillige gezindheid der nog altijd talrijke met patriotsche gevoelens bezielde regenten, met bedachtzaam overleg voort te zetten. Hervorming van den staat „bijeengelapt met stukken van onderscheiden aart en belangen”, opbeuring van handel en nijverheid volgens de met de nieuwere toestanden in Europa en Amerika samenhangende denkbeelden van den nieuweren tijd — dat was het program, dat hij zich stelde maar dat alleen tot uitvoering kon komen, wanneer de staat zich in vrede rustig kon ontwikkelen. Voornamelijk het herstel der zeemacht en in verband daarmede dat der deerlijk verwarde financiën van Holland en de admiraliteiten lag hem na aan het hart. De gebeurtenissen in Frankrijk echter hebben hem belet op dien weg verder voort te gaan, al mocht hij nog vóór zijn aftreden als raadpensionaris met trots wijzen op den bloei van de amerikaansche koloniën onder het door hem aanbevolen stelsel, op de verbetering van de financiën van Holland en de Staten-Generaal, op den iets meer bevredigenden toestand van leger en vloot, op de meerdere kracht van het centraal bestuur in het algemeen. Zijne verdere plannen²⁾ tot verheffing van handel en industrie, tot exploi-

1) Nadenking, blz. 51. Vgl. zijn schrijven aan den Prins, d.d. 2 April 1792 (Huisarchief).

2) Nadenking, blz. 55 vig.

tatie van de bezittingen in Afrika, tot het droogmaken der groote waterplassen hetzij van staatswege hetzij met staatssubsidie of met staatswaarborg voor leeningen ten einde den landbouw opnieuw te doen bloeien moesten ten gevolge der tijdsomstandigheden „pia desideria” blijven: de oorlog met Frankrijk stelde paal en perk aan alle nieuwe denkbeelden, waarmede geldelijke lasten zouden gemoeid zijn. De geleidelijke hervorming met behoud der oude grondslagen van staat en maatschappij, waarvan Van de Spiegel gedroomd had, werd door den noodlottigen loop van dien oorlog belet. Maar toen hij aftrad, kon hij terecht getuigen, dat hij alles had gedaan wat in zijn vermogen was om te herstellen wat hersteld kon worden. Wat daarvoor in de Republiek was geschied, was zijn werk geweest, veel meer dan dat van den Prins, die zich geheel door hem had laten leiden en op wien hij door middel van de Prinses, die hem welgezind was, een beslissenden invloed had.

HOOFDSTUK IX.

DE VAL DER REPUBLIEK.

De samenkomst van keizer Leopold en koning Frederik Willem van Pruisen te Pillnitz (25 Aug. 1791) had vooral ten doel de houding der beide mogendheden tegenover de toenemende gevaren, waarmede de fransche omwenteling het koningschap in Frankrijk en de rust der volken in geheel Europa bedreigde, te bespreken. Rusland, begerig om tegenover Polen en Turkije de handen vrij te hebben, en Zweden, welks koning Gustaaf III droomde van de rol van Gustaaf Adolf, drongen aan op tusschenkomst in Frankrijk en de vertegenwoordiger der in menigte uitgeweken fransche edelen, 's konings broeder, de graaf van Artois, deed aanzoek tot gewelddadig herstel der oude toestanden door de mogendheden in het thans in volle revolutie verkeerende land, welks koning in den zomer te vergeefs getracht had zich en de zijnen door de vlucht naar het buitenland te onttrekken aan den hem opgelegden dwang. Wel wezen de beide vorsten Artois af maar zij verklaarden toch de zaak des franschen konings openlijk tot een gemeenschappelijk europeesch belang, waarvoor zij in overleg met andere mogendheden desnoods de wapenen zouden willen opvatten.

Die houding der beide mogendheden, ook door Engeland afgekeurd, gaf Van de Spiegel aanleiding tot de ernstige waarschuwing, dat men op die wijze de fransche vaderlandsliefde zou opwekken, alle partijen in Frankrijk tegen den landsvijand zou vereenigen, een volksoorlog zou oproepen en ten slotte bij de bedenkelijke woelingen in menig land gevaar zou loopen de thans tot Frankrijk beperkte revolutie over geheel Europa te doen losbreken. Hij wenschte Frankrijk zooveel mogelijk aan zichzelf over te laten en in ieder geval de Republiek buiten den anders onvermijdelijken krijg te houden gelijk ook Enge-

land's streven was 1). Maar terwijl in Parijs den 1sten October 1791 de Assemblée Legislative bijeenkwam en de constitutioneele monarchie tegenover de republikeinsche denkbeelden van Jacobijnen en Girondijnen steeds meer terrein verloor, zette Lodewijk XVI zelf heimelijk de beide mogendheden aan om gewapend tusschenbeiden te komen gelijk ook de talrijke in Duitschland en elders vertoevende emigranten deden, tegen wie de Assemblée niet ten onrechte een heftig dekreet uitvaardigde als „suspects de conjuration contre la patrie”.

Lodewijk XVI en de emigranten meenden, in tegenstelling met Van de Spiegel, dat de gewapende tusschenkomst van Pruisen en Oostenrijk het eenige middel was om de orde in Frankrijk te herstellen en de gevreesde algemeene revolutie te voorkomen. Nog aarzelden de vreedzame en bedachtzame keizer en zijn raadsman vorst Kaunitz aan den aandrang van den door gunstelingen beheerschten pruisischen koning gehoor te geven. Maar Leopold overleed den 1sten Maart 1792 en zijn jonge zoon Frans II was minder bedachtzaam: hij liet zich door oorlogzuchtige ministers leiden, door De Mercy d'Argenteau en andere met de fransche emigranten samenwerkende staatslieden tot krachtiger optreden brengen. Ook thans weder werd bewaarheid, dat het minder de vorsten dan de ministers zijn, die den oorlog maken 2). Ongeveer tegelijk behaalde de oorlogspartij onder de revolutionairen, die der Girondijnen, de zegepraal over hare tegenstanders en de voortvarende Dumouriez, thans minister van buitenlandsche zaken, meende, dat men Oostenrijk moest voorkomen door een aanval op België. Den 20sten April reeds volgde de oorlogsverklaring aan den „koning van Boheme en Hongarije”, ook door koning Lodewijk zelven gewenscht als het eenige redmiddel in zijn nood. En Pruisen, door alliantie met Oostenrijk verbonden, rustte zich eveneens ten oorlog, hoewel van den beginne af op zijn hoede tegen den bondgenoot.

Het begin van den krijg scheen de vrees van Van de Spiegel niet te wettigen. De fransche legers in het Noorden leden nederlagen en de regeeringloosheid in Frankrijk, waar de koning en zijne familie geheel in de handen der volksmenigte kwamen, nam hand over hand toe. Maar de Assemblée verklaarde „la patrie en danger” en eene

1) Nadenking, blz. 71/2. Vgl. Jorissen, De Eerste Coalitie en de Republiek der Vereenigde Nederlanden (Amst. 1877).

2) Nadenking, blz. 31.

grootsche volksbeweging richtte zich aanstonds tegen den in het Noordoosten reeds binnendringenden vijand. Het onvoorzichtige en voor Frankrijk beleedigende manifest, waarmede hertog Ferdinand van Brunswijk in Juli zijn inval in Lotharingen inleidde, was niet alleen zooveel als het doodvonnis des konings maar bracht gansch Frankrijk in de wapenen. Den 10^{den} Augustus ontstond er een hevige revolutie te Parijs, ten gevolge waarvan de nauwelijks aan den dood ontsnapte Lodewijk XVI, wiens geheime betrekkingen met de mogendheden reeds lang vermoed werden, als landverrader geschorst werd en met de zijnen werd opgesloten in den Temple, terwijl een voorloopig comité het bestuur in handen nam. Maar reeds begon de aangekondigde pruisische inval, die evenwel door Dumouriez den 20sten September bij Valmy werd gestuit, op denzelfden dag toen te Parijs de Nationale Conventie de republiek uitriep. Het proces en de veroordeeling des konings, die den 21sten Januari 1793 op het schavot stierf, bewees de steeds verdere ontwikkeling der revolutionaire denkbeelden, die welhaast met het optreden van Robespierre aan het hoofd der heftigste Jacobijnen in communistisch-federalistische richting verder gingen. De val van den nog betrekkelijk gematigden Danton met de Girondijnen en het optreden van het jacobijnsche schrikbewind in Augustus 1793 teekende de uiterste opwinding onder de omwentelingsgezinden.

Met de diepste bekommering hadden de nederlandsche staatslieden deze gebeurtenissen waargenomen, vooral toen na Valmy in België en de Rijnlanden de revolutiegeest begon te woelen, de fransche troepen diep in de westelijke provinciën van het Rijk doordrongen en Savoye zich bij Frankrijk aansloot. De „natuurlijke grenzen” van Frankrijk zocht men van ouds aan den Rijn en de Alpen en de fransche republikeinen brandden van begeerte om de naaste „broedervolken”, vooral België, met de zegeningen der „vrijheid” en der „mensenrechten” gelukkig te maken. Oude fransche aanspraken en nieuwe gevoelens leidden hier samen tot een veroveringspolitiek, gevaarlijk voor gansch Europa. Reeds drong Dumouriez de Oostenrijkers van voor Rijssel, dat zij belegerden, terug en sloeg hen (6 Nov.) bij Jemappes in een moorddadigen slag, die hem geheel België in handen leverde, terwijl de oostenrijksche scharen door Luxemburg aftrokken en de regeering naar Roermond en Maastricht de wijk nam. Een ontzaglijke geestdrift bezielde Frankrijk, dat onder den kreet: „tous

les gouvernements sont nos ennemis, tous les peuples sont nos amis" gansch Europa wilde bevrijden van het juk der vorsten.

Gansch Europa, dat wilde zeggen allereerst België, nauwelijks bekomen van de gevolgen der brabantse revolutie. Een dekreet der Conventie van 15 December 1792 gebood in de veroverde landen voorloopig de denkbeelden der revolutie onder fransch bestuur te verwezenlijken. Zoo namen commissarissen der Conventie in België het werk der revolutionneering ter hand, ijverig geholpen door de naar Frankrijk uitgeweken Vonckisten en door de talrijke voorstanders eener annexatie bij Frankrijk. Wel had de gematigde, van het toenemend revolutionnair geweld afkeerige Dumouriez, die van de rol van Mirabeau droomde, liever een afzonderlijke federatieve republiek daar gewenscht en zich eerder bij de aanhangers van Van der Noot en de oude aristocratische regeeringsvormen aangesloten maar hij moest wijken voor Danton en de zijnen, die het land bij Frankrijk wilden inlijven, de domeinen en kerkelijke goederen verbeurd verklaarden, de kerken schonden en de onder hunnen invloed gekozen „assemblées primaires" de inlijving deden eischen. Einde Februari had de inlijving plaats tot ergernis van tallooze Belgen maar niettemin zonder ernstig verzet uit vrees voor de het land overstromende „sansculottes".

Het was te verwachten, dat ook het grondgebied der nederlandsche Republiek niet lang ongerept zou blijven, te meer daar de sedert jaren in noordelijk Frankrijk verblijfhoudende patriotsche uitgewekenen reeds lang te Parijs op oorlog ook met de Republiek, in ieder geval op steun voor een gewapenden aanval, voor eene staatsomwenteling ook daar hadden aangedrongen. En de Republiek, die op het voorbeeld van Engeland reeds in Augustus alle diplomatieke betrekkingen met Frankrijk had afgebroken en den bedrijvers der revolutionnaire feiten den toegang tot haar grondgebied had ontzegd, kon niet op de welwillendheid der nieuwe fransche bewindhebbers rekenen.

Het lot dezer uitgewekenen was niet benijdenswaard geweest ¹⁾. Eerst hadden zij te Antwerpen, Brussel en elders in België een toevlucht gezocht. Maar de loop der gebeurtenissen aldaar had hen

1) Sillem, Het leven van mr. Johan Valckenaer, I, blz. 84 vlg.

weldra naar Frankrijk doen wijken, waar zij op meer dadelijken steun meenden te mogen rekenen. De nieuwe fransche gezant, De Saint Priest, trok zich hun lot aan, ten deele ook uit zeker besef van schuld tegenover hen, die op Frankrijk's hulp zoo vast gerekend hadden. Maar de fransche regeering wist met de talrijke naar fransch grondgebied gevluchte familiën, voor een groot deel onvermogende of ten minste niet de beschikking over hun eigendom hebbende personen, op den duur geen raad, terwijl zij er niet aan dacht om hen, wat zij nog altijd hoopten, gewapenderhand in de Republiek terug te voeren. St. Omer vooral was de plaats, waar zij zich voorloopig vestigden. Met de behartiging hunner belangen was namens de fransche regeering als „commissaire général des refugiés hollandais” Van Beyma belast, die met Valckenaer als zijn secretaris te St. Omer de karige onderstandsgelden wekelijks deed uitbetalen aan allen, die een „certificaat van patriotisme” konden vertoonen van wege eene te Brussel zetelende patriotsche commissie. Einde Maart 1788 werd de lijst der rechthebbenden op dezen onderstand gesloten. Maar welhaast ontstonden er moeilijkheden, zoowel door de geringe geneigdheid der fransche regeering om in hare steeds treuriger financieele omstandigheden zoovele behoeftigen te onderhouden als ten gevolge van de kleinzielige twisten en jaloerschheden der uitgewekenen onderling. De fransche regeering, die in Mei reeds alle officieren onder hen in het fransche leger en de marine had opgenomen, besloot eindelijk de overigen — ongeveer 2500 — in een groote kolonie aan de kust, te Grevelingen, Honfleur of Duinkerken te vereenigen om hen voor zichzelf te laten zorgen. Dit plan echter viel bij velen hunner, die nog altijd op een oorlog met de Republiek hoopten, niet in den smaak, wat bleek op eene „nationale vergadering”, die de uitgewekenen hielden. Valckenaer werd het hoofd der voorstanders, Van Beyma dat der tegenstanders van de vestiging eener kolonie en Valckenaeristen en Beymanisten stonden weldra scherp tegenover elkander. Toen ten slotte Grevelingen voor de vestiging was aangezezen en de fransche regeering Van Beyma door den franschman Collignon had vervangen, begon de twist opnieuw, vooral toen het bleek, dat Van Beyma's beheer te wenschen had overgelaten. Van de kolonie, die ook vele nog in de Republiek achtergebleven patriotsche handelaars en fabrikanten naar Frankrijk had moeten trekken en zoo groot nadeel aan de welvaart van de Republiek had moeten

toebrengen¹⁾, kwam niet veel terecht en de uitgewekenen geraakten verspreid, wanhopend aan de mogelijkheid van spoedigen terugkeer naar het vaderland en levend zoo goed zij konden.

De fransche Revolutie gaf menigeen hunner gelegenheid eerst in St. Omer, later te Parijs op te treden. Te St. Omer speelden de hollandsche uitgewekenen zoowel in de groote club der Montignards als in die der „sansculottes bataves” van de partij van Beyma een belangrijke rol. Vooral bij de clubs der Jacobijnen sloten zij zich aan en de daar 15 Mei 1791 door Van Beyma en een viertal anderen tot die club gerichte aanspraak herinnerde, evenals een later door Nyvenheim, Capellen van de Marsch, Abbema en een twintigtal andere voorname uitgewekenen tot den president der Assemblée gerichte brief, aan het groote belang, dat Frankrijk zou kunnen hebben bij een „wezenlijke” verbintenis met de Republiek tegenover het gehate Engeland. De gebeurtenissen van 1792 gaven hun weer moed op de toekomst en Daendels, die zich te St. Wynoxbergen en Duinkerken eenigen tijd op den handel had toegelegd, trachtte nu een bataafsch legioen te vormen, dat als „*légion franche étrangère*” in Augustus 1792²⁾ werd georganiseerd onder bevel van kolonel Mascheck met Daendels als luitenant-kolonel, bepaaldelijk met het doel om de revolutie in de Republiek te doen uitbreken. Na den slag bij Jemappes scheen het oogenblik geschikt om een poging daartoe te wagen en de grenzen der Republiek te overschrijden maar de aandacht der Conventie werd voorloopig meer door de toestanden in het Duitsche Rijk in beslag genomen, al verloor zij de „schatten” van de Republiek niet uit het oog en was Dumouriez, door de uitgewekenen aangezet, nu van meening, dat men haar niet langer moest sparen. Mascheck kreeg bevel geen vijandelijkheden tegen de Republiek toe te laten, tot diepe ergernis van Daendels en de zijnen, die verzekerden, dat bij een inval onmiddellijk eene revolutie zou ontstaan.

Dat was zeker al te boud gesproken maar het kon geen twijfel lijden, dat de denkbeelden der „Keezen” in de Republiek nog op verre na niet verdwenen waren. Van de Spiegel wist dit en had dan ook de uitgewekenen te Parijs en elders zorgvuldig in het oog laten

1) Sillem, Valckenaer, I, blz. 109 vlg.

2) Mendels, H. W. Daendels, blz. 30.

houden¹⁾ gelijk hij binnenslands de verdachte elementen voortdurend in het oog hield. De tegenwerking, waarover hij klaagde, kwam dan ook niet het minst van de zijde der geheime vrienden van de in 1787 overwonnen partij, die zich in geschrifte niet onbetuigd liet. Mirabeau's historisch-staatsrechtelijk betoog „Aux Bataves sur le stadhoudérat” (1788) was ten deele met door Patriotten verstrekte gegevens samengesteld en ging in origineel en vertaling van hand tot hand; tal van andere pamfletten, in Frankrijk en België gedrukt, hielden de onrust in het land gaande. De satirieke „Reize door het Aapenland” (1788) geeselde evenals „De Pruisen voor de vierschaar van Europa” den treurigen afloop der Patriottenbeweging; de „Gevallen van een keeshond” (1790) beschreven het „onbestendig lot der aardsche zaligheden” in doorzichtige satire; 't Hoen's vlijmend „victorielied” voor Ferdinand van Brunswijk juichte over diens nederlaag als de wraak voor 1787. Bij honderden werden die pamfletten over de grenzen binnengesmokkeld, wanneer men het al niet waagde ze binnenslands te drukken. Tal van leesgezelschappen en clubs gaven heimelijk gelegenheid tot het houden van samenkomsten van ontevreden en het alom verspreiden van revolutionnaire lectuur²⁾. Vereenigingen als Felix Meritis, als Doctrina et Amicitia te Amsterdam, maatschappijen als die tot Nut van 't Algemeen, genootschappen als dat van Teyler bleven ook thans nog zetels van vrijzinnige gevoelens, waar de oppositie hare denkbeelden in steeds wijder kring wist te verbreiden. Men waagde het zelfs door het dragen van zilveren en gouden keeshondjes en kapelletjes zijn meening ten gunste der partij van Cornelis de Gijsselaer en Van der Capellen te kennen te geven³⁾. De gematigde wijze, waarop de regeering van stad en land ook tegenover bekende Patriotten, zelfs tegenover voormalige hoofden der partij handelde, de oogluiking, waarmede zij allerlei tegenwerking bejegende, was menigen oranjeklant een doorn in het oog, al bleek uit sommige publicatiën

1) Gegevens daarover nu en dan in zijne briefwisseling met den Prins (Huis-archief).

2) In een der brieven van Van de Spiegel, dd. 2 Oct. 1792, wordt melding gemaakt van een jacobijnenclub in Den Haag, door een tiental fransche koks, drukkers en graveurs onder leiding van Julien en Joubert met heimelijken steun van het fransche gezantschap opgericht (Huisarchief). In allerlei garnizoensplaatsen werd onder het leger gewerkt met democratische propaganda (ib. 16 Sept. 1792).

3) Bilderdijk, XII, blz. 84.

in Holland en elders, dat de landsregering van een en ander zeer goed onderricht was. In Den Haag en Rotterdam waren beide partijen ongeveer even sterk, meende Bilderdijk, maar elders en vooral in het van ouds patriotschgezinde Amsterdam, waar de handelswereld nog altijd den Prins en de zijnen wantrouwde, nam het aantal der patriotschgezinden meer en meer de overhand¹⁾. Maar de uitspattingen der fransche Revolutie hielden zoowel de vermogenden als de groote menigte terug van krachtige werkzaamheid tegen de bestaande regering en op het einde van 1792 schreef de welingelichte Van de Spiegel nog²⁾, dat er een roerige minderheid was, die een omwenteling verlangde, in clubs bijeenkwam en zelfs wapenen heimelijk had gereedgelegd, maar dat de Republiek over het geheel „vrij tranquil” mocht heeten, daar „de eerlijke verstandige Patriotten gelijk ook alle, die iets te verliezen hebben”, de „fransche principes” vreesden en dan nog maar liever den „actueelen regeeringsform” verkozen. Ook hij ontveinsde zich echter niet, dat een „attaque van buiten” een „revolte van binnen” ten gevolge kon hebben, zoodat men de garnizoenen in de steden niet kon missen.

Ware die aanval door Dumouriez onmiddellijk na de zegepraal van Jemappes gewaagd, Van de Spiegel erkent, dat de vijand toen mogelijk zonder slag of stoot tot in het hart van Holland had kunnen doordringen³⁾. De toestand der vestingen was allertreurigst: Bergen op Zoom had slechts 21 kanonnen voor het doen van eereschoten, Maastricht niet de helft van het noodige garnizoen⁴⁾. Eigenlijk had men niet verwacht, dat Frankrijk, in zichzelf verdeeld, weerstand zou bieden aan den gemeenschappelijken aanval der beide militair schijnbaar zoo krachtige mogendheden. Men had geen oogenblik gedacht aan de mogelijkheid van eene plotselinge verovering der Oostenrijksche Nederlandden door de fransche legers en dan ook geen gehoor gegeven aan het voorstel van den Prins om te trachten het leger te vermeerderen door het aanwerven van meer duitsche troepen, wat trouwens bij den oorlogstoestand in het duitsche

1) Vgl. Groen van Prinsterer, Handboek, blz. 642.

2) Van de Spiegel, Brieven en Negotiatiën, III blz. 39. Vgl. Jorissen, De Patriotten te Amsterdam in 1794, blz. 40 vlg.

3) Brieven en Negotiatiën, blz. 30.

4) Jorissen, De Coalitie, blz. 15; De Bas, Prins Frederik der Nederlanden, I, blz. 148 vlg.

Rijk op ernstige bezwaren zou stuiten, daar de oorlogvoerende mogendheden alle beschikbare troepen voor zichzelf noodig hadden en ook het Rijk als zoodanig ieder oogenblik in den krijg kon getrokken worden¹⁾. Zoo moest gezegd worden, dat de Republiek door een oorlogsverklaring „in de uiterste ongelegenheid” zou komen. Maar men vertrouwde, dat Frankrijk uit vrees voor Engeland's inmenging in den oorlog het niet wagen zou de Republiek aan te vallen, en liet dus na maatregelen te nemen om haar voor zulk een geval in staat van tegenweer te stellen. Wel waarschuwde Van de Spiegel voor de gevolgen van dit verzuim maar ook hij meende, dat de oorlog nog wel kon vermeden worden. Alleen Zeeland en de zeeuwsche stroomen werden behoorlijk voorzien.

De uitgewekenen hadden dan ook hun best gedaan om Dumouriez tot een aanval te bewegen en reeds in eene verklaring van 22 October van wege het „revolutionnair comité der Bataven” te Antwerpen in de gebruikelijke termen doen hooren, dat zij „andermaal zouden beproeven paal en perk te stellen aan het willekeurig gezag van een trotschen staatsdienaar en aan de gevloekte oogmerken der aristocraten”, die zij, bij verzet, „tot den laatsten man” zouden trachten uit te roeyen”. Wel bleef de aanval nu nog uit maar hij kon in het voorjaar verwacht worden, wanneer het niet gelukken mocht hem door onderhandeling desnoods op een algemeen europeesch congres en door erkenning der fransche republiek te voorkomen. Dumouriez had reeds zijn hoofdkwartier te Antwerpen opgeslagen.

De regeering der nederlandsche Republiek, niet voor den oorlog gereed en gezind om zoo lang mogelijk den vrede te bewaren, was tot zulk een onderhandeling en ook tot die erkenning wel geneigd en liet zich den 16^{den} November de opheffing der sluiting van de Schelde bij dekreet der Conventie evenzeer welgevallen als zij geen ernstig protest aantekende tegen het werkelijk in gebruik nemen van de rivier als open verkeersweg. Zij wenschte, voorzichtig laveerend, alles in het werk te stellen om hare onzijdigheid te bewaren en belemmerde zoowel de oostenrijksche regeering te Venloo als de fransche emigranten in pogingen om de Franschen in België te bemoeilijken. De krachtele loosheid, waarmede bij den onvoldoenden toestand van het landleger de verdediging geregeld werd met wat er van dat leger nog over

1) Jorissen, I.I.

was na aftrek der wegens den binnenlandschen toestand overal noodige garnizoenen, toonde intusschen duidelijk, hoe weinig de Republiek, ook al was zij bereid geweest den oorlog te aanvaarden, in staat zou zijn om den vijand tegen te houden¹⁾. En de bondgenooten, Engeland en Pruisen, gedroegen zich ook allesbehalve krachtig, al beloofde het eerste herhaaldelijk geen aanval op de Republiek te zullen toestaan en was het laatste ten minste geneigd „om het niet bij bekommering te laten”²⁾. Gelukkig was de fransche gezant in Den Haag, De Maulde, die nog niet officieel afscheid had genomen, het geheel met Dumouriez eens, dat Frankrijk de Republiek ongemeoid moest laten, wanneer de zeemogendheden werkelijk neutraal wilden blijven en op een congres den algemeenen vrede wilden bevorderen³⁾. En zijn goede gezindheid werd door ruime geschenken in geld voor het betalen zijner schulden onderhouden. De door De Maulde met Dumouriez in Januari 1793 aangeknoopte onderhandeling stond in nauw verband om Frankrijk van de toenemende anarchie te bevrijden en Van de Spiegel, die met De Maulde en den engelschen gezant lord Auckland nog niet wanhoopte aan het gelukken van pogingen om den oorlog te vermijden, wenschte het aldus verkregen oponthoud ten minste gebruikt te zien tot het verbeteren der brabantse en Maasvestingen en het inderhaast bijeentrekken van troepen in Brabant. De plotselinge oorlogsverklaring van 1 Februari 1793, door de Nationale Conventie aan „den koning van Engeland” en den „stadhouder der Republiek” gericht, maakte aan alle weifeling een einde: de scherpe houding van Engeland tegenover de Revolutie na den dood van Lodewijk XVI had de Conventie al te zeer verbitterd om nog langer den vrede te bewaren en een oorlog met Engeland was er ook een met de Republiek. Maar de geestdrift der fransche natie en hare vaste overtuiging van hare roeping om Europa van het juk der vorsten te bevrijden deed haar ook niet aarzelen tegenover bijna geheel Europa de wapenen op te vatten. Dumouriez, op het laatste oogenblik nog gestuit in zijn plan om de monarchie te herstellen — nog 12 Februari was

¹⁾ Van de Spiegel, blz. 30, 38 vlg.; De Bas, l.l.

²⁾ Jorissen, l.l.

³⁾ Over de met De Maulde gevoerde onderhandeling vgl. Wichers in Bijdr. voor vaderl. gesch., 3de Reeks, VIII, blz. 211 vlg.

er sprake van de voorgenomen samenkomst op de grenzen tusschen hem, Van de Spiegel en lord Auckland¹⁾ — was tegen zijn zin genoodzaakt de Republiek aan te vallen. De aanval geschiedde niet op het ten minste vrij behoorlijk voorziene Zeeland maar op de veel zwakker verdedigde brabantse vestingen met het doel om na hare verovering snel over den Moerdijk te steken en met hulp der uitgewekenen in Holland door te dringen. Die beweging van het hoofdleger onder Dumouriez zou na insluiting van Maastricht gesteund worden door een andere onder generaal Miranda, die met 25000 man langs de Maas door Gelderland in Utrecht zou vallen. Gezamenlijk zouden dan Dumouriez en Miranda Amsterdam tot overgave dwingen. Een proclamatie van de Nationale Conventie tegen den „kapitein-generaal die monarch”, den „onderdaan die meester”, den „volksvoorzitter die tyran geworden was”, het volk „te wapen” roepend tegen „elk spoor van erfelijk gezag”, van „leenroerigheid en aristocratie”, ging vooruit. Dumouriez' eigen proclamatie riep „de Bataven” op om „dat trotsche huis, dat sedert honderd jaren U aan zijn hoogmoed opoffert, naar Duitschland te rug” te zenden en de „edelmoedige martelaren van 1787” op te nemen ten zoen voor den „verraderlijken en geheimen oorlog”, door de Oranjepartij „reeds lang” aan Frankrijk aangedaan. En de „martelaren” zelf, die hun vreugde aan de Conventie hadden betuigd over den „doodsteek voor alle despoten”, over de aanstaande zegepraal van Vrijheid, Gelijkheid en Rede, „uwe godheden, de onze, welhaast die van de gansche wereld”, als „herschappin Bataven” optrekkend „onder de banier van de rechten van den mensch”, zonden ook hun manifest tegen den „wreden Nassau”, misschien „barbaarsch genoeg om in zijn misdrijf te volharden” met zijn „verfoeilijke echtgenoot” en zijn „bloeddorstige medewerkers”, hopend op de medewerking van „medeburgers, officieren en soldaten” om de vrijheid te veroveren op „den tyran.” Daartegenover wees een brief der Staten-Generaal aan de gewestelijke Staten op den „buitensporigen inhoud” der oorlogsverklaring, een manifest van H. H. M. op de „ongrijmdheden en onwaarheden” van Dumouriez' proclamatie, op de „toomlooze ongebondenheid en Godverzaking” der zoogenaamde voorstanders van „broederschap en vrijheid”, die „alle regeeringen om verre wilden

1) ib. blz. 252. Vgl. Van de Spiegel, blz. 98, en de Mémoires van Dumouriez.

werpen" en „regeringloosheid" begeerden gelijk thans in Frankrijk heerschte 1).

Reeds den 16^{den} Februari rukte Dumouriez met 14000 man jonge en ongeofende troepen en 40 kanonnen de grenzen over en zijne zwakke voorhoede van nauwelijks 1000 man berende Breda, dat met een garnizoen van 1600 man, rijken voorraad en 360 stukken onder bevel van den graaf van Bylandt zich slechts enkele dagen staande hield en na een kort bombardement reeds den 24sten lafhartig overging 2). Beter gedroeg zich in De Klundert kapitein Von Kropff, die met een geringe macht van 80 man niet week dan voor eene bestorming door een overmacht en bij den terugtocht op de Willemstad dapper strijdend viel. Daarentegen moest het vervallen en slecht verdedigde Geertruidenberg zich reeds 4 Maart overgeven. Maar de weldra in puin geschoten Willemstad hield onder den dapperen Karel van Boetselaer den vijand moedig tegen en ook de geblokkeerde vestingen Steenberg en Bergen op Zoom boden weerstand. Intusschen was Daendels met 800 man vooruitgesneld om over den Moerdijk naar het eiland van Dordrecht door te dringen maar de voortreffelijke maatregelen, door den tot opperbevelhebber der zeemacht op de stroomen van Holland en Zeeland verheven Van Kinsbergen en den bekwamen generaal Dumoulin genomen, om de rivieren te verdedigen vrijdelden zijn voornemen om het breede water over te steken.

„Van de versterking op de hollandsche stroomen hing menschelijkerwijze het salut van het land af", schreef Van de Spiegel over den toenmaligen toestand. Hier waren met groote zorgvuldigheid alle toegangen bewaakt of door kettingvloten en kabels gesloten 3). Wel waren er aanvankelijk geen troepen voorhanden tot vorming zelfs van een bescheiden veldlegertje om de in Brabant stroopende benden te verjagen, maar 2000 Engelschen onder den hertog van York werden in Den Briel, Hellevoetsluis en het land van Dordt gelegerd; Gorkum en het land van Altena met Heusden waren door inundatie beveiligd; overal aan de rivieroeveren verzezen batterijen, terwijl een steeds aangroeiend getal fregatten, kotters en kanonneerbooten, door 12 engelsche kanon-

1) Al deze stukken bij De Chalmot in diens Nieuwe Verzameling, dl. I.

2) Over dezen veldtocht in zijn geheel: De Bas, Prins Frederik, 1, blz. 160 vlg.

3) Over de verdediging vgl. Hoeffft, Beschrijving van het gebeurde bij den inval, en De Jonge, Zeewezen, V, blz. 131 vlg.

neerbooten en 25 gewapende scheveningsche pinken onder Bentinck van Rhoon versterkt, alles weldra meer dan honderd vaartuigen 1), op de stroomen de wacht hielden. Ook Maastricht, door Miranda belegerd en gebombardeerd, hield stand en Venloo werd door de Pruisen onder den hertog van Brunswijk—Oels bezet, die zich met een legerkorps in de Meierij legerde, zoodat ook van die zijde de Franschen niet verder konden. De vijand beproefde wel de schepen door zijne batterijen te doen bestoken en begon ook van zijn zijde aan de Roode Vaart de nog aanwezige vaartuigen bijeen te brengen maar hij was daarmede op verre na niet gereed, toen de nederlaag der fransche troepen tegen de Oostenrijkers onder prins Josias van Saksen-Coburg bij Aldenhoven in het Guliksche (1 Maart) Maastricht van den vijand verlost en diens linie van terugtocht bedreigde.

Die zegepraal en het daarop volgende binnendringen der Oostenrijkers in België tegenover de in verwarring terugtrekkende Franschen deed Dumouriez, nadat hij den 9^{den} nog eene poging had gedaan om den overtocht te forceeren, zijn „camp de castors” aan den Moerdijk weldra verlaten om de orde in het pas veroverde gebied te herstellen en den vijand over de Maas terug te werpen. Maar de slag bij Neerwinden (18 Maart) verijdelde al zijne verwachtingen; bij Diest en Leuven opnieuw geslagen, trok hij naar de Schelde terug, Antwerpen weder tot hoofdkwartier nemend. Nog eenige dagen bleven de beide noord-brabantsche vestingen bezet maar op 2 en 3 April werden zij door den vijand ontruimd. Den 1sten dier maand reeds kon Van de Spiegel getuigen, dat „de kritieke dagen gepasseerd” waren.

Groot was de teleurstelling der uitgewekenen, daar ook van eenige beweging binnenslands niets bemerkt was. Nog grooter werd hun verdriet, toen Dumouriez zich den 12^{den} Maart tot de Conventie richtte met een dringenden brief om een einde te maken aan het misdadig revolutionnair geweld. De geslagen veldheer werd echter door de Conventie afgewezen en nu geen redmiddel ziende, van zijn leger niet langer zeker, trad hij in onderhandeling met Coburg, dezen voorstellend gezamenlijk België in bezit te nemen en zoo hemzelven gelegenheid te geven met zijn leger tegen Parijs op te trekken en het koningschap te herstellen ten behoeve van den jongen Lodewijk XVII. Maar zijn eigen leger, door de representanten der Conventie bewerkt,

1) Van de Spiegel, I. l. blz. 234.

volgde hem niet langer. Door de Conventie afgezet en slechts door enkele honderden zijner soldaten gevolgd, moest hij den 5^{den} April bij Doornik zijn heil in de vlucht naar 's vijands kamp zoeken, nadat hij België had doen ontruimen.

Was de Conventie alzoo gered, Frankrijk scheen verloren en reeds raadpleegden de bondgenooten te Antwerpen over de verdeeling zijner koloniën en grensprovinciën, over de definitieve monarchale staatsinrichting van het tot een ongevaarlijke mogendheid te maken rijk. De Prins en zijn beide zoons, die zich bij de verdediging der rivieren zeer hadden onderscheiden, de hertogen van York en Brunswijk, de prins van Coburg, lord Auckland, graaf Metternich als gezant van Oostenrijk namen er aan deel; Van de Spiegel kon niet tegenwoordig zijn wegens zijn zwakke gezondheid en liet zich vervangen. Thans eerst scheen de Coalitie een feit te zullen worden. Ook de Republiek, ofschoon niet formeel verbonden, zou mededoen. Engeland, geleid door Pitt, zou het middelpunt worden der reusachtige Coalitie, die ook Rusland, Sardinië, Spanje, Portugal en Napels zou omvatten. Coburg zou de Marlborough zijn van den nieuwen kamp van Europa tegen Frankrijk's suprematie, gesteund door Engeland's geld, Engeland's zeemacht, Engeland's landleger. Die groote plannen zouden nu worden verwezenlijkt. Reeds in April begaven zich de thans eindelijk voor een veldleger beschikbare uit de garnizoenen getrokken staatsche troepen onder prins Willem en prins Frederik van Oranje ten getale van omstreeks 22000 man met veel belegeringsgeschut naar Fransch-Vlaanderen om er aan de krijgsverrichtingen van de coalitie-legers onder Coburg en York deel te nemen¹⁾. Maar die troepen waren nog allesbehalve in goeden staat: slecht geoefend, slecht georganiseerd, samengesteld uit allerlei heterogene grootendeels vreemde elementen, onder dikwijls door ouderdom ongeschikte hoofden onervaren subalterne officieren, geleid door den in oorlogszaken niet bijzonder uitblinkenden erfprins, die in dezen verre bij zijn jongeren broeder achterstond, konden zij door hun dapperheid niet vergoeden wat hun ontbrak. Niet alleen de infanterie maar ook de al te zware ruitery en de weinig bewegelijke artillerie liet te wenschen over²⁾.

Het bleek weldra, dat aan de samenwerking tusschen de verbonden

1) De Bas, I, blz. 191 vlg.

2) Sabron, De oorlog van 1794/5, I, blz. 23 vlg.

mogendheden veel ontbrak en dat de Republiek ten slotte slechts betrekkelijk geringe voordeelen uit den kostbaren krijg zou kunnen medebrengen: het herstel der oude grenzen in Vlaanderen volgens de limiet van 1715 of 1718, de teruggave van Lilloo en Liefkenshoek, het algeheel bezit van Maastricht scheen al het hoogste wat te bereiken viel¹⁾. Van de Spiegel was dan ook van meening, dat de Republiek zich met de groote plannen der mogendheden niet al te zeer moest inlaten en liever voor het herstel van den vrede moest werken, te meer daar het spoedig bleek, dat Oostenrijk, thans in het voordeel, volstrekt niet bereid was die „dedommagementen” grif toe te staan.

Intusschen werd de oorlog in Fransch-Vlaanderen voortgezet. Condé en Valenciennes vielen na een overmatig lang beleg; de streng-methodische, langzame en uiterst voorzichtige Coburg was niet de man om de slecht samenwerkende bondgenooten te leiden in den strijd tegen het door den genialen Carnot geheel gereorganiseerde fransche leger, dat, door de „levée en masse” op het einde van 1793 tot een geestdriftige menigte van 650 000 man opgevoerd, onder leiding van nieuwe generaals en met de nieuwe taktiek van het „élan”, den moedigen aanval in massa, welhaast de bovenhand hield. Er was geen sprake meer van een marsch der bondgenooten op Parijs; een deel van hun leger ging Kamerijk en Quesnoy belegeren, een ander deel Duinkerken. Tegenover deze langzame en voorzichtige belegeringstaktiek drong nu de fransche generaal Houchard de Hessen bij Hondshoote terug en dreef daarna (13 Sept.) bij Meenen, Halluin en Werwick de veel zwakkere hollandsche troepen, die onder de beide prinsen stonden, op de vlucht; de jonge prins Frederik werd ernstig gewond uit den strijd gedragen, terwijl de erfprins op den terugtocht met moeite zijne troepen van algeheele vernietiging redde²⁾.

Op het vernemen dezer jobstijding snelde Willem V zelf naar de te Melle bijeengetrokken staatsche troepen. Men besloot tot een algemeen terugtocht op Henegouwen en de staatsche bevelhebbers

1) Jorissen, blz. 26 vlg. De Prins dacht aan de verkrijging ook van Oostende, het land van Waas, de Scheldeoovers tot bij Antwerpen, een samenhangende militaire strook van Maastricht tot Nijmegen — een getuigenis van wat er wenschelijk werd geacht (Brief aan Van de Spiegel, 15 Mei 1793, Huisarchief). Ook de mogelijkheid eener nieuwe barrière-linie werd overwogen.

2) De Bas, I, blz. 208 vlg.

achtten het wenschelijk om de troepen der Republiek voortaan niet meer bloot te stellen dan bepaald noodig was. Slechts noode verleende de erfprins dan ook zijne medewerking tot het beleg van Maubeuge, dat half October wegens den aanmarsch der Franschen onder Jourdan werd opgegeven. De Oostenrijkers, klagend over de houding der Staatschen en het slechte beleid van den erfprins, die ook uit Engeland hevige kritiek op zijn aanvoering moest ondervinden¹⁾ trokken nu inderdaad naar het Henegouwsche terug en de Republiek stond onverwacht voor de mogelijkheid van een nieuwen aanval der Franschen op haar gebied. En de houding van Pruisen, dat in de poolsche zaken Oostenrijk tegenover zich zag en weinig lust toonde in een derden veldtocht, ja vrede met Frankrijk dreigde te sluiten, gaf voor 1794 weinig hoop, ofschoon Engeland zich alle moeite gaf om het bij de Coálitie te houden en de ervaren lord Malmesbury zelf daartoe naar Berlijn ging. In den winter deed ook Van de Spiegel zijn uiterste best om de drie mogendheden nog tot overeenstemming te brengen en ze met de Republiek verbonden te houden, zoo mogelijk tot eene Quadruple alliantie, die dan betere samenwerking der bondgenooten op militair gebied zou inleiden.

Het dreigende gevaar deed natuurlijk alle gedachte aan krachtig hervatten der door den oorlog gestaakte hervormingsmaatregelen niet geheel opgeven maar toch wel op den achtergrond treden. Het bleef in dit opzicht bij „reflexien” en „consideratien”; het was „dood stroom”²⁾. Allereerst moest gezorgd worden voor het hoog noodige maar reeds zeer moeilijk te verkrijgen geld. Herhaalde conferenties met de hoofdambtenaren der Republiek vestigden de overtuiging, dat de handel niet bereid was om geld te verschaffen; niet alleen de mogendheden maar ook de Republiek zelf bleken op de amsterdamsche Beurs een zeer zwak krediet te bezitten: zoo bevreesd was men voor het geluk der fransche wapenen. Van de Spiegel maakte zich daarover ernstig bezorgd en wees in een schrijven van 11 Februari 1794³⁾ den Prins op de dringende noodzakelijkheid van meerdere eensgezindheid en samenwerking ook in den staat zelf, waar ieder

1) Jorissen, blz. 36 vlg. Vgl. Sabron, blz. 32/3.

2) Vgl. de brieven van Van de Spiegel aan den Prins uit dezen winter (Huisarchief).

3) Huisarchief van H.M. de Koningin.

lid meer en meer „op een excentrique wijze denkt en werkt, zonder dat er genoegzame leiding plaats heeft”; hij zag een redmiddel in onmiddellijke invoering van „dagelijkschen en efficacieusen invloed van den erfstadhouder” op de centrale colleges, te vestigen door het houden van wekelijksche conferentiën met de hoofdambtenaren. En de Prins hield dan ook gedurende dit jaar dergelijke bijeenkomsten, waaraan naast den raadpensionaris de griffier Fagel, de nieuwe thesaurier-generaal Van Alphen, de secretaris van den Raad van State Mollerus en nu en dan ook prins Frederik en de tot luitenant-admiraal verheven Van Kinsbergen deelnamen. Maar het geldgebrek kon niet worden weggecijferd of wegvergaderd en de nieuwe verplichtingen, die de Republiek op zich nam door het sluiten van een traktaat met Engeland (19 April) tot het huren voor beider rekening van 62000 man pruisische troepen, nadat Pruisen zijne legers van den Rijn had teruggeroepen, maakten de zaak niet gemakkelijker, ofschoon Engeland bereid was om het geld voor te schieten. En van de begeerde schadeloosstelling door Oostenrijk kwam nog altijd niets: die mogendheid toonde zich tot weinig anders bereid dan tot het volbrengen van nog één veldtocht in de Oostenrijksche Nederlanden, waarvoor generaal Mack in overleg met York, Coburg en den erfprins het plan maakte 1).

De Republiek deed wat zij kon en haar veldheer sloeg half April het beleg voor Landrecies, dat hij spoedig veroverde 2). Maar het behaalde voordeel werd door Coburg en York niet benuttigd; de Franschen kregen zoo allen tijd om den weg naar Parijs te beschermen en versloegen in Mei de Oostenrijkers bij Kortrijk, de Engelschen bij Tourcoing. Deze nederlagen verbeterden de onderlinge samenwerking niet en de fransche legers werden steeds sterker, terwijl de beloofde Pruisen niet kwamen opdagen en de Oostenrijkers weinig neiging betoonden om krachtige medewerking te verleen. De bemachtiging van Charleroi door den erfprins (3 Juni), die den vijand herhaaldelijk, het laatst den 16^{den} Juni in een bloedig gevecht met zwaar verlies ook van zijn zijde, teruggedreef, bracht weinig wijziging in den toestand. De doortastende Pichegru, thans aan het hoofd van het fransche noorderleger, drong Vlaanderen reeds weder binnen, terwijl het Sambre-leger onder Jourdan de Oostenrijkers terugwierp

1) Jorissen, blz. 44 vlg.

2) Vgl. over dezen veldtocht weder: Sabron, De oorlog van 1794/5.

en hen den 26sten Juni bij Fleurus versloeg. Coburg trok nu over de Maas terug en Charleroi werd opgegeven; tegelijk kwam uit Berlijn het bericht, dat de pruisische troepen niet zouden verschijnen. York en de erfprins waren te zwak om de fransche legers alleen tegen te houden en half Juli keerden zij na een hevig gevecht bij Waterloo (6 Juli) over Brussel binnen de grenzen der Republiek terug in het Brabantsche, de staatsche troepen tot minder dan 16000 man, de engelsche tot 20000 man geslonken.

Die grenzen waren alles behalve welverzekerd. De Raad van State erkende dit ronduit zonder op andere redenen te wijzen dan de alles afdoende, dat zij bij den „zonderlingen loop van den oorlog” er niet op gerekend had wederom den vijand op de „frontieren” te hebben¹⁾. Er was wel een en ander geschied om in Staats-Vlaanderen de inundatie voor te bereiden en prins Frederik, thans hier met de verdediging belast, gaf zich veel moeite om in allerijl de vestingen te wapenen en van troepen te voorzien, maar generaal Moreau, die aan deze zijde het bevel voerde over een 20000 man sterke fransche legerafdeeling, liet zijn onder bevelhebbers Vandamme en Laurent hier met overmacht optreden, dreef de zwakke staatsche benden uit het eiland van Cadzand en sloeg het beleg voor Sluis, dat na een dapperen weerstand van ongeveer drie weken onder generaal Van der Duyn den 25sten Augustus den vijand in handen viel; kort daarna werd Staats-Vlaanderen geheel opgegeven. Ernstiger dan dit verlies scheen echter de loop der zaken in Brabant, want, zoolang de vijand geen transportvloot van beteekenis had, was Zeeland verder veilig, al bleef het eiland Zuid-Beveland niet volkomen gevrijwaard voor een aanval. De vloot echter, die in 1793 zoo groote diensten had bewezen, was thans grootendeels noodig voor den dienst in Indië en Amerika of voor de konvoeien en de kanonneerbooten konden bij gebrek aan geld niet voldoende bemand worden. In Brabant trokken de engelsche en staatsche legerbenden steeds meer terug naar den kant van de Maas, de laatste zich weldra verdeelend over de brabantsche vestingen, die sedert het begin van Juli in allerijl in staat van verdediging waren gebracht maar zich nauwelijks hersteld hadden van de slagen van het vorige jaar.

1) Vgl. brief van Van de Spiegel over een gesprek met Mollerus, dd. 27 Juli 1794 (Huisarchief).

Half Juli had de Prins ¹⁾ de Staten-Generaal nog eens in mannen-taal tot krachtigen weerstand opgewekt, tot verzet ook tegen de binnenlandsche vijanden, die zich bij den ongunstigen staat der zaken aanstonds weder hadden verheven. Reeds in Juni had de toestand te Amsterdam in dit opzicht ernstige bezorgdheid gewekt en was er in Holland gedacht aan de vorming van een „beweegbaar corps” om binnenlandsche onlusten te bestrijden, waar zij zich vertoonden. Pamfletten en strooibilletten van patriotsche zijde deden de onrust toenemen en spaarden noch den stadhouder en de zijnen noch den raadpensionaris, het erkende hoofd der regenten, terwijl zij het landvolk aanspoorden de inundatiën zooveel mogelijk te belemmeren en geen schepen aan de regeering te leveren. Maar de regeering deed wat zij kon en mocht betrekkelijk tevreden zijn met de resultaten harer onvermoeide pogingen, al bleek ook thans haar krediet zeer gering en mocht zij minder en minder rekenen op rust binnenslands. Met name te Amsterdam, waar in Januari Irhoven van Dam op een schrijven van Daendels, thans generaal-majoor in het fransche leger, geantwoord had, dat een omwenteling op het oogenblik ondenkbaar was ²⁾, hadden eenige patriotschgezinden, onder wie de geneesheer Krayenhoff en de jonge kooplieden Gogel en Goldberg, zich aanvankelijk reeds ingelaten met het geven van inlichtingen aan den ongeduldigen generaal, die zich bij het leger van Moreau bevond. Zij namen de leiding der beweging in handen. Bij de nadering der fransche legers gingen zij verder; zij riepen einde Juli eene bijeenkomst van 36 gelijkgezinden uit verschillende provinciën in den Haarlemershout bijeen ³⁾, die onder presidium van „burger” Hahn uit Leiden besloten zich met de Franschen in betrekking te stellen en Gogel en Van Dam naar Pichegru te zenden, ten einde hem aan te zetten tot een tocht naar Holland. In verband met zulk een tocht zouden zij trachten een omwenteling in verschillende steden te bewerken. De val van Robespierre’s schrikbewind (26 Juli) had na de vreeselijke moordtooneelen van dit jaar eenige verademing gegeven en velen doen hopen, dat eindelijk de revolutionnaire denkbeelden zich rustig zouden kunnen ontwikkelen, nu de felste denkbeelden uitge-

1) Sabron, I, blz. 143.

2) Jorissen, De Patriotten te Amst. in 1794, blz. 19 vlg.

3) ib. blz. 64 vlg.

woed schenen. Pichegru, die wel wist, dat men te Parijs weinig ophad met de hollandsche Patriotten, aarzelde hierop in te gaan zonder uitdrukkelijk verlof der fransche regeering, welk verlof Daendels te Parijs zou gaan vragen. Den 1sten September kwam de generaal met die toestemming terug maar Pichegru, hoewel thans schijnbaar de vrije hand verkregen hebbend, drong nog slechts langzaam vooruit in de richting van Breda en 's-Hertogenbosch, terwijl York, in den waan gebracht, dat hij tegenover eene zeer groote overmacht stond 1), half September bij Grave achter de Maas week. Het staatsche leger, nu geheel over de brabantische en hollandsche vestingen verdeeld, kon den vijand ook niet meer tegenhouden.

Zoo was men dan in September ongeveer in denzelfden toestand als in Maart 1793; alleen was men veel minder zeker van de rust binnenslands. Reeds begonnen hier en daar familiën zich gereed te maken voor een plotseling vertrek en sommige regenten hunne posten, in deze gevaarvolle tijden een gevaarlijk bezit, op te geven, terwijl anderen het waagden hunne lang verborgen patriotsche gevoelens te openbaren — bedenkelijke teekenen, niet minder erg dan het steeds meer de verdediging verlamdend geldgebrek. Een algemeene onzekerheid begon in den lande te heerschen, voorbode van den ondergang, door de overal vrijmoedig optredende clubs luide toegejuicht als voorbode van de verlossing. Nu eindelijk zou de fransche regeering doen, wat in 1787 door de Patriotten verlangd en verwacht was; nu zou zij er toe overgaan om de beweging binnenslands met hare legers te ondersteunen. Noch van Pruisen, dat zich meer en meer uit de Coalitie afzonderde, zelfs zeer scherp tegenover Oostenrijk stond en zich noch door de vertoogen van Malmesbury noch door de smeekbeden van den Prins van Oranje liet bewegen om het gesloten verdrag gestand te doen 2), noch van Oostenrijk, dat zijne troepen in die omstandigheden niet langer aan de verdediging der Oostenrijksche Nederlanden wilde wagen en ze achter den Rijn terugtrok, noch van Engeland, welks legermacht op zichzelf niet voldoende was om de Franschen te weerstaan, was ditmaal hulp voor de benarde Oranjepartij te verwachten.

Maar de Patriotten begeerden niet de Republiek, gelijk met de

1) Sabron, I, blz. 212 vlg.

2) Jorissen, De Coalitie, blz. 70 vlg.

Oostenrijksche Nederlanden was geschied, door de Franschen veroverd en als veroverd land behandeld te zien¹⁾. Zij meenden door hunne medewerking ertoe te kunnen bijdragen om de Republiek als een bevriende mogendheid te doen erkennen en haar te vrijwaren voor de zware schattingen, aan België opgelegd, voor anarchistische staats Hervormingen, die met den geest der bevolking zouden strijden, voor militaire willekeur, die personen noch belangen ontzag. Zij wilden bondgenooten, geen onderdanen der groote fransche natie worden, bondgenooten, die vooral tegenover Engeland van waarde zouden kunnen zijn wegens de vloot en het beletten van samenwerking tusschen het eilandenrijk en het vasteland, waarvoor de Republiek altijd van zoo veel gewicht was geweest.

De 15de September was aangegeven als de dag, waarop de Franschen over de Maas Holland en Utrecht binnen zouden rukken en in de steden omwentelingen zouden worden tot stand gebracht met behulp van de door geheime clubs reeds verzamelde wapenen²⁾. Het amsterdamsche comité belastte zich met de algemeene leiding en plaatste vertrouwde personen aan de rivieren om op het juiste oogenblik de verspreide saamgezworenen, omstreeks 2500 in getal, te waarschuwen. Men rekende op de algemeene ontevredenheid met de bestaande regeering en met hare maatregelen tot landsverdediging, op de vrees voor de fransche troepen en de aangroeiende ingenomenheid met de beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap, om alom de uitbarsting onmiddellijk te laten volgen. Herhaaldelijk werden afgevaardigden der omwentelingsgezinden naar Brabant gezonden om Pichegru en Daendels tot den tocht over de rivieren te bewegen.

Maar Pichegru, door zijne regeering vooral aangemaand om de bewegingen van Jourdan in het Luiksche tegen de nog altijd het meest te vreezen oostenrijksche legermacht te steunen en daardoor bijna de helft van zijn leger niet tot zijn beschikking hebbend, toonde weinig lust om op de veelomvattende denkbeelden der omwentelingsgezinden in te gaan. Hij bepaalde zich voorloopig tot de insluiting, belegering en beschieting der brabantische en Maasvestingen en het wegdringen van York van die rivier³⁾. Crèvecoeur viel reeds 27 September, Den Bosch 9 October, het laatste na zwakke verdediging

1) Jorissen, De Patriotten enz., blz. 65 vlg.

2) ib. blz. 74 vlg.

3) Sabron I, blz. 212/3.

door den ouden landgraaf van Hessen. Gelukkig maakten ook nu de Franschen nog geen aanstalten om in den Bommelerwaard te dringen, wat hun bij de achter de rivieren heerschende paniek licht gevallen zou zijn. Maastricht moest zich na dappere verdediging onder landgraaf Frederik van Hessen op 3 November overgeven. Venloo reeds 26 October. Nog altijd richtte Pichegru zijn oog op de Engelschen, die nu bij Nijmegen en Arnhem stonden, onder den onbekwamen York meer en meer desorganiseerd en gereed om bij den eersten werkelijken aanval der Franschen nog verder terug te gaan. Hij weigerde standvastig gehoor te geven aan den aandrang van Daendels en de omwentelingsgezinden, die omstreeks half October opnieuw de omwenteling hadden voorbereid. Reeds was het gewichtige St. Andries door de Franschen bezet maar tot groote teleurstelling van de roerige amsterdamsche Patriotten moest het weldra weder worden verlaten. Het scheen, dat de patriotsche plannen geheel zouden mislukken: de regeering der stad Amsterdam ontdekte de daar ter stede verborgen wapenen en begon de aan de samenspanning schuldigen te vervolgen. Alles scheen verloren: Gogel vluchtte naar Bremen, Van Dam en Krayenhoff naar het fransche leger en Daendels' berichten omtrent de kansen van een franschen aanval waren steeds minder bemoedigend¹⁾. Pichegru trok eindelijk, zijn eigen plan volgend, bij Wijchen over de Maas en sloeg het beleg voor Nijmegen, dat den 7^{den} November na hevige beschieting overging; maar ook nu nog bleven de Engelschen, thans in weerwil der vertoogen van den Prins, die zelf herhaaldelijk in York's hoofdkwartier verscheen, achter den Rijn teruggeweken, zijn voornaamste zorg.

De toestand der Republiek werd door den val van Nijmegen intuschen zeer kritiek en het reeds 2 October door Friesland genomen besluit om in de Staten-Generaal op onderhandeling, desnoods afzonderlijke onderhandeling met den vijand aan te dringen scheen meer en meer ingang ook bij de andere gewesten te vinden. Wel oordeelden de Staten-Generaal en de stadhouderlijke regeering, begrijpend dat vrede ook een verbond met Frankrijk en dientengevolge weder oorlog beteekenen zou maar nu met de vroegere bondgenooten, dat de Republiek „nog niet tot die laagte was gebracht om zich op een laffe wijze onder het vijandelijk juk te buigen”, en hoopte men nog de

1) Jorissen, l.l. blz. 108 vlg.; Sabron, I, blz. 330.

bondgenooten tot krachtiger hulpbetoon te bewegen maar een en ander werkte weinig uit, met name de zending van den griffier Fagel zelf naar Londen, waarvan veel gehoopt was ¹⁾. Eveneens bleven de wanhopige pogingen tot reorganisatie van het leger zonder vrucht; de ervaren hertog van Brunswijk weigerde het hem aangeboden opperbevel te aanvaarden; Prins Frederik slaagde er slechts in een klein korps samen te stellen, dat aan den Rijn bij Arnhem de noordelijke provinciën min of meer zou hebben te dekken. Alle pogingen om de bevolking van Gelderland en Holland zich te doen wapenen bleven na heel wat moeite beperkt tot het bijeenbrengen van omstreeks 7000 man ongeoefende vrijwilligers onder eigengekozen officieren. Er was geen vertrouwen en geen bereidwilligheid tot opoffering meer en de engelsche regeering, die dit laatste constateerde, was op hare beurt niet bereid zich ter wille der Republiek opofferingen te getroosten ²⁾.

De hoop der Patriotten herleefde en zij werden niet moede bij Pichegru aan te dringen op een inval in den Bommelerwaard, wat het sein zou wezen voor omwenteling in Holland. Daendels riep den 21sten October ook Gelderland en Overijsel op om „zichzelf vrij te maken” en zoo „met de wapenen in de vuist onze regten terug te bekomen”. Maar noch Pichegru noch de fransche representanten in zijn leger hadden ook nu neiging dien weg op te gaan. De representant Lacombe, met een hollandsche vrouw gehuwd, deed zelfs eene poging om vrede te sluiten en zond in overleg met Daendels den bosschen ontvanger Van Breugel (31 Oct.) naar Den Haag om een onderhandeling met de regeering der Republiek in te leiden ³⁾. De voorwaarden, door Daendels in het oog gevat, waren zeer ingrijpend: afschaffing van het stadhouderschap en van den invloed van den adel, democratische bestuursinrichting, vereeniging met België stond er in zijn programma te lezen. Maar Van de Spiegel meende niet ten onrechte, dat de fransche regeering wel te belezen zou zijn om de bestaande regeering te eerbiedigen, dat men langs dezen weg misschien onderhandelingen over een algemeenen vrede zou kunnen aan-

1) Jorissen, De Coalitie, blz. 74 vlg.; Van de Spiegel, Brieven en Negotiatiën, III, blz. 134 vlg.

2) Jorissen, De Coalitie, blz. 79.

3) Van Breugel, Mémoires sur ce qui s'est passé de remarquable après la capitulation de Bois-le-Duc (La Haye et Amsterdam, 1821).

vangen en dus de aanbiedingen niet ten eenenmale moest afwijzen. Het gevolg van deze overwegingen was de zending van Ocker Repelaer, commissaris-generaal der vivres, naar het fransche hoofdkwartier, nadat Engeland met het feit der onderhandeling in kennis was gesteld. Nog een laatste poging werd gedaan om de bondgenooten, met name Engeland en Pruisen, tot meerdere krachtsinspanning te bewegen en toen dit mislukte 1), besloten de Staten-Generaal tegen half December rechtstreeks met den vijand te onderhandelen. Hangende de besprekingen werd stilzwijgend aangenomen — ten minste Van Breugel heeft dien indruk bij de regeering der Republiek gewekt — dat men zich wederzijds voorloopig, zonder dat een feitelijke wapenstilstand gesloten werd, van alle offensieve handelingen zou onthouden. De heeren Repelaer en Brantsen, den 16^{den} December aangewezen om naar Parijs te gaan, namen die opdracht aan en vertrokken eene week later. Zij hielden zich geruimen tijd in Den Bosch op in de hoop van het fransche hoofdkwartier een formeelen wapenstilstand gedurende de onderhandeling te kunnen verkrijgen maar het mocht hun niet gelukken dezen tot stand te brengen, ofschoon de staatsche troepen reeds bevel ontvingen zich tot eene verdedigende houding te bepalen 2). Eerst in de allerlaatste dagen van het jaar kreeg men zekerheid, dat op zulk een wapenstilstand niet te rekenen viel, tenzij de regeering te Parijs daarin formeel toestemde, en de gezanten gingen alzoo den 30sten December op weg naar de hoofdstad, waar zij eerst den 6^{den} Januari aankwamen.

In dien tusschentijd was er veel veranderd. Sedert den val van Nijmegen had de vijand zich bepaald tot het belegeren van Grave, dat onder generaal De Bons een zwaar beleg van eene maand moedig volhield en eerst den 30sten December moest capituleeren. Nog rekende men, ofschoon de kanonneerbooten wegens het loopende drijfwijs en het daarop volgende vastraken der rivieren zoo goed als onbruikbaar werden, op de moeilijkheden, die de Franschen zouden ondervinden bij pogingen om de door de staatsche troepen bewaakte en in den wintertijd buitengemeen bezwaarlijk te overschrijden rivieren geheel in hunne macht te krijgen 3). Wel wilde men in Holland niet weten

1) Jorissen, I. I. blz. 83 vlg.

2) Vgl. Van Breugel, Mémoires, passim; Sabron, II, passim.

3) Sabron, II, blz. 99 vlg.

van een bezetten dezer provincie door de ongeregelde en plunderende engelsche legerbenden maar men meende, dat de vijand zich ook reeds door hare aanwezigheid aan den IJsel zou laten weerhouden om Holland ernstig aan te vallen.

De aangeknoopte onderhandelingen vervulden echter de Patriotten met de ernstige vrees, dat er ten slotte van eene gehoopte staatsomwenteling niets zou komen en de Republiek desnoods met belangrijke opofferingen aan geld of grondgebied uit den strijd zou terugtreden. Ongeveer tegelijk met het begin der onderhandelingen was door het amsterdamsche comité besloten een revolutionnair legerkorps op te richten onder leiding der hollandsche officieren in het fransche leger en onder toezicht van een „nationaal comité”, dat „als het beginsel eener nationale representatie” moest optreden. Van Dam, de gewezen pensionaris van Leiden Jacob Blauw, de gewezen utrechtse hoogleeraar Van Hamelsveld, de rotterdamsche makelaar De Fremery de dordtsche schilder Webbers en de leidsche student Jan ten Brink werden tot leden van dat comité benoemd en kwamen in Den Bosch, het fransche hoofdkwartier, bijeen. Daar weinig steun vindend bij de fransche generaals en representanten, zonden zij den 21sten December Blauw en Van Dam naar Parijs om er de onderhandelingen met de regeering der Republiek zoo mogelijk tegen te gaan en het Comité du Salut public over te halen de plannen der omwentelingsgezinden te steunen en zoo doende te beletten, dat er een vrede tot stand kwam met behoud der bestaande regeering¹⁾. Ook de representanten der Conventie bij het Noorderleger, door Daendels en anderen ingelicht, waren niet met zulk een oplossing ingenomen. Zij hielden dan ook niet op bij de fransche generaals aan te dringen op een onderneming tegen Holland, in de hoop daardoor de vurig begeerde omwenteling toch nog te doen uitbreken. Daendels had reeds lang voor zulk een onderneming alles laten voorbereiden en met name zooveel mogelijk schuiten en aken verzameld en vloten laten gereedmaken. En Moreau, tijdelijk bevelhebber van het noorderleger, gaf ten slotte aarzelend zijne toestemming. Op den 10^{den} December begonnen de operatiën op verschillende punten tot verbazing der op den half afgesproken wapenstilstand rekenende staatsche troepen, die intusschen een aanval op St. Andries afsloegen gelijk ook een aanval van Daendels

1) Jorissen, De Patriotten enz., blz. 44 vlg.

zelve bij Crèvecoeur op den 11^{den} geheel mislukte. Deze afloop scheen voorgoed een einde te zullen maken aan alle plannen van dien aard en diep teleurgesteld gaven de omwentelingsgezinden te Amsterdam en elders de hoop op, terwijl die der oranjegezinden steeg.

Maar Daendels was niet voorgoed geslagen. Hij herhaalde zijn aanzoeken bij den half December teruggekeerden Pichegru 1). Wel meende ook deze, dat zijn plannen al te avontuurlijk waren, en besloot zich liever tegen Breda te wenden maar het begon nu hevig te vriezen en de staatsche legeraanvoerders vreesden voor herhaling der pogingen, nu de begeerde wapenstilstand nog altijd uitbleef. Men deed, wat men kon, en vooral prins Frederik gaf zich veel moeite om de bij de toeneming van het gevaar weder opkomende paniek te bezweren. Nog op de Kerstdagen bleef alles schijnbaar rustig maar den 27sten deed de vijand plotseling een aanval op alle liniën van Bergen-op-Zoom tot St. Andries en bemachtigde Zevenbergen en andere posten, terwijl Daendels ditmaal bij Empel, Crèvecoeur en Bokhoven erin slaagde om over de stijf bevroren Maas te komen en de verraste staatsche troepen terug te drijven tot aan de Waal. Bommel viel hem den volgende morgen in handen.

Groot was de schrik, dien het bericht van dezen loop der zaken in den lande veroorzaakte. De Prins riep nog eens de Staten-Generaal op tot het nemen van maatregelen om het vaderland te redden maar de beschikbare staatsche troepen, nauwelijks 4000 man, te zwak om den vijand tegen te houden, trokken zich tot bij Gorkum en Leerdam terug te midden van toenemende verwarring en moedeloosheid onder officieren en soldaten. En van York en zijn Engelschen was ook niet veel te verwachten, al deed een klein voordeel door hunne voorposten bij Tuil behaald eenige hoop voeden: zij trokken over den Rijn terug.

Nog echter bood Pichegru weerstand aan Daendels' aandrang om thans verder te gaan en hem te veroorloven op Holland zelf aan te vallen. Hij had een zeer gering denkbeeld van de macht en den invloed der Patriotten, gelijk trouwens de regeering te Parijs zelf 2); hij wilde niets weten van Daendels' omwentelingsplannen, van „ces énergumènes” en had bevel om zooveel mogelijk de oude regenten, de

1) Sabron, II, blz. 119.

2) Vgl. den merkwaardigen brief bij Sabron, II, Bijlage 23.

BLOK, *Gesch. Nederl. volk*, VI.

*Hier de meektheid van hem
Brief aangestond door Colenbrander
gedenktukken I*

„magistrature”, te sparen, hen verdedigend tegen „la rage des patriotes”, „un ramas d'orgueilleux et vils marchands.” Blauw en Van Dam hadden dit duidelijk kunnen merken aan de wijze, waarop de parijische regeering hen had bejegend en bleef bejegenen, terwijl daarentegen Repelaer en Brantsen met alle eerbewijs waren ontvangen. Hunne protesten tegen die „pretense ambassadeurs” werden terzijde gelegd en met minachting beantwoord. Nog den 18^{den} Januari werden de beide patriotsche afgezanten, als zich bezig houdend met gevaarlijke intriges, bedreigd met onmiddellijke wegzending of zelfs met arrest¹⁾. Hun jacobijnsche neigingen waren allerminst gewaardeerd op dat oogenblik, nu de gematigde fransche regeering den 12^{den} November reeds de club der Jacobijnen aldaar had gesloten.

Pichegru droeg dus den driftigen hollandschen generaal liever op Heusden te veroveren, wat eerst den 13^{den} Januari gelukte. In deze omstandigheden was het optreden der Franschen aan de Waal ook nu allesbehalve krachtig en eerst toen de engelsche troepen voorgoed aftrokken, waagden zij het naar den Rijn op te marcheeren, al bleef Pichegru, bevreesd voor het invallen van den dooi, nog huiverig om verder te gaan. Nog eenmaal trachtte de regeering der Republiek de engelsche troepen te bewegen tot samenwerking met de oostenrijksche, die tot bij Emmerik vooruitgeschoven waren. Den 6^{den} Januari werd te Utrecht eene conferentie gehouden, waar de beide jonge prinsen voor het laatst met de engelsche en oostenrijksche bevelhebbers overlegden²⁾. Maar wat kon men met de zeer geringe en ontredderde staatsche macht en de 11000 man nog beschikbare maar niet veel beter georganiseerde engelsch-hessisch-hannoveraansche troepen doen? Een laatste poging om den vijand achter de Waal terug te dringen mislukte en de Franschen naderden reeds tot Werkendam en Gorkum. Den 14^{den} eindelijk gaven de engelsch-hessisch-hannoveraansche bevelhebbers kennis, dat zij geen troepen voor de verdediging van Holland konden afstaan en onmiddellijk voor eigen veiligheid naar den IJssel terug zouden trekken. Daarmede was het lot van Holland beslist, want alle pogingen om het volk te wapenen waren mislukt, nadat nog 7 Januari de erfprins een algemeene oproeping door de Staten had uitgelokt, die echter zonder gevolg bleef.

1) Jorissen, De Patriotten, blz. 130 vlg.

2) Sabron, II, blz. 189.

De teekenen van ontbinding kwamen thans duidelijk aan den dag. De Staten van Utrecht berichtten den 13^{den}, dat zij gingen onderhandelen over de overgave hunner provincie, en rieden zelfs aan, dat de Staten-Generaal òf staking der vijandelijkheden zouden vragen òf „voor alle de provinciën zouden capituleeren.” De Staten-Generaal besloten onmiddellijk tot het eerste en zonden Van Spaen en Royer naar Pichegru met een mondelinge boodschap. Maar Utrecht ging zijn gang en gaf zich den 15^{den} door middel eener deputatie over aan den te Kuilenburg aanwezigen franschen generaal Salme, terwijl het de „inlandsche troepen” naar Holland wegzond. In Holland zelf begon volledige regeeringloosheid te heerschen. De erfprins had zijn hoofdkwartier van Gorkum naar Woerden verplaatst maar werd niet meer gehoorzaamd, terwijl de troepen bij de nadering des vijands post na post zonder tegenstand ontruimden. Gorkum, Loevestein en Woudrichem gaven zich bij de opeiseling door de uit het Geldersche aanrukkende Franschen wegens den onvoldoenden staat dier vestingen en het geringe garnizoen bijna zonder verzet den 19^{den} over. Overal staken de clubs het hoofd op, niet het minst te Amsterdam, waar men reeds in de eerste dagen van Januari enkele gevluchte leiders, o. a. Gogel, weder zag terugkeeren en zich thans onmiddellijk weder met de gelijkgezinden in andere plaatsen in betrekking stelde. Den 9^{den} Januari hielden de afgevaardigden der hollandsche clubs eene samenkomst te Rotterdam maar het bleek voldoende, dat men het nog niet wagen dorst een omwenteling te beginnen. Hoe verder de Franschen doordrongen, des te hooger rees echter de moed en het amsterdamsche comité maakte opnieuw alles gereed voor een opstand, die tegen den 19^{den} werd beraamd 1). Hij zou niet noodig zijn.

Reeds herhaaldelijk had de Prins overwogen wat hem en den zijnen te doen stond 2). Het aanbod van den engelschen gezant om de stadhouderlijke familie naar Engeland te helpen oversteken maakte indruk op zijn verontrust gemoed. Reeds op Oudejaarsdag had hij 21 scheveningsche pinken afgehuurd om hem en de zijnen over te voeren, wanneer het noodig zou zijn. Op den 13^{den} Januari scheen het gevaar zoo nabij, dat maatregelen werden genomen om voor de ontvangst der familie in Engeland te zorgen. Allerlei geruchten deden de ronde.

1) Jorissen, De Patriotten, blz. 152/3.

2) De Bas, l.l. blz. 408 vlg.

Men sprak ervan, dat de Prins naar Friesland of Groningen zou wijken of anders van Den Helder of Hellevoetsluis uit met een oorlogschip het land zou verlaten. De vurige jonge prins Frederik heeft er ernstig aan gedacht te Amsterdam, in Friesland of Groningen de laatste schansen te helpen verdedigen en er te sterven als zoovelen zijner voorvaderen. Maar zijn vader wilde daarvan niet weten.

Op den 17^{den} werd te midden eener stijgende opwinding in Den Haag een sombere Statenvergadering van Holland gehouden, waar de raadpensionaris zwaar hoestend en in diepe ontroering den hachelijken staat van zaken schilderde en ieder oogenblik nieuwe jobstijdingen de gemoederen verontrustten. Men besloot den Prins te vragen, wat nog gedaan kon worden, en verkreeg ten antwoord, „dat er naar mensche-lijke inzichten niet veel apparentie was” om de provincie nog langer te verdedigen. Men ging zwijgend uiteen. Enkele leden, met den raadpensionaris achtergebleven, besloten nog te doen wat mogelijk was om een wapenstilstand te sluiten of anders den vijand in de provincie toe te laten, op hoop dat hij de bestaande regeering nog zou eerbiedigen. Een deputatie der Staten zou dit trachten te bereiken. Ook de Staten-Generaal besloten zulk eene deputatie te zenden.

Intusschen was het bericht, dat de Prins zou vertrekken, algemeen verspreid. Van de Spiegel weigerde eraan te gelooven en zond hem een brief, waarin hij hem bezwoer te denken aan „wat hij aan zigzelve, aan zijn Huis en aan het Vaderland” verschuldigd was; „het vertrek van U. D. H. is het signaal van een algemeene confusie, waarvan de gevolgen niet zijn te voorzien; het is een abandon van al wat eer en plicht gebiedt tot het laatste oogenblik te behouden. U. D. H. exponeert zig aan oneindig meer gevaar met henen te gaan dan met te blijven en exponeert het Vaderland” 1).

Het was te laat. Wel antwoordde de Prins nog, dat hij voorloopig blijven zou, maar reeds lang waren alle maatregelen genomen om de Prinses en de erfprinses met haar jongen zoon, den lateren Willem II, aanstonds te doen vertrekken: nog vóór den middag hadden de hofkoetsen de vertrekkenden gevoerd naar de gereedliggende pinken, die onder het dof geklep der scheveningsche kerkklok aanstonds in zee staken.

Op den middag van den 17^{den} riep de Prins eenige leden van de

1) Brief van dien dag, Huisarchief.

Staten-Generaal, zijne hofhouding en de vreemde gezanten op tot eene audiëntie in de danszaal¹⁾ van het paleis op het Binnenhof. In tegenwoordigheid van die heeren en met zijne beide zoons naast zich verklaarde de Prins, dat hij besloten was heen te gaan, daar hem van verschillende zijden was bericht, dat de Fransche regeering niet wilde onderhandelen zoolang hij en de zijnen nog in het land waren. Bij de voorlezing der korte rede begaf hem de stem; hij liet het overige door een kamerheer voorlezen en verliet toen, enkele groeten wisselend, de zaal om zich naar de rijtuiggen te begeven, die op het Binnenhof gereed stonden om ook hem en zijne zoons naar de pinken te brengen.

De prinsevlag op den toren halfstok, vele huizen langs den weg gesloten, sommige aanzienlijken in rouwkleeding, overal een getroffen zwijgende menigte geschaard op de besneeuwde straten — zoo was het tafereel, dat het vertrek der Oranjes uit het vaderland te zien gaf. Eenige uren bleven de pinken voor anker liggen en de Prins kon nog het schrijven der gezanten te Parijs in ontvangst nemen, waarbij hem bevestigd werd, dat de fransche regeering alleen wilde onderhandelen, wanneer de stadhouderlijke familie het land had verlaten. Zoo ging dan de Prins tegen middernacht eindelijk in zee om naar Engeland over te steken²⁾.

Het was met de oude Republiek gedaan; want dat zij zou kunnen blijven bestaan in den vorm, waarin zij totnogtoe haar leven nog had kunnen voortsleepen, was na het gebeurde van den laatsten tijd ondenkbaar. Zij had bewezen geen levensvatbaarheid meer te bezitten, want zij had zich niet meer kunnen verdedigen, ja de ernstige wil daartoe had bij hare bevolking ontbroken. Vermolmd en verschrompeld, onmachtig om te blijven staan, was zij hulpeloos ineengezonken.

1) Thans de vergaderzaal der Tweede Kamer.

2) Het laatste schrijven van den Prins aan den raadpensionaris met de verklaring der schippers, dat de wind niet veroorloofde anders dan naar Engeland te zeilen, in Van de Spiegel's papieren in het Rijksarchief, n°. 333.

AANHANGSEL.

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS.

1702—1795.

De geschiedenis der 18de eeuw heeft ten onzent om zeer verklaarbare redenen veel minder bronnenuitgaven aan te wijzen dan voor de vroeger behandelde tijdperken het geval is. Gold het ten opzichte van de Middeleeuwen zooveel mogelijk berichten van alle kanten te verzamelen ten einde onze fragmentarische kennis dier tijden zooveel mogelijk aan te vullen en trok de geschiedenis van den 80-jarigen krijg en die van de Gouden Eeuw meer de aandacht, die der achttiende, als een tijdperk van nationaal en economisch verval beschouwd, lokte minder belangstelling. Zoo bleef veel materiaal, dat op zichzelf de uitgave overwaardig was, nog steeds in de archieven verscholen liggen of werd eerst in den jongsten tijd een begin gemaakt met het uitgeven daarvan. Alleen voor de laatste jaren der Republiek, voor den Patriottentijd, waarover reeds in die aan schrijflust allerminst misdeelde dagen zelf veel werd uitgegeven, staat de zaak eenigszins anders: men begon reeds spoedig in te zien, dat het in dien tijd gebeurde voor de verklaring van wat in den Franschen tijd en daarna plaats vond onmiskenbaar groote beteekenis had en beijverde zich om openbaar te maken wat tot toelichting der patriotsche woelingen dienen kon.

Er blijft voor de achttiende eeuw in dit opzicht nog veel te doen over. In de eerste plaats dienen de archieven van het Huis van Oranje voor den tijd na 1747, toen de erfstadhouders den staat regeerden, op breede schaal te worden geëxploiteerd; in hun archief, voor dien tijd behalve huisarchief ook kabinetsarchief te noemen, liggen belangrijke staatsstukken, waarvan nog betrekkelijk weinige het licht hebben gezien of eenigermate bekend zijn geworden¹⁾; ook

¹⁾ Vgl. mijne mededeelingen over het archief van Willem IV en Willem V in de Bijlagen tot het verslag der Commissie voor de geschied- en oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterknnde (Handelingen der Maatschappij, 1902/3 en 1903/4).

het archief van prins Willem IV vóór 1747 en, hoewel in mindere mate, dat van Johan Willem Friso verdienen nauwkeurig te worden onderzocht. Een voortzetting van Groen's Archives zou ten zeerste aanbeveling verdienen. Groen's eigen Handboek ontleent voor dezen tijd groote waarde aan het gebruik, dat hij, 's konings archivaris, van de onuitgegeven stukken uit dit archief heeft kunnen maken. Ook de archieven der raadpensionarissen, waarvan die van Heinsius, Van der Heim, Steyn en Van de Spiegel zich thans in het Rijksarchief bevinden, kunnen veel belangrijks opleveren, daar omtrent de scheiding tusschen persoonlijke en aan den staat toekomende dokumenten ook in dezen tijd bij de staatsambtenaren een andere opvatting heerschte dan tegenwoordig; niet minder die van de Fagels, in wier geslacht het griffierschap der Staten-Generaal bijna erfelijk was, ja feitelijk als bij erfenis is overgegaan en in wier archief zich vele eigenlijke staatsstukken bevinden; hetzelfde is het geval met het archief der beide Bentincks van Rhoon, waarvan een deel in het British Museum terecht is gekomen¹⁾. De voortzetting der uitgave van Heinsius' archief ligt wel het eerst aan de beurt. Bovendien zou ook de uitgave van bescheiden op het gebied der geschiedenis van handel en nijverheid, van kunst en wetenschap van veel belang kunnen zijn ten einde na te gaan wat er waar is van de verschillende opvattingen betreffende den juisten tijd en de oorzaken van beider verval. De openbaarmaking van regentenpapieren, in het bezit van nakomelingen der toenmalige regenten, zou op allerlei gebied voor de uitbreiding onzer kennis van dezen tijd van gewicht zijn: de tijd ligt reeds zoo lang achter ons en de totnogtoe uitgegeven dokumenten hebben reeds zooveel doen zien, dat de reputatie der toenmalige regenten bij openbaarmaking der nog voorhanden stukken over het geheel eerder gebaat dan geschaad zou kunnen worden. Ook in buitenlandsche archieven, met name in die te Parijs en Londen, maar ook in die van andere staten, groote en kleine, ligt nog vrij wat belangrijk materiaal voor onze geschiedenis²⁾.

Een en ander is in het oog gehouden bij de bewerking van dit

1) Vgl. D'Ailly, Willem Bentinck van Rhoon, Amst. 1898.

2) Vgl. mijne Verslagen omtrent Archivalia te Parijs, Londen, Berlijn en in Italië, die van de heeren Uhlenbeck betreffende Rusland, Brugmans betreffende Engeland, Kernkamp betreffende Scandinavië.

deel, waarbij meer dan in de vorige deelen gebruik gemaakt moest worden van onuitgegeven materiaal ten einde een op eenigszins bevredigende wijze samenhangend verhaal van het gebeurde te kunnen aanbieden. Het thans uitgegeven materiaal toch was volstrekt onvoldoende om dit doel te bereiken zooals uit het volgend overzicht blijken zal.

De geschiedenis van den Spaanschen Successie-oorlog is in dit opzicht nog betrekkelijk goed bedeed. Wij bezitten in Von Noorden's helaas onvoltooide *Europäische Geschichte im 18. Jahrhundert*¹⁾ een voortreffelijk geschiedwerk, waarin een goed deel der hier te lande en elders aanwezige bronnen van de diplomatieke geschiedenis voor drie vierde van dien krijg op uitnemende wijze bewerkt is; Weber's *Friede von Utrecht*²⁾ sluit zich daarbij waardig aan. Maar deze geschriften zijn evenals Wagenaar's *Vaderlandsche Historie*³⁾, die voor deze jaren een bronwerk beginnen te worden, toch meer als literatuur dan als bronnen aan te merken. Als bronnen komen hier ter sprake naast Du Mont's vroeger genoemd werk⁴⁾, waarin de groote verdragen van den tijd tot 1731 te vinden zijn, de deelen van Lamberty's *Mémoires pour servir à l'histoire du 18me siècle*⁵⁾, zeer belangrijk voor de diplomatieke en krijgskundige geschiedenis van den tijd, in het bijzonder voor onze geschiedenis, omdat de schrijver, zwitsersch diplomaat, secretaris van lord Portland en later als engelsch onderhandelaar in allerlei zaken betreffende ons land gemengd, hoofdzakelijk naar engelsch-hollandsche gegevens zijn werk samenstelde en de zaken van het engelsch-hollandsche standpunt uit beschouwde. Den Haag, toen het middelpunt der europeesche diplomatie geacht, omdat er de draden der europeesche politiek als het ware samenkwamen⁶⁾, was voor een diplomaat van dien tijd

1) 3 Bde, Düsseldorf, 1870—1883.

2) Gotha, 1891.

3) Dl. XVII en vlg.

4) *Corps Universel diplomatique du droit des gens*, 8 vol., Amst. et La Haye, 1726—1731, met de aanvulling van De Martens in diens *Supplément contenant les traités du 18e siècle*, 4 vol., Goettingue, 1801—1808.

5) Eerste uitgave 1717; 2de, 14 vol. Amst., 1735—1740. Vgl. hierbij *Mémoires pour servir à l'histoire des négociations depuis le traité de Rijswick jusqu'à la paix d'Utrecht*, 3 vol., Paris, 1717.

6) Zie boven, blz. 92.

de meest gewenschte observatiepost. Onder de kleinere bronnen voor de kennis onzer diplomatieke betrekkingen moeten genoemd worden de Mémoires van den franschen minister De Torcy¹⁾, die in dezen tijd zooveel invloed had op de werkzaamheid der fransche diplomatie. Voor die der engelsche diplomatie uit dien tijd zijn vooral merkwaardig Coxe's Memoirs of the Duke of Marlborough²⁾, zeer engelschgezind en vol wantrouwen tegenover de koopliedenregeering der Republiek maar uit de archieven van den hertog bewerkt. Daarbij sluiten zich dan aan de Mémoires van den frieschen staatsman en gedeputeerde te velde Sicco van Goslinga³⁾, die een belangrijk aandeel nam zoowel aan de krijgsbedrijven als aan de onderhandelingen van dien merkwaardigen tijd. De voornaamste krijgsbedrijven zelf worden in verband met de diplomatie het best in samenhang gekend uit de door Vreede uitgegeven Correspondance diplomatique et militaire du Duc de Marlborough, du Grandpensionnaire Heinsius et du Thesaurier-général Hop⁴⁾, waarbij de uitgave van Marlborough's in zijn archief gevonden Letters and Despatches⁵⁾ is te vergelijken gelijk overigens de Mémoires van De Villars, Berwick en andere generaals van fransche zijde, vooral in de Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne⁶⁾ en de groote uitgave der Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen⁷⁾. Menige bijzonderheid op het gebied van staatkunde en krijgsgeschiedenis kan verder worden geput uit de dokumenten berustend in de archieven van engelsche familiën van aanzien, thans beschreven in de rapporten der Historical Commission.

Veel minder goed voorzien zijn wij voor den tijd na den vrede van Utrecht tot op 1747. De diplomatie vindt weder baat bij Dumont en zijn vervolger Roussel (tot 1739)⁸⁾, die van den Oostenrijkschen Successie-oorlog is, voorzoover ons land betreft, uitnemend toegelicht

1) Mémoires (1687—1713), in de verzameling van Petitot, 2e Série, LXVII—LXVIII. Daarbij zijn Journal (1709—1711), éd. Masson, Paris, 1884.

2) 3 vol., 1818/9.

3) Uitg. Evertsz en Delprat, Leeuwarden, 1857.

4) Amsterdam, 1850.

5) Ed. Murray, 5 vol., 1845.

6) Ed. De Vault et Pelet, 11 vol., Paris, 1835—1862.

7) Wien, 1876 ff.

8) Supplément au Corps Universel diplomatique de Du Mont, 5 vol., Amst. et La Haye, 1739. Vgl. het Supplément van De Martens ook daarop.

door De Jonge in zijne Geschiedenis der diplomatie gedurende dien oorlog¹⁾ en verder door het werk van D'Ailly over Bentinck en door de bekende serie van werken van den hertog De Broglie, waarin ook tal van stukken in excerpt zijn overgenomen, maar bijzondere bronnenverzamelingen daarover bezitten wij niet evenmin als over den tijd tusschen 1713 en 1740, waarvoor geschriften als dat van Jorissen over Chesterfield²⁾ intusschen belangrijke bijdragen en zelfs enkele gewichtige onuitgegeven dokumenten opleverden. Ook hier komen Wagenaar en Groen met hunne uitnemende op bronnenstudie en, zooover den eerste aangaat, op eigen ondervinding berustende geschriften ons goed te pas. Voor de geschiedenis onzer staatsinstellingen en onzer staatkundige verhoudingen bezitten wij uitnemende gegevens in Slingelandt's beroemde Staatkundige Geschriften³⁾, die lang in handschrift van hand tot hand gaande een soort van geheim handboek voor den regent zijn geweest, en in de stukken, door Jorissen opgenomen in zijne Memoriën van mr. Diederik van Bleiswijk⁴⁾, regent te Gorkum (1731—1755), verder in de hier en daar verspreid uitgegeven Contracten van Correspondentie uit dezen tijd⁵⁾ enz. De gegevens voor de kennis der geschiedenis van handel en nijverheid moeten worden geput uit hier en daar verspreide dokumenten, te vinden vooral in het Koninklijk Huisarchief, de papieren der raadpensionarissen en de pamfletliteratuur⁶⁾ van het tijdvak. Met name van 1747 tot 1749 is deze pamfletliteratuur, die zich hier en daar in den vorm van geregelde partijliteratuur gaat vertoonen, van veel gewicht. Voor de kennis van het geestelijk, kerkelijk, maatschappelijk en huiselijk leven verschaffen de vooral door dr. Hartog toegelichte spectatoriale geschriften van dezen tijd, de eigenaardige dichtkunst en de maatschappelijke tooneelstukken dier dagen belangrijke aanwijzingen evenals wederom de pamfletliteratuur en de afbeeldingen in prenten

1) Leiden, 1852. Vgl. Bentinck, Aufzeichnungen über Maria Theresia, ed. Beer, 1871, en Beer's geschriften over dezen krijg uit datzelfde jaar.

2) Historische Studiën, Laatste Bundel, Haarlem, 1893, blz. 1 vlg.

3) 5 dl., Amst., 1784/5.

4) Uitg. Hist. Gen. Utrecht, 1887.

5) Het hoofdwerk daarover is en blijft nog altijd dat van De Witte van Citters, 's Gravenhage, 1873.

6) Het best en volledigst beschreven in den Catalogus van de pamfletverzameling der Kon. Bibl., bewerkt door dr. Knuttel, waarvan het derde deel tot 1713, het vierde tot 1775 loopt, het vijfde eerlang verwacht kan worden.

en op schilderijen, waar menig kijkje in de huizen en op de markten wordt geopend.

Dan volgen de jaren van Willem IV's stadhouderschap, vol plannen van verbetering en hervorming, vol woeling ook van democratischen aard. Wederom zijn wij hier vooral aangewezen op de rijke pamfletliteratuur dezer jaren en op de dokumenten uit het Koninklijk Huisarchief, waaruit o. a. over de woelingen der Doelisten te Amsterdam belangrijke stukken zijn voor den dag gekomen¹⁾ en nog meer aan het licht gebracht zou kunnen worden, ook met betrekking tot de geschiedenis der voorgestelde hervormingen op het gebied van den handel, waarvoor wij totnogtoe alleen de mededeelingen in Luzac's Holland's rijkdom en de in de Nederlandsche Jaarboeken uitgegeven dokumenten bezitten²⁾.

Voor de tweede helft der achttiende eeuw is in den laatsten tijd de belangstelling merkbaar gestegen. Men begint in te zien, dat de patriotsche woelingen niet meer een ijdele vertooning, een onbelangrijk getwist, een uiting van onbekookten vrijheidszin en doldriftige hervormingslust zijn geweest maar veeleer een ernstige hervormingsbeweging, de voorboden van den nieuwen tijd geacht moeten worden. Belangwekkende uitgaven van dokumenten zijn zich komen voegen bij wat in dat opzicht reeds vroeger aan het licht werd gebracht; op de beteekenis der dikwijls in den vorm langwijlige pamflettenliteratuur is door Hartog e. a. de aandacht gevestigd; verschillende geschriften van langen adem hebben reeds vroeger met name de staatkundige gebeurtenissen toegelicht door de uitgave van dokumenten ten bewijze van het in den tekst uitgesprokene; brieven en memoriën van op den voorgrond tredende persoonlijkheden hebben thans in grooteren getale het licht gezien.

Voor de algemeene geschiedenis van het tijdvak kunnen de door tijdgenooten samengestelde vervolgen op Wagenaar²⁾ ten deele als bronnen gelden. Zij zijn van zeer ongelijk gehalte en van ongelijken omvang; in het algemeen staan zij als geschiedwerken verre beneden

1) Vgl. Krämer, Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1747 en 1748, in Bijdr. en Med. Hist. Gen., 1902.

2) Vgl. daarover Arnold, in Bibl. Adversaria, III, blz. 123, 159; IV, blz. 186, 243.

Wagenaar's eigen voor zijn tijd voortreffelijk werk, dat met den dood van Willem IV eindigt en in 1759, na 10 jaren, met het 21ste deel voltooid was ¹⁾. De schrijver, die de laatste deelen van zijn werk met tegenzin bewerkt had, wilde het ook niet vervolgen. Door de stedelijke regeering in 1756 tot redacteur der stedelijke courant benoemd, legde hij dien post in 1760 neder en werd toen eerste klerk ter secretarie, wat hij bleef tot zijn dood in 1773. In die jaren schreef hij o. a. zijn voortreffelijk werk over Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenis, voorregten, koophandel, gebouwen enz. ²⁾, dat naast het gelijksoortige werk van Van Mieris en Van Alphen over Leiden ³⁾ tot de beste stadsgeschiedenissen mag gerekend worden. De goudsche pensionaris Van Wijn en anderen gaven op het hoofdwerk een verzameling Bijvoegsels en Aanmerkingen, later door twee deelen Naleezingen aangevuld ⁴⁾, de predikant Cleyn zelfstandige Aanteekeningen ⁵⁾. Een tiental verkorte uitgaven verscheen tusschen 1758 en 1800 ⁶⁾; een duitsche vertaling ⁷⁾ en een fransche ⁸⁾ geven enkele verbeteringen; ook van de verkortingen bestaan vertalingen.

Blijkt de beteekenis van het werk op zichzelf reeds uit al deze uitgaven en bewerkingen, ook de strijd over des schrijvers onpartijdigheid en waarheidszin getuigt daarvan: in 1758 reeds begonnen, ontving die strijd nieuw voedsel door de aanvallen van Bilderdijk en Tydeman, waarop Siegenbeek nog in 1835 met kracht antwoordde.

Het boek is herhaaldelijk voortgezet geworden in een aantal vervolgen, waarbij dikwijf groote verwarring is voorgekomen ten gevolge van het op elkander gelijken der titels dezer vervolgwerven. Het belangrijkste zijn het zoogenaamde „Keezen-vervolg” ⁹⁾, samengesteld door J. Munniks voor den patriotschen uitgever Verlem; de Vader-

1) Een tweede uitgave is alleen een voor de eerste vier deelen bijna ongewijzigde herdruk (1752—1759); een eigenlijke tweede druk, door den schrijver zelf herzien, verscheen in 1770; herdrukken daarvan na zijn dood in 1782, 1783 en 1784; een eigenlijke derde druk eerst 1790—1796, woordelijke nadruk van dien van 1770.

2) 3 dl., Amst., 1760—1767, met een vierde deel als vervolg over den laatsten tijd.

3) 3 dl., Leiden, 1762—1784.

4) 20 st., Amst., 1790—1796; 1 deel, Amst. 1797; 1 deel, Amst. 1801.

5) 3 st., Rotterdam, 1790—1791.

6) Arnold, in *Bibl. Adv.*, III, blz. 171 vlg.

7) *Algemeine Geschichte der Vereinigten Niederlande*, 8 Bde, Leipzig, 1756—1767.

8) *Histoire générale des Provinces Unies*, 8 vol., Paris, 1757—1770.

9) 17 dl., Amst., 1781—1787.

landsche Historie van P. Loosjes tot 1775 ¹⁾, later door dezen opnieuw voortgezet tot 1806 ²⁾ en herhaaldelijk herdrukt; de Vaderlandsche Historie van M. Stuart, tot 1810 ³⁾. De vervolgen van Munniks en Loosjes dragen beiden een zeer sterk patriotsch karakter. Nog sterker is dit bij de uit de gelijktijdige pamfletten: Aan het volk van Nederland, De Oranjeboomen enz., samengestelde Bijlage tot de Vaderlandsche Historie ⁴⁾. Van denzelfden aard is ook C  risier's Tableau de l'Histoire générale des Provinces Unies ⁵⁾, vertaald door Loosjes.

Daarnaast staat Bilderdijks Geschiedenis des Vaderlands, welks 10de tot 12de deel ⁶⁾ nog sterker partijdig, anti-patriotsch nog meer dan orangistisch, gekleurd zijn dan zijne vorige deelen en daarom evenzeer met behoedzaamheid dienen gebruikt te worden. Bilderdijk's vurige haat tegen republikeinsche, revolutionnaire, staatsgezinde en liberale beginselen had hem bij zijne vestiging te Leiden in 1817 een privaatcollege in Geschiedenis des Vaderlands doen openen, dat op de denkwijze van een kleinen kring van uitnemende studenten een grooten invloed heeft geoeffend, met name op die van Groen van Prinsterer en Da Costa. Meer dan twintig jaren vroeger reeds had Bilderdijk aan het schrijven van zulk eene geschiedenis gedacht ⁷⁾ en in 1811 had hij op aansporing van den toenmaligen franeker hoogleeraar Tydeman zich zelfs tot het schrijven ervan verbonden. Maar de tijdsomstandigheden beletten den voortgang van het werk en ook later werd Bilderdijk teleurgesteld in zijne hoop om als hoogleeraar te Amsterdam of te Leiden op te treden. Zijn leidsch college, in scherpe tegenstelling tegenover dat van Siegenbeek en bepaaldelijk tegen Wagenaar's voorstelling gericht, bleef tot een veertigtal toehoorders beperkt en stond geheel op het standpunt der oude Oranjepartij. Op aanraden van Tydeman besloot Bilderdijk het handschrift ervan, dat hij van 1817 tot 1819 had opgesteld, na zijn dood door dezen te laten uitgeven en de getrouwe vriend kweet zich van die

1) 3 dl., Amst., 1788—1789.

2) 48 dl., Amst., 1786—1811.

3) 4 dl., Amst., 1821—1826.

4) 2 dl., Parijs, 1784—1786.

5) 10 vol., Utr., 1777—1784.

6) Amst. 1839. Het eerste deel is van 1832.

7) Vgl. Tydeman's Voorrede bij het eerste deel en zijn inleiding op de Ophelderingen en Bijvoegselen.

taak met gebruik ook van enkele dictaten der toehoorders en toevoeging van Ophelderingen en Bijvoegselen, grootendeels van de hand van Bilderdijk zelve. Zoo ontstond de *Geschiedenis des Vaderlands*, in opzet en uitwerking een polemisch-staatkundig vertoog en als zoodanig van groote beteekenis.

Groen's ook voor dit tijdvak door het gebruik der bronnen van het Huisarchief, niet alleen om de anti-patriotsche voorstelling van den loop der zaken als uiting van zijn denkwijze, belangrijk *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland* 1) lijdt in zekere mate eveneens aan dit gebrek, dat dan het gebruik ook van zijn werk op betreuenswaardige wijze belemmert. De *Nederlandsche Jaarboeken* 2) met hun vervolg de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 3) geven daarentegen een in hare kleurloosheid tot het angstvallige overslaande samenvatting van het ieder jaar gebeurde, met ruime publicatie intusschen van documenten betreffende de behandelde zaken, waardoor zij eene buitengemeene waarde verkrijgen.

Een eigenaardige plaats gaan thans de couranten en weekchriften innemen. Geven zij vroeger, ook nog de *Europische Mercurius* (1690—1754) en de *Nederlandsche Mercurius* (1756—1806), weinig meer dan een kleurlooze afspiegeling van wat er plaats had, omstreeks 1780 beginnen zij een gansch ander karakter aan te nemen en als voorlichters der openbare meening, als organen vooral eener bepaalde staatspartij op te treden. Voor de kennis van deze soort van literatuur hebben wij veel te danken aan de onvermoeide werkzaamheid van mr. W. P. Sautijn Kluit, die de meeste dier geschriften nauwkeurig heeft onderzocht en beschreven 4). De heftige taal en aard dezer van 1780—1787 in grooten getale vooral van patriotsche zijde uitgegeven weekschriften, waaronder de *Ouderwetsche Nederlandsche Patriot* (1781) de best geschrevene, de *Post van den Neder-Rhijn* (1780—1787) de belangrijkste, de *Politieke Kruyer* (1782—1787),

1) Eerste uitgave, Amst. 1846; herdruk in 2 dl., 1852; omwerking 1872; verdere drukken ongewijzigd.

2) 41 deelen van 1747—1765.

3) 79 deelen tot 1798.

4) Vgl. zijn *Nagelaten Geschriften*, uitg. Du Rieu, 2 deelen, Amst. 1895/6, en vooral de uitvoerige bibliographie, te vinden achter zijn levensbericht in de *Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterk.* 1895.

Janus en Janus Verrezen (1787—1798) de gematigdste en de Politieke Blixem (1787 vlg.) de heftigste mogen heeten, moet intusschen de daar verstrekte gegevens met groot voorbehoud doen gebruiken. Ook vele stedelijke couranten van dien tijd worden politieke organen van beteekenis, met name de uitnemend door Etienne en Jean Luzac bestuurde Gazette de Leyde¹⁾, die zich van dezen tijd af als een algemeen europeesch orgaan wist te doen gelden, hoog geschat om hare onpartijdigheid en de geloofwaardigheid harer berichten, die intusschen voor den tijdgenoot meer belang hadden dan voor den lateren geschiedkundige, van elders over een en ander thans vollediger onderricht.

Onder de dokumenten van algemeen geschiedkundigen aard nemen ook voor dit tijdvak de tallooze pamfletten een zeer belangrijke plaats in naast de courantenliteratuur, waarmede zij in nauw verband staan en in aard niet noemenswaard verschillen. Het was weder dr. Hartog, die ook voor dit tijdvak op de beteekenis dezer uitgebreide literatuur de aandacht der geschiedkundigen vestigde²⁾.

Belangrijke verzamelingen van brieven en gedenkschriften verschenen betreffende den utrechtschen edelman G. J. van Hardenbroek³⁾, gematigd oranjegezind maar vijandig tegenover den hertog van Brunswijk; betreffende den gematigden oranjegezinde Van Lynden van Blitterswijk, vertegenwoordiger van den Eersten Edele in Zeeland⁴⁾; betreffende den fellen utrechtschen oranjeman R. M. van Goens⁵⁾; betreffende de vurige patriotten J. D. van der Capellen tot den Poll⁶⁾ en zijn medestanders en vrienden F. A. van der Kemp, Ondaatje en C. L. van Beyma⁷⁾; betreffende G. K. van Hogendorp, wiens jonge jaren

1) Zie over de couranten de studiën van mr. Sautijn Kluit in de bovengenoemde bibliographie.

2) De Patriotten en Oranje 1747—1787 (Amst. 1882) en Uit de dagen der Patriotten (Amst. 1896). Vgl. ook Franke, Aanteekeningen over de oorzaken der patriottische woelingen, in Progr. Groninger Gymnasium 1887/8 (Gron. 1887).

3) Gedenkschriften, uitg. Krämer, Utr. 1901 vlg.

4) Brieven van prins Willem V aan baron Van Lynden van Blitterswijk, uitg. De Bas, 's Gravenh., 1893.

5) Brieven, uitg. De Beaufort, 3 deelen, Utr. 1884—1890.

6) Brieven, uitg. De Beaufort, Utr. 1879, en Sillem, Utr. 1883. Over Van der Kemp vgl. Fairchild, F. A. van der Kemp, New-York, 1903.

7) Memorials and times of Quint Ondaatje, ed. Davies, Utr. 1870; Brieven van C. L. van Beyma aan J. D. van der Capellen, in Bijdr. en Med. Hist. Gen. 1894.

in dezen tijd vallen 1); betreffende diens broeder D. van Hogendorp 2); betreffende H. Tollius, bekend geleerde en publicist 3); betreffende den raadpensionaris Van de Spiegel, die aan de gebeurtenissen van dezen tijd een zoo werkzaam aandeel nam 4); betreffende de letterkundigen Wolff en Deken 5); betreffende den amsterdamschen burgemeester J. Rendorp 6) en zoo menigen anderen min of meer bekenden persoon, wiens werkzaamheid nog in de laatste jaren van dit tijdvak is begonnen, terwijl zijn bloeitijd reeds tot de volgende periode moet gerekend worden: Vitrings's Gedenkschriften, de herinneringen aan Wiselius, Schimmelpenninck, Van Kinsbergen, Krayenhoff en tal van anderen moeten hier genoemd worden.

Meer van diplomatieken aard zijn de geschriften gewijd aan den nederlandschen diplomaat baron van Kinckel 7), die van den engelschen gezant in den Haag John Harris, lord Malmesbury 8) en zijn opvolger en medewerker lord Auckland 9), van den pruisischen diplomaat Von Goertz 10), van den raadpensionaris Van de Spiegel zelven 11), waardoor onze diplomatieke geschiedenis na 1787 op zeer voldoende wijze wordt toegelicht.

Uit de verzamelingen van het Rijksarchief en het Koninklijk Huisarchief in Den Haag, de Staatsarchieven te Berlijn, Wolffenbüttel, Londen en Parijs verzamelde dr. H. T. Colenbrander, ten deele op het voetspoor der aanwijzingen van Blok en

1) Brieven en Gedenkschriften, uitg. F. van Hogendorp, dl. I tot III, 's Gravenhage, 1866—1876.

2) Mémoires, uitg. Sillem, 's Gravenhage, 1887.

3) Staatskundige Geschriften, 3 dl., 's Gravenhage, 1815.

4) Vreede, Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten, 4 deelen, Middelburg, 1874—1877.

5) Brieven, uitg. Dyserinck, 's Gravenhage, 1904.

6) Memoriën tot opheldering van het gebeurde gedurende den laatsten engelschen oorlog, 3 deelen, Amst. 1803.

7) Mémoires et Correspondances, ed. De Jonge, La Haye, 1857 (Ned. Rijksarchief, I, blz. 47 vlg.).

8) Diaries and Correspondence, 4 vol., London, 1845.

9) Journal and Correspondence, 4 vol., London, 1861. —

10) Historische und politische Denkwürdigkeiten, 2 Bde, Stuttg. 1827.

11) Brieven en Negotiatiën gedurende den jongsten oorlog met de Fransche Republiek, 3 deelen, Amst. 1792. Vgl. ook Jorissen, De eerste Coalitie en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, Amst. 1877; (Van de Spiegel), Nadenking van een staatsman, Amst. 1800.

Brugmans¹⁾, een groot aantal stukken, door hem uitgegeven achter zijn groot werk *De Patriottentijd*²⁾; zoowel de inwendige geschiedenis der Republiek als hare algemeene staatkunde in de tweede helft der eeuw ontving daardoor belangrijke toelichting, met name de diplomatieke geschiedenis, daar de gezantschapsdokumenten van den pruisischen gezant Von Thulemeyer en de papieren van het pruisische kabinet, de briefwisseling van Frederik II met prinses Wilhelmina en prins Willem V, de engelsche en fransche staatspapieren uit dien tijd ten behoeve van dit werk grondig werden onderzocht. Ook de geschiedenis der binnenlandsche woelingen werd door de onderzoekingen en daaruit voortvloeiende uitgaven van dezen geleerde veelszins toegelicht met name uit de belangrijke dokumenten in de verzameling van het Rijksarchief, afkomstig van den met de patriotsche leiders in het fransche gezantschap in nauwe betrekking staanden publicist Dumont-Pigalle³⁾. Intusschen leverden ook de fransche gezantschapspapieren nadere berichten omtrent de patriotsche, de engelsche omtrent de orangistische, de pruisische omtrent beide partijen.

Achter het werk van Dr. D. C. Nijhoff over hertog Lodewijk Ernst van Brunswijk⁴⁾ vindt men op dezelfde wijze breede uittreksels uit de papieren van den hertog, die te Wolfenbüttel bewaard worden, benevens uit de op hem en zijne staatkundige loopbaan betrekking hebbende stukken in het Staatsarchief te Berlijn, het Rijksarchief en het Koninklijk Huisarchief ten onzent. Zoo verzamelde ook Dr. I. Mendels belangrijke gegevens omtrent Daendels achter zijn werk over dien rumoerigen generaal⁵⁾ en bevatten de nieuwere biografieën van Valckenaer⁶⁾ en Van Beyma⁷⁾ menig voor de geschiedenis zoowel van die personen als van hun tijd belangrijk dokument.

De krijgsgeschiedenis van den inval der Pruisen in 1787 is in den

1) Verslagen omtrent het onderzoek naar archivalia enz., 's Gravenhage, 1886 vlg.

2) 3 deelen, 's Gravenhage, 1897—1899.

3) Vgl. Aanteekeningen betreffende de vergadering van vaderl. regenten, in Bijdr. en Med. Hist. Gen. 1899, blz. 77 vlg.

4) Nijhoff, *De Hertog van Brunswijk*, 's Gravenhage, 1889.

5) Mendels, *H. W. Daendels*, 's Gravenhage, 1890.

6) Sillem, *Het Leven van mr. Johan Valckenaer*, 2 dl., Amst., 1876.

7) Van der Meulen, *C. L. van Beyma*, Leeuwarden, 1894.

tijd zelven beschreven door Von Pfau¹⁾; die van den oorlog tegen Frankrijk na 1793 is uit de stukken bewerkt door Sabron²⁾. Voor de geschiedenis van handel en nijverheid dier dagen, in het algemeen voor die der economische toestanden is veel te putten uit het gelijktijdige werk van Luzac³⁾ en de antwoorden op de op dat gebied in dezen tijd uitgegeven prijsvragen, verder uit de ook voor dezen tijd belangrijke pamfletliteratuur. De groote verzameling van De Jonge over De Opkomst van het Nederl. gezag in Oost-Indië vindt ook in de pamfletliteratuur van het tijdvak gewenschte aanvulling, vooral in verband met de ten opzichte der O. I. C. voorgenomen hervormingen.

1) Gesch. des preusz. Feldzugs in Holland 1787, Berlin 1790, met fr. en holl. vertaling van 1792.

2) Sabron, De oorlog van 1793/4, 's Gravenh. 1892. Vgl. ook de aanteekeningen achter De Bas, Prins Frederik en zijn tijd, dl. I.

3) Holland's Rijkdom, 4 dl., 1ste uitg. Leyden, 1780—1783; 2de uitg. Leyden 1801.

ALPHABETISCH REGISTER.

(BUITEN HET AANHANGSEL.)

A.

Aalsmeer, 313.
Abbema, Balthasar, 406, 411, 463, 477, 494, 541.
Ablaing, D', 270.
Adams, John, 316, 383.
Aerssen van Sommelsdijk, François van, 100, 101.
Afrika, 110, 130, 131, 271, 529, 533.
Affry, D', 270, 273, 280, 299, 324, 325.
Aken, 91, 207, 213, 214, 217, 219, 255, 268, 271, 326, 336 vlg., 427, 441.
Akkrum, 143.
Albemarle, 54.
Alberda, 458.
Alberoni, 71, 88, 89.
Albinus, 153.
Aldenhoven, 548.
Alègre, D', 32, 33.
Alewijn, 157.
Algiers, 100, 101, 265, 314.
Alicante 28.
Alkemade, Cornelis van, 156, 164.
Alkmaar, 133, 410, 494.
Almonde, Philips van, 25, 28.
Alphen, Daniel van, 349.
Alphen, Hieronymus van, 355 vlg.
Altena, 547.
Altenburg, Sophia van, 269.
Alting, 530.
Alting, Menso, 154.
Alton, D', 510 vlg.
Alvensleben, Von, 499.
Amerika, 4, 106, 108, 271, 272, 274, 315 vlg., 380 vlg.
Amerika, Spaansch-, 4, 105, 250.
Amersfoort, 16, 151, 443, 447 vlg., 471 vlg., 482, 488.
Amstel, 173.
Amstel, Cornelis Ploos van, 353.
Amsterdam, 6, 7, 23, 26, 32, 34, 35, 52, 69, 79, 80, 81, 91, 93, 101, 107 vlg.
Andries, St., 557, 560, 561.

Anjou, Philips van, 3, 71, 105. Zie Philips V.
Anna, koningin van Engeland, 5, 46, 50, 257, 259.
Antillen, 3, 106, 275, 292, 294, 320 vlg.
Antwerpen, 30, 45, 62, 99, 110, 111, 186, 200, 201, 415, 422, 425 vlg., 512 vlg., 539, 544, 548.
Apeldoorn, 472.
Appingedam, 242.
Arabinti, 148.
Archangel, 68, 116.
Aremberg, hertog van, 197.
Argenson, D', 199, 201, 203, 204.
Argenteau, 433.
Argenteau, De Mercy D', 518 vlg., 537.
Arkel, 86.
Arminius, 143, 350.
Arnhem, 12, 14, 15, 68, 194, 452, 461, 472, 557 vlg.
Arragon, 51.
Artois, 42.
Assendelft, 149, 374.
Ath, 34.
Atjeh, 128.
Auckland, lord, 518, 545 vlg., 549.
Augsburg, 291.
August II, koning van Polen, 99, 195.
Aulnoit, 43.
Aurich, 197.
Avaux, D', 270.
Axel, 204.
Aylva, Van, 95, 102, 214.

B.

Babylon, 149, 150.
Back, De, 231, 236, 244, 254, 259, 268, 283, 288.
Baers, Van, 17.
Bantam, 253.
Barbeyrac, 154.
Barcelona, 27, 28.
Barueth, 360 vlg.
Basedow, 362.
Basnage, 154, 157.

- Batavia, 121 vlg., 210, 252, 253, 367 vlg., 529.
 Bayle, Pierre, 142, 154, 156.
 Beaufort, Lieven de, 84, 103, 192, 310, 342.
 Beieren, 24, 31, 34, 56, 189, 190, 197, 245, 327, 431.
 Belgïë, 36, 37, 41, 44, 46, 51, 56, 62, 65, 108, 112,
 239, 373, 415 vlg., 503 vlg., 537 vlg.
 Belgiojoso, 426, 504 vlg.
 Bellamy, 357.
 Belle-Isle, De, 189, 190.
 Bender, 518.
 Benedictus XIII, paus, 150.
 Bengalen, 128.
 Bennebroek, 176.
 Bentinck, Charles, 213, 230, 231, 244, 284, 307.
 Willem, graaf van, 205 vlg., 273, 281,
 233, 284, 290, 300 vlg.
 van Rhoon, G. W., graaf, 436, 478, 548.
 kapitein, 315, 385.
 Berbice, 130, 131, 264, 314, 383, 533.
 Berckel, Van, 306, 325, 326, 330, 333, 337 vlg.,
 390 vlg., 400, 406, 410, 420, 437, 477.
 Béranger, 411, 431.
 Berg, 134.
 Bergen, 43, 44, 201.
 Bergen op Zoom, 6, 208, 212, 222, 285, 543, 547,
 561.
 Bergeyck, Van, 40.
 Bergh, Johan van den, 38.
 Bergsma, 456, 457.
 Berkenrode, Lestevenon van, 237, 248, 393.
 Berkhey, Le Francq van, 354.
 Berlijn, 190, 297, 373, 419, 441, 443, 486, 513, 516.
 Bern, 70.
 Bernard, Jacques, 157.
 Béthune, 49.
 Betuwe, 313, 489.
 Beveland, Zuid-, 208.
 Beyma, Van, 411, 435, 456 vlg., 491 vlg., 540 vlg.
 Bicker, 411, 494.
 Bie, De, 70.
 Bigot, 258.
 Bilderdijk, Willem, 357, 440.
 Biscaye, 371.
 Bisdom, Wijckerheld, 388, 406, 440.
 Blauw, Jacob, 560, 562.
 Bleiswijk, Pieter van, 304, 306, 319, 326, 341, 392
 vlg., 399 vlg., 437, 487, 490, 499.
 Blenheim, 31.
 Block, Johanna Coerten, 163.
 Boekelman, Andries, 230, 232, 235.
 Boerhaave, Herman, 153, 154.
 Boetselaer, Van, 196.
 Boetselaer, Karel van, 547.
 Boey, 533.
 Boheme, 189, 190, 197, 328.
 Bolingbroke, Henry St. John, lord, 52, 53.
 Bombay, 109.
 Bommel, 12, 561.
 Bommelerwaard, 558 vlg.
 Bonn, 30, 46, 64.
 Bonnac, De, 269, 270.
 Bons, De, 559.
 Booms, Marinus, 81, 144.
 Boonen, Arnold, 162.
 Bordeaux, 108.
 Boreel, 270, 289.
 Borneo, 252, 531.
 Borssele, Van, 213, 247.
 Bosch, Bernardus, 158.
 Bosch, Den, 246, 406, 415, 421, 427, 494, 555 vlg.
 Boston, 315.
 Bouchain, 51.
 Boudaen, 101.
 Boufflers, 21, 30, 43.
 Bourbon, 4, 59, 271.
 Bourgoing, 480.
 Bourgondië, 35, 429.
 Braam, Van, 385 vlg., 530.
 Braamcamp, 352.
 Brabant, 30, 31, 46, 63, 65, 134, 199, 214, 245, 371,
 505 vlg., 545, 553.
 Brantsen, 393, 475, 559, 562.
 Breda, 30, 201, 202, 203, 207, 291, 442, 544, 547, 555.
 Brederode, 349.
 Brederoo, 158.
 Bremen, 23, 67, 68, 107, 115, 134, 133, 249, 370,
 423, 557.
 Brest, 339 vlg., 406.
 Breugel, Van, 558 vlg.
 Briel, Den, 146, 192, 193, 194, 280, 281, 440, 547.
 Bristol, 54.
 Brittanje, Groot-, 31, 189.
 Broek in Waterland, 374.
 Brouwer, 169, 249, 270.
 Brugge, 31, 34, 36, 45, 110, 418.
 Brunswijk, Karel Willem Ferdinand, hertog van,
 485 vlg., 533, 542.
 Brunswijk Wolfenbüttel, Lodewijk Ernst, hertog
 van, 245, 256, 258, 259, 264, 267, 271 vlg., 400
 vlg., 420 vlg., 426, 427, 434 vlg.
 Brussel, 34, 45, 110, 147, 148, 149, 151, 200, 201,
 233, 263, 417, 423, 503 vlg., 515 vlg., 539.
 Buikslot, 397.
 Buitendijk, Gosuinus van, 144.
 Buitenzorg, 253.
 Burke, 321, 380.
 Burman, Petrus, 154, 282, 323, 349.
 Burmania, Epo Sjuck van, 192, 455.
 Bussi, 147, 148.
 Buys, Willem, 7, 14, 17, 32, 33, 48, 52, 53, 54, 78,
 82, 88.
 Willem, 202.
 Bijlevelt, Johan van, 148, 149, 151.
 Bijnkershoek, Cornelis van, 153.
 Bylandt, Van, 315, 325, 332 vlg., 339, 382 vlg., 390
 vlg., 525.

C.

Cadix, 25, 106.
 Cadogan, lord, 39, 62.
 Cadzand, 204, 553.
 Caillard, 486.
 Californië, 252.

- Calkoen, 403.
 Callenburgh, Gerard, 25, 27, 28.
 Calonne, 476.
 Camisards, 25.
 Campe, 363.
 Camper, Petrus, 359.
 Canada, 3, 271.
 Canada, 292.
 Capellen, van der van den Boedelhof, 241.
 Alexander van der, 488, 489.
 van Schonauwen, 438.
 Van der, tot de Marsch, 402, 434, 438,
 441, 448, 453, 460 vlg., 480, 496, 541 vlg.
 J. D. van der, tot den Poll, 319, 322 vlg.,
 383 vlg., 395 vlg., 408 vlg., 434 vlg., 456 vlg.
 Carnot, 550.
 Cartagena, 28.
 Carteret, lord, 185.
 Cartesianisme, 142.
 Catharina II, keizerin van Rusland, 291, 334.
 Cats, Jacob, 353.
 Ceilon, 115, 121, 124, 129, 263, 369, 383, 529.
 Celebes, 123.
 Cérissier, 396.
 Cévennes, 25.
 Chalon, 353.
 Châlons, 58.
 Charleroi, 46, 56, 552.
 Chatin, 233.
 Chesterfield, lord, 97, 98, 196, 198, 204, 207, 211,
 212, 213, 214.
 Chevallier, Paulus, 360.
 Chimay, 96.
 China, 89, 91, 111, 123, 124, 128, 248, 249, 252, 263.
 Chineezen, 121, 123, 124, 125, 126, 127.
 Chomel, 475, 481.
 Churchill, John, hertog van Marlborough, 5, 8,
 17, 21, 22, 23, 24, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38,
 39, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 53, 54, 62,
 110, 162.
 Cirkseña, 197.
 Citters, Willem van, 310, 463.
 Clifford, 309.
 Clive, 292, 309, 368.
 Cloon, Van, 121.
 Cloots, 110.
 Coburg, Josias van Saksen, hertog van, 548 vlg.
 Coccejanen, 142.
 Coccejus, 145.
 Cock, De, 147, 149.
 Codde, 147, 148, 149, 151.
 Coehoorn, 22.
 Coëtlogry, 476.
 Colbert, 3, 35, 108.
 Compagnie, Oost-Indisch, 69, 80, 89, 91, 109, 119,
 130, 250, 368 vlg., 412, 527 vlg.
 West-Indische, 80, 91, 130, 132, 253,
 367 vlg., 527 vlg.
 Comrie, 360.
 Condé, 46.
 Coornhert, 142.
 Cordeliers, 519.
 Coromandel, 111.
 Corver, 354.
 Corvers, 230.
 Coste, De la, 479.
 Court, Pieter De la, 119, 192.
 Crèvecoeur, 556 vlg., 561.
 Croaten, 427.
 Crommelin, 264.
 Cronstrom, 208.
 Crul, 383.
 Crumpipen, 503, 506, 508.
 Cumberland, hertog van, 118, 208, 211, 212, 213,
 214.
 Cuperus, Gijsbert, 154.
 Curaçao, 277, 279, 289, 320, 382 vlg.

D.

- Daelhem, 433.
 Daemen, 147.
 Daendels, 462 vlg., 541 vlg., 554 vlg.
 Dam, Irhoven van, 397, 403, 554, 557, 560, 562.
 Damme, 45.
 Dankelmann, Von, 308.
 Danton, 539.
 Davis, 136.
 Dayrolles, 211.
 Deane, 326.
 Dedel, Salomon, 293.
 Dedel, 315, 385.
 Delft, 79, 133.
 Delfzijl, 242.
 Demer, 63.
 Demerary, 131, 254, 264, 311, 383, 533.
 Denain, 55.
 Dendermonde, 46, 63.
 Denemarken, 23, 67, 68, 69, 92, 107, 116, 136, 137,
 188, 294, 335, 336, 372, 383.
 Dessau, 363.
 Dettingen, 194.
 Deventer, 154, 374, 408, 413, 451 vlg., 473.
 Diemermeer, 398.
 Dieren, 96.
 Diermen, Van, 461.
 Diest, 70, 548.
 Dixmuiden, 56.
 Djambi, 129.
 Djogjakarta, 263.
 Doel, Den, 418.
 Doelisten, 233 vlg.
 Doetinchem, 471.
 Doggersbank, 384 vlg., 402.
 Dokkum, 458.
 Domburg, 175.
 Donaas, St. 45, 418.
 Donau, 31.
 Donker, 150.
 Doornik, 42, 46, 49, 56, 61, 63, 118, 549.
 Dordrecht, 6, 23, 81, 93, 133, 143, 145, 192, 193,
 194, 239, 278, 280 vlg., 300, 377, 387, 412, 547.
 Dorville, 165.
 Douay, 49.

- Drente, 82, 95, 167, 193, 225, 521.
 Dresden, 198.
 Driessen, 143.
 Drontheim, 387.
 Drummond, 52.
 Dubois, 64.
 Duim, 354.
 Duinkerken, 26, 29, 41, 45, 65, 105, 191, 201, 276, 540, 550.
 Duins, 25.
 Duitschland, 33, 35, 51, 94, 107, 154, 155, 186, 190, 194, 198.
 Dull, 249.
 Dumbar, 451.
 Dumoulin, 547.
 Dumouriez, 537 vlg., 548 vlg.
 Duncan, 56, 102.
 Dupleix, 271, 292.
 Durven, Diederik, 121.
 Dussen, Bruno van der, 7, 14, 40, 48, 54, 62, 78.
 Duurstede, Wijk bij, 443, 446, 471, 473, 488.
 Dijk, Philip van, 162.
 Dijkveld, 6.
 Duyn, Van der, 553.
- E.**
- Edam, 180, 440.
 Eeckeren, 30.
 Effen, Van, 119, 155, 158, 160, 181.
 Elbe, 370.
 Elburg, 461 vlg., 467 vlg.
 Elias, 400, 463.
 Elizabeth, keizerin van Rusland, 291.
 Elsenieur, 67.
 Emden, 91, 92, 138, 197.
 Emmerik, 562.
 Endegeest, 175.
 Engeland, 3, 4, 5, 8, 20 vlg.
 Enkhuizen, 80, 133, 239.
 Erkel, Van, 148, 149.
 Ernesti, 350.
 Eskimo's, 136, 248, 372.
 Espen, Van, 150.
 Essequibo, 130, 131, 254, 264, 311, 383, 533.
 Essex, 25.
 Estaing, D', 389.
 Eupen, Van, 513, 515, 518 vlg.
 Eustatius, St., 277, 279, 289, 320 vlg., 382 vlg., 389.
 Evertsen, Geleyn, 28.
 Johan, 276.
 Eys, Van, 249.
- F.**
- Fagel, François, 6, 66, 78, 82, 88, 92, 93, 97, 202.
 Hendrik, 202, 236, 244, 254, 258, 283, 290, 300, 304, 306, 319, 336, 337, 403, 410, 552.
 Fahrenheit, 154.
 Faille, De la, 164.
 Falais, 433.
 Fannius, Daniël, 10.
 Farnese, 71.
 Fayette, De la, 318, 519.
 Feitama, 153, 231, 232, 237, 239.
 Feith, Rhijnvis, 357.
 Fênêlon, De, 158, 190 vlg.
 Ferdinand I, keizer van Duitschland, 189.
 Feuillants, 519.
 Fielding, 333.
 Fleurus, 553.
 Fleury, De, 90, 92, 189, 195.
 Florida, 292, 394.
 Fontainebleau, 433.
 Fontenoy, 198.
 Fox, 380, 392 vlg.
 Franeker, 7, 94, 144, 154, 241, 309, 458, 491 vlg.
 Frankenberg, 505.
 Franklin, Benjamin, 316, 318.
 Frankrijk, 3, 4, 9, 20 vlg.
 Frans I, keizer van Duitschland, 189, 198, 200.
 Frans II, keizer van Duitschland, 537.
 Frederik II, koning van Pruisen, 197, 248, 250, 270, 272, 275, 290 vlg., 307, 341, 409 vlg., 427 vlg., 463 vlg.
 Frederik Willem II, koning van Pruisen, 471 vlg., 485 vlg., 536 vlg.
 Friesland, 6, 7, 16, 17, 18, 19, 74, 77, 78, 82, 84, 95, 146, 204, 205, 219 vlg., 232, 249, 244, 275, 301, 300, 454 vlg., 521.
 Fruytiers, 142.
 Fijnje, Wybo, 411, 464.
 Frykenius, 532.
- G.**
- Galitzin, 335.
 Gallicië, 517.
 Ganti, 263.
 Gaudi, 488.
 Gaultier, 52.
 Geertruidenberg, 48, 57, 547.
 Geertsema, 222 vlg.
 Gelder, Spaansch-, 22, 37, 46, 47, 56, 70, 202.
 Gelderland, 6, 11, 14 vlg., 32, 68, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 95, 103, 167, 191, 194, 205, 211, 225, 240, 261, 270, 288, 313, 391, 460 vlg., 467, 496, 521.
 Geldermalsen, 62.
 Generaliteitslanden, 471, 473, 521.
 Gennep, 96.
 Gent, 34, 36, 45, 63, 422, 515.
 George I, koning van Engeland, 61, 67, 82.
 George II, koning van Engeland, 94, 97, 101, 190, 194, 278, 287.
 George III, koning van Engeland, 291.
 Gevaerts, 464.
 Gibraltar, 27, 45, 56, 108, 384, 387 vlg.
 Gilles, Jacob, 201, 202, 203, 226, 230, 244, 245, 341.
 Gimnig, Hendrik van, 230, 232 vlg.
 Girondijnen, 537.
 Givet, 486 vlg.
 Gockinga, 62.
 Godin, 100.

Godolphin, lord, 50.
 Goens, R. M. van, 341, 355, 402 vlg., 444, 445.
 Goertz, Von, 475 vlg.
 Goes, 10, 311.
 Goes, graaf, 38.
 Goes, Adriaan van der, heer van Naters, 14.
 Gogel, 554, 557, 563.
 Goldberg, 554.
 Goll, 352.
 Gorée, 163.
 Gorkum, 9, 86, 87, 313, 330, 489, 521, 547, 561 vlg.
 Görtz, Von, 68, 69.
 Gosse, Pieter, 399.
 Goslinga, Sicco van, 7, 32, 38, 42, 43, 54, 82, 83, 88, 91.
 Gothenburg, 248.
 Gouda, 7, 79, 133, 135, 209, 280, 427, 438, 494, 521.
 Graeff, De, 320 vlg.
 Graswinckel, 137.
 Grave, Hendrik, 67, 100, 195, 246.
 Grave, 70, 555, 559.
 Gravenhage ('s), 8, 9, 13, 19, 22, 34, 35, 38 vlg.
 Gravesande ('s), 96, 153, 346.
 Grenada, 292.
 Grevelingen, 540.
 Groenland, 136, 263.
 Groningen, 6, 154, 224, 229, 240, 241, 389. Zie Stad en Lande.
 Gronsfelt, van, 244, 254, 258, 288, 299, 300.
 Groot, Hugo de, 6, 111, 137, 142, 322, 350.
 Grovestins, Sirtema van, 244, 258, 300.
 Gulik, 134, 187, 548.
 Gustaaf Adolf, koning van Zweden, 25, 536.
 Gustaaf III, koning van Zweden, 536.
 Guyana, 3, 174, 294.
 Gyselaer, Cornelis de, 330, 340, 387, 390, 406, 411, 420, 435, 437 vlg., 454, 464, 467, 542.
 Gijzen, Jan van, 159.

II.

Haan, De, 121.
 Haarlem, 9, 133, 150, 209, 225, 226, 239, 244, 255, 280 vlg., 330, 351, 359, 373, 375, 476 vlg.
 Haastrecht, 484.
 Habsburg, 63, 513.
 Haes, Frans de, 158.
 Haga, 114.
 Hahn, 554.
 Halfweg, 492.
 Halle, 46.
 Haller, Albrecht von, 154, 155, 158, 173, 174.
 Halluin, 550.
 Hamburg, 23, 107, 114, 115, 134, 136, 138, 249, 295 vlg., 370, 373, 423.
 Hannover, 46, 61, 67, 68, 89, 90, 190, 273, 275, 328, 430, 498.
 Ernst August, keurvorst van, 82.
 Hardenbroeck, G. J. van, 304.
 Harderwijk, 13, 471, 473.
 Haren, Onno Zwier van, 160, 213, 244, 254, 258, 268, 270, 283, 288, 299 vlg., 309, 354.

Haren, Willem van, 160, 192, 254, 269.
 Harmelen, 480.
 Harlingen, 80, 220, 309, 433, 492.
 Haringman, 314.
 Harris, sir James, 431 vlg., 463 vlg., 498 vlg.
 Zie Malmesbury.
 Hartingh, Nicolaas, 263.
 Hartsinck, 315, 384 vlg.
 Hasselaer, Gerard, 213, 247, 270, 300.
 Hasselt, 80.
 Hasselt (Limburg), 544.
 Hastings, Warren, 368.
 Hattem, 461 vlg., 467 vlg.
 Pontiaan van, 81, 144.
 Hattemisten, 143, 144.
 Håvre, 108, 276.
 Haverkamp, Sigbertus, 154.
 Haaze, De, 127.
 Heeckeren, Van, van Brandsenburg, 336.
 Hees, Herman van, 366, 341, 409, 440.
 Heim, Anthonie van der, 103, 185, 199, 202.
 Hein, 461.
 Heineccius, 154.
 Heinsius, Antonie, 5, 6, 8, 9, 10, 17, 19, 20, 24, 33, 38, 41, 44, 45, 46, 47, 52, 53, 61, 64, 66, 72, 78, 89, 110.
 Helder, Den, 564.
 Hellevoetsluis, 146, 274, 547, 564.
 Helvetius, 33.
 Hemsterhuis, Frans, 358.
 Tiberius, 154, 282, 358.
 Hendrik IV, koning van Frankrijk, 3.
 Henegouwen, 36, 42, 43, 201, 505, 512, 550, 551.
 Hennequin, 31.
 Henry, Patrick, 316.
 Hermal, 433.
 Hermann, 165.
 Hernhutters, 143, 264.
 Herstal, 70, 96.
 Hertzberg, graaf, 419, 443, 513, 517.
 Herzele, 249.
 Hespe, J. C., 398, 465, 475.
 Hessen, Frederik, landgraaf van, 557.
 Heusden, 547, 562.
 Heussen, Van, 149.
 Heuvel, Van den, 371, 378.
 Heydanus, 142.
 Heyden, Van, Reinestein, 341, 403.
 Heyliger, 329.
 Heynsius, Nicolaas, 153.
 Hiddema, 225.
 Hindostan, 108, 292, 394.
 Hochstedt, 31.
 Hodenpijl, Philips, 10.
 Hoei, 30, 46, 56, 63.
 Hoen ('t), Pieter, 396, 542.
 Hoenderland, 66.
 Hoensbroeck, Van, 513.
 Hoet, Gerard, 162.
 Hoey, Abraham van, 191, 192, 194, 200, 201, 248.
 Caspar van, 86.
 Hofstede, Petrus, 347, 350, 360 vlg., 444.

Hogendorp, G. K. van, 44, 436, 483.
 Hogue, La, 25.
 Hohenzollern, 10.
 Holland, 7, 11, 12, 13, 14, 18, 19, 20, 28, 32,
 33 vlg.
 Holtius, 360.
 Hondshoote, 570.
 Honfleur, 540.
 Hongarije, 190, 427.
 Honingen, 175.
 Honsholredijk, 96.
 Hoofman, Elisabeth, 157.
 Hoof, 142, 153.
 Hoof ('T), 116.
 Hoof, Hendrik, 341, 400, 441, 479.
 Hoogvliet, Arnold, 158.
 Hoogstraten, 161.
 Hoop, Van der, 388, 406, 409, 436, 480, 482, 522.
 Hoorn, 133, 239, 351.
 Van, 120, 121, 122.
 Hoornbeek, Isaïc van, 7, 14, 78, 82, 88, 93.
 Hop, Cornelis, 91.
 Cornelis, 300.
 Johan, 6, 38, 66, 78, 88, 258, 272, 278, 279,
 309.
 Hope, 249, 352, 362.
 Houbraken, 161, 162, 163.
 Houchard, 550.
 Houtuyn, Maarten, 346.
 Hove, Ten, 403.
 Hovy, 494.
 Hubertsburg, 291.
 Huchtenburgh, Jan van, 162.
 Hudde, Johan, 6.
 Hudsonsbaai, 56.
 Hugenoten, 25.
 Hulst, 204.
 Hurgronje, 91.
 Huxelles, D', 48, 54.
 Huyck, Ferdinand, 173.
 Huydecoper, Balthasar, 157, 358.
 Huygens, Christiaan, 153.
 Huyser, De, 231, 232, 233.
 Huysum, Jan van, 163.
 Hyder Ali, 380.

I.

Iddekinge, Van, 224, 341, 458.
 Idsinga, Van, 220.
 Ieren, 380.
 Imhoff, Van, 124 vlg., 250, 251, 252, 253, 263, 367,
 532.
 Indië, O., 3, 52, 69, 89, 91, 110, 111, 113, 120
 vlg., 252, 253, 263, 265, 271, 367 vlg.
 W., 131, 132, 187, 188, 254, 264, 274, 279,
 289, 292, 293, 315, 325.
 Innocentius XIII, paus, 149, 150.
 Italië, 4, 24, 25, 33, 34, 41, 55, 60, 71, 88, 94, 98,
 105, 108, 194.
 Itsma, Wybrand van, 192.

J.

Jacobieten, 67.
 Jacobus III, pretendent van Engeland, 24, 146.
 Jacobijnen, 537.
 Jansenisme, 148.
 Jansenisten, 151.
 Japara, 123, 127, 253.
 Java, 115, 120 vlg., 252, 253, 254, 263, 369, 383,
 530.
 Javaan, 122.
 Jemappes, 538.
 Jever, 492.
 Jezuieten, 147, 148, 149, 151, 152.
 Job, St., 418.
 Joden, 173, 174, 295 vlg.
 Joncourt, 142.
 Jones, Paul, 333.
 Jonxis, 353.
 Jordens, 451.
 Jourdan, 551 vlg.
 Jozef I, keizer van Duitschland, 33, 51.
 Jozef, II, keizer van Duitschland, 328, 445 vlg.
 430 vlg., 503 vlg.
 Jurieu, De, 142, 154.

K.

Kaap, De, 115, 124, 127, 369, 383, 389, 532.
 Kalkreuth, 494.
 Kamerijk, 83, 91, 550.
 Kampen, 287, 408, 451 vlg., 473.
 Kanaal, Het, 90, 91, 100, 276, 381, 386 vlg.
 Kanton, 111.
 Karel van Paltz-Tweebruggen, 429.
 Karel Theodoor van de Paltz, 429.
 Karel II, koning van Spanje, 21, 25.
 Karel III, koning van Spanje, 23, 27, 30, 34, 37,
 38, 45, 47, 51, 52, 71.
 Karel V, keizer van Duitschland, 33, 51, 200.
 Karel VI, keizer van Duitschland, 56, 110, 189,
 190, 519.
 Karel VII, keizer van Duitschland, 198.
 Karel X, koning van Zweden, 25.
 Karel XII, koning van Zweden, 25, 66, 67, 68.
 Kastele, Van de, 494.
 Kate, Lambert ten, 154, 358.
 Kaunitz, 505, 509, 537.
 Kaunitz, Von, 270.
 Kediri, 122.
 Keller, graaf, 518.
 Kemp, F. A. van der, 323, 397, 404, 411, 435, 450.
 Kempnaer, De, 438, 474, 494.
 Keulen, 134, 147, 148, 149.
 Kinsbergen, Van, 315, 384 vlg., 525 vlg., 547, 552.
 Kleef, 21, 134, 275.
 Klundert, De, 547.
 Knobelsdorf, Von, 488.
 Knokke, De, 45, 56, 63, 197.
 Knol, 122.
 Königseck, graaf von, 198.
 Koning, 353.

Koningsbergen, 370.
 Kopenhagen, 237.
 Kortrijk, 197, 552.
 Kralingen, 175.
 Krayenhof, 554, 557.
 Krim, De, 509.
 Kropff, Von, 547.
 Kruisschans, 422, 433.
 Kruyff, Jan de, 158.
 Kuilenburg, 81.
 Kunersdorf, 290.

L.

Lafargue, 273.
 Lafeld, 208.
 Lairesse, 161, 162, 163.
 Lambrechtsen, 438.
 Lampe, 142, 143, 154.
 Landrecies, 55, 552.
 Lange, De, Van Wijngaerden, 483, 494.
 Langendijk, Pieter, 81, 157.
 Lannoy, De, 354.
 Larrey, de, 193, 200, 244, 247, 249, 250, 254, 258, 266, 267, 268, 280, 283, 304, 306, 409, 436, 483.
 Laurens, Henry, 336.
 Laurent, 553.
 Law, John, 78 vlg.
 Leclerc, Jean, 154, 157, 346.
 Leclercq, 273, 282.
 Leczynski, Stanislaus, 186.
 Lee, 326.
 Leenhof, 142.
 Leerdam, 484, 561.
 Leeroord, 92, 197.
 Leeuwarden, 17, 82, 151, 168, 220, 221, 222, 241, 458, 463, 492.
 Leeuwenhoeck, 153.
 Leibnitz, 144.
 Leiden, 133, 153, 154, 226, 239, 262, 351, 374, 375, 387, 464, 521.
 Leiderdorp, 175.
 Leipzig, 297.
 Lekdijk, 78.
 Lennep, Van, 173, 175.
 Leopold I, keizer van Duitschland, 33, 189, 197.
 Leopold II, keizer van, 516 vlg., 536 vlg.
 Lescailje, Catharina, 157.
 Leuven, 34, 150, 201, 505 vlg., 548.
 Levant, de, 100, 105, 108, 250, 370.
 Lewe, 223, 224.
 Lexington, 317.
 Leyden, Van, 431, 494.
 Lichtervelde, 507.
 Liebeherr, Von, 397, 444.
 Liefkenshoek, 204, 418, 422, 433, 550.
 Lier, 46.
 Ligne, prins van, 514.
 Lilloo, 204, 422, 426, 433, 550.
 Limburg, 22, 30, 37, 202.
 Lingedijk, 78.
 Lingen, 8, 96, 350.

Linz, 190.
 Locke, John, 345.
 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk, 3, 33, 34, 35, 41, 42, 46, 47, 48, 56, 64, 172, 511.
 Lodewijk XV, koning van Frankrijk, 171, 189, 244.
 Lodewijk XVI, koning van Frankrijk, 510, 519, 536 vlg.
 Loevestein, 563.
 Londen, 22, 39, 51, 52, 53, 55, 107, 191, 196, 201, 212, 218, 280, 334, 333 vlg.
 Long, Le, 114, 369.
 Loo, Het, 15, 56, 95, 96, 168, 463, 471 vlg., 501.
 Loon, Gerard van, 156.
 Loosjes, Cornelis, 346, 356, 362.
 Pieter, 356, 362.
 Lopez, François, 173.
 Lotharingen, 186.
 Lottum, Von, 488.
 Louisiana, 3, 271.
 Löwenthall, 204, 214.
 Lubeck, 249.
 Lucia, S., 202.
 Luik, 22, 46, 56, 63, 103, 419, 422, 513 vlg., 519.
 Lulofs, 313.
 Luxemburg, 56, 202, 416, 430, 505 vlg., 538.
 Luzac, Elie, 267, 282, 283, 294, 348, 372, 374 vlg., 396.
 Etienne, 396, 444.
 Jean, 396.
 Lijnslager, 101.
 Lynden, Van, 95.
 Van, van Blitterswijk, 341, 410, 436, 459.
 Van, van Hemmen, 402, 410, 436.
 Lyonnet, Petrus, 153.

M.

Maarszen, 480.
 Maas, 22, 65, 70, 202, 265, 313, 553 vlg.
 Maasland, 360.
 Maassluis, 79.
 Maastricht, 31, 208, 213, 214, 275, 421, 425, 430 vlg., 538, 543, 546, 548.
 Mack, 552.
 Madagascari, 4, 271.
 Madoera, 123, 253.
 Madras, 330.
 Madras, 109.
 Madrid, 34, 35, 187, 201.
 Mahon, Port, 45.
 Maillebois, De, 427, 432, 440, 492, 524.
 Main, 194.
 Makassar, 129.
 Malabar, 120, 129.
 Malaga, 28.
 Malakka, 129.
 Malmesbury, lord, 551, 555. Zie Harris.
 Malplaquet, 43.
 Mangkaboemi, 253, 263.
 Mappa, 487.
 Marck, Van der, 349 vlg.

- Maria Theresia, keizerin van Oostenrijk, 92, 99,
 112, 154, 186, 189 vlg., 246, 255, 270 vlg., 328,
 519.
 Marlborough. Zie Churchill.
 Marmontel, 347.
 Marokko, 100, 101, 188, 265, 314, 315.
 Marseille, 108, 370.
 Marselis, 247, 249, 406.
 Martin, St., 249.
 Martinique, 292.
 Marum, Van, 359.
 Maryland, 315.
 Mascheck, 541.
 Masham, 50, 52.
 Massachusetts, 317.
 Mataram, 122, 123, 263.
 Maubeuge, 46.
 Maubeuge, 551.
 Maulde, De, 545 vlg.
 Mauricius, 136, 138, 254, 264, 271.
 Maximiliaan, aartshertog van Oostenrijk, 328.
 Maximiliaan Emanuel, keurvorst van Beieren,
 22, 24, 34, 40.
 May, Willem, 525.
 Mechelen, 201, 505, 512.
 Medemblik, 117.
 Meenen, 56, 61, 63, 550.
 Meer, Laurens van der, 231, 233, 234, 235, 239.
 Meerman, 270, 289.
 Meierij, 548.
 Melvill, 384.
 Mepsche, Rudolf de, 86.
 Mersch, Van der, 514.
 Merken, L. W. van, 346, 354.
 Mesnager, 34, 35, 52, 54.
 Metternich, 549.
 Meurs, 8, 96.
 Mexico, 252.
 Meyer, 491.
 Michaelis, 350.
 Michiel, St., 63.
 Middelaar, 70.
 Middelburg, 10, 26, 144, 206, 310.
 Middellandsche Zee, 4, 27, 29, 108, 116, 174, 187,
 191, 249, 250, 265.
 Mieden, Van der, 281, 288, 300.
 Mieris, Willem van, 162.
 Frans van, 162, 352.
 Milaan, 34, 189.
 Minorca, 45, 56, 108, 291, 394.
 Mirabeau, 497, 519, 539, 542.
 Miranda, 546, 548.
 Mississippi, 271, 292.
 Missy, Jean Rousset de, 210. Zie Rousset.
 Mitchell, Robert, 206.
 Moerdijk, 19, 48, 58, 546, 548.
 Mokka, 129.
 Mollerus, 410, 552.
 Mollo, 41.
 Molukken, 128, 129, 263, 394, 529, 531.
 Mommers, 142.
 Monnikendam, 312.
 Montesquieu, 322, 342.
 Montfoort, 63, 96.
 Mooren, 275.
 Moreau, 553 vlg., 560.
 Moskou, 68.
 Mossel, 254, 263, 367 vlg.
 Kaat, 439.
 Moyne, Le, 369.
 Muiden, 79.
 Munster, 56, 63, 90, 111, 113, 134.
 Munstersche, 149.
 Munter, 93.
 Murray, 510.
 Musschenbroek, Petrus van, 153.
- N.**
- Naaldwijk, 96.
 Naarden, 79.
 Namen, 31, 36, 46, 56, 61, 63, 197, 201, 269, 274,
 275, 417, 430, 507 vlg.
 Nassau, 10, 95, 442, 482.
 -Dillenburg, 193.
 -Saarbrück, 8, 9.
 -Siegen, 193.
 -Ouwerkerk, Hendrik, heer van, 8, 16,
 17, 30, 32, 36.
 -Ouwerkerk, Maurits, heer van, 194, 199.
 Nassau, La Lecq, 332.
 -Weilburg, Karel Christiaan van, 284,
 287, 420, 427.
 Nederburgh, 532.
 Nederlanden, Spaansche, 21, 34, 36, 56.
 Oostenrijksche, 56, 63, 65, 90, 99,
 112, 191, 196, 249, 425 vlg., 503 vlg., 554 vlg.
 Zuidelijke, 4, 22, 30, 31, 34, 38, 41,
 44, 45, 46, 51, 62, 64, 65, 90, 91, 99, 113, 186,
 194, 198, 201, 204, 269. Zie België, Oosten-
 rijksche en Spaansche Nederlanden.
 Neerwinden, 548.
 Negapatnam, 393 vlg., 431, 501.
 Nény, De, 111, 503 vlg.
 Neufchâtel, 70.
 Neufville, Jean de, 297, 598, 326 vlg.
 mevrouw de, 346, 354.
 Newcastle, hertog van, 211, 213.
 Newton, 153, 346.
 Nieuwfoundland, Maarten, 56, 108, 336.
 Nieuwediep, 525.
 Nieuwenhuyzen, Maarten, 362.
 Nieuwersluis, 173.
 Nieuwland, Pieter, 357, 359.
 Nieuwpoort, 45, 56, 138, 275, 277, 372, 484, 488.
 Willem, 73, 82.
 Noailles, De, 204.
 Noodt, 153.
 Noorderkwartier, 478.
 Noordholland, 135, 170.
 Noordkerk, Hendrik, 351, 362.
 Noordzee, 315.
 Noot, Van der, 508 vlg.
 North, lord, 380.

Nôtre, Le, 173.
 Noyelles, 17.
 Nozeman, 347.
 Nijenburg, 175.
 Nijmegen, 6, 11, 12, 21, 35, 240, 448, 461, 479
 vlg., 557 vlg.
 Nymphenburg, 189.
 Nijs, De, 450.
 Nystädt, 68.
 Nyvenheim, 434, 460, 541.

O.

Obdam, 22, 30.
 Obicht, 433.
 Odiik, 5, 10, 11, 82, 310.
 Offem, 175.
 Ohiodal, 271, 292.
 Oldenbarneveldt, 232, 323, 349.
 Oldenzaal, 491.
 Oliva, 90.
 Omer, St., 540 vlg.
 Ommelanden, 19, 224, 241, 242.
 Ondaatje, 307, 411, 444 vlg.
 Oorthuys, 334.
 Oostende, 26, 45, 46, 80, 90, 91, 98, 99, 110, 111,
 112, 186, 275, 277, 370, 372, 415 vlg.
 Oostenrijk, 40, 53, 59, 62, 64, 71, 88, 89, 91, 92,
 98, 99, 145, 186, 190, 193, 194, 196, 197, 198, 200,
 201, 202, 211, 268, 269, 270, 271, 272, 289, 290,
 293, 327 vlg.
 Maria Elisabeth van, 112.
 Oostfriesland, 91, 92, 197, 198, 248.
 Karel Edzard, vorst van, 197.
 Oostergoo, 310, 457.
 Oostzee, 67, 68, 69, 106, 116, 188, 191, 250.
 Oranje, Carolina, prinses van, 103, 297, 294, 287,
 301, 315.
 Frederika Sophia Wilhelmina, prinses
 van, 307, 482 vlg.
 Maria Louise, prinses van, 19, 59, 82,
 143, 259, 284, 287.
 Frederik, prins van, 549 vlg.
 Frederik Hendrik, prins van, 8, 36, 119.
 Joan Willem Friso, prins van, 7 vlg.,
 17, 19, 43 vlg., 58.
 Willem, erfprins van, 549 vlg.
 Willem II, prins van, 9.
 Willem III, prins van. Zie Willem III,
 koning.
 Willem IV, prins van, 20, 59, 96 vlg.,
 160, 185, 264 vlg., 298 vlg., 377.
 Willem V, prins van, 211, 301 vlg.,
 550 vlg.
 Oranjepolder, 96.
 Orleans, -Nieuw-, 292.
 Ormond, lord, 25, 54.
 Os, Van der, 346, 360.
 Ostade, 169.
 Oudenaarde, 35, 36, 40, 43, 197.
 Oudendorp, Frans van, 154.

Ouderkerk, 174, 492.
 Outhoorn, Van, 120, 121.
 Overflakkee, 146.
 Overkwartier, 70.
 Overmaas, 207, 275, 421, 425, 431.
 Overtoom, 492.
 Overijssel, 6, 7, 16, 18, 32, 74, 82, 86, 167, 204, 207,
 211, 222, 225, 240, 261, 266, 270; 287, 288, 290,
 339, 339, 408, 450 vlg., 471, 491, 521.

P.

Paarl, De, 45.
 Paets, Adriaan, 157.
 Palembang, 129.
 Paltz, de, 146, 187.
 Panama, 56, 108.
 Paoli, Pascal, 322, 349.
 Papenhoven, 433.
 Paramaribo, 132.
 Parker, Hyde, 384.
 Parma, 71, 99.
 Parra, Van der, 367, 530.
 Parijs, 33, 41, 55, 112, 150, 180, 191, 193, 200, 217,
 268, 333 vlg., 424, 431 vlg., 531 vlg., 565.
 Passaroean, 122.
 Pater, Lucas, 158.
 Patras, Abraham, 121.
 Paul, St., 418.
 Paulus, Pieter, 324, 440 vlg., 479, 491.
 Pavia, 200.
 Pearl, De, 204.
 Pels, 158.
 Pennsylvanië, 315.
 Pere, Van, 131.
 Perizonius, Johannes, 154.
 Perponcher, De, 445.
 Perre, van de, J. A., 311.
 Persoon, 241.
 Perzië, 129.
 Pestel, 351, 359.
 Pesters, De, 283, 402, 444.
 Peter de Groote, keizer van Rusland, 25, 69, 70,
 116, 162.
 Peter III, keizer van Rusland, 291.
 Petersburg, St., 68, 116, 335, 373.
 Petkum, Von, 41, 47.
 Petten, 117.
 Philadelphia, 317.
 Philips, St., 46.
 Philips, V, koning van Spanje, 22, 31, 33, 34, 41,
 48, 51, 54, 71. Zie Anjou.
 Piacenza, 99.
 Picard, 163.
 Pichegru, 552 vlg.
 Piemont, 34.
 Pieterse, Antonie, 28, 101.
 Pinto, De, 174.
 Pitt, William, 272, 291, 316, 330, 394, 498, 513, 549.
 Plymouth, 332.
 Poelgeest, 175.
 Polen, 25, 186, 189, 194, 291, 294.

Polignac, 48, 54, 57.
 Poll, Van de, 279, 289.
 Pompadour, De, 203.
 Pondichéry, 292.
 Poolzee, 136.
 Poot, Huibert, 157, 169.
 Portsmouth, 333.
 Portugal, 25, 55, 100, 108, 109, 248, 291, 335,
 370 vlg.
 Potcamp, 147, 148.
 Praag, 190.
 Price, Richard, 322, 343, 351, 364.
 Prié, De, 110, 111, 112.
 Priest, De Saint, 491, 540.
 Priestley, 323, 343, 351, 364.
 Provence, 58.
 Pruisen, 7, 19, 20, 47, 55, 56, 58, 59, 67, 69, 70,
 89, 92, 95, 96, 107, 162, 187, 189, 190, 194, 197,
 198, 248, 268, 271, 272, 289 vlg., 482 vlg.,
 498 vlg.
 Punt, 354.
 Purmerend, 440.
 Pysieux, De, 201, 203.

Q.

Quesnel, 148.
 Quesnoy, 54, 550.
 Quinkhart, 102.

R.

Raap, Daniël, 209, 228, 231 vlg., 267.
 Raby, 52.
 Racer, 451.
 Ramillies, 34, 37, 43.
 Randwijck, Jacob van, 6.
 Rastadt, 60, 510.
 Rau, 154.
 Rauwenhoff, 461.
 Rayneval, De, 475 vlg.
 Rechteren, Adolf Hendrik, graaf van, 7, 18, 54,
 62, 74, 76, 77, 78, 86.
 Van, 270, 453.
 Reichenbach, 517, 519.
 Reigersman, 483.
 Reischach, Von, 190, 194.
 Rembang, 127, 253.
 Rembrandt, 153.
 Remkes, 224.
 Rendorp, J., 341, 386, 392, 399 vlg., 416, 437, 463,
 476, 525.
 Repelaer, 559, 562.
 Reynst, 388 vlg., 425.
 Rheede, Godard van, graaf van Athlone, 8, 21.
 Rhenen, 447.
 Richelieu, 189.
 Riebeeck, Abraham van, 120, 123.
 Riemsdijk, Van, 367.
 Riga, 116.
 Ripperda, Johan Willem van, 88.
 Ris, Cornelis, 377.

Rocoux, 202.
 Rodenrijs, 306.
 Rodney, 382.
 Roermond, 21, 22, 56, 70, 538.
 Rogge, Adriaan, 373, 378.
 Roggeveen, Jacob, 81, 144.
 Rome, 145, 150, 151, 152.
 Rooke, George, 25, 27.
 Roomschen, 145, 146, 147, 148, 149, 323.
 Oud-, 151, 152.
 Rotgans, Lucas, 157, 179.
 Rotterdam, 7, 9, 23, 34, 78, 79, 81, 108, 117, 133,
 143, 157, 163, 207, 209, 226, 239, 249, 255, 278,
 280, 281, 370, 377, 417, 439, 479, 543, 563.
 Rouille, 33, 40, 41.
 Roukens, 12, 15.
 Rouse, 451.
 Rousseau, J. J., 322, 343, 346, 363 vlg.
 Roussel, Jean, 219, 230, 232, 236, 230. Zie Missy.
 Roënius, 152.
 Royer, 563.
 Ruhnkensius, David, 358.
 Rusland, 25, 59, 66, 67, 68, 69, 70, 107, 116, 188,
 194, 199, 272, 290 vlg., 328, 335 vlg., 366 vlg.,
 499 vlg.
 Ruysch, Rachel, 153, 163.
 Ruyter, De, 28.
 Rijberg, Elisabeth, 163.
 Rijn, 101, 273, 275.
 Rijssel, 36, 40, 46.
 Rijssel, Van, 474.
 Rijswijk, 21, 37, 56, 57, 175, 178, 292.

S.

Sacheverell, 50.
 Saeftingen, 426.
 Saksen, 34, 35, 186, 187, 189, 194, 198, 199, 245.
 Saksen, Maurits van, 195, 198, 203, 204, 214.
 Salak, 253.
 Salee, 101.
 Salm, rijngraaf van, 427, 432, 441, 467, 474, 477,
 479 vlg., 488 vlg., 524.
 Salzburg, 146.
 Santhorst, Santhorstianen, 349.
 Santini, 148.
 Sardinië, 28, 71, 99, 189, 190, 202, 391.
 Sarraz, De la, 258.
 Sas van Gent, 46.
 Sautijn, 230.
 Savoye, 41, 55, 71, 538.
 Savoye, Eugenius van, 24, 31, 34 vlg., 41 vlg.,
 49, 51, 53, 54, 98, 101, 110, 111, 112, 162.
 Saxe, 349.
 Schagen, 374.
 Schalcken, Godfried, 162.
 Schelde, 4, 37, 46, 63, 65, 206, 445 vlg., 511.
 Schelling, Van der, 155.
 Schermer, Lucas, 157.
 Schepers, 29.
 Scheveningen, 214.
 Schiedam, 373.

- Schinne, Van, 127.
 Schoonhoven, 9, 410, 484, 488.
 Schortinghuis, 143.
 Schotland, 108, 138, 199, 313, 320.
 Schrijver, Cornelis, 100, 101, 195, 246, 247, 265.
 Schultens, Abraham, 154.
 Schultingh, 153.
 Schwartzberg, Wilco van, 455.
 Schuylenburg, 383.
 Sels, 265.
 Semarang, 123, 127, 253.
 Semler, 350.
 Senegal, 3, 292.
 Sevilla, 92.
 Siberg, 530.
 Sichterman, 447.
 Sicilië, 71.
 Silezië, 189, 190, 373.
 Silvester, 531.
 Sinzendorff, 41, 47, 54, 98.
 Six, 230.
 Slangenburger, 8, 17, 30.
 Slingelandt, Simon van, 6, 61, 64, 66, 73, 78, 88, 92, 94, 97 vlg., 117, 145, 146, 185, 202, 266, 342, 435.
 Sloterdijk, 374, 493.
 Sluis, 45, 204, 553.
 Smissaert, 197, 308.
 Smits, Dirk, 158.
 Smijtegelt, 142.
 Sneek, 310.
 Soerabaya, 127, 253.
 Soerakarta, 123, 127, 253, 263.
 Soerapati, 122, 123.
 Soeratte, 129.
 Soestdijk, 96.
 Soissons, 91, 98.
 Solo, 253.
 Sommelsdijk, 92.
 Sont, De, 109, 116, 384.
 Sorbonne, 150.
 Spa, 513.
 Spaen, Van, 563.
 Spanje, 3, 4, 20 vlg., 33, 34, 38, 41, 44 vlg., 71, 72, 88, 89, 92, 93, 98, 99, 100, 105 vlg., 186 vlg., 202, 243, 250, 262, 290 vlg., 315, 317, 370 vlg., 503.
 Sparre, 25, 31.
 Speelman, 123.
 Spengler, 472, 473.
 Spiegel, L. P. van de, 311, 366 vlg., 435, 459 vlg., 482 vlg., 490 vlg., 511, 520 vlg., 536 vlg., 557 vlg.
 Spieghele, 142.
 Spinoza, Spinozisme, 142, 350.
 Stad en Lande, 9, 13, 16, 18, 19, 74 vlg., 82, 84, 95, 204, 222. Zie Groningen.
 Stairs, lord, 191, 194.
 Staring, 531.
 Steenoven, Cornelis, 150.
 Steenwijk, 80, 255.
 Stepney, George, 39.
 Stettin, 249, 370.
 Stevensweerd, 22, 56, 63.
 Steyn, Pieter, 244, 254, 258, 272, 273, 284, 290, 333, 300, 304, 306 vlg.
 Stinstra, Johannes, 144, 346.
 Stockholm, 237.
 Stockum, Van, 532.
 Stolp, 361.
 Storm van 's Gravesande, Laurens, 131, 254, 264.
 Strafford, 54.
 Stuart, 24, 46, 195, 201.
 Stijl, Simon, 324.
 Suchtelen, Van, 451.
 Suffren, De, 353, 389.
 Sully, 3.
 Sulzbach, 187.
 Sumatra, 129, 252, 263.
 Suriname, 115, 130, 131, 254, 264, 294, 382, 533.
 Swart, De, 335.
 Swieten, Bicker van, 235.
 Swieten, Gerard van, 154.
 Swildens, J. H., 363, 364.
 Swinden, Van, 359.
 Swoll, Van, 120, 123.
 Syracuse, 71.
 Sytzama, Van, 224.
- T.**
- Taag, 382.
 Tabago, 292.
 Tallard, 31, 52.
 Tangerang, 101.
 Tanjè, Pieter, 163.
 Tegal, 127.
 Temminck, De Vry, 300, 341, 392, 399, 463.
 Ternant, De, 492.
 Ternate, 129.
 Texel, 117, 293, 332, 333, 384 vlg.
 Teyler, 357, 359.
 Theems, 108.
 Tholen, 10, 206, 310.
 Thuessink, 451.
 Thulemeyer, Von, 409 vlg., 420, 443, 485 vlg., 499.
 Tiddens, 438.
 Tiel, 12, 15, 484.
 Tilly, 17, 36.
 Timor, 129.
 Tischbein, 352.
 Titsingh, 532.
 Tollens, 355.
 Torcy, De, 40, 41, 44, 52.
 Toscane, 99, 186, 189.
 Toulon, 28.
 Toulouse, 27.
 Tourcoing, 552.
 Townshend, lord, 41, 44, 45, 47, 52, 61, 97, 98.
 Trauttmannsdorff, 540 vlg.
 Trevor, lord, 191, 194, 197.
 Trincomale, 383.
 Trip, Lucas, 158.
 Tripoli, 314.

Triquetti, 391.
 Tromp, Cornelis, 28, 173.
 Troost, Cornelis, 162, 163, 353.
 Trotz, 351, 359, 362.
 Tsjakra, 253.
 Tuil, 561.
 Tunis, 314.
 Turin, 34.
 Turkije, 66, 100, 502, 503, 517, 533.
 Turnhout, 96, 514.
 Twente, 452.
 Tydeman, 355.

U.

Ubes, St., 27.
 Uffenbach, Von, 155.
 Ulrica Eleonora, koningin van Zweden, 68.
 Utrecht, 7, 16, 18, 32, 47, 53, 55, 57, 59, 60
 vlg., 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 94, 98, 107, 109,
 143, 144, 147, 149, 150, 151, 153, 154, 162, 178,
 194, 207, 211, 225, 240, 261, 283, 288, 405, 408,
 412, 441 vlg., 467 vlg., 480 vlg., 496, 521, 562 vlg.

V.

Vaart, De, 480.
 Valckenaer, Johan, 397, 435, 458, 540 vlg.
 L. C., 349, 358.
 Valckenier, Adriaan, 6, 121, 124, 126, 127.
 Pieter, 164.
 Valenciennes, 46.
 Valentijn, 123.
 Valkenburg, 433.
 Valkhof, 479.
 Valmy, 538.
 Vandamme, 553.
 Varela, 517.
 Varlet, 149, 150.
 Vauguyon, De la, 324 vlg., 336 vlg., 421, 431.
 Vechelde, 427.
 Vecht, 173.
 Veere, 10, 79, 82, 95, 96, 206, 310.
 Veluwe, 12, 13, 14, 15.
 Vendôme, 35, 36.
 Venema, Herman, 143, 144, 346, 351.
 Venlo, 21, 22, 56, 63, 544, 548.
 Verac, De, 431, 466 vlg., 477, 479 vlg.
 Verbrugge van Doorninck, 399.
 Verden, 67, 68.
 Vergennes, De, 335, 334, 425 vlg., 432, 474.
 Verhulst, 153.
 Verkolje, 163.
 Verlem, 398, 465, 475.
 Verrijn, Clasina, 433.
 Versailles, 51, 270, 487.
 Versluys, 121.
 Veth, 67.
 Veurne, 46, 56, 63, 197.
 Vianen, 81, 488.
 Vigos, 26, 106.
 Villars, 42, 43, 49, 54, 55.

Ville, De La, 195, 199, 503, 204.
 Villeroy, 30, 34.
 Vinkeles, 353.
 Visscher, 142, 399, 420, 477, 494.
 Vitriarius, 153.
 Vitringa, 461.
 Vlaanderen, 29, 30, 34, 63, 65, 134, 199, 504, 509
 vlg., 549 vlg.
 Vlaanderen, Staats-, 61, 204, 206, 371, 418, 425,
 426, 433, 553.
 Vlacq, Roemer, 27, 315.
 Vlie, Het, 384.
 Vliet, Van, 220.
 Vlissingen, 10, 26, 79, 82, 91, 95, 96, 206, 310, 372,
 425, 426, 459, 466, 525.
 Voetianen, 142.
 Voetius, 145.
 Voltaire, 158, 346, 347.
 Vondel, 153, 157.
 Vonck, François, 514 vlg.
 Vonckisten, 515 vlg., 539.
 Voorburg, 175.
 Vosmeer, 152.
 Vredenburg, 231.
 Vreede, Pieter, 407, 411, 435, 464.
 Vreeswijk, 430, 488.
 Vuyst, 121.

W.

Waal, 562.
 Waes, 30.
 Wagenaar, Jan, 156, 273, 282, 359.
 Wageningen, 15.
 Walcheren, 206, 360.
 Waldeck, vorst van, 198, 200, 204, 205, 208.
 Walpole, 64, 90, 98, 191.
 Warneton, 63, 196.
 Warschau, 198.
 Washington, George, 316 vlg.
 Wassenaer, Johan van, 28, 101, 265.
 -Obdam, Jan Hendrik, graaf van, 83.
 -Starrenburg, graaf van, 336, 474, 490.
 -Twickel, Willem Unico, graaf van,
 195, 196, 197, 200 vlg., 431.
 Wateringe, 96.
 Waterloo, 553.
 Watteau, 352.
 Weenen, 33, 39, 46, 49, 51, 62, 88, 89, 90, 98, 111,
 112, 113, 154, 186, 190, 201, 246, 269, 442, 429
 vlg., 509.
 Weesp, 79.
 Welderen, Van, 338.
 Well, 70.
 Welland, 7.
 Wentworth, 392.
 Werff, Adriaan van der, 162, 163.
 Werkendam, 562.
 Wernigerode, 445.
 Werwick, 550.
 Weser, 370.
 Westfalen, 373.

Westenberg, 153.
 Westergoo, 457.
 Westervoort, 190.
 Westkapelle, 175.
 Wetzlar, 513.
 Wezel, 275, 485 vlg., 494.
 Wezele, Van, 226.
 Whigs, 380.
 Wight, 333.
 Wildt, Job de, 29, 122, 164.
 Willem III, koning van Engeland, 5 vlg., 11, 15 vlg., 26, 23, 36, 37, 44, 56, 58, 59, 64, 65, 70, 72, 73, 83, 93, 94, 177, 192, 205, 211, 218, 240, 259, 270, 382.
 Willemstad, 547.
 Winter, Van, 354.
 Witt, Cornelis de, 93.
 Cornelis de, 300.
 Johan de, 6, 14, 19, 20, 36, 64, 103, 119, 142, 205, 282, 323, 349, 382.
 Witsen, Nicolaas, 6, 23, 164.
 Woerden, 79, 80, 307, 308, 482 vlg., 494.
 Wolff, 144.
 Betje, 346, 349 vlg., 355, 357.
 Wonseradeel, 455.
 Wor, 249.
 Wormer, 374.
 Woudrichem, 563.
 Wuytiers, Barchman, 150.
 Wymbritseradeel, 455.
 Wynoxbergen, St. 541.
 Wijn, Van, 355, 438, 490.
 Wijnbeek, Pieter van, 159.
 Wytttenbach, Daniël, 358.

IJ.

IJperen, 46, 56, 63, 197.

IJsel, 190, 560, 562.
 IJselstein, 81, 143.
 IJsee, 69.
 IJtsma, Van, 241.
 IJzendijke, 204.
 York, New-, 315.
 York, hertog van, 547 vlg.
 Yorke, Joseph, 270, 274, 278, 283, 321 vlg., 309 vlg.

Z.

Zaan, 78.
 Zaandam, 69.
 Zeebergh, 330, 340, 390, 420, 438, 477.
 Zeeburg, 493.
 Zeeland, 5, 10, 15 vlg., 26, 27, 32, 36, 74, 76, 81, 82, 95, 97, 101, 116, 143, 147, 192, 194, 205, 207, 211, 225, 240, 247, 260, 277, 288, 310 vlg., 459 vlg., 520 vlg.
 Zeestraat, 175.
 Zeeus, Jacob, 157, 159.
 Zeist, 143.
 Zierikzee, 206, 459.
 Zillesen, 378.
 Zinzendorf, 143.
 Zoutman, 384 vlg., 525.
 Zuidhorn, 86.
 Zuidzee, 79, 80, 187.
 Zuidzeelanden, 116.
 Zutphen, 12, 14, 15, 460 vlg., 472.
 Zwaardcroon, Hendrik, 120, 122, 123.
 Zwaluwe, 96.
 Zweden, 23, 25, 34, 59, 66, 67, 68, 107, 188, 249, 292, 294, 296, 335, 383, 502, 536.
 Zwitserland, 70, 164.
 Zwolle, 80, 266, 451 vlg.

BIJ DE KAARTEN.

Kaart 1 geeft den toestand der Nederlandsche gewesten van 1702 tot 1794. Met het oog op de geringe veranderingen, die gedurende dat tijdvak het grondgebied zoowel der Republiek als der Zuidelijke Nederlanden heeft ondergaan, is als punt van uitgang de territoriale toestand na den vrede van Rijswijk gekozen. De zwarte lijn, die op kaart 1 bij deel V van dit werk de begrenzing tusschen de Spaansche Nederlanden en Frankrijk aanduidde, is dan ook op deze kaart als de noordgrens van laatstgenoemd rijk aangenomen, waarbij echter gedacht moet worden aan hetgeen in de toelichting bij gemelde kaart gezegd is omtrent den schematischen aard dier lijn. Het rood omstippelde gebied, tegen de grenzen van Vlaanderen en Henegouwen gelegen, stelt datgene voor, wat Lodewijk XIV bij den vrede van Utrecht aan de Staten, die toen nog voorloopig in het bezit van de Zuidelijke Nederlanden waren, afstond met het oog op het inrichten van de dezerzijds gewenschte barrière. De rood omljnde vestingen wijzen aan, hoe die barrière ten slotte geworden is.

Hoewel op deze kaart de Zuidelijke Nederlanden met één en dezelfde kleur zijn aangegeven, moest toch de na het einde van den Spaanschen Successie-oorlog tot stand gekomen splitsing van het voormalige Spaansch Opper-Gelder in een staatsch, pruisisch en oostenrijksch gedeelte door het aanbrengen van verschillende kleuren worden aangeduid. Met het oog op de kleine schaal der kaart was het ondoenlijk de ingewikkelde toestanden aan de Maas van het Luiksche tot Staats-Brabant anders dan schetsmatig voor te stellen.

Hetzelfde geldt omtrent de grensveranderingen in Staats-Vlaanderen, waarvan in dit deel eenige malen sprake is. De kettinglijn, die in het algemeen het gebied der Republiek van de haar omringende landen scheidt, wijst voor Staats-Vlaanderen de begrenzing van 1702

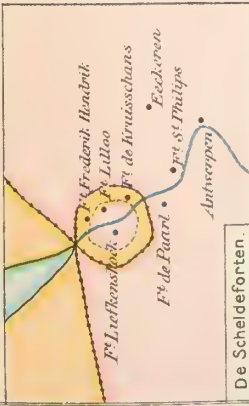
aan, terwijl de roode stippellijn aldaar doet zien, wat bij de grenswijzigingen van 1718 en 1785 is verloren gegaan. De veranderingen in het grondgebied der Generaliteitslanden door het in laatstgenoemd jaar met Jozef II gesloten tractaat van Fontainebleau zijn, voorzoover dat mogelijk was, door kleuren voorgesteld. De kartons bij kaart 6 in den atlas van Mees geven van deze quaestie, een, zij het ook niet in alle opzichten nauwkeurig, toch voldoende overzicht.

Aan de zuidgrens van Brabant zijn de brabantse en luiksche enclaves van Baarle-Hertog en Luiksgestel aangebracht evenals het betwiste gebied van de abdij Postel.

Kaart 2 bedoelt slechts den lezers van deel V en VI van dit werk een eenvoudig hulpmiddel ter oriëntteering bij de lectuur aan de hand te doen; vandaar dat slechts die namen van landstreken, eilanden, plaatsen enz., die in genoemde deelen vermeld worden, op de kaart en de kartons voorkomen. Een kartografische voorstelling van den groei en den toestand van ons koloniaal gebied in de 17de en 18de eeuw zoeken men dus hier allermint. Gebrek aan plaatsruimte gebiedt de kartons met de voorstelling van ons verder Afrikaansch en Aziatisch koloniaal bezit of van de uitbreiding van onzen handel in die werelddeelen weg te laten.

DE NEDERLANDEN

van 1702 tot 1795.

De Scheidefonten.

86-B14225

GETTY RESEARCH INSTITUTE

3 3125 01203 1304

